

Univerzita Karlova

Filozofická fakulta

Ústav hospodářských a sociálních dějin

Moderní hospodářské a sociální dějiny

Disertační práce

Mgr. Jakub Raška

**Mezi vysokou kulturou a dělnickou třídou: typografické
komunity v Lipsku, Vídni a Praze v letech 1840–1914**

*Between High Culture and the Working Class: Typographical Communities in
Leipzig, Vienna and Prague (1840–1914)*

Vedoucí práce: prof. PhDr. Jiří Štaif, CSc.

2023

Prohlašuji, že jsem disertační práci napsal samostatně s využitím pouze uvedených a řádně citovaných pramenů a literatury a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V ...Praze... dne 25. 8. 2023

Mgr. Jakub Raška, v. r.

Abstrakt:

Jako základní materiál následující práce jsem zvolil typografické komunity v Lipsku, Vídni a Praze. Na jejich příkladu budu v transnacionální perspektivě sledovat široké téma proměny kolektivních identit, idejí a strategií dělnictva v éře základních technologických, ekonomických, sociálních, politických a kulturních změn od sklonku doby předbřeznové do počátku první světové války. Mým cílem je propojit tradici metodologicky poučené historiografie *labour history* posledních zhruba šedesáti let s úzce pojatými odborovými dějinami malého elitního oboru, které mají mezi typografy dlouhou tradici.

Obecné téma práce rámuji jako utváření kolektivních identit manuálně pracujících v moderní době, které zde budu nazírat jako předpoklad pro kolektivní strategie a praxe jednání, jež budou také předmětem analýzy. Půjde o synchronní analýzu změn, jež ovlivňovaly celou společnost, s proměnami vlastní autoreflexe typografů. Důležitým tématem bude také výzkum napětí mezi vědomím přináležitosti k dělnické třídě a stavovským vědomím, které bylo mezi typografy obzvláště silné.

Osobně vnímám jako hlavní empirický i metodologický přínos práce v propojeném sledování typografických tradic, symbolů a kolektivních identit utvářených po několik staletí s jejich kolektivními strategiemi a praxemi jednání v období vrcholného industriálního kapitalismu a masových odborových a politických aktivit dělnictva na přelomu 19. a 20. století. Jako druhý důležitý přínos práce vnímám svůj přístup k typografickým kolektivním identitám, kulturním afiliacím a solidárním sítím, které nezkoumám pouze ve vztahu k ostatnímu dělnictvu, ale i ve vztahu k nedělnickému prostředí, v tomto případě především intelektuálně měšťanského milieu. Jsem názoru, že takto pojatý výzkum může poskytnout plnější obraz o měnícím se světě kvalifikovaných pracujících v malých oborech a tím také přispět k výzkumu raného dělnického hnutí i utváření dělnické třídy.

Klíčová slova:

dělnické hnutí, dělnická třída, labour history, měšťanská kultura, dělnická kultura, dějiny knihtisku, typografové, revoluce 1848–1849, sociální hnutí, dějiny odborů, socialismus, liberalismus, emancipace

Abstract:

I have chosen the typographic communities in Leipzig, Vienna and Prague as the basic material for the following doctoral thesis. I will use their examples to trace, in a transnational perspective, the broad theme of the transformation of workers' collective identities, ideas and strategies in an era of fundamental technological, economic, social, political and cultural change from the end of the pre-March period to the beginning of the First World War. My aim is to combine the tradition of methodologically informed *labour history* of the last sixty years or so with the narrowly conceived trade union history of a small elite field that has a long tradition among typographers.

I frame the general theme of the thesis as the formation of collective identities of manual workers in modern times, which I will here view as a precondition for the collective strategies and practices of negotiation that will also be analyzed. This will involve a synchronic analysis of the changes that have affected society as a whole with the changes in typographers' own self-reflection. An important theme of the following work will also be the exploration of the tension between the consciousness of belonging to the working class and the status consciousness that was particularly strong among typographers.

Personally, I see the main empirical and methodological contribution of the thesis as the interconnected tracing of typographic traditions, symbols and collective identities formed over several centuries with their collective strategies and practices of action during the period of peak industrial capitalism and the mass trade union and political activities of workers at the turn of the 19th and 20th centuries. The second important contribution of this thesis is my approach to typographic collective identities, cultural affiliations and solidarity networks, which I explore not only in relation to other workers, but also in relation to non-worker milieus, in this case primarily intellectual bourgeois milieus. Such research in my opinion can provide a fuller picture of the changing world of skilled workers in small-scale industries and thus also contribute to research on the early labour movement and the formation of the working class.

Keywords:

labour movement, working class, labour history, bourgeois culture, working-class culture, history of printing, typographers, revolution 1848–1849, social movement, history of trade-unions, socialism, liberalism, emancipation

Obsah

PODĚKOVÁNÍ.....	7
MOTTO.....	8
1. ÚVOD	9
2. GUTENBERGOVI MLADÍ, TRADICE ČERNÉHO UMĚNÍ A HROZBA PROLETARIZACE (DO ROKU 1848).....	27
2.1 LIPSKÉ PRELUDIUM: OSLAVA VYSOKÉ KULTURY A PROTESTY NÁMEZDNÍHO DĚLNICTVA	27
2.1.1 Slavnost čtyřstého vynalezení knihtisku v Lipsku roku 1840.....	27
2.1.2 Protesty proti měnícím se poměrům v lipských knihtiskárnách (1826–1848).....	32
2.2 KNIHTISK, PRÁCE V KNIHTISKÁRNÁCH, SYMBOLY A MYTOLOGIE ČERNÉHO UMĚNÍ (1450–1840).....	39
2.2.1 Právní, sociální a kulturní poměry ve starším období knihtisku.....	39
2.2.2 Technologický postup výroby tiskovin ve starém režimu	43
2.2.3 Hierarchie, solidarita a organizace práce v knihtiskárně: faktori, pomocníci, kornuti, učni	49
2.2.4 Hra na umělce a příslušnost k vysoké kultuře.....	61
2.3 MEDIÁLNÍ REVOLUCE, PRŮMYSLOVÁ REVOLUCE A STATISTIKA KNIHTISKÁREN PŘED ROKEM 1848	67
2.3.1 Mediální revoluce a knihtisk.....	67
2.3.2 Průmyslová revoluce a typografie.....	73
2.3.3 Statistika knihtiskáren ve Vídni, Praze a Lipsku	79
2.4 TŘI NÁHLEDY TYPOGRAFICKÝCH DĚLNÍKŮ NA SOCIÁLNÍ OTÁZKU I. (PŘED ROKEM 1848).....	87
2.4.1 Lipský dělnický aktivista a novinář Ferdinand Gelbrecht, týdeník Typographia a počátek debaty o mizející umělecké podstatě typografy práce.....	90
2.4.2 Stephan Born: od kritiky panujících poměrů k fascinaci komunistickým učením	97
2.4.3 Karl Scherzer: pokus o syntézu politického liberalismu a sociální spravedlnosti	107
2.5 ZÁVĚREM.....	116
3. TYPOGrafové a utváření dělnické třídy v revolučních letech 1848–1849: SOCIÁLNÍ HNUTÍ, INTELEKTUÁLNÍ REFLEXE A LIMITY SOLIDARITY	119
3.1 HNUTÍ TYPOGRAFICKÝCH DĚLNÍKŮ V LIPSKU, VÍDNI A PRAZE V LETECH 1848–1849 A JEJICH MEZINÁRODNÍ SPOLUPRÁCE	119
3.1.1 Lipsko.....	120
3.1.2 Vídeň.....	136
3.1.3 Praha.....	159
3.1.4 Pokusy o zavedení celoněmeckého tarifu a založení německého svazu knihtiskařů v kontextu dělnického hnutí revolučních let.....	186
3.2 TŘI NÁHLEDY TYPOGRAFICKÝCH DĚLNÍKŮ NA SOCIÁLNÍ OTÁZKU II. (1848–1849).....	196
3.2.1 Joseph Hermann Hillisch: přeměna diskuze o měnící se povaze typografy práce v konflikt o politické strategie typografického hnutí.....	197
3.2.2 Stephan Born: syntéza utopického myšlení a praktické politiky „každodenní práce“	204
3.2.3 Karl Scherzer: snahy liberálního přítele vídeňských typografů o získání vlivu mezi ostatním dělnictvem.....	214
3.3 ZÁVĚREM	218
4. OD LIBERÁLNÍ SVĚPOMOCI K TARIFNÍM SPOLEČENSTVÍM (1860–1890).....	225
4.1 PROBUZENÉ DĚLNICKÉ HNUTÍ A OBNOVENÍ VEŘEJNÝCH AKTIVIT TYPOGRAFŮ (1860–1870)	225
4.1.1 Ideologická mapa německého dělnického hnutí po roce 1860 a jeho recepce v Praze	226
4.1.2 Ustanovení typografických spolků po roce 1860: strategie, ideologie, kultura	239
4.1.3 Tři stávky (Lipsko 1865 – Praha 1869 – Vídeň 1870).....	258
4.1.4 Ženská práce v knihtiskárnách a artikulace maskulinní dominance	269
4.2 BUDOVÁNÍ SILNÝCH TYPOGRAFICKÝCH ODBORŮ A OSTATNÍ DĚLNICTVO (1870–1890).....	285
4.2.1 Úspěchy a perzekuce dělnického hnutí: bilance na počátku sedmdesátých let	286
4.2.2 Ústup typografických organizací ze scény dělnické politiky a počátky utváření tarifních společenství	290
4.2.3 Statistika knihtiskáren a sociální poměry jejich zaměstnanců	297
4.2.4 Výkony typografických organizací	303
4.2.5 Kulturní reprezentace typografů ve veřejném prostoru	311
4.2.6 Všeobecné dělnické hnutí a sociální demokracie jako témata typografických komunit v Lipsku, Vídni a Praze	318

4.3. ZÁVĚR	338
5. ARISTOKRACIE PRÁCE A VÝZVA SOCIALISMU	341
5.1 TYPOGrafové v Praze v kontextu proměn předlitavské a říšskoněmecké dělnické kultury v letech 1890–1914	341
5.1.1 Vánoční stávka roku 1888 a opatrný obrat „vážených kolegů“ k dělnickému sbratření	342
5.1.2 První ozvěny socialismu a kontroverze ohledně Prvních májů	345
5.1.3 Vzorová dělnická organizace ve strukturách sociální demokracie	357
5.1.4 Krize křehkého sociálně demokratického konsenzu uvnitř Typografické besedy.....	371
5.2 ZÁVĚREM.....	375
6. ZÁVĚR: MODERNIZAČNÍ PROMĚNA SVĚTA PRÁCE A SÍLA STARÝCH KOLEKTIVNÍCH IDENTIT	379
7. SEZNAM LITERATURY A PRAMENŮ	392
7.1 Archivní prameny a instituce	392
7.2 Dobová periodika	393
7.3 Tištěné prameny a sekundární literatura vydaná do r. 1918	395
7.4 Pramenné edice	398
7.5 Sekundární literatura	399
7.5 Internetové zdroje	411

Poděkování

Nejprve bych rád poděkoval panu prof. Jiřímu Štaifovi za všechny rady a konstruktivní kritiky mé práce. Panu profesorovi bych zde rád rovněž vyjádřil dík za všechnu intelektuální inspiraci, zajímavé diskuze i za jeho trpělivost za posledních deset let naší spolupráce jakožto školitele a autora nejdříve diplomové a nyní doktorské práce.

Díky samozřejmě patří mé rodině za veškerou materiální i psychickou podporu během celého mého univerzitního studia, bez níž by se mi v žádném případě nepovedlo dokončit ani bakalářský stupeň.

Dále děkuji rakouské akademické nadaci Aktion a německým akademickým nadacím DAAD a Bayhost za finanční podporu mých badatelských a psacích pobytů ve Vídni (2017), Lipsku (2018), Düsseldorfu (2019) a Augsburgu (2021). V tomto smyslu děkuji také svému zaměstnavateli Historickému ústavu AV ČR, který mě v roce 2018 přijal jako stále začínajícího doktoranda do svých řad a já tak mohl studovat a psát v rámci pracovní doby. Bez toho by dokončení této práce bylo o mnoho komplikovanější a dost možná i neúspěšné.

Děkuji také všem kolegům a přátelům, ať již to jsou nebo nejsou historici a historičky, za nezištné pročitání, komentování a jazykové korektury této práce. Na paměť přátelství a solidarity bych zde rád uvedl jejich jména: byli to Michael Polák, Vojtěch Kessler, David Smrček, Anna Remešová, Jakub Ort, Jakub Vrba, Kristina Andělová, Ondřej Sliš, Veronika Korjagina, Filip Binder, Zdeněk Doskočil, Boleslav Šmejkal, Jan Mareš, Pavel Baloun a Tereza Kalousová. Snad se mi díky Vám, milí, povedlo prosvětlit některé původně zamlžené argumentační postupy a v následujícím textu nechat co nejméně překlepů a hrubek. Veškeré výtky ale, jak se sluší dodat, padají na autorovu hlavu.

Nesmím zde opomenout vyjádřit díky rovněž členům a členkám doktorandského semináře při našem Ústavu hospodářských a sociálních dějin na FF UK, kde jsem měl možnost za milé, a přitom vždy odborné moderace pana doc. Michala Pullmanna svou práci několikrát prezentovat. Na kombinaci kritické a zároveň rodinné atmosféry při sezeních a víkendových výjezdech našeho semináře budu vždy rád vzpomínat.

Zdolání hory jménem humanitní doktorát je záležitostí nesmírně náročnou nejen intelektuálně a časově, ale především psychicky. Proto *last but not least* moc děkuji všem přátelům, se kterými jsem mohl posledních sedm let zažívat hezké chvíle při různých koncertech, výletech nebo sportech. Tyto zážitky přispívaly k mé psychické pohodě a nepřímo mi tak byly nápomocny při dokončení postgraduálního studia.

Motto

My nechceme komunismus, moji pánové, – nechceme stav založený na nemožnosti. Ne! Z celé duše uznáváme ony stupně uvnitř lidské společnosti, které se díky oboustranné snaze o vyšší pokrok samy od sebe utvářejí. Na druhé straně však chceme dosáhnout zajištění naší existence v souladu se všemi zákony přírody a lidských práv; chceme rádi žít, abychom mohli pracovat, ale chceme také pracovat jen proto, abychom mohli žít, a nejen přežívat a jako tažné zvíře se nechat vláčet od obušku k senu a od sena k obušku.

Lipští typografičtí dělníci v petici majitelům knihtiskáren, 1848¹

Kde odborové hnutí vede pouze k pěstování jednostranného kastovního ducha a aristokratické izolace lépe situovaných dělníků, tam nejenže nepřispívá k pozvednutí proletariátu jako třídy, nýbrž mu dokonce škodí, a to daleko účinněji než brutální a bezduchá perzekuce, kterou ráda uplatňuje tradiční státní moudrost.

Karl Kautsky o Erfurtském programu, 1912²

Právě tak strojní sazeč nevyklepává pouze mechanicky dodaný mu rukopis, jako na příklad písárka na stroji, která přes to pensijně pojištěna je, ale jeho duševní námaha je podstatně vyšší. [...] Při sázení musí mnohdy smysl nečitelného rukopisu svou inteligencí přímo vytušiti a musí jej běžně při sázení upravit podle potřeby nejen gramaticky, ale i stylisticky.

Pražský výbor pro pensijní pojištění typografů a grafiků, 1940³

---

¹ Orig.: „Wir wollen keinen Communismus, meine Herren, – keinen auf Unmöglichkeit basierten Zustand. Nein! Wir erkennen aus voller Seele diejenigen Abstufungen in der menschlichen Gesellschaft, welche durch das gegenseitige Streben nach höhern Aufschwunge als von selbst sich gestaltend hervortreten. Aber, wir wollen dagegen eine, allen Gesetzen der Natur und des Menschenrechts entsprechende Sicherstellung unserer Existenz; wir wollen ja gerne leben, um zu arbeiten, aber wir wollen auch nur arbeiten, um zu leben, und nicht um blos zu vegetieren und gleich dem Lastthiere von Knüppel auf's Stroh und vom Stroh zum Knüppel getrieben zu werden.“ An sämtliche Herren Buchdruckereibesitzer Leipzigs., *Journal für Buchdruckerkunst, Schriftgießerei und die verwandten Fächer*, č. 5, březen 1848 s. 67.

² Orig.: „Wo die Gewerkschaftsbewegung zu einer Pflege einseitigen Kastengeistes und zu aristokratischer Abschließung der besser gestellten Arbeiter führt, da trägt sie nicht nur nichts zur Hebung des gesammten Proletariats als Klasse bei, sie ist sogar im Stande, dieselbe zu hemmen und zu verzögern. Sie ist ein viel wirksameres Mittel dazu, als die brutalen und geistlosen Unterdrückungsmaßregeln, welche die herkömmliche Staatsweisheit anzuwenden liebt.“ Karl KAUTSKY, *Das Erfurter Programm in seinem grundsätzlichen Theil erläutert*, Stuttgart 1912, s. 213.

³ Pracovní výbor pro pensijní pojištění typografů a grafiků (ed.), *Proč typografové a grafici, spoluvůrci kulturních statků národa, se domáhají pensijního připojištění*, Praha 1940, nepag.

1. Úvod

Hledání výzkumného pole

Základní kontury této práce se začaly utvářet na přelomu let 2014 a 2015, kdy jsem se v rámci svého magisterského studia na Ústavu hospodářských a sociálních dějin Filozofické fakulty UK začal více zabývat dějinami práce a raného dělnického hnutí. K rozhodnutí věnovat disertační práci typografům vedly konkrétně dvě okolnosti.

1. První důvod byl ten, že jsem se hlouběji seznámil s knihou *The Making of the English Working Class* a dalším dílem anglického historika Edwarda P. Thompsona, který vypracoval základ pro studium dějin dělnického hnutí a dělnické třídy založeném na aktérské zkušenosti a prožívání vlastní identity, i když ty mohly být v rozporu s přístupem kladoucím důraz na „studené“ struktury, jenž do šedesátých let vládl disciplíně dějin dělnictva a dělnického hnutí (nazývané souhrnně *labour history*).¹ Lákalo mě disertaci rovněž věnovat ranému dělnickému hnutí nikoliv z hlediska socioekonomických a politických faktorů, ale jako souhrnu dělníky produkováných nebo reflektovaných textů, symbolů a praxí kolektivního jednání, z nichž některé mohly být zárodky delší tradice a jiné měly pouze epizodní trvání. Problémem však bylo, že zatímco dělnictvo v Anglii, které Thompson zkoumal, vyprodukovalo ještě před rozmachem chartistického hnutí na konci třicátých let ze svých řad řečníky na lidových shromážděních, publicisty i básníky, tak v českých zemích, v habsburské monarchii i německých státech se teprve v té době začalo dělnictvo stávat předmětem významnější společenské debaty, aniž by na ní zatím jakkoliv participovalo. V německojazyčném prostoru se tato situace začala zvolna měnit během revoluce 1848–1849, v českém až od poloviny šedesátých let. Přesto jsem chtěl svůj výzkum situovat hlouběji před rok 1848, jelikož mě vždy fascinoval problém vztahu sociální změny a způsobů její reflexe v dané době, k čemuž právě

---

¹ Kniha: Edward P. THOMPSON, *The Making of the English Working Class*, London 1963 (1. vydání). Thompsonův badatelský přístup a jeho další myšlenkový odkaz je notoricky známý a mnohokrát prozkoumaný z různých perspektiv, proto ho zde nebudu blíže rozvádět. K základní orientaci viz například: Milan ŘEPA, Ústřední kategorie myšlení E. P. Thompsona o práci, dělnících a jejich kultuře, in: Milan Hlavačka – Milan Řepa (eds.), *X. Sjezd českých historiků. Ostrava 14. – 16. 9. 2011*, svazek II, Ostrava 2013, s. 151–159; Rudi BATZELL – Sven BECKERT – Andrew GORDON – Gabriel WINANT, E. P. Thompson, *Politics and History: Writing Social History Fifty Years after 'The Making of the English Working Class'*, *Journal of Social History (Special Issue: E. P. Thompson after Fifty Years)*, 2015, s. 1–6; Jakub RAŠKA, Průmyslová revoluce jako vyprávění o západní modernizaci. Příspěvek k dějinám historiografické kultury Velké Británie, *Dějiny – Teorie – Kritika* 6, 2/2016, s. 7–38; Julie GREENE, Rethinking the Boundaries of Class: Labor History and Theories of Class and Capitalism, *Labor: Studies in Working-Class History* 18, 2/2021, s. 92–112.

období osvícenství a doby předbřeznové jako počátků evropské modernity poskytovaly vhodný výzkumný prostor. Stále ale zůstával problém absence aktérů pro takto pojatý výzkum.

2. Tento problém mi pomohla vyřešit druhá okolnost vzniku mého disertačního projektu, kterou bylo mé několikaleté působení na pozici pomocného vědeckého pracovníka v projektu GA ČR „Budování národa čtenářů. Sítě, podniky a protagonisté knižního trhu v Čechách (1749–1848)“, jenž byl veden pracovníky oddělení pro výzkum literární kultury při Ústavu české literatury AV ČR.² Zde jsem měl možnost se blíže seznámit se světem typografických dělníků, kteří disponovali vlastní dlouhodobou tradicí specifické oborové kultury a ve zdejších geografických poměrech byli jako první dělničtí aktéři veřejně aktivní i nad rámec protestů, nepokojů a stávek (tedy například publicisticky), což pro bádání představovalo možnost výzkumu aktéřské perspektivy ještě před rokem 1848. Během mého působení v projektu jsem se tedy rozhodl věnovat svou disertační práci typografickým dělníkům a jejich (ne)vztahování se k ostatnímu dělnickému hnutí, jelikož se mi zdálo, že jde v rámci *labour history* o téma se silným analytickým potenciálem.

Svůj budoucí výzkum jsem ale nechtěl omezit pouze na jeden regionální či národní kontext. Kromě toho, že komparativně pojatý transnacionální výzkum je důležitou a v jistém smyslu i módní tendencí současné historiografie,³ je vhodný i na bádání o kvalifikovaných zaměstnancích knihtiskáren a písmolijí, jelikož významná typografická migrace a směrnice upravující poměry v oboru vždy zasahovaly geografický prostor přesahující hranice regionů i států. Vytrhnutím jednoho konkrétního místa z této provázané sítě sociálních vztahů i sdílených životních obzorů a hodnot by tak byl výzkum tohoto oboru ochuzen o důležitou okolnost. Jako základní materiál následující práce jsem proto zvolil typografické komunity v Lipsku, Vídni a Praze. Na jejich příkladu budu v transnacionální perspektivě sledovat široké téma proměny kolektivních identit, idejí a strategií dělnictva v éře základních technologických, ekonomických, sociálních, politických a kulturních změn od sklonku doby předbřeznové do počátku první světové války.

Téma a cíle práce

---

² Hlavní výstupy projektu: Claire MADL – Michael WÖGERBAUER – Petr PÍŠA, *Na cestě k „výborně zřízenému knihkupectví“: Protagonisté, podniky a síť knižního trhu v Čechách (1749–1848)*, Praha 2019; Claire MADL – Michael WÖGERBAUER – Petr PÍŠA, *Buchwesen in Böhmen 1749–1848. Kommentiertes Verzeichnis der Drucker, Buchhändler, Buchbinder, Kupfer- und Steindrucker*, Wiesbaden 2019.

³ Durba GHOSH, *New directions in transnational history: Thinking and living transnationally*, in: Sasha Handley – Rohan McWilliam – Lucy Noakes (eds.), *New Directions in Social and Cultural History*, London – New York 2018, s. 191–213.

V následujícím textu je mým cílem propojit tradici metodologicky poučené historiografie *labour history* posledních zhruba šedesáti let s úzce pojatými odborovými dějinami malého elitního oboru, které mají mezi typografy dlouhou tradici. Obecné téma práce rámuji jako utváření kolektivních identit manuálně pracujících v moderní době, které zde budu nazírat jako předpoklad pro kolektivní strategie a praxe jednání, jež budou také předmětem analýzy. Půjde zde o synchronní analýzu změn, jež ovlivňovaly celou společnost, s proměnami vlastní autoreflexe typografů. Důležitým tématem následující práce bude také výzkum napětí mezi vědomím příslušnosti k dělnické třídě a stavovským vědomím, které bylo mezi typografy obzvláště silné.

Osobně vnímám jako hlavní empirický i metodologický přínos práce v propojeném sledování typografických tradic, symbolů a kolektivních identit utvářených po několik staletí s jejich kolektivními strategiemi a praxemi jednání v období vrcholného industriálního kapitalismu a masových odborových a politických aktivit dělnictva na přelomu 19. a 20. století. Jako druhý důležitý přínos práce vnímám svůj přístup k typografickým kolektivním identitám, kulturním afiliacím a solidárním sítím, které nezkoumám pouze ve vztahu k ostatnímu dělnictvu, ale i ve vztahu k nedělnickému prostředí, v tomto případě především intelektuálně měšťanského milieu. Jsem názoru, že takto pojatý výzkum může poskytnout plnější obraz o měnícím se světě kvalifikovaných pracujících v malých oborech a tím také přispět k výzkumu raného dělnického hnutí i utváření dělnické třídy.

Rovněž se zde budu věnovat recepším a revizím politických ideologií a sociálních teorií (nejen typografickým) dělnictvem v době, kdy se teprve utvářel jazyk moderní sociální analýzy. V této souvislosti jsem názoru, že proměny společnosti byly a jsou vždy o něco rychlejší než jejich reflexe. Dějiny moderních sociálních teorií a politických ideologií nebudu sledovat pohledem kanonických intelektuálů, z nichž ale někteří zde budou muset být alespoň základně představeni, nýbrž především z perspektivy písících dělníků. Důležitým zkoumaným fenoménem práce se tak staly jejich představy o vlastní emancipaci. Emancipaci dělníků nebudu zkoumat jako „hrdinný“ epos o utrpení a boji, ale jako různé formy kulturně a sociálně podmíněných dělnických představ o emancipaci a spravedlnosti, ať již byly pojmenovávány jako „vyrovnání“, „dělnické sbratření“ nebo například „třídní boj“.

I přes to ale má tato práce i jistý občanský a na současnost orientovaný cíl. Chci se rovněž pokusit o vyprávění příběhu dělnického hnutí a jeho demokratizačního přínosu pro humanizaci a demokratizaci světa práce i moderní evropské společnosti. Následující kapitoly tak nebudou pouze transnacionální analýzou tří typografických komunit, ale i počátků dělnického hnutí jako takového. Minimálně v rámci české historiografie se jedná dle mých

znalostí o první zevrubný pokus učiněný po roce 1989 o komparaci raného českého (živelného i organizovaného) dělnického hnutí se situací dělnických komunit v německých a rakouských městech, které pro české dělnictvo sloužily jako vzor i hlavní objekt vymezení se. Následující stránky chtějí rozporovat narativ české marx-leninské historiografie, která dělila veškeré aktivity dělnictva do roku 1917 či 1948 na „pokrokové“ a „reakcionářské“. V rámci této teleologie byly jednání a názory, které nekorespondovaly se zpětně narýsovanou přímkou k Únoru, označeny jako „falešné vědomí“.⁴ Na druhé straně se mi ale zdá, že historičtí aktéři, jejichž zdrojem obživy byla kolektivní fyzická práce, jsou stále pouze velmi marginálně součástí moderních českých dějin. Rád bych se proto pokusil v následujících kapitolách alespoň drobným výsekem přispět k zaplnění této mezery.

Mou intencí je ve shodě s kulturalistickými přístupy na poli dějin práce analyzovat tehdejší dělnickou kulturu bez mistrování a morálního soudu historických aktérů. Zdá se mi ale důležité vrátit do hry ekonomicko-sociální konflikt jakožto projev touhy dělnictva o zlepšení vlastního života i jako důležitou součást moderních dějin, bez něž nelze uspokojivě vysvětlit nejen zformování autoritativních komunistických režimů ve 20. století, jak zdůrazňovala komunistická i antikomunistická historiografie, ale i fenoménů jako například rovné volební právo, zákonné stanovení maximální pracovní doby a minimální mzdy či zavedení starobního pojištění a placené dovolené. Nejsem ale názoru, že se dají dějiny moderní společnosti vysvětlit pouze prostřednictvím konfliktualistického modelu. I momenty konsenzu, sblížování a spolupráce napříč společenskými zájmy, které zdůrazňuje kolaborativní model společenských vztahů zformulovaný sociologií modernity, se staly důležitým motorem dějin evropské modernizace.⁵

V úvodech k historiografickým pracím se sluší také nastínit, co autor dělat nebude. Existuje mnoho možných způsobů a přístupů k dějinám dělnictva, dělnického hnutí a pozici typografů v jejich rámci. Nebudu psát o dějinách typografických odborových organizací či dělnických stran z hlediska závěrů jejich jednotlivých sjezdů. To je dnes již značně zastaralý způsob stylu psaní o moderních sociálních hnutích či politických stranách.

Naopak dnes velmi živý, stále se rozvíjející a pro typografy obzvláště vhodný přístup je analýza pracovní migrace a na ně navázané kulturní výměny. Na začátku svého výzkumu jsem

---

⁴ Jakub RÁKOSNÍK, Třídní boj v marxistické historiografii, in: Bohumil Jireček (ed.), *Proměny diskursu české marxistické historiografie (kapitoly z historiografie 20. století)*, České Budějovice 2008, s. 287–300.

⁵ K různým dobovým i současným reflexím modernizace a modernity, ať již zdůrazňovaly konsenzuální či antagonistické tendence, viz Jan KELLER, *Dějiny klasické sociologie*, Praha 2010. O vztahu mezi kolaborativním a konfliktualistickým modelem ve výkladu moderních mezilidských vztahů a sociálních dějin uvažoval rovněž Jiří ŠTAIF, *Modernizace na pokračování. Společnost v českých zemích (1770–1918)*, Praha 2020, s. 14–15.

při četbě mnoha dobových typografických časopisů (o nich viz část úvodu věnovanou pramenům) zaznamenal, že zde často byla uváděna jména cestujících kolegů s uvedením jejich celého jména, města původu i města, ve kterém se právě nacházeli. Začal jsem si tedy sestavovat jejich statistiku s úmyslem, že z ní snad časem vyvstanou některé typické směry a okruhy pracovních cest typografických dělníků. Jednalo se však o nesmírně namáhavou práci, a navíc bez jasného výsledku, pokud by měla být takto provedená analýza kvantitativně vypovídající. Z toho důvodu jsem od tohoto záměru nakonec ustoupil a údaje o migraci čerpám z výzkumů provedených mými předchůdci či konkrétních zmínek v biografích či autobiografiích významných aktérů oboru.

Rovněž nebudu blíže analyzovat dějiny médií, i když s nimi knihtisk úzce souvisí. Nebudu se zde hlouběji zabývat dějinami cenzury, knihy či knižního trhu a ani reflexí měnícího se mediálního pole. Činím pouze výjimku v oddílu věnovaném takzvané mediální revoluci v druhé polovině 18. století (oddíl 2.3.1), jelikož se mi zdála důležitá pro změnu podmínek typografického dělnictva.

Ostych jsem měl také před dějinami typografie a podoby knižních či novinových publikací z estetického či uměnovědného hlediska. Necítil jsem se k tomu povolán, proto tuto linku ani nijak nerozvíjím. Jsem ale názoru, že význam písma či předtiskové rozvržení stránky je pro psaný text srovnatelný s funkcí hlubokých basových tónů v hudbě. V obou případech mají za úkol být po většinu doby nenápadné a sloužit celku. Pokud jsou však nedostatečné, tak se dílo rozpadá a tento nedostatek se stává rušivým i pro neodborný sluch nebo zrak. Podobně se necítím být povolán k hlubší analýze dějin techniky, technologických inovací či dějin transnacionální technologické výměny. Z toho důvodu se tomuto tématu rovněž věnuji pouze v oddílu věnovanému průběhu a důsledkům rané fáze průmyslové revoluce v oboru (viz oddíl 2.3.2).

Kladené otázky, časové a geografické pole výzkumu a odborná terminologie typografického oboru

Při koncipování předložené práce jsem si kladl okruh následujících otázek:

Jakým způsobem se zformovala a jaké podoby nabývala oborová identita typografického dělnictva v předmoderním světě práce do počátku 19. století? Jak tuto identitu ovlivnila první fáze industrializace oboru a počínající aktivity spojeného dělnického hnutí? Jak typografové nahlíželi na proměnu knihtiskáren během industrializace, která do oboru přiváděla hluk strojů,

nekvalifikovanou ženskou práci a technické odborníky bez knihtiskařského vzdělání? Jak se typografové vyrovnávali s možností ženské kvalifikované práce v oboru?

Jaké strategie volili typografové při vstupování do veřejného prostoru? Jak se lišily od ostatních dělníků? Jak tyto strategie ovlivnily momentální okolnosti? Jak se měnila autostylizace typografických dělníků ve chvíli oborových festivit, hospodářských konfliktů či celospolečenské nestability v době revoluce 1848–1849? Jaké postupy volili, aby veřejnost i sami sebe přesvědčili o svém exkluzivním postavení? S jakými aktéry uzavírali typografové spojení, aby podpořili své odborové cíle? Byli to dělníci z jiných oborů, typografové v jiných městech nebo například univerzitní inteligence, spisovatelé a novináři? Na koho se typografové obraceli v čase stávky s prosbami o podporu a jaký typ aktérů se stávkujícími solidarizoval? Jak typografové v čase klidu i konfliktů charakterizovali své „přátele“ a jak „nepřátele“? V jakých konfliktech mimo vlastní obor se typografové a jejich organizace angažovali? V jakých případech volili solidární typ jednání a jaké problematiky naopak ignorovali?

Které diskurzy o sociální otázce našly v typografickém prostředí zvláštního ohlasu? Jak se ve sledovaném období a prostoru měnily typografické organizace? Ke kterým politickým proudům typografové a jejich organizace inklinovali? Jak se tyto inklinace měnily ve sledovaném prostoru a čase? Jak vnímali typografové obecné dělnické hnutí a svůj vztah k němu? V jakých momentech byli typografové ochotni stát se součástí širší dělnické koalice a artikulovat dělnickou třídní identitu a ve kterých naopak svou blízkost k aktérům z ostatních dělnických oborů popírali? Ovlivnil nějak vztah typografů k ostatnímu dělnictvu rozmach socialistického dělnického hnutí na konci 19. století?

Časová struktura práce

Časové rozmezí od sklonku doby předbřeznové do počátku první světové války jsem zvolil z toho důvodu, aby umožnilo postihnout celospolečenské tendence v 19. století a také proměnu oboru a situace jeho zaměstnanců. Z politického hlediska byla na začátku zkoumaného období veřejná činnost stále honorační záležitostí a na jeho konci stály již strany zastupující zájmy téměř celého společenského spektra. Ze sociálně historické perspektivy je doba předbřeznová obdobím přechodu ze starého do nového režimu společenské stratifikace a na počátku 20. století, kdy tuto práci ukončuji, byla již základně dotvořena společenská struktura moderní společnosti. Z hlediska dějin dělnického hnutí je éra zhruba mezi léty 1840–1914 dobou, na jejímž počátku veřejné aktivity dělnictva (ať již ve formě petic, lokálních nepokojů, srážek s ozbrojenými složkami či stávek) nabývají celospolečenského významu a na

jeho konci jsou již ve sledovaných státních kontextech etablované masové dělnické strany a celostátní odborové svazy. Z oborově technického hlediska pak začíná líčení v době, kdy se ve zkoumaném regionu plošně začala projevovat industrializace oboru v podobě zavádění tiskařských rychlolisů, a končí v momentě zavedení sázecích strojů, tedy dokončením mechanizace všech jednotlivých kroků technologie knihtisku, tedy odlití liter, sazby tiskové předlohy a samotného tisku. Rok 1840 byl také pro obor důležitým milníkem, jelikož celá Evropa slavila čtyřsté výročí vynalezení knihtisku. Z toho důvodu začíná práce symbolicky právě v tomto momentě.

Charakteristika zkoumaného geografického pole

Ani výběr tří zkoumaných měst, tedy Lipska (Sasko), Vídně (Dolní Rakousko) a Prahy (Čechy) není nahodilý. Všechna tři města byla politickými, ekonomickými a kulturními centry, kde se tradičně nacházelo mnoho knihtiskáren. Trasa Lipsko – Praha – Vídeň byla také zhruba od poloviny 18. do poloviny do poloviny 19. století hlavní osou knižního trhu, která do velké míry vytvářela kulturní profil německé střední Evropy včetně českých zemí, a také tradičním směrem typografických vandrů.⁶

Lipsko, nazývané „město veletrhu“ i „saský Manchester“,⁷ bylo hlavním centrem německého (a spolu s Paříží i kontinentálního) knižního trhu, kde pracovníci polygrafického průmyslu tvořili (v porovnání s jinými tiskařskými městy zcela výjimečně) téměř polovinu místního dělnictva. Lipsko se ale také stalo kolébkou německého dělnického hnutí a za středobod dělnických aktivit v německých státech bylo považováno až do konce šedesátých let 19. století, kdy bylo definitivně vystřídáno Berlínem. Vídeň byla již na sklonku doby předbřeznové centrem dělnického hnutí v habsburské monarchii a od druhé poloviny šedesátých let i šíření socialismu pro celou střední Evropu. Praha měla ze všech tří sledovaných měst ve zkoumaném období nejvíce provinční charakter. Stala se ale centrem českých emancipačních snah a po roce 1860 i počátků aktivit česky cítícího dělnictva, přičemž pražští typografové v obou případech byli důležitou složkou dění.

---

⁶ Claire MADL, Mezinárodní síť knihkupce Wolfganga Gerleho (1770–1790). Příspěvek k analýze šíření informací v českých zemích na sklonku osvícenství, *Český časopis historický* 109, 4/2011, s. 649–673; Frédéric BARBIER, Was ist eine Hauptstadt? Die Entstehung Leipzigs als Hauptstadt des deutschen Buchhandels (15. – Anfang 20. Jahrhundert), in: F. Barbier – I. Monok (eds.), *Contribution à l'histoire intellectuelle de l'Europe: Réseaux du livre, réseaux des lecteurs*. Budapest 2008, s. 165–190.

⁷ Horst STEFFENS, *Soziale Reaktion auf technischen Wandel – Zum Streikverhalten deutscher Arbeiter im 19. Jahrhundert*, in: *Der Mensch als Spielball des technischen Wandels? Nachrichten aus der Eisenbibliothek* Nr. 65, Langewiesen 1993, s. 21.

Typografové i principálové ze všech tří měst byli také v úzkém kontaktu, jenž se plně projevil ve vzájemném koordinování jejich aktivit a strategií v revoluci 1848–1849 a i v případech typografických stávek po roce 1860.

(Především) ve druhé a třetí kapitole této práce často užívám – bez předchozích historiografických inspirací – pojmu „německá střední Evropa“, pod nímž rozumím území zahrnující severozápadní část habsburské monarchie s centrem v českých zemích, Horních a Dolních Rakousích a dále území Saska, Bavorska, Durynska a Pruska (bez držav na západě Německa) zhruba k polovině 19. století. Jsem názoru, že jde o pojem, který je vzhledem k intenzivní kulturní výměně v takto definovaném regionu zcela na místě, ovšem po roce 1860 vzhledem k intenzifikaci národně emancipačních aktivit a také z důvodu vzniku Rakouska-Uherska (1867) a Německé říše (1871), jeho užitečnost ztrácí význam.

K oborovým pojmům

V souladu s německou tradicí budu užívat pojmy „knihtiskař“ a „typograf“, které označují vždy více profesí. Jako knihtiskaři byli označováni kvalifikovaní tiskaři a sazeči. Často se v pramenech i historiografii hovoří o „knihtiskařích a písmolijcích“, čímž se mají na mysli tiskaři, sazeči a písmolijci. Jako typografové byli pak označováni (a zde tomu bude nejinak) všechny tři profese, kterým dal vznik v polovině 15. století svým vynálezem Johannes Gutenberg, tedy tiskaři, sazeči a písmolijci. Tato práce však bude hlavně o knihtiskařích a z nich především o sazečích., Hovoří-li se ale v literatuře o technologii knihtisku, tak se mají zpravidla na mysli všechny tři kroky: odlití liter, sazba a tisk.⁸

Další pojmové vymezení si zaslouží překlad z německého jazyka, kde byli typografičtí dělníci označováni jako „Gehilfen“ (pomocníci) či „Gehilfenschaft“ (pomocnictvo). Termínem „pomocník“ byl označován dle německého vzoru i kvalifikovaný knihtiskař či písmolijec v českém jazyce. V dnešní češtině však termín „pomocník“ implikuje pomocnou pracovní sílu, a nikoliv kvalifikovaného typografa, který byl „pomocníkem“ majitele knihtiskárny či písmolijny. V této práci tedy budu pojmy „kvalifikovaný dělník“ a „pomocník“ pro typografy užívat synonymně, v případě nekvalifikovaných zaměstnanců knihtiskárny či kvalifikovaného personálu bez typografického vyučení budu jejich postavení vždy blíže specifikovat.

Do poloviny 19. století byli kvalifikovaní typografové také v literatuře a pramenech označováni jako tovaryši. Pokud však zde budu užívat pro označení kvalifikovaného typografického dělníka termínu „tovaryš“ (či jeho německého ekvivalentu „Geselle“), tak

---

⁸ Richard BLÁHA, *Přehled polygrafie*, Praha 1959, s. 66.

pouze jako pramennou citaci, jelikož v právním slova smyslu se jako tovaryši označovali pouze vyučení pracovníci bez vlastní dílny v cechovních řemeslech, přičemž knihtiskaři a písmolijci (na rozdíl například od knihvazačů) nikdy cechovní reglementaci nepodléhali.

Teoretický přístup

V přístupu k historické materii se hlásím se k postsociálnímu paradigmatu, které se pokouší po desetiletích metodologických sporů učinit smír mezi strukturalistickými a kulturně-antropologickými přístupy v historiografii. Stále zastávám názor, že synchronní a vzájemně provázané konsekvence Velké francouzské revoluce a průmyslové revoluce nenávratně, zásadně a bezprecedentně proměnily evropskou společnost. Současně si ale myslím, že se jedná pouze o jeden z předpokladů moderních mezilidských vztahů a formování kolektivních identit, nikoliv o jejich vysvětlení. V posledních čtyřech až pěti desetiletích se strukturálně-modernizační konceptualizace, která je zároveň i velkým vyprávěním o vzestupu Evropy a globálního severu, stala v mnoha (nejen vědeckých) kontextech předmětem kritiky kulturně a antropologicky orientovaných přístupů, jejichž rozmach v humanitních vědách byl od konce šedesátých let 20. století akcelerován deindustrializací, vzestupem feminismu, nových sociálních hnutí, postkoloniální kritiky a identitárních politik menšin.⁹

Historici a historičky lpící na strukturálně-modernizačním paradigmatu na tyto kritiky reagovali zprvu odmítavě, postupně však docházelo ke sbližování a oboustranné snaze o vzájemné pochopení a obohacení. Jako první se o to v disciplíně *labour history* pokusila pravděpodobně Joan W. Scott ve své práci o *Sklářích v Carmaux*. Metodologická inovace této knihy tkvěla v přístupu, kdy socioekonomické struktury utvářejí soubor zkušeností, na jejichž základě se může teprve zformovat motivace pro angažování se v dělnickém hnutí nad rámec vlastního oboru. Pro výzkum konkrétních forem politických a odborových aktivit či protestů se ale bádání má dle Scott zaměřit na svět každodennosti, analýzu kulturních afiliací a měnících se představ o spravedlnosti.¹⁰

Jiným příkladem může být vědecká trajektorie významného německého historika Jürgena Kocky, který v osmdesátých letech psal ostré polemiky proti kulturalistickému obratu

---

⁹ O kritice modernizační konceptualizace v euroamerické historiografii *labour history* uvažují například Karin HOFMEESTER – Marcel VAN DER LINDEN, Introduction, in: Tíž, *Handbook Global History of Work*, Berlin – Boston 2018, s. 1–12.

¹⁰ Joan WALLACH SCOTT, *The Glassworkers of Carmaux. French Craftsmen and Political Action in a Nineteenth-Century City*, Harvard – Cambridge – London 1980 (1. vydání 1974). Interpretaci jejího díla podal Michal PULLMANN, Trída, in: Lucie Storchová a kol., *Koncepty a dějiny. Proměny pojmů v současné historické vědě*, Praha 2014, s. 185–193, zde s. 189.

přehlížejícímu strukturální změny,¹¹ a ve svých pracích z osmdesátých a devadesátých let zkoumal především dějiny společenských bloků, jejichž zformování mělo být výsledkem socioekonomických faktorů, a artikulaci individuální zkušenosti opomíjel.¹² V jeho práci z roku 2015 nazvané *Dělnický život a dělnická kultura* je ale již patrné, že se Kocka snaží svůj strukturalistický přístup (a v jeho případě i odkaz) skloubit s postmoderními důrazy na imaginativní moc jazyka, kulturně orientovaným výzkumem prožívání pospolitosti a genderovou perspektivou. Kocka tak sice úplně nevyrušil svůj celoživotní důraz závislosti sféry kultury na socioekonomických podmínkách (či „nadstavby“ na „základně“), jejich vztah ale zásadně vyrovnal.¹³

Snaha o nalezení konsenzu mezi výzkumem socioekonomických struktur a roviny reprezentací, které se zejména během osmdesátých let 20. století zcela rozešly, je, zdá se, obecnou tendencí soudobé historiografie sociálních (určitě více než kulturních) dějin. Například časopis britské Společnosti pro sociální dějiny (Social History Society) nese název *Cultural and Social History* a editoři od jeho založení v roce 2004 explicitně vítají studie, které zdůrazňují interakce mezi sociálními a kulturními fenomény. Rovněž současný přístup takzvaného „nového materialismu“ volajícího po obnovení strukturálně pojatého výzkumu, rozumí například pojmu „třída“ jako žité zkušenosti spíše než jako dané socioekonomické kategorii a čerpá z intelektuálního dědictví postmoderní a poststrukturální historiografie.¹⁴

Úsilím o komunikaci mezi kulturními a sociálními přístupy je rámována i metodologie této práce. Předpokladem vzniku dělnické třídy v 19. století, entity schopné a ochotné kolektivní odborové nebo politické praxe či utvářející nové způsoby socializace a formulující alternativní vize spravedlnosti, bude i zde série nadosobních strukturálních procesů jako rozpad světa malých struktur, industrializace a s ní spojená koncentrace výroby a hrozba proletarizace či prosazení představ o univerzálních lidských právech, rovnosti a spravedlnosti. Nemyslím si ale, že by konkrétní průběh sociokulturních změn 19. století byl zpětně vysvětlitelný fenomény

---

¹¹ Za všechny viz např. Jürgen KOCKA, *Historisch-anthropologische Fragestellungen – ein Defizit der Historischen Sozialwissenschaft? Thesen zur Diskussion*, in: Hans Süßmuth (Ed.), *Historische Anthropologie: der Mensch in der Geschichte*, Göttingen 1984, s. 73–83.

¹² J. KOCKA, *Lohnarbeit und Klassenbildung. Arbeiter und Arbeiterbewegung in Deutschland 1800-1875*, Berlin 1983; J. KOCKA, *Arbeiterverhältnisse und Arbeiterexistenzen. Grundlagen der Klassenbildung im 19. Jahrhundert*, Bonn 1990.

¹³ J. KOCKA (unter Mitarbeit von Jürgen SCHMIDT), *Arbeiterleben und Arbeiterkultur. Die Entstehung einer sozialen Klasse*, Bonn 2015. Má recenze na tuto knihu viz *Český časopis historický* 115, 3/2017, s. 816–821.

¹⁴ Katrina NAVICKAS, Chapter four: A return to materialism? Putting social history back into place, in: Sasha Handley – Rohan McWilliam – Lucy Noakes (eds.), *New Directions in Social and Cultural History*, London – New York 2018, s. 87–108, zde s. 92 a 95. K tématu viz rovněž následující metodologickou stať: Rudolf KUČERA, *Sociální dějiny na počátku 21. století. Balance a perspektivy*, in: Milan Hlavačka – Milan Řepa (eds.), *X. Sjezd českých historiků. Ostrava 14. – 16. 9. 2011*, svazek II, Ostrava 2013, s. 17–27.

nadosobního charakteru. Dějiny nejsou dle mého názoru „důsledkem“ procesů, nýbrž konkrétního jednání a konkrétních rozhodnutí na individuální i kolektivní úrovni.

Z toho důvodu se zaměřím na fenomény sociálního i kulturního charakteru. Budu zde předkládat informace o industrializaci produkce tištěného slova, vývoji mezd či legislativních podmínkách dělnické veřejné činnosti. Na druhé straně ale budu hovořit o sociální imaginaci a kulturních obzorech různých milieu, komunikačních sítích či tradičních i nově se formujících solidárních vlákních. Klíčovým termínem výzkumu je „identita“ či spíše „identity“. Zde budu zkoumat svět textů, jazyka a symbolů, které budu chápat jako hlavní mediátory kolektivních identit, z kterých se pak odvíjely kolektivní praxe hnutí. Výzkum světa symbolů jako autoreferenčního nástroje i jako mediátora kolektivní identity raného dělnického hnutí má již také svou tradici.¹⁵

Identity se v tomto textu budou vyjevovat na pracovišti, při slavnostech, v momentech lokálních konfliktů i obdobích celospolečenské nestability, v artikulované i neartikulované kolektivní paměti, která se může reprezentovat v dobových dějinných přehledech oboru, ale i například při společném zpěvu písní.

V této práci přemýšlím i píšou o typografech jako o specifickém „sociálním typu“ světa práce 19. století. Rovněž ale předkládám mnoho konkrétních osudů či individuálního prožívání různých událostí, i když neodpovídají představě „sociálního typu“, který se pokouším analyzovat a který – přiznávám – v jistém smyslu i sám jako badatel konstruuji. Jsem tedy názoru, že jednání a strategie individuálních aktérů i kolektivů mají předpoklady v jejich socioekonomickém postavení a kulturních obzorech milieu, ke kterému přináležejí i ke kterému chtějí přináležet. Zároveň však nemarginalizují praxi, která neodpovídá tomuto modelu.

Budu zde brát vážně existenci dělnické třídy. Jsem názoru, že dělnická třída nebyla pouze preludem existujícím v hlavách teoretiků socialismu a vůdců sociálně demokratických stran dlouhého 19. století. Naopak si myslím, že přihlášení se k dělnické třídě bylo na přelomu 19. a 20. století základním emancipačním momentem velké části městského dělnictva. Zároveň ale budu vždy s úctou a respektem nahlížet na aktéry, kteří tuto zkušenost nesdíleli.

Moderní identitu dělnické třídy budu konfrontovat s tradičním exkluzivním milieu typografů. Tato konfrontace dle mého názoru může přinést plastický dějinný obraz, který je schopen poskytnout informaci o průchodnosti různých sociálních prostředí a kulturních obzorů v modernizující se společnosti. Pokud tedy dělnická třída nebyla pouhým snem levicových radikálů, zdá se mi být nosné pozorovat tuto těžko zachytitelnou entitu z jejího okraje, tedy

---

¹⁵ Viz např. Paul A. PICKERING, *Class without Words: Symbolic Communication in the Chartist Movement, Past and Present* 112, 1/1986, s. 144–162.

z místa, kde se ostré hrany bojových šiků dělníků a dělnic rozpouštěly v moři ostatní společnosti.

Na více místech práce se zabývám genderovými vztahy v knihtiskárnách i mimo ně. Představy o genderových vztazích nebudu vnímat pouze v případě jejich důsledků například pokud jde o vyloučení žen z kvalifikované práce, ale i šířeji jako soubor představ navázaných na konstrukci měšťanského mužství 19. století.

V přístupu k autoreferenčním pojmům užívaných aktéry budu vyznávat spíše kulturně antropologický a nominalistický než filozofický či sociologický přístup. Nebudu tak hodnotit, jestli něco „správně“ pochopili. V tomto smyslu tak například nebudu rozporovat, že typografičtí dělníci sami sebe po staletí označovali jako „umělce“, ač v estetickém a sociologickém smyslu nevykonávali uměleckou činnost. Podobně také může být například „marxistou“ textilní dělník i akademicky vzdělaný filozof, předseda českého typografického odborového svazu na přelomu 19. a 20. století Karel Krunert, stalinistický funkcionář Klement Gottwald či afroamerická aktivistka a feministka Angela Davis, i když tito aktéři měli zcela odlišnou představu o spravedlnosti a strategiích sociální změny. V tomto pojetí mají historičtí aktéři svobodu v pojímání obsahů pojmů, které užívají, či ideologií, které vyznávají, i když to z hlediska teorie může být „špatně“.

Specifikace základních analytických pojmů (dělnický stav, dělnictvo, dělnická třída, dělnické hnutí, dělnická kultura)

Dělnický stav: pojem používám pouze jako pramennou citaci a nikoliv jako termín historické analýzy. Zároveň ho ale vnímám jako typický pojem přechodné fáze společnosti, jak naznačuje kombinace třídního a stavovského principu společenské stratifikace obsažená v jeho názvu.

Dělnictvo zde budu užívat jako analytický pojem pro sociální skupinu nesamostatně a kolektivně fyzicky pracujících bez mimoekonomického přinucení a za mzdu.

Dělnická třída: V této práci v souladu s thompsoniánskou tradicí budu užívat pojmu „dělnická třída“ jako kolektivní identity a nikoliv jako socioekonomického postavení, pro které užívám již pojem „dělnictvo“. V mém pojetí není příslušnost k dělnické třídě ničím daným. Jedná se o relativní a v čase proměnlivou artikulaci individuální i kolektivní životní zkušenosti a je také dle mého názoru vždy pouze jednou z artikulovaných kolektivních identit vedle „velkých“ (etnicity, genderu, náboženství či národní příslušnosti) i „malých“ (regionálního či městského původu, příslušnosti k ochotnickému divadelnímu spolku, tělocvičné jednotě, sportovnímu

odvětví či klubu atd.) jiných identit, ač v určitých momentech může nabývat dominantní postavení. Také si myslím, že moderní dělnická třída je souhrnem socioekonomických predispozic, jazykových konfigurací a kulturně podmíněné kolektivní imaginace. O dělnické třídě zde hovořím pouze, pokud je artikulována, což znamená, že dle mého názoru neexistuje bez samotných dělníků a mimo historii. Dělnická třída a její další vnitřní hierarchie se utváří na pracovišti i mimo pracoviště: například při festivitech, průvodech, demonstracích, stávkách, volbách a podobně.

Dělnické hnutí: Jako vyčerpávající obecnou definici tohoto pojmu je možno užít slova německého historika Klause Tenfeldeho († 2011), který dělnickým hnutím rozuměl „organizované, kolektivní snahy dělníků k prosazení jejich ekonomických, programově-ideologických a politických představ a cílů.“¹⁶ Dle mého názoru bylo dělnické hnutí prvním moderním sociálním hnutím, přičemž tento termín definuji třemi podmínkami: masovostí, jistou geografickou univerzalitou kolektivního jednatelského subjektu a ochotou jít za hranice legálnosti dané prostorem a časem, jež vyvěrá z přesvědčení o spravedlnosti a legitimitě takového jednání.

Dělnická kultura: Obecně rozumím pojmu kultura jako souboru každodenních praktik a hodnot. Jde o pojem, který dokáže propojeně zkoumat viditelná i neviditelná (či psaná i nepsaná) pravidla světa, ve kterém člověk žije, spolu s představami o tomto světě a také o ideálním světě, ve kterém člověk chce žít. Jürgen Kocka charakterizoval ve své zde již zmiňované práci z roku 2015 dělnickou kulturu jako syntézu tradiční městské a lidové kultury, kterou do měst importovali migrující z venkova. Tato směsice měla být navíc ovlivněna buržoazními vlivy, které hluboko do 19. století sloužily jako vzor pro veškerou veřejnou sociabilitu v evropských městech.¹⁷ Obdobně podle amerického historika s českými kořeny Jakuba S. Beneše utvářela kultura předlitavského dělnického socialistického hnutí po roce 1890 jakýsi „most mezi ústní rurální kulturou, v níž bylo mnoho rakouských dělníků vychováno, a industriálními metropolemi, v kterých se nacházelo.“¹⁸

---

¹⁶ Klaus TENFELDE, Arbeit, Arbeiter, Arbeiterbewegung, in: Richard van Dülmen (ed.), *Fischer Lexikon. Geschichte*, Berlin 2003, s. 109–122, zde s. 114.

¹⁷ Jürgen KOCKA (unter Mitarbeit von Jürgen SCHMIDT), *Arbeiterleben und Arbeiterkultur. Die Entstehung einer sozialen Klasse*, Bonn 2015, s. 335–336.

¹⁸ Jakub S. BENEŠ, *Workers and Nationalism. Czech and German Social Democracy in Habsburg Austria, 1890-1918*, Oxford 2017, s. 44.

Reflexe dosavadního bádání a základní představení pramenného korpusu

Labour history v současné české historiografii

Jak jsem již zmínil výše, následující výzkum bude zasazen do širšího rámce *labour history* a užšího rámce odborových dějin typografů. Ke světovému kontextu bádání na poli disciplíny *labour history* jsem se vyjádřil v předchozí části úvodu, nyní tedy k českému kontextu.

Po zhroucení východního bloku se v českém dějepisectví na zhruba 20 let téměř úplně přestalo bádát a psát o industriálním dělnictvu a jeho politických či kulturních aktivitách. Vyretušování dělnického hnutí v českých moderních dějinách bylo logickou reakcí na situaci před rokem 1989, kde sloužily jeho dějiny spolu s komunistickým protinacistickým odbojem jako legitimizační narativ autoritativního režimu a jeho nedemokratických praktik. Rudolf Kučera k absenci výzkumu *labour history* v roce 2009 ironicky podotkl, že se „v českých zemích 19. století téměř nepracovalo.“¹⁹

Jediní čeští badatelé, kteří se dle mého názoru významněji i v devadesátých letech zabývali dějinami dělnictva a dělnického hnutí, byli Jiří Kořalka, Jiří Pokorný a Jana Machačová s Jiřím Matějčkem, kteří často pracovali ve dvojici.²⁰

Na přelomu nultých a desátých let 21. století došlo k jisté vlně renesance zájmu o *labour history*. První metodologicky i faktograficky podnětné práce na tomto poli vydali Stanislav Holubec, Lukáš Fasora a Rudolf Kučera.²¹ Přesto se tato subdisciplína sociálních a kulturních dějin snad pro svou přetrvávající kontroverznost v českém prostředí drží stále na okraji zájmu.

---

¹⁹ Rudolf KUČERA, Páni kamarádi. Gender v raném dělnickém hnutí českých zemí před rokem 1848, *Český časopis historický* 107, 4/2009, s. 797–822, zde s. 808.

²⁰ Jiří Kořalka: Viz kapitulu o dělnickém hnutí v jeho syntéze českých dějin: Jiří KOŘALKA, *Češi v Habsburské říši a v Evropě 1815–1914. Sociálněhistorické souvislosti vytváření novodobého národa a národnostní otázky v českých zemích*, Praha 1996. Několik let před svou smrtí Jiří Kořalka shrnul své celoživotní dílo o dějinách dělnictva a dělnického hnutí ve studii Jiří KOŘALKA, Die Entstehung der Arbeiterklasse, in: Helmut Rumpler – Peter Urbanitsch (eds.), *Habsburgermonarchie 1848–1918*. Bd. IX., Teilband 1/2, Wien 2010, s. 813–847. Jiří Pokorný se zabýval především odborovou linkou dělnického hnutí a dějinami pracovního práva. Viz například jeho statě z devadesátých let: Jiří POKORNÝ, Stávka tiskařů v roce 1888, in: *Společnost – postoj – konflikt*, Praha 1994, s. 35–46; Jiří POKORNÝ, Dělnická akademie před první světovou válkou, *Český časopis historický* 91, 1/1993, s. 55–72 či Jiří POKORNÝ, Odbory a znárodněný film, in: *Filmový sborník historický* 3, Praha 1992, s. 172–215. Vydal také první polistopadový přehled dějin českého odborového hnutí: Jiří POKORNÝ, *Pracovat a nebát se! Kapitoly z dějin odborů v českých zemích*, Praha 2015. Profilové práce Machačové a Matějčka viz Jana MACHAČOVÁ, *Mzdové a stávkové hnutí dělnictva v průmyslových oblastech českých zemí 1848–1914*, Opava 1990 a Jana MACHAČOVÁ – Jiří MATĚJČEK, *Nástin sociálního vývoje českých zemí 1781–1914*, Opava 2002 (2. vydání 2010).

²¹ Stanislav HOLUBEC, *Lidé periferie: Sociální postavení a každodennost pražského dělnictva v meziválečné době*, Plzeň 2009; Lukáš FASORA, *Dělník a měšťan. Vývoj jejich vzájemných vztahů na příkladu šesti moravských*

Historiografie zaměřující se na typografy

Vrcholem historiografie dějin typografického hnutí v německojazyčném prostoru, ze kterého jsem ve své práci hojně čerpal, je dílo německého historika Gerharda Beier nazvané *Černé umění a třídní boj* z roku 1966.²² Všechna další díla o typografech ve sledovaném období a prostoru na Beierovo líčení navazují, aniž by ho však překonala. Ovšem i Beier stejně jako všichni ostatní historici typografického hnutí sledoval pouze tradiční industriální konflikt majitelů knihtiskáren a kvalifikovaných dělníků-mužů. Výzkum dějin typografů o genderový rozměr později obohatily Cynthia Cockburn a Brigitte Robak.²³ V tomto smyslu jsem se zde také vyrovnával s průkopnickou knihou o dějinách ženské práce, kterou v kontextu české historiografie poskytly Marie Bahenská, Libuše Heczková a Dana Musilová.²⁴

Pro starší období knihtisku je v české historiografii naprosto zásadní monumentální dílo *Encyklopedie knihy* z pera Petra Voita, z něž čerpám především ve druhé kapitole.²⁵ Starší kulturní tradice oboru a technologii knihtisku i jejich modernizační proměnu zpracovali Jan Barták a Vladimír Kraus v knize *Typografové*. Kniha však obsahuje spoustu nesrovnalostí (například při líčení různých stávek), nedisponuje přehledným obsahem, poznámkovým aparátem či rejstříkem. Kraus posléze sepsal i samostatné dějiny českého typografického odborového svazu Typografická beseda. Ani tomuto dílu se ale nepovedlo zasadit aktivity typografů do širšího společenského a kulturního kontextu.²⁶

Prameny

Historiografie věnující se dějinám moderního typografického hnutí může navázat na dlouhou tradici dějepisných pojednání, jejichž autoři byli významní typografičtí odboroví funkcionáři. První vlna těchto děl byla vydána zhruba mezi léty 1880–1920. Z větší části se jednalo o

---

měst 1870–1914, Brno 2010; Rudolf KUČERA, *Život na příděl. Válečná každodennost a politiky dělnické třídy v českých zemích 1914–1918*, Praha 2013.

²² Gerhard BEIER, *Schwarze Kunst und Klassenkampf. Geschichte der Industriegewerkschaft Druck und Papier und ihrer Vorläufer seit dem Beginn der modernen Arbeiterbewegung. Band I. Vom Geheimbund zum königlich-preußischen Gewerkverein*, Frankfurt am Main 1966.

²³ Cynthia COCKBURN, *Brothers: Male Dominance and Technological Change*, London 1983; Brigitte ROBAK, *Vom Pianotyp zur Zeilensetzmaschine. Setzmaschinenentwicklung und Geschlechterverhältnis 1840–1900*, Marburg 1996.

²⁴ Marie BAHENSKÁ – Libuše HECZKOVÁ – Dana MUSILOVÁ, *Nezbytná, osvobozující, pomlouvaná. O ženské práci*, České Budějovice 2017.

²⁵ Petr VOIT, *Encyklopedie knihy: starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*, Praha 2008 (2. vydání). V případě všech hesel z Voitovy nedocenitelné záslužné práce jsem čerpal z její internetové verze: https://www.encyklopedieknihy.cz/index.php?title=Hlavn%C3%AD_strana [1. 3. 2023].

²⁶ Jan BARTÁK – Vladimír KRAUS, *Typografové 1468–1939*, Praha 1996; Vladimír KRAUS, *Dějiny Typografické Besedy*. Svazek I: 1862–1918, Praha 1998, Svazek II: 1918–1939, Praha 2000.

letopisy, tedy chronologicky za sebe seřazené děje. Kromě toho, že tyto práce poskytují základní zdroj pro hlubší orientaci v dějinách typografických odborů, jsou také důležitými doklady ideového klimatu typografických odborů v době, ve které vznikaly. Nejvíce z těchto prací vyniká dílo vídeňského sazeče a funkcionáře typografických odborů i rakouské sociálně demokratické strany Karla Högera z roku 1892 věnující se padesátiletým dějinám dolnorakouských typografických odborů mezi léty 1842–1892. Význam Högerova díla zvyšuje i skutečnost, že archiv vídeňských typografických odborů, který sám Höger sestavil, byl roku 1938 zničen. Proto tato kniha představuje v mnoha ohledech jediný zdroj pro dějiny vídeňských typografů a jejich odborů. Pro český kontext jsou nejdůležitější z těchto letopisných prací díla Jana Evangelisty Vondrušky, Daniela Sluníčka a Karla Krunerta, pro lipský a německý pak Karla Engelbrechta a Williho Krahla.²⁷

Hojně jsem čerpal informace rovněž z různých tisků z 19. století, které jsou uloženy v následujících institucích: Lipsko: Městské muzeum (Stadtgeschichtliches Museum Leipzig), Německá národní knihovna (Deutsche Nationalbibliothek); Vídeň: Rakouská národní knihovna (Österreichische Nationalbibliothek), Spolek pro dějiny dělnického hnutí (Verein für Geschichte der ArbeiterInnenbewegung); Praha: Národní knihovna České republiky, Památník národního písemnictví. Při studiu publikací z 18. (v případě druhé kapitoly) a 19. století vztahujících se k typografickým festivitám či organizacím mi také pomohla skutečnost, že mnohé z nich jsou dostupné na internetu v digitalizované formě.

Samotný archivní výzkum jsem se pokoušel provést ve Vídni mezi březnem až květnem roku 2017, v Lipsku mezi lednem a květnem v roce 2018 a v Praze po celou dobu svého doktorského studia. Ve Vídni jsem byl v místních archivech bohužel neúspěšný, v Lipsku jsem našel fondy vztahující se k dějinám místních typografů v Archivu města Lipska (Stadtarchiv Leipzig). V Praze jsem na základě odkazu ve starší studii Karla Novotného²⁸ prostudoval prameny vztahující se k hnutí typografů v roce 1848, které jsou uloženy v Národním archivu v

---

²⁷ Karl HÖGER, *Aus eigener Kraft! Die Geschichte eines österreichischen Arbeitervereines seit fünfzig Jahren. Herausgegeben vom Niederösterreichischen Buchdrucker- und Schriftgiesser-Vereine*, Wien 1892; Jan Evangelista VONDRUŠKA, *Stručný přehled činnosti ústředního spolku Typografická beseda v Praze od roku 1862 až do roku 1887*, Praha 1887; Daniel SLUNÍČKO, *Paměti zpěváckého spolku pražských typografů od jeho založení až po rok 1897*, Praha 1899; Karel KRUNERT, *Typografická organizace v Čechách. Dějinný přehled*, Praha 1910; Karl ENGELBRECHT, *50 Jahre Geschichte. Verein Leipziger Buchdrucker- und Schriftgießer-gehilfen 1862–1912*, Leipzig 1912; Willi KRAHL, *Der Verband der Deutschen Buchdrucker. Fünfzig Jahre deutsche gewerkschaftliche Arbeit mit einer Vorgeschichte*, Band I, Berlin 1916. Informace o zničení vídeňského archivu typografů: Wolfgang HÄUSLER, Karl Scherzer (1821–1903) und die Anfänge der österreichischen Arbeiterbewegung im Revolutionsjahr 1848, in: G. Botz – H. Hautmann – H. Konrad – J. Weidenholzer (eds.), *Bewegung und Klasse. Studien zur österreichischen Arbeitergeschichte*, Wien – München – Zurich 1978, s. 43–61, zde s. 59.

²⁸ Karel NOVOTNÝ, Hnutí typografického dělnictva v Praze r. 1848, in: *Zápisky katedry československých dějin a archivního studia*, roč. 3, Praha 1958, s. 7–19.

Praze.²⁹ Nejdelší čas ze všech archivních institucí jsem strávil ve Všeodborovém archivu Českomoravské konfederace odborových svazů v Praze, který spravuje fond Polygrafické spolky a organizace, kde leží prameny vyprodukované činností pražské Typografické besedy od počátku šedesátých let 19. století.³⁰

Zásadní postavení mají v pramenné základně pro následující disertaci dobové noviny a časopisy. Prošel jsem mnoho typografických, dělnických i měšťanských časopisů z doby předbřeznové, z let 1848–1849 i vydaných po roce 1860. Základ časopisecké pramenné základny je tvořen třemi tiskovými orgány typografického dělnictva: *Correspondent. Wochenschrift für Deutschlands Buchdrucker und Schriftgießer* (od r. 1863 vycházel v Lipsku), *Veleslavín. Časopis pro umění kněhlačitelské* (1863–1866 vycházel v Praze, poté opět od r. 1872 pod jiným podtitulem tamtéž) a *Vorwärts! Zeitschrift für Buchdrucker- und verwandte Interessen* (vycházel ve Vídni od r. 1867).³¹ Při studiu vídeňských časopisů z roku 1848 mi byla velmi nápomocná databáze novin a časopisů *ANNO. Historische österreichische Zeitungen und Zeitschriften*, kterou spravuje Rakouská národní knihovna.³²

Rozložení práce

Práci dělím na kapitoly (např. 2), podkapitoly (např. 2.1) a oddíly (např. 2.1.1). Ve druhé kapitole se věnuji knihtisku a jeho zaměstnancům ve starém režimu, počátkům hrozby proletarizace oboru a reakcí na ně do revoluce 1848. Ve třetí kapitole se věnuji typografickému hnutí v revolučních letech 1848–1849. Ve čtvrté kapitole pak již vysoce organizovaným a úspěšným typografickým odborům a jejich širokým aktivitám a strategiím v letech 1860–1890. V páté kapitole se věnuji období mezi léty 1890–1914, kdy se typografické odbory více sblížily se socialistickým dělnickým hnutím. Na začátku každé podkapitoly připojuji vysvětlení jejího obsahu a účelu.

V jistých momentech se může zdát práce nevyvážená. Ve druhé kapitole jsou odborové aktivity typografů sledovány pouze v Lipsku, což je dáno skutečností, že v pouze zde bylo ze třech sledovaných měst umožněno dělnictvu před rokem 1848 vyvíjet veřejnou činnost. Naopak v páté kapitole sleduji především situaci v Praze a komparace s vídeňským (či celorakouským)

---

²⁹ Zde bych chtěl poděkovat za obzvlášť vstřícný přístup panu doktorovi Janu Kahudovi, který v Národním archivu vede 2. oddělení spravující fondy pro léta 1848–1918.

³⁰ Na tomto místě bych rád poděkoval pracovníkům archivu panu prof. Jiřímu Pokornému a dr. Alžbětě Kratinové za veškerou ochotu, jež mi umožnila dokončit archivní rešerše v ČMKOS, i když situace byla komplikována hned dvojnásobem: výjimečným stavem v souvislosti s pandemií covidu-19 a také probíhajícími přípravami k ukončení činnosti archivu v někdejší budově Domu odborových svazů a přesunu jeho fondů na Chodovec.

³¹ Pro ušetření místa budou varianty názvů zkráceny na prostý název titulů.

³² <https://anno.onb.ac.at/> [1. 6. 2023].

a lipským (a říšskoněmeckým) je upozaděna. To je způsobeno tím, že Beier a Höger, jejichž díla pro mě byla stěžejní pro vídeňský a lipský kontext své líčení končí na začátku devadesátých let 19. století a v mých časových možnostech již nebylo provést vyvážený pramenný výzkum i pro případ Vídně a Lipska.

2. Gutenbergovi mladí, tradice černého umění a hrozba proletarizace (do roku 1848)

2.1 Lipské preludium: Oslava vysoké kultury a protesty námezdního dělnictva

2.1.1 Slavnost čtyřstého vynalezení knihtisku v Lipsku roku 1840

Na konci června roku 1840 proběhla v Lipsku epochální událost. Tři dny následující po svátku svatého Jana Křtitele, tedy 24. až 26. června, žilo celé město oslavami čtyř set letého výročí vynalezení knihtisku, jehož vznik byl datován již od dob humanismu do roku 1440. Opulentní oslavy byly vyvrcholením několikaletých příprav, jež koordinoval zvláštní komitét zřízený roku 1836. Jeho členy byli původně čtyři lipští majitelé knihtiskáren, nazývaní principálové, a čtyři pomocníci, jak se říkalo kvalifikovaným knihtiskárenským dělníkům. Výbor se postupně rozrůstal o zástupce dalších oborů knižní kultury. V přípravném výboru tak nakonec zasedlo sedm principálů, čtyři knihtiskárenští dělníci, jeden majitel písmolijny s jedním písmolijeckým dělníkem a šest knihkupců spolu se čtyřmi knihkupeckými pomocníky. Celkově šlo tedy o 14 samostatných a sedm nesamostatných aktérů lipského knižního trhu.¹ O prestiži plánované oslavy svědčí také to, že se do čela organizační práce postavili nejvýznamnější knihtiskaři a nakladatelé Lipska a vlastně i celého Německa jako například Raymund Härtel (v pozici předsedy), Friedrich Brockhaus nebo Carl Christian Tauchnitz. Ti také iniciovali a na vlastní náklady zhotovili faksimilii Lutherova překladu *Nového zákona*, jenž byla pak během oslav nošena ve slavnostních průvodech jako relikvie německé vzdělanosti.

Součástí přípravného komitétu se chtěli stát i lipští spisovatelé, kteří pro tuto příležitost zřídili spisovatelský spolek. Hlavními iniciátory byli demokratický básník, novinář a pozdější revoluční politik Robert Blum a autor oblíbených historických románů původem z Prahy Karl Herloßsohn. Spisovatelé však byli zdvořile odmítnuti s tím, že mohou jít jako spolek v průvodu, avšak řečnit na tribunách budou pouze zástupci profesí spjatých s výrobou a distribucí tištěného slova.² Aktéři knižního trhu se tentokrát nechtěli dělit o slávu se spisovateli, kteří v jejich očích běžně brali veškeré zásluhy. Důvodem ale byla jistě i nebezpečná koncentrace radikálních

---

¹ Emil KADE, *Die vierte Säcularfeier der Buchdruckerkunst zu Leipzig am 24. 25. 26. Juni 1840. Eine Denkschrift im Auftrage des Comité zur Feier der Erfindung der Buchdruckerkunst verfaßt von Dr. Emil Kade*, Leipzig 1841, s. 17; *Beschreibung aller bei der vierten Säcularfeier der Erfindung der Buchdruckerkunst am 24. 25. und 26. Juni 1840 in Leipzig stattgefundene Feierlichkeiten. Ein Denkmal für die Mit- und Nachwelt*, Leipzig 1840, s. 2.

² E. KADE, *Die vierte Säcularfeier*, s. 23, 27.

spisovatelů v liberálním Lipsku, jež se projevovala například příliš bujnými představami Roberta Bluma, který chtěl slavnost pojmout jako velkou oslavu svobody.³ Svoboda ducha, kterou měl již 400 let po zeměkouli šířit Gutenbergův vynález, se stala důležitým motivem oslav. Nikdo však nestál o zbytečné kontroverze.

Více než rok před slavnostmi přinášel lipský tisk novinky z organizačního komitétu a předběžný plán této události. Dělníci z knihtiskáren a písmolijer začali několik let před jejím konáním odevzdávat část svých týdenních výdělků v její prospěch.⁴ Již jen skutečnost, že se na organizaci velkolepé měšťanské slavnosti podíleli svými příspěvky i samotnou přítomností v organizačním výboru také typografičtí dělníci, a to navíc v době, kdy většina ostatního dělnictva byla semianalfabetní, svědčila o jejich zvláštním postavení.

Přípravný komitét chtěl zapojit do oslav co nejvíce obyvatel Lipska, a to ne pouze jako pasivní pozorovatele, ale i jako aktivní účastníky. Během tří dnů se jich účastnilo až 70 000 lidí. Na oslavě byli přítomni zástupci města a státu, povolání spjatá přímo s knižní kulturou i místní řemeslníci. První den začala slavnost za východu slunce průvodem vojenské hudby, která měla symbolicky probudit lipské obyvatelstvo spící „ve tmě“ k oslavě „světla“, jež lidstvu přinesl knihtisk. Poté následovala bohoslužba v Thomaskirche, někdejšími působišti Johanna Sebastiana Bacha. Bohoslužba byla vyjádřením díky Bohu za život Johanna Gutenberga a vynález knihtisku, který zde byl v kázání nazván „darem nebes“.⁵

Během tří slavnostních dnů se konalo nespočet průvodů městem včetně pochodňových procesí, v nichž kráčelo vždy několik tisíc reprezentantů jednotlivých skupin obyvatelstva. Svůj stav zde zastupovali reprezentanti armády, městské gardy, studenti gymnázií, představitelé univerzity, úředníci městských, zemských a královských úřadů, pracovníci knihoven, zástupci místních řemeslnických cechů a sdružení, velvyslanci zahraničních států, zástupci Lipsko-dráždánské železniční společnosti či evangelické duchovenstvo. Nejvýznamnější místo pak zaujímal majitelé a zaměstnanci knihtiskáren, písmolijer a knihkupectví, kteří byli navíc od ostatních i od sebe navzájem vizuálně odděleni barevnými šerpami. Tiskaři a sazeči nosili modré šerpy, písmolijci červené a knihkupci zelené.⁶ Zjevnou snahou při přípravách bylo na nikoho nezapomenout a udržovat během oslav atmosféru rovnosti. Tak například i učňům z lipských knihtiskáren byla připravena slavnostní večeře. Cech lipských pekařů připravil pro

---

³ Gerhard BEIER, *Schwarze Kunst und Klassenkampf. Geschichte der Industriegewerkschaft Druck und Papier und ihrer Vorläufer seit dem Beginn der modernen Arbeiterbewegung. Band I. Vom Geheimbund zum königlich-preußischen Gewerkverein*, Frankfurt am Main 1966, s. 53.

⁴ Elke SCHLENKRICH, Ein Festkuchen zum Gutenbergjubiläum 1840, in: Susanne Schötz (Hg.), *Geschichte der Stadt Leipzig. Band 3: Vom Wiener Kongress bis zum Ersten Weltkrieg*, Leipzig 2018, s. 290–292.

⁵ *Beschreibung aller bei der vierten Säcularfeier der Erfindung der Buchdruckerkunst*, s. 5–12.

⁶ Tamt., s. 16, 19.

slavnost koláč úctyhodných rozměrů, jenž byl opatřen letopočty 1440 a 1840 a nápisem, „Z noci do světla“ (Aus Nacht zum Licht).⁷ Mezi více než třemi tisíci hosty slavnostního plesu byli i kvalifikovaní zaměstnanci knihtiskáren.

Rovněž měšťanské ženy chtěly vzdát hold vynálezci knihtisku. Před domem lipské Knihkupecké burzy (Buchhändlerbörse) byl lipským principálům předán nový prapor pro jejich sdružení, jenž jako dárek k jubileu černého umění zhotovily jejich manželky. Za ně promluvila Louise Brockhaus-Wagner, manželka Friedricha Brockhause, nejbohatšího knihtiskařského a knižního magnáta v Lipsku, a zároveň sestra hudebního skladatele Richarda Wagnera. Ve svém projevu hovořila o tom, že je povinností žen podporovat své muže v jejich činnosti, zvláště když je tak ctnostná jako šíření osvěty a vzdělanosti, a knihtiskařské umění označila za „palladium svobody ducha“.⁸

Slavnosti byly také multižánrovým festivalem vysoké německé kultury. Hned první den při jednom zastavení slavnostního průvodu na Marktplatzu, největším náměstí v Lipsku, byla více než pětistupňová představena slavnostní kantáta nazvaná *Festgesang zum Gutenbergfest*, jejíž hudbu na slova Adolfa Eduarda Prölbe napsal slavný lipský hudební skladatel Felix Mendelssohn-Bartholdy (mimo jiné znovuobjevitel díla J. S. Bacha).⁹ Během oslav byla rovněž uspořádána výstava německých inkunábulí a jiných vzácných tisků a pronesena řada přednášek na lipské univerzitě v latinském i německém jazyce. V městském divadle bylo uvedeno pásmo „Divadelní přehlídka od vynalezení knihtisku po nejnovější dobu“, v jehož rámci byly předvedeny scény ze slavných německých dramát od pozdně středověkých frašek po Goetheova *Egmonta* nebo Schillerova *Viléma Tella*.¹⁰

Na oslavě byli přítomni i zástupci evropské první společnosti, kterým v žilách kolovala ta nejmodřejší krev, jako například Albrecht Friedrich Rakousko-Těšínský, arcivévoda z těšínské větve habsbursko-lotrinského domu a pozdější těšínský kníže.¹¹ Avšak hlavními nositeli i scenáristy lipské oslavy výročí vynalezení knihtisku byli saští podnikatelé a vzdělanci. Lipská třídenní slavnost tak nebyla pouze pomníkem knihtisku a poctou jeho zakladateli Johannu Gutenbergovi, nýbrž i vyjádřením nového společenského a politického sebevědomí saských středostavovských elit, jež se po roce 1830 měly možnost podílet i na výkonu politické moci.

---

⁷ E. SCHLENKRICH, Ein Festkuchen zum Gutenbergjubiläum 1840, s. 291.

⁸ *Beschreibung aller bei der vierten Säcularfeier der Erfindung der Buchdruckerkunst*, s. 38.

⁹ E. KADE, *Die vierte Säcularfeier*, s. 39.

¹⁰ *Beschreibung aller bei der vierten Säcularfeier der Erfindung der Buchdruckerkunst*, s. 69.

¹¹ E. KADE, *Die vierte Säcularfeier*, s. 41.

V rámci oslav zaznělo mnoho přípitků, laudatií, kázání, přednášek, básní a písní. Knihtisk se zde prokázal jako velmi vhodný materiál ke spojení symboliky tradice a pokroku, kterou ambiciózní pořadatelé využívali ke konstruování příběhu dějin, ve kterém měl třetí stav (jejich stav!) hrát hlavní úlohu. Pro evangelické Sasko byla také důležitá připomínka významu knihtisku pro náboženské obrození středověkého katolicismu. Tak například předseda organizačního komitétu Raymund Härtel označil ve svém projevu na Marktplatzu Johanna Gutenberga „Janem Křitelem reformace“, bez nějž by učení Martina Luthera nedosáhlo úspěchu.¹²

Avšak doby, kdy byly oslavy knihtisku příležitostmi k rozdmýchávání náboženských sporů, již pominuly. Koalice německého měšťanstva majetku a vzdělání se zde definovala již nadkonfesijně, politicky. V tomto duchu držel pro zaměstnance lipských knihtiskáren a knihkupectví přednášku o významu knihtisku lipský nakladatel a knihtiskař Otto Wigand. Podle něj to byly spíše drobné kovové litery v rukou sazeče než koule z kanónů a střelný prach, které dobývaly tlusté hradební zdi a duchovní omezenost středověkého světa. Malá písmenka ze slitiny kovů se stala nejmocnější zbraní, jež „osvobodila lidstvo z jeho pout a z temného šera středověku nechala vysvitnout slunce vzdělání, práva a svobody“ či odhalila „bohatství pravdy a vědy“.¹³ Wigand a mnoho jiných řečníků během oslav hovořilo o významu knihtisku v duchovním boji proti svévoli, tyranii a temnotě či jako o důležité podpoře svobody, zákonnosti a pořádku. Velké pozornosti se dostalo tématu svobodě bádání, a především tiskové svobodě. Heinrich Brockhaus, s bratrem Friedrichem spolumajitel lipského nakladatelského a knihtiskařského impéria F. A. Brockhaus, ve svém přípitku vyjádřil naději, že svoboda tisku bude brzy „vybojována“ ve všech státech Německa i celého světa.¹⁴

Organizátoři slavnosti položili také důraz na její nacionálně agitační charakter. Kolébkou knihtisku, tohoto „světodějinného obratu“, bylo Německo a jeho vynálezce Němec, proto i oslava čtyřstého jubilea knihtisku neměla být pouze stavovskou slavností knihtiskařů a příbuzných oborů, nýbrž „německým národním svátkem“.¹⁵ Byl to syn německého národa, který ukázal lidstvu cestu z temnot středověkých bludů a svévole velmožů: „Cesta, kterou nenašli v Athénách ani v Římě/ Tu našel zbožný, prostý Němec,“ napsal Robert Blum v básni *Epilog*, kterou v lipském divadle po pásmu německých dramát deklamovala herečka tamního

---

¹² E. KADE, *Die vierte Säcularfeier*, s. 39.

¹³ „[...] auch das Erz der Lettern war es, und die metallene Letter mehr als die metallene Kugel, die die Menschheit aus ihren Fesseln erlöset und aus der trüben Dämmerung des Mittelalters die Sonne der Bildung, des Rechts und der Freiheit hat aufgehen lassen.“ *Beschreibung aller bei der vierten Säcularfeier der Erfindung der Buchdruckerkunst*, s. 50–51.

¹⁴ E. KADE, *Die vierte Säcularfeier*, s. 46–47.

¹⁵ E. KADE, *Die vierte Säcularfeier*, s. 20.

souboru. Podobně ve slavnostní kantátě od Prölße a Mendelssohna-Bartholdyho nehřimal sbor pouze knihtiskařskou devízu z knihy *Genesis* „Es werde Licht!“, „Budiž světlo!“, ale i „Vlasti, ve tvých končinách/ Počal kdysi zlatý den/ Gutenberg, německý muž/ Zapálil pochodeň.“¹⁶

Během celé slavnosti byla patrná snaha prezentovat Německo jako soudobé centrum univerzální kultury a Němce jako národ přirozeně tíhnoucí k řádné správě veřejných záležitostí. Profesor Wolf z univerzity v Jeně to ve své přednášce konané druhý den slavnosti pojmenoval jako „německý občanský smysl“, čímž rozuměl spojení svobody ducha, připravenost chránit vlast a smysl pro právo jako přirozené vlastnosti každého Němce.¹⁷ V takto konstruovaném schématu pak bylo logické a nikoliv nahodilé, že vynálezce knihtisku byl právě Němec. Lipská slavnost roku 1840 se tak stala vedle Hambašské slavnosti (1832), neúspěšných pokusů o ratifikaci jednotné říšské ústavy v době revoluce (1848–1849) a lipského Schillerfestu (1859) významnou manifestací jednotného svobodného Německa před tím, než se jeho sjednocení stalo vojensko-politickým cílem hohenzollerovského Pruska v šedesátých letech 19. století.¹⁸

Lipské oslavy 400 let knihtisku byly apoteózou liberálně-měšťanských ctností technického pokroku (důležitou roli při oslavách hrála železnice), národní hrdosti, svépomoci, individuální svobody a tvrdé práce coby prostředků k sociálnímu vzestupu. Sasko se po roce 1830 zavedením ústavy přidalo k jihoněmeckým státům (šlo především o Bavorsko, Bádensko, Württembersko a Hesensko-Darmstadtsko), které dosáhly konstituce již během napoleonských válek. Relativně nové ústavní poměry Saska po roce 1830 garantovaly základní politické svobody včetně práva podílu neurozených na chodu státu, proto organizátoři lipské slavnosti akcentovali její nekonfliktně liberálně-nacionální charakter.¹⁹

Demonstrace nového sebevědomí ambiciózních středostavovských elit hlásících se o podíl na politické moci ale nebyla jediným vyzněním oslav. Řemeslníci v cechovních středověkých krojích seřazení ve slavnostních průvodech podle předem daného schématu či pevný taneční pořádek slavnostního plesu otevřeného pro všechny „řádné“ společenské vrstvy Lipska ukazovali ještě něco jiného.²⁰ Konzervovaný obraz pozdně středověkého stavovského

---

¹⁶ „Die Bahn, die nicht Athen, nicht Rom gefunden/ Sie fand der fromme, schlichte, deutsche Mann (E. KADE, *Die vierte Säcularfeier*, s. 60); Vaterland, in deinen Gauen/ Brach der gold'ne Tag einst an/ [...] Gutenberg, der deutsche Mann/ Zündete die Fackel an.“ (E. KADE, *Die vierte Säcularfeier*, s. 70).

¹⁷ „Deutscher Bürgersinne“, *Beschreibung aller bei der vierten Säcularfeier der Erfindung der Buchdruckerkunst*, s. 58.

¹⁸ G. BEIER, *Schwarze Kunst und Klassenkampf*, s. 54.

¹⁹ Více viz například Miloš ŘEZNÍK, *Stručná historie států: Sasko*, Praha 2005, s. 117–120; Birgit HORN-KOLDITZ, *Revolutionäre Unruhen und bürgerliche Reform 1830/31*, in: Susanne Schötz (Hg.), *Geschichte der Stadt Leipzig. Band 3: Vom Wiener Kongress bis zum Ersten Weltkrieg*, Leipzig 2018, s. 113–132; ústavní poměry v Německu viz Thomas NIPPERDEY, *Deutsche Geschichte 1800–1866. Bürgerwelt und starker Staat*, München 1994, s. 272–285.

²⁰ E. KADE, *Die vierte Säcularfeier*, s. 62.

světa, kde má každý vyhrazené své místo a uplatnění. Společnost prostou sociálního konfliktu, kde nehrozí proletarizace ani radikalizace městských řemeslnických vrstev.

Oslavy zobrazovaly knihtiskařský obor jako harmonické společenství. Knih-tiskařští dělníci se zde prezentovali jako aristokraté mezi řemeslníky, talentovaní umělci či – jak je nazval Robert Blum – „dělníci na vinici ducha“,²¹ kteří jsou oddáni řemeslu a v plné harmonii se svými zaměstnavateli usilují o pokroky černého umění. Typografové během oslav rovněž před více než dvěma tisíci přihlížejících odlévali litery a sázeli a tiskli básně za použití historizující techniky, která měla navodit atmosféru pozdního středověku.²² Jednalo se o obraz patriarchálního, avšak spravedlivého uspořádání poměrů v knihtiskárnách, jak ho konstruovali hlavní scénáristé oslav, majitelé lipských knihtiskařských podniků, organizovaní v prastarém Sdružení lipských knihtiskařů založeném roku 1595.²³

Tento obraz (vysoké) kultury, (liberálně-osvícenského) pokroku a (sociální) harmonie však nebyl sdílený všeobecně. Události v Lipsku byly nejvýznamnější, avšak nikoliv jediné oslavy k počtě Gutenbergu, které se konaly v jubilejní rok 1840. V Evropě (ač z největší části v německých městech) proběhly takové oslavy v celkem 68 městech a počet vydaných spisů oslavujících Gutenbergu a následky jeho díla dosáhl roku 1840 počtu 140.²⁴ Ve Frankfurtu nad Mohanem se na oslavě podíleli i členové Svazu spravedlivých, tajné revoluční organizace založené roku 1836. Zatímco tak lipští typografičtí dělníci tančili na plese po boku svých zaměstnavatelů, ve Frankfurtu došlo na domovní prohlídky a zatýkání pro podezření ze spojení se zakázaným politickým spolkem. V Rakousku, Prusku a Bavorsku raději oslavy knihtisku tamní úřady předem zakázaly.²⁵

2.1.2 Protesty proti měnícím se poměrům v lipských knihtiskárnách (1826–1848)

Ani v Lipsku ale nebyly vztahy mezi zaměstnanci a zaměstnavateli knihtiskáren zcela harmonické, jak se oslavy snažily ukázat. Naopak roku 1840 již měli lipští typografičtí dělníci za sebou dlouhé boje proti měnícím se poměrům v knihtisku.

V létě 1826 přikročila firma F. A. Brockhaus po několikaletých přípravách ke koupi a uvedení prvního rychlolisu do provozu.²⁶ Osm ručních tiskařů přišlo ze dne na den o obživu.

---

²¹ Willi KRAHL, *Der Verband der Deutschen Buchdrucker. Fünfzig Jahre deutsche gewerkschaftliche Arbeit mit einer Vorgeschichte*, Band I, Berlin 1916, s. 185.

²² G. BEIER, *Schwarze Kunst und Klassenkampf*, s. 47.

²³ Leipziger Buchdruckerinnung. Pojem „Innung“ překládám jako sdružení, jelikož se formálně a právně lišil od historické formy cechu, něm. „Zunft“.

²⁴ G. BEIER, *Schwarze Kunst und Klassenkampf*, s. 50.

²⁵ Tamt., s. 52.

²⁶ K technologickému principu rychlolisu viz oddíl 2.3.2.

Technologická novinka vyvolala zděšení ve všech tamních závodech. Principálové se báli kapitálové a technologické síly Brockhausů, které není možno konkurovat, a kvalifikovaní tiskaři nových strojů činících jejich schopnosti nadbytečné. Odpovědí byla zdvořilá a ponížená petice tří lipských tiskařů, kteří coby zástupci všech lipských knihtiskářenských kvalifikovaných dělníků (a s tichou podporou majitelů knihtiskáren) žádali městskou radu, aby zastavila či alespoň co nejvíce omezila budoucí rozmnožování těchto „strojů, které, ač se plným právem mohou nazývat mistrovským dílem lidské vynalézavosti, jsou více škodlivé než užitečné“.²⁷ Jako negativní předobraz poukazovali dělníci na množství bezprizorních chudých v Anglii, kteří po uvedení strojů do výroby nemohou najít obživu. Na pomoc v petici volali i „dobrotivého“ saského krále Friedricha Augusta I., „který si přece nepřeje, aby byl kdokoliv z jeho poddaných nešťastným“.²⁸ Ještě ten samý rok však technologickým pokrokem fascinovaná městská rada konstatovala, že rychlolis je úspěch a firmě F. A. Brockhaus povolila, že si takových strojů – zatím poháněných lidskou silou, a nikoliv parou – může opatřit více a ostatní majitele lipských knihtiskáren motivovala, ať následují jejího příkladu. Pořízení rychlolisu bylo ale nákladnou záležitostí, jak dokládá skutečnost, že se ještě k roku 1833 v Lipsku nacházely pouze tři rychlolisy, a to všechny u Brockhausů.²⁹

O pár let později v letech 1830 a 1831 zasáhla i Lipsko revoluční vlna. Během lipského povstání v září 1830 se knihtiskaři neúčastnili po boku studentů, tovaryšů a jiných dělníků útoků na policejní stanice, městské úřady, byty úředníků nebo nevěstince. Situace mocenské nestability a festivalu pouličního násilí ale využili k další, tentokrát o mnoho útočnější petici proti rychlolisům u Brockhausů. Před jejich tiskárnu se navíc 2. září 1830 vydal hlouček nezaměstnaných knihtiskařů. Před podnikem je tehdy uvítal sám majitel Friedrich Brockhaus s otázkou na jejich požadavky. Požadovali práci, načež F. Brockhaus tři z nich okamžitě zaměstnal a dav se rozpačitě rozešel.³⁰ Bylo zjevné, že tváří v tvář přímému konfliktu se zaměstnavatelem byli roku 1830 typografové zcela bezradní. Násilí, v první polovině 19. století běžný projev tovaryšské či dělnické frustrace, jim bylo kulturně zcela cizí a jiné formy sebevědomého dělnického postupu zatím nebyly k dispozici. To se však mělo brzy změnit.

---

²⁷ Text petice lipských knihtiskařských pomocníků ze srpna 1826 je uložen v Městském archivu města Lipska pod signaturou StadtAL, II. Sektion, B 1553, s. 2–6. Citát: „[...] Maschinen, die, obwohl sich mit vollen Rechte ein Meisterstück der menschlichen Erfindungen genannt werden kann, dennoch mehr schädlich, als nützlich anerkennen.“, Tamt., s. 3.

²⁸ Tamt., s. 4.

²⁹ Hartmut ZWAHR, *Zur Konstituierung des Proletariats als Klasse. Strukturuntersuchung über das Leipziger Proletariat während der industriellen Revolution*, 2. vydání, München 1981, s. 81; Údaj o počtu rychlolisů: Thomas KEIDERLING, *Modernisierung und Umgestaltung der Buchbranchen*, in: S. Schötz (Hg.), *Geschichte der Stadt Leipzig*, s. 263.

³⁰ G. BEIER, *Schwarze Kunst und Klassenkampf*, s. 64–65.

Typografové v Lipsku v období mezi dvěma kataklyzmaty let 1830 a 1848 ušli podobnou cestu jako řemeslnické a dělnické spolky po celém Německu. Zakládali různé svépomocné kulturní a vzdělávací iniciativy, které přímo nezasahovaly do politických záležitostí a dlouho ani netematizovaly pracovní poměry v lipských knihtiskárnách. Tyto organizace ale na druhé straně vytvářely společné vědomí nové pospolitosti, která již nezahrnovala jejich zaměstnavatele – principály, i potřebné kolektivní sebevědomí, jež se projevilo během budoucích konfliktů. Spolu se Stephanem Bornem, berlínským sazečem a později nejvýznamnějším německým dělnickým vůdcem let 1848–1849, se dá říci, že takovéto spolčování v posledních deseti letech před rokem 1848 bylo „učňovskou školou dospívajících revolucionářů“.³¹

Zdá se, že v případě lipských typografů byl přelomem právě rok 1840. Ostatně již během oslav se v Lipsku ilegálně šířil anonymní leták popisující bídu lipských knihtiskařských dělníků.³² Společenská energie vyprodukovaná oslavami knihtisku zůstala také nadále přítomná mezi zaměstnanci lipských tiskařských podniků a motivovala je k další organizační práci. Tak byla ještě v létě 1840 založena taneční a divadelní společnost Typographia, která měla u lipské veřejnosti takový úspěch, že si již roku 1842 mohla pronajmout vlastní divadelní budovu.³³ Vysoká kultura zde nebyla pouze symbolickým projevem příslušnosti knihtiskařů ke vzdělaným vrstvám, ale i místem, kde se shromažďovala síla budoucího sociálního protestu. Pro knihtiskařské dělníky se jednalo v 19. století o typický jev.

Od druhé poloviny čtyřicátých let 19. začala být dělnická otázka jedním z hlavních témat evropského veřejného prostoru. Ozvěny povstání slezských tkalců a českých tiskařů kartounu v létě 1844 se dostaly i do Lipska, kde došlo v létě 1845 k dělnickým nepokojům. Lipsko bylo hlavní tiskařskou metropolí Německa, a navíc uvnitř Saska, státu s jedním z nejliberálnějších přístupů k cenzuře a kontrole veřejného života obecně. Tato kombinace měla za následek, že zde vycházelo mnoho spisů a brožur o dělnické otázce na škále od umírněných řešení až po nejradikálnější komunistické koncepce z pera německých emigrantů. Lipští knihtiskaři tedy žili a pracovali v samém centru německé a i středoevropské diskuze o řešení sociální otázky. Ba co více – sazeči lipských knihtiskáren byli vůbec prvními čtenáři těchto myšlenek.

---

³¹ Stephan BORN, *Erinnerungen eines Achtundvierzigeres*, dle 3. vydání z roku 1898 vydal a úvodem opatřil Hans J. SCHÜTZ, Berlin – Bonn 1978, s. 18.

³² H. ZWAHR, *Zur Konstituierung des Proletariats als Klasse*, s. 231.

³³ G. BEIER, *Schwarze Kunst und Klassenkampf*, s. 189–190.

Spisy týkající se hlavních otázek tehdejšího sociálního uspořádání vycházely především v knihtiskárně Otto Wiganda, který již přednášel o civilizačních zásluhách knihtisku na oslavách 1840. Wigand tiskl a vydával až do zákazu v roce 1835 spisy autorů z okruhu Mladého Německa. Od druhé poloviny čtyřicátých let pak v jeho nakladatelství vycházely spisy mladohegeliánů Arnolda Rugeho či Ludwiga Feurbacha (s oběma pojilo Wiganda blízké přátelství) i protoanarchistické dílo jejich kritika Maxe Stirnera *Der Einzige und sein Eigentum*. Dále zde vyšla například první anonymně psaná brožura sazeče a dělnického vůdce Stephana Borna či první německé překlady francouzského socialistického a anarchistického filozofa Pierra-Josepha Proudhona, mimochodem také původně vyučeného sazeče. Patrně nejvýznamnějším socialistickým spisem z této doby bylo dílo Friedricha Engelse *Postavení dělnické třídy v Anglii (Die Lage der arbeitenden Klasse in England)*, které Wigand vydal v červnu roku 1845.³⁴ Vzhledem k tematickému záběru Wigandova podniku také není divu, že například v Rakousku byl roku 1846 veškerý sortiment jeho tiskárny a nakladatelství zakázán.³⁵ V roce 1867 u Wiganda pak vyšel první svazek *Kapitálu* Karla Marxe.

Z prostředí sazečské dílny Wigandova podniku vzešlo roku 1846 také k nejvýznamnější dělnické iniciativě v zlepšení podmínek práce před rokem 1848 v Lipsku. V květnu 1846 adresovali knihtiskařští dělníci druhé (volené) komoře stavovského shromáždění Saského království³⁶ velmi sebevědomou petici, jež byla brzy podepsána více než 500 kolegy, tedy většinou z celkového počtu zhruba 700 až 750 kvalifikovaných knihtiskárenských dělníků v Lipsku k roku 1846.³⁷ Petice měla dvojí cíl. Nejnaléhavěji šlo o upozornění na nepravdivé vyplácení mzdy, na kterou mohli typografičtí dělníci čekat i tři měsíce, i když podle daných pravidel schválených i Sdružením lipských knihtiskařů roku 1810 měli být vypláceni každý týden či v případě nouze jednou za 14 dní. Mzda tak byla plně závislá na vůli zaměstnavatele, který se navíc o její výši rozhodoval až na základě svých výnosů.

V dlouhodobější perspektivě chtěli autoři petice z Wigandovy tiskárny, kde panovaly zdaleka nejlepší poměry v Lipsku, docílit rovnováhy moci mezi „knihtiskařskými pomocníky“ a „principály“ na pracovišti i v rozhodování o záležitostech svého oboru. Z hlediska své dosavadní prezentace jako umělců je také nápadné a důležité, že celý text petice hovoří o

---

³⁴ Viz seznam vydaných spisů v Otto Wigand Verlag v katalogu Německé národní knihovny (Deutsche Nationalbibliothek).

³⁵ Norbert BACHLEITNER, *Die literarische Zensur in Österreich von 1751 bis 1848*, Wien – Köln – Weimar 2017, s. 181–182.

³⁶ K podobě saského zemského zřízení po přijetí ústavy 4. 9. 1831 viz M. ŘEZNÍK, *Stručná historie států: Sasko*, s. 119–120.

³⁷ Text petice: *Petition der Leipziger Buchdrucker-Gehilfen an die hohe Ständeversammlung des Königreichs Sachsen, Typographia. Wöchentliches Organ für Buchdrucker etc.*, č. 1, 1. 8. 1846, s. 5–6; č. 2, s. 10. Údaj o počtu dělníků v lipských knihtiskárnách: *Tamt.*, č. 1, s. 5.

kvalifikovaných pomocnících v lipských knihtiskárnách snad vůbec poprvé ve vnější komunikaci nikoliv jako o „umělcích“, nýbrž jako o „dělnících“. Dělnících, kteří jsou vystaveni existenční nejistotě a libovůli zaměstnavatelů a kteří nežádají více, než za svou dřinu žít v důstojných podmínkách. Hlavní tři požadavky petice byly následující: 1. dodržování zákonem dané týdenní vyplácení mzdy, 2. zřízení tzv. smírčích soudů („Schiedsgerichte“) v každém závodě, kde by zasedali i dělníci a které by rozhodovaly spory mezi dělníky a zaměstnavateli, 3. plné zastoupení knihtiskářských dělníků (za každý závod jeden) na generálním zasedání Sdružení lipských knihtiskařů, které se konalo každých šest měsíců.³⁸

Je symbolické, že součástí petice již vůbec nebyl požadavek týkající se omezení tiskařských rychlolisů jako tomu bylo ještě roku 1830. Pouhých 20 let po počátku mechanizace knihtisku v Sasku dělníkům došlo, že není v jejich moci zastavit a ani zpomalit tento proces. Roku 1846 se přitom nacházelo v Lipsku již 28 jednoválcových a pět dvouválcových rychlolisů.³⁹ Minimální mzda či maximální doba práce rovněž nebyly zatím tématem žádosti. To snad ještě v liberalismem nasáklém Lipsku považovali za výhradně svobodnou dohodu mezi zaměstnavatelem a zaměstnancem, i když autorům i signatářům petice bylo jasné, jaká strana tahá za kratší konec lana.

Právě otázky moci se týkal nejzajímavější moment petice. Sdružení lipských knihtiskařů bylo dosud plně ovládáno pouze majiteli celkem 29 lipských knihtiskáren. Dělníci mohli vyslat na generální zasedání sdružení pouze šest zástupců ze svých řad, kteří byli proti početní a kapitálové přesile svých chleboďárců zcela bezmocní. Petice požadovala, aby každý podnik na generálním shromáždění reprezentoval jeho majitel a jeden zástupce kvalifikovaných dělníků. Generální zasedání knihtiskařského Sdružení by se tedy z patriarchálního výkonného orgánu vůle majitelů knihtiskáren mělo stát platformou, kde by 30 majitelů knihtiskáren diskutovalo s 30 zástupci dělníků o pracovních poměrech v lipských knihtiskárnách. Tradiční idea o oborové sounáležitosti a harmonickém vztahu všech aktérů černého umění se zde v imaginaci autorů petice měla transformovat v moderní ideu demokratizace ekonomických vztahů.

Principálové nereagovali persekucí iniciátorů či signatářů petice, tomu přece jen nepřálo lipské svobodomyslné ovzduší a relativní vyjednávací síla signatářů tkvějící v jejich počtu a také nenahraditelnosti ve výkonu profese. Majitelé lipských knihtiskáren ale zároveň prozíravě odmítli, aby se veřejná diskuze o poměrech v jejich podnicích ubírala směrem, který nastavovala petice. Namísto toho předsednictvo Sdružení lipských knihtiskařů rozeslalo do

---

³⁸ Tamt., č. 2, s. 10.

³⁹ F. GELBRECHT, Statistik der Buchdruckereien Leipzigs, *Typographia. Wöchentliches Organ für Buchdrucker etc.*, č. 14, 31. 10. 1846, s. 105–106.

několika nejčtenějších lipských tiskovin veřejné sdělení, ve kterém na základě účetních zpráv z let 1845–1846 dokládalo dlouhodobou hmotnou podporu nemocných a práce neschopných typografických dělníků či vdov po zemřelých typografech, která šla v obou případech z kapes principálů.⁴⁰ Veřejná diskuze o nerovnoměrnosti moci tak měla být zastavena starým obrazem dobrotivých pánů poskytujících milodary svým věrným. Petice dosáhla alespoň dílčího úspěchu a více knihtiskáren uznalo oprávněnost prvního bodu petice a začalo vyplácet mzdu každý týden. Některé rovněž přistoupily k jejímu zvýšení.⁴¹

Relativní svoboda v Sasku umožňovala lipským knihtiskařům veřejně debatovat o poměrech své práce, což je i motivovalo v létě 1846 k další činnosti. Dva sazeči Wigandovy knihtiskárny Ferdinand Gelbrecht a E. Adolph Neuwirth, kteří rovněž s největší pravděpodobností iniciovali květnovou petici, oznámili knihtiskařské veřejnosti, že na svátek sv. Jana Křtitele 24. června 1846, významný den knihtiskařů, bude založen spolek lipských typografických dělníků Gutenberg (Gutenbergverein). Spolek měl mít především vzdělávací účel. Jeho činnost měla spočívat v přednáškách lipských vzdělavců o historii, přírodních vědách nebo technologických novinkách. Dále se zde měli sazeči učit cizím jazykům pro potřeby své profese. Někteří rovněž od spolku očekávali, že zde bude také po vzoru turnerů docházet ke skupinovému cvičení a k výuce šermu. Plánovaný obsah aktivit spolku ukazoval, jak hluboko bylo milieu lipských knihtiskařů před polovinou 19. století zapuštěno do německé liberálně měšťanské kultury.

Zakladatelé veřejně vylučovali jakékoliv politické či odborové (koaliční právo legalizující zakládání odborů či stávky bylo v Sasku uzákoněno až roku 1861) zaměření spolku a zdůrazňovali jeho ryze vzdělávací a kulturní charakter. Tyto sliby však spolku nepomohly a již po měsíci na konci července byla jeho činnost úředně pozastavena a následně ještě před Vánoci roku 1846 byl na základě zákazu zakládání dělnických „koalic“ z roku 1810 rozpuštěn z důvodu možného nebezpečí „komunistických tendencí“.⁴²

Lipští knihtiskaři však neúnavně hledali další cesty, jak zůstat aktivními aktéry v diskuzi o dělnickém údělu. Již týden po zákazu spolku vyšel poprvé týdeník *Typographia*.⁴³ Datum prvního vydání časopisu (1. 8. 1846) je významným mezníkem střeoevropského dělnického

---

⁴⁰ Viz články „Bekanntmachung“ a „Offene Erklärung und Entgegnung“, *Typographia. Wöchentliches Organ für Buchdrucker etc.*, č. 2, 8. 8. 1846.

⁴¹ Correspondenzen–Leipzig, *Typographia. Wöchentliches Organ für Buchdrucker etc.*, č. 1, 1. 8. 1846, s. 7.

⁴² Correspondenzen–Leipzig, *Typographia. Wöchentliches Organ für Buchdrucker etc.*, č. 1, 1. 8. 1846, s. 6; S. SCHÖTZ, Selbstverwaltung und politische Öffentlichkeit 1831–1847, in: S. Schötz (Hg.), *Geschichte der Stadt Leipzig*, s. 161–163.

⁴³ Plný název časopisu zněl: *Typographia: Wöchentliches Organ für Buchdrucker, Schriftgiesser, Litographen, Xylographen, Stahl- und Kumpferstecher, Stempelschneider, Pressenbauer, Papier- und Farben- Fabrikanten und andere verwandte Kunst- und Geschaefszweige sowie für Unternehmer.*

hnutí, jelikož se mimo jiné jednalo o nejstarší německy psané odborové a politické periodikum psané dělníky a pro dělníky.⁴⁴

Z důvodu bezpečnosti bylo jako místo vzniku uváděno saské městečko Mittweida, jednalo se však o projekt lipských knihtiskařských dělníků. Časopis vycházel až do revoluce 1848 a již za několik měsíců dosáhl počtu několika tisíc předplatitelů. Hlavním redaktorem byl Oskar Skrobek, sazeč u Brockhausů a důležitá postava demokratického hnutí čtyřicátých let i revoluce 1848 v Lipsku, jenž udržoval úzké vztahy s demokratickými spisovateli Robertem Blumem nebo Arnoldem Rugem. Ostatně sám Blum jako významný „přítel dělnictva“ pomáhal typografům již s formulací a prosazením petice z května 1846 a do *Typographie* také přispíval. Členy redakčního okruhu byli i iniciátoři květnové petice Gelbrecht a Neuwirth. Časopis se postupně stal významným hlasem s celoněmeckým dosahem v debatě o sociální a dělnické otázce, do které přinášel dělnickou perspektivu.⁴⁵

---

⁴⁴ H. ZWAHR, *Zur Konstituierung des Proletariats als Klasse*, s. 256; G. BEIER, *Schwarze Kunst und Klassenkampf*, s. 192–3.

⁴⁵ Blíže budou názory *Typographie* analyzovány v oddíle 2.4.1 o debatě o vkladu typografů do předbřežnové debaty o sociální otázce.

2.2 Knihtisk, práce v knihtiskárnách, symboly a mytologie černého umění (1450–1840)

Typografičtí dělníci se v předchozím textu vyjevovali dvojitým způsobem. Nejdříve jako umělci hrdí na svůj talent, kteří v harmonii s majiteli knihtiskáren zvelebují své umění, šíří osvětu a vzdělanost národa. Ve stejné době a na stejném místě však ti samí historičtí aktéři vystupovali rovněž jako sebevědomí kvalifikovaní dělníci, kteří v období socioekonomických změn a politicko-ideologického hledání let 1830–1848 zkoumali různé strategie a platformy boje proti své bezmoci a špatným životním vyhlídkám.

Již tehdy si typografové uvědomovali napětí tohoto dvojího světa vysoké kultury a proletarizovaného dělnictva a rovněž o ní začali velmi živě diskutovat. Rozpornost dvou světů typografického dělnictva v epoše velkých změn je v jistém smyslu i ústředním tématem této práce. Následující podkapitola si klade za cíl vystopovat historické kořeny dvojího, a přece jednoho světa typografů.

2.2.1 Právní, sociální a kulturní poměry ve starším období knihtisku

Již od vynalezení tří základních technik knihtisku kolem poloviny 15. století byla práce v tiskárnách organizována na námezdně mzdovém principu v centralizovaných podnicích. I přes mnohé pokusy nebylo knihtiskařské umění na rozdíl například od knihvazačství nikdy podřízeno cechovnímu řádu. Naopak se jednalo o jeden z mála zárodků kapitalistického podnikání v moři cechovně-vrchnostenské reglementace světa práce. To umožnilo rychlé rozšíření knihtiskáren v německých zemích a celé Evropě. První předpisy týkající se knihtisku byly cenzurní předpisy lokální světské nebo církevní moci. Nařízení o počtu a velikosti knihtiskáren, doby učení, pracovních poměrech a podobně přicházely až posléze po roce 1500.⁴⁶

Z historickoprávního hlediska se v případě knihtisku tedy nejednalo o mistry a tovaryše, ale spíše o majitele knihtiskáren a jejich zaměstnance, kteří však po vzoru cechovních řemesel přejímali názvosloví a v případě menších dílen byli součástí širší rodiny pána. V raném novověku a někde až do poloviny 19. století se tak pro nesamostatné pracovníky v knihtisku užíval často termín „tovaryš“ („Geselle“). Na přelomu 15. a 16. století bylo v němčině užíváno

---

⁴⁶ Anton MAYER, *Wiens Buchdrucker-Geschichte 1482–1882*, Wien 1882, s. 356. Jürgen KOCKA, *Arbeitsverhältnisse und Arbeiterexistenzen. Grundlagen der Klassenbildung im 19. Jahrhundert*, Bonn 1990, s. 386; Karl Michael SCHERIAU, *Kunstgenossen und Kollegen. Entstehung, Aufbau, Wirkungsweise und Zielsetzung der Gewerkschaftsorganisation der deutschen Buchdrucker von 1848 bis 1933*, Berlin 2000, s. 23

ještě německé označení „Knecht“ (staroč. knecht), které implikovalo „sluhu“ pracujícího pro „pána“ a ve středověku označovalo pracujícího za mzdu bez cechovní příslušnosti. Majitelé knihtiskáren byli ale tradičně nazýváni „principálové“ (něm. „Prinzipalen“) a knihtiskárny – podobně jako lékárny – officiny. Od konce 18. století stále více a po roce 1860 dominantně se také pro kvalifikované dělníky v knihtiskárnách užíval termín „pomocníci“ (něm. „Gehilfen“), kteří pomáhali „tiskaři“, v tomto významu nikoliv tiskařskému pomocníkovi ale majiteli knihtiskárny, s produkcí tiskovin.

Formování zákonodárství, které se věnovalo knihtiskárnám a produkci tištěného slova obecně, se až do počátku 19. století odehrávalo na složitých a často se překrývajících, či dokonce konfliktních osách mezi státy, lokálními vrchnostmi, městy, církvemi, univerzitami a organizacemi knihtiskařů. Některé regule upravující poměry v knihtiskárnách byly také respektovány na územních celcích překračujících hranice jednotlivých států, což bylo nezbytné z důvodu velké pracovní migrace kvalifikovaných typografů v rámci tzv. vandru. Tak například v dokonale rekatolizované barokní Praze na konci 17. století pracovalo mnoho typografů luteránské i kalvínské konfese z evangelických států v Německu, jejichž svoboda pohybu a garance svobody vyznání musela být nějakým způsobem ošetřena. Samozřejmě i přesto docházelo ke konfliktům.⁴⁷

V geografických podmínkách německého kulturního okruhu byla práce kvalifikovaných pracovníků v knihtiskárnách – ať je nazýváme jako tovaryše, pomocníky, dělníky či umělce – organizována v rámci takzvaného postulátu. Termín „postulát“ zřejmě pocházel z katolického prostředí, kde označoval prefázi přípravy na noviciát, kterým začíná cesta řeholního života. V knihtisku postulát reguloval podoby práce v knihtiskárnách a definoval práva a povinnosti všech „umění přínáležejících“⁴⁸ aktérů (učedníků, kvalifikovaných pracovníků a majitelů podniků) od počátku 16. století až do počátku 19. století, přičemž v německých státech byl dodržován přísněji než na území habsburské monarchie. V rámci postulátu měla být v každém městě s více knihtiskárnami založena společnost knihtiskařů, kde se měli sdružovat majitelé i pomocníci, aby řešili vzájemné spory a vystupovali ve prospěch svého oboru ve vztahu k lokálním autoritám. Postulát také určoval podoby mnohdy velmi brutálního přechodového rituálu z doby učení do stavu vyučeného pomocníka či zakazoval vzájemné hanění, nadávky a urážení mezi postulovanými knihtiskaři všeho postavení. Vytvářel tak určitou atmosféru rovnosti. V užším významu se také postulátem

---

⁴⁷ Viz oddíl 2.2.3.

⁴⁸ „[...] alle der Kunst Angehörigen [...]“. Citát: Willi KRAHL, *Der Verband der Deutschen Buchdrucker. Fünfzig Jahre deutsche gewerkschaftliche Arbeit mit einer Vorgeschichte*, Band I, Berlin 1916, s. 90.

rozuměl ceremoniální přechod z doby učení do stavu samostatně pracujícího tovaryše, jenž byl pro vyučeného nesmírně finančně náročný. Knihtiskařský učedník žádající o postulát musel složit nemalou částku do podpůrné poklady podniku a uspořádat pro své kolegy opulentní hostinu. Z toho důvodu se mnoho vyučených muselo zadlužit nebo zůstat po absolvování povinné doby učení delší dobu ve stavu takzvaného „kornuta“. Zlatý věk postulátu také jistě měli v kolektivní paměti v roce 1846 autoři petice lipských typografů, když požadovaly vyrovnání hlasů s principály.

Přechodové rituály spojené s vyučením, které reguloval postulát, byly v habsburské monarchii zrušeny Knihtiskařským řádem z roku 1771. Postulát jako celek byl pak v habsburské monarchii a Prusku definitivně zrušen v roce 1803, v Bavorsku roku 1804 a v Sasku v roce 1811.⁴⁹ Zrušením postulátu knihtiskárenští dělníci ztratili kus svého výsadního postavení. Knihtiskařské organizace existovaly dále, avšak kvalifikovaní zaměstnanci knihtiskáren byli postupně vytlačováni z podílu na jejich chodu. Z toho důvodu typografičtí dělníci 19. století, zvláště ti, kteří lpěli na stavovské výlučnosti svého oboru, vnímali tři století postulátu jako zlatou dobu černého umění.

V rámci postulátu platila menší míra mimoekonomického přinucení než v cechovním zřízení. Již v raném novověku užívali kvalifikovaní pomocníci knihtiskáren postavení a svobody, o kterých si cechovně organizovaní tovaryši mohli nechat zdát: měli například právo nosit u pasu krátká meč nebo být oslovováni „pane“ a výše postavený kolega nebo majitel podniku nemohl ponižovat ostatní postulované pracovníky. Vzhledem k jejich mezinárodním sítím byly ke knihtiskárenským dělníkům mírnější i státní politiky regulující sdružování řemeslnických tovaryšů: Generální řemeslnický patent Karla VI. z roku 1731 omezoval dosavadní pravomoci a privilegia cechů a tovaryšům zakazoval jakékoliv sdružování v rámci takzvaných tovaryšských bratrstev, která se formovala již od pozdního středověku jako forma sdružování řemeslnických tovaryšů nevlastnicích svou dílnu. Jedinými pracujícími, kterých se koaliční zákaz netýkal, byla bratrstva knihtiskařů, která až do roku 1767 podléhala univerzitní jurisdikci.⁵⁰

---

⁴⁹ K postulátu viz W. KRAHL, *Der Verband der Deutschen Buchdrucker*, s. 90; Karl HÖGER, *Aus eigener Kraft! Die Geschichte eines österreichischen Arbeitervereines seit fünfzig Jahren. Herausgegeben vom Niederösterreichischen Buchdrucker- und Schriftgiesser-Vereine*, Wien 1892, s. 11–13; K. M. SCHERIAU, *Kunstgenossen und Kollegen*, s. 24; Petr VOIT, Heslo „Postulát“ in: P. Voít, *Encyklopedie knihy*.

⁵⁰ J. KOCKA, *Arbeitsverhältnisse und Arbeiterexistenzen*, s. 383–392; Willy KRULA, *Die Geschichte der österreichischen Gewerkschaftsbewegung von den Anfängen bis 1945*, Wien 2002, s. 7; Anton DURSTMÜLLER, *500 Jahre Druck in Österreich. Die Entwicklungsgeschichte der graphischen Gewerbe von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Band I., Wien 1981, s. 175; Karl POSPISCHIL, *Die Geschichte der österreichischen Buchdruckergewerkschaft. Mit einem Nachwort zur Theorie der Gewerkschaftsbewegung*, Dissertation Wiener Universität, Wien 1924, s. 5–21.

Kvalifikovaní typografičtí pomocníci tedy ve starém režimu dýchali svobodnější vzduch než městští cechovně organizovaní tovaryši. Na druhou stranu nemohli příliš počítat s tím, že by se po čtyř až pěti letech vyučení a absolvování několik měsíců až let trvajících vandru jejich status nadále měnil. Zřízení knihtiskařské dílny – na rozdíl od osamostatnění kupříkladu obuvníků nebo krejčích – vyžadovalo značný kapitál, a to již před industrializací knihtisku, po níž bylo již takřka nedosažitelné. Podle dostupných informací stál na konci 18. století v Praze nový tiskařský lis 500 zlatých, což představovalo zhruba dva roční platy vyučeného knihtiskaře. Nový rychlolis měl později dvakrát až třikrát vyšší hodnotu (1 200–1 800 zl.). Sada liter představovala ještě vyšší investici: dva tiskařské lisy v pražské tiskárně F. Nováka měly k roku 1864 hodnotu 2 340 zl. a litery používané v tiskárně 4 000 zl., zatímco kvalifikovaný sazeč a tiskař si mohli vydělat v tiskárně normální školy v Praze ve čtyřicátých letech 19. století zhruba 530 zl. v konvenční měně ročně, což odpovídá i průměrné mzdě pražského knihtiskaře šedesátých let 19. století.⁵¹

Nemožnost otevření vlastního podniku pro běžného kvalifikovaného typografa zvyšovalo již v raném novověku sociální distinkci mezi zaměstnanci a zaměstnavateli v knihtiskařském oboru. Nicolas Restif de la Bretonne, pařížský autor sociální a erotické prózy (mimo jiné původce termínu „pornografie“), který pracoval celý život rovněž jako tiskař a sazeč, tento fenomén na konci 18. století komentoval lakonicky: „Dělníci se nikdy nestanou mistry [...] mistři po generace vytvářejí další mistry stejně jako tovaryši vytvářejí další tovaryše.“⁵² Jednu z výjimek představuje podnikatelská „success story“ Gottlieba (Bohumila) Hasseho, který se coby luteránský emigrant ze Saska usadil na konci 18. století v Praze, kde se kombinací loajality až devótnosti k vládnoucímu domu, výhodného sňatku a především nesporného podnikatelského génia vypracoval z řadového sazeče na stavovského knihtiskaře a zakladatele mocného knihtiskařského impéria rodu Haasů, které udávalo tón středoevropského knižního trhu po celé 19. století.⁵³

---

⁵¹ Claire MADL, Ekonomické a sociální podmínky knižní kultury, in: Claire Madl – Michael Wögerbauer – Petr Píša, *Na cestě k „výborně zřízenému knihkupectví“*. *Protagonisté, podniky a sítě knižního trhu v Čechách (1749–1848)*, Praha 2019, s. 69–102, zde s. 93, 100; údaj o mzdě pro šedesátá léta: Cyril HORÁČEK, *Počátky českého hnutí dělnického*, Praha 1933, s. 60.

⁵² Jan MATERNÉ, Chapel Members in the Workplace: Tension and Teamwork in the Printing Trades in the Seventeenth and Eighteenth Centuries, in: Catharina Lis – Jan Lucassen – Hugo Soly (edd.), *Before the unions. Wage earners and collective action in Europe, 1300–1850*, *International Review of Social History Supplement 2*, 1994, s. 54.

⁵³ Základní životopisné údaje G. Haaseho s odkazy na další literaturu viz heslo „Haase, Gottlieb, sen.“, in: Claire MADL – Petr PÍŠA – Michael WÖGERBAUER, *Buchwesen in Böhmen 1749–1848. Kommentiertes Verzeichnis der Drucker, Buchhändler, Buchbinder, Kupfer- und Steindrucker*, Wiesbaden 2019, s. 292. Příběh rodiny Haasů ve formě rodinné mytologie viz *Anenský dvůr slovem i obrazem. Monografie domu A. Haase v Praze se 48 vyobrazeními. Vydáno u příležitosti 60letého panovnického jubilea J. Vel. císaře Františka Josefa I.*, Praha 1908.

2.2.2 Technologický postup výroby tiskovin ve starém režimu

Postup práce starých knihtiskařů a samotný prostor knihtiskárny v době ručních tiskařských lisů hrál důležitou roli v kolektivní identitě knihtiskařských dělníků 19. století. Nostalgické vzpomínání na práci v knihtiskárnách starého režimu, tedy před osvícenským publikačním boomem a především nástupem rychlolisů v Německu a střední Evropě okolo roku 1830, patřilo k častým tématům knihtiskařů 19. století. Snad žádní jiní dělníci 19. století nebyli tak moc posedlí historií svého oboru jako knihtiskaři. V následujících odstavcích proto bude představena práce v knihtiskárnách starého režimu.

V době prvotisků (1450–1500) zakladatel tiskárny většinou ovládal všechna tři umění knihtiskařského procesu, jež zčásti vynalezl a zčásti upravil pro potřeby knihtisku mohučský zlatník Johann Gutenberg: výrobu a odlévání liter, sazbu a tisk. Od 16. století se majitel knihtiskařské koncese či nájemce tiskárny stal spíše manažerem a reprezentantem knihtiskárny navenek a s výjimkou nejmenších dílen již ani nepracoval se svými zaměstnanci.⁵⁴ Z knihtiskáren se tak staly elitní protomanufaktury, kde se proces výroby knih a tištěného slova dělil mezi několik vysoce specializovaných pracovníků.

Základ mobiliáře každé knihtiskárny byly sazečské kasy, kde sazeči připravovali tiskovou předlohu, a tiskařské lisy, na kterých byly potiskovány archy papíru. Podle těchto dvou atributů se dá bezpečně identifikovat prostor knihtiskárny na starých vyobrazeních. Menší knihtiskárny byly umístěny v několika místnostech, zpravidla v přízemí měšťanských domů. Pokud se však dům nacházel v husté zástavbě, mohla se knihtiskárenská dílna nacházet i ve vyšších patrech kvůli přísunu denního světla. Větší tiskárny pak byly umístěny ve velkých sálech často samostatně stojících objektů: pro Prahu se nabízí příklad Josefem II. zrušeného Anenského kláštera na Starém městě, kde v roce 1795 otevřel knihtiskárnu J. N. F. Schönfeld, a kterou později zdědila Haasovská knihtiskárna. Před Josefskými deregulacemi knihtisku však byl průměrný počet zaměstnanců pražských knihtiskáren mezi 6–7 pracovníky.⁵⁵

Nejprve museli písmolijci vyrobit kovové typy (lity). Zatímco Gutenbergův princip tisku z výšky se inspiroval z již dříve známého užívání různých razidel, štočků či techniky

---

⁵⁴ Silvia WERFEL, *Einrichtung und Betrieb einer Druckerei in der Handpressenzeit (1460–1820)* in: Helmut Gier – Johannes Janota (Hg.), *Augsburger Buchdruck und Verlagswesen. Von Anfängen bis zur Gegenwart*, Wiesbaden 1997, s. 97–124, s. 97.

⁵⁵ Richard MARTINČÍK, *Knihtiskárny na počátku XIX. století*, in: Karel Krunert (ed.), *Český almanach typografický*, roč. XXVII., Praha 1914; s. 16; Michael WÖGERBAUER, *Knižní politika – regulace a sebeorganizace knižního trhu*, in: Claire Madl, – Michael Wögerbauer – Petr Píša, *Na cestě k „výborně zřízenému knihkupectví“: Protagonisté, podniky a sítě knižního trhu v Čechách (1749–1848)*, Praha 2019, s. 48; C. MADL, *Ekonomické a sociální podmínky knižní kultury*, s. 93.

dřevořezu a ruční tiskařský lis měl své předchůdce v papírenském a vinařském vřetenovitém lisu, tak teprve vlastní Gutenbergův vynález odlévání snadno obnovitelných liter ze speciální kovové slitiny zvané liteřina (směs olova, cínu a antimonu) značně usnadnil, zrychlil a racionalizoval výrobu tiskovin. Písmolijec nejprve dostal od písmaře, ať už to byl tiskař, nebo výtvarník-kaligraf, návrh na podobu písmen a ostatních grafických znaků. Na základě dodaného návrhu poté vyřezal z tvrdého kovu (většinou oceli) tzv. patrici, raznici, kterou pak tlakem na měkký kovový hranolek vytlačil pozitivně obrácený obraz, tzv. matici. Matrice se vložila do licího strojku, který připomínal tvarem malou kovadlinu. Poté byla k matici nalita liteřina, jež vyplnila dutý patricí vytvarovaný prostor matrice. Po vyklepnutí matricového odlitku ze strojku bylo nutno hotovou literu zarovnat (odstříhnout přebytečný kovový materiál), vybrousit a vyčistit. Matrice neměly příliš dlouhou životnost, vzhledem k odolnosti a tvrdosti patrice bylo však možno proces kdykoliv opakovat, a to i s libovolnou časovou prodlevou.

Písmolijny se již od 16. století začaly osamostatňovat jako samostatné dílny a firmy, nedosáhly však monopolu, a tak většina knihtiskáren raného novověku disponovala i písmolijecským vybavením. Pro uměleckou a chemickou náročnost písmolijectví byly sady písem a dalších grafických znaků nejdražším vybavením knihtiskárny, proto se již brzy stal obchod s nimi velmi výnosným podnikatelským odvětvím. Technologie písmolijectví nezaznamenala do počátku 19. století závažnější změnu. Během 19. století se písmolijecské dílny definitivně oddělily od knihtiskáren. Písmolijecskou dílnu podobně jako papírny nebo knihvazárny, které byly tradičně mimo knihtiskárny, vlastnily nadále pouze největší a nejbohatší podniky. Avšak již ve starém režimu stáli písmolijci dále od knihtiskařů, tedy tiskařů a sazečů. I z toho důvodu v této práci o písmolijcích nebude řeč zdaleka tolik jako o tiskařích a především sazečích.⁵⁶

Po výrobě kovových liter přišla na řadu sazba, tedy příprava tiskové formy. Pokud se práce písmolijců a tiskařů zásadně nezměnila více jak 350 let, tak sazeči vykonávali bez závažnějších technických změn téměř 450 let totožně svou činnost, než do jejich oboru přišly na samém konci 19. století sázecí stroje. Po čtyři a půl století tvořily základ sazečského náčiní tři předměty: sazečská kasa (nazývána též písmovka či písmovnice), sazítka (nazýváno též háček dle německého Winkelhaken) a sazebnice (též loďka či šifle dle něm. Setzschiff).

Hotové sady tiskových písmen vyrobené písmolijci byly v knihtiskárnách uloženy v zásobnicích zvaných sazečské kasy. Kasy se skládaly ze 100–200 malých dřevěných přihrádek, kde byly uloženy jednotlivé kovové litery a netisknouce dřevěné výplně pro mezery.

---

⁵⁶ Petr VOIT, hesla „Písmolijectví“ a „Ruční licí strojek“ in: Týž, *Encyklopedie knihy*; S. WERFEL, *Einrichtung und Betrieb einer Druckerei in der Handpressenzeit (1460–1820)*, s. 101–107.

Každý jazyk měl ustálený počet přihrádek i systém, jak a kde jsou kovové litery v rámci kas uloženy. V prázdném prostoru pod kasami většinou stály regály, kde byly uloženy různé písmové sady a sazečovy další pracovní nástroje.

Postup sazby byl následující: Sazeč si zabodl na kraj sazečské kasy do výše svých očí stojánek zvaný tenakl, kde byla připevněna předloha pro tisk, na které zrovna pracoval. Četl předlohu a svou pravou rukou vybíral takřka poslepu litery a netisknouce výplňky z přihrádek písmovky. Levou rukou držel mezi třemi prsty a dlaní sazítka, drobnou plošinku s pohyblivou zarážkou určující šířku sazby, kam skládal litery a výplně do jednotlivých řádků. Sazítka bylo rovněž originálním vynálezem Gutenberga bez předchozích inspirací. Do konce 18. století byla dřevěná, teprve během století 19. se prosadila kovová. Původně měla sazítka pouze jeden řádek, později mohla nést až 10 řádků.

Až se sazítka naplnilo a sazeč zkontroloval zběžně správnost vykonané práce, odjistil zarážku sazítka a řádky překlopil do sazebnice, trojstranného dřevěného rámu s většinou výsuvným dnem řečeným jazyk. Sazeč měl zpravidla k dispozici různé velikosti sazebnic, které užíval dle zamýšleného formátu tisknutého díla. Na sazebnici se sestavovala finální podoba sazby. Sazeč ve starší době knihtisku v této fázi určoval grafické rozvržení sázeného díla včetně umístění obrazového doprovodu, který byl dodán později a nyní byl nahrazen netisknoucimi vložkami. Právě zde se jeho práce nejvíce blížila uměleckému řemeslu. Z toho důvodu byl někdy sazeč nazýván jako „kompozitor“, jelikož určoval kompozici sázeného díla. V angličtině a románských jazycích se tak sazeč označuje dodnes.

Před odevzdáním hotové tiskové formy tiskařům u lisu musela být sazba ještě zkontrolována zvláštním pracovníkem zvaným korektor. Vysázený blok na sazebnici byl ručně načerněn a otisknut (ručně kartáčem nebo na zbytném tiskařském lisu) na zvláštní korekturní arch. Ve starším období knihtisku do druhé poloviny 18. století byli ve větších dílnách jako korektoři najímáni univerzitní vzdělanci, často aktivní spisovatelé: jako korektor se po jistou dobu živil například i Erasmus Rotterdamský. Sám autor předlohy po odevzdání díla knihtiskárně ve starších dobách již do korektur nezasahoval. Korektoři tak ručili tehdy nejen za jazykovou, ale i za akademickou a věroučnou správnost sazby, a tedy i předlohy. V menších dílnách a později již všude korekturu prováděli zkušenější spolehliví sazeči.

Po korektuře byla sazba vrácena sazečovi, jenž pomocí šídla (nástroje sloužící původně k propichování otvorů do kůže), pinzety nebo drobných kleštiček vyměnil chybné typy. Po definitivní úpravě byla sazba zevnitř vyložena na krajích dalšími vložkami a klínky či později sešroubována a zvenku omotána pevným provazem, aby se při další manipulaci již nehnula. V tuto chvíli byla tisková forma připravena a na prkně předána tiskařům u lisu. Po použití sazby

tiskaři bylo nutno vysázenou tiskovou předlohu zase vyčistit a rozmetat, tedy vrátit použité typy do sazečské kasy, aby použitá sazba neblokovala písmový materiál. Tuto činnost vykonávali většinou učedníci nebo kornuti.

Sazeč musel pracovat rychle a bez zbytečných pohybů navíc, aby dosáhl na odpovídající mzdu. Dobrý sazeč měl být schopen vysázet za hodinu asi 1500 znaků „chlebového“ písma, jak sazeči říkali písmu běžného textu, kterým si vydělávali na obživu, tedy na „chleba“. To však předpokládalo rychlou práci bez přestávky, technických problémů nebo nutnosti se věnovat jiné pracovní činnosti. Reálnější tak bylo pro sazeče vysázet za hodinu 1200 znaků, méně byl již problém. Zřídka se našli i sazeči, kteří dokázali vysázet 3000–4000 znaků za hodinu. Jejich jména coby přírodních úkazů pak kolovala napříč evropskými typografickými periodiky. Zde neuškodí připomenout, že sazeč nesázel text tak, jak ho viděl později čtenář, nýbrž zrcadlově a zprava doleva (v případě latinského písma), což vyžadovalo osvojení si schopnosti číst text současně dvojnásobem. Důležitou okolností sazečovy práce rovněž bylo, že při práci musel stát. Jak (pro typografy typicky) zahořkle zažertoval anonymní lipský sazeč popisující svou práci: „Jsme odsouzeni k věčnému stání. A přece se nazýváme sazeči.“ Jednalo se o slovní hříčku dávající smysl pouze v němčině, kde slovo „setzen“ může znamenat „sázet“ i „posadit se“.⁵⁷

Úkolem sazečovy práce bylo nejen dbát na grafickou úroveň a jednotu připravované tiskoviny, ale i popřípadě korigovat jazykovou úroveň sazby. Rovněž se předpokládalo, že bude schopen sázet v cizích jazycích (především latině), které tak musel alespoň základně ovládat. Mezi sazeče byli proto vybíráni učedníci, u kterých faktor nebo majitel podniku věřili, že disponují jistým intelektuálním potenciálem. I z toho důvodu byl mezi sazeči aristokratický a kastovní duch vůbec nejsilnější ze všech typografických pomocníků. Od poloviny 18. století probíhalo vzhledem k větší produkci tiskovin sázení tiskových forem v oddělených místnostech, do té doby pracovali většinou společně s tiskařskými pomocníky. Sazeč měl být schopen ve starších dobách knihtisku koncepčně zvládnout jakoukoliv zakázku. Od přelomu 18. a 19. století se v souvislosti s diferenciací trhu začali sazeči specializovat na knižní, novinovou nebo akcidenční sazbu, jež se zabývala přípravou zvláštních tiskových předloh jako např. reklamních tisků, plakátů, etiket, různých formulářů, cenných papírů či diplomů.⁵⁸

---

⁵⁷ „Wir sind aber verdammt, immer und ewig zu stehen: und doch nennt man uns Setzer!“, *Typographiana I. Der Setzer, Typographia. Wöchentliches Organ für Buchdrucker etc.*, č. 4, 13. 2. 1847, s. 27.

⁵⁸ Při popisu sazečovy a korektorovy práce jsem vycházel z následujících zdrojů: C. MADL, *Ekonomické a sociální podmínky knižní kultury*, s. 94; Jacques RYCHNER, *Alltag einer Druckerei im Zeitalter der Aufklärung*, in: Giles Garber – Fabian Bernhard (eds.), *Buch und Buchhandel in Europa im achtzehnten Jahrhundert. Fünftes Wolfenbütteler Symposium vom 1. bis 3. November 1977*, Hamburg 1981 s. 53–80, zde s. 70–71; Jindřich ŠERCL, heslo „Akcidence“, in: *Ottův slovník naučný*, svazek I., Praha 1888, s. 615; *Korektor, Český almanach*

Posledním krokem při výrobě tiskoviny v knihtiskárně byl samotný tisk na ručním tiskařském lisu. Velikost ručních tiskařských lisů se lišila. Menší byly sice mobilní, jejich nevýhodou však byla malá plocha nedostačující pro tisk větších formátů. Běžné knihtiskařské lisy, kterými disponovaly knihtiskárny, tak byly masivní a do konce 18. století výhradně dřevěné konstrukce, jež byly připevněny k zemi i stropu knihtiskařské dílny, aby se během práce lis nepohyboval. Základ konstrukce ručního knihtiskařského lisu tvořily dva boční sloupy, mezi které byla příčně zasazena dvě břevna, která držela konstrukci pohromadě a zároveň měla svou vlastní funkci. V horním břevnu se nacházel otvor, kterým procházelo kolmé šroubové vřeteno, opatřené v nejvyšším místě pákou, tzv. presním bidlem, a v místě nejnižším přecházelo do tlakové desky. Již během 16. století bylo dřevěné vřeteno nahrazeno pro dosažení většího tlaku bronzovým a rovná dřevěná páka nahrazena kovovou a mírně zahnutou pákou, aby mohlo být s využitím menší fyzické síly dosaženo většího úhlu, a tedy rovněž vyššího tlaku desky na tiskovou formu.

Spodní břevno tvořilo základ stolku, který přesahoval vpředu i vzadu šíří konstrukce. Na obou stranách byl stolek většinou znovu podepřen dřevěnými nohama. Stolek disponoval otevíratelným ramenem s nakládací deskou, jež byla pokryta plátnem napjatým v rámu a zavěšována za rovněž otevíratelný rám při otevření ke stropu tiskárny. V přední (delší) části stolku probíhala příprava tisku. Ležel zde kámen na přípravu a roztírání tiskové barvy a především kamenná deska nazývaná dobově i v češtině „Schließstein“ nebo fundament, která sloužila jako podložka pro vysázený tiskový reliéf. Tato kamenná podložka ležela pro větší mobilitu na pohyblivé plošině či vozíku. Na otevíratelnou nakládací desku se pomocí kovových ostnů neboli punktur upevnil navlhčený arch papíru a přikryl rámem (tympánem), aby se při tisku nedostala omylem barva na arch mimo text. Po přípravě archu na nakládací desce bylo otevíratelné rameno přiklopeno k nabarvené tiskové formě, jež ležela na kamenné podložce, fundamentu. Takto připravená tisková forma mohla být posunuta do zadní části stolku mezi břevna knihtiskařského lisu, kde došlo k stlačení vrchní tlakové desky ke spodní desce pohybem páky. Plocha pohyblivé vrchní tlakové desky byla až o polovinu menší než plocha protilehlé dolní desky tiskové, aby se docílilo rovnoměrného a silného tlaku. Z toho důvodu musely být větší formáty tisknuty nadvakrát.

Jestliže sazeči pracovali hlavami, jak neustále zdůrazňovali, tak u tiskařů to měly být především svaly. Sazeči proto někdy nazývali posměšně tiskařské pomocníky jako „medvědy“

---

typografický, roč. XXVII., Praha 1914, s. 86–94; P. VOIT, hesla „Akциденční tisk“, „Korektor“, „Sazba“, „Sazečská kasa“, „Sazeč“, „Sazebnice“, „Sazítka“, „Tisková forma“, „Zrcadlo“, in: *Encyklopedie knihy*; S. WERFEL, *Einrichtung und Betrieb*, s. 106–114.

nebo „koně“. Tiskaři sazeče na oplátku někdy přezdívali „opice“. U tiskařského lisu pracovali většinou dva pomocníci. Natěrač (barvič) tiskové formy neboli Ballenmeister, jak se mu mohlo říkat i v českém jazyce, a pomocník obsluhující páku rychlolisu (Pressmeister, staročesky i presovník). Barvíř držel v každé ruce kožené či později i kaučukové tampóny či balíky (něm. Ballen) s dřevěnou rukojetí, které nabarvil tiskařskou barvou krouživým pohybem o kámen, kde se barva připravovala, a poté o sebe navzájem. Posléze rovnoměrně přenesl barvu na vysázenou tiskovou formu. Jednalo se o zdánlivě jednoduchou, avšak nesmírně zodpovědnou činnost: každá litera a znak v sazbě musely být rovnoměrně nabarveny, práci také nebylo možné vykonávat s využitím příliš velké síly, aby se nehnulo se skladbou sazby či aby barva neztekla pod vyvýšený reliéf. Pressmeister měl během barvení tiskové formy zatím upevnit arch papíru na punkturny a po nabarvení zavřít výsuvná ramena s upevněným archem k nabarvené sazbě, zasunout celý komplet pod tlakovou desku a zatáhnout pákou (bidlem), jež přitlačila horní desku k tiskové ploše. Posunutí páky vyžadovalo využití velké fyzické síly a citlivosti zároveň. Oba pracovníci se pravidelně střídali ve výkonu svých činností, aby práce mohla pokračovat bez přestávek pracovníka u páky. Po natisknutí se hotové archy pověsily na šňůry na usušení. V menších knihtiskárnách to mohlo být přímo v dílně nad hlavami pomocníků, pokud byl však majitel knihtiskárny i majitel domu, tak se často věšelo na půdách, které sloužily knihtiskárnám i jako sklad materiálu.

První primitivní lisy zvládly za hodinu maximálně 20 otisků, vylepšené konstrukce 17. a 18. století zvládly za hodinu 70–100 výtisků a několik nejmodernějších ručních železných lisů instalovaných v německých městech a v Rakousku mezi roky 1815–1830 již 250. Stále to však byl zanedbatelný počet v porovnání s výkony vynálezů, jež měly během několika dalších let revolucionalizovat výrobu tiskovin.⁵⁹

Většina knihtiskáren v období 1500–1800 pracovala s jedním až třemi tiskařskými lisy. V Praze bylo k roku 1800 ve vlastnictví 10 podniků 38 lisů (z toho u největší schönfeldské tiskárny 10), ovšem největší vídeňská knihtiskárna přelomu 18. a 19. století Johanna Thomase von Trattnera (zem. 1798) měla k roku 1800 dokonce 34 lisů a v Lipsku již k roku 1740

---

⁵⁹ Údaje o ručním lisu a postupu práce tiskařských pomocníků jsem čerpal z následujících zdrojů: J. RYCHNER, *Alltag einer Druckerei im Zeitalter der Aufklärung*, s. 72–73; Jana VRÁNKOVÁ, *Technická revoluce v malé knihtiskárně*, in: Štěpánka Běhalová (ed.), *Tiskárny a tisky 19. století. Sborník příspěvků z celostátní konference pořádané při příležitosti 200. výročí založení jindřichohradecké Landfrassovy tiskárny*, Jindřichův Hradec 1998, s. 75–78; Jan BARTÁK – Vladimír KRAUS, *Typografové 1468–1939*, Praha 1996, s. 40–42; P. VOIT, hesla „Knihtisk (slang)“, „Knihtiskárna“, „Knihtiskařský ruční lis“, „Ballenmeister“, „Pressmeister“, „Tampóny“, in: *Encyklopedie knihy*; S. WERFEL, *Einrichtung und Betrieb*, s. 114–119; G. BEIER, *Schwarze Kunst und Klassenkampf*, s. 58.

disponovalo 17 tiskáren 50 ručními lisy. V případě Lipska se k polovině 18. století jednalo o největší koncentraci i absolutní počet knihtiskáren ze všech německých měst.⁶⁰

2.2.3 Hierarchie, solidarita a organizace práce v knihtiskárně: faktoři, pomocníci, kornuti, učni

Knihtiskárna byla rovněž prostorem pevně organizovaným a hierarchizovaným. Principál, majitel knihtiskárny, pracoval s pomocníky pouze v nejmenších podnicích. Na vrcholu hierarchie knihtiskařské dílny tak stál ve středních a větších podnicích faktor, který byl jeho přímým zástupcem na pracovišti. Majitel knihtiskařské koncese ručil navenek svým jménem uvedeným na tiráži za uměleckou i obsahovou úroveň díla, ovšem na kvalitu a pracovní výkony v knihtiskárně dohlížel již faktor, který rovněž také přijímal, propouštěl a vyplácel pomocníky. V největších knihtiskárnách, kde již principál neměl žádný kontakt s výrobou, přijímal i učedníky. Jako dílenský vedoucí kontroloval pracovní morálku osazenstva knihtiskárny, v jeho moci ale nebylo již sledovat správnost či estetickou úroveň postupu práce jednotlivých kvalifikovaných pomocníků, což zvyšovalo jejich vlastní význam.

Pozice faktora mohla být leckdy poněkud schizofrenní. Měl za úkol naplňovat vůli majitele knihtiskárny, jehož zájmem bylo generovat co největší zisk. Majitelovy představy o pracovních výkonech pomocníků tak byly značně nadsazené, což stavělo faktora jako vykonavatele jeho vůle předem do konfliktního postavení s pomocníky. Na druhou stranu faktoři – na rozdíl od principálů – se rekrutovali ze starších a zkušenějších sazečů a tiskařů. Většinou proto nezapomněli, z jakého prostředí vzešli a část pomocnické solidarity si s sebou nesli i ve výkonu svého zodpovědného povolání. Hluboko do 19. století často s principály na jedné i pomocníky na druhé straně udržovali i mimopracovní přátelské kontakty.

Faktoři byli často motivováni k výkonnosti tiskárny podílem na zisku nebo možností sami prodávat část tiskové produkce podniku. Byli také jedinými nesamostatnými aktéry černého umění, kteří měli alespoň nějaký výhled na otevření vlastního podniku. Například v roce 1810 si faktor knihtiskárny Johanna Nepomuka Ferdinanda Schönfelda přišel týdně na 17 zl., což dělalo za rok téměř 1000 zl. Často však faktoři volili sofistikovanější strategie, jak se dostat k uvolněné knihtiskárně. Nejspolehlivějším způsobem, jak se osamostatnit, byl až do

---

⁶⁰ Údaj pro Prahu: C. MADL, *Ekonomické a sociální podmínky knižní kultury*, s. 72; údaj pro Vídeň: Silvia WERFEL, Offizin, in: Friedrich Jaeger (ed.), *Enzyklopädie der Neuzeit*, Band 9, Stuttgart 2009, s. 371–376, zde s. 372; údaj pro Lipsko: H. ZWAHR, *Zur Konstituierung des Proletariats als Klasse*, s. 83.

počátku 19. století sňatek s vdovou po zemřelém tiskaři. Ženichy v takových případech byli často právě faktoři působící v podniku již za života zemřelého principála.⁶¹

Základ pracovní síly každé knihtiskárny tvořili kvalifikovaní pomocníci, tedy sazeči, tiskaři a v menší míře písmolijci. Mezi jednotlivými skupinami pomocníků panovala rovněž určitá hierarchie. Ta se jednak odvíjela od profese: nejvýše na žebříčku pomocníků stáli sazeči. Další hierarchie se formovaly v závislosti na poměru pomocníka vzhledem ke knihtiskárně. Knih-tiskárna starého režimu byla prostorem s mnoha různými smluvními vztahy a velkou cirkulací odborné pracovní síly. Jen část kvalifikovaných zaměstnanců byla knihtiskárnou zaměstnána nastálo. Stálí zaměstnanci byli vypláceni fixní mzdou (na konci 19. století se takovým zaměstnancům v českých knihtiskárnách říkalo „jistí“), nebo pouze od kusu akordovým počítáním. Někteří pomocníci mohli být navíc zaměstnanci faktora, pokud mu bylo umožněno se po určitou část pracovní doby věnovat samostatnému podnikání.

Co však činilo knihtiskárny starého režimu ve větších městech specifické, byla velká fluktuace a pracovní mobilita knihtiskařských pomocníků, jež měla za následek jinde nevídaný mezinárodní charakter dílen. Někteří vandrující dělníci se zdrželi pouze pár týdnů, jiní i několik let. Tak se z knihtiskařských pomocníků vytvářel zvláštní „národ“ mající svou kolektivní identitu, kulturu a tradici, jež překračovala hranice regionů a států.⁶² Pro německý kulturní okruh, jehož základ tvořila města německých států a německá část Švýcarska, bylo typické, že k největším přesunům docházelo dvakrát ročně v době konání jarních a podzimních knižních veletrhů, kdy se v knihtiskárnách sezónně zvýšila poptávka po kvalifikované pracovní síle. I pro Čechy ještě z první poloviny 19. století jsou k dispozici doklady o mezinárodním složení knihtiskáren: např. ze sedmi známých faktorů pražského Haasovského podniku mezi léty 1806–1848 byli pouze tři z Čech a z nich pouze jeden faktor pocházel z Prahy. V tomto případě se jedná o faktory, předpokládá se ale, že u pomocníků to nebylo jiné.⁶³ Vypovídající je například údaj o tom, kde strávili svůj vandr synové předního předbřeznového vídeňského knihtiskaře Carla Gerolda, jež se roku 1843 stali spolujednateli otcova podniku. Friedrich G. pracoval během

---

⁶¹ C. MADL, *Ekonomické a sociální podmínky knižní kultury*, s. 98–100; C. MADL, *Topografická a funkční diferenciacie knižního trhu*, in: Claire Madl – Michael Wögerbauer – Petr Piša, *Na cestě k „výborně zřízenému knihkupectví“*. *Protagonisté, podniky a sítě knižního trhu v Čechách (1749–1848)*, Praha 2019, s. 127–142, zde s. 135.

⁶² Více k mobilitě knihtiskařských pomocníků před rokem 1800 viz Reinhold REITH, *Buchdruckergesellen in Augsburg des 18. Jahrhunderts*, in: Helmut Gier – Johannes Janota (Hg.), *Augsburger Buchdruck und Verlagswesen. Von Anfängen bis zur Gegenwart*, Wiesbaden 1997, s. 517–538; J. RYCHNER, *Alltag einer Druckerei im Zeitalter der Aufklärung*; Robert DARNTON, *Work and Culture in an Eighteenth-Century Printing Shop*, *The Quarterly Journal of the Library of Congress* 39, 1/1982, s. 34–47.

⁶³ Údaj o něm. trzích: J. RYCHNER, *Alltag einer Druckerei im Zeitalter der Aufklärung*, s. 62; údaj o faktorech u Haasů: C. MADL, *Topografická a funkční diferenciacie knižního trhu*, s. 131.

třicátých let ve Frankfurtu, Bruselu, Londýně a Paříži, Moritz G. pracoval v Lipsku u Brockhause, ve Frankfurtu, v Paříži a Londýně.⁶⁴

Práce pomocníků ve starých knihtiskárnách trvala 10 až 14 hodin. Například podle rakouského Knih-tiskařského řádu z roku 1771 měli pomocníci přicházet do „officiny“ v 6 hodin ráno a neopustit pracoviště dříve než v 7 hodin večer. Mzda byla faktorem vyplácena zpravidla na konci každého týdne. I to se – neúspěšně – snažil změnit rakouský knihtiskařský řád z roku 1771, který nařizoval, že pomocníci mají být vypláceni každý den a výhradně na základě odevzdaných kusů.⁶⁵

Důvodem tohoto nezvyklého nařízení byla v prostředí knihtiskařských dělníků velmi silná tradice tzv. modrých pondělků. Jednalo se o starý zvyk v některých menších řemeslech včetně knihtisku mající kořeny již ve středověku. Řemeslníci po vyplacení mzdy často rádi a bujaře oslavovali konec pracovního týdne společným popíjením, což mělo čas od času za následek, že následující den v pondělí přišli na pracoviště až po obědě, nebo se nedostavili vůbec. Za „svěcení“ modrých pondělků sliboval již císař Maxmilián II. knihtiskařům ve svém oběžníku z roku 1571 trest smrti. Ještě v 18. století se však jednalo o běžnou sociální praxi po knihtiskárnách celé Evropy, jak dokládají i různé jazykové mutace pojmu: německý „blauer Montag“, anglické „Saint Monday“ či francouzský „faire le lundi“. Již zmiňovanému francouzskému spisovateli a knihtiskařskému pomocníkovi Nicolasi Restifovi utkvěl z učňovských let (probíhajících okolo roku 1750 v burgundském Auxerre) obraz pondělního dopoledne, kdy se sešli v dílně pouze faktor a učňové, zatímco kvalifikovaní dělníci vospávali kocovinu.⁶⁶

Modré pondělky knihtiskařů a dalších řemeslníků nevykořenily výhrůžky, opakující se cyklicky od pozdního středověku, ale až soustavný tlak, inspirovaný osvícenským utilitarismem a akcelerovaný industriálním kapitalismem, na zvýšení produktivity práce, jenž nastoupil svou vítěznou cestu někdy ke konci 18. století. Avšak knihtiskaři na tradici modrých pondělků úplně nezapomněli, jak ukazuje vzpomínka Františka Loha⁶⁷ na událost z roku 1861. Tehdy pražští typografové využili jednou za půl roku konané pondělní mše za zemřelé a živé typografy řečené

---

⁶⁴ Peter R. FRANK – Johannes FRIMMEL, *Buchwesen in Wien 1750–1850. Kommentiertes Verzeichnis der Buchdrucker, Buchhändler und Verleger*, Wiesbaden 2008, s. 53.

⁶⁵ Údaj o pracovní době: S. WERFEL, *Offizin*, s. 375. Plné znění Knih-tiskařského řádu z roku 1771 viz např. K. HÖGER, *Aus eigener Kraft!*, s. 21–26. Zde šlo o paragrafy 12 (zákaz modrých pondělků), 14 (nařízení o zákazu týdenní a zavedení denní mzdy) a 15 (pracovní doba) citovány v Högerově práci na s. 26.

⁶⁶ K. HÖGER, *Aus eigener Kraft!*, s. 11; J. RYCHNER, *Alltag einer Druckerei im Zeitalter der Aufklärung*, s. 68–69.

⁶⁷ František Loh (1830–1911) byl jednou z hlavních postav pražské komunity typografických dělníků 60.–80. let 19. století, v letech 1870–1871 a 1883–1884 předseda Typografické besedy a od devadesátých let majitel malé pražské knihtiskárny. Více viz kapitola 4.

„Messmontag“ k demonstraci proti poměrům v pražských knihtiskárnách. Mše se účastnili typografové katolického, evangelického i židovského vyznání.⁶⁸

Historici a historičky světa předindustriální práce se shodují, že knihtiskařští pomocníci byli dělníci velmi hrdí, svéhlaví a požívační. Ostatně i obliba modrých pondělků naznačuje, že ovládnout tento „malý, prudký a neklidný národ“, jenž byl navíc neustále v pohybu, představovalo nesmírně těžký úkol.⁶⁹

Typickým znakem písemné i symbolické komunikace tiskařských pomocníků byl humor a ironie. „Tiskaři vědí, jak se smát; to je jejich jediné zaměstnání“, poznamenal knihtiskařský učeň Nicolas Contat ke všeobecnému veselí osazenstva jedné pařížské knihtiskárny třicátých let 18. století, jež zavládlo během obřadné popravy více než dvaceti koček, nad kterými držela ochranou ruku manželka majitele podniku. Jeho vzpomínky na tuto událost poskytly materiál pro proslulou studii Roberta Darntona o „velkém masakru koček“.⁷⁰ V tomto případě se jednalo o extrémní a pro současníka zcela nepochopitelný důvod k smíchu, typografové se ale smáli rádi a často. Sami sobě navzájem, níže postaveným pracovníkům knihtiskárny, pracujícím jiných oborů i knihtiskařským pánům, svým zaměstnavatelům. Z kousavého humoru se dokonce stal i jeden z typických nástrojů typografického hnutí, jak uvidíme v dalších kapitolách. Fenomény jako hrdost, stavovské povědomí a jakýsi důvtipný nadhled či ironické komentování okolního světa vně knihtiskárny zůstaly zakořeněny mezi pracovníky knihtiskárny napříč staletími i v období vrcholně industriální produkce tiskovin v 19. a 20. století.

Kombinace nemožnosti otevření vlastní dílny a velké mobility typografů měly za následek rozvinutí výjimečně vysoké míry mezinárodní solidarity mezi aktéry černého umění. První typ solidarity je možno nazvat kooperativní či formální. Zahrnoval pomocníky i principály. Každá větší knihtiskárna disponovala již od raného novověku systémem podpory nemocných či dlouhodobě práce neschopných pomocníků. Tiskárny rovněž přispívaly v případě smrti svého kvalifikovaného zaměstnance na výlohy na pohřeb nebo podporovaly pozůstalé vdovy a děti po zemřelém. Neméně důležitou a pro knihtisk typickou formou podpory bylo tak zvané viaticum, příspěvky cestujícím pomocníkům na cestu do další knihtiskárny. Podpurné pokladny („kasy“) byly součástí systému postulátu. Jejich zřizování doporučovaly

---

⁶⁸ Všeodborový archiv ČMKOS Praha, Inventář Polygrafické spolky a organizace, kart. T 25/78: F. Loh: Paměti na D. Sluníčka (1896), s. 5.

⁶⁹ Viz zde citovaná díla Roberta Darntona, Jacquese Rychnera či Silvie Werfel. Citát: J. RYCHNER, *Alltag einer Druckerei im Zeitalter der Aufklärung*, s. 66.

⁷⁰ Robert DARNTON, *Dělníci se bouří: Velký masakr koček v rue Saint-Séverin*, in: *Týž, Velký masakr koček a další epizody z francouzské kulturní historie*, Praha 1993 (orig. 1984), s. 73–95, citát s. 94.

také různé knihtiskařské řády vydané například ve Frankfurtu (1598), Lipsku a Wittenbergu (1606), Norimberku (1673) či Augsburgu (1713). Ve Vídni je doložena organizace na podporu tovaryšů k roku 1760 v knihtiskárně Johanna Thomase Trattnera. V Praze roku 1765 vzniklo dokonce podpůrné knihtiskařské bratrstvo, jehož členy nebyli pouze zaměstnanci jednoho podniku, ale veškerí principálové i zaměstnanci pražských knihtiskáren.⁷¹

Do podpůrných kas přispívali dělníci i majitelé podniku. Z této praktiky se pravděpodobně rozvinulo ještě v 19. století časté zdůrazňování pevného a neotřesitelného sociálního partnerství či dokonce láskyplného přátelství mezi zaměstnanci a zaměstnavateli v knihtisku. Právě na tento typ solidarity se odvolávali lipští principálové roku 1846 v rámci své odpovědi na pomocnickou petici. Od druhé poloviny 19. století se knihtiskařští dělníci snažili tyto organizace vymanit z vlivu svých zaměstnavatelů.

Druhý typ solidarity se dá nazvat konfliktní či neformální. Zde již nestáli bok po boku principálové a pomocníci jako dvě neoddělitelné složky společného celku, ale dvě zcela rozdílné sociální skupiny, které chránily své kolektivní zájmy. Již v 17. a 18. století měli knihtiskařští pomocníci napříč Evropou rozvinutý korespondenční systém, kde si vzájemně doporučovali či nedoporučovali tiskárny. Vandrující pomocník tak věděl, jaké knihtiskárny si vybrat a jakým se naopak vyhnout. Podobou sítí kontaktů měli pochopitelně i principálové a jejich agenti, kteří se vzájemně varovali před problémovými dělníky nebo možnými zárodky kolektivního odporu.⁷² Tyto neformální vazby mezi tiskařskými městy napříč státními hranicemi pomohly pomocníkům již velmi brzy ke vzájemné koordinaci a podpoře v případě pracovních konfliktů. Pro ilustraci uvedme tři případy mezinárodní typografické solidarity před polovinou 18. století.

1. První případ předjímá bez větších rozdílů strategie knihtiskařských dělníků z 19. století, kdy byly stávky či cenová vyjednávání často doprovázeny výzvami na knihtiskaře v jiných městech, aby se v daném místě po dobu, kdy probíhá konflikt, neucházeli o zaměstnání a neoslabovali vyjednávací pozici svých kolegů. Na počátku roku 1672 se obrátili zaměstnanci knihtiskárny mocného principála v bavorském Mnichově Johanna Jäcklina na „veškeré knihtiskařské tovaryše“ ve Vídni, aby veřejně varovali další kolegy ve Vídni a celém Rakousku před ucházením se o místo v Jäcklinově knihtiskárně.⁷³ Vídeňští vydali veřejné prohlášení, že

---

⁷¹ K. HÖGER, *Aus eigener Kraft!*, s. 16–17, M. WÖGERBAUER. Knižní politika – regulace a sebeorganizace knižního trhu, s. 47–49.

⁷² Robert DARNTON, Work and Culture in an Eighteenth-Century Printing Shop, *The Quarterly Journal of the Library of Congress* 39, 1/1982, s. 34–47, zde s. 40.

⁷³ K. HÖGER, *Aus eigener Kraft!*, s. 18; Anton MAYER, *Wiens Buchdrucker-Geschichte 1482–1882 I*. Wien 1882, s. 356.

žádnému „pocitivému tovaryši“ není doporučováno ucházet se u Jäcklina o kondici. Jäcklin si na toto „nactiutrhačství“ stěžoval u vídeňské univerzitní konsistoře. Nad vídeňskými původci oběžníku varujícího před Jäcklinovou knihtiskárnou konsistoř vynesla soud: museli odvolat tvrzení svého dopisu a do několika málo dnů zaplatit pokutu 50 tolarů. Solidarita tak byla tvrdě zaplácena.

2. Druhý případ se odehrál na přelomu let 1684 a 1685 v Praze.⁷⁴ Desetiletý synek principála Jana Arnolta z Dobroslavína Karel Ferdinand se jednoho dne v otcově malostranském podniku rozhodl z dlouhé chvíle vyzkoušet z náboženství jednoho z otcových „tovaryšů kunstu impresorského“,⁷⁵ který pocházel z Německa a byl luterán. Hrdý tovaryš, vlastním jménem Kristian Köbler nebo Köhler, nesnesl takové ponižování a během „disputace“ sdělil mladému pánovi zcela na rovinu své mínění o katolické víře. Syn se později svěřil otcovi o tovaryšových kacírských řečech. Jan Arnolt nejdříve v této záležitosti nic nepodnikal. Ovšem později, když tovaryš pracoval již téměř tři měsíce v jiné pražské knihtiskárně, vznesl obvinění na tovaryše z důvodu urážky „samospasitelné víry“ k městské radě, načež byl Köbler zatčen a vzat do vězení, kde již seděl jiný nekatolický tovaryš za obdobný přečin. Během několika týdnů se informace rozšířila po všech pražských knihtiskárnách. Odpovědí byla kolektivní akce všech kvalifikovaných zaměstnanců pražských knihtiskáren, původem z Čech i Německa, katolíků i nekatolíků. Obrátili se v dlouhé stížnosti na akademický magistrát Karlo-Ferdinandovy univerzity. V ní argumentovali, že principál Arnolt nejednal z důvodu zvláštní péče o katolické náboženství, ale z prostého konkurenčního boje s jinými knihtiskárnami; jinak by své obvinění podal ihned poté, co se události odehrály. Tovaryši ve své stížnosti požadovali, aby nadále záležitosti knihtiskařského oboru řešily pouze univerzitní soudy, kam po právu spadají. Poukazovali na to, že pokud by nekatoličtí tovaryši z Německa zažívali v katolických zemích ústrky, odpovědí by byla šikana katolických tovaryšů v protestantských končinách Německa, což by nakonec znamenalo konec vandrování, přerušování vzájemných kontaktů, izolaci a úpadek knihtiskařského umění. Ve své stížnosti pražští tovaryši pohrozili, že pokud nebudou dva věznění luteráni propuštěni a nadále souzeni pouze univerzitou, tak že všichni pražští tovaryši bez rozdílu původu a vyznání odejdou z knihtiskáren a opustí Prahu. Univerzitní magistrát a rektor uznali oprávněnost ohrazení tovaryšů a poslali jejich přípis v plném znění místodržitelství. Univerzita připojila vlastní žádost, aby místodržící oba vězněné luterány

---

⁷⁴ Autorem studie o tomto zajímavém případě byl významný historik starších dějin českého knihtisku a české literární kultury Josef VOLF, *Solidarita v umění knihtiskařském v XVII. století*, in: Zdeněk V. Tobolka (ed.), *Sborník věnovaný dějinám dělnického hnutí a socialismu*, Svazek I., Praha 1921, s. 60–65.

⁷⁵ Tedy tiskařského pomocníka. V původním pramenu se pomocníci označují jako „Gesellen“, proto se v tomto případě budeme držet označení tovaryš.

propustili a vydali je univerzitní pravomoci. Rovněž zdůrazňovala, že černé umění v Praze je závislé na přicházejících nekatolických tovaryších. Celou záležitost komplikovalo, že podle jiného dřívějšího rozhodnutí spadali nekatoličtí tovaryši ze zahraničí pod pravomoc královských místodržících a nikoliv univerzit. Řešení situace tak bylo pouze polovičaté, pro protestující tovaryše však dostatečné: místodržící nikde neslíbili, že přenechají nadále záležitosti nekatolických typografů ze zahraničí pouze univerzitním úřadům, díky tlaku všech pražských tovaryšů však v tomto konkrétním případě museli kapitulovat a propustit oba vězněné typografy luteránského vyznání.

3. Třetí případ svědčí (jako případ první) kromě sebevědomí typografů vyplývajícího z postulátu a velké solidarity mezi pomocníky i o vzájemné provázanosti tiskařských měst.⁷⁶ V roce 1706 nazval knihtiskářský faktor v Mnichově během konfliktu jednoho pomocníka „starým psem“. Postulát ale zakazoval vzájemné nadávky a urážky všem postulovaným pomocníkům včetně faktorů, jak již bylo řečeno. Pomocník si proto stěžoval u univerzity, která i v Bavorsku měla na starost knihtiskařské spory. Univerzitní konsistoř shledala faktora vinným a odsoudila ho k pokutě šest tolarů. Odsouzenému přišel trest příliš vysoký a soudně žádal o snížení sumy na dva zlaté, tedy jeden tolar.⁷⁷ Ostatní pomocníci, rozezlí neochotou faktora nést následky protiprávního jednání, svého nadřízeného později fyzicky napadli a mimo jiné polili louhem (hydroxidem sodným). Knihkárna získala špatnou pověst a vandrující pomocníci se jí začali vyhýbat. K tomu mezi oběma stranami vznikl spor, zda byl lynč na faktora oprávněný či ne. Mnichovští pomocníci se odvolávali na názor pomocníků ve Vídni, kteří napadení faktora považovali za spravedlivé, zatímco faktor se odvolával na názor norimberských pomocníků, kteří stáli na jeho straně. Násilný konflikt, na jehož počátku navíc byla pouhá urážka, tak vyústil v celých deset let trvající spor mezi vídeňskými a norimberskými pomocníky. Skončil vzájemným smírem až v roce 1716.

Je otázkou, jaký z těchto dvou typů solidarity, zda formální/nekonfliktní či neformální/konfliktní, byl dominantnější v prostřední knihtiskařských pomocníků. Starší historiografie práce a knihtisku by tvrdila, že zatímco před rokem 1800 byla dominantnější formální solidarita podpůrných kas, jež zahrnovala všechny aktéry černého umění, a teprve v 19. století se prosazovala solidarita dělnická, resp. pomocnická, jež byla konfliktní vzhledem k zaměstnavatelům. Já jsem názoru, že ve starším i moderním období se oba typy solidarity formovaly paralelně. I když se knihtiskaři všech kategorií prezentovali v 17. a 18. století jako

---

⁷⁶ K. HÖGER, *Aus eigener Kraft!*, s. 24–25.

⁷⁷ Viz Hubert EMMERIG, Währung (bis 1800), publikováno 23.11.2010; in: *Historisches Lexikon Bayerns*, online: <http://www.historisches-lexikon-bayerns.de/Lexikon/Währung> (bis 1800) [16. 02. 2022].

jedna velká šťastná rodina umělců, tak konflikty byly časté. Stejně jako v 19. století měli dělníci v knihtiskárnách blíže k majitelům (především menších) knihtiskáren než například dělníci v továrnách na průmyslové stroje ke svým zaměstnavatelům.

Oba typy po staletí budované solidarity však spojovalo přesvědčení pomocníků o vlastní výjimečnosti, které hluboko do 19. století znemožňovalo rozšiřování solidárních vláken mimo knihtiskařský obor. Z toho důvodu byli knihtiskařští pomocníci později v 19. století kritizováni pro svůj aristokratický distanc od ostatního dělnictva. Ojedinelé snahy jednotlivců z řad typografů o spojení kolegů s ostatními dělníky měly ve starším období a i hluboko do 19. století pouze mizivý a časově omezený ohlas.

Oba typy solidarity spojoval ještě jeden společný fenomén: tlak na jednotlivce, aby se podřídili zájmu celku. Pouze disciplinovaný kolega utvářel silný kolektiv. Typografové se sice stylizovali jako ironičtí individualisté, ale to především vůči vnějšímu světu či svým zaměstnavatelům. Ve vztazích s kolegy z knihtiskáren museli však respektovat daná a často tvrdá pravidla. Jejich nedodržování nebylo vhodnou strategií, pokud chtěl pomocník dlouhodobě pracovat v oboru. Benjamin Franklin, jeden z otců Spojených států amerických a původní profesí knihtiskař, zanechal ve svém životopise vzpomínku na událost, jež se sice odehrála mimo středoevropský a německý kontext, avšak mnoho vypovídá o fungování pomocnické solidarity. Franklin se ve svém rodném Bostonu vyučil tiskařem a coby devatenáctiletý vyučený pomocník přijel roku 1724 do Londýna, kde dva roky pracoval v jedné knihtiskárně. Jako nově nastoupivší pomocník musel zaplatit místní podpurné kase (v angličtině nazývané „chapel“) obnos pěti šilinků. Během svého londýnského pobytu se však rozhodl vyměnit tiskařský lis za sazečskou kasu. Tato změna specializace mu byla umožněna, avšak kolegové po něm chtěli zaplatit znovu vstupní poplatek. Franklin se tomu nejdříve bránil s argumentem, že již zaplatil. Nedokázal však snést sérii různých žertíků hraničících se šikanou, jimž byl od té doby vystaven, nakonec ustoupil a vstupní poplatek zaplatil podruhé.⁷⁸

Tento krátký příběh charakterizuje i situaci v knihtiskárně industriálního věku, kdy mocné a bohaté typografické odbory dokázaly podporovat nemocné, invalidní a cestující kolegy i vyplácet podporu nezaměstnaným, aby se nemuseli nechat najímat na nekvalifikované práce a padnout tak mezi proletariát nebo – což by bylo ještě horší – pracovat v knihtiskárně pod úrovní mzdy domluvené kolektivní smlouvy. Běda však tomu, kdo porušil vnitřní solidaritu organizace, ať již neplacením příspěvků organizaci, ochotou pracovat pod úrovní smlouveného tarifu nebo stávkokazeckou prací v podniku, kde probíhala stávka. Takového dělníka čekala jen

---

⁷⁸ R. DARNTON, *Work and Culture in an Eighteenth-Century Printing Shop*, s. 35.

sociální izolace, která se díky vzájemné provázanosti evropské pomocnické sítě mohla lehce rozšířit nejen mimo hranice knihtiskárny, kde pracoval, ale i do dalších podniků v jiných městech a státech.

Typografičtí pomocníci starého režimu se těšili zcela exkluzivnímu svépomocnému podpůrnému systému a solidární sítě napříč Evropou. Byli to právě typografové, kteří zakládali jako první dělníci odborové spolky a svazy v české, rakouské i německé tradici. Již v předvečer industrializace na počátku 19. století měli typografičtí pomocníci dlouhodobou zkušenost námezdní práce, jež je odlišovala od řemeslnických tovaryšů. Na druhou stranu od masy námezdních sil manufaktur a továren i vrstvy řemeslnictva je dělila kulturní propast kvalifikace, vzdělání a vědomí vlastní výlučnosti.⁷⁹ „Tovaryšové“ s minimální šancí na osamostatnění (v německém jazyce někdy nazýváni jako „ewige Gesellen“ a v anglickém jazyce jako „permanent journeymen“) tvořili před polovinou 19. století také sociální základnu první generace rodícího se dělnického hnutí.⁸⁰ V případě knihtiskařů, vnitřně velmi solidarizující komunity, jež však zároveň hleděla z výšky na ostatní manuálně pracující, to bylo ale vždy o něco komplikovanější.

Mezi pomocníky a učedníky se v hierarchii knihtiskárny nacházeli již vzpomínání kornuti. Jednalo se o knihtiskaře, kteří již absolvovali povinnou dobu učení, k dosažení stavu plnoprávného pomocníka však ještě museli darovat určitý obnos podpůrné kase knihtiskárny a na své náklady uspořádat hostinu pro své kolegy. Někteří kornuti se kvůli tomu museli zadlužit nebo dlít další měsíce či roky v ponižujícím – jak jim bylo na každodenní bázi připomínáno – meziprostoru mezi učedníky a tovaryši, dokud neuspořili potřebnou částku. Částka tvořila těsně před zrušením postulátu a přechodových rituálů zhruba tři až čtyři měsíční mzdy knihtiskařského pomocníka. Anonymní knihtiskařský pomocník, který byl podle svých slov někdy krátce před rokem 1810 posledním postulovaným kornutem jedné lipské knihtiskárny, ještě na konci své „kariéry“ v roce 1846 litoval 50 tolarů, které musel při svém vyučení zaplatit za náklady spojené s konečným povýšením do stavu pomocníka.⁸¹

V momentě, kdy kornut splnil všechny náležitosti, následoval přechodový rituál, někdy nazýván *depositio cornuti*, kterým se symbolicky ukončovala doba učení. Tento rituál byl jakousi obhroublou parodií středověkých univerzitních imatrikulací či řemeslnickou variantou

---

⁷⁹ J. KOCKA, *Arbeitsverhältnisse und Arbeiterexistenzen*, s. 387.

⁸⁰ Reinhold REITH, *Gesellen*, in: Friedrich Jaeger (ed.), *Enzyklopädie der Neuzeit*, Band 4, Stuttgart 2006, s. 662–668.

⁸¹ *Das Cornutenstand und das Postulat in früherer Zeit*, *Typographia. Wöchentliches Organ für Buchdrucker etc.*, č. 8, 19. 9. 1846, s. 5962., zde 59.

univerzitních beáníí, kdy starší studenti přijímali nastoupivší do studia. Rituál probíhal většinou v prostoru knihtiskárny a účastnilo se ho veškeré osazenstvo. Obřad vedl tzv. depozitor, který nejdříve předčítal oslavné verše na knihtisk, posléze předstoupil postulovaný kornut, jenž měl během obřadu nasazenou žertovnou pokrývku hlavy. Ta měla různé podoby, její základ však tvořily zvířecí rohy, které také daly základ označení kornut (z lat. cornu – roh). Kornut se během obřadu musel vzdát svých předchozích hříchů, několikrát mu během obřadu bylo nafackováno, popřípadě stříhány vousy a vlasy. Na konci obřadu mu byla stržena čepice s rohy. Stržení rohaté pokrývky hlavy bylo často vykonáváno mladou dívkou, jež měla personifikovat typografii, často zobrazované jako mladá žena. Po absolvování obřadu mohl kornut užívat práv a povinností knihtiskařského pomocníka vyplývajících z postulátu. Ve francouzském kulturním okruhu probíhaly přechodové rituály dle odlišného scénáře. Jedna konstanta ale vždy zůstávala: učedníci, resp. kornuti, nejslabší, nejchudší a nejzranitelnější články knihtiskárny, museli i zde být při změně svého stavu neobyčejně štedří k výše postaveným pomocníkům a k podpůrné pokladně závodu.⁸²

Pro raněnovověké české země neexistují na rozdíl od německých měst doklady o průběhu tohoto obřadu. Předpokládá se však, že k němu docházelo i zde vzhledem k tomu, že rakouské knihtiskařské řády (první již výše zmiňovaný z roku 1771) z přelomu 18. a 19. století zakazovaly tyto přestupové rituály spojené se zadlužováním a bitím kornutů a nahrazovaly je mírnějším „gaučováním“, v jehož rámci byl vyučený symbolicky pokřtěn – mokrou houbou nebo ponořením do kádě – a přijat mezi pomocníky.⁸³

Na chvostu knihtiskářské hierarchie se nacházeli učňové. Výuční doba knihtiskaře trvala zpravidla čtyři roky pro tiskaře a pět let v případě sazečů. Učni, zejména ve větších podnicích, nestáli pod dohledem faktorů, ale přímo pomocníků u lisů a sazečských kas. Ti je pouze neučili řemeslu, ale také je často využívali k různým vlastním pochůzkám a drobným služebním úkonům. Učni si také během učební doby museli zažít různé hrubosti. V tomto případě se ale jednalo o sdílenou zkušenost s cechovními řemesly: již v raném novověku se na základě těchto zkušeností konstituoval literární žánr obhroublých kramářských frašek popisujících trampoty a týrání řemeslnických učňů.⁸⁴ Později dělnické spolky typografů snažící se o kultivaci poměrů v oboru bojovaly proti těmto nešvarům. Avšak ještě na konci 19. století se objevovaly

---

⁸² R. DARNTON, *Dělníci se bouří: Velký masakr koček v rue Saint-Séverin*, s. 81–82.

⁸³ P. VOIT, hesla „Kornut“, „Depositio cornuti“, „Gaučování“, in: *Encyklopedie knihy*; K. HÖGER, *Aus eigener Kraft!*, s. 11–13.

⁸⁴ R. DARNTON, *Dělníci se bouří: Velký masakr koček v rue Saint-Séverin*, s. 82.

v knihtiskařských dělnických periodikách kritiky kvalifikovaných pomocníků, kteří v práci bijí nebo ponižují učně.

Z jakého prostředí vlastně pocházeli chlapci, kteří nastupovali na učení do knihtiskáren? Na tuto otázku je složité odpovědět univerzálně platnými závěry. Jen v několika málo knihtiskárnách se zachovaly seznamy přijatých učňů s povoláním otce. Pro Čechy to je například litoměřická a později pražská knihtiskárna Karla Wilhelma Medaua, kde se takový seznam zachoval pro 109 učňů, kteří do knihtiskárny nastoupili mezi léty 1819 až 1853. Nejvíce učňů pocházelo z prostředí drobných řemeslníků, téměř pětina učňů, u kterých je znám původ, pocházela z rodin městských a panských úředníků. Několik učňů bylo i z prostředí rodin důstojníků, učitelů a drobných zaměstnanců.⁸⁵ Z biografíí několika intelektuálů či pozdějších dělnických vůdců je však patrný ještě jeden fenomén. Někteří chlapci buď pocházeli ze vzdělaného prostředí, kde strávili své rané dětství obklopeni knihami a diskuzemi, nebo se narodili do chudé rodiny, ale pro svůj intelektuální talent jim byla nabídnuta možnost studovat. V obou případech však pro finanční nedostatek rodiny neměli možnost dostudovat (gymnázium, někdy ale i univerzitu) a museli nastoupit do učení. Zde se právě knihtisk (a především sazečství) jevílo pro svou blízkost psané kultuře jako vhodné povolání pro intelektuálně založeného jedince, kteří nemohou či nechtějí studovat. Byli to například Benjamin Franklin, Stephan Born, Karl Scherzer,⁸⁶ francouzští levicoví myslitelé Pierre Leroux a Pierre-Joseph Proudhon nebo Mark Twain.

Sami učni vnímali dobu učení jako ponižující, a to i ve zpětné retrospektivě. Již samotná nezvykle dlouhá doba učení způsobovala rozhořčení. K tomu zanechal vzpomínku právě Stephan Born, který se učil sazečem v Berlíně na konci třicátých let 19. století:

„Umění skládat písmena za sebe do řádků, sloupců a uzavírat v sazebnicích se průměrně inteligentní chlapec naučí zcela jistě za dva roky. Pokud uznáme, že knihtiskařský pán má dostat za učení, které však zpravidla sám nevykonává, zapláceno, přidejme ještě jeden rok práce. To by byly tři služební roky, které má učeň absolvovat. Držet mladého člověka pět let na řetěze, aby byl poslední tři roky coby hotový dělník vykořisťován za naprosto směšné ohodnocení, to bylo křiklavé zneužívání.“⁸⁷

---

⁸⁵ C. MADL, Ekonomické a sociální podmínky knižní kultury, s. 101–102.

⁸⁶ K dnes již zapomenutým postavám Bornova a Scherzera viz třetí kapitola této práce.

⁸⁷ Orig: „Die Kunst, Buchstaben an einander zu reihen, in Zeilen, Kolumnen und Platten zu schließen, zu korrigieren, abzulegen usw. erlernt ein halbwegs intelligenter Knabe sicher in zwei Jahren. Gibt man dem Lehrherrn als Lohn für seinen Unterricht, den er in der Regel nicht selber übernimmt, noch ein Jahr drein, so wären es drei Dienstjahre, die der auszubildende Jüngling auf sich zu nehmen hätte. Einen jungen Menschen fünf Jahre an die Kette zu legen, um ihn während der letzten drei Jahre als fertigen Arbeiter für eine lächerlich geringe

V období vzestupu psané kultury a periodického tisku od druhé poloviny 18. století začalo přibývat učňů v knihtiskárnách. Rozšíření psané kultury v evropské společnosti s sebou přineslo více zakázek pro knihtiskárny. Z toho důvodu začalo být přijímáno do učení stále více učňů. Principál měl s každým nově přijatým učněm na několik let jistou, poslušnou, málo nákladnou a již po několika měsících vcelku samostatnou pracovní sílu. Problém však byl, že vyučení pak těžko sháněli kondici, jelikož nabídka práce začala převyšovat poptávku po ní. Počet učedníků v knihtiskárnách tak od té doby začal strmě stoupat. Jejich levná práce nesloužila pouze vyučení se oboru, ale stala se jedním z pilířů provozu knihtiskáren. To také mělo za příčinu vyhrocení vztahu mezi pomocníky a učni. Již zmíněný autor příběhu masakru koček Nicolas Contat, který se učil v Paříži v třicátých letech 18. století, si stěžoval, že ho tovaryši odmítají cokoliv učit, jelikož si nechtěli vychovávat další konkurenci, a veškerou znalost musí pouze pracně odpozorovat. O sto let později v Berlíně třicátých let 19. století, jak vzpomínal Stephan Born, pracovali v knihtiskárnách už hlavně učni a několik málo pomocníků.⁸⁸

První známý organizovaný odpor ve sledovaném geografickém prostoru proti zneužívání práce učňů na úkor vyučených pomocníků se odehrál ve Vídni na počátku devadesátých let 18. století. Zapříčinila ho rovněž specifická rakouská situace: během vlády Josefa II. zaznamenal knihtisk díky velmi vstřícné hospodářské a cenzurní politice státu bezprecedentní konjunkturu a s tím také skokové navýšení počtu učňů ve vídeňských knihtiskárnách. Po roce 1790 však došlo opět k zavedení přísnější cenzury, úpadku a zavírání knihtiskáren. S tím vyvstávala i otázka, co bude s přebytečným personálem a především s bezprizorními učni. Tehdy se stal zástupcem všech pomocníků Johann Thomas Drexler, faktor jedné vídeňské knihtiskárny, který sepsal petici adresovanou císaři požadující zákonné omezení počtu učňů. Vláda však volání vídeňského pomocnictva nevyslyšela, a tak i nadále byl počet přijatých učňů zcela závislý na vůli principálů.⁸⁹ Ve století 19. se z otázky přebujelého počtu učňů a zneužívání jejich práce stala jedna z ústředních otázek organizovaného hnutí typografických dělníků. Typografické tiskoviny mimo jiné velmi často zrazovali rodiče mladých chlapců, aby své syny dávali vyučit sazečem nebo tiskařem.

Entschädigung auszubeuten, war ein schreiender Mißbrauch [...].“ S. BORN, *Erinnerungen eines Achtundvierzigers*, s. 13.

⁸⁸ Robert DARNTON, *Dělníci se bouří*, s. 82; S. BORN, *Erinnerungen eines Achtundvierzigers*, s. 13.

⁸⁹ A. DURSTMÜLLER, *500 Jahre Druck in Österreich*, Band I., s. 178 a 200.

2.2.4 Hra na umělce a příslušnost k vysoké kultuře

Zatím byly v tomto úvodu do poměrů oboru před změnami mediálního trhu a průmyslovou revolucí probírány především sociální a právní poměry typografů. V úvodním obrazu lipské slavnosti v červnu 1840 se však prezentovali také jako umělečtí řemeslníci či jako příslušníci inteligentní, duševně pracující vrstvy, kteří svou činností šíří vzdělanost a kulturu. Účelem tohoto oddílu je analyzovat tradici přesvědčení kvalifikovaných zaměstnanců knihtiskáren o své vlastní výjimečnosti, jež měla důležitý vliv i pro kolektivní identitu knihtiskařů a konkrétní rozhodnutí typografických odborů v době masového dělnického hnutí na přelomu 19. a 20. století.

Pozice knihtiskařů a písmolijců se odnepaměti a odvíjela z napětí mezi inscenovanou sebezprezentací „umělců“ či „Gutenbergových mladých“ a skutečnými podmínkami jejich práce a života. Aktéři knihtisku vždy zdůrazňovali svou blízkost vzdělanému světu vědy, která proces produkce tištěného slova měla povznášet nad úroveň ostatních řemesel. Typografové, ať již majitelé podniků, nebo nesamostatní dělníci, nechápali svou práci jako pouhou výdělečnou činnost, ale jako cosi vyššího. Někteří jej i počítali mezi původně sedm svobodných umění, jež se dělila na trivium (gramatika, rétorika, dialektika) a kvadrivium (aritmetika, astronomie, hudba, geometrie). Ve středověku, během něhož se sedmero svobodných umění zformovalo jako základ vzdělanosti, však do velké míry pojmy „věda“ a „umění“ splývaly.⁹⁰ V rané fázi knihtisku tak označení „umění“ („Kunst“) pro knihtisk a „umělec“ (německy „Künstler“, „Kunstglied“, „Kunstverwandte“, „Kunstgenosse“ či „kunsterfahrener Herr“) pro pracující v něm zdůrazňovalo výsadní pozici oboru v humanisticky chápaném světě vzdělanosti a vědy.

Typograf-umělec tak nebyl v původním významu ničím jiným než manuálně pracujícím vzdělancem. Vrstva kolektivního vědomí knihtiskařů, kde splývalo umění s vzdělaností, však v nánosech staletích postupně ustupovala do pozadí a začal převládat význam moderní, kde je již označení „umělec“ pro knihtiskaře asociováno s výkonem činnosti, kde pracující při výrobě knih, novin či letáků uplatňuje jistý stupeň individuálního uměleckého génia, a s blízkostí knihtisku jakožto grafického řemesla k výtvarnému umění, jež ho odlišuje od repetitivní („bezduché“) práce v dílnách, manufakturách a továrnách.

Hluboko do 19. století tak zaznívaly v souvislosti s knihtiskařským oborem častěji pojmy jako „věda“ a „umění“ než „řemeslo“ či dokonce „práce“. Aktéři knihtisku se vždy také

---

⁹⁰ K. M SCHERIAU, *Kunstgenossen und Kollegen*, s. 73; Raimund STADLMAIR, *Organisationsgeschichte der Gewerkschaftsverbände für Schrifsetzer und Buchdrucker in Deutschland und Österreich von 1863 bis 1914 im Spiegel ihrer Verbandszeitungen "Correspondent" und "Vorwärts!"*, disertační práce Universität Salzburg, Salzburg 2004, s. 45.

rádi stylizovali – a to majitelé podniků i dělníci – jako spolutvůrci pokroků lidského ducha v „prosvětlování“ temnoty a hlouposti. Od dob osvícenství byl pojem „světla“ důležitou metaforou opisující úlohu knihtisku, což později převzaly i spolky sdružující typografické dělníky. „Budiž světlo!“ zpíval sbor roku 1840 v Lipsku, za své heslo si ho zvolil i v Praze v polovině šedesátých let 19. století založený spolek Typografia/Typografická beseda, nejstarší moderní česká odborová organizace.⁹¹

Nejen že tiskaři a sazeči označovali sami sebe jako umělce, rovněž knihtiskárny byly nazývány chrámy umění („Kunsttempel“). Že se skutečně jednalo o celoevropsky sdílenou kulturu dokládají zprávy z Anglie 17. a 18. století, kde se místní kolegové označovali jako „chapel members“,⁹² členové kaple. Podobně jako v případě německého „Kunsttempel“ nebo francouzského „chapelle“ bylo tak místo výroby tištěného slova sémanticky asociováno s výkonem čehosi posvátného. V laudatiu na knihtisk z roku 1740 rovněž lipský osvícenský vzdělanec Johann Christoph Gottsched také nazval knihtisk jako „nedocenitelný dar nebes“.⁹³

Pro německojazyčnou oblast hrál velkou roli kult mohučského vynálezce knihtisku Johanna Gutenberga, aktéři knihtisku sami sebe rádi označovali jako Gutenbergovi mladí („Gutenbergs Jünger“). Odkazování na Gutenberga sdíleli aktéři knihtisku spolu s nakladateli a knihkupci jakožto dalšími aktéry literární kultury. Příležitostmi, kde se dá velmi dobře pozorovat stylizovaná typografická profesní identita, byly různé oborové oslavy. U příležitosti oslav jmenin Johanna Gutenberga slavených na svátek Jana Křtitele byly pořádány takzvané Johannisfesty, nejslavnostnějšími událostmi pak byly jednou za sto let konané slavnosti vynalezení knihtisku, k čemuž podle tradice, resp. na počátku 16. století v rámci humanistické imaginace mylně stanoveného data, mělo dojít roku 1440.⁹⁴ Zatímco roku 1540 se oslava konala pouze v Mohuči, v roce 1640 v několika dalších městech (včetně Lipska nebo Prahy) a roku 1740 již ve více než 30 německých městech včetně Prahy a dále například v Basileji nebo Londýně.⁹⁵ V roce 1840, jak bylo ukázáno na příkladu nejvýznamnější výroční oslavy v Lipsku, se již jednalo o celoněmecké oslavy oslavující německou kulturu.

---

⁹¹ Spolek Typografia byl několika typografickými dělníky založen roku 1862, Typografická beseda pak roku 1865. Roku 1871 byly oba spolky sloučeny do jednoho pod názvem Typografické beseda. Viz Jan Evangelista VONDRUŠKA, *Stručný přehled činnosti ústředního spolku Typografická beseda v Praze od roku 1862 až do roku 1887*, Praha 1887 a čtvrtá kapitola této práce.

⁹² J. MATERNÉ, Chapel Members in the Workplace s. 55.

⁹³ Harmut ZWAHR, Inszenierte Lebenswelt: Jahrhundertstfeiern zum Gedenken an die Erfindung der Buchdruckerkunst. Buchgewerbe, Buchhandel und Wissenschaft, *Geschichte und Gesellschaft* 22, 1/1996, s. 9.

⁹⁴ Viz heslo „Knihtisk (chvály a oslavy)“ in: Petr VOIT, *Encyklopedie knihy: starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*, Praha 2006. Dostupné online.

⁹⁵ H. ZWAHR, Inszenierte Lebenswelt, s. 6.

Oslavy knihtisku také velmi zpopularizovaly specifický žánr oslavných básní, tzv. Lob-Gedichte, na knihtisk a jeho vynálezce. První alegorické básně oslavující knihtisk se objevily právě v době počínajícího humanismu. Již z poslední čtvrtiny 15. století je známo několik takových básní v německém a italském jazyce. Důležitým popudem pro rozvoj žánru byly právě první oslavy knihtisku konané v Mohuči roku 1540. U této příležitosti vydal mohučský korektor Johann Arnold Bergellanus dílo oslavující knihtisk *De chalcographiae inventione poema encomiasticum*.⁹⁶ Již na konci 17. století existovalo takových básní několik desítek, ovšem skutečný „boom“ tento žánr zaznamenal v osvícenském 18. století. V 19. století se každá lokální událost jako například výročí místního podpůrného spolku knihtiskařů stala příležitostí k napsání dalších básní. Jejich autory byli významní vzdělanci a postupně stále více i kvalifikovaní typografičtí dělníci.

Pro lepší představu o motivech obsažených v básních tohoto druhu můžeme na tomto místě některé z nich prezentovat. První báseň je z oslavného sborníku ke třístému výročí knihtisku z roku 1740, jenž vyšel v durynském městě Gotha:

„Ty jsi, ó Německo, sjednotilo pozemský svět,
Tvá moudrá mysl vynalezla knihtisk, [...]
Ó umění, jemuž není rovno [...]
Jsi královnou všech umění.
Ano, sama mistryně moudrosti. [...]
Pouze umění knihtisku zaručuje,
že lidé mohou býti lidmi.“⁹⁷

Následující báseň byla vytištěna pro účely pražské slavnosti knihtisku roku 1740. Kontextualizuje význam knihtisku pro vzdělanost v Čechách. Praha se má díky knihtisku vyrovnat starobylým střediskům vzdělanosti, jako byly Atény, Řím, Korint nebo egyptský Memfis, i zemím, kde se knihtisk objevil dříve než v Čechách. Jednotlivé sloky byly věnovány všem tehdejším majitelům pražských knihtiskáren. I zde se však našel prostor pro vyzdvížení univerzálního významu knihtisku.

---

⁹⁶ Viz P. VOIT, heslo „Knihtisk (chvály a oslavy)“.

⁹⁷ „Du hast, o Teutschland, dir den Erdenkreis verbunden, / Indem dein kluger Sinn die Druckerey erfunden, [...] / O Kunst, der nichts zu gleichen ist [...] / Du bist der Künste Königin. / Ja selbst der Weisheit Meisterin. [...] / Daß Menschen können Menschen seyn, / Das schafft die Drucker-Kunst allein.“ M. Wilhelm Jeremias Jacob CLESSEN, *Drittes Jubel-Fest der Buchdrucker-Kunst oder Christliches Denck- und Danckmahl dem allerhöchsten Gott zu Ehren, wegen der vor dreyhundert Jahren erfundenen und bisher erhaltenen edlen Buchdrucker-Kunst etc.*, Gotha 1740, s. 53, 135–136.

„Zdalo se, že vzdělanost
zmizí se vším svým leskem
její zánik byl nedaleko

Avšak milost nebes
vypudila hrubé barbarství
a k poražení tohoto monstra
poskytla nejlepší prostředek:
vynález umění knihtisku
v jehož neobyčejné pílí a dřině
našla opět vzdělanost svůj základ
aby mohla stoupat stále výše“⁹⁸

Původci těchto promluv o významu knihtisku byli intelektuálové a vzdělanci, na této kultuře oslavy knihtisku a významu vlastní práce se však podíleli i dělníci. Následující verše zpívali na slavnou melodii z Beethovenovy deváté symfonie knihtiskařští dělníci v Lipsku při místní oslavě Johannisfestu roku 1873:

„Všechny národy tě slaví
drahé umění, v oslavném tónu
Gutenbergu, tobě patří chvalozpěv
Tvému jménu život věčný!

Ano, v německé vlasti,
bylo slavné umění vynalezeno
ještě nejsou zbořeny všechny zábrany
mnoho pout je stále drží
Gutenberg nám udělil zbraně

---

⁹⁸ Es schiene die Gelehrsamkeit / Mit ihrem Glanze zu verschwinden/ Ihr Untergang war nicht mehr weit. / Jedoch des holden Himmels Fügen / Vertrieb die rauhe Barbarey / Und dieses Monstrum zu besiegen / Fiel ihm das beste Mittel bey: / Die Kunst zu Drucken zu erfinden, / Auf deren seltne Müh' und Fleiß/ Sich die Gelehrsamkeit zu gründen/ und höher noch zu steigen weiß. [...].“ *Das Dritte Jubilaem einer Löblichen Buchdrucker-Kunst. Wollte bey denen ANNO M. DCC. XL. den 30. Novembris In der Königlichen Haupt-Stadt Prag Angestellten Festivitäten [...]*, Prag – Königs-Hof 1740, s. 2.

zbraně pro duševní válku
o konečné vítězství světla.“⁹⁹

Motivů v básních je důležitých několik. V první básni se sebevědomě praví, že jen prostřednictvím knihtisku, „umění, kterému není rovno“, této „mistryně moudrosti“ a všech „umění královny“ může být člověk člověkem. Častá je figura boje, kteří aktéři literární kultury vedou s temnotou a tmářstvím. V pražské básni z roku 1740 knihtisk potírá monstrum hrubého barbarství, v lipské písni z 19. století Gutenberg propůjčuje lidstvu zbraně pro duchovní válku o konečné vítězství světla. Nikoliv náhodou měly texty obsahující tuto symboliku svůj původ v době humanismu a konjunkturu zaznamenaly v osvícenské době. Z perspektivy všeobecného rozšíření národnostních identit v 19. století jsou rovněž důležité motivy spojující vynález knihtisku s oslavou vysoké německé kultury a prozíravosti německého ducha, které se objevovaly rovněž již od přelomu 15. a 16. století. V 19. století tak oslavy knihtisku dostávají charakter národních oslav, což mělo dalekosáhlé důsledky. Tak například oslavy Gutenberga pro německé knihtiskařské spolky v Čechách v poslední třetině 19. století nehrály již roli veřejné prezentace knihtiskařského umění, ale plnily především funkci manifestace příslušnosti severočeských účastníků oslav k německé kultuře. Čeští knihtiskaři se zase při svých festivitech oslavovali české humanistické tradice knihtisku a jejich veřejné oslavování osoby J. Gutenberga ustupovalo do pozadí. Česká národní symbolika knihtisku se začíná formovat ale až od šedesátých let 19. století.

Sociální poměry plynoucí z postulátu a symbolický kapitál kvalifikovaných námezdních pracovníků v knihtiskárnách byly v rámci předmoderního světa manuální práce výjimečné. Od 16. století si také kvalifikovaní typografové umně přivlastnili a uzpůsobili různé oslavy a alegorie knihtisku pro svou pracovní činnost. Jejich zdůrazňování vlastní výjimečnosti a významu bylo rozličnými kulturními praktikami upevňováno několik staletí. Autoreflexe typografů jako umělců a manuálně pracujících vzdělanců stojících v hierarchii předmoderního světa práce vysoko nad úrovní ostatních manuálně pracujících však bylo znejistěno industrializací knihtisku, jež byla odpovědí na celoevropsky zvýšenou poptávku po tištěném slově. Následující podkapitola představí základní aspekty mediální a průmyslové revoluce

---

⁹⁹ [...] Aller Völker Dich erheben, / Theure Kunst, im Feirerklang! / Gutenberg ein Lobgesang, / Deinem Namen ewig Leben! / Ja, im deutschen Vaterlande / Ward die hohe Kunst erzeugt; / Nichts gelöst sind alle Bande, / Manche Fessel sie noch beugt! / Gutenberg verlieh uns Waffen, / Waffen für den Geisteskrieg / Um den Lichte zu verschaffen/ Endlich seinem vollen Sieg“. *Fest-Lieder zur Johannisfestfeier des Fortbildungsverein für Buchdrucker und Schriftgießer zu Leipzig Sonnabend 28.6. 1873, Leipzig 1873*, uloženo in: Stadtarchiv Leipzig, Innung Buchdrucker Nr. 10, s. 18–20.

v knihtisku, bez kterých není možné pochopit hlavní témata typografického hnutí ve druhé polovině 19. století.

2.3 Mediální revoluce, průmyslová revoluce a statistika knihtiskáren před rokem 1848

2.3.1 Mediální revoluce a knihtisk

Od druhé poloviny 18. století docházelo v německé střední Evropě k řetězení několika navzájem se ovlivňujících a zčásti i podmiňujících procesů, které od základu změnilly a bezprecedentně posílily komunikační význam a rozšíření tištěného slova. Jako souhrnné označení pro tyto procesy vysledovatelné ke konci 18. století historiografie užívá zastřešující název mediální revoluce. Tato změna nepramenila z objevení dosud neznámého technologického postupu výroby tištěného slova či vynálezu zcela nového média (masové) komunikace jako později v případě fotografie, rozhlasu, filmu či internetu.¹⁰⁰ Nyní se jednalo o objevování nových možností, masifikaci, komodifikaci a diverzifikaci již známého média, tištěného slova. Dle historičky Daniely Tinkové byla mediální revoluce přelomu 18. a 19. století nejdůležitější mediální změnou mezi vynálezem knihtisku a internetu.¹⁰¹

Vynález knihtisku byl jedním z nejzásadnějších mezníků v dějinách lidstva, avšak až do poloviny 18. století se sociální struktura a počet čtenářů, žánrová struktura vydávaných děl a obsahová struktura diskutovaných témat v německojazyčném prostoru příliš nezměnily. Ještě v polovině 18. století většina populace byla negramotná a nejdůležitějšími a do velké míry i jedinými centry intelektuálního života byly univerzity, biskupství, církevní řády, největší města a aristokratické dvory. Více jak polovina děl navíc vycházela v latinském jazyce.¹⁰²

Období osvícenství znamenalo základní civilizační předěl v kultuře komunikace. Tištěné slovo nyní získalo „status ústředního média lidského pokroku a civilizace“, jak výstižně napsal literární historik Václav Smyčka.¹⁰³ Ve druhé polovině 18. století byla společnost svědkem bezprecedentního nárůstu počtu tištěných textů, což utvořilo představu o kumulaci vědění. Vzestup kultury tištěného slova hrál hlavní roli ve vytvoření neadresné anonymní komunikace, jež se stala základem společenského vědomí. „Kapitalismus technologie tisku“

---

¹⁰⁰ Václav SMYČKA, *Objevení dějin. Dějepisectví, fikce a historický čas na přelomu 18. a 19. století*, Praha 2021, s. 49.

¹⁰¹ Tinková tuto hypotézu vyjádřila v podcastovém pořadu „Kolaps“ internetového deníku *A2larm.cz*. Pro Tinkovou tvoří mediální revoluci na konci 18. století především kombinace rozvolňování cenzury, ústup církve z cenzury a kapitalizace knižního trhu. Viz „Spor o sebevraždu pomohl formovat hodnoty osvícenství, říká historička Tinková v podcastu Kolaps, *A2larm*, 29. 10. 2021. <https://a2larm.cz/2021/10/spor-o-sebevrazdy-pomohl-formovat-hodnoty-osvícenství-řika-historička-tinkova-v-podcastu-kolaps/> [1. 6. 2022]. V současné době tuto hypotézu dále rozpracovává v textu druhého svazku své připravované syntézy o osvícenské epoše v českých zemích.

¹⁰² C. MADL – M. WÖGERBAUER – P. PÍŠA, Úvod: Kniha v Čechách mezi starým režimem a národní knižní kulturou, in: Tíž, *Na cestě k „výborně zřízenému knihkupectví“*, s. 13.

¹⁰³ V. SMYČKA, *Objevení dějin*, s. 61.

rovněž vytvořil předpoklady pro vznik nových kolektivních identit či „imaginovaných společností“, jak zní ústřední teze britsko-amerického historika Benedicta Andersona.¹⁰⁴

Tištěné slovo se mělo ale také tendenci marginalizovat jiné komunikační kódy jako oralitu nebo rukopis. Z rukopisů se staly zajímavé ego-dokumenty, nikoliv však již nositelé relevantních informací. Z toho důvodu mnoho vzácných středověkých a raně novověkých rukopisů padlo za oběť vzestupu tištěného slova, neboť jejich pergamen posloužil pro vazby nově tištěných knih. Právě v období osvícenství, kdy se neustále zvyšovala intenzita tisku, kniha také přestala být uměleckým nebo náboženským artefaktem a stala se především zprostředkovatelem informace.¹⁰⁵

Tištěný text, doposavad symbol světské a církevní autority, v období osvícenství také ale nabyl subverzivní, společenskokritický potenciál. Od poloviny 18. století začaly vznikat i v německé střední Evropě (nejdříve v protestantských městech) různé čtenářské společnosti, čítárny a soukromé salony, kde intelektuálové a posléze například i obchodníci debatovali nad vyššími literárními díly či aktuálními divadelními představeními. Tyto soukromé osoby a společnosti iniciovaly zakládání kulturních a umělecko-kritických časopisů, které se v druhé polovině 18. století nejdříve ve Francii, posléze ale i v německojazyčném prostoru staly typickou platformou společenské rozpravy.

Tak se začala utvářet diskutující veřejnost, která nebyla vázána na vládnoucí vrstvy a ani tradiční místa vzdělanosti. Debaty se stále více odkláněly od kritické reflexe uměleckých děl k úvahám nad společensko-politickou situací. Původně soukromá intelektuálně stimulující kratochvíle začala tak nabývat veřejné závažnosti a z diskutující veřejnosti se začala rodit moderní občanská společnost, která se brzy, pouze v horizontu několika desetiletí, měla naučit nazírat samu sebe jako jediný legitimní zdroj moci a zákonů. Tištěná kultura se stala její hlavní zbraní v boji proti mocenskému monopolu tradičních autorit.¹⁰⁶ Právě oslavné alegorie aliance knihtisku a liberálního měšťanstva, které bylo možné pozorovat na lipských slavnostech roku 1840 v úvodu této kapitoly, jsou vyjádřením tohoto nového sebevědomí.

Stále více vzdělců v období osvícenství začalo obhajovat právo na debatování a na veřejné předkládání názorů na rozličné (církevní, politické, náboženské, umělecké apod.) záležitosti ve formě textů otištěných v knihách a časopisech. Tak také chápal osvícenství

---

¹⁰⁴ Benedict ANDERSON, *Představy společnosti. Úvahy o původu a šíření nacionalismu*, Praha 2008 (původní vydání jako *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, 1983).

¹⁰⁵ Úvahy v tomto odstavci se opírají o: V. SMYČKA, *Objevení dějin*, s. 61–64; C. MADL – M. WÖGERBAUER – P. PÍŠA, Úvod, s. 14.

¹⁰⁶ Předchozí věty jsou parafrází slavného díla Jürgena HABERMASE, *Strukturální přeměna veřejnosti: zkoumání jedné kategorie občanské společnosti*, Praha 2000 (původní vydání jako *Strukturwandel der Öffentlichkeit*, 1962).

Immanuel Kant ve své slavné odpovědi na anketní otázku „Co je to osvícenství?“ časopisu *Berlinische Monatsschrift* z roku 1784. Pouze veřejnou debatou nad názory vyjádřených ve spisech před „celou veřejností čtenářského světa“ lze podle Kanta dosáhnout společenského pokroku. Právo na veřejné vyjadřování názorů mělo však dle něj platit pouze pro vzdělané racionální muže, kteří sledují všeobecné cíle.¹⁰⁷ Kant tak svou konstrukcí svobodného, a přitom exkluzivního veřejného prostoru konstituoval jeden ze základních axiomů liberalismu 19. století.

Ovšem moderní evropská občanská společnost se neformovala pouze na základě směny myšlenek, ale i směny zboží. Stejně jako se během 18. století stala nezbytnou součástí existence kultury její reflexe (například ve formě umělecké kritiky), tak se rovněž kultura začala stávat zbožím, které hledalo cesty k co největšímu počtu potenciálních konzumentů. Po polovině 18. století tak vzdělanci diskutující o knihách nestáli pouze u zrodu moderní občanské společnosti, ale také coby doboví „trendsetteři“ začali nevědomky konstruovat nový životní styl později nazvaný měšťanská kultura, kde se pravidelné čtení stalo jednou se základních ušlechtilých aktivit.¹⁰⁸ Knihkupci, knihtiskaři, písmolijci, knihvazači a především stále mocnější nakladatelé pochopili, jaký potenciál pro jejich podnikání může tato nová móda mít. Pro představu alespoň zmiňme, že za několik málo desetiletí od zrodu módy čtení je již okolo roku 1830 v Německu i Rakousku doložitelná kniha jako jeden z nejčastějších vánočních dárků pro děti z měšťanských rodin.¹⁰⁹ Tištěná kultura se stala hlavním médiem, spojencem i vyjádřením osobitosti středních vrstev. Pravděpodobně také z toho důvodu trvali později typografičtí dělníci na tom, že jakožto producenti tištěného slova nejsou součástí dělnictva, ale že participují právě na měšťanské kultuře a jsou její součástí v kulturním i sociálním významu.

Pro vznik moderního knižního trhu ale muselo padnout několik tradičních bariér a proběhnout několik celospolečenských procesů. Od poloviny 18. století a se zvýšenou intenzitou od jeho poslední čtvrtiny státy začaly omezovat dohled tradičních cenzurních institucí (univerzit a církví) nad tiskovou produkcí a prohlašovaly obory zabývající se tiskem a distribucí knih za svobodné živnosti. Například rakouský císař Josef II. již nahlížel knihtiskařství a knihkupectví jako komerční živnosti. Své názory na ně shrnul ve svých často citovaných prohlášeních pronesených v době své vlády: „Kdo si opatří typy, barvu, papír a lis,

---

¹⁰⁷ Immanuel KANT, Odpověď na otázku: Co je to osvícenství?, *Filosofický časopis* 3/1993, s. 381–389, citát s. 383.

¹⁰⁸ Reinhard WITTMAN, Was there a Reading Revolution at the End of the Eighteenth Century?, in: Shafquat Towheed – Rosalind Crone – Katie Halsey (eds.), *The History of Reading: A Reader*, London – New York 2011, s. 39–51, zde s. 39.

¹⁰⁹ Jiří TRÁVNÍČEK, *Kulturní vetřelec. Dějiny čtení – kalendárium*, Brno 2020, s. 123.

může libovolně tisknout jako by pletl punčochy. [...] K prodeji knih nejsou třeba žádné jiné znalosti než k prodeji sýru.“¹¹⁰ Tyto výroky jistě urážely knihtiskaře i knihkupce. Lapidárně ale vyjádřily ducha doby: knihy pozbývaly svou dřívější symbolickou nadhodnotu a postupně se z nich stávalo zboží jako každé jiné.

Již roku 1767 byly knihtiskárny v Rakousku vyňaty z jurisdikce univerzity a přiřazeny mezi takzvaná „komerční řemesla“. V publikační politice státu pak hospodářský aspekt až do konce vlády Josefa II. stále více převažoval nad policejně regulačním hlediskem. Roku 1787 dokonce Josef II. nakrátko zrušil předběžnou cenzuru rukopisů a zavedl pouze povinnost předložení nátisku sazby. Za svého života však tento výnos ještě stihl zrušit. Během vlády Josefa II. také byly definitivně zrušeny omezení zamezující kombinování jednotlivých druhů podnikání v oboru produkce a distribuce knih a tištěných textů. Nejprve bylo roku 1782 knihtiskařům dovoleno obchodovat s knihami. I přes protesty knihkupců, kteří se tímto výnosem cítili poškozeni, Josef II. pokračoval v nastaveném kurzu a v srpnu 1788 vydal dekret, kterým rušil veškeré omezení v oboru knihtiskařském i knihkupeckém a prohlásil je za svobodné živnosti pouze s omezeními vyplývajícími z cenzurních a policejních nařízení. To otevřelo cestu k vzniku velkých podnikatelských impérií (jako například Schönfeldovo nebo Trattnerovo), které obsahovaly knihtiskárny, síť knihkupectví, papírny i písmolijny. Tato liberalizace ale také znamenala zkázu pro mnoho drobných řemeslníků a knihkupců. Tržní principy přicházející do sféry produkce a distribuce tištěného slova z něj učinily masové medium.

Rychlé tempo kapitalizace knižního trhu bylo také podpořeno jeho internacionalizací. Velký význam pro knižní trh střední Evropy mělo založení knihkupecké burzy v Lipsku roku 1791 a Burzovního spolku německých knihkupců rovněž v Lipsku roku 1825. Růst trhu tištěných médií byl přerušen Velkou francouzskou revolucí a napoleonskými válkami, které na čas znamenaly návrat cenzurně-policejního paradigmatu. Nové kulturní změny, jež se během krátké doby odehrály ve sféře knižního trhu, ale již zůstaly součástí střeoevropské společnosti.¹¹¹

Pro růst knižního trhu byl také zásadní růst obyvatelstva a jeho alfabetizace. Populace německé jazykové oblasti se mezi léty 1700–1800 téměř zdvojnásobila až na téměř 25 milionů

---

¹¹⁰ „Wer sich Lettern, Farbe, Papier und Presse anschafft, kann drucken, wie Strümpfe stricken [...]. Um aber Bücher zu verkaufen, braucht er keine mehrere Kenntnisse, als um Käse zu verkaufen [...].“ Cit. dle N. BACHLEITNER, *Die literarische Zensur in Österreich von 1751 bis 1848*, s. 59.

¹¹¹ A. DURSTMÜLLER, *500 Jahre Druck in Österreich*, Band I, s. 175–177; M. WÖGERBAUER, *Knižní politika – regulace a sebeorganizace knižního trhu*, s. 45–46; J. TRÁVNÍČEK, *Kulturní vetřelec*, s. 117, 122; V. SMYČKA, *Objevení dějin*, s. 60–61.

obyvatel.¹¹² Zavedením povinného a státem garantovaného základního vzdělání (V Rakousku 1774, v Sasku plošně až 1835) se také v tomto prostoru zvyšovala gramotnost. Aby výrobci knih dostali své výrobky více do prostředí, kde zatím nebylo běžné čtení a vlastnění knih, museli se naučit vyrábět knihy levněji – přitom ještě na konci 18. století stála v německých zemích kniha zhruba tolik jako rodinný rozpočet rodiny na dva týdny. Právě kvůli velké pořizovací ceně knih začaly v „osvíceném“ století vznikat půjčovny knih a čítárny.¹¹³

Proměny knižního trhu je možno od poloviny 18. století sledovat v několika úrovních: nárůst titulů, ústup latiny a s tím spojenou vernakularizaci produkce a diverzifikaci titulů spojenou se zvýšenou orientací na měnící se čtenářský vkus. Již několik desetiletí jsou historiografii knihy velmi využívaným pramenem katalogy lipských knižních veletrhů. Zatímco v roce 1765 katalog nabízel 1384 titulů, tak v roce 1785 to bylo již 2713 titulů a v roce 1800 3 906 titulů. Tento růst byl doprovázen úpadkem latiny jako publikačního jazyka. Zatímco v roce 1740 vyšlo 27,7 % titulů v latinském jazyce, tak roku 1800 to bylo již jen pouze 3,97 %.¹¹⁴ Změna na lipském veletrhu do značné míry kopíruje proměnu knižního trhu na celém území Svaté říše římské, kde klesl mezi léty 1625–1800 poměr teologických titulů z 45,8 % na 6 %, a naopak narostl poměr publikací z filozofie, filologie, a pedagogiky z 18,8 na 39,5 % a poezie a prózy z 5,4 na 27,3 %. K tomu je nutno dodat, že změna byla markantnější v protestantských zemích.¹¹⁵

Z nedávného výzkumu Michaela Wögerbauera jsou známy i statistické údaje pro Čechy, ač sám autor konstatuje nemožnost spočítat přesné údaje.¹¹⁶ Roku 1756 zde vyšlo 110 titulů, roku 1782 257 titulů a roku 1799 i přes návrat přísnějších cenzurních praktik 284 titulů. Co se týče jazykové skladby titulů, tak do začátku padesátých let 18. století vycházela na území Čech zhruba polovina titulů v latinském jazyce a roku 1792 pouze 1,35 %. Na samém konci 18. století se počet latinských titulů meziročně pohyboval mezi 3,5–7 %. Vzhledem k tomu, že hlavní motor vzestupu produkce tištěného slova v Čechách byla snaha státu ovlivňovat mínění co největšího počtu svých poddaných, tak hlavní produkované tisky byly různé knihy, brožury a periodika mající funkci poučení širokého publika. Z toho důvodu se rovněž zvyšoval podíl vernakulárních jazyků, kterým hovořil a postupně i četl lid. Od 70. let 18. století stoupal podíl němčiny, od osmdesátých let pak i češtiny. Podíl českého jazyka ve struktuře vydávaných děl

---

¹¹² R. WITTMAN, *Was there a Reading Revolution*, s. 39.

¹¹³ Tamtéž, s. 49; viz také C. MADL, *Ekonomické a sociální podmínky knižní kultury*, s. 82 ff.

¹¹⁴ R. WITTMAN, *Was there a Reading Revolution*, s. 48.

¹¹⁵ Pavel BĚLINA – Jiří KAŠE – Jan P. KUČERA, *Velké dějiny Zemí Koruny české, Svazek X. 1740–1792*, Praha – Litomyšl 2011, s. 181.

¹¹⁶ M. WÖGERBAUER, *Vývojové tendence tiskové produkce v Čechách 1749–1800*, in: C. Madl – M. Wögerbauer – P. Píša, *Na cestě k „výborně zřízenému knihkupectví“*, s. 143.

v padesátých letech 18. století byl pod úrovní 10 %, do počátku devadesátých let 18. století tvořil zhruba třetinu produkce a roku 1799 dosáhl již 54 %, zatímco němčina tvořila zhruba 36 % produkce. Co se týče žánrové skladby tak v roce 1756 vyšlo na území Čech 40 % teologických a náboženských titulů, roku 1782 to bylo již zhruba 25 % (většinou se jednalo o lidové modlitební knihy a jiné náboženské příručky v češtině) a na konci 18. století to byla stále zhruba třetina produkce. V osmdesátých letech naopak výrazně ožila krásná literatura, zde však byl podíl češtiny zanedbatelný, a naopak zde vládla němčina.¹¹⁷

Mediální revoluce neměla pouze svou kvantitativní stránku způsobenou vzestupem knižního trhu, který nově řídily tržní principy nabídky a poptávky. Zcela se změnila i kulturní praxe čtení, proto někteří historici a historičky hovoří i o „čtenářské revoluci“.¹¹⁸ Čtení se individualizovalo. Takzvané intenzivní čtení, kde čtenář četl stále dokola několik málo knih či textů se specifickou společenskou funkcí (typicky Bibli), bylo během 18. století vystřídáno tzv. extenzivním čtením, v jehož rámci čtenáři četli stále nové texty. Hlasité čtení publiku (opět typicky religiózních textů) bylo vystřídáno převažující praxí tichého osamělého čtení. Z toho důvodu se typickým žánrem 18. století také staly román a noviny.¹¹⁹

Již bylo výše řečeno, že se čtení racionalizovalo, stalo se prostředkem emancipace a produktivní sociální síly, liberalizace od feudální hegemonie či zrodu nového sebechápání i sebevědomí měšťanského milie. Čtení jako politizující akt však bylo vyhrazeno pouze mužům aktivním ve veřejném prostoru. Na druhé straně se tak čtení rovněž stále více emocionalizovalo. Čtenáři a čtenářky se chtěli identifikovat s postavami a jejich příběhy ve fikčních světech. Toto emocionální čtení či narkotické čtení, jak to pojmenoval německý filosof J. G. Fichte, se stalo typické pro mladé lidi a měšťanské ženy neaktivní na pracovním trhu, kteří v průběhu mediální revoluce začali trávit čtením dlouhé hodiny během dne. Spisovatelé stále více vycházeli vstříc této relativně nové potřebě během čtení cosi „prožít“. První spisovatelské hvězdy tohoto psaní byli například J. J. Rousseau, F. G. Klopstock či J. W. Goethe. Na konci 18. století se i v českých městech rozšířila móda čtení německy psaného románu.¹²⁰

Všechny výše popsané změny měly nezměrný vliv na knihtiskařský obor. Pád tradičních překážek rozvoje tisku a osvícenský publikační boom zvýšily tlak na rychlost produkce.

---

¹¹⁷ Tamt., s. 146–151.

¹¹⁸ Rietje van VLIET, Print and Public in Europe 1600–1800, Simon Eliot – Jonathan Rose (eds.), *A Companion to the History of the Book*. 2nd Edition, Vol. II, s. 423–437, zde s. 428.

¹¹⁹ J. KOČKA, *Arbeitsverhältnisse und Arbeiterexistenzen*, s. 388; R. WITTMAN, Was there a Reading Revolution, s. 41–43; V. SMYČKA, *Objevení dějin*, s. 59–60; B. ANDERSON, *Představy společnosti*, s. 40.

¹²⁰ R. WITTMAN, Was there a Reading Revolution, s. 44–47; P. BĚLINA A KOL., *Velké dějiny...*, Svazek X. 1740–1792, s. 181.

Knihtiskárny nabíraly stále více zaměstnanců, aby dostaly poptávce rodícího se trhu, a doposud bedlivě strážena umělecká úroveň tisku začala být až druhotná. Hlavním zájmem bylo dostat do oběhu co nejvíce tisků. Knihtiskařské řády a sociální vztahy vyvěrající z postulátu se v podstatě přestaly dodržovat. Přesto knihtiskárny zaostávaly za celospolečenským hladem po tištěném slovu. Čekalo se na technologický vynález, který by překonal závislost na lidské síle.

2.3.2 Průmyslová revoluce a typografie

Společenské a kulturní dopady technologické změny byly zásadní zkušeností 19. století. Jako i v jiných oborech tak i v rámci knihtiskařské živnosti probíhal rozklad starého regulačního systému v provázanosti se zvyšováním produkce a technologickými inovacemi. V době, kdy německé státy rušily postulát, došlo k epochální události. V noci z 28. na 29. 11. roku 1814 byly londýnské *Times* jako vůbec první knihtiskárenská zakázka na světě vytištěny na rychlolisu německého vynálezce Friedricha Gottloba Königa.

Není náhoda, že konstruktér rychlolisu byl Němec – navíc Němec, jenž své učení strávil u firmy Breitkopf a Härtel v Lipsku – a poprvé byl tento stroj zkonstruován a uveden do provozu v Anglii, kde byla po výkonnějším tiskařském lisu největší poptávka a také nejvhodnější investiční podmínky. Úspěch roku 1814 byl výsledkem dlouholetých Königových pokusů o vylepšení tiskařského lisu.

F. G. König (1774–1833) musel po roce zanechat studium gymnázia a v letech 1790–1794 se vyučil knihtiskařem, privátně se navíc věnoval matematice, mechanice a přírodním vědám. Roku 1802 začal stavět tiskařské stroje a roku 1803 se usadil v durynském Suhl, kde se chtěl věnovat badatelské činnosti na plný úvazek. V době, kdy se König začal věnovat konstrukci tiskařského lisu, byl nejnovějším vynálezem celoželezný lis, který okolo roku 1800 zkonstruoval hrabě Charles Stanhope, jinak se tištěné slovo produkovalo bez větších změn jako za časů Gutenberga. Výsledek prvních let Königova výzkumu byl takzvaný Suhlský lis, který ještě zachovával princip vzájemného tlaku dvou ploch, celá soustava se však již neuváděla v pohyb manuálně otočením páky, nýbrž soustavou ozubených kol. Suhlský lis se tak stal jedním z předchůdců příklopových strojů, nazývaných též tyglovky (dle něm. názvu Tiegeldruckpresse) nebo američanky (dle místa vzniku).¹²¹

---

¹²¹ Heslo „Friedrich Gottlob König“, in: Petr VOIT, *Encyklopedie knihy*; Rob BANHAM, *The Industrialization of the Book*, in: Simon Eliot – Jonathan Rose (eds.), *A Companion to the History of the Book*. 2nd Edition, Vol. II, s. 453–470, zde s. 453; Hermann BARGE, *Geschichte der Buchdruckerkunst von ihren Anfängen bis zur Gegenwart*, Leipzig 1940, s. 353.

Königova výzkumná činnost byla ohrožena nedostatkem financí, během let 1805 a 1806 tak žádal mnoho významných aktérů německého knihtisku a například i ruského cara Alexandra I. o investici do svého výzkumu možností inovace knihtiskařského lisu. Nutné podpory se mu nedostalo a z toho důvodu se vydal do Londýna, kde mecenáše mezi tiskaři již našel. Také se zde seznámil s dalším Němcem Andreasem Friedrichem Bauerem, který se stal jeho spolupracovníkem a společníkem. Okolo roku 1810 zkonstruoval König pro své anglické mecenáše lis s kapacitou 400 otisků za hodinu (oproti maximu 250, které zvládl celoželezný Stanhopeův ruční lis).

I přes dílčí úspěch König dal zkoumat cesty, jak zlepšit tiskařský lis. Okolo roku 1811 se tak zrodil zcela nový princip tiskařského lisu. Základní změna Königova tak zvaného rychlolisu (něm. Schnellpresse) tkvěla v nahrazení vzájemného působení dvou ploch – horní tlakové desky na spodní tiskovou desku – soustavou „válce na plochu“. Spodní tisková plocha zůstala v Königově rychlolisu zachována, ovšem horní plochá tlaková deska byla nahrazena otáčivým tlakovým válcem nazývaným též cylindr. K nanášení barvy na válec Königův systém již nepoužíval nanášecí balíky (tampony), nýbrž soustavu navalovacích válců, které nanášely barvu na tiskovou formu. Válce na roztírání barvy byly původně z kůže, postupně se prosazovala takzvaná válcovina, jež měla základ v klišu. Tlakové válce byly duté a z kovu.

Rychlolis s tlakovým válcem měl hned několik výhod: omezil vynakládání energie na přitlačení horní tlakové desky presním bidlem, zrychlil plynulost práce a také umožnil tisk na větší archové formy, jež bylo doposavad nutno tisknout vícekrát. König nechal původní princip rychlolisu patentovat roku 1811 a 1812. Poprvé byl rychlolis prezentován veřejnosti na konci roku 1812. Prezentace se účastnil rovněž vydavatel *Timesů* Thomas Walter ml., který ihned objednal pro své noviny dva dvouválcové rychlolisy. Ty byly poprvé uvedeny do provozu onu noc na konci listopadu 1814. Změna byla obrovská: zatímco zručný tiskař dokázal vytisknout na nejmodernějším celoželezném ručním lisu zhruba 250 archů za hodinu, první patentovaný Königův rychlolis z roku 1812 800 archů, rychlolisy s dvěma válci, kterým byly vysázeny *Times* v listopadu 1814, cca 1100 archů a zdokonalený rychlolis Augusta Applegatheho se čtyřmi válci z roku 1828 již zvládl vyprodukovat za stejnou dobu 4000 archů papíru. Applegathe později stál i za konstrukcí jednoho typu rotačky pracující na principu „válce na válec“, která výkon rychlolisu později posunula ještě dále.¹²²

---

¹²² PRAVOSLAV KNEIDL, *Z historie evropské knihy. Po stopách knihtisku a knihoven*, Praha 1989, s. 106; Heslo „Friedrich Gottlob König“, in: P. VOIT, *Encyklopedie knihy*; Heslo „Rychlolis“, in: P. VOIT, *Encyklopedie knihy: starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*; J. BARTÁK – V. KRAUS, *Typografové 1468–1939*, s. 43–47; H. BARGE, *Geschichte der Buchdruckerkunst*, s. 354–356; Richard BLÁHA, *Přehled polygrafie*, Praha 1959, s. 229–335.

Po úspěších v Anglii se König se svým společníkem Bauerem přesunuli roku 1817 zpět do Německa. Ve zrušeném klášteře Oberzell u Würzburgu v Bavorsku uvedli v provoz první továrnu na tiskařské rychlolisy v Německu i v kontinentální Evropě. Tak vznikla slavná a dodnes fungující firma König & Bauer. Od počátku se těšila bohaté podpoře od bavorské vlády. Nemusela platit clo za suroviny a stroje dovážené z Anglie, obdržela slevu na dani a privilegium na stavbu tiskařských strojů na 10 let. Rychlolis z oberzellské továrny byl poprvé uveden do provozu v Berlíně roku 1823. Roku 1826 koupil rychlolis do Lipska firma F. A. Brockhaus.¹²³ Roku 1828 poté přišla první objednávka ze zahraničí a stroj putoval do Francie.¹²⁴

Na počátku třicátých let se rychlolis dostal i do Rakouska. Roku 1832 získala rychlolis tiskárna Dědicové Johanna van Ghelena, která mimo jiné tiskla vládní deník *Wiener Zeitung* a roku 1833 ho získala Wagnerova univerzitní knihtiskárna v Innsbrucku. Rychlolis pro Wagnera byl navíc postavený již na území Rakouska vorarlberským konstruktérem Leo Müllerem, který pracoval několik let v oberzellské továrně a na základě Königova vynálezu navrhl svůj vlastní vylepšený tiskařský rychlolis a otevřel si továrnu na tiskařské stroje v tyrolském Jenbachu. Jednalo se o druhou továrnu na tiskařské stroje na evropském kontinentu po Oberzelli. Roku 1833 také začala používat rychlolis jako první v Čechách firma Synové Bohumila Haase. Jednalo se o dvouválcový rychlolis s výkonem 2 400 výtisků za hodinu. Tento stroj firma pořídila pouhé dva roky po koupi celoželezného ručního lisu. Ovšem parní stroj je v provozu u Haasů spolehlivě doložený až k roku 1841. Haasovská tiskárna se tak stala teprve čtvrtým pražským průmyslovým podnikem, který použil parní stroj v průmyslové výrobě.¹²⁵

Vynález rychlolisu neumožnil pouze další růst knižního trhu, ale také měl zásadní sociální důsledky pro práci v knihtiskárnách. Do „chrámů umění“ přicházela spolu se stroji i práce nekvalifikovaných pomocných dělníků včetně žen. Zatímco ruční rychlolis obsluhovali dva kvalifikovaní tiskaři, u rychlolisu stáli dva až tři nekvalifikovaní dělníci (navíc zpravidla dělnice) manipulující s archy papíru během tisku, souhrnně označovaní jako nakladači, respektive spíše nakladačky. Pokud nebyl stroj poháněn parním strojem, což se až do šedesátých let 19. století nedělo ve střední Evropě skoro nikde, tak tlakový válec otáčel dělník

---

¹²³ Reakce na tento nákup v Lipsku byla popsána v oddíle 2.1.2.

¹²⁴ Heslo „Friedrich Gottlob König“, Heslo „Rychlolis“, in: Petr VOIT, *Encyklopedie knihy: starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*; J. BARTÁK – V. KRAUS, *Typografové 1468–1939*, s. 46.

¹²⁵ A. DURSTMÜLLER, *500 Jahre Druck in Österreich*, Band I., s. 194–197; Anton MAYER, *Wiens Buchdrucker-Geschichte 1482–1882*, Band II, Wien 1882, s. 123; Zdeněk MÍKA, *Praha průmyslová. Rozvoj pražské průmyslové aglomerace do zániku Rakouska-Uherska*, Praha 2020, s. 58; Z. MÍKA, Ke vzniku a rozvoji tiskařského průmyslu v Praze na počátku 20. století, *Documenta Pragensia* X, 2/1990, s. 373–387, zde s. 374; Jaroslava HOFFMANOVÁ, Tiskařství, in: František Jílek (ed.), *Studie o technice v českých zemích 1800–1918 III*, Praha 1985, s. 154–191, zde s.191.

zvaný točič, jenž byl pro nutné fyzické dispozice zpravidla mužského pohlaví. Na práci nekvalifikovaných a správný chod strojů začal dohlížet odborník s technickým vzděláním řečený strojmistr, který již neměl knihtiskařské vyučení, a tedy rovněž nebyl součástí kultury „černého umění“.

S příchodem nekvalifikovaného pomocného personálu, z něhož většinu tvořily ženy, a technických odborníků bez příslušnosti k tradicím a zvykům knihtiskařského umění se prostor knihtiskárny začal měnit. Z uměleckořemeslné dílny či vysoce specializované manufaktury se začalo postupně stále více stávat pracoviště, které nabývalo již mnohé podobnosti s továrními prostory první poloviny 19. století. Tato změna byla od čtyřicátých let 19. století následujících minimálně 20 let tématem mnoha litaní publikovaných kvalifikovanými knihtiskaři.

Rychlolisy měly zásadní dopad i na poměry dvou hlavních skupin kvalifikovaných zaměstnanců knihtiskáren, sazečů a tiskařů. Zatímco počet tiskařů začal klesat úměrně tomu, jak se rychlolis rozšiřoval, tak počet sazečů se (v závislosti na neustále rostoucí poptávce po tištěném slově a větší produktivitě tiskařských strojů) naopak zvyšoval. I když si několik generací vynálezců od doby předbřeznové lámalo hlavu s mechanizací sazby – prvním známým patentovaným sázecím strojem byl vynález Williama Churcha z roku 1822 – tak až do konce osmdesátých let 19. století (i přes zhruba 160 patentů na sázecí stroje) nikdo nepřišel na systém, který by dokázal zručností, rychlostí a přesností nahradit cvičené prsty kvalifikovaného sazeče.¹²⁶ Sazeči tak během industrializace oboru zůstali hlavními nositeli představy o výsadním postavení knihtiskařů.

Všechny tyto sociální změny se projevovaly v každodenním fungování knihtiskáren, zásadně ovlivnily podobu budoucích konfliktů mezi zaměstnanci knihtiskáren a jejich majiteli a také měly dopad na představu knihtiskařů o sobě samých, o čemž bude pojednáno v příští podkapitole.

Mechanizace tisku probíhající od první poloviny 19. století tedy nebyla následována mechanizací sazby. Vynález rychlolisu ale podnítil rozvoj dalších oborů napojených na knihtisk. Pro rozvoj knihtisku bylo zásadní zrychlení a racionalizace výroby papíru. Na konci 18. století již byl běžnou výbavou papíren mlecí stroj na hadrovinu zvaný „holandr“. Roku 1798 vynalezl a roku 1799 si nechal patentovat francouzský konstruktér Nicholas Louis Robert první papírenský stroj s takzvaným nekonečným sítem. Nejstarší papírenský stroj tohoto typu byl instalován roku 1803 v Anglii, roku 1819 se první papírenský stroj objevil v Německu i Rakousku, v Čechách si ho jako první pořídila papírna Jakuba Schönfelda na Papírnickém

---

¹²⁶ P. VOIT, heslo „Sazba“, in: Petr Voit, *Encyklopedie knihy: starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*.

ostrově (dnes již součást Rohanského nábřeží) u pražské Štvanice.¹²⁷ Ovšem již od svého vzniku roku 1837 byla největším výrobcem papíru v Čechách papírna Synů Bohumila Haase ve Vraném nad Vltavou.

Dalším zásadním mezníkem ve výrobě papíru byl rok 1844, kdy německý mechanik Friedrich Gottlob Keller objevil princip výroby papíru z dřevité drti (dřevoviny) rozvláknováním dřeva na brusech. O několik let později se za pomoci siřičitanu vápenatého přišlo na způsob uvolnění čisté celulózy z mleté dřevoviny. Dřevo se tak stalo namísto hadroviny, které bylo již od konce 18. století pro potřeby rostoucího knihtiskařského průmyslu akutní nedostatek, hlavní surovinou pro výrobu papíru. V masové výrobě papíru byl ale tento princip používán až od šedesátých let 19. století.¹²⁸

Mechanizací prošel již v první polovině 19. století rovněž písmolijecký postup. Od dob Gutenbergových licí strojek na litery zaznamenal pouze drobné zlepšení. Teprve roku 1838 byla sestavená takzvaná mechanická lička, která přiváděla do licího strojku žhavý kov a měla šestinásobně větší výkon než licí strojek. Písmolijectví bylo dále zdokonalováno, skutečnou revoluci znamenal vynález kompletního licího stroje, zvaného též „kompletka“, který za pouhou hodinu dokázal odlít 8 000 liter, které byly navíc již očištěné a zarovnané, tedy „kompletně“ připravené k sázení.¹²⁹

Se zvyšujícím se tlakem na větší výkonnost písmolijců i sazečů úzce souvisí i vynálezy stereotypie a galvanoplastiky. Stereotypie je polygrafický obor zabývající se zhotovováním odlitku z připravené tiskové formy. Již v 18. století byla známa technika zhotovování sádrového odlitku tiskové formy a jeho následného vyplnění písmovinou. Nevýhoda tohoto postupu tkvěla v křehkosti sádrového odlitku. Roku 1795 francouzský písmolijec Firmin Didot použil při získání odlitku namísto sádry měkké olovo a technologii pojmenoval stereotypie. Od konce dvacátých let 19. století se stereotypní forma začala připravovat z papírové směsi, výroba byla nejlevnější a forma nejodolnější, navíc dobře skladná. Zprvu se stereotypie prosazovala při rychlých a levných reedicích tisknutého materiálu, jejím používáním se také šetřily odlité litery. Nejdůležitější využití ale našla od druhé poloviny 19. století při nástupu rotačních strojů do výroby, kde byla i tisková forma umístěna na válci v podobně zaoblených stereotypních odlitků.

---

¹²⁷ Zdeněk Míka naopak říká, že prvním majitelem papírenského stroje byla papírna bratří Šalovců sídlící v Císařském mlýně v Bubenči. Z. MÍKA, *Praha průmyslová*, s. 52.

¹²⁸ R. BLÁHA, *Přehled polygrafie*, s. 460; P. VOIT, heslo „Papír“ a „Papírenský stroj“, in: P. Voít, *Encyklopedie knihy: starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*; Jiří TRÁVNÍČEK, *Kulturní vetřelec*, s. 125; Johann SLOKAR, *Geschichte der österreichischen Industrie und ihrer Förderung unter Kaiser Franz I. Mit besonderer Berücksichtigung der Großindustrie und unter Benützung archivalischer Quellen verfaßt*, Wien 1914, s. 426–441.

¹²⁹ Jaroslava HOFFMANOVÁ, *Tiskařství*, s. 165.

Galvanoplastika musela být pro pozorovatele 1. poloviny 19. století opravdovým zázrakem moderní doby. Jedná se o vynález z roku 1838 německého fyzika žijícího v Rusku Moritze Hermanna Jacobiho, který objevil princip, jak získat pomocí tzv. elektrolýzy kovový otisk či kopii původního vzoru. V rámci elektrolýzy probíhal elektrochemický přenos kovu z anody na katodu v elektrolytické lázni, kterou procházel elektrický proud. Jacobi svůj objev demonstroval na galvanoplastických kopiích medailí, ihned při svém objevu ale upozornil i na jeho možné využití v typografii. Při zhotovování galvanoplastickým rozmnožování tiskových forem se nejdříve zhotovila vosková matrice (později byla olověná či celuloidová), na matici se rozprášil grafitový prášek kvůli vodivosti a v elektrolytické lázni se následně utvořil na jejím povrchu tenký povlak kovu, který se pak podlil písmovinou. Galvanoplasticky se například připravovali matrice pro odlévání liter, jelikož šlo o rychlejší proces než rytí.¹³⁰

V tomto oddíle je třeba zmínit ještě jeden vynález, ač stojí stranou zájmu této knihy. Jedná se o litografii (či také česky kamenotisk), kterou objevil náhodně roku 1796 pražský rodák žijící v Bavorsku Alois Senefelder. Šlo o zcela nový princip „tisku z plochy“, což znamená, že tisknoucí i netisknoucí místa jsou ve stejné rovině formy na rozdíl od „tisku z výšky“, na jehož základě pracuje knihtisk, kde je tisknoucí plocha vyvýšena nad netisknoucí místa. Senefelder objevil při hledání možnosti levného rozmnožení notových partitur pro potřeby kočovné herecké společnosti, jejímž byl členem, zvláštní vlastnosti vápencového kamene. Plocha kamene, které Senefelder potřel roztokem kyselinové směsi, odpuzovala notový zápis napsaný zrcadlově mastnou tuší, jež měla připomínat tiskařskou čern. Po naválení barvou v měditiskovém lisu otiskl zdařilé výtisky not. Jednalo se tedy o chemickou reakci kapalin, pro kterou nebyla potřeba reliéfní tisková forma, z toho důvodu původně Senefelder nazval nově objevenou techniku „chemickým tiskem“. Po zbytek svého života zlepšoval princip litografie i konstrukce litografického lisu. O půl století později, roku 1851 pak sestrojil vídeňský konstruktér a průmyslník Georg Sigl první litografický rychlolis. Na principu chemických reakcí a tisku z plochy pracuje rovněž technika ofsetového tisku, která se ale vyvinula až na počátku 20. století. Litografie se uplatnila především v uměleckoprůmyslové grafice, v produkci notových zápisů, map či hracích karet a posloužila i jako jedna z inspirací pro vynález fotografie.¹³¹

---

¹³⁰ P. VOIT, Hesla „Stereotypie“, „Galvanoplastika“, in: P. Voit, *Encyklopedie knihy: starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*; R. BLÁHA, *Přehled polygrafie*, s. 203–205, 215–216; J. BARTÁK – V. KRAUS, *Typografové 1468–1939*, s. 35–36; J. HOFFMANOVÁ, *Tiskařství*, s. 166–168.

¹³¹ P. VOIT, Hesla „Litografie“, „Alois Senefelder“, in: P. Voit, *Encyklopedie knihy: starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*; R. BLÁHA, *Přehled polygrafie*, s. 263–268; A. DURSTMÜLLER, *500 Jahre Druck in Österreich*, Band I., s. 197.

2.3.3 Statistika knihtiskáren ve Vídni, Praze a Lipsku

Jako základ pro příští podkapitoly o předbřeznové reflexi sociální otázky z pozice knihtiskařských dělníků a také pro kapitolu o hnutí typografů v revoluci let 1848–1849 je nyní na místě uvést základní statistické údaje knihtiskářského průmyslu a jeho zaměstnanců okolo poloviny 19. století. Zaměříme se zde na poměry knihtiskáren ve Vídni, Praze a Lipsku s přesahy ke statistice knihtiskáren v habsburské monarchii a (říšskému) Německu.

Rychlolisy byly v prostředí německých států a habsburské monarchie po většinu doby předbřeznové pouhou technologickou zajímavostí a knihtiskaři svou profesi i přes drobné inovace provozovali stejně jako za časů Gutenberga. Od třicátých let byly v majetku jednotek nejsilnějších podniků. V kontextu německojazyčné střední Evropy začalo přelomové období v druhé polovině čtyřicátých let 19. století, kdy rychlolisy disponovaly stále více – zatím však pouze největších a nejbohatších – firem a význam strojové výroby v knihtiskářském průmyslu se začal zvyšovat. Běžnou výbavou knihtiskáren se ale staly rychlolisy a následně i rotačky ve sledovaném geografickém prostoru až ve druhé polovině šedesátých let 19. století, kdy začalo období masové produkce a čtení (denního) tisku.

Lipsko bylo centrum kontinentálního knihtisku a navíc se coby saské město i před rokem 1830 těšilo liberálnější cenzurní politice než v habsburské monarchii, kde boom knižního trhu v období vlády Josefa II. vystřídala po roce 1790 tvrdá cenzurní praxe. Tak například dle údaje k roku 1826 se ve Vídni (tehdy 300 000 obyvatel) tisklo 24 novin, v Praze (95 000 obyvatel) pět novin a v Lipsku (40 000 obyv.) 38 novin.¹³² Podobně vychází srovnání počtu knihkupectví k roku 1839: zatímco ve Vídni jich bylo 49, tak v Lipsku 136. V téměř desetkrát větším městě bylo tak téměř o dvě třetiny méně knihkupectví.¹³³ Tyto údaje samozřejmě korespondovaly s počtem a velikostí knihtiskáren.

Pro Vídeň se mi bohužel nepodařilo dohledat statistiku s počtem zaměstnanců a vybavení jednotlivých knihtiskáren k polovině 19. století.¹³⁴ Z dobového adresáře vídeňských podniků nicméně víme, že k roku 1848 se zde nacházelo 23 knihtiskáren (z toho 22 soukromých a jedna státní),¹³⁵ v nichž pracovalo zhruba 600 kvalifikovaných typografů. I s učedníky a nekvalifikovaným personálem pracovalo dle mého odhadu ve vídeňských knihtiskárnách okolo

---

¹³² K. HÖGER, *Aus eigener Kraft!*, s. 37.

¹³³ A. DURSTMÜLLER, *500 Jahre Druck in Österreich*, Band I., s.190.

¹³⁴ Ani nejpodrobnější zpracování vídeňského knihtisku do roku 1850 žádnou kompletní statistiku neuvádí: Peter R. FRANK – Johannes FRIMMEL, *Buchwesen in Wien 1750–1850. Kommentiertes Verzeichnis der Buchdrucker, Buchhändler und Verleger*, Wiesbaden 2008.

¹³⁵ Viz seznam knihtiskáren v *Austria oder Oesterreichischer Universal-Kalender für das Schaltjahr 1848*, Wien 1848, s. 417–418.

roku 1848 přes 1000 lidí.¹³⁶ Největší soukromou knihtiskárnou byl podnik Ghelenových dědiců, který také jako první v habsburské monarchii disponoval rychlolisem. Od počátku čtyřicátých let však začala éra modernizace c. k. Dvorské a státní knihtiskárny (zal. 1804), jež se během jednoho desetiletí vypracovala na největší a nejmodernější typografický podnik v monarchii.¹³⁷

Následující tabulka ukazuje stav a růst tohoto podniku v letech 1841, 1845 a 1850. Autorem statistiky je ředitel c. k. Dvorské a státní knihtiskárny Alois Auer, později za své služby nobilitovaný přídomkem von Welsbach, jenž nastoupil do funkce právě roku 1841.¹³⁸ Výjimečně uvádím i jiné údaje než pouze ty o knihtiskárně pro demonstraci, jak vypadal největší polygrafický podnik střední Evropy poloviny 19. století:

Oddělení	Pozice	1841	1845	1850
1. Kancelář vedení	Ředitel, asistent ředitele, účetní, asistent účetního a úředník	4	4	5
	Vrchní faktoři	2	2	2
	Písaři	–	–	2
2. Dílna na řezání patric a galvanoplastika	Faktoři	–	1	1
	Pomocníci	–	2	20
3. Písmolijna a stereotypie	Faktoři	1	1	1
	Písmolijci, učedníci, řezači a brusiči liter	9	30	77
4. Knih-tiskárna	Faktoři a korektoři	6	7	14
	Kontroloři zásob liter a materiálů	–	–	2
	Sazeči, tiskaři a strojmistři	51	93	240
	Nakladači a vykladači, vlhčitelé archů papíru, personál pro odlévání válců, učedníci	8	51	159
5. Kamenotiskárna	Faktoři a kreslíři	1	1	20
	Tiskaři, nakladači, učedníci	20	20	89
6. Měditiskárna	Faktoři	–	–	2
	Tiskaři	–	–	56
7. Dřevoryt, dřevořez, giloš	Faktoři a korektoři	–	–	1
	Pomocníci	–	–	8
8. Chemigrafie	Faktoři a pomocníci	–	–	2
9. Fotografie	Faktoři a pomocníci	–	–	7
	Faktoři	1	1	2

¹³⁶ Údaj o počtu zaměstnanců odhadnut z K. HÖGER, *Aus eigener Kraft!*. Na s. 74 Höger říká, že na všeobecné schůzi vídeňských typografů 1. 4. 1848 se dostavilo 464 kvalifikovaných knihtiskařů a zhruba 150 se nedostavilo, dohromady tak počítám se zhruba 600 kvalifikovanými dělníky. Počet nekvalifikovaného dělnictva a učedníků jsem odhadl na základě vlastního pozorování, že okolo poloviny 19. století tvořili učedníci i nekvalifikovaný personál vždy zhruba třetinu až polovinu (okolo roku 1845 spíše třetina, před rokem 1860 zpravidla již polovina) kvalifikovaných knihtiskařů v daném městě. Přiklonil jsem se tedy ke spodní hranici.

¹³⁷ Nejpodrobnější zaměstnaneckou statistiku k roku 1848 poskytl rovněž K. HÖGER, *Aus eigener Kraft!*, s. 120. Nesledoval počet zaměstnanců, ale počet kolegů, kteří přispěli delegátům na cestu do Frankfurtu.

¹³⁸ [Alois AUER VON WELSBACH], *Geschichte der k. k. Hof- und Staatsdruckerei in Wien von Einem Typographen dieser Anstalt*, Wien 1851, s. 194.

10. Zarovnávání, expedice, sušárna	Pomocníci	6	16	31
11. Expedice říšských zákoníků	Expeditor a pomocníci	–	–	19
12. Knihvazárna	Faktoři a pomocníci	–	20	61
13. Sklad zboží a papíru	Faktor	1	1	1
	Pomocníci	1	2	13
14. Mechanická dílna	Faktoři a pomocníci	–	–	6
15. Truhlárna	Faktoři a pomocníci	–	–	12
	Služební personál v různých odděleních	4	8	15
CELKEM		115	260	868

V případě sledování údajů pouze o početním vývoji personálu knihtiskárny vycházejí informace pro jednotlivé roky následovně: 1841: 65 (8), 1845: 151 (51) a 1850: 415 (159).¹³⁹ Procentuálně tvořil nekvalifikovaný personál a učedníci v roce 1841 12,3 %, roku 1845 33,77 % a roku 1850 38,31 %. Následující tabulka o vývoji počtu strojového zařízení přesvědčivě demonstruje, že hlavním důvodem nárůstu nekvalifikovaného personálu byl nárůst počtu moderních tiskařských strojů, jenž je patrný především v období mezi 1845 a 1850.¹⁴⁰

Objekt	1841	1845	1850
Počet patric a matric	8 800	22 000	62 000
Dřevěné ruční lisy	20	3	–
Železné ruční lisy	3	20	50
Rychlolisy	2	5	46

Specifikem Dvorské a státní knihtiskárny bylo, že zde na pozici obsluhy tiskařských strojů nebyly až do šedesátých let vůbec zaměstnávány ženy. Auerova reprezentativní publikace o tomto podniku z roku 1851 naopak konstatuje, že na práci s archy papíru u rychlolisů v této době využívala chlapce z chudých poměrů, kteří zde dostávali materiální zázemí i školní vzdělání a po určité době jim byla garantována možnost vyučit se jako sazeči nebo tiskaři.¹⁴¹

Ještě k roku 1841 se ve všech knihtiskárnách habsburské monarchie nacházely pouze tři parní stroje, jež poháněly rychlolisy. Všechny ostatní válce rychlolisů museli svými svaly roztáčet točiči. Dva parní stroje se nacházely ve Dvorské a státní knihtiskárně ve Vídni a jeden v Praze u Haasů.¹⁴²

¹³⁹ V závorce uvádím počet nekvalifikovaného personálu a učňů, který je však vždy rovněž započítán do celkového součtu.

¹⁴⁰ [Alois AUER VON WELSBACH], *Geschichte der k. k. Hof- und Staatsdruckerei*, s. 194.

¹⁴¹ Tamt., s. 56–58 a 134.

¹⁴² Johann SLOKAR, *Geschichte der österreichischen Industrie und ihrer Förderung*, s. 180. Slokar neuvádí výslovně jména podniků, ale dle údaje z P. R. FRANK – J. FRIMMEL, *Buchwesen in Wien 1750–1850*, s. 184, heslo „Sommer, Leopold“ žádná knihtiskárna ve Vídni před rokem 1848 nedisponovala parním strojem.

V Praze se nacházelo od konce 18. století až do padesátých let 19. století stabilní počet 9 až 10 knihtiskáren.¹⁴³ Výsadní postavení měla již mnohokrát zmiňovaná knihtiskárna Gottlieba (Bohumila) Haaseho, jež po skonu zakladatele provozovali jeho synové pod názvem Gottlieb Haase Söhne. K roku 1841 se v knihtiskárně u Haasů nacházely tři jednoválcové a jeden dvouválcový rychlolis a podnik zaměstnával 164 zaměstnanců, z toho 36 tiskařů a 60 sazečů. Zbylých 68 lidí tvořili strojmistři, učedníci, nakladačky, točiči a další pomocný personál. V písmolijně bylo navíc zaměstnáno 46 zaměstnanců. K roku 1854 sama knihtiskárna (nyní nejsou sledovány jiné oddělení a provozy haasovského impéria) již vykazuje následující počty: 3 faktoři, 5 korektorů, 56 sazečů, 19 sazečských učedníků, 50 tiskařů a 16 tiskařských učedníků, 5 strojmistrů, 1 učedník strojmistrů, 30 pomocných dělníků a topičů a 70 „děvčat“ obsluhující tiskařské stroje. Celkově šlo tedy o 255 lidí, z toho 106 kvalifikovaných knihtiskařů a 136 učedníků a nekvalifikovaných, což byla polovina celkového počtu zaměstnanců knihtiskárny.¹⁴⁴

Díky údajům o živnostech uložených v AHMP, které zpracoval Jiří Kuděla, máme dobrou představu o velikosti všech 10 pražských podniků na přelomu let 1850 a 1851.¹⁴⁵

Název podniku	Pražské sídlo podniku	Ruční lisy	Rychlolisy	Strojmistři	Sazeči	Tiskaři	Učedníci – sazeči	Učedníci – tiskaři
W. Medau	96/I	3	2	1	8	3	18	3
G. Haase Söhne	211/I	27	8	4	69	43	21	9
M. I. Landau	922/I	8	2	1	9	9	3	3
Arcibiskup. knihtiskárna, nájemce W. Medau	90/I	3	–	–	4	6	3	–
J. Spurný	184/I	1	1	1	4	1	7	–
F. Rohlíček	188/I	1	1	1	10	2	8	1
Jan Jaroslav Pospíšilovi ^a	339/I	1	1	1	8	1	7	–
K. Vetterl	308/I	2	–	–	6	3	3	1

¹⁴³ Claire Madl zpracovala „rodokmen“ pražských knihtiskáren s údaji o dědicích či následnících jednotlivých podniků od poloviny 18. století do poloviny 19. století. Viz C. MADL, Ekonomické a sociální podmínky knižní kultury, s. 70.

¹⁴⁴ Údaj k roku 1841: J. HOFFMANOVÁ, Tiskařství, s.191, údaj pro rok 1854: K. J. KREUTZBERG, *Beiträge zur Würdigung der Industrie und Industriellen Oesterreichs. I. Heft: Die Etablissements von Gottlieb Haase Söhne in Prag*, Prag 1854, s. 10–11.

¹⁴⁵ Jiří KUDĚLA, Pražský židovský knihtisk, židovská knihkupectví a antikvariáty 18. – 19. století, *Documenta Pragensia* 10, 2/1990, s. 407–436, tabulka viz s. 427.

Tiskárna normální školy	293/I	7	–	–	5	10	–	–
Kateřina Jařábková	140/II	2	2	1	16	3	10	1
Celkem		55	17	10	139	81	80	18

Jak je z tabulky patrné, Haasové neměli v Praze sobě rovnou konkurenci a disponovali polovinou všech tiskařských strojů v Praze i pracovníků knihtiskáren. Při odhadu, že nekvalifikovaný personál (nakladačky, točiči a další) tvořilo v této době zhruba sto lidí,¹⁴⁶ dostáváme k roku 1850 přibližný celkový počet 428 zaměstnanců pražských knihtiskáren, z nichž 220 tvořili kvalifikovaní knihtiskaři a cca 200 zaměstnanců nekvalifikovaný personál s učedníci. Počet kvalifikovaných a nekvalifikovaných byl tedy zhruba vyrovnaný.

Dle údaje k roku 1854 se v českých zemích nacházelo celkem 36 rychlolisů, z toho 27 v Čechách (25 v Praze, 1 v Českých Budějovicích, 1 v Jindřichově Hradci) a 9 na Moravě (5 v Brně, 2 v Olomouci, 2 v Opavě).¹⁴⁷

Pro Lipsko je k dispozici spolehlivá statistika k říjnu 1846, která vznikla z iniciativy již výše zmíněného Ferdinanda Gelbrechta, sazeče Wigandovy knihtiskárny a nejvýznamnějšího dělnického aktivisty v prostředí lipských typografů předrevoluční doby, jež byla zveřejněna na stránkách již zmíněného časopisu (především) lipských typografických dělníků *Typographia*. Dle Gelbrechtových údajů se nacházelo v Lipsku 29 knihtiskáren, které vlastnilo 30 principálů.¹⁴⁸

Název podniku	Kvalifikovaní sazeči a tiskaři	Učedníci – sazeči	Učedníci – tiskaři	Ruční lisy	Rychlolisy ¹⁴⁹
2. Täubner – Představený Sdružení lipských knihtiskařů	90	19	4	14	2/1
Stariß'sche Officin	6	3	1	4	0
Glück'sche Officin	2	3	1	2	0
Rückman	5	5	0	3	0
1. Brockhaus	171	18	2	29	8/2

¹⁴⁶ Údaj odvozují od celkového počtu učedníků (98), jelikož počty nekvalifikovaného personálu (nakladače, točiči a dalších) se v této době zpravidla rovnaly počtům učedníků.

¹⁴⁷ J. HOFFMANOVÁ, Tiskařství, s. 185.

¹⁴⁸ F. GELBRECHT, Statistik der Buchdruckereien Leipzigs, *Typographia. Wöchentliches Organ für Buchdrucker etc.*, č. 14, 31. 10. 1846, s. 105–106. Následující údaje, pokud nebude uvedeno jinak, vycházejí z této statistiky.

¹⁴⁹ Číslo za lomítkem ve sloupci s počty rychlolisů udává počet dvouválcových rychlolisů z celkového počtu rychlolisů v podniku.

Naumann	9	3	0	4	1
5. Hirschfeld	50	5	5	18	2
C. E. Fischer	5	2	0	1	1
Nies	14	4	0	8	1
F. T. Höhm (jun.)	4	2	0	2	0
Sturm und Koppe	5	5	3	6	0
3. Breitkopf und Härtel	78	4	1	14	3/1
Polz	33	5	1	5	2
C. Tauchnitz	26	3	1	15	0
Nagel	9	2	1	4	0
Vogel	12	1	0	4	0
4. B. Tauchnitz	57	6	2	17	2
Reclam	20	6	2	2	2
Andrae	16	4	1	2	1
Schröter	0	0	0	1	0
Stange	7	2	0	3	0
Elbert	3 (Sazeči)	2	1	3	1
Hoßfeld	11	2	1	3	1
Leiner	16	4	0	3	1
Wigand	41	6	0	5	3
Vollrath	0	1	0	2	
Wiede	6	2	0	1	1
Höhm's Witwe	2	2	0	2	0
Melzer's Witwe	21	3	0	5	2/1
CELKEM	716	124	27	182	34/5

I zde je vidět, že Brockhaus zásadně převyšuje ostatní podniky, ne však v takové míře jako Haasové v Praze. Pět kapitálově nejsilnějších podniků (F. Brockhaus, B. G. Taubner, Breitkopf a Härtel, B. Tauchnitz, C. L. Hirschfeld)¹⁵⁰ ovládalo více jak polovinu knihtiskařské výroby v Lipsku: zaměstnávalo 446 kvalifikovaných dělníků, 52 sazečských a 14 tiskařských učedníků a vlastnilo 92 ručních lisů a 17 rychlolisů, z toho 4 dvouválcové. Na druhou stranu se v Lipsku nacházelo celkem 17 z celkem 29 podniků, které zaměstnávalo méně než 15 kvalifikovaných dělníků. Z nich pouze 5 vlastnilo jednoválcový rychlolis.

Gelbrechtova statistika Lipska neuvádí bohužel rostoucí počet strojmistrů a nekvalifikovaných zaměstnanců (nakladaček, točičů a dalších, dále NZ). Podle H. Zwahra se

¹⁵⁰ V tabulce je pět největších lipských podniků označeno pořadovým číslem dle velikosti.

však jejich počet¹⁵¹ pohyboval okolo 130 osob, přičemž v pěti nejsilnějších podnicích byla zaměstnána necelá polovina. Pokud tedy započítáme do celkového údaje počtu zaměstnanců, které vypočítal Gelbrecht (867) i 130 odhadovaných nekvalifikovaných zaměstnanců a zaměstnankyň, dostáváme celkový počet zhruba 1000 všech zaměstnanců knihtiskáren, z nichž 71,6 % (716) tvoří kvalifikovaní tiskaři a sazeči a 28,4 % (284) učedníků a nekvalifikovaných. Je možno tedy konstatovat, že poměr kvalifikovaných k nekvalifikovaným v Lipsku před rokem 1848 byl zhruba 4:1 až 3:1. Z pohledu kvalifikovaných knihtiskařů šlo tedy o zdaleka nejvýhodnější poměr ze všech třech sledovaných měst.

Dle mého názoru má tento poměr dvojí vysvětlení: 1. Lipský knihtiskařský provoz byl již od poloviny 18. století nejvíce diverzifikovaným a nejsvobodnějším tiskařským místem německé střední Evropy, na kterém se mohly uživit velké i malé knihtiskárny. 2. Lipští knihtiskaři byli zdaleka nejaktivnějšími odboráři ze všech německých knihtiskařů a pravděpodobně i německých dělníků jako celku. Z toho důvodu s nimi museli principálové počítat jako s reálným protihráčem a také partnerem při svých plánech na modernizaci svého podnikání. Je ale také velmi pravděpodobné, že nekvalifikované pracovní síly bylo v lipských knihtiskárnách o mnoho více, než Zwahr odhadl, čímž pádem by předchozí úvaha pozbývala významu. Menší poměr učedníků ke kvalifikovaným v Lipsku než ve Vídni a Praze však naznačuje, že jsou Zwahrovy odhady pravděpodobné.

Dle jiné statistiky se uvádí, že v předvečer revoluce 1848, tedy o dva roky později po Gelbrechtových údajích, pracovalo v Lipsku téměř 800 kvalifikovaných dělníků a 165 učedníků.¹⁵²

Cylindrové (válcové) rychlolisy vlastnilo v Lipsku k roku 1848 celkem 17 z 29 podniků, ovšem pouze F. Brockhaus měl (od roku 1834) k dispozici parní stroj. Druhým podnikem disponujícím parním pohonem rychlolisů byla od roku 1853 firma B. Tauchnitz, tedy téměř 20 let po Brockhausovi.¹⁵³ Ve Vídni měla do roku 1848 parní stroj pouze Dvorská a státní knihtiskárna, jež ho instalovala poprvé roku 1836. První vídeňskou soukromou knihtiskárnou s parním strojem byla knihtiskárna Leopolda Sommera, který umně reagoval na zvyšující se poptávku po tištěném slově po březnu 1848 a během roku jej uvedl do provozu.¹⁵⁴ V Praze byla

---

¹⁵¹ Zwahr tento počet vypočítal dle zásady 1 strojmistr a 3 NZ na jednoválcový rychlolis a 1 strojmistr a 5 NZ na dvouválcový rychlolis, i když i zde jsou nepravděpodobnosti). Viz H. ZWAHR, *Zur Konstituierung des Proletariats als Klasse*, s. 85–86.

¹⁵² T. KEIDERLING, *Modernisierung und Umgestaltung der Buchbranchen*, s. 263.

¹⁵³ H. ZWAHR, *Zur Konstituierung des Proletariats als Klasse*, s. 85–86.

¹⁵⁴ P. R. FRANK – J. FRIMMEL, *Buchwesen in Wien 1750–1850*, s. 83–84, 184.

druhá knihtiskárna s parním strojem až tiskárna Eduarda Grégra v šedesátých letech 19. století, tedy (podobně jako v případě Lipska) zhruba 20 let po Haasech, kde byl od roku 1841.¹⁵⁵

Statistickou část je možné uzavřít statistikou časopisu *Gutenberg*, který roku 1854 vydal údaje o technickém vybavení knihtiskáren ve všech německých městech.¹⁵⁶ Počty ve sledovaných třech městech vypadaly následovně:

	Počet knihtiskáren	Ruční lisy	Rychlolisy	Parní stroje
Vídeň	27	89	78	5
Praha	9	56	24	1
Lipsko	35	177	61	2 ¹⁵⁷

---

¹⁵⁵ J. BARTÁK – V. KRAUS, *Typografové 1468–1939*, s. 49.

¹⁵⁶ I. Statistik der Buchdruckereien (Mit Einschluß der österreichischen und preußischen außerdeutschen Länder), *Gutenberg. Zeitschrift für Buchdrucker, Schriftgießer, Zeichner etc.*, Wien 1855, s. II–V.

¹⁵⁷ Statistika z *Gutenberga* uvádí pro Lipsko pouze jeden parní stroj, Zwahr (H. ZWAHR, *Zur Konstituierung des Proletariats als Klasse*, s. 85–86) ale hovoří o dvou strojích: od roku 1853 byl u B. Tauchnitz. Je pravděpodobné, že sběr dat v Lipsku probíhal ve chvíli, kdy Tauchnitz parním strojem ještě nedisponoval.

2.4 Tři náhledy typografických dělníků na sociální otázku I. (před rokem 1848)

Každá společenská změna má své náklady a své oběti.¹⁵⁸ V době mezi koncem napoleonských válek a jarem 1848 to byli různí řemeslní mistři svádějící marný boj s levnější konkurencí, muži a ženy přicházející z přelidněného venkova za prací a novým životem do rodících se průmyslových center či malé děti pracující 15 hodin denně za minimální mzdu v domácích dílnách, dolech nebo koncentrovaných závodech. Šlo o masy lidí, které byly postupně vytrhávány z tradičních struktur starého režimu a to rychleji, než stačila rodící se moderní společnost vyprodukovat nové vazby na individuální, sociální, kulturní i institucionální rovině. To je stručná a obecná definice takzvané sociální otázky (zprvu nazývané jako pauperismus či dělnická otázka), o níž se začalo diskutovat v době předbřeznové i v Německu a podunajské monarchii. Zatímco pro starou stavovskou společnost byl důležitý původ, sociální status, do kterého se jedinec narodil a který se během jeho života neměl měnit, nyní se začal zvyšovat význam individuální píle a úspěchu. Prostupnost sociálních skupin se zvyšovala. Stejně jako se otevírala cesta nahoru, byl snadnější i pád dolů. Vzestup debaty o sociální otázce, respektive kritického hodnocení nedůstojných životních podmínek velké části obyvatelstva, nezapříčinily pouze projevy industriálního kapitalismu, ale i hodnoty individuální důstojnosti a sociální spravedlnosti, které se začaly prosazovat a rozšiřovat po Velké francouzské revoluci napříč všemi společenskými skupinami.¹⁵⁹

Italský marxistický filozof Antonio Gramsci použil ve svých slavných *Dopisech z vězení* pojem tak zvaného interregna, který může i dnes dobře sloužit sociální vědě v analýzách krizí společnosti v období přechodu. Podle Gramsciho „[...] krize spočívá právě v tom, že staré umírá a nové se nemůže zrodit; v tomto interregnu se objevuje velká rozmanitost morbidních symptomů.“¹⁶⁰ Jde o to, že „organická krize“ je již natolik komplexní, že se jednotlivé rozpory projevují v oblasti sociální, ekonomické i politické. Vzhledem k nemožnosti řešit již rozpory v dílčích oblastech je nutné zahájit proces změny celého systému. Ten je však zatím blokován tím, že mocenské a ekonomické struktury systému jsou stále silnější než

---

¹⁵⁸ Tuto tezi v poslední době vyjádřil Jiří ŠTAIF, *Modernizace na pokračování. Společnost v českých zemích (1770–1918)*, Praha 2020, s. 344.

¹⁵⁹ Na tento hodnotový posun výrazně ovlivňující zrod moderní sociální otázky upozornil například Frederick D. MARQUART, *A Working class in Berlin in the 1840's?*, in: Hans-Ulrich Wehler (ed.), *Sozialgeschichte heute. Festschrift für Hans Rosenberg zum 70. Geburtstag*, Göttingen 1974, s. 191–210, zde s. 193.

¹⁶⁰ Citováno dle Joseph Grim FEINBERG – Michael HAUSER – Jakub ORT, *Politika jednoty ve světě proměn*, Praha 2022, s. 21.

alternativní síly jeho změny. Politická reprezentace neschopna řešit tuto celkovou krizi však postupně ztrácí legitimitu.

Gramsci svou analýzu směřoval na situaci dvacátých a třicátých let 20. století, dobu nástupu totalitních režimů, konjunktury pouličního násilí, postupného hroucení versailleského mírového systému i globálně provázaného kapitalismu. Kolektiv politických filozofů, z jejichž čtení Gramsciho zde vycházím, *interregnum* používá pro současnou krizi liberálního konsenzu po roce 1989.¹⁶¹ Jsem však názoru, že Gramsciho přístup může napomoci i analýze předbřeznové cesty k roku 1848 v německé střední Evropě.

Po roce 1840 s vrcholem po roce 1845 se sociální otázka stala jedním z hlavních témat předbřeznové reflexe modernity v oblasti umění, vědy, žurnalistiky i politické správy. Doba začala být opravdu těhotná na různé revize stávajícího sociálního řádu i vize budoucího uspořádání společnosti na škále od sociálních kázání katolických kněží a různých aktivit dobročinných spolků, přes systémové návrhy počítající s rostoucí sociálně integrační funkcí veřejných (především státních) institucí až po nejradikálnější komunistické koncepce z hlav německých emigrantů žijících v západní Evropě.¹⁶² Počínaje rokem 1844 sami dělníci a rolníci odpovídali s nebezpečně rostoucí intenzitou na svou situaci neposlušností na pracovišti a povstáními, což akcelerovalo i debaty v intelektuálních kruzích. Nicméně v období vrcholícího předbřeznového *interregna* se otázkou, která se v anglickém jazyce výstižně označuje jako „*human cost of industrialization*“, stále zabývali především intelektuálové a aktéři veřejné moci z řad šlechty, duchovenstva a úředního aparátu. Jen několik málo dělníků z úzké skupiny vysoce kvalifikované elity manuálně pracujících se v době předbřeznové chopilo pera, aby samo reflektovalo svou situaci.

V prostoru německé střední Evropy byli kvalifikovaní typografové první dělníci vyjadřující se veřejně a legálně k poměrům ve svém oboru a zprostředkovaně tedy i k údělu anonymních lidí práce. Statistické údaje z minulé kapitoly přesvědčivě ukazují, jak moc se knihtiskárny od počátku čtyřicátých let začaly měnit. Přicházel do nich hluk strojů, industriální disciplína i nekvalifikovaný personál. S mechanizací knihtisku byl ohrožen *skill* typografů, který je činil výjimečnými, jejich po staletí budovaná identita i samotná existence.

---

¹⁶¹ J. G. FEINBERG – M. HAUSER – J. ORT, *Politika jednoty ve světě proměn*, s. 19–22. Citát z Gramsciho s odkazem na původní zdroj viz s. 21.

¹⁶² K tomu viz např. Herbert UHL, *Lorenz von Stein und Karl Marx. Zur Grundlegung von Gesellschaftsanalyse und politischer Theorie 1842–1850*, Tübingen 1977; Werner DROBESCH, *Ideologische Konzepte zur Lösung der „sozialen Frage“*, in: Helmut Rumpel – Petr Urbanitsch, *Die Habsburgermonarchie 1848–1918, Band IX: Soziale Strukturen, Teilb. 1/2: Von der Stände- zur Klassengesellschaft*, Wien 2010, s. 1419–1463.

Knihtiskaři či písmolijci si byli vědomi, že setrvávají navždy v závislém postavení. Fyzická, a to i ta kvalifikovaná, práce v tiskárně 19. století navíc byla zdraví škodlivá. Kromě neustálého tlaku na zvyšující se výkon bez odpovídajícího zvýšení mzdy zde byli pracující v každodenním kontaktu s chemikáliemi trvale poškozujícími zdraví. Tuberkulóza či otrava olovem (tzv. „Bleikrankheit“) byly postrachem a nejčastější příčinou úmrtí knihtiskařů: dle zkoumání pozdější vídeňské odborové statistiky z roku 1869 se ze 712 vídeňských knihtiskařů a písmolijců zemřelých mezi léty 1850 až 1868 dožilo více jak 40 let pouze čtvrtina sazečů, méně než polovina tiskařů a třetina písmolijců.¹⁶³ Písmolijci byli sice zdatní chemici a mnoho sazečů umělo alespoň pasivně latinsky, tyto údaje o úmrtnosti je však nesmlouvavě zařazují mezi dělnictvo.

V kontextu protikoaliční politiky první poloviny 19. století byly spolky dělníků zakázané, typografové přicházející o své dřívější postavení si však z předchozích dob zachovali různé praktiky, jak čelit výzvám doby. Na prvním místě to byly spolky na podporu nemocných, invalidních a cestujících typografů či podporující rodiny zemřelých kolegů, jejichž síť byla i v první polovině 19. století úřady napříč Evropou tolerována. Na území habsburské monarchie byl nejdůležitější počín tohoto druhu založení Podpůrného spolku pro nemocné knihtiskaře a písmolijce (Unterstützungs-Verein für erkrankte Buchdrucker und Schriftgiesser) ve Vídni. Den 1. srpen 1842, kdy byl spolek založen, se stal symbolickým datem nejen pro typografy ale pro celé dělnické hnutí v habsburské monarchii, jelikož šlo o nejstarší povolený dělnický spolek na území podunajského státu. Vznikem podpůrného spolku se jednotlivé podnikové sociální fondy mající svou tradici ještě v časech postulátu spojily do jedné společné kasy pro všechny vídeňské knihtiskárny. Principálové se původně k této dělnické aktivitě stavěli kriticky kvůli obavám (odůvodněným, jak se později ukázalo) z možného zárodku odborové organizace. Avšak po zjištění, že jim vznikem spolku odpadla povinnost péče o práce neschopné zaměstnance, naopak začali ještě před rokem 1848 po svých zaměstnancích členství v Podpůrném spolku vyžadovat.¹⁶⁴ V Německu bylo k roku 1848 ve třiceti tiskařských městech takových kas vzniklých z dělnické iniciativy již 52.¹⁶⁵

V těchto spolcích také působili tři kvalifikovaní typografové, jejichž myšlenky na téma dělnická/sociální otázka či úděl typografů v době mechanizace knihtisku budou rozebrány v následujících třech oddílech. Prvním je lipský sazeč Ferdinand Gelbrecht. Z pramenů a

---

¹⁶³ G. BEIER, *Schwarze Kunst und Klassenkampf*, s. 111.

¹⁶⁴ K. HÖGER, *Aus eigener Kraft!*, s. 41–45.

¹⁶⁵ Willi KRAHL – Karl HELMHOLZ, *Verband der deutschen Buchdrucker. Gewerkschaftliche Skizzen über die Zeit von 1866/1925*, zweite Auflage, Leipzig 1925, s. 5.

z dostupné sekundární literatury, jež jeho jméno zmiňuje, o něm bohužel není známo nic jiného, než že byl jako sazeč zaměstnán v knihtiskárně Otto Wiganda a v roce 1846 stanul v čele typografického dělnického hnutí v Lipsku. Více prostoru pro zamýšlení o vztahu rodinného původu a veřejných aktivit představují druzí dva aktéři následujících stránek: berlínský sazeč Stephan Born (1824–1898) a vídeňský sazeč Karl Scherzer (1821–1903). Oba byli intelektuálně nadaní Němci a příslušníci „hledající generace“ politicky dospívající ve čtyřicátých letech. Oba pracovali jako dělníci pouze část života, a to v mladém věku. Tato zkušenost je však vedla k zájmu o problémy dělnictva, kterým se věnovali na intelektuální i organizačně-politické rovině do konce svého revolučního angažmá v roce 1849. Oba pocházeli z liberálních rodin, které již vnímaly vzdělání jako cestu k úspěchu. Oba se z různých důvodů vyučili knihtiskařství, které v této době procházelo první vlnou industrializace. Ani jeden však u sazečské kasy nevydržel příliš dlouho. Několik let před revolucí oba publikovali texty k sociální otázce a později se během revoluce stali dělnickými vůdci. Pro oba rovněž platí, že po roce 1849 – především díky svému původu, který jim dával svobodnější možnost výběru své životní cesty – se reflexí sociální otázky již po zbytek života nezabývali. Oba dosáhli významných kariér a na své žurnalistické a politické aktivity v době mládí vzpomínali až jako staří muži.

2.4.1 Lipský dělnický aktivista a novinář Ferdinand Gelbrecht, týdeník *Typographia* a počátek debaty o mizející umělecké podstatě typografy práce

Typografové se odnepaměti vzpírali zařazení mezi pouhé „fabriční“ dělníky. Ještě na počátku šedesátých let 19. století bylo slovo dělník synonymem nekvalifikované podřadné práce v továrnách. Patriarcha německé sociální demokracie August Bebel ve svých pamětech z roku 1910 *Aus meinem Leben (Z mého života)* vzpomínal, že ještě okolo roku 1860, kdy přišel jako dvacetiletý soustružník a dělnický organizátor do Lipska, řemeslničtí tovaryši a kvalifikovaní dělníci menších závodů nepokrytě pohrdali továrním dělnictvem.¹⁶⁶

Od čtyřicátých let 19. století však hrozba degradace typografů nabývala stále konkrétnějších obrysů. Spolu s mechanizací knihtisku probíhal v počínajícím organizovaném dělnickém hnutí jeden obecnější proces: krátce před revolucí 1848 se v německém jazyce a od druhé poloviny šedesátých let i v českém začala pomalu prosazovat nová sémantika pojmu dělník. Původně hanlivé označení podřadného postavení začalo nabývat pozitivní politické konotace a protestní symboliku. Výraz „dělník“ nově neoznačoval pouze pracujícího

---

¹⁶⁶ Jürgen KOCKA (unter Mitarbeit von Jürgen SCHMIDT), *Arbeiterleben und Arbeiterkultur. Die Entstehung einer sozialen Klasse*, Bonn 2015, s. 321.

vykonávajícího bezduchou repetitivní činností, ale i politizujícího se příslušníka sociálního hnutí zasahujícího se o reformu poměrů: nejdříve svých vlastních, posléze i celé společnosti.

Rovněž typografové si tak od sklonku doby předbřeznové začali pokládat otázku, zda jsou tedy skutečně vzdělanci a umělci, či zda nepatří povahou své práce a životních vyhlídek spíše k řadám dělnictva. O významu této diskuze svědčí i to, že 119 let po vynálezu rychlolisu věnoval anglický grafik a tvůrce písmen Eric Gill významnou část své slavné *Eseje o typografii* z roku 1931 právě vztahu umění a průmyslové výroby, přičemž zde uměním rozuměl rozumovou spoluzodpovědnost dělníka za jeho výrobek („dílo“), která se měla v rámci moderní industriální výroby nenávratně vytrácet.¹⁶⁷

Zcela výjimečným dobovým pramenem pro sledování této nerozhodnosti typografů mezi světy vysoké kultury a námezdně pracujících dělníků byl v letech 1846–1848 vycházející časopis *Typographia* tisknutý v saské Mittweidě a psaný a čtený především typografickými dělníky v saském Lipsku. Jak již bylo řečeno, jednalo se o nejstarší německy psané periodikum psané dělníky pro dělníky.¹⁶⁸ Historik zde má poprvé možnost sledovat sebereflexi a kolektivní identitu elitní skupiny dělnictva, které se následkem socioekonomických změn dostávají do pohybu. Časopis *Typographia* tak stojí na samém začátku dlouhodobé diskuze typografů, zda je jejich činnost ještě uměním nebo spíše již prací, jež se táhla po celé 19. století a dle mého názoru měla dalekosáhlé důsledky pro možnou alianci a kooperaci typografů s ostatním dělnickým hnutím.

Typographia svým obsahem stála na rozhraní obou výše popisovaných světů. Na stránkách periodika se na jedné straně objevovaly veršované ódy na knihtisk a autostylizace typografů jako umělců.¹⁶⁹ Pomalu mizející kulturu městského řemeslnictva zase zrcadlily žertovné zprávy o „pánech typografech, litografech a dalších grafech, kteří kromě svých zásluh ve svém umění a v pozvednutí celého lidstva“ na sebe také měli „vzít obět“, že svojí nezměrnou dovedností v pití kořalek přispívají k marginalizaci tohoto návyku v ostatní společnosti. O kultuře typografů a její blízkosti ke vzdělanému světu, i když zde opět v žertu, vypovídaly zprávy o tradičním špičkování a šarvátkách mezi „dědičnými nepřáteli“ („Erbfeinde“), lipskými knihtiskařskými pomocníky a studenty lipské univerzity.¹⁷⁰

---

¹⁶⁷ Eric GILL, *Esej o typografii*, přeložil Tomáš KAČER, Praha 2014, s. 7.

¹⁶⁸ K okolnostem vzniku časopisu viz oddíl 2.1.2.

¹⁶⁹ Viz například báseň určenou k sborovému zpěvu „Druckerlied“, *Typographia. Wöchentliches Organ für Buchdrucker*, č. 3, 15. 8. 1846, s. 23. Text se nijak neliší od již citovaných, mimo jiné se např. zde pravi: „Wir dürfen stolz auf uns're Kunst vertrauen;/ Sie ist der Wissenschaften Fundament [...]“

¹⁷⁰ Obě zprávy viz Zwiebelfische, *Typographia. Wöchentliches Organ für Buchdrucker*, č. 3, 15. 8. 1846, s. 24.

Časopis vycházel v době vrcholícího konfliktu lipských knihtiskařských pomocníků, kteří se sdružili v červnu 1846 ve spolku Gutenberg, s místními majiteli knihtiskáren. Právě vedení spolku Gutenberg iniciovalo založení časopisu, který ale poprvé vyšel až ve chvíli, kdy byla činnost spolku úředně zastavena. Ve svém počínání a snažení o zlepšení úrovně oboru a vlastních životů nebyli typografičtí dělníci zcela osamoceni. Na jejich straně stálo mnoho novinářů nebo univerzitních profesorů. O vytváření širší koalice dělníků ale nemůže být zatím řeč.

V návaznosti na konflikt typografických pomocníků s principály a také na počínající politizaci hnutí dělnictva (ač v německé střední Evropě na rozdíl od Francie či Anglie zatím spíše v nadějích mladých radikálních intelektuálů a v obavách pořádkových orgánů než v hlavách dělnictva s výjimkou jednotlivců) stránky týdeníku *Typographia* rovněž reflektovaly mnoho dobových témat tak zvané dělnické či sociální otázky. Nejdůležitějším byla samozřejmě zvyšující se přítomnost tiskařských strojů, která kazí úroveň tisku a také ohrožuje tiskaře:

„Je jisto, že stroje, totiž rychlolisy i sazečské stroje jsou v typografii postradatelné a zcela přebytečné, jelikož jsou schopny poskytnout pouze strojovou práci, nikoliv ale již práci zručného, *myslicího* tiskaře a ještě méně sazeče.“¹⁷¹

Téma strojů, které činí inteligenci a „talent“ kvalifikovaných odborníků starého světa zbytečné, bylo pro typografy (zatím především tiskaře) obzvláště bolestivé. Objevují se zde – pro ranou fázi reakce na industrializaci typické – návrhy, aby menší knihtiskárny vůbec stroje nepoživovaly.

Vedle oslav knihtisku, článků o jeho dějinách či kulturně vzdělávacích statí se v časopise rovněž objevovaly texty o konfrontacích s majiteli knihtiskáren či konfrontující majitele knihtiskáren. V textech, kde se projednávala témata jako negativní dopady vzestupu tržního systému („Gewerbefreiheit“), tlak na rychlou a nekvalitní produkci pro obor, protizákonné nepravdělné vyplácení mzdy či nespravedlivé zákazy spolku Gutenberg, tak autoři článků již užívali zřídka označení „Kunstgenossen“ a spíše se pro kvalifikované pracovníky v knihtisku uchýlovali k termínu „Arbeiter“, dělníci, zatímco z principálů se stávali „Arbeitgebende“, zaměstnavatelé. Lze tak říci, že ve chvíli, kdy došlo na soudobé problémy,

---

¹⁷¹ „Es steht fest, daß die Maschinen, sowohl Schnellpressen, als Setzmaschinen, in der Typographie entbehrt werden können und völlig überflüssig sind, weil sie als Maschinen nur Maschinenarbeit liefern können, aber nicht die eines tüchtigen, *denkenden* Druckers und noch weniger eines Setzers.“ A. H., Nachteile des Maschinenwesens für das sociale Leben, mit besonderer Rücksicht auf Buchdruckerei, *Typographia. Wöchentliches Organ für Buchdrucker*, č. 9, 26. 9. 1846, s. 67. Zvýrazněno v původním textu.

keré v mikroperspektivě elitního oboru nebezpečně připomínaly všeobecný stav světa práce v přechodu do nového režimu, ustupovala oborová mytologie do pozadí. Jazyk článků se naopak připojoval ke slovníku a ustáleným obrazům soudobého diskurzu o sociální otázce, kterou spolu s vládními výnosy či novinářským zájmem počal utvářet i rodící se organizovaný dělnický odpor.

Zvláště zajímavým a významným aktérem tohoto posunu byl sazeč Ferdinand Gelbrecht, jenž v druhé polovině čtyřicátých let působil v podniku již zmiňovaného významného liberálně demokratického nakladatele a tiskaře Otto Wiganda. Gelbrecht nejprve inicioval v květnu 1846 vznik petice, poté v červnu spoluzaložil spolek Gutenberg a nakonec se od srpna stal jedním z kmenových autorů *Typographie*.

Gelbrecht zprvu mírným tónem poukazoval na nespravedlnost v postavení kvalifikovaných pomocníků a majitelů knihtiskáren, kteří nedodržují ani těch několik málo pravidel, která si sami stanovili. Narážel přitom na nepravdělné vyplácení mzdy, ač korporace lipských knihtiskařů roku 1810 stanovila, že mzda se musí vyplácet minimálně jednou za 14 dní. Kritiku aktuálního nešvaru spojoval s obecnější problematikou smutných vyhlídek života typografického dělníka. Využíval přitom tradiční obrazy, které již byly známy z diskurzu o sociální otázce, ještě však nebyly použity ve spojení s typografickými „pány umělci“. Gelbrecht psal o dělnících, kteří knihtiskárnám obětují celý svůj život a mnohdy i zdraví, za což doma jejich děti mohou jíst pouze brambory a chleba a po jejich smrti žijí na úrovni „dobytky“.¹⁷² Jeho texty prostupuje linka demokratického, či snad ještě předpolitického, morálního egalitarismu: „Člověk je vždy člověk! A každý dělník je hoden své mzdy!“¹⁷³

Smířlivý tón jeho textů postupně vystřídal ostré útoky na majitele knihtiskáren. I zde byl Gelbrecht v jistém smyslu průkopník. Mnoho majitelů knihtiskáren bylo zastánci svobodného šíření informací napříč státy a národy, jež je i vedlo k politické aktivitě v liberálním táboře. Liberalismus byl v době předbřeznové chápán nejen intelektuály, ale i těmi několika málo dělníky, kteří promýšleli vyhlídky své třídy, jako jedna z nejprogresivnějších ideologií. Nešlo pouze o ekonomickou svobodu, pro ně liberalismus symbolizoval i naplňování společenské rovnosti a lidské důstojnosti, proto k němu upínali své naděje.

---

¹⁷² Viz texty F. GELBRECHT – E. A. NEUWIRTH, Offene Erklärung und Entgegnung, *Typographia. Wöchentliches Organ für Buchdrucker*, č. 2, 8. 8. 1846, s. 12–13 a F. GELBRECHT, Noch einige Worte über Buchdruckerherren und Buchdruckergehilfen in Leipzig, *Typographia. Wöchentliches Organ für Buchdrucker*, č. 2, 8. 8. 1846, s. 14–16.

¹⁷³ „Mensch ist Mensch! und jeder Arbeiter ist seines Lohnes werth!“ F. GELBRECHT, Kurze Entgegnung auf die Belechtung in No. 4 des Haßfeldschen wöchentlichen Anzeigers, *Typographia. Wöchentliches Organ für Buchdrucker*, č. 3, 15. 8. 1846, s. 17.

Skutečnost, že se mnoho principálů angažovalo v liberálních aktivitách, Gelbrecht umně konfrontoval se špatnými pracovními podmínkami v knihtiskárnách. To se také stalo jedním ze základních konfrontačních obrazů používaných hnutím knihtiskařských dělníků po celé 19. století. Gelbrecht například v reakci na třítydenní arest jednoho kolegy za to, že veřejně kritizoval svého zaměstnavatele, přímo psal, že mnozí ti, „jež se na veřejnosti zdají být oddáni liberalismu svým životem“, se v soukromí svých podniků „stávají malými despoty a pošlapávají lidské právo“.¹⁷⁴

Gelbrecht byl patrně dobře obeznámen se soudobými tendencemi socialistického učení. Již bylo řečeno, že ve Wigandově tiskárně, kde Gelbrecht pracoval jako sazeč, byla roku 1845 vytisknuta slavná kniha F. Engelse o poměrech pracující třídy v Anglii. Možná, že ji sázel přímo Gelbrecht. V Sasku se ale se zájmem vyjadřovalo k socialismu i mnoho liberálních intelektuálů. Například místní národně liberální politik a městský zastupitel Karl Biedermann v letech 1846 a 1847 vystupoval v Drážďanech a Lipsku s řadou přednášek, které roku 1847 vydal v Lipsku pod názvem *Přednášky o socialismu a sociálních otázkách*. Tyto akce byly navštěvované hojně i dělnictvem.¹⁷⁵ Sám Gelbrecht dokonce sepsal článek s názvem „Návrh na zlepšení hmotných poměrů pracující třídy skrze socialismus“, přičemž „socialismem“ měl na mysli plán na zřízení družstevní dělnické knihtiskárny v Lipsku.¹⁷⁶

Ve své novinářské aktivitě se ale ani nevyhýbal ani tématům, která překračovala rámeček dělnické otázky, jako například kritice cenzury v předbřeznovém Německu, především v Prusku.¹⁷⁷ Z kritiky cenzury se také stalo jedno z mála zbývajících společných témat zaměstnavatelů i zaměstnanců v knihtisku v 19. století.

Vrchol i konec Gelbrechtovy novinářské a vlastně i aktivistické činnosti přišel na konci listopadu 1846, kdy napsal svou nejvíce radikální filipiku proti majitelům knihtiskáren. Dle mého názoru zcela záměrně a symbolicky Gelbrecht před článek vložil svou veršovanou oslavu knihtisku jakožto připomínku zašlých dob černého umění. Celý následující článek se nesl v tónu plamenného obviňování principálů, že nenávratně ničí životy svých zaměstnanců i úroveň samotného knihtiskařského umění. Sledoval příběh knihtiskařského umění až do své doby, kdy ekonomický a technický pokrok udělal z principálů zámožné podnikatele a vlivné osobnosti

---

¹⁷⁴ „[...] nicht immer die, welche dem Liberalismus nach außen hin mit Leib und Leben zugethan scheien, [...] daß sie durch willkührliches Verfahren sich zu kleinen Despoten in ihrem Geschäfte machen, und so gleichsam auch das Menschenrecht mit Füßen treten.“ F. G–T. [= Ferdinand Gelbrecht], *Correspondenzen–Leipzig, Typographia. Wöchentliches Organ für Buchdrucker*, č. 10, 3. 10. 1846, s. 78.

¹⁷⁵ Karl BIEDERMANN, *Vorlesungen über Socialismus und sociale Fragen*, Leipzig 1847.

¹⁷⁶ F. GELBRECHT, Ein Vorschlag zur Verbesserung der pecuniären Verhältnisse der arbeitenden Klasse durch Socialismus, *Typographia. Wöchentliches Organ für Buchdrucker*, č. 13, 24. 10. 1846, s. 98–99.

¹⁷⁷ G-t [= F. GELBRECHT], Ein Schritt rückwärts, *Typographia. Wöchentliches Organ für Buchdrucker*, č. 6, 5. 9. 1846, s. 45.

veřejné života a jejich zaměstnance ponížil na úroveň námezdních dělníků. Těžko bychom asi hledali radikálnější text publikovaný dělníkem v německém jazyce před rokem 1848:

„Z větší části se počítáte k liberálům. Ale váš liberalismus končí u váček s penězi. Chcete vydávat zákony a sami nedodržíte zákony humanity! Chcete být vzdělaní a sami potlačujete vzdělávání vašich dělníků! Chcete podporovat pokrok? Ale jakmile posunete tento vozík o něco vpřed, na druhé straně ho zaboříte ještě hlouběji do výkalů. [...] A jste to vy, páni majitelé tiskáren v našem Lipsku, kde bylo vždy naše velké umění nejhorlivěji provozováno, kteří nechávají velmi tvrdě pociťovat své dělníky, mladé velkého umění, vaši libovůli. Utlačujete a potlačujete je nejrůznějšími způsoby, abyste si namastili kapsy. Zahladili jste poslední jiskry jejich samostatnosti, udělali jste z nich otroky ve svých podnicích, tím právě vy neuvěřitelně ponižujete umění.“¹⁷⁸

Gelbrechtův hněv vzbudil pozdvižení. V polovině prosince zveřejnila *Typographia* dopis čtenáře, který kritizoval Gelbrechtovy texty – ne však pro jejich myšlenky, jako spíš pro jejich agresivní formu. Redakce dala čtenáři za pravdu a Gelbrechtovo jméno se vícekrát v časopise již neobjevilo. Jeho další osudy bohužel nejsou známy.

Zdá se, že dělnická redakce zaujala stanovisko, že pokud se chce stát důležitým hlasem ve veřejné rozpravě o dělnické a sociální otázce, musí namísto individuálních afektivních výpadů volit sofistikovanější formy, jak do veřejného prostoru vstupovat. V následujícím ročníku začaly být sociální problémy dělnictva dominantním tématem na stránkách *Typographie*, styl psaní se ale posunul od emocionálních útoků k více analytickému přemýšlení o sociální otázce jako strukturálním problému rodící se moderní společnosti.

Během let 1846 a 1847 se tak v jedné lokální radikální fázi typografického hnutí na stránkách *Typographie* zformovaly dva základní obrazy kvalifikovaného typografického pracovníka čelícího výzvam moderní doby, které nadále měly zásadní vliv na oborovou identitu typografického dělnictva i jeho strategie jednání.

---

¹⁷⁸ „Ihr zählt Euch zum großen Theil zu den Liberalen. Eure Liberalität geht nur bis zum Geldsack! Ihr wollt Gesetze geben, und befolgt selbst die Gesetze der Humanität nicht! Ihr wollt gebildet sein, und unterdrück durch Euer Verfahren die Bildung unter Euren Arbeitern! Ihr wollt den Fortschritt fördern? Aber wo Ihr den Karren auf einer Seite etwas vorwärts gebracht, da schießt Ihr ihn auf den andern noch ein Mal so weit zurück in den Koth! [...] Und das gerade Ihr es seid, Ihr Buchdruckerherren in unserm Leipzig, wo unsre große Kunst stets am eifrigsten betrieben ward, daß gerade Ihr Euren Arbeitern, der großen Kunst Jünger Eure Willkühr so empfindlich fühlen laßt, und sie auf jede mögliche Art preßt und drückt, um Euren Säckel zu füllen, den letzten Funken von Selbstständigkeit in Ihnen auslöscht, daß gerade Ihr durch ein solcher Verfahren die Kunst so herabsetzt [...]“

F. GELBRECHT, Wahrheiten in's Angesicht gesagt., *Typographia. Wöchentliches Organ für Buchdrucker*, č. 17, 22. 11. 1846, s. 131–132.

První, starší z obou obrazů, nostalgicky hledí do doby minulé. Typografičtí pomocníci zde jsou prezentováni jako vzdělanci a umělci nacházející se v bezútěšné situaci, kterým moderní doba nadělila hrozbu sociální degradace a jejich drahému „umění“ kvalitativní úpadek. Druhý způsob psaní o situaci typografů již akceptoval moderní dobu a vědomě s patričním kolektivním sebevědomím řadí pracující v knihtiskárnách a písmolijnách mezi ostatní dělnictvo.

V saské *Typographii* roku 1846 byla zřejmě vůbec poprvé vyjádřena představa, že se typograf podmínkami práce a života neliší od jiných manuálně pracujících v domácích dílnách i továrních halách. Přeshlapování mezi světy elitní kultury a sociálního protestu námezdního dělnictva přetrvávalo ale nadále. I v roce 1847 tak byly knihtiskárny stále v *Typographii* nazývány jako „chrámy umění“ („Tempel der Kunst“)¹⁷⁹ a na jubilejních oslavách zasloužilých veteránů oboru nadále pronášeli pozvaní vzdělanci přípitky na odvěkou sounáležitost sazečů, tiskařů a literátů, kteří by si „jeden bez druhého nevěděli rady“.¹⁸⁰ Na druhé straně se zde ale objevovaly sociální básně, jež představovaly dobovou odpověď na starou tradici knihtiskařské poezie:

„Lisy stojí v tiskařském sále,
Rez žere železo a rozežírá ocel
A také tiskaře kouše u srdce
Že to nikdy, nikdy nepřebolí
[...]

A přesto rachotí ráno i v noci
nikdo se nemusí namáhat – to pára otáčí vřetenem,
Vřetenem, stroje, rychle, rychle;
Tiskař to vidí – má ženu a dítě,
Ty doma pláčou, protože mají hlad.

Lisy odpočívají – mohou,

---

¹⁷⁹ Die deutsche Kunst und ihre Jünger. In *Angelegenheiten des Druckwesens, Typographia. Wöchentliches Organ für Buchdrucker*, č. 19, 18. 9. 1847, s. 157.

¹⁸⁰ Jedná se o báseň z přípitku doktora Stolla z Grimmy pronesené u příležitosti oslavy 50letého výročí nástupu k učení lipského sazeče J. G. Dölinga, jenž se narodil roku 1783, roku 1797 nastoupil k učení do jedné lipské knihtiskárny a roku 1847 stále ještě pracoval. Orig.: „Wir sind hier Drucker, Setzer und Literaten, / Ohne Euch wären wir Letztere schlecht berathen.“ Ein Fünfzigjähriges Jubiläum, *Typographia. Wöchentliches Organ für Buchdrucker*, č. 20, 2. 10. 1847, s. 169–171, citát s. 171.

Tiskař může jít svou cestou;
Jak jsou jeho tváře bledé, tak bledé!
Myslím, že to způsobila tíha jeho srdce;
Myslím, že za to také může rez na oceli!¹⁸¹

Pro akceschopnost typografického dělnictva v jeho snaze o udržení výsadních pozic však musela být konstituována jedna silná autostylizace, která by syntetizovala pnutí obou předchozích. V průběhu roku 1847, po nuceném odchodu Gelbrechta z redakce, dochází tak k syntéze obou představ o typografech v moderní době. Podle mnohých totiž šlo již jen stěží při označení umělec „potlačit trpký smích“.¹⁸² V úvaze o nutnosti spolupráce mezi spisovateli (resp. intelektuály) a knihtiskařskými dělníky jsou kvalifikovaní knihtiskárenští pomocníci charakterizováni jako „členové pracující třídy, kteří jsou povoláni k tomu, aby ji vedli. Stav, který nad ostatními vyniká zvýšeným vzděláním.“¹⁸³

Motiv myslících dělníků či pracujících nadaných duchovností se od sklonku doby předbreznové a později během 19. století stává základní autostylizací typografických dělníků. Umožňovala jim v souladu s tradicí černého umění dále akcentovat svou výjimečnost „Gutenbergových mladých“, a to nezávisle na přibývajících počtech strojů a nekvalifikovaných žen či rostoucím zneužívání práce učňů, oborové variaci na dětskou práci, v knihtiskárnách.

2.4.2 Stephan Born: od kritiky panujících poměrů k fascinaci komunistickým učením

Stephan Born se narodil jako Simon Buttermilch roku 1824 do židovské rodiny obchodního zprostředkovatele v Lešně, které tehdy patřilo do pruské provincie Poznaňsko. Až později ve svém dětství po konverzi celé rodiny k luteránství přijal jméno Stephan Born. Vzdělání začalo být vlivem liberalismu vnímáno v první polovině 19. století jako nejspolehlivější cesta vzhůru a pro židovské prostředí to platilo dvojnásob. Rodina chtěla dát svým čtyřem synům dobré vzdělání, mohla si však dovolit zaplatit univerzitu pouze nejstaršímu bratru Borna.

---

¹⁸¹ „Die Pressen stehen im Druckersaal, / Der Rost frißt am Eisen und frißt am Stahl; / Und auch dem Drucker nagt es am Herzen: / Daß er's kann nimmer und nimmer verschmerzen; / [...]. / Und dennoch rasselt es spät und früh; / Der Dampf dreht die Spindel – 's macht Keinem Müh' – / Die Spindel, Maschinen geschwind, geschwind; / Der drucker schaut's – er hat Weib und Kind, / Die weinem zu Haus, weil sie hungrig sind. / Die Pressen ruhen – sie mögen steh'n, / Der Drucker mag seiner Wege geh'n; / Wie sind ihm die Wangen so bleich, so fahl! / Ich Glaube, das Macht seines Herzens Qual; / Ich glaube, das macht auch – der Rost am Stahl!“ HÜNE, Der Drucker, *Typographia. Wöchentliches Organ für Buchdrucker*, č. 20, 2. 10. 1847, s. 169.

¹⁸² H., Ueber den Grund unserer Mißlichen Verhältnisse, *Typographia. Wöchentliches Organ für Buchdrucker*, č. 9, 24. 4. 1847, s. 67.

¹⁸³ „[...] Buchdrucker als Mitglieder der arbeitenden Klassen, denen voranzugehen sie berufen sind, als ein Stand, welcher das Glück hat, vor diesem eine erhöhte Bildung zu genießen [...].“ R-r., Wollen und Vollbringen, *Typographia. Wöchentliches Organ für Buchdrucker*, č. 14, 10. 7. 1847, s. 114.

Stephan studoval gymnázium, dokončit ho ale kvůli materiální situaci rodiny již nemohl. Rozhodl se vyučit sazečem. Za místo učení si zvolil Berlín, kde mu jeho starší bratr studující medicínu na Univerzitě Fridricha Viléma (pozdější Humboldtově univerzitě) sehnal učňovské místo v univerzitní knihtiskárně.¹⁸⁴

Born nastoupil do učení roku 1840. Knihotiskaři byli opravdová kulturní i ekonomická elita mezi dělníky, ovšem Born svým rozhledem převyšoval i toto prostředí. Sám se aktivně sebevzdělával na vysoké úrovni, k čemuž pomohlo i vědecké zaměření podniku, kde se učil. Na doporučení bratra navštěvoval na univerzitě během doby svého učení (1840–1845) v době obědové pauzy přednášky z fyziky, psychologie a historie, kterou zde tehdy přednášel sám Leopold von Ranke. Ke svému pětiletému učení ve svých pamětech *Vzpomínky osmačtyřicátníka* poznamenal: „Tak jsem brzy poznal zraněné místo v tehdy panujících sociálních poměrech, což mě ihned podnítilo k jejich kritickému hodnocení. [...]“¹⁸⁵

Kritický mladý učeň se nevzdělával pouze ve vědeckých tématech, ale četl i soudobou sociální literaturu. Během učení se, jak sám poznamenává, seznámil i se dvěma epochálními díly tehdejší produkce o sociální otázce: prostudoval díla *Socialismus a komunismus dnešní Francie. Příspěvek k soudobým dějinám* (1842) od Lorenze von Steina a již zmiňované *Postavení dělnické třídy v Anglii* od Friedricha Engelse (1845).¹⁸⁶ První práce se stala paradigmatickým vzorem pro reformní model *integrace* sociálně vyloučených a druhá pro konfliktní model *revoluce* sociálně vyloučených. Zastavme se proto na moment u obou děl.

Lorenz von Stein zprostředkoval německé veřejnosti první ucelenou interpretaci francouzského socialistického a komunistického myšlení. Na přelomu třicátých a čtyřicátých let se Stein projevoval jako filozofující sociální historik usilující o vyřešení rozporů modernity. Během svého života byl však znám především jako profesor státovědy a národního hospodářství na Vídeňské univerzitě, kam nastoupil v polovině padesátých let. Význam jeho raného díla odhalila až německá sociální věda na počátku dvacátých let 20. století.¹⁸⁷

Steinovy teorie o regulativech moderního sociálního života se zrodily během jeho studia francouzských dějin od roku 1789. Konstatoval, že definitivním vítězstvím buržoazie a

---

¹⁸⁴ Údaje pro Bornův raný životopis: G. BEIER, *Schwarze Kunst und Klassenkampf*, s. 209–210; Stephan BORN, *Erinnerungen eines Achtundvierzigers*, dle 3. vydání z roku 1898 vydal a úvodem opatřil Hans J. SCHÜTZ, Berlin – Bonn 1978, s. 7–16.

¹⁸⁵ Orig.: „So lernte ich früh einen wunden Fleck in den damals herrschenden sozialen Einrichtungen kennen und wurde ich unmittelbar zu kritischen Betrachtungen über dieselben veranlaßt. [...]“ S. BORN, *Erinnerungen eines Achtundvierzigers*, s. 13.

¹⁸⁶ S. BORN, *Erinnerungen eines Achtundvierzigers*, s. 16.

¹⁸⁷ Ernst-Wolfgang BÖCKENFÖRDE, Lorenz von Stein als Theoretiker der Bewegung von Staat und Gesellschaft zum Sozialstaat, in: E.-W. Böckenförde (Hrsg.), *Recht, Staat, Freiheit. Studien zur Rechtsphilosophie, Staatstheorie und Verfassungsgeschichte*, Frankfurt am Main 1991, s. 170–208, zde s. 174–175.

legitimizací moci na základně vlastnictví majetku v červencové revoluci roku 1830 se stále zvyšovala dělnická bída. Jádrem jeho myšlenkového systému spočívalo v legitimizaci režimu nikoliv na základě míry politické svobody, nýbrž na základě úspěšné regulace sociálních neduhů, který již v jeho raných spisech nabývala jasné podoby sociálního státu.¹⁸⁸ Z toho důvodu našly jeho teze později ohlas v bachovském Rakousku padesátých let.

Stein ve svém raném díle německému čtenáři zprostředkoval základy učení francouzských socialistických (Ch. Fourier, H. Saint-Simon, F. de Lamennais, P. Leroux, P. J. Proudhon, L. Blanc) a komunistických (především G. Babeuf a E. Cabet) myslitelů. Jeho kniha byla také příručkou moderní sociální vědy. Řešil v ní například téma utváření společenské třídy, vysvětloval, co je sociální hnutí či jaké obsahy může mít pojem sociální revoluce a jak se odlišuje od té politické. Důležité bylo i jeho metodologické oddělení pojmu společnosti od pojmu státu. Zatímco myšlenky komunismu odmítal, mnohé části socialistických teorií mu přišly inspirativní pro moderní stát, který se měl stát vrchní přerozdělovací instancí. Zároveň kladl Německu „vznešený úkol [...] vědecky usmířit všechny rozpory evropského světa“.¹⁸⁹

Friedrich Engels materiál pro svůj spis sesbíral během svého pobytu v Manchesteru (1842–1844), kde měl na pokyn svého otce pracovat na úřednickém místě v jeho podniku, aby se zbavil svého komunistického blouznění. Namísto toho napsal dílo zásadní hned ve trojím ohledu: stal se z něho vzor pro dějiny práce a dělnictva, průkopnický spis revolučního socialismu a také základ pro historiografický a sociologický koncept průmyslové revoluce.¹⁹⁰ Engels byl rozhodně prvním socialistou, který nepsal svůj spis „od stolu“ v komunikaci s jinými teoretiky, nýbrž především na základě pobývání mezi dělnictvem, čímž jeho dílo získalo mnoho empirického materiálu i jistou morální kredibilitu. Sám Engels toto rozhodnutí komentoval s patosem typickým pro revolucionářskou literaturu čtyřicátých let: „vzdal jsem se společnosti a hostin, portského a šampaňského a věnoval jsem své volné chvíle téměř výhradně styku s prostými dělníky; jsem zároveň šťastný i hrdý, že jsem tak jednal“.¹⁹¹

---

¹⁸⁸ Tamt., s. 171.

¹⁸⁹ „Deutschland hat die hohe Aufgabe, alle Widersprüche der europäischen Welt in seiner Wissenschaft zu versöhnen [...]“. Lorenz von STEIN, *Der Socialismus und Communismus des heutigen Frankreichs. Ein Beitrag zur Zeitgeschichte*, Leipzig 1842, s. IV.

¹⁹⁰ K Engelově inspiraci a pozdějšímu vlivu viz: Gareth STEDMAN JONES, Engels and the Invention of Catastrophic Conception of the Industrial Revolution, in: Douglas Moggach (ed.), *The New Hegelians. Politics and Philosophy in the Hegelian School*, Cambridge – New York 2006, s. 200–219; Jakub RAŠKA, Průmyslová revoluce jako vyprávění o západní modernizaci. Příspěvek k dějinám historiografické kultury Velké Británie, *Dějiny – Teorie – Kritika* 2/2016, s. 7–38.

¹⁹¹ „I forsook the company and the dinner-parties, the port-wine and champagne of the middle-classes, and devoted my leisure-hours almost exclusively to the intercourse with plain Working Men; I am both glad and proud of having done so.“ Friedrich ENGELS, *Die Lage der arbeitenden Klasse in England*, Leipzig 1845, s. 3. Úryvek je z předmluvy určené pro anglické dělníky, kterou jako jedinou z celého spisu napsal Engels v angličtině. Překlad viz TÝŽ, *Postavení dělnické třídy v Anglii*, Praha 1950, s. 24.

Ještě závažnější jsou ale jeho teoretické vývody. Podle Engelse dělníci vedli před průmyslovou revolucí šťastnější život a neměli nouzi o živobytí, „zato však byli duševně mrtví“.¹⁹² Průmyslová revoluce tak zde není pouze morální a materiální katastrofou, jak ji „nedialekticky“ vnímali tehdejší konzervativní kritici politického a ekonomického uvolňování i aktivisté z řad dělnictva, ale také nutným předpokladem budoucí emancipace. Mladý Engels nebyl prvním myslitelem, který v utrpení proletariátu viděl i záblesk naděje budoucího, lepšího světa. Tento kvazikřesťanský mesianismus byl dítětem předbřeznového hledání nového politického jazyka a od té doby zůstal zakódovaný v symbolice socialismu. Byl ale rozhodně prvním myslitelem, který tento obraz povýšil na vědeckou metodu. Engelsův myšlenkový pochod byl následující: dělníkova práce se stala pouhým zbožím a jeho lidství bylo degradováno na stroj ovládaný kapitalistickým vykořisťovatelem, jenž se navíc se svým liberalismem tváří jako dělníkův přítel, i když jeho zájmy jsou v přímém rozporu se zájmy dělníka. Dělník znovu své lidství může nalézt pouze v odporu proti stávajícímu řádu a jeho strůjčům. Svým osvobozením dosáhne vyřešení rozporů modernity, čímž následně osvobodí i celou společnost. Pointa jeho pozorování byla jasná: „Hluboká zášť celé dělnické třídy od Glasgow po Londýn proti boháčům [...] musí brzy propuknout v revoluci, proti níž první francouzská revoluce a rok 1794 byly pouhou dětskou hrou“.¹⁹³

Stein i Engels tak vlastně došli k podobným výsledkům své analýzy, pouze jejich řešení se zcela rozcházel. Vliv obou mužů na mladého sazeče Stephana Borna byl nesporný. Jeho vlastní zkušenosti ho spolu s prostudovaným materiálem motivovaly, aby sám jako jeden z prvních dělníků vstoupil do debaty o sociální otázce. Po absolvování učení v létě 1845 poslal do nakladatelství Otto Wigand v Lipsku, kde vyšly spisy Steina i Engelse a kde pracoval Gelbrecht, svou brožuru.

Po vyučení v létě 1845 vstoupil Born do berlínského Řemeslnického spolku. Tento spolek byl jedním z příkladů spolkové socializace německých řemeslníků a kvalifikovaných dělníků, jež se začala objevovat po roce 1840 v mnoha německých městech. Jeho členy byli řemeslníci, kterým se ještě nerozplynul sen o tom, že se jednou osamostatní, zástupci skupiny vysoce kvalifikovaných dělníků jako knihtiskaři, zlatníci nebo strojní zámečníci, a i několik jedinců z řad demokraticky orientované nižší inteligence (teologové, úředníci, učitelé). Okolo

---

¹⁹² „Dafür aber waren sie geistlich todt [...]“ Tamt., s. 14.

¹⁹³ „[...] tiefe Groll der ganzen Arbeiterklasse von Glasgow bis London gegen die Reichen [...], in einer Revolution ausbrechen muß, gegen die die erste französische und das Jahr 94 ein Kinderspiel sein wird.“ Tamt., s. 31.

roku 1847 měl spolek již 3000 členů.¹⁹⁴ Řemeslnické spolky jako tento berlínský se zaměřovaly na vzdělávání a další kulturní aktivity (přednášková činnost, sborový zpěv, divadlo), tedy všeobecné pozvednutí kulturní úrovně dělnictva. Zároveň také z legálních důvodů přímo nezasahovaly do politických záležitostí a dlouho ani netematizovaly pracovní poměry. Vytvářely ale – i proto, že se zde setkávali pracovníci různých oborů – vědomí nové pospolitosti i kolektivní sebevědomí, jež se projevilo během budoucích konfliktů. Dle Borna byl tento spolek „učňovskou školou dospívajících revolucionářů“.¹⁹⁵

Chvíli po vyučení, jak již bylo řečeno, zaslal Wigandovi do Lipska rukopis své brožury. K jeho překvapení mu už po několika dnech přišel vytištěný exemplář jeho práce. Mladý kvalifikovaný dělník se tak ve svých necelých 21 letech stal jedním z prvních dělnických hlasů na poli diskuze o spravedlivém společenském uspořádání. Svou brožuru však z bezpečnostních důvodů vydal anonymně s věnováním „přemýšlejícím dělníkům od věrného přítele“. Od vydání brožury v létě 1845 a psaní jeho pamětí v devadesátých letech uběhlo půl století. Born od jejího vydání svou práci již neviděl a ve svých pamětech uvádí, že si ani nepamatuje její titul. Pouze si vzpomínal, že tématem byla sociální otázka.¹⁹⁶ Brožura se ale zachovala. Nesla titul *Spolek k pozvednutí dělnických tříd a jeho lidové ohlasy (Der Verein zur Hebung der arbeitenden Klassen und die Volksstimme über ihn)*. Zajímavou ji nečiní samotný obsah jako spíše skutečnost, že přináší vhled do myšlenkového světa mladého vzdělaného dělníka, který se pro svůj talent stane později ústřední dělnickou figurou v revoluci 1848–1849. Brožura je autorovou reflexí nedávných dějin, kritikou liberálně-měšťanských přístupů k řešení sociální otázky i výzvou k aktivizaci jeho druhů z řad (především kvalifikovaného) dělnictva.

Born své úvahy psal již z perspektivy budoucí očekávané revoluce. Politický převrat jako jediná možná změna vedoucí ke změně panujících pořádků byl v polovině čtyřicátých let již široce přijímanou perspektivou. Brožura byla uvozena tezí, že „se mezi našimi chudými probouzí morální vědomí, že mají právo od společnosti požadovat prostředky k lepšímu životu. Toto přesvědčení strhlo Bastilu i zničilo okovy, kterými byli dříve chudí od aristokratů zatíženi.“¹⁹⁷

---

¹⁹⁴ S. BORN, *Erinnerungen eines Achtundvierzigers*, s. 18; ke spolku: Frederick D. MARQUART, *A Working class in Berlin in the 1840's?*, s. 195.

¹⁹⁵ S. BORN, *Erinnerungen eines Achtundvierzigers*, s. 18.

¹⁹⁶ Tamt., s. 16.

¹⁹⁷ „Es ist das in unsern Armen erwachte moralische Bewußtsein, daß sie ein Recht haben, von der Gesellschaft die Mittel zu einer bessern Lebensweise zu fordern. Dieses Bewußtsein stürmte [...] die Bastille, ersprengte die Fesseln, mit welchen die Armen von der Aristokratie belastet worden waren [...]“ [Stephan BORN], *Der Verein zur Hebung der arbeitenden Klassen und die Volksstimme über ihn*, Leipzig 1845, s. 7.

„Aristokraty“ Born nemyslel pouze starou rodovou šlechtu („aristokracii politickou“), ale i aristokracii duchovní („ultramontány“) a ekonomickou, kterou nazýval po francouzském způsobu „buržoazii“ (v díle stále psána dle francouzského pravopisu a latinským písmem namísto německé fraktury) nebo peněžní mocí.

S „buržoazii“ si mladý Born vyřizoval účty většinu textu brožury, a to právě na příkladu sociální otázky, respektive různých dobročinných spolků vzniklých z měšťansko-liberální iniciativy. Právě název takového spolku v Berlíně (po různých změnách názvu Spolek pro pozvednutí dělnických tříd)¹⁹⁸ se dostal i do titulu brožury. Jádro členů spolku (zakládacích členů bylo 70) tvořili továrníci, politici a drobnější podnikatelé. Na základě svých stanov, které Born cituje dle soudobého tisku, měl spolek plnit následující funkce: a) zakládání různých spořicíh, nemocničních a podpůrných pokladen, b) zakládání škol odborného vzdělávání pro děti zaměstnané ve fabrikách a školek pro děti dělníků c) rozšiřování potřebných znalostí prostřednictvím spisů a přednášek členů spolku d) spolupodíl na řízení spolku i z řad dělníků, kteří však nebudou jeho členy. Spolek – dle své vlastní propagace v tisku – chtěl prostřednictvím „síly morálního vlivu“ a za účasti dělníků „zlepšovat jejich morální a hospodářské poměry“ a na tom základě takovéto dobročinnosti „založit a nadále upevňovat nezničitelné pouto mezi dělníky a ostatními třídami společnosti“.¹⁹⁹

Po krátké charakteristice spolku založené na spolkových materiálech začala Bornova exekuce. Nejdříve ironicky poděkoval zakladatelům spolku, že si našli čas mezi „přípitky na jednotu Německa, celní spolek a pokroky průmyslu“ i na to udělat něco pro „dobré lidi“, jejichž pot a každodenní strádání je z velké části zdrojem jejich štěstí a života plného radovánek. Nechápal však jednu věc: „Takže, vy chcete zvýšit mravnost ‚dělnických tříd‘!“ Avšak „my dělníci se Vás ptáme: jakým právem nás nazýváte nemravnými?“²⁰⁰

Born si naopak myslel, že „staré německé ctnosti“ jako věrnost, upřímnost a počestnost dnes přežívají již pouze v brlozích dělníků a dále pokračoval: dělník pracuje za mizernou mzdu, zatímco „buržoazie“ chodí do divadla, a i přes proklamovanou vlastní mravopochestnost si užívá různých dekadentních radovánek a má ještě tu drzost dělníkovi do zpoceně tváře kázat o jeho mravní zpustlosti.

---

¹⁹⁸ Tamt.

¹⁹⁹ „[...] durch die Kraft des moralischen Einflusses [...], unter Mitwirkung der arbeitenden Klassen selbst, der sittliche und wirtschaftliche Zustand derselben allmählig gehoben, und ein auf Wohlwollen gegründeter unterstörbarer Bund zwischen ihnen und den anderen Klassen der Gesellschaft mehr und mehr befestigt werde.“ Tamt., s. 9–11.

²⁰⁰ „Also, ihr wollt die Sittlichkeit der ‚arbeitenden Klassen‘ heben! [...] Wir Arbeiter fragen euch: welches Recht habt ihr, uns unsittlich zu nennen?“ Tamt., s. 13–14.

Born zde pracoval s obrazem kontrastu poctivé práce dělníka a zahálčivého života „nepracujících“ tříd, který dominoval dělnickým popisům společenské nespravedlnosti až do devadesátých let 19. století.²⁰¹ Dělníci podle Borna znají pocity rodinné lásky i ctnost oběti za vlast. Věc se tak měla podle Borna právě naopak: kvůli despotii a tvrdosti (tedy nemorálnosti) buržoazie se ze spousty dělníků stali pijani, jelikož na ně „uvalila tak těžké jho, jež nelze bez zoufalého chopení se pálenky vydržet“. Vždyť tito „stateční“ muži, ženy a děti nejsou dle Borna žádné pracovní nástroje, ale samotné jádro národa.²⁰² Tyto názory připomínaly teze mladého Engelse o tom, že nežitelné podmínky dělnictva, které stvořila buržoazie a jejichž nutným důsledkem je smrt, jsou „sociální vraždou“, kdy „vrahy jsou všichni a přece nikdo“.²⁰³

Posléze se Born věnoval konkrétnímu uskutečňování morálního pozvednutí dělnictva. Jak si to buržoazie představuje? ptal se. Že bude chodit do příbytků dělníků a nutit je, „aby byli počestnější?“ Vždyť tito lidé, argumentoval dále Born, i když jsou tak nesmírně bohatí, neudělali za posledních 30 let míru (myšleno po porážce Napoleona) mnoho pro dělnictvo a aktivnější na tomto poli jsou až nyní ve chvíli, kdy začínají vznikat dělnické iniciativy a spolky.²⁰⁴

V jádru jeho kritiky tak stál argument, že „buržoazie“ zakládá různé dobročinné spolky na podporu dělnictva, ale jejich nepřiznaná hlavní funkce spočívá v neutralizaci jakéhokoliv organizovanějšího dělnického odporu. Tezi je možné domyslet ještě dále: buržoazie chce vychovat dělníka dle vzoru měšťanských ctností, které jsou ale pro něj vzhledem k jeho ekonomickým, sociálním a kulturním možnostem zcela nedostižné. Následkem těchto snah je tak dělnictvo vedle materiálního strádání odsouzeno k celoživotnímu pocitu vlastní nedostatečnosti a zamýšlená pomoc strádající třídě se tak mění v praxi kulturní hegemonie. Odmítání měšťanských kulturních vzorů dále argumentačně rozvíjeli organičtí intelektuálové z řad dělnictva až od konce šedesátých let 19. století, a především po roce 1890, kdy vrcholí pokusy o vytvoření autonomní, tzv. proletářské či dělnické kultury.²⁰⁵

Born rovněž převracel dobově dominantní měšťansko-liberální kauzalitu, podle které je dělník chudý, protože je nemorální, tedy žije v neuklizeném a špinavém prostředí, propadá

---

²⁰¹ K tomu viz Thomas WELSKOPP, Von „Geldsäcken“ und „Couponabschneidern“. Sozialdemokratische Semantiken der Nicht-Arbeit zwischen der Revolution von 1848 und den 1890er Jahren, in: Jörn Leonhard – Willibald, Steinmetz (eds.), *Semantiken von Arbeit: Diachronie und vergleichende Perspektiven*, Köln – Weimar – Wien 2016, s. 249–268.

²⁰² Doslova: „Warum belastet ihr sie mit so schwerem Joche, daß sie verzweiflungsvoll nach dem Branntwein greifen mußten [...]?“; Tamt., s. 14–16, citát s. 14.

²⁰³ F. ENGELS, *Postavení dělnické třídy v Anglii*, s. 101–102.

²⁰⁴ [S. BORN], *Der Verein zur Hebung der arbeitenden Klassen*, s. 17.

²⁰⁵ K dělnické kultuře do roku 1890 viz J. KOCKA (unter Mitarbeit von J. SCHMIDT), *Arbeiterleben und Arbeiterkultur. Die Entstehung einer sozialen Klasse*, Bonn 2015. Po roce 1890 viz Jakub S. BENEŠ, *Workers and Nationalism. Czech and German Social Democracy in Habsburg Austria, 1890–1918*, Oxford 2017.

hazardu, nekontroluje svou sexualitu a nadměrně pije. Již autoři před ním jako právě Stein nebo Engels ale argumentovali, že situace může být nahlížena i obráceně. Mezi dělnictvem se prosazují právě tyto nevyhovující vzorce chování z důvodu neutěšených životních vyhlídek a zcela nevhodných ekonomických, pracovních, zdravotních, hygienických a v neposlední řadě i kulturních podmínek pro život.

Ke konci své práce Born hovořil ke svým spolubratrům z řad kvalifikovaného dělnictva, kteří měli být předurčeni k tomu vést dělnictvo do spravedlivější budoucnosti. Zatímco ale Bornova kritika tepající liberálně-patriarchální potýkání se s dělnickou bídou byla vybroušená a ostrá, tak tvořivý jazyk vlastní politické koncepce byl zatím velmi tajemný, zastřený a nejasný. Jednalo se ale o typický znak předbřeznových opozičních sil, které se v průběhu třicátých a čtyřicátých let naučily velmi pregnantně kritizovat panující poměry, ve hledání vlastního programu byly však zatím bezradné. I z toho důvodu byly staré mocenské struktury o pár let později v revoluci vždy o krok napřed. Born svou brožuru také psal na samém počátku organizovaných snah středoevropského dělnického hnutí. Zatímco komunikační kód a základní tematický repertoár liberální opozice měl za sebou v německé střední Evropě již několik desítek let formování, tak o tématu neutěšené situace dělnictva se psalo stále dominantně z romantizujících a konzervativně křesťanských pozic odmítajících modernitu jako celek.

Křesťanská víra byla i pro mladého demokraticky smýšlejícího dělníka hlavním humanistickým zdrojem jeho touhy po zrovnoprávnění dělnictva. Born ubezpečuje čtenářskou veřejnost, že nikdo z jeho druhů nemyslí na převrat, když se mu děje bezpráví. Dělníkům pak radí:

„Ukažte světu, že nechcete přivodit revoluci, ale naopak že jí chcete zabránit, že se práva dožadujete pouze mírovou cestou a že máte být za svou práci také náležitě odměněni. [...] My počestní dělníci nechceme almužny, my chceme spravedlnost!“²⁰⁶

Born se zde uchýloval ke křesťanským symbolům a dělníkům kázal: „Ze svého utrpení postavte chrám, kde se pěst sevřená k pomstě otevře k usmíření [...]“.²⁰⁷ Dělníci si podle Borna nechtěli vydobýt spravedlnost použitím hrubého násilí, ale „boží mocí pravdy“. Dále měli ve svém srdci

---

²⁰⁶ „Zeigt der Welt, dass ihr keine Revolution herbeiführen, sondern verhindern wollet, indem ihr immer auf friedlichen Wege das Recht fordert, daß ihr im Verhältnisse zu eurer Arbeit auch belohn werden möget. [...] Wir redlichen Arbeiter wollen keine Almosen, wir wollen Gerechtigkeit!“ [S. BORN], Der Verein zur Hebung der arbeitenden Klassen, s. 20

²⁰⁷ „[...] aus euren Leiden bauet einen Tempel, darin die zur Rache geballte Faust sich zur Versöhnung öffne [...]“; Tamt., s. 22.

vytvořit „svazek“, který zůstane navenek neviditelný, jakési vzájemné pouto lásky a bratrství, pro které již napsal statuta sám „boží zákon“. Z ostrého odsouzení patriarchální péče továrníků tak Born plynule přešel k výzvám k vytvoření dělnické jednoty na základě křesťanské lásky. Vzhledem k období a prostředí, v jakém psal své úvahy, není zarážející, že pro něj byla křesťanská láska k bližnímu hlavním motorem budoucí nápravy. Překvapivé ale je, jak snadno tyto pozice zanedlouho opustil. Jediné, co se zachovalo pro Bornovu pozdější krátkou dráhu dělnického organizátora, byla výzva, aby dělníci nespolehalí na nikoho jiného než sami na sebe.

Po vyučení a vydání brožury Born ještě rok a půl pracoval a žil v Berlíně. Během té doby byl nadále aktivní v berlínském Řemeslnickém spolku. Seznamoval se zde s německými tovaryši vracejícími se z vandru ze západní Evropy, především z Paříže, kteří se nevrátili obohaceni pouze novými pracovními zkušenostmi, ale přinášeli s sebou i nové „socialistické“ učení. I Born tak slyšel vyprávění o tom, že éra liberalismu bude pouze přechodné období, že teprve v budoucnu nastane „osvobození proletariátu“. Tyto teze ho zaujaly a Paříž zatoužil sám poznat. Ke konci roku 1846 vyrazil proto sám na cestu. Do Paříže cestoval přes Lipsko, kde se seznámil s Robertem Blumem. V Paříži našel Born kondici v knihtiskárně, jejíž principál byl zároveň osobním homeopatem baronky Rothschildové. Knihovna se rovněž nacházela v paláci Rothschildů. Také vyhledal Friedricha Engelse, na kterého dostal tip od svých vandrujících přátel, že se rád vždy seznámí s německými dělníky se zájmem o politiku. Born a Engels se v Paříži stali blízkými přáteli. Během každodenních večerních rozhovorů uváděl o čtyři roky starší Engels Borna do komunistického učení. „Rád jsem ho poslouchal, byl jsem lehce tvarovatelný žák“, komentoval jejich pařížské přátelství s odstupem půl století Born. Engels také uvedl svého „žáka“ do Svazu spravedlivých. Born se tak účastnil začátkem června 1847 prvního londýnského sjezdu Svazu, kde došlo ke změně názvu ze Svazu spravedlivých na Svaz komunistů a přijetí hesla „Proletáři všech zemí, spojte se!“.

Born se stal komunistou. Sám později svůj obrat reflektoval tím, že jako mladý člověk usilující o spravedlnost ho na komunistickém učení Marxe a Engelse přitahoval jeho vědecký základ, který dokázal obsáhnout dějinný výklad i vysvětlit cesty budoucí sociální změny. Zatím žádné jiné učení neposkytlo Bornovi takto konkrétní obrys spravedlivého světa.²⁰⁸ Zároveň být „komunistou“ ve čtyřicátých letech 19. století neznamenovalo samo o sobě mnoho. „Komunista“ byl člen nějakého dělnického či tajného spolku, další charakteristiky byly ale velmi otevřené. Ještě roku 1852 při exemplárním monstrprocesu s komunisty v Kolíně, kde během revoluce

---

²⁰⁸ S. BORN, *Erinnerungen eines Achtundvierzigeres*, s. 21–26.

operovali Marx s Engelsem, vypovídal obžalovaný obuvník Härtzel, že se sice mezi řemeslníky a dělníky tu a tam mluvilo o socialismu a komunismu, nikdo ale moc nevěděl, co si pod tím představit. On sám si musel vyhledat význam těchto slov v Brockhausově *Konverzačním lexikonu*, i pak mu ale obsah byl spíše nejasný a termíny si vysvětloval tak, že šlo o učení o různých asociacích řemeslníků, jež mají za cíl zlepšení jejich postavení.²⁰⁹

Engels si Bornovi během jejich pařížského pobytu často stěžoval, že jako syn bohatého továrníka má jen malé možnosti přímého působení na dělnictvo. Právě proto spoléhal na Borna, který měl jako bystrý dělník šířit myšlenky komunismu mezi své druhy.

V říjnu 1847 v rámci vandru odjel Born z Paříže. Od Ústředního výboru Svazu komunistů v Londýně dostal úkol, aby navštívil dělnické společnosti v Lyonu, v Ženevě a Bernu a prostřednictvím přednáškové činnosti je zpravil o postupech sociálního hnutí a připravil je na nadcházející události.²¹⁰ V Bernu se mimo jiné seznámil s německým emigrantem, spisovatelem Karlem Heinzenem, někdejším spolupracovníkem Karla Marxe a nyní kritikem dělnického komunismu. Born proti tomuto muži napsal svůj druhý předběžný politický spis, který mu majitel bernské knihtiskárny, kde pracoval, dovolil po pracovní době vysázet a vytisknout. Následně ho Born šířil do Londýna a do buněk Svazu komunistů v západní Evropě. Spis nesl název *Heinzenský stát: kritika (Der heizen'sche Staat: eine Kritik)*. Ve svých vzpomínkách tento spis později označoval jako obranu komunismu.²¹¹

Heinzen byl rovněž revolucionář. S Bornem (a Engelsem a Marxem, kteří již v té době psali *Komunistický manifest*) se však rozcházel v odpovědi na otázku, kdo má vést po revoluci nově ustanovenou německou republiku. Heinzenova odpověď v duchu tradice radikální demokracie byla *das Volk*, tedy celý národ. Kruhu vědeckých komunistů tato odpověď přišla nicneříkající a nedostatečná. Born, v této době již nejspíše seznámen s rukopisem *Manifestu*, říká, že cílem revoluce má být vláda nemajetné, dělnické třídy. Rovněž se Heinzenovi vysmívá pro jeho odpor ke slovům „buržoazie“ a „proletariát“.²¹²

Ve Švýcarsku ale přišly Bornovi na mysl také první pochybnosti ohledně komunismu. Ztrácel jistotu, zda „zrušení vlády kapitálu musí být nezbytně následováno i zrušením soukromého vlastnictví“ či zda je materialistický náhled dostačující na veškeré vysvětlení světových událostí.²¹³ S těmito úvahami odcestoval na konci roku 1847 přes Basilej, Štrasburk

---

²⁰⁹ Ernst SCHRAEPLER, *Handwerkerbünde und Arbeitervereine 1830–1853. Die politische Tätigkeit deutscher Sozialisten von Wilhelm Weltling bis Karl Marx*, Berlin – New York 1972, s. 297.

²¹⁰ S. BORN, *Erinnerungen eines Achtundvierzigers*, s. 32.

²¹¹ Tamt., s. 36.

²¹² STEPHAN [BORN], *Der heizen'sche Staat: eine Kritik*, Bern 1847, s. 10.

²¹³ S. BORN, *Erinnerungen eines Achtundvierzigers*, s. 37.

a Kolín do Bruselu. Zde pracoval v tiskárně *Brüsseler Deutsche Zeitung*, listu německé emigrace v Bruselu. Aktivně se účastnil místního dělnického života, pro ochotnické divadlo německých dělníků v Bruselu dokonce napsal divadelní hru. Rovněž se začal více stýkat s Karlem Marxem a jeho rodinou, kteří sem byli vypovězeni z Paříže. V Bruselu Borna zastihlo únorové vypuknutí revoluce v Paříži. Marx byl ihned zatčen. O jejich tehdejší vzájemné blízkosti svědčí fakt, že Born doprovázel Marxovu ženu Jenny a děti do Paříže, kam měl dorazit i později propuštěný Marx. Poté, co v březnu vypukla revoluce také v Prusku, se nakonec člen Svazu komunistů Stephan Born vydal z Paříže do Berlína, aby organizoval na základě učení revolučního či vědeckého komunismu místní dělníky. Svě disciplinované následování linie Svazu komunistů ale brzy přehodnotil.²¹⁴

2.4.3 Karl Scherzer: pokus o syntézu politického liberalismu a sociální spravedlnosti

Karl Scherzer (nar. 1821) pocházel z bohaté německé evangelické rodiny, která se v 18. století usadila ve Vídni a podnikala v oblasti vznikajícího volnočasového průmyslu orientovaného na střední vrstvy.²¹⁵ Jeho otec vlastnil slavný restaurační podnik a tančírnu „Zum Sperl“ v Leopoldstadtu, který patřil k oblíbeným podnikům staré Vídně a později v době revoluce se stal důležitým místem veřejných schůzí. Scherzerův otec byl také spoluzakladatel První rakouské spořitelny (*Erste österreichische Sparcasse*), angažoval se ve vídeňské městské politice a také jako „otec chudých“ v sociální oblasti. Ani Karl Scherzer tak nebyl z rodiny vzdělanců, ale spíše z prostředí, kde se praktické („kupecké“) uvažování mísilo se zájmem o věci veřejné. Původně byl určen pro úřednickou kariéru. Již velmi brzy ale projevil vědecké a technické zájmy. Jako průsečík obojího spolu s důležitou orientací na praxi se rodině jevilo knihtiskařství.²¹⁶

Scherzer nastoupil do učení se záměrem si později založit vlastní podnik, což pro běžné knihtiskařské dělníky bez Scherzerova rodinného zázemí bylo již před industrializací knihtisku vzhledem k cenové náročnosti vybavení knihtiskárny téměř nedosažitelné a po průniku strojů do knihtiskáren již zcela nemožné. V letech 1834–1836 absolvoval Karl Scherzer učení ve Dvorské a státní knihtiskárně ve Vídni. Posléze v letech 1838–1842 absolvoval vandr ve střední a západní Evropě. Pracoval v Německu, Belgii, Nizozemí, Francii, Itálii, Anglii, Skotsku a

---

²¹⁴ Tamt., s. 38–61.

²¹⁵ Roswitha KARPF, Scherzer, Karl Ritter von, in: *Neue Deutsche Biographie* 22, 2005, s. 706–707; online: <https://www.deutsche-biographie.de/pnd117222364.html#ndbcontent> [cit. 1. 3. 2022].

²¹⁶ Wolfgang HÄUSLER, Karl Scherzer (1821–1903) und die Anfänge der österreichischen Arbeiterbewegung im Revolutionsjahr 1848, in: G. Botz – H. Hautmann – H. Konrad – J. Weidenholzer (eds.), *Bewegung und Klasse. Studien zur österreichischen Arbeitergeschichte*, Wien – München – Zürich 1978, s. 43–61, zde s. 43; Karl HÖGER, *Aus eigener Kraft!*, s. 78–79.

Irsku. Mimo jiné absolvoval stáž u Friedricha Brockhause v Lipsku a v červnu 1840 se účastnil monumentální lipské slavnosti čtyř set let knihtisku.²¹⁷ Roku 1842 si chtěl svou cestu na zkoušenou prodloužit do USA, to mu však rodinné problémy znemožnily. Vrátil se tedy do Vídně s úmyslem založit si vlastní tiskárnu. Ani tento plán nedošel naplnění, jelikož mu úřady nevydaly povolení s odůvodněním, že během svého pobytu v západní Evropě mohl být „infikován“ liberálními názory.²¹⁸

Scherzer se tedy začal v letech 1843–1846 soukromě vzdělávat především v národní ekonomii a filologii a také dále cestoval.²¹⁹ Jeho hlavním tématem zájmu, podobně jako mnoha jiných vzdělaných a dobře situovaných mladých mužů ze středostavovského prostředí druhé poloviny čtyřicátých let, se stala právě sociální otázka.²²⁰ Na téma možností zlepšování dělnického života publikoval nejprve dílčí texty především o poměrech knihtiskařských dělníků. Roku 1847 dopsal a chtěl vydat brožuru se svými návrhy na řešení masové chudoby. V předbřeznové době však brožura neprošla cenzurou a vyšla v nezměněné podobě až roku 1848.

Karl Scherzer začal své názory formulovat v polovině čtyřicátých let nejdříve na stránkách *Journal für Buchdruckerkunst, Schriftgießerei und die verwandten Fächer*, časopisu zaměřeném na technické podmínky a inovace v knihtisku vycházejícího od roku 1834 v Braunschweigu. Scherzer byl jedním z jeho prvních autorů, kteří se zamýšleli nad sociální situací knihtiskařů ve vztahu k soudobým technickým a publikačním tendencím. Jako vyučený knihtiskař měl možnost pozorovat proměnu tohoto doposud malého elitního řemesla. Sociální hrozby přinášející neúnavně se otáčející válce rychlolisů přivedly Scherzera k jeho úvahám. Jeho texty uveřejněné v letech 1845–1847 na stránkách *Journal für Buchdruckerkunst* sice popisovaly bídné podmínky knihtiskařů, zjevně však měly ambici promlouvat o sociální otázce jako celkové problematice zahrnující všechny manuálně pracující složky obyvatelstva. Scherzer ve svých úvahách umně propojil pokrokový optimismus liberálního měšťanstva s pochopením pro oprávněnou nespokojenost dělníků a proletarizovaných řemeslníků:

---

²¹⁷ Viz oddíl 2.1.1.

²¹⁸ W. HÄUSLER, Karl Scherzer (1821–1903), s. 44.

²¹⁹ Roswitha KARPF, Scherzer, Karl Ritter von.

²²⁰ Podrobný přehled o hlavních aktérech diskuze o pauperismu a sociální otázce v době předbřeznové podávají Carl JANTKE – Dietrich HILGER (Hrsg.), *Die Eigentumlosen. Der deutsche Pauperismus und die Emanzipationskrise in Darstellungen und Deutungen der zeitgenössischen Literatur*, Freiburg – München 1965. Viz především úvodní studii.

„Obdivujme tedy v úžasných objevech na poli mechaniky triumfy lidského ducha a nezbytného pokroku, střežme se ale toho, slavit je jako předzvěst lepší a šťastnější budoucnosti.“²²¹

„Zavedení strojů vedlo ovšem ke snížení mezd a nezaměstnanosti. Jsou však nutností, kterou nám ukládají potřeby doby, a tyto strašné jevy pouze tvoří přechodné období k takové organizaci práce, která poskytne každému člověku žijícími ve společenském svazku čas a volnou chvíli k tomu, aby sám lépe rozpoznal svůj skutečný smysl života a své povinnosti vůči lidské společnosti. Necht' tedy tyto úžas vzbuzující vynálezy, které snížily potřebu lidských rukou u mechanických úkonů, získají snaživému dělníkovi volný čas, aby se mohl věnovat i svému duševnímu rozvoji, čímž teprve vědecký pokrok bude doprovázen i rozvojem morálky. Jak má ale dělník uspokojovat své životní potřeby, když má nižší výdělek a kratší a nejistější pracovní dobu? Lze očekávat obecné morální povznesení či duševní rozvoj tváří v tvář fyzickému chřadnutí? Základním kamenem, na němž spočívá teoretická stavba tohoto zlepšení postavení dělnické třídy, je jednota a láska k bližnímu!“²²²

Zavádění technických inovací nenazíral čtyřiaadvacetiletý Karl Scherzer jako symptom pokroku. Tím implicitně rozuměl spíše růst společenského sebevědomí a konsenzu či individuálního vzdělání a vědomí povinností vůči společnosti, zkrátka charakteristiky nutné pro zformování občanské společnosti. Ve své současnosti ale naopak pozoroval mnoho negativních okolností vyplývajících ze zavádění technologických inovací. Tyto „strašné jevy“ společnost rozdělovaly a její pokrok brzdily. Podobně jako Born chápal industriální chudobu jako sociálně podmíněný jev, a nikoliv jako důsledek individuálního pochybení dělníka. Také podobně jako

---

²²¹ „Mögen wir daher in allen den stauenswerthen Erfindungen im Gebiete der Mechanik eben so viele Triumphe des menschlichen Geistes und die unabweislichen Fortschritte unserer Zeit erkennen und bewundern, aber hüten wir uns, sie als die Vorboten einer bessern, glücklichern Zukunft mit Jubel zu begrüßen!“ Carl SCHERZER, Die jüngsten Erscheinungen im Gebiete des Buchdrucks, *Journal für Buchdruckerkunst, Schriftgießerei und die verwandten Fächer*, č. 2, 31. 1. 1846, s. 17–21, citát s. 17.

²²² „Die Einführung der Maschinen hat allerdings [...] Preisverminderung und Geschäftslosigkeit zur Folge gehabt. Aber sie sind eine von den Bedürfnissen der Zeit uns aufgedrungene Nothwendigkeiten, und die furchtbaren Erscheinungen [...] bilden bloß die Uebergangsperiode zu jener Organisation der Arbeit, welche jedem in Gesellschaftsverbände Lebenden auch Zeit und Muße verschaffen wird, seinem wahren Lebenszweck und seine Pflichten gegenüber menschlicher Gesellschaft genauer zu erkennen. So lasse jene stauenerregende Erfindungen, welche die theilweise Entbehrung von Menschenhänden bei mechanischen Verrichtungen hervorgerufen, dem strebenden Arbeiter Muße gewinnen, sich auch mit seiner geistigen Ausbildung beschäftigen zu können, und der wissenschaftliche Fortschritt hat auch einen sittlichen im Gefolge. Woher soll der Arbeiter seine Lebensbedürfnisse bestreiten, wenn sein Verdienst ein geringerer, die Arbeitszeit eine abgekürzte und precäre ist? Läßt sich wohl im Allgemeinen eine sittliche Erhebung, eine geistige Ausbildung bei körperlicher Verkümmern erwarten? Der Grundstein, auf dem das theoretische Gebäude dieser Zustandsverbesserung der arbeitenden Klasse beruht, ist Einheit und Nächstenliebe!“ Carl SCHERZER, Was uns Buchdruckern Noth thut, mit besonderer Beziehung auf Oesterreich, *Journal für Buchdruckerkunst, Schriftgießerei und die verwandten Fächer*, č. 13, 15. 7. 1845, s. 166–169, citát s. 167.

Born v jeho první brožuře hovořil o jednotě a lásce k bližnímu jako spolehlivých prostředcích na zlepšení životních poměrů dělníka. To opět dokládá skutečnost, že křesťanská symbolika výzev ke společenské jednotě byla okolo poloviny čtyřicátých let nejdůležitějším tropem diskuze o sociální otázce. Na rozdíl od Gelbrechta a Borna ale Scherzer nemluvil o utrpení a vykořisťování dělníka, o hrozící revoluci ani o nemorální buržoazii. Principálům, tedy majitelům knihtiskáren, pouze kladl na srdce, že „podřízení se svým šéfům nemají pouze bát, ale mají je i milovat a věřit jim“.

Obecná cesta k nápravě ale nevedla nostalgickým ohlazením na zaniklý svět malých struktur. Scherzer stál pevně na pozicích liberálního dějinného optimismu, a především silné víry v umírněný pokrok prostřednictvím reform, vzdělání a zvelebování „lidu“. Upřímně věřil, že současný rozklad je pouze přechodné období a že společnost bude schopná vyprodukovat svět práce, kde dělníci využijí ušetřený čas, který jim „věnovaly“ stroje, k tomu, aby se sami vzdělávali. Teprve tedy lidským úsilím a soustavnou prací na sobě samém bude technický pokrok doprovázen i rozvojem společnosti.

Moderní doba a nejistota pracovního místa nutila podle autora (knihtiskařské) dělníky, aby zanevřeli na dřívější družnost a soudružnost a navzájem se sami sobě stali konkurenty. To se musí podle Scherzera také změnit. A to prostřednictvím již zmíněné nově vytvářené vzájemnosti. Na rozdíl od Borna ale již ve svých textech z let 1845 a 1846 své myšlenky nevyjadřoval pouze v abstraktní rovině. Pro vylepšení pozic knihtiskařských dělníků navrhoval i konkrétní kroky: 1. Zvýšení a zároveň stanovení závazného minima mzdy knihtiskařských dělníků. 2. Omezení přijímání učňů 3. Úplné uzavření knihtiskáren pro práci žen a dětí 4. Zakládání svépomocných spolků na podporu nemocných, starých, invalidních a nezaměstnaných kolegů.²²³ Využívání práce žen na pomocné úkony (především jako nakladaček u rychlolistů) se stala běžnou praxí knihtiskáren, dětská práce typická pro hornictví nebo textilnictví zde byla spíše nahrazena vykořisťováním učňů. Neustále rostoucímu využívání práce nekvalifikovaných v knihtiskárnách tedy typografové zabránit nedokázali, v prosazování ostatních tří požadavků nadnesených Scherzerem se knihtiskaři stali zdaleka nejúspěšnějšími dělníky v 19. století.

Vrchol Scherzerova předbřeznového myšlení představovala brožura *O chudobě (Ueber das Armthum)*, kterou Scherzer zamýšlel vydat již roku 1847. Neprošla však cenzurou a Scherzer nechtěl vydat své dílo za hranicemi Rakouska, jak to (typicky v Lipsku) činili jiní autoři. Brožura tak byla vydána v nezměněné podobě až roku 1848.

---

²²³ Tamt., s. 168–169.

V úvodu své práce Scherzer (podobně jako Engels a vlastně i Born) legitimizoval svou pozici autora brožury, z které usiluje o „morální a duševní pozvednutí nižších lidových vrstev“, rovněž tím, že sám pobyl delší čas mezi dělníky a měl tak možnost zblízka poznat „jejich trápení a radosti, jejich stížnosti a bídu“.²²⁴ Dle něj současné rozmáhání bídy a nespokojenosti probudily k životu demokratické ideje, jež doposavad desetiletí pouze bujely „pod povrchem civilizace“. Vyjmenoval různá hladová povstání v Čechách, Slezsku nebo Polsku, fenomény jako přelidnění nebo klesající mzdy a stoupající nezaměstnanost, za které nemohly dle něj stroje samy o sobě, ale způsob jejich zavádění. Podobně kritizoval způsob, jakým hrstka obchodníků se spekulacemi zbohatla na položení železnice, nebo mluvil o „akciovém švindlu“ („Aktienschwindel“). Soudobé rozpory bohatství a chudoby byly v Scherzerových očích nejen nemorální, ale pro společnost i nebezpečné. Zejména varoval před tím, aby státy Evropy neponechávaly bezbranného dělníka napospas komunistickému vábení.²²⁵

Nebezpečné rozkladné tendence se sice snažily dle Scherzera řešit různé filantropické spolky (které právě ostře tepal Born), to ale podle názoru autora nestačí. Proto ve svém spise předložil k posouzení veřejnosti několik vlastních systémových řešení, která by měla přispět ke zlepšení sociální bídy i společenského napětí. Jakým způsobem se tedy měl zlepšit stav společnosti? 1. „Zřízením účinných vzdělávacích zařízení, praktických zemědělských a lidových škol“; 2. „Celkovým zlepšením postavení dělnických tříd“; 3. „Moudrým omezením sňatků“; 4. „Vystěhováním“; 5. „Zřízením půjčovacích bank a úvěrových ústavů“; 6. „Zavedením práva na ústní a veřejné řízení soudního řízení“; 7. „Celkovou reformou vězeňství“. Scherzer odpověděl i na otázku financování realizace těchto reforem: „Zavedením nejosvědčenější a nejspravedlivější ze všech daní, daně z příjmu“.²²⁶

Scherzerova koncepce byla směsicí liberálního důrazu na vzdělání, individuální práva a svobody a svobody jednotlivců a osvícensky založeným úsilím o racionální řízení společenských procesů shora.

Základ Scherzerova systému tvořily body jedna až čtyři. První se týkal nutnosti vzdělávání. Scherzer vybízel státy a obce k větším výdajům do vzdělávání dětí i ke zvýšené distribuci knížek lidového čtení mezi dospělé jako hlavního nástroje jejich vzdělávání. Vzdělání se od konce 18. století stalo jedním z hlavních nástrojů formování poddaných a občanů, od 19.

---

²²⁴ Carl SCHERZER, *Ueber das Armthum*, Wien 1848, Vorwort (nepag.).

²²⁵ Tamt., s. 1–3, 18.

²²⁶ 1. „Durch Errichtung von tüchtigen Lehranstalten, von praktischen Ackerbau- und Volksschulen“; 2. „Durch eine umfassende Zustandsverbesserung der Arbeiterklassen“; 3. „Eine weise Beschränkung der Ehe“; 4. „Auswanderungen“; 5. „Die Errichtung von Leihbanken und Creditanstalten“; 6. „Mündlichkeit und Oeffentlichkeit im Gerichtsverfahren“; 7. „Eine umfassende Gefängnißreform“. „Durch die Einführung der bewährtesten und gerechtesten aller Steuern, durch die Einkommensteuer“. Tamt., s. 3, 6, 11, 16, 18, 19, 21, 29.

století především vlivem liberalismu mu začal být přikládán zásadní význam pro individuální úspěch a štěstí i formování občanské společnosti.

Jako systémově přemýšlející metodik se Scherzer projevil v druhém bodě o celkovém zlepšení postavení dělnických tříd. Zpočátku opět zopakoval svou starší tezi, že zavedením strojů byl dělníkům dán čas k duševnímu rozvoji. „Egoističtí továrníci“ („selbstische Fabriksherren“) ale využili stroje pouze ke svému vlastnímu materiálnímu obohacení, aniž by se jakkoliv rozdělili o výhody jejich zavedení. Dělníkova existence se tak stala pouze chudší a nejistější. Někteří se dokonce z toho důvodu vydali na dráhu zločinu a jsou tak nakonec státu břemenem (k tomu viz body 6 a 7). Z triumfu lidského ducha se tak počal velký neduh lidstva. Povinnost společnosti je ale podle Scherzera prostřednictvím vhodného zřízení podporovat a pozvednout chudé z jejich bídného stavu. Zlepšení podmínek nižších vrstev musí začít v příbytcích a na pracovištích. Místa pobytu dělníků by měla mít dobré větrání a vhodné hygienické dispozice. Pro fyzický i morální vývoj je zcela nevhodné, aby v jedné místnosti například spalo 10 lidí. Stejně tak je pro Scherzera samozřejmé, že musí být odstraněna dětská práce. Čtenáře z řad majitelů podniků ubezpečuje, že mravní a morální pozvednutí dělnictva bude mít blahodárný vliv i na samotný průmysl, jelikož se mu bude dostávat šikovnějších a vzdělanějších pracovníků. Scherzer také překonává stanovisko běžné dobové kritiky návrhem masové výstavby domů, kde by dělnická rodina žila za drobný nájem ve světlých a velkých místnostech. Tyto domy by mohly ubytovávat i nezaměstnané. Šlo tedy o jakousi ranou představu sociálního bydlení.²²⁷

Scherzerovy návrhy číslo tři a čtyři poněkud upozadovaly liberální důrazy. Spíše se zde hlásil o slovo odkaz josefínsko-racionalistické tradice osvícenství ranému liberalismu v Rakousku.

Bod tři o omezení sňatků (a především porodnosti, o které se ale explicitně nehovoří) osob „materiálně a zdravotně“ nezpůsobilých k vychovávání dítěte byl pokusem o fúzi racionálního řízení společnosti shora při zachování individuální možnosti volby. Scherzer nechtěl zavádět drakonické omezování volby sňatku či zplození potomstva jako nejvýznamnější zastávce tohoto proudu myšlení, anglický ekonom, sociální myslitel a anglikánský pastor Thomas Malthus.²²⁸ Podobně jako on se ale hrozil destruktivních následků pohlavního pudu nižších vrstev. Vždyť i v Rotteckově *Staatslexikonu*, bibli německých

---

²²⁷ Tamt., s. 5–11.

²²⁸ K Malthusovi viz například Bedřich LOEWENSTEIN, *Víra v pokrok: Dějiny jedné evropské ideje*, Praha 2009, s. 249–250.

předbřeznových liberálů včetně Scherzera, se psalo, že neopatrné ženění a porodnost se nebezpečně rozmáhá mezi nejnižšími složkami obyvatelstva.²²⁹

Jakým způsobem je tedy ale omezit, a přitom toto rozhodnutí nevyucovat silou? I zde Scherzer věřil v neomezenou moc osvěty a vzdělávání. Když totiž

„jedinec prostřednictvím důkladného studia přírodních zákonů bude poučen, jak velký vliv má zdravotní stav rodičů na duševní a mravní vývoj dětí, tak zajisté budou mnozí, kteří by se za normálních okolností při prvním milostném vzplanutí hnali do sňatku, avšak nyní raději zvolí dobrovolně celibát, než aby přiváděli do tohoto světa další nešťastné bytosti, které nejsou schopní ani nasytit ani vychovat“.²³⁰

Ve své víře v moc osvěty překonávající lidské pudy byl tak Scherzer opravdu dítětem postosvícenského liberálního racionalismu ve střední Evropě.

Ve čtvrtém bodě „Auswanderung“ Scherzer operoval s racionálním vnitřním rozptylem osob z přelidněných částí habsburské monarchie i ostatních států, kde žijí zástupci „německého kmene“ na neobsazené zemědělské plochy. Zabránilo by se tak tomu, aby odvážní a podnikaví Němci masově odplouvali přes oceán do Ameriky. Jako vhodné destinace k doplnění stavu obyvatelstva uvedl Uhry, především Sedmíhradsko a oblasti v okolí Dunaje. V tomto návrhu mu jako inspirace jistě sloužily názory významného ekonomy a jednoho z myšlenkových otců celního spolku Friedricha Lista, jenž od počátku čtyřicátých let hlásil, že Uhry jsou vhodným novým domovem pro Němce nemající půdu. Listovy názory jeden čas našly ohlas i mezi uherskou šlechtou.²³¹

Pátý bod o zakládání úvěrových ústavů představoval dobovou fúzi liberálního a protekcionistického sociálního myšlení. Scherzer v něm navrhoval založení těchto „dobročinných“ ústavů, aby nemajetný člověk či obchodník nespadol při aktuálním ekonomickém neúspěchu do rukou lichvářů. Zároveň s tím požadoval Scherzer zpřísnění zákona o lichvě. Zdroje rozpočtu těchto ústavů poskytujících půjčky s minimálními úroky měli dodat čestní a bohatí dobrodinci („wohlhabende Menschenfreunde“) a Scherzer si přál vidět

---

²²⁹ C. SCHERZER, *Ueber das Armthum*, s. 11.

²³⁰ „Wenn jeder Einzelne über die Pflichten gegen sich und die Gesellschaft belehrt ist, wenn er durch ernstes Studium der Naturgesetze die Verantwortung erkannt hat, welche er bei der Eingehung einer Ehe auf sich nimmt; wenn er endlich unterrichtet seyn wird, von dem großen Einfluß des Gesundheitszustandes der Eltern auf die geistige und sittliche Entwicklung der Kinder, dann wird Mancher, der jetzt in der ersten Liebesregung heiratet, sich gerne einem freiwilligen Cölibat unterziehen, als unglückliche Wesen in die Welt zu setzen, die er weder zu ernähren noch zu erhalten im Stande ist,“ C. SCHERZER, *Ueber das Armthum*, s. 11–12.

²³¹ Eugen WENDLER, *Friedrich List (1789–1846). A Visionary Economist with Social Responsibility*, Berlin – Heidelberg 2015, s. 233–242.

v čele podobného podniku nějakého významného bankéře. Systémová podpora nemajetných měla být tedy v rukách skupiny ekonomicky nejsilnějších. Ovšem i stát mohl pomoci: Scherzer mu svěřil na starost, aby „prostřednictvím omezení živnosti jednotlivců uspokojil volání mas po zaměstnání“.²³² To se mělo dít znovuzavedením propůjčování koncesí na různé živnosti a zákazu jejich kumulace, aby silní hráči neovládali celý pracovní trh, zatímco masa strádá. Slovníkem Scherzera: aby bankéř nebyl současně továrníkem, pláteník krejčím nebo kožešník obuvníkem. Individuální milosrdenství zámožných dobrodinců tak mělo být doprovázeno silným státním paternalismem, který se ideově vracel ještě před osvícenský absolutismus.²³³ Zda by s tímto Scherzerovým opatřením souhlasili hypotetičtí sponzoři Scherzerových úvěrových ústavů, ponechme jako nezodpovězenou řečnickou otázku.

Body šest a sedm týkající se soudnictví a vězeňství byly nejvíce inspirované soudobým liberálním učením. Chudřas musí mít dle Scherzera právo na stejné vedení soudu jako vzdělaný a bohatý člověk. Zároveň Scherzer upozorňoval, že mnoho lidí je ve vězení zbytečně a věznic nemohou být tak ústavy, kde se trestaný napravuje, nýbrž pouze přeplněné „školy zločinu“. Vždyť nouze a nespokojenost jen „vytváří další komunisty“.²³⁴ Právo na veřejný a ústní proces, která byla již zavedeno před rokem 1848 v Anglii, Francii nebo v Porýní zase mělo zaručit, že spravedlnost nebude ovlivňovat současné soudcovo rozpoložení nebo jiné nevhodné vnější vlivy. Mimo jiné se Scherzer vyslovil proti trestu smrti.

Jak celkově uchopit Scherzerovo dílo o sociální otázce? Silně se v něm projevovalo opovržení nad společností ovládanou zákony poptávky a nabídky, který byl v Scherzerově myšlení asociován s nemorálností, švindlem a podvodem. Nechtěl přijmout fakt, že bohatství neplyne pouze z práce (ta samozřejmě byla pro směr liberalismu, který Scherzer vyznával, nejetičtějším zdrojem bohatství) nebo z půdy (jako to bylo u pozemkové šlechty, v ideálně nekomplikovaném světě jediným politickým protihráčem předbřeznových liberálů), ale i ze spekulace a kapitálu. Proto ani nekritizoval technický pokrok, ale jeho „zneužívání“ silnými hráči.

Toto etické pohoršení nad prosazující se kulturou směny převzal raný politický liberalismu při hledání vlastního jazyka od starší vrstvy politické romantiky. Například český novinář Karel Havlíček se k industriálnímu kapitalismu rovněž vyjadřoval nelichotivě v mnoha

---

²³² „Dem Staate sey ferner die Sorge überlassen, durch weise Beschränkung der Gewerbe des Einzelnen das Verlangen der Masse nach Beschäftigung befriedigen.“ C. SCHERZER, *Ueber das Armthum*, s. 18–19.

²³³ Již Marie Terezie po neúspěchu v sedmileté válce prohlásila několik (hlavně textilních) oborů za svobodné živnosti, jejichž provozování nemuselo být schváleno státem. K uvolňování cechovních pout a liberalizaci obchodu za doby vlády Marie Terezie a Josefa II. viz Pavel BĚLINA – Jiří KAŠE – Jan P. KUČERA, *Velké dějiny země Koruny české. Svazek X. 1740–1792*, Praha 2001, s. 394–413.

²³⁴ „Aber Noth und Unzufriedenheit erzeugen Kommunisten.“ C. SCHERZER, *Ueber das Armthum*, s. 25.

svých textech. Pro Havlíčka i Scherzera sloužil jako intelektuální vzor liberalismus již zmiňovaného Rotteckova *Staatslexikonu*.²³⁵

Scherzer jakožto umírněný, a navíc rakouský liberál přemýšlel daleko praktičtěji než jeho generační soupeřník Stephan Born. Zatímco Born již jako přesvědčený komunista objížděl dělnické spolky a kázal o blížící se revoluci, tak Scherzer se držel liberální nedůvěry vůči „politicky nespolehlivému“ dělnictvu, které má být v jeho celkové koncepci pouze pasivním příjemcem reforem a osvěty. Tyto své názory musel však rovněž revidovat po březnu 1848, kdy se dostal do popředí dělnických aktivit ve Vídni.

---

²³⁵ Viz např. Jakub RAŠKA – Matěj MĚŘIČKA, „Síla země založena na rolnictví vždy spočívá pevněji než na fabrikách, skrze které se, když neslušně rozmnoženy budou, jenom velký počet nastávajících žebráků v zemi zahnízdí“: Nemoci středoevropské modernizace v rakouské předbřeznové a revoluční žurnalistice jako diskurzivní krajina, *Sborník Národního muzea*, řada C – literární historie 2017, č. 3–4, s. 9–26.

2.5 Závěrem

Předchozí kapitola představila situaci knihtiskařských dělníků v počátcích mechanizace výroby tištěného slova ve druhé čtvrtině 19. století s důrazem na čtyřicátá léta, kdy se rychlost stával stále častější součástí inventáře knihtiskáren. Struktura kapitoly může být na první pohled matoucí. Na jejím počátku stojí popis oslav čtyřstého výročí vynalezení knihtisku v roce 1840 v Lipsku, kde se knihtiskařští dělníci prezentovali jako umělci, kteří v dokonalé harmonii se svými zaměstnavateli šíří slávu černého umění, vzdělávají národ a po vzoru otce knihtisku Johannese Gutenberga bojují svým umem proti bludům a duchovní omezenosti nepřátel pravdy, světla a svobody.

Vedle okázalé demonstrace přináleživosti k měšťanskému světu vysoké kultury však typografičtí pomocníci v té samé době stupňovali aktivity namířené proti libovůli majitelů knihtiskáren, které zas byly typické pro počátky dělnického hnutí. Z pozorování různých typů jednání knihtiskařského dělnictva v Lipsku okolo 1840 tak vyvstal základní badatelský problém této práce: jak je možné, že ti samí historičtí aktéři vystupovali v určitém typu situací jako vzdělaní umělci a při jiných příležitostech zase jako dělníci čelící výzvám proletarizace?

Ke zodpovězení této otázky jsem se rozhodl prozkoumat starší vrstvy dějin knihtisku a analyzovat sociální poměry, kulturní symboliku a tradice černého umění dob Gutenbergova vynálezu v polovině 15. století do mediální revoluce druhé poloviny 18. století, jež stála na počátku změn poměrů uvnitř knihtiskáren. Kvalifikovaní dělníci v knihtiskárnách neměli ani v éře manuálního tisku na rozdíl například od krejčovských tovaryšů žádnou naději, že si jednou otevřou vlastní podnik. Na druhou stranu byla v pracovním životě typografů přítomna menší míra mimoekonomického přinucení a v jejich životě více volnosti než v případě cechovně organizovaných tovaryšů. Typografové měli také již v raném novověku vybudovanou neformální komunikační síť napříč knihtiskárnami vzdálených od sebe i stovky kilometrů a ležících v různých státech, která zajišťovala, že v případě konfliktu v knihtiskárnách jednoho města nebudou majitelé knihtiskáren řečení principálové schopni nahradit své vzpurné zaměstnance prací dělníků z jiných měst.

Kapitola také předkládá mnoho důkazů, že typografové svou činnost vnímali od nepaměti jako cosi vyššího a posvátnějšího než jako pouhou práci. V knihtiskárnách pracovali exkluzivně kvalifikovaní a vzdělaní aktéři světa práce vždy zdůrazňující, že nejsou obyčejní „dělníci“ nýbrž „umělci“ a kapitalistické vztahy uvnitř knihtisku, který nebyl nikdy podřízen cechovní reglementaci, byly typografy vyvažovány zdůrazňováním vlastní výjimečnosti a

blízkosti ke světu vědy, literatury, umění a pokroku. Milieu kvalifikovaných dělníků knihtiskáren bylo tedy charakteristické neobvykle rozvolněným poměrem mezi sociálními vztahy a kulturním vědomím. Od takto definované skupiny pracujících nešlo v žádném případě očekávat, že by byli ochotni navazovat kolegiální vztahy nebo odborové aliance s dělníky a řemeslníky z jiných oborů.

Počátky hnutí typografického dělnictva proti rostoucí libovůli jejich zaměstnavatelů a zavádění rychlolisů, které postupně vytlačovaly ruční lisy a s nimi i kvalifikované tiskaře, zde byly sledovány na případu lipských pomocníků ve čtyřicátých letech 19. století. Strategie jejich kolegů v Praze a Vídni i přes propojenost typografického světa zde nemohly být zatím blíže zkoumány, jelikož v Rakouském císařství před rokem 1848 nemohli dělníci zakládat spolky ani vstupovat do veřejného prostoru a jako ostatní aktéři světa manuální práce zůstávají mimo poměry v knihtiskárnách jen těžko zachytitelní. Vycházel jsem však z přesvědčení, které snad uspokojivě potvrdí kapitola následující, že napětí mezi kulturou „černých umělců“ a dělníků ohrožených proletarizací bylo všeobecně rozšířené.

V poslední části předešlé kapitoly byly sledovány tři pohledy na ranou sociální otázku z pohledu knihtiskařů. Na případu v letech 1846–1848 vycházejícího lipského týdeníku *Typographia*, vůbec prvního časopisu psaného dělníky pro dělníky v německém jazyce, je zde představena diskuze o měnící se povaze typografovy práce v moderním věku. Badatel zde má možnost sledovat autoreflexi lidí práce v době, kdy většina ostatního dělnictva byla semianalfabetní. Píšící dělníci na stránkách listu komentovali, jak do kdysi elitního uměleckého oboru přichází vedle mechanických rychlolisů i techničtí odborníci bez knihtiskařského vyučení a nekvalifikované ženy mající za úkol manipulaci s archy papíru u rychlolisů. Více autorů proto na stránkách *Typographie* došlo k názoru, že s příchodem strojů a nekvalifikované pracovní síly se již knihtiskárny příliš neliší od ostatních dílen, manufaktur a továren. Okruh typografů píšících pro *Typographii* se shodoval, že zřejmě přišla doba, kdy typografové přestávají být umělci a stávají se běžnými dělníky. Z této diskuze vzešla ale nová silná autostylizace kvalifikovaných zaměstnanců knihtiskáren.

Typograf tedy již neměl být více umělcem, ale jistou výjimečnost si měl zachovat i nadále: v reflexích na stránkách *Typographie* se stal „myslícím“ dělníkem nadaným „duchovností“ a povzneseným nad hrubé materialistické bytí ostatních dělníků. Tato autostylizace se v příštích desetiletích prosadila v typografickém hnutí a měla dalekosáhlý význam pro jeho ideologie, strategie i sociální praxi kolektivního jednání. Občas z ní mělo vyplývat, že jsou typografové předurčeni stanout v čele ostatních dělníků, většinou ale spíše udržovali aristokratický distanc od ostatního dělnického hnutí, jak bude demonstrováno v

následující kapitole o revoluci 1848–1849, která byla důležitým milníkem ve formování dělnické třídy v německé střední Evropě.

V dalších dvou oddílech poslední podkapitoly byly sledovány myšlenky a životní osudy dvou vyučených knihtiskařů, Stephana Borna a Karla Scherzera, kteří se vyjadřovali veřejně ve svých textech k problematice dělnických poměrů v moderním věku. Předložené závěry jejich analýz se dají číst trojím způsobem: 1. Jako dva příklady, jak se dva aktéři vzeší z knihtiskařského prostředí vyrovnávali se soudobými ideologiemi o sociální otázce. Scherzer stál ve svých vývodech na pozicích postosvícenského umírněného liberalismu a věřil v společenskou opravu řízené veřejnými institucemi. Born se však v prostředí berlínských dělníků radikalizoval a po setkání s Friedrichem Engelsem v Paříži se na několik let stal disciplinovaným přívržencem myšlenek revolučního vědeckého komunismu. 2. Z hlediska dějin sociálních teorií se dá říct, že Scherzer stál na pozici kolaborativního modelu společnosti, kde racionální diskuze má vést k vyrovnávání různých individuálních a kolektivních zájmů. Born naopak po svém komunistickém obratu nevěřil ve smírné vyrovnávání zájmů, jelikož v takovém modelu společenské změny silnější strana vždy měla prosadit svou vůli. Jediným prostředkem na pozvednutí dělnické třídy tak mělo být v Bornově názoru získání mocenské hegemonie. Bornův model společenské změny byl tedy bytostně konfliktualistický. V době revoluce Born ale tento postoj částečně přehodnotil. 3. Jejich texty jsem ale také četl jako formující se repertoár obrazů dělnického utrpení i dělnické emancipace, který měl mít vliv i na pozdější myšlení o sociální otázce.

Bornův a Scherzerův krátký politický příběh bude dovyprávěn v následující kapitole.

3. Typografové a utváření dělnické třídy v revolučních letech 1848–1849: sociální hnutí, intelektuální reflexe a limity solidarity

3.1 Hnutí typografických dělníků v Lipsku, Vídni a Praze v letech 1848–1849 a jejich mezinárodní spolupráce

V následující podkapitole budu na příkladu tří vybraných měst a meziměstské spolupráce typografů a ostatního dělnictva analyzovat děje revoluce let 1848–1849. Budu tak činit ve vztahu k diskuzím o sociální otázce, k prvním veřejným výstupům dělnictva a k rozvíjení soustavné dělnické politické činnosti. V prvních třech oddílech věnovaných Lipsku (3.1.1), Vídni (3.1.2) a Praze (3.1.3) budu výklad strukturovat vždy dle totožného postupu:

1. Nejdříve budu v souvislosti s počátkem revoluce sledovat utváření a štěpení veřejného prostoru na otázce dělnické politiky. Počátek revoluce spojený s nadšením z nově nabyté svobody ve všech třech zkoumaných městech doprovázely obavy z autonomní dělnické činnosti, která, pokud nebude kontrolována, může způsobit destrukci stávajících sociálních vazeb.

2. Od analýzy jednotlivých ideologických a politických proudů let 1848–1849 různě se vztahujících k dělnictvu pak přejdu k rekonstrukci samostatné dělnické aktivity. Ta sahala od spontánních bouří přes promyšlenější odborové strategie až ke kladení obecných politických požadavků nebo budování vlastní infrastruktury dělnického hnutí napříč obory.

3. Po důkladném představení diskurzivního a sociálního prostoru revoluce budu sledovat činnost kvalifikovaných dělníků lipských, vídeňských a pražských knihtiskáren. Ve všech třech městech byli typografové mezi prvními dělníky, kteří vystoupili za zlepšení svých pracovních podmínek a ve srovnání s ostatními obory dosáhli zdaleka největších úspěchů. Popis odborové činnosti typografů není však cílem této podkapitoly, slouží pouze jako odrazový můstek k analýze pozice typografů v širším předivu diskurzů o sociální otázce, sociálních vztazích různých aktérů revoluce a kulturních vzorců imaginativních let 1848 a 1849.

V celé podkapitole 3.1 se ptám po možnostech a limitech mezioborové dělnické solidarity, což je motivováno mou snahou o předložení příspěvku k dějinám utváření třídního vědomí dělníků v prvotní fázi dělnického hnutí v letech 1848–1849. V oddílu 3.1.4 je na celou situaci nabídnuta ještě perspektiva jejich mezinárodní, mezistátní a meziměstské organizační činnosti na sjezdech a v celonárodním svazu knihtiskařů.

3.1.1 Lipsko

V noci z 28. na 29. února 1848 dorazila do Lipska zpráva o svržení monarchie a vyhlášení republiky ve Francii. Lipská veřejnost zprvu reagovala v legálních možnostech daného stavu. Lipští městští zastupitelé odeslali ve dvou peticích z 1. a 3. března adresovaných saskému králi Friedrichu Augustovi II. své požadavky, jejichž obsah by se dal shrnout jako opatrný liberální apel k demokratizaci, realizaci politické svobody a národní jednoty v rámci jednotného německého státu. Tón debat od března začaly udávat dvě hlavní frakce formující se již od počátku čtyřicátých let: okruh umírněných liberálů z vyšších pater měšťanské společnosti okolo již zmíněného Karla Biedermanna a poté skupina spíše níže situovaných, radikálně demokraticky smýšlejících intelektuálů okolo Roberta Bluma, mimo jiné věrného přítele lipských typografů, a Arnolda Rugeho, toho času lipského knihkupce. Mladohegelián Ruge byl v té době již zasloužilým aktivistou demokratického hnutí, který strávil mezi svým 20. a 30. rokem svého života šest let ve vězení, a během revoluce se stal jedním z hlavních aktérů krajní levice ve frankfurtském parlamentu. K okruhu Bluma a Rugeho se hlásilo i radikální lipské studentstvo.¹

K první eskalaci situace došlo 12. března. V tento den se měl uskutečnit „masový“ zájezd lipské veřejnosti do Drážďan, kde měla být předána již méně devótní petice saskému králi, jejíž text iniciovali a sepsali Robert Blum a nakladatel a knihtiskař Otto Wigand. Jejím hlavním požadavkem bylo okamžité odstoupení staré vlády, v níž stále část členů seděla na základě rodových privilegií, a vypsání voleb pro sestavení nové vlády. Záměr vyvolával nervozitu ve vládnoucích kruzích, mimo jiné kvůli očekávané velké účasti lipských dělníků. I proto byly v obou městech uvedeny v pohotovost vojenské jednotky. Pro velké napětí a očekávané pouliční boje se nakonec Blum a Wigand rozhodli akci odvolat. Namísto toho se večer lipská veřejnost a zástupci jiných saských měst sešli na lidovém shromáždění, které se spontánně změnilo ve volební schůzi zástupců města do přípravného „Vorparlamentu“ ve Frankfurtu. Zvoleni zde byli Biedermann jakožto zástupce liberálů a za demokraty Blum. Oba muži proklamovali, že jejich frakce budou postupovat koordinovaně v zájmu přestavby státu. Během několika dalších dní odstoupil starý předbřeznový kabinet a byla jmenována nová saská vláda, jež přislíbila zavedení základních liberálních požadavků.²

Aktivizace lipské politické veřejnosti s sebou jako i v mnoha jiných městech přinesla do veřejného prostoru zvýšené apely na nutnost vyřešení sociální otázky, jež byla

---

¹ Andreas SCHNEIDER, Leipzig in der Revolution von 1848/1849, in: S. Schötz (Hg.), *Geschichte der Stadt Leipzig*, s. 166–167.

² A. SCHNEIDER, Leipzig in der Revolution von 1848/1849, s. 170–171.

symbolizována především obrazy neutěšených poměrů městských dělníků a politickými nebezpečími z nich plynoucími. Ještě před revoluční politizací lipského dělnictva v druhé polovině března 1848 se stal centrem diskuze o tomto tématu okruh okolo dvou socialistických intelektuálů: spisovatele a učitele Friedricha Hermanna Semmiga a publicisty a nakladatele Emila Ottokara Wellera.³

Semmig s Wellerem předložili 15. března lipské veřejnosti petici spojující liberální požadavky s důrazem na sociální práva dělníků. Kromě neomezené svobody tisku a sdružování požadovali například snížení platů nejvyšších úředníků či výdajů na armádu a za ušetřené peníze zakládání lidových dílen pro nezaměstnané dělníky dle francouzského vzoru národních dílen nebo zákonné určení maximální pracovní doby na 10 hodin bez umenšení mzdy. O několik dní později založili Semmig s Wellerem Socialistický spolek. Pro větší dosah bylo uskupení na počátku dubna přejmenováno na Demokratický spolek. Spolek nepřilákal mnoho zájemců, ještě na počátku května 1848 měl podle jednoho lipského deníku pouze zhruba 135 členů a jeho hlavní činnost spočívala v přesvědčování veřejnosti formou tisku a vyvěšování letáků, typického média revoluce 1848.⁴

I přes zanedbatelný počet členů Socialistického / Demokratického spolku Semmigovy názory rezonovaly mezi lipskými dělníky. Je proto na místě se o Semmigových názorech alespoň stručně zmínit. Již roku 1846 napsal, že z humanistického hlediska nestojí liberalismus o nic výše než konzervatismus. V centru jeho slovníku stál „člověk“ a jeho „lidství“, které má být potlačováno prosazováním zákonů nabídky a poptávky jako nového dominantního společenského principu. Semmig nehledal řešení v boji proti kapitálu, ale ve vytvoření kompromisních vztahů mezi „kapitálem a prací“. Upřímně věřil v možnost postupného vyrovnávání nově se formujících tříd rodící se společnosti na základě racionální dohody. Jak napsal v letáku namířeném proti Robertu Blumovi z 12. března 1848: „kde však [kapitalista] ke svému podnikání užívá též cizích rukou, tam nechť dává dělníkům podíl z toho, co mu pomáhají vydělat, často obětující své zdraví.“ Semmig se tedy nikdy nestavěl proti disproporci ekonomické moci, ale spíše kritizoval její „zneužívání“.⁵ Tento morální jazyk velmi

---

³ S. SCHÖTZ, *Kommunale Selbstverwaltung und politische Öffentlichkeit 1841–1847*, in: S. Schötz (Hg.), *Geschichte der Stadt Leipzig*, s. 162; Karl OBERMANN, *Čtvrtý stav v revoluci. Němečtí dělníci v revoluci 1848*, Praha 1958, s. 161.

⁴ K. OBERMANN, *Čtvrtý stav v revoluci.*, s. 159–160, 163–164.

⁵ K. OBERMANN, *Čtvrtý stav v revoluci.*, s. 160–162. Citát s. 162, Orig.: „[...] wo er aber zu seinem Unternehmen fremder Hände noch bedarf, gebe er auch den fremden Arbeitern einen Anteil von dem, was sie ihm oft mit Autoopferung ihrer Gesundheit verdienen helfen.“, Hermann SEMMIG, *Sachsen! was thut Noth und was thut Blum? Ein offenes Wort*, 12. 3. 1848, překlad Josef Polišínský.

konvenoval lipskému dělnickému hnutí a podobné momenty je možné najít i například u Stephana Borna.

„Zlepšení postavení dělníků“ nebo „povznesení dělnického stavu“ bylo leitmotivem politiky dělnických spolků v Lipsku až do léta 1848. Mezi 18. březnem a 8. dubnem 1848 se uskutečnila první čtyři všeobecná dělnická shromáždění, kde se vyjednávaly hlavní zásady veřejné činnosti lipského dělnictva v nových poměrech. Hlavní elementy na těchto shromážděních tvořili zástupci elity kvalifikovaného dělnictva a také řemeslní tovaryši. Nekvalifikovaní dělníci nebyli slyšet. Hned první shromáždění navštívilo na dva a půl tisíce dělníků a dělnic, druhé již pět tisíc. Dělníci se na prvním shromáždění usnesli, že je nutno narovnat vztah mezi zaměstnanci a zaměstnavateli, k čemuž mají sloužit rovněž dělnické spolky, které mají být založené v jednotlivých oborech a které budou vzájemně koordinovat svou činnost. Na druhém shromáždění byl pak založen prozatímní výbor lipských dělníků. Mluvil zde také Robert Blum, který plénu navrhl, že se stane hlavním vyslancem vůle lipského dělnictva ve Frankfurtu, s čímž přítomní nadšeně souhlasili. Třetí shromáždění se usneslo, že dělnická shromáždění mohou vést pouze dělníci. Na základě rozmáhajícího se sebevědomého vstupování lipského dělnictva do veřejného prostoru rostla nervozita, že se brzy začne mobilizovat proti vlastnictví. Z toho důvodu čtvrté dělnické shromáždění 8. dubna označilo tento strach za „nesmyslnou domněnku majetné třídy“.⁶ Od počátku se shromáždění lipských dělníků účastnily i ženy. V březnu a dubnu 1848 to byla navíc jediná platforma, kde mohly veřejně formulovat své požadavky. V polovině dubna byl založen Spolek lipských služek. Činnost této organizace není doložitelná déle než jeden týden, předložila však požadavek na stanovení maximální pracovní doby a minimální mzdy.⁷

Na počátku května se spojil prozatímní výbor lipských dělníků zvolený na shromážděních s Lipským dělnickým spolkem založeným během dubna. Spolek měl v květnových dnech již na 500 členů.⁸ Prvního května také vyšel poprvé list tohoto spolku nazvaný *Lipské dělnické noviny* (*Leipziger Arbeiter-Zeitung*). Motto listu znělo „Vzděláním ke svobodě, svobodou k blahobytu“⁹ a v úvodníku bylo řečeno, že jeho účel je dvojitý: „1. Působit na duševní a morální vzdělávání dělníka jako člověka a občana 2. Vštípit mu poznání o jeho

---

⁶ K. OBERMANN, *Čtvrtý stav v revoluci.*, s. 167; Richard LIPINSKI, *Die Geschichte der sozialistischen Arbeiterbewegung in Leipzig*, Leipzig 1931, s. 47; A. SCHNEIDER, Leipzig in der Revolution von 1848/1849, s. 172.

⁷ A. SCHNEIDER, Leipzig in der Revolution von 1848/1849, s. 172.

⁸ H. ZWAHR, *Zur Konstituierung des Proletariats als Klasse*, s. 274.

⁹ „Durch Bildung zur Freiheit, und durch diese zum Wohlstande.“, *Leipziger Arbeiter-Zeitung*, č. 1, 1. 5. 1848, s. 1.

současném postavení ve státě a také mu utvořit vědomí o jeho právech jako člověka a státního občana, jemu, který doposavad ve státě znal pouze povinnosti.“¹⁰ Motivy zde užitě byly tvořené především instrumentáři liberálně-demokratického řešení dělnické otázky, které nejhlasitěji propagoval Robert Blum. Ty zahrnovaly liberální apely na politické zrovnoprávnění dělnictva, dělnickou svépomoc, sebevzdělávání a sebeorganizaci dělníků ve spolcích s umírněnou odborovou aktivitou. Ohlas zde ale našly i Semmigovy teze o dělníkovi, který musí znovu nalézt své lidství. O redakci se starali tři kvalifikovaní dělníci: soustružník A. Büttner, truhlář L. Kirsinger a hlavní místo zaujímal sazeč Oskar Skrobek, který byl lipské veřejnosti známý jako redaktor *Typographie* vycházející od roku 1846, přičemž *Lipské dělnické noviny* měly být nástupcem listu lipských knihtiskařů. Právě Skrobek byl v revoluční událostech typickým představitelem propojení demokratické části měšťanstva s dělnickým hnutím. Z velké části bylo jeho zásluhou, že se v Lipsku a vlastně v celém Sasku tato koalice udržela.

Skrobek již před rokem 1848 kromě redaktorských aktivit udržoval blízké přátelství s Robertem Blumem a dalšími demokraty z nedělnického prostředí a stejně jako Blum se i on připojil ve druhé polovině čtyřicátých let k hnutí „německých katolíků“, kteří vystupovali proti církevnímu dogmatismu, zastávali sociálně liberální názory a podporovali sjednocení Německa.¹¹

Sazeč Skrobek se pro svůj všeobecný rozhled a kontakty dostal po březnu rychle do čela lipského a posléze i saského dělnictva. Stal se předsedou a hlavním řečníkem již prvního dělnického shromáždění, které se konalo 18. března. Ve svém projevu řekl, že je „povinností dělnického stavu“ podílet se na uskutečňování svobody lidu. To se mělo dle něj dít především prostřednictvím zakládání dělnických spolků, podpůrných kas a sebevzděláváním. Také dodal, že pouze zlepšením vztahů zaměstnavatelů a dělníků je „možné zničit fantoma komunismu“.¹²

„Rudé strašidlo“ asociovaného s násilnou destrukcí stávajícího sociálního řádu Skrobek kritizoval již na stránkách *Typographie* roku 1847.¹³ Jeho potřeba se vůči němu znovu vymezit pramenila patrně z diskurzů okolo sociální otázky ve veřejném prostoru Lipska, jež dlouhodobě sledoval a jako redaktor i spoluutvářel. Například Karl Biedermann se roku 1847 v poslední

---

¹⁰ „1. Auf die geistige und sittliche Ausbildung des Arbeiters als Mensch und als Bürger einzuwirken 2. Ihm Erkenntnis einzuflößen über seine Stellung in der Zeit und im Staate und ein Bewußtsein seiner Rechte als Mensch und als Staatsbürger zu schaffen, ihm, der zeither im Staate nur Pflichten kennen sollte.“ cit. dle R. LIPINSKI, *Die Geschichte der sozialistischen Arbeiterbewegung in Leipzig*, s. 55.

¹¹ S. SCHÖTZ, *Kommunale Selbstverwaltung und politische Öffentlichkeit 1841–1847*, s. 161.

¹² „[...] das Verhältnis zwischen Arbeitgebern und Arbeitern bessern und so das Phantom des Kommunismus vernichten können.“ Cit. dle R. LIPINSKI, *Die Geschichte der sozialistischen Arbeiterbewegung in Leipzig*, s. 47.

¹³ REDAKTION DER TYPOGRAPHIA, *Offene Entgegnung*, *Typographia. Wöchentliches Organ für Buchdrucker etc.*, č. 14, 10. 7. 1847, s. 122

přednášce svého cyklu lipských *Přednášek o socialismu a sociálních otázkách* určených pro dělnictvo nechal slyšet:

„Bylo by největším neštěstím, kdyby socialistické hnutí předběhlo hnutí politické, kdyby dříve, než by byly střední vrstvy zcela politicky emancipovány, připuštěny k účasti na státním životě a vzdělány, proniklo toto hnutí již do nižších vrstev a odtud se snažilo rozvrátit stávající řád. Pak bychom se museli obávat nejhoršího, surového výbuchu ještě nevzdělanějších a nesvobodnějších živlů, násilného převratu všech poměrů, u něhož by nebylo možné předvídat, kdy a jak se z jeho chřtánu opět vynoří mírový řád.“¹⁴

Podobně v prvním čísle *Lipských dělnických novin* napsal v květnu 1848 zámečník Warth, že hlasatelům násilného převratu naslouchají pouze dělníci bez vzdělání a že „každý jiný rozumný člověk před takovými kroky právem varuje“. Dále argumentoval, že až bude „dělnický stav“ vzdělaný na potřebnou úroveň, tak se již nebude moci stát, že by uvěřili v komunismus a „strach majetných z nemajetných již bude pouze k smíchu“.¹⁵ I v tomto textu je patrný vliv souboru sociálních názorů Roberta Bluma. Frustrace dělnictva by neměla vést k jeho politické radikalizaci a touze zničit stávající řád.

Sám Skrobek měl rozhodně smířlivější postoj k liberalismu než Semmig a podobně jako jeho přítel Blum se vždy profiloval spíše jako demokrat než jako socialista.

Na počátku dubna byla na základě vyhlášky ministerstva vnitra založena Komise pro zkoumání živnostenských a dělnických poměrů (Kommission zur Erörterung der Gewerbe- und Arbeiterverhältnisse), která se měla skládat z dělníků, řemeslníků, živnostníků a fabrikantů. Komise se měla zabývat narovnáním poměrů mezi zaměstnavateli a zaměstnanci, a právě Skrobek byl saskou vládou určen jako zástupce saského dělnictva. Přitom stoupal výš i ve strukturách saského dělnického hnutí a na počátku června 1848 byl zvolen sekretářem Shromáždění saských dělnických spolků (Versammlung sächsischer Arbeitervereine).¹⁶

---

¹⁴ „[...] es wäre das größte Unglück, wenn die sozialistische Bewegung die politische überholte, wenn, bevor noch die Mittelklassen vollständig politisch emanzipiert, zur Theilnahme am Staatsleben zugelassen und herangebildet wären, die Bewegung schon in die untern Klassen eindrange und von dort aus die bestehende Ordnung aus ihren Angeln zu heben versuchte. Dann hätten wir das Schlimmste zu fürchten, den rohen Ausbruch noch ungebildeter und unfreier Elemente, einen gewaltsamen Umsturz aller Verhältnisse, bei dem gar nicht abzusehen wäre, wann und wie sich aus seinem Schlunde wieder eine friedliche Ordnung hervorarbeiten möchte.“ Karl BIEDERMANN, *Vorlesungen über Socialismus und sociale Fragen*, Leipzig 1847, s. 277–278.

¹⁵ „[...] jeden andern Vernünftigen, der, und zwar mit Recht, von solchen Schritten abmahnt.“; „Ist der Arbeiterstand erst so gebildet, wie es für ihn nötig ist, dann wird es nimmer möglich sein, daß der Kommunismus von demselben falsch verstanden wird; dann wird die Furcht der Besitzenden von der Besitzlosen von einer Lächerlichkeit.“ Cit. dle H. ZWAHR, *Zur Konstituierung des Proletariats als Klasse*, s. 272.

¹⁶ G. BEIER, *Schwarze Kunst und Klassenkampf*, s. 238–239.

Komise, v níž Skrobek zastupoval dělníky, zasedala mnoho týdnů, aniž by došla k něčemu konkrétnímu. Mnoho dělnických aktivistů začalo poukazovat na to, že existence této komise je pouze symbolickým a zcela bezobsažným aktem revoluční vlády, jenž měl neutralizovat dělnickou radikalitu či autonomní politiku dělnictva. Jediný výsledek činnosti komise bylo jmenování pracovní skupiny, která se měla zabývat poměry knihtiskařů.

Skrobek byl kvůli svým obhajobám vlády a neustálým výzvám dělníkům k trpělivosti také shledáván vinným. V tisku se objevovaly kritiky na jeho osobu coby „aristokrata“ a „reakcionáře“ a na podzim 1848 dostal řadu anonymních výhružných dopisů. Jinými svými názory a kroky tyto domněnky také přižívoval: podobně jako politicky radikálnější Born chápal dělnické hnutí jako sdružení kvalifikovaných a vzdělaných dělníků. Dělníci bez odbornosti a vzdělání měli zůstat zatím stranou, jelikož by, jak bylo naznačeno výše, podléhali svodům rychlých a destruktivních řešení, která by ohrožovala pokrok celého hnutí.¹⁷ K těmto názorům obou aktérů jistě přispěla i jejich knihtiskařská výchova.

V důsledku vysoké koncentrace aktérů literární kultury a mírné cenzurní praxe saského království bylo Lipsko již v době předbřeznové centrem německé žurnalistiky. V době revoluce jeho význam ještě vzrostl. Během revoluční doby vycházelo v Lipsku postupně až 300 periodik a ve veřejném prostoru se objevilo na 1000 letáku.¹⁸ V obou případech šlo o vyšší počty než v téměř desetkrát větší Vídni. Náhlé zvýšení významu tištěného slova představovalo – jako i v jiných městech – výhodnou vyjednávací pozici pro dělníky, kteří svým umem vyráběli z chaotických rukopisů plných škrťů, gramatických chyb a inkoustových kaněk úhledné novinové sloupce a odstavce v knihách. Vzhledem ke své neustále zdůrazňované kulturní úrovni to navíc v jejich pohledu měli být právě oni, kdo má stanout v čele rodícího se organizovaného dělnického hnutí.

Dne 28. března 1848 se konalo první revoluční shromáždění všech lipských knihtiskařů, na kterém se sešlo několik stovek kvalifikovaných tiskařů a sazečů působících v hlavním evropském městě knihy. Hlavní řeč zde pronesl sazeč Ludwig Friedrich Michaelis. Jeho projev kombinoval rodící se kolektivní sebevědomí dělnické třídy a demokratické představy o spravedlnosti s genderově a stavovsky podmíněnou hrdostí typografů na vlastní výjimečné postavení:

---

¹⁷ H. ZWAHR, *Zur Konstituierung des Proletariats als Klasse*, s. 265, 276; K. OBERMANN, *Čtvrtý stav v revoluci*, s. 170.

¹⁸ A. SCHNEIDER, *Leipzig in der Revolution von 1848/1849*, s. 169.

„Je na nás, ctihodných mužích, kteří již začali bořit bariéry oddělující jednotlivé třídy lidské společnosti, aby uvedli tuto ušlechtilou myšlenku do praxe. [...] Chceme snad ještě déle nosit otrocké řetězy? [...] Kolegové! Všichni tito bratři v široké německé říši k nám vzhlízejí, prorazme jim cestu, jistě nás budou následovat. Začněme! [...] K úpravě všeobecných poměrů dělníků je nutné, aby se spojili všichni bez rozdílu oboru, při prosazování našich specifických zájmů se ale můžeme spojit jen my sami; toto spojení musí být pevné a nerozlučné, a za tím účelem musíme odhodit všechnu aroganci, všechnu hloupou pýchu [...].“¹⁹

V proslavu byl patrný i vliv F. H. Semmiga a jeho myšlenek o navrácení lidství dělníkovi:

„Klesli jsme na úroveň bezduchého stroje, na úroveň zvířete; nepoznali jsme smysl svého života, neznali jsme jiný životní cíl než obětování potu a krve jednotlivcům [...]. Nejdůležitější je nyní proměnit ‚služebníky strojů‘ [...] opět v lidské bytosti; plně nezadusit nyní slabě doutnající jiskru lidského ducha, ale roznítit ji v mocný plamen.“²⁰

Konkrétní požadavky lipských knihtiskařů měly být předány ve strukturovaném textu v nejbližších dnech principálům. Nyní alespoň sazeč Michaelis zdůraznil nejdůležitější body: „Náš první požadavek je, abychom již nebyli nuceni dělit náš život jen mezi spánek a práci!“, načež zdůraznil nutnost zavést maximálně desetihodinovou pracovní dobu a zvýšení mezd o 25 %, obnovit smírčí soud a povinnost vyplácení mzdy každý týden. Na konci projevu ještě Michaelis zopakoval: „Svobodný tisk by neměl být již déle poskvrněn otroctvím dělníků, kteří se podílí na jeho vydávání; i oni se chtějí svobodně pohybovat a stále rostoucí demoralizace mezi našimi uměleckými druhy dosáhne svého konce.“²¹

---

¹⁹ „Es ist an uns, den würdigen Männern, welche schon den Anfang machten mit Niederreißung der Schranken, welche die einzelnen Klassen der menschlichen Gesellschaft trennten, die Hand zu reichen zur Ausführung dieses erhabenen Gedankens. [...] Wollen wir noch länger Sklavenketten tragen? [...] Collegen! diese Brüder alle im weiten deutschen Reiche blicken auf uns, brechen wir ihnen Bahn, sie werden uns gewiß nachfolgen. Machen wir den Anfang! Zur Regulierung der allgemeinen Arbeiterverhältnisse ist es nothwendig, daß sich Jeder ohne Unterschied des Geschäftes aneinander schließe, aber zur Verfolgung unserer speciellen Interessen können nur wir selbst uns vereinigen; diese Vereinigung muß aber eine feste und unzertrennliche sein [...] und dazu thut, daß wir allen Dünkel, allen dummen Stolz von uns abwerfen [...].“ *Die Leipziger Beschlüsse, Journal für Buchdruckerkunst, Schriftgießerei und die verwandten Fächer*, č. 5, březen 1848, s. 61–65., cit. s. 61–63.

²⁰ „Wir sind zur willenlosen Maschine, zum Thiere herabsunken; wir erkannten die Aufgabe unseres Lebens nicht wir kannten keinen anderen Lebenszweck, als Schweiß und Blut Einzelnen zu opfern [...]. [...] ist das Nothwendigste, die ‚Maschinisten‘ [...] wieder in Menschen zu verwandeln; den schwach glimmenden Funken des menschlichen Geistes nicht vollends zu ertöden, sondern zu vollen Flamme anzufachen.“ *Tamt.*, s. 62.

²¹ „[...] daß man uns nicht mehr zwingt, unser Leben nur zwischen Schlaf und Arbeit zu theilen! [...] „Die freie Presse soll nicht mehr geschändet sein durch Sklaverei der dabei beteiligten Arbeiter; frei mögen auch diese sich bewegen und die bei unseren Kunstgenossen immer steigende Demoralisation wird ihre Grenze erreicht haben.“ *Tamtéž*, s. 64.

Po úvodním projevu hovořilo ke shromáždění ještě několik jiných kolegů a byl ustanoven výbor, který měl vypracovat konkrétní požadavky typografů a poté je předat principálům. Pro formulaci požadavků, které dodal dělnický výbor, byl však osloven lipský spisovatel Maxmillian Langenschwarz, jenž byl přítomný již na úvodním shromáždění knihtiskařů. Angažování spisovatele v konfliktu o podmínkách práce mezi zaměstnavateli a zaměstnanci mělo veřejnosti připomenout, že ve sporu nejde pouze o zlepšení života dělníků, nýbrž že se zde hraje o něco většího: o německou kulturu a vzdělanost, pro jejichž další rozkvět je udržení úrovně knihtiskáren a jejich zaměstnanců nezbytná. Také se jednalo o jasný signál, že knihtiskaři budou sice rádi svou ojedinělou zkušenost s organizováním sdílet při budování struktur dělnického hnutí, avšak pro své vlastní záležitosti chtějí spojence hledat ve vybranější společnosti než mezi ostatními dělníky.

O pár dní později (3. dubna 1848) dr. Langenschwarz odevzdal hotový text nazvaný „Veškerým pánům majitelům knihtiskáren Lipska“, který byl ihned vysázen, vytisknut a jako leták odeslán k rukám všem principálům a pracovním kolektivům knihtiskáren v Lipsku a také uveřejněn v tisku.²² Text je důležitým kulturněhistorickým vhladem do myšlenkového světa typografických dělníků v polovině 19. století. V úvodních odstavcích, jež předcházely konkrétním požadavkům, se oslavovala odvěká symbióza principálů s jejich zaměstnanci, v obou případech nezbytných údů černého umění, a také jejich přináležitost k mužům pera, spisovatelům, básníkům, novinářům, kteří měli v revolučních časech bojovat svým umem za prosazování ideálů svobody a rovnosti. Provolání k principálům však využívalo také apelu na národní solidaritu všech Němců nebo motivů maskulinní racionality vzdělaných mužů:

„Jsme hrdí na to, že obrovská propast, která stále odděluje tolik jiných tříd dělníků od jejich zaměstnavatelů, pro nás neplatí. Cítíme hrdost, že stojíme před muži, kteří mají přímý vztah k literatuře a mají možnost každý den zkoumat a brát si k srdci vše, co génius doby ukládá v dílech a spisech pro spásu znovuzrozeného člověka. [...] Obracíme se na vás s pevným přesvědčením, že vy sami si nás nepřejete vidět jako zženštilé prosebníky, ale jako muže, kteří požadují, co jim náleží. [...] I vy jste kdysi spočívali u prsu německé matky.“²³

---

²² An sämtliche Herren Buchdruckereibesitzer Leipzigs., *Journal für Buchdruckerkunst, Schriftgießerei und die verwandten Fächer*, č. 5, březen 1848, s. 66.

²³ „Wir [...] fühlen wir mit Stolz, daß die gewaltige Kluft, welche so viele andere Classen von Arbeitern noch immer von ihren Arbeitgebern trennt, für uns nicht vorhanden ist. Wir fühlen mit Stolz, daß wir vor Männer hintreten, deren unmittelbares Verhältniß zum Gebiete der Literatur ihnen Tag täglich Gelegenheit giebt, alles Das, was der Genius der Zeit in Werk und Schrift zum Heile des *wiedergeboren Menschenrechts* niederlegt, zu prüfen und ins Herz zu fassen. [...] Wir treten mit der festen Ueberzeugung vor Sie hin, daß Sie selbst in uns nicht etwa weiblichstehende Bittsteller, sondern *Männer, die da fordern, was ihnen gebührt*, zu sehen wünschen. [...] Auch

V Langenschwarzově textu se opět zopakovalo, že typografičtí dělníci nestojí o komunismus, zde chápaný jako iracionální a vlastně i nespravedlivá utopie úplné sociální rovnosti. Druhým dechem však sebevědomě dodal, že typografičtí dělníci chtějí žít důstojně lidským tvorem:

„My nechceme komunismus, moji pánové, – nechceme stav založený na nemožnosti. Ne! Z celé duše uznáváme ony stupně uvnitř lidské společnosti, které se díky oboustranné snaze o vyšší pokrok samy od sebe utvářejí. Na druhé straně však chceme dosáhnout *zajištění naší existence* v souladu se všemi zákony přírody a lidských práv; chceme rádi žít, abychom mohli pracovat, ale chceme také pracovat jen proto, abychom mohli žít, a nejen přežívat a jako tažné zvíře se nechat vláčet od obušku k senu a od sena k obušku.“²⁴

Langenschwarzův text stojí za hlubší reflexi. V jeho základu stála představa přirozené spravedlnosti, kterou nyní měli držitelé ekonomické moci svým jednáním zrazovat. Dle mého názoru nelze tuto figuru raného dělnického hnutí marginalizovat, jak to činili východoněmečtí marx-leninští historici, jako „(spontánní) ekonomismus“ nebo „trade-unionismus“, tedy jako úsilí o zlepšení vlastní situace bez hlubší politické koncepce.²⁵ Jedná o neetické historiografické mentorování dobových aktérů – v tomto případě „zleva“ –, navíc je tento přístup zcela ahistorický a brání pochopení jednání a smýšlení aktérů. Pokusme se spíše strategie lipských typografických dělníků roku 1848 nahlížet v historických souvislostech doby než z hlediska vytoužené ideální pozice, ke které se měli v následujících časech dělníci „promyslet“ či „propracovat“.

Historici již dlouho píší o tom, že klesající status řemeslnických tovaryšů od druhé poloviny 18. století vedl k jejich radikalizaci, jejímž prostřednictvím si chtěli udržet svůj „symbolický kapitál cti“. Zároveň se v prostředí radikálních řemeslnických aktivistů

Sie haben einst an einer deutschen Mutterbrust geruht.“ An sämtliche Herren Buchdruckereibesitzer Leipzigs., s. 66–67. Zvýraznění (zde naznačeno kurzivou) užito v originále.

²⁴ „Wir wollen keinen Communismus, meine Herren, – keinen auf Unmöglichkeit basierten Zustand. Nein! Wir erkennen aus voller Seele diejenigen Abstufungen in der menschlichen Gesellschaft, welche durch das gegenseitige Streben nach höhern Aufschwunge als von selbst sich gestaltend hervortreten. Aber, wir wollen dagegen eine, allen Gesetzen der Natur und des Menschenrechts entsprechende *Sicherstellung unserer Existenz*; wir wollen ja gerne leben, um zu arbeiten, aber wir wollen auch nur arbeiten, um zu *leben*, und nicht um blos zu vegetiren und gleich dem Lastthiere von Knüppel auf's Stroh und vom Stroh zum Knüppel getrieben zu werden.“ An sämtliche Herren Buchdruckereibesitzer Leipzigs., s. 67.

²⁵ Především Zwahr a Obermann oba termíny užívali hojně pro kritiku „ideologické nevyspělosti“ nekomunistických dělníků v revoluci 1848: H. ZWAHR, *Zur Konstituierung des Proletariats als Klasse*; K. OBERMANN, *Čtvrtý stav v revoluci*. Základ pro jejich slovník i teze o živelném hnutí dělnictva, které bez vedení komunistické inteligence propadá trade-unionismu a tedy i buržoazní ideologii, činil spis V. I. LENINA *Co dělat? Palčivé otázky našeho hnutí* z roku 1902 (česky poprvé 1947).

zformovaly představy o spravedlivém uspořádání poměrů pracujících zahrnující například ceny základního zboží, výši mezd či poměr práce a volného času. Historik E. P. Thompson tyto představy zkoumal a z dobových pramenů použil pro jejich souhrnné označení termín „morální ekonomie“.²⁶ Oba tyto momenty jsou patrné i na požadavcích lipských typografů roku 1848 a způsobu jejich vyjednávání.

Nejkvalifikovanější elitní dělníci a řemeslní tovaryši utvářející jádro dělnického hnutí roku 1848–1849 však na rozdíl od svých „bratrů“ o desetiletí dříve či řemeslných mistrů v jejich současnosti již neusilovali o návrat do poměrů před industrializací a erozí cechovní reglementace výroby a směny. Naopak se zde prosazovaly zcela nové naděje v koalici s progresivními silami měšťanské politiky, kterým dělníci měli svými těly pomoci vybojovat liberální rekonstrukci státu, za což očekávali garanci práva rozhodovat o věcech veřejných a ochrany před všemocností svých zaměstnavatelů na pracovišti. Cesty politického zrovnoprávnění a zavádění sociálních reforem byly později jiné, v kontextu revolučních let se však v žádném případě nejednalo o chabý či naivní intelektuální výkon.

Po Langenschwarzově úvodu následovaly v dopise principálům konkrétní požadavky v osmi bodech:²⁷ 1. Maximálně desetihodinový pracovní den s jasně ohraničenou pracovní dobou od sedmi hodin ráno do sedmi hodin večer s dvěma hodinami obědové pauzy, 2. za práci o nedělích, svátcích a v noci dvakrát vyšší mzdu, 3. za čekání na práci v pracovní době náhradu ve výši 2,5 nových grošů za hodinu, 4. bezpodmínečné vyplácení mzdy každý týden, 5. přístup veřejnosti na zasedání Sdružení lipských knihtiskařů a stejné zastoupení pomocníků a principálů tamtéž, 6. zřízení smírčího soudu se zastoupením tří principálů, tří sazečů a tří tiskařů, 7. znovuzavedení peněžní náhrady za nedodaný hotový výtisk pro dělníky, která bude použita ve prospěch vdovské a invalidní podpůrné pokladny, 8. bezplatné jednání mezi pány principály a jejich dělníky, žádní advokáti ani placení zprostředkovatelé, žádná zbytečná razítka placená z kapes dělníků, nýbrž přímé jednání obou stran. Poté ještě v žádosti následovaly různé zvláštní požadavky sazečů a tiskařů. Sazeči například požadovali zvláštní sazby za různá písma, tiskaři navrhovali systém, který by spravedlivě reguloval počet tiskařských strojů a učedníků v officínách tak, aby již nemuseli žít v „poměrech jako sluhové“ a zároveň aby „nebyl

---

²⁶ Edward P. THOMPSON, *The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century*, *Past & Present*, č. 50, 1971; Andreas GRIEBINGER, *Das symbolische Kapital der Ehre. Streikbewegungen und kollektives Bewusstsein deutscher Handwerksgelesen im 18. Jahrhundert*, Frankfurt – Berlin – Wien 1981.

²⁷ An sämtliche Herren Buchdruckereibesitzer Leipzigs., s. 67.

doposavad nabitý majetek principálů v ohrožení“.²⁸ I zde se tedy snažili o udržení vyváženosti mezi sociální reformou a liberálními hranicemi revoluční přestavby státu a společnosti.

Všechny požadavky v žádosti měly být podkladem pro tarif (kolektivní smlouvu), který měl platit pro všechny knihtiskárny v Lipsku. Na konci žádosti ještě výbor pěti kolegů zastupujících veškeré knihtiskařské pomocníky v Lipsku apeloval na majitele knihtiskáren, ať v žádném případě nezkoušejí bojovat proti jejich „spravedlivým požadavkům“, jelikož již učinili opatření, díky nimž nemohou prohrát a budou svorně postupovat dle hesla „jeden za všechny a všichni za jednoho“. To se již dalo vyložit jako nepřímá hrozba stávkou v případě neochoty principálů ke změně poměrů ve svých podnicích.²⁹

Pátého dubna došlo v budově lipské Knihkupecké burzy ke schůzi mezi zástupci dělníků a principálů, kde měly být projednány jednotlivé požadavky pomocníků. Tato schůze nevedla k žádnému závěru, jelikož knihtiskařští dělníci nechtěli jakkoliv ustoupit ze svých stanovisek a zástupci majitelů knihtiskáren je na druhé straně odmítali splnit v jejich plné šíři. O pár dní později však od principálů došel výboru dělníků dopis, ve kterém stálo, že „vzhledem k tomu, že nebylo dosaženo dohody s pomocníky o požadavcích obsažených v jejich petici ze 3. dubna, se celá záležitost a její urovnání svěruje s důvěrou do rukou ministerstva, které oplývá důvěrou všech tříd; do té doby však v zájmu dobrého porozumění bude vyhověno přáním pomocníků“.³⁰

Lipští knihtiskaři tedy slavili vůbec jako první němečtí knihtiskaři bezprecedentní úspěch v podobě náhlého zlepšení svých poměrů, a to navíc zcela bez nutnosti vstoupit do stávky. Následovalo další shromáždění lipských dělníků, na kterém byl přítomný i předseda výboru lipských principálů Raymund Härtel, jenž působil již jako předseda komitétu pro oslavu knihtisku v roce 1840 a v šedesátých a sedmdesátých letech se stal hlasitým kritikem odborů kvalifikovaných knihtiskařů.

Härtelova řeč vyslovená na dělnickém shromáždění je typická pro náhled majitelů knihtiskáren na aktivizaci jejich dělníků zapříčiněnou revoluční skutečností. R. Härtel nejdříve pochválil „taktní a rozvážný“ způsob, jakým pomocníci prosazovali své požadavky, které byly na základě jejich vzdělání a výkonů dle něj zcela oprávněné. Přítomné dělníky dále ujistil, že se principálové budou snažit i za cenu vlastních obětí zajistit knihtiskařům zaměstnání.

---

²⁸ „Knecht-Verhältnisse“, „Um nicht etwa einen Eingriff in das bereits erworbene Eigenthum der Herren Prinzipalle [...]“, An sämtliche Herren Buchdruckereibesitzer Leipzigs., s. 69, 70.

²⁹ Tamt., s. 70–71.

³⁰ „da eine Verstärkung mit den Gehülfen über die in deren Eingabe von 3. April gestellten Forderungen nicht zu Stande gekommen, die ganze Angelegenheit und deren Schlichtung vertrauensvoll in die Hände des Ministeriums, welches ja das Vertrauen aller Klassen besitze, legen; inzwischen aber zu Herstellung des guten Vernehmens des Wünschen der Gehülfen nachkommen würden.“ Die Leipziger Beschlüsse, *Journal für Buchdruckerkunst, Schriftgießerei und die verwandten Fächer*, č. 5, března 1848 s. 65.

Nakonec vyjádřil naději, že se principálové budou moci i nadále spolehnout na energickou součinnost „korporace“ knihtiskařů v potlačování jakéhokoliv ohrožování klidu nebo majetku v oné zjitřené době. Prohlásil, že u knihtiskařů často se objevující heslo „jeden za všechny, všichni za jednoho“ snad znamená, že knihtiskařští dělníci budou vždy postupovat ruku v ruce se svými zaměstnavateli. Přítomné dělnické shromáždění reagovalo na Härtelovu řeč trojitým provoláním slávy („Hoch!“) lipským principálům.³¹

Vlnu zakládání dělnických spolků kombinující vzdělávací a odborové aktivity, tedy model dělnické „asociace“, v představě Härtela jakožto reprezentanta hlasu lipských principálů měla zpomalit stará pozdně středověká představa „korporace“ (je důležité, že Härtel slovo sám použil), jež sdružovala všechny aktéry oboru a tím i neutralizovala jejich případné vzájemné třecí plochy. Několik staletí zdůrazňovaná aliance mezi knihtiskařskými principály a pomocníky a stále velmi živý sen knihtiskařských dělníků o svém zvláštním postavení zapříčinily, že idea korporace měla nadále velký ohlas.

V Lipsku tedy dosáhli knihtiskařští dělníci splnění požadavků mírovou cestu. O pár týdnů později dosáhli i jejich kolegové v Berlíně podobných podmínek, zde si je však museli vymoci stávkou, jež byla zdejšími dělníky již reflektována jako konflikt mezi „kapitálem a prací“.³² Pod dojmem úspěchu lipských knihtiskařů začaly bojovat za zlepšení svých poměrů práce i další obory v Lipsku: jen v dubnu 1848 to byli tabákoví dělníci nebo truhlářští a zedničí tovaryši.³³ Další vlna radikalizace knihtiskařských dělníků v Lipsku a dalších městech v Německu přišla v létě 1848 v návaznosti na výsledky celoněmeckého sjezdu knihtiskařů v Mohuči.³⁴

V červenci 1848 byl schválen tarif za odborné knihtiskařské práce platný pro celé Lipsko a také založen Knihotiskařský spolek v Lipsku (Buchdrucker-Verein in Leipzig). Statuta spolku z dubna 1849, jež se zachovala v knihovně Městského muzea v Lipsku, poskytují mnoho informací o vnitřní struktuře pravděpodobně nejlépe organizovaného spolku knihtiskařských dělníků roku 1848 v Německu a také ukazují, které momenty a hodnoty ve vlastní organizaci zdůrazňovali samotní dělníci.³⁵

Ve stanovách byl spolek prezentován jako jakýsi kompromis mezi středověkou „korporací“ a moderní odborovou „asociací“. Zřízení spolku a napsání jeho stanov bylo

---

³¹ Die Leipziger Beschlüsse, *Journal für Buchdruckerkunst, Schriftgießerei und die verwandten Fächer*, č. 5, březen 1848 s. 65.

³² K berlínským poměrům viz oddíl věnovaný Stephanu Bornovi v podkapitole 3.2.

³³ H. ZWAHR, *Zur Konstituierung des Proletariats als Klasse*, s. 270.

³⁴ O sjezdu a jeho následcích viz poslední oddíl této podkapitoly.

³⁵ *Statuten des Buchdrucker-Vereins in Leipzig* (April, 1849), Stadtgeschichtliches Museum Leipzig, sig. M 288.

záležitostí pouze knihtiskařských dělníků, přistoupení principálů však bylo možné a vítané.³⁶ Spolek měl „pozvednout tolik klesající stav“ knihtiskařů, přičemž prostředkem k tomu mělo být právě zakládání lokálních knihtiskařských spolků, které spolu budou vzájemně komunikovat a koordinovat svou činnost. Spolek se také chtěl svou činností připojit „k všeobecným snahám o zlepšení postavení dělnických tříd a vymáhání jejich práv“.³⁷

Členem spolku se dle stanov mohl stát každý v Lipsku působící knihtiskař. Formálně se členství stvrzovalo podpisem a místem narození přistoupivšího pod statuta spolku. Práva a povinnosti člena spolku se vztahovaly i na projíždějící typografy, kteří v Lipsku pracovali jen krátkodobě, pokud byli vybaveni potvrzením o členství knihtiskařského spolku v jiném městě. Každému členovi, který spáchal nějaký zločin a byl odsouzen, se automaticky rušilo členství ve spolku, po roce od konce trestu však mohl znovu požádat o přistoupení.³⁸

Mezi základní povinnosti členů spolku patřila pravidelná finanční spoluúčast na nemocenské a invalidní pokladně. Každý člen spolku měl pokladně spolku týdně odvádět půlku nového groše, což tvořilo základ spolkového jmění.³⁹ Platit odvody ze mzdy těmto sociálním fondům spolku pak nemuseli nemocní a nezaměstnaní knihtiskaři. Dle stanov spolek také podporoval nezaměstnané knihtiskaře po dobu osmi týdnů dvěma toлары týdně, což odpovídalo zhruba třetině mzdy. Pokud si nezaměstnaní nenašli kondici během osmi týdnů podpory, byli podporováni dalších 26 týdnů, ovšem již pouze jedním tolarom týdně. Mezi jednotlivými výplatami podpor, ať již nemocenské nebo nezaměstnanecké, muselo však vždy uplynout alespoň osm týdnů. Podobně mohl člen spolku čerpat z těchto podpůrných fondů pouze za předpokladu, že po dobu minimálně osmi týdnů předcházející jeho nemoci nebo nezaměstnanosti pravidelně platil své odvody. Členové spolku, kteří vyjížděli na vandr mimo Sasko, obdrželi od spolku čtyři toлары.⁴⁰

Hlavní výkonnou moc spolku drželo generální shromáždění všech členů spolku. Generální shromáždění se konala na počátku každého měsíce a jednotlivá opatření byla schvalována prostřednictvím hlasování všech přítomných členů spolku. Každého generálního zasedání se proto musely účastnit alespoň dvě třetiny členů spolku, aby jeho rozhodnutí byla platná. Účast na zasedání byla pro členy spolku další povinností, kdo se tedy bez omluvy

---

³⁶ „[...] es wird jedoch von diesen der Beitritt der Principale aufrichtig gewünscht und angestrebt.“ Překlad: „Přesto si [pomocníci] upřímně přejí a usilují o přistoupení principálů.“ Tamt., s. 1.

³⁷ „[...] und schließt sich somit den allgemeinen Bestrebungen zur Verbesserung der Lage der Klassen und zur Geldendmachung der Rechte derselben an.“ Tamt., s. 2–3.

³⁸ Tamt., s. 3.

³⁹ Přičemž 30 nových grošů (Neugroschen) tvořilo jeden tolar. Průměrný plat knihtiskaře v Lipsku byl okolo poloviny 19. století 5–7 tolarů týdně.

⁴⁰ *Statuten des Buchdrucker-Vereins in Leipzig*, s. 4–5.

nedostavil na dvě po sobě jdoucí zasedání, platil pokutu dva a půl nových grošů. Program zasedání a body, o kterých bude jednáno, musely být vytištěny a rozeslány do lipských knihtiskáren minimálně den před generálním shromážděním. Dvakrát ročně byl během generálního shromáždění volen i výbor spolku, který vedl tato shromáždění a také spravoval záležitosti spolku.⁴¹

Ve stanovách nejvíce zdůrazňovanou povinností člena spolku byla však ochrana tarifu kvalifikovaných knihtiskařských prací platného pro Lipsko ode dne 1. června 1848. Každý člen spolku se svým členstvím zavazoval, že v žádném případě nebude pracovat za méně výhodných podmínek, než určoval tarif. „Udržení tarifu je životní otázka každého spolku“, stálo ve stanovách. Z toho důvodu platila také pro všechny členy „zvláštní povinnost“, jež byla zároveň „věcí cti“: nahlásit každé porušení tarifu – ať již ze strany zaměstnance nebo zaměstnavatele – spolkovému výboru.⁴² Pokud člen spolku i přes výslovný zákaz pracoval pod úrovní tarifu, tak byl v prvním případě zjištění tohoto přestupku povinen zaplatit do spolkové pokladny pokutu ve výši jednoho tolaru (tedy 12krát více než v případě nedostavení se na spolkové shromáždění) a také mu byla na osm týdnů pozastavena možnost čerpat v případě nemoci nebo náhlé ztráty zaměstnání spolkovou podporu. V případě opakovaného porušení podmínek tarifu následovalo vyloučení ze spolku. Právě tento důraz na solidaritu uvnitř knihtiskařských spolků a svazů, která byla pod hrozbou peněžitých trestů nebo vyloučení ze spolku i typografické komunity tvrdě vymáhána, formovala základ síly knihtiskařských odborů.

Dle stanov spolku měl být v případě vyjednávání o podmínkách práce či o tarifu svolán smírčí soud pomocníků a principálů, který by pomohl spor vyřešit mírovou cestou a předejít tak konfliktu, jenž by v krajním případě končil až stávkou.⁴³ Právě smírčí soudy se staly nejvíce diskutovanou záležitostí mezi zaměstnanci a zaměstnavateli knihtiskáren v Lipsku v letech 1848 a 1849. Dle návrhu *Řádu smírčích soudů*, který se zachoval v Městském archivu v Lipsku, byl pro každou konfliktní situaci volen vždy zvláštní smírčí soud, přičemž pomocníci volili tři principály a principálové volili tři pomocníky.⁴⁴ Stejně jako i v jiných městech i zde byl knihtiskařský obor také místem zrodu moderní ideje sociálního partnerství zaměstnanců a zaměstnavatelů.

V prosinci 1848 byla po několikaměsíční přípravě rovněž otevřena spolková knihtiskárna, podnik, který vlastnili a vedli sami zaměstnanci podniku na družstevním základě.

---

⁴¹ Tamt., s. 5.

⁴² „[...] die Aufrechthaltung des Tarifs ist eine Lebensfrage jedes Vereins [...]“ Tamt., s. 4.

⁴³ Tamt., s. 4.

⁴⁴ *Entwurf einer Schiedsgerichts-Ordnung für die Leipziger Buchdrucker-Innung und deren Verwandte*, Stadtarchiv Leipzig, f. Akten der Buchdrucker 1845–1859 LXIV, Nr. 346, Bd. 2, s. 53–57.

Jedná se o další důkaz kulturních a ekonomických možností lipského knihtiskařského spolku. Šlo o jeden z prvních družstevních závodů (a nikoliv pouze spotřební družstvo) v německých dějinách.⁴⁵ Zřízení družstevní knihtiskárny ve svém textu navrhoval již dělnický vůdce předbřeznového Lipska, sazeč Wigandovy knihtiskárny Ferdinand Gelbrecht. Do jisté míry se tak jednalo o uskutečnění jeho návrhu, ač v Lipsku již pravděpodobně nepůsobil.⁴⁶

Podle stanov mohli v knihtiskárně pracovat pouze dělníci, kteří byli zároveň akcionáři podniku. Ovšem akcionáři podniku se mohli stát i zájemci z řad veřejnosti, pokud si zakoupili akcii v hodnotě alespoň 50 tolarů (zhruba tři měsíčních platů knihtiskařského dělníka). Tiskárnu měla vést správní rada o třech členech, kteří byli voleni dle demokratického principu absolutní většiny zaměstnanců spolkové knihtiskárny. Správní radu, tedy faktický management podniku, tvořili osoba zodpovědná za finance, nazývaná jako „vedoucí účtů“ („Rechnungsführer“), sazečský faktor a tiskařský faktor.⁴⁷ Spolková knihtiskárna začala původně pracovat pouze se čtyřmi sazeči a dvěma ručními lisy. Po čtyřech měsících zaměstnávala již 14 sazečů a disponovala rychlolisem. Během padesátých let však následkem perzekuce dělnických spolků přešla do soukromého vlastnictví.⁴⁸

Z myšlenky družstevnictví se zároveň v německých státech a Rakousku během roku 1848 stala důležitá linie dělnického hnutí, jak ukazuje například i žurnalistická činnost Stephana Borna, který mimo jiné hovořil v prosinci 1848 na slavnosti zahájení spolkové knihtiskárny.⁴⁹ I v samotném Lipsku se myšlenka družstevního podniku, kterou uvedli v život poprvé knihtiskaři, dále šířila. Ovšem jediná další skupina dělníků, která si mohla dovolit založit podnik podobného typu, byli pracovníci tabákových závodů. Ti založili rovněž v prosinci 1848 družstevní výrobu doutníků. Jejich výrobky byly určeny především k prodeji dělnickým spolkům v Sasku.⁵⁰

Dělnické hnutí v Lipsku i v Sasku se během roku 1848 nikdy úplně neoddělilo od měšťanské politiky. Během letních měsíců se sice stále více artikulovaly v jednotlivých oborech sociální a

---

⁴⁵ Vůbec prvním družstevně vlastněným podnikem v Německu byla pravděpodobně družstevní knihtiskárna v Berlíně, ve které bylo vytisknuto již 13. 5. 1848 první číslo časopisu *Gutenberg*. Viz K. HÖGER, *Aus eigener Kraft!*, s. 84.

⁴⁶ Družstevní knihtiskárnu navrhl ve svém (v podkapitole 2.4 zde již citovaném) textu F. GELBRECHT, Ein Vorschlag zur Verbesserung der pecuniären Verhältnisse der arbeitenden Klasse durch Socialismus, *Typographia. Wöchentliches Organ für Buchdrucker*, č. 13, 24. 10. 1846, s. 98–99.

⁴⁷ Stanovy spolkové knihtiskárny se zachovaly v Městském muzeu v Lipsku: *Statuten zur Begründung der Vereins-Buchdruckerei in Leipzig*, Leipzig 1848, Stadtgeschichtliches Museum Leipzig, sig. M 288/1. Zde použity údaje ze s. 5 a 6.

⁴⁸ R. LIPINSKI, *Die Geschichte der sozialistischen Arbeiterbewegung in Leipzig*, s. 91.

⁴⁹ K tomu více viz podkapitola 2.3.

⁵⁰ H. ZWAHR, *Zur Konstituierung des Proletariats als Klasse*, s. 278–279.

odborové požadavky, v politických otázkách byli však dělníci napojeni na demokratickou část středostavovské politiky. Dle bádenského vzoru založili saští demokraté Vlastenecký spolek (Vaterlandischer Verein), přičemž ke konci dubna 1848 měl již téměř 1500 členů, a to hlavně ze skupin ekonomicky níže postavené inteligence a kvalifikovaných dělníků či řemeslníků. Ve spolku se řešily politické i sociální otázky a jeho členy byli například Robert Blum, Arnold Ruge nebo sazeč Oskar Skrobek. Lipští dělníci tak byli často zároveň členy Dělnického spolku i Vlasteneckého spolku. Okruh aktérů napojených na saskou buňku Svazu komunistů byl početně i významově zcela marginální, jedinou známější osobou byl Stephan Born, který se do Lipska přesunul na podzim 1848.⁵¹

Určitou radikalizaci lipského dělnického hnutí přinesla skutečnost, že si v září 1848 vybral Lipsko jako své hlavní sídlo první dělnický spolek s celoněmeckou působností Všeobecné německé dělnické sbratření (Allgemeine deutsche Arbeiterverbrüderung), v jehož čele stanul právě Born. Tento spolek, respektive svaz německých spolků, vyznával politickou tezi, že by dělnická politika měla být zcela nezávislá na té měšťanské. Mnoho různých lipských dělnických spolků se přidávalo ke Sbratření, knihtiskaři však nikoliv. Lipsko se však načas stalo hlavním městem německého dělnického hnutí.⁵²

Další radikalizace dělnického hnutí v Lipsku a Sasku následovala po tom, co lipské noviny otiskly zprávu, že byl 9. listopadu v Brigittenau u Vídně popraven demokratický politik a přítel dělníků Robert Blum. Blum odjel v říjnu coby poslanec frankfurtského parlamentu do Vídně, kde měl předat zdravici vídeňským revolucionářům. Po vypuknutí povstání na konci října se zapojil sám do bojů a po prohře povstalců byl ve zrychleném procesu odsouzen k trestu smrti zastřelením. Nepomohla mu ani poslanecká imunita. Ještě 13. listopadu byla za Bluma sloužena mše v lipském Thomaskirche, kde byl označen za „mesiáše svobody“. Na konci listopadu se pak konala velká slavnost na památku Bluma. Městem prošel průvod čítající více než 12 000 osob, jehož součástí byli členové městské rady, zástupci komunální gardy, úřadů, studenti a profesori univerzity, členové turnerských spolků, ale i dělníci. Právě demokratické a dělnické spolky se po popravě Bluma začaly stále více klonit k republikanismu jako ideálnímu státní zřízení.⁵³

To se však již revoluční experiment i v Sasku blížil ke svému konci. V květnu 1849 propuklo v Lipsku povstání za prosazení celoněmecké ústavy. Bylo o poznání menší než v Drážďanech, ovšem i lipské boje (probíhající 6. a 7. května 1849) měly za následek pět

---

⁵¹ A. SCHNEIDER, Leipzig in der Revolution von 1848/1849, s. 172–174.

⁵² O tom více viz oddíl této kapitoly věnovaný revoluční aktivitám Stephana Borna.

⁵³ A. SCHNEIDER, Leipzig in der Revolution von 1848/1849, s. 178–179.

zemřelých. Během bojů na barikádách se do ranních hodin udržela pouze největší barikáda u Café Felsche, kterou drželi dělníci. V červnu 1850 pak král rozpustil saský parlament a zrušil svobodu tisku, spolků a shromažďování. Revoluce v Sasku skončila.⁵⁴

Jak závěr revoluce prožíval nejvýznamnější dělnický aktivista z řad knihtiskařů Oskar Skrobek? Již od podzimu 1848 se Skrobek stále více přibližoval všeobecnému dělnickému hnutí. Na popravu svého dlouholetého přítele Roberta Bluma reagoval ostrým dopisem odsuzujícím „terorismus armády“, který adresoval svému příteli do Hamburku. Dopis byl však zadržen policií a Skrobek na jeho základě odsouzen pro podezření z vlastizrady na dva roky vězení. Půlku trestu si odseděl v saském Cvikově, potom byl přesunut do pruského Slezska. Od té doby jeho stopa mizí.⁵⁵

3.1.2 Vídeň

Podobně jako v Lipsku nebo i v Praze a Prešpurku měla revoluce ve Vídni zpočátku podobu petičního hnutí. Mezi politicky aktivní liberální veřejností cirkulovaly pouze nejednoznačné zprávy o událostech v západní a jižní Evropě, navíc o nich ani na rozdíl od Lipska nebylo možno debatovat v tisku. Proto se právě sepsání petice jevilo jako nejvhodnější forma politického vystoupení. Dne 9. března 1848 byla dolnorakouskému sněmu předána petice s liberálními požadavky. Druhou, radikálnější petici adresovali dolnorakouskému sněmu vídeňští univerzitní studenti. Obě petice však shodně požadovaly splnění základních liberálních požadavků (např. tiskovou, shromažďovací a spolkovou svobodu nebo vypsání voleb do zákonodárných funkcí) a užší státoprávní spojení s Německem.

V pondělí 13. března měly být obě petice projednány dolnorakouskými stavy. Několikatisícový dav zaplnil prostranství před budovou sněmovny, byl ale napaden vojskem a pět účastníků bylo zabito. V tento moment teprve propukla ve Vídni revoluce. Uprostřed města protestující postavili barikády, rabovali obchody a dělnictvo na předměstí Vídně zaútočilo na továrny. Hlavním terčem se staly – podobně jako roku 1844 v Praze – kartounky, továrny na potiskování bavlněných tkanin disponující mechanickými lisami, jež byly dělníky nahlíženy jako hlavní hrozba pro jejich obživu. Část dělnictva dorazila i do vnitřní Vídně podpořit protesty, další příval dělníků byl však zastaven zavřením městských bran.

Během 13. a 14. března dosavadní režim (především kvůli hrozbě stupňující se dělnické aktivity) kapituloval a splnil nejnaléhavější požadavky obou petic a nyní i politizované veřejnosti: kníže Metternich byl propuštěn, státní konference byla vystřídána provizorní vládou,

---

⁵⁴ Tamt., s. 185–191.

⁵⁵ G. BEIER, *Schwarze Kunst und Klassenkampf*, s. 239.

jež přislíbila vydání ústavy, dále byla deklarována tisková svoboda a vojsko ve Vídni bylo nahrazeno národní gardou složenou převážně z liberálních přívrženců revoluce. Nebylo to tedy již císařské vojsko, ale právě národní garda, která se postarala o ukončení dělnických „kraválů“ na předměstí Vídně. Nyní bylo na řadě vyjednávání podoby nového režimu.

Nová vláda se snažila co nejrychleji vydat ústavu. Dne 25. dubna byla za úřadujícího ministra vnitra Pillersdorfa vydána oktrojovaná ústava zaštiťující se císařskou svrchovaností, nikoliv však sborem volených zástupců lidu. Zdánlivý kompromis v podobě oktroje však situaci v žádném případě neuklidnil. V politickém systému navrhovaném dubnovou ústavou navíc zůstávalo mnohé z minulých časů: horní komora parlamentu měla nadále zůstat nevolena, nýbrž jmenována panovníkem. Císaři bylo také ponecháno právo veta na jakýkoliv zákon a volební právo bylo vyhrazeno pouze nejbohatším občanům placícím přímé daně z majetku. Studenti odpověděli sepsáním petice, jež požadovala překročení omezeně liberálního vyznění revoluce směrem k základní demokratizaci politického a společenského systému. Tato petice byla předána 15. května vládě. Dělnictvo na předměstí Vídně bylo připraveno podpořit svými akcemi požadavky studentů. O dva dny později se císař a jeho nejbližší dvůr rozhodli „prodloužit“ každodenní vyjížděku do Schönbrunu raději až do Innsbrucku, kde až do září pobýval v bezpečí před sociálními nepokoji ve Vídni. Hrozba opakování scénáře z října 1789, kdy bylo „sborem othanců“ dobytto Versailles a zajata francouzská královská rodina – vždyť nešťastná Marie Antoinetta byla císařova prateta! – ještě nikdy nebyla v dějinách Rakouska tak aktuální.

Pillersdorfova vláda přikročila k taktickému kroku: vyslyšela hrozby vídeňské ulice a raději odvolala ústavu a nadále se prezentovala pouze jako mocenské provizorium, které dovede stát ke svobodným volbám, z jejichž výsledku teprve vzejde vláda, jež bude mít za úkol připravit ústavu Rakouského císařství. Současně si však počínala zcela netakticky: s intencí zklidnění situace vydala výnos, kterým k 18. květnu rozpustila akademické legie, jež byly složeny z radikálních univerzitních studentů. To nepřineslo očekávané zmírnění napětí, ale naopak sloužilo jako povel vídeňské ulici k dalšímu vzednutí. 26. května tak ve městě již podruhé vyrostly barikády. Studenty opět vydatně podporovali svou aktivitou dělníci uvnitř i za branami města. V této době dokonce vyšlo několik grafických listů oslavujících koalici dělníků a studentů. Bezprostřední výsledek *květnového* povstání byl pád Pillersdorfovy vlády. V nově jmenované, liberálnější vládě barona Doblhoffa zasedl jako ministr spravedlnosti i jeden z autorů březnové liberální petice, tedy faktický zástupce prorevolučních sil, dr. Alexander Bach.

Květnová revoluce byla vyvrcholením činnosti radikálů tvořených především studenty. Po květnových bojích byli na jedné straně radikálové na vrcholu moci, na druhé straně však takováto podoba revoluční politiky ve Vídni ztrácela podporu umírněných liberálů z řad středostavovských měšťanských vrstev, venkova i provincií. „Diktatura auly“ nekonvenovala společenské poptávce a ve společnosti začaly sílit hlasy po vládě práva, bezpečnosti (osob, ale především majetku) a pořádku. Tento rozpor se ještě více prohloubil vývojem dalších měsíců. Ve dnech následujících po květnovém povstání (proběhlo 26. – 28. května) připravila nová vláda řád pro volby do říšského sněmu, jež se měly konat v červnu a červenci. Dělnictvu byla aktivní volební účast na základě volebního řádu do říšského sněmu z 30. května odepřena. Četné protesty ale vedly k tomu, že novelou z 10. června bylo takzvaně „samostatným“ dělníkům (mužům nad 24 let) volební právo přiznáno. Z práva volit nadále zůstali vyčleněni domácí sluhové či nezaměstnaní dělníci přijímající podporu ze státní kasy na nouzových pracích.⁵⁶

Bez dělnictva by povstání v březnu a květnu 1848 jen sotva čehokoliv dosáhla. Nyní se tak zdálo, že přišla chvíle, kdy se měla zlepšit i jeho situace. Řešení dělnické otázky nemohlo být před březnem 1848 uspokojivě veřejně diskutováno. Již tehdy se však jednalo o živé téma, což je možné demonstrovat například na obsahu politických brožur z pera rakouských autorů vycházejících v době předbřeznové především v Lipsku a i z občasných opatrných zmínek v předrevolučním vídeňském tisku.⁵⁷

Po zrušení cenzury se konečně dělnická či sociální otázka stala důležitým mediálním tématem i předmětem úvah pro praktické politické kroky. Zatímco liberálové jakoukoliv vlastní dělnickou aktivitu odmítali, radikálnější spektrum revoluce počítalo i nadále s podporou dělnictva. Oba politické tábory se ale rozhodně shodovaly, že se jedná o nanejvýše nespolehlivého, nestálého a těkavého politického aktéra. To potvrzovala například i statuta vídeňské národní gardy z 8. dubna 1848, kde se otevřeně psalo, že do jejích řad mohou vstoupit pouze státní občané, „kteří nepřináležejí ke třídě řemeslnických tovaryšů, sluhů nebo nepracují

---

⁵⁶ Události předchozích odstavců jsou všeobecně známé a mnohokrát popsané, proto jsem neměl potřebu citovat zdroje za každým odstavcem. Vycházel jsem ale především ze dvou zdrojů: Václav VEBER – Milan HLAVAČKA a kol. *Dějiny Rakouska*, Praha 2002, s. 402–406; Ernst BRÜCKMÜLLER, *Sozialgeschichte Österreichs*, Wien 1985, s. 348–351.

⁵⁷ K tomu viz například stále platnou práci Jan HEIDLER, *Čechy a Rakousko v politických brožurách předbřeznových*, Praha 1920; dále Wolfgang HÄUSLER, *Wiener Demokraten zwischen bürgerlicher Revolution und sozialer Demokratie 1848*, in: Helmut Reinalter (Hrsg.), *Politische Vereine, Gesellschaften und Parteien in Zentraleuropa 1815–1848/9*, Frankfurt am Main 2005, s. 317–336, zde především s. 321–322. Tématu jsem se rovněž věnoval ve své diplomové práci: Jakub RAŠKA, *Chudoba, pauperismus a sociální otázka jako veřejné diskurzy v habsburské monarchii doby předbřeznové a revoluce 1848/1849*, diplomová práce FF UK, Praha 2016, pro dobu předbřeznovou především s. 35–62.

za denní či týdenní mzdu“, což byl případ dělnictva.⁵⁸ Bylo také jen otázkou času, kdy sami dělníci začnou tak jako i v jiných městech přicházet s vlastními návrhy řešení své situace nebo se budou organizovat ve spolcích.

Jen týden po vypuknutí březnové revoluce založil vídeňský demokrat (a minimálně od květnových bouří i republikán) Leopold Häfner první pobřežnový deník s názvem *Constitution*.⁵⁹ Jednalo se o hlavní list vídeňských demokratů, který v době své největší slávy vycházel ve čtyřicetitisícovém nákladu. Působil v demokratickém, sociálním a velkoněmeckém duchu. Vypovídající bylo i heslo deníku, jež znělo „Svoboda a práce!“ (Freiheit und Arbeit!). Demokraté deníku *Constitution* uznávali sociální otázku jako hlavní problém revoluce. Od liberálního tisku se však deníku dostávalo kritiky, že „štve dělnictvo proti měšťanstvu“ nebo že je Häfner „krvežíznivý jako Marat“. V polovině dubna přišel ale deník s tezí, že je třeba zřídit ministerstvo pro záležitosti pracovních a dělnických poměrů, pokud nemá dojít ke krvavé revoluci v režii „dělnické třídy“. Rozhodně tedy nešlo o tribunu pro hlásání dělnické revoluce či třídního boje. I zde se stalo hlavním heslem vyřešení poměrů dělníků sociálně reformní „právo na práci“. Ostatně jako odstrašující memento negativně chápané budoucnosti, pokud se stát aktivně nezapojí do řešení sociální otázky, sloužil dokument *Požadavky komunistické strany v Německu*, jenž sepsali na konci března Marx s Engelsem v Paříži. Od přelomu března a dubna 1848 se dokument šířil – na rozdíl od *Komunistického manifestu*, který měl být k dispozici pouze členům Svazu komunistů – jako leták Vídně a ve všech politických frakcích budil hrůzu požadavky jako zřízení všenněmecké republiky.⁶⁰

Do levicového spektra řešení sociální otázky patřila i trojice významných vídeňských radikálních demokratů s doktorským titulem a ve dvou případech dokonce se šlechtickým predikátem: Ernst von Violand, Hermann Jellinek a Andreas von Stifft. Spjoval je původ z dobře situovaných rodin (Stifft byl například vnukem nobilitovaného osobního lékaře císaře Františka I.), generační spřízněnost, členství v Demokratickém spolku během revoluce a také soustavné promýšlení podoby a možností politické aliance dělníků a demokratické inteligence. Všichni také během revoluce 1848 zdůrazňovali její sociálně emancipační rozměr (Stiffem nazvaný „socialismus národů“), aby rozporovali všudypřítomné antislovanské resentimenty

---

⁵⁸ W. HÄUSLER, *Von der Massenarmut zur Arbeiterbewegung. Demokratie und soziale Frage in der Wiener Revolution von 1848*, Wien 1979, s. 186.

⁵⁹ Plným názvem *Die Constitution. Tagblatt für constitutionelles Volksleben und Belehrung*. Vycházel od 20. března 1848 do 25. 10. 1848.

⁶⁰ W. HÄUSLER, *Von der Massenarmut zur Arbeiterbewegung*, s. 167–169, 192–193, 230. Text *Požadavků* viz: Karl MARX – Friedrich ENGELS, *Forderungen der kommunistischen Partei in Deutschland*, in: Karl Obermann, (ed.), *Flugblätter der Revolution. Eine Flugblattsammlung zur Geschichte der Revolution von 1848/49 in Deutschland*, Berlin 1970, s. 128–129.

vídeňských demokratů.⁶¹ Politická trajektorie všech tří mužů od sklonku doby předbřeznové do konce revoluce v roce 1849 se dá chápat jako typicky rakouský přechod od radikální demokracie směrem k socialismu.

Jellinek, narozen v moravské židovské rodině z Uherského Brodu, se během studií v Lipsku seznámil s diskuzemi o dialektice a emancipaci probíhající v okruhu německých mladohegeliánů a byl zde svědkem materialistického obratu německé politické filozofie v polovině čtyřicátých let. Již roku 1847 tak Jellinek ve svých 24 letech napsal, že výzkum společenské reality musí vycházet z historické kategorie práce. Stíftt byl zase první, který ve vídeňské revoluci (a pravděpodobně i v německojazyčném prostoru) užil termínu „sociální demokracie“. Stalo se tak 20. června 1848. Obsah Stífttovy politické koncepce tkvěl v následujících bodech: právo na práci – zavedení škol práce – státní regulace mezd a pracovní doby – ministerstvo práce – podíl dělníků na regulaci pracovních vztahů.⁶² Již v rámci revoluce 1848/49 se jednalo o sociální program, jenž chtěl syntetizovat liberální výdobytky revoluce s dosáhnutím sociální spravedlnosti. Jeho reprezentantem se stala právě sociální demokracie, ač se kulturní a sociální obsah hnutí později zcela proměnil.

Violand byl z trojlístku nejvýznamnější. Během revoluce se účastnil prakticky všeho důležitého dění: byl členem akademické legie, ústředního výboru národních gard a posléze i poslancem na říšském sněmu, kde patřil ke krajní levici. V jednom ze svých děl rekapitulující revoluci 1848 o vídeňském dělnictvu napsal: „Kdyby všichni ostatní lidé měli srdce, odvahu, nadšení pro právo a spravedlnost, kdyby měli nezištnost jako vídeňští proletáři, jsem přesvědčen, že by Země byla rájem.“ Ovšem samostatná politika dělnictva v rámci organizovaného masového hnutí stála zcela mimo jeho politickou imaginaci během revoluce i po ní. Violand naopak věřil, že to jsou právě „sociální demokraté“, kteří mají coby zástupci dělnictva vybojovat zlepšení jejich situace.⁶³

Politicky socializovat dělnictvo se ale nesnažila jen levice. Z výše zmíněných příčin šlo o palčivý problém i pro zástupce zbytku politického spektra. Většinou vnímali dělnictvo jako divokou a politicky zatím nevyhraněnou masu, již je třeba kultivovat, aby nepropadla komunismu. Kromě filantropických a v rámci revoluční situace již poněkud anachronických projektů typu Spolku k zaopatření strádajících dělníků (Verein zur Beschäftigung brotloser Arbeiter) byl jednou z významnějších a zajímavějších figur na tomto poli dr. Andreas Witlačil.

---

⁶¹ W. HÄUSLER, *Wiener Demokraten*, s. 318–320, 326.

⁶² W. HÄUSLER, *Wiener*, s. 324, 326.

⁶³ W. HÄUSLER, *Von der Massenarmut zur Arbeiterbewegung*, s. 432–434. Citát s. 433. Orig: „Hätten alle anderen Menschen das Herz, den Mut, die Begeisterung für Recht und Gerechtigkeit, hätten sie die Uneigennützigkeit wie die Proletarier Wiens, ich bin überzeugt, die Erde wäre ein Paradies.“

Ten v letáku z počátku května adresovaném „všem pracujícím třídám lidu ve Vídni a okolí“⁶⁴ požadoval všeobecné volební právo, zřízení lidových dílen po pařížském vzoru, živnostenskou svobodu, zrušení potravinové daně, zřízení jídelen a nocleháren pro nemajetné dělníky nebo založení dělnické gardy, jejíž členové však měli zůstat z bezpečnostních důvodů neozbrojeni a bez uniformy. Později v létě založil dělnický spolek Concordia, který chtěl dělníky vzdělávat k občanskému smyslu a lásce k německu. Jiným příkladem může být auskultant⁶⁵ a spisovatel Andreas Schumacher, jenž založil v létě 1848 Spolek samostatných továrních dělníků a tovaryšů (Verein der selbständigen Fabrikarbeiter und Gesellen). Jedním z jeho účelů bylo shromažďování příspěvků, které sloužily k podpoře nemocných a nezaměstnaných členů spolku. Kromě budování solidární sítě měl spolek, jak hlásala jeho statuta z července 1848, ještě jiný účel: udržovat dělníky v „pevném svazku s měšťanstvem a národní gardou Vídně“⁶⁶ což mělo být vyjádřeno připraveností členů se kdykoliv na žádost zaměstnavatelů připojit k ochraně strojů a továren v případě ohrožení dělnickým hněvem. Podobně národní gardista Leopold Schick vydal v dubnu leták nazvaný *Mým bratrům dělníkům! (An meine Brüder Arbeiter!)*, prostřednictvím kterého motivoval dělnictvo, aby rázně zakročilo proti všem rušitelům řádu a klidu z jejich řad.

Motiv spravedlivého dávkování „cukru a biče“ dělnické třídě, tedy péče o poslušné a persekuce neposlušných, bylo ale typické i pro přemýšlení některých levicových radikálů. Jeden z členů akademické legie a později kronikář revoluce a spisovatel August Silberstein představil vcelku moderní sociální program, který zahrnoval požadavky státní regulace pracovní doby a mezd, zřízení dělnických komisí pro pracovní poměry, úřadů zprostředkovávajících pracovní nabídky či úplný zákaz dětské práce v továrnách. Na druhé straně ale zastával názor, že proti všem dělnickým rušitelům pořádku a ohrožovatelům majetku je třeba vystupovat vždy „energicky a přísně“.⁶⁷

Názory o nespolehlivosti a potenciální nebezpečnosti dělnictva se promítly i do reprezentací a pravděpodobně i sociální praxe revoluce. Během květnového povstání měly být podle studentských výkladů úlohy přísně rozděleny: dělníci stavěli barikády a studenti je pak bránili se zbraní v ruce. Na ikonické litografii oslavující alianci dělnictva a studentů během dnů povstání zveřejněné na konci května v příloze *Theaterzeitung* stojí nápisy „Sláva vídeňské

---

⁶⁴ „An die gesamten arbeitenden Volksklassen in Wien und der Umgebung“, W. HÄUSLER, *Von der Massenarmut zur Arbeiterbewegung*, s. 322.

⁶⁵ Praktikant u soudu čekající na soudcovské zkoušky.

⁶⁶ „fester Anschluß an den Bürgerstand und die Nationalgarde Wiens“, tamt., s. 323.

⁶⁷ K. HÖGER, *Aus eigener Kraft!* s. 90, 119; W. HÄUSLER, *Von der Massenarmut zur Arbeiterbewegung*, s. 194, 322–3.

univerzitě“ nebo „Vlastnictví je svaté“. Dále jsou na litografii vyobrazeny dvě postavy: student v buršikózní uniformě akademické legie s mušketou a šavlí u pasu a dělník s krumpáčem, chráničem kolene pro práci na chodníku a plody své činnosti: vypáčenými dlažebními kostkami, které posloužily jako materiál na stavbu barikád. Uprostřed obou postav stojí miska s vybranými mincemi určenými „pro dělnictvo“, jak hlásal nápis připevněný vedle misky na lopatě coby dalším dělnickým atributu.⁶⁸

V prostředí vídeňských liberálů se diskuze o sociální otázce – kromě často se objevujícího strachu z následků dělnické frustrace – rozvíjela spíše marginálně. Ostatně ještě na zasedání parlamentu na konci léta 1848 prohlásil poslanec Rudolf Brestel (mimo jiné na konci šedesátých let ministr financí Předlitavska), že sociální otázka je „kyselé jablko, do kterého budeme muset [my liberálové] jednou kousnout“.⁶⁹ Jednou z důležitých výjimek byl nám již známý Karl Scherzer, jehož aktivnímu zaobírání se dělnickou otázkou z liberální perspektivy bude vyhrazen samostatný prostor.⁷⁰

Dne 2. dubna 1848 stanovil vídeňský magistrát pro hlavní město monarchie z důvodu hrozby dělnických bouří závaznou maximální pracovní dobu na 12 hodin a minimální denní mzdu na 50 krejcarů. O měsíc později, 6. května 1848, přikročila vláda ke zřízení ministerstva veřejných prací. Spolu s dubnovým výnosem se jednalo o v podstatě jediné opatření ke zmírnění sociálního napětí ve Vídni. Ministerstvo veřejných prací zavedlo ve Vídni období pařížských „národních dílen“ a začalo nabízet na různých nekvalifikovaných pracích obživu nezaměstnaným dělníkům, kteří byli placeni ze státní i městské pokladny. Tento krok měl za úkol snížit sociální napětí uvnitř hlavního města monarchie. Největší počet dělníků – mužů, žen i dětí – byl zaměstnán na pozemních pracích v Prátru. V polovině června již pracovalo na veřejných pracích na 15 000 dělníků. Všudypřítomný požadavek demokratického tisku na „organizaci práce“ nebo „práva na práci“ byl tak tímto alespoň částečně splněn.⁷¹

Na rozdíl od Lipska ale ve Vídni během revoluce nevznikla žádná společná komise složená ze zástupců dělnictva, podnikatelů a zástupců státních či městských úřadů, kteří by společně nacházeli kompromisní řešení sociální otázky. Kontakty dělnictva s jiným sociálním prostředím tak byl – s výjimkou například typografů – omezen na vztahy s radikály a paternalistickou politickou socializací uvnitř dobročinných spolků pro dělnictvo. Od počátku března ale sami dělníci začali stále hlasitěji požadovat vylepšení své sociální situace. Po

---

⁶⁸ Odkaz na vyobrazení: <https://geschichte.univie.ac.at/de/artikel/die-akademische-legion-1848>.

⁶⁹ W. DROBESCH, *Ideologische Konzepte zur Lösung der „sozialen Frage“*, s. 1443.

⁷⁰ Viz část o typografech v této podkapitole a podkapitole 3.2.

⁷¹ W. HÄUSLER, *Von der Massenarmut zur Arbeiterbewegung*, s. 180, 196, 249.

březnovém převratu už se nemělo jednat pouze o spory uzavřené v hranicích řemeslných dílen a továrních hal. Nyní své požadavky dělníci předkládali i veřejně, aby veřejné mínění, nový a zatím zcela nevyzpytatelný fenomén politického života, samo posoudilo legitimitu jejich požadavků.

Pro vídeňskou dělnickou politiku prvních dvou revolučních měsíců bylo charakteristické, že předkládání petic s požadavky či spontánní akce probíhaly pouze izolovaně v rámci jednotlivých oborových skupin řemeslníků a dělníků. Nicméně jejich časová souslednost i tematizace podobných problémů utvořily předpoklad pro pozdější zformování širší koalice dělnictva. Již během březnových dnů vystoupili se svými požadavky vysoce kvalifikovaní i dobře placení strojní zámečníci železniční společnosti stavějící dráhu na trase Vídeň – Gloggnitz. Na rozdíl od textilních dělníků se – podobně jako typografové – neúčastnili útoků na továrny a stroje. Místo toho si ale na vedení společnosti vymohli ještě během dubna stanovení maximální pracovní doby na deset hodin. Se svými požadavky do konce března vystoupili krejčí, ševci nebo zedníci, na počátku dubna pak typografové. Na konci března se ve Vídni rozšířila pověst, že dělníci plánují společně táhnout na Hofburg a požadovat na císaři stanovení maximální pracovní doby a minimální mzdy. Na Štěpánském náměstí se skutečně shromáždili zedníci, kteří chtěli vyslat deputaci k císaři. Právě zde se do věci raději vložil vídeňský magistrát, který reguloval maximální pracovní dobu a minimální mzdu pro hlavní město monarchie.⁷²

Od přelomu dubna a května 1848 bylo patrné, že část dělnictva, které bylo doposavad rozdělené na jednotlivé obory, začala vytvářet jednotnou frontu. Příslušnost k sociální skupině se tak stala jedním z politických proudů revoluce. Důležitou roli v tomto procesu hrál knihvazač Friedrich Sander. Od počátku fungování výše zmíněného deníku *Constitution* zde dostávali snad vůbec poprvé v rakouských dějinách možnost vyjádřit své názory i různí dělníci. Publicisticky zde byli nejaktivnější z řad dělnictva právě Sander a sazeč Joseph Hermann Hillisch, o kterém bude zevrubně řeč později. V *Constitution* vyjádřil Sander na počátku května 1848 poprvé návrh, že je třeba založit spolek, jenž by sdružoval dělníky napříč obory a jenž byl by veden a spravován pouze dělníky. Sander také ale v deníku plédoval za společné vědomí dělnictva napříč obory nebo vysvětloval obsah termínu socialismus.⁷³

---

⁷² E. BRÜCKMÜLLER, *Sozialgeschichte Österreichs*, s. 354; W. HÄUSLER, *Von der Massenarmut zur Arbeiterbewegung*, s. 179–180.

⁷³ K Sanderovi viz W. HÄUSLER, *Von der Massenarmut zur Arbeiterbewegung*, s. 312–318. Návrh k založení spolku vyšel 4. května. Viz *Tamtéž*, s. 314. Hillischovi je věnován oddíl 3.2.1 této práce.

I Friedrich Sander tak jako jiní dělničtí vůdci revolučních let chtěl zpočátku své veřejné činnosti ihned zamezit dohadům, zda je řádný přítel sociálního řádu a nedotknutelnosti majetku nebo komunistický blouznivec. Pár dní před druhým vzbouřením vídeňských ulic na konci května tak napsal na stránkách krátce vycházejícího *Vídeňského všeobecného dělnického listu* (*Wiener allgemeines Arbeiterblatt*) následující ujištění veřejnosti: „Nemám v úmyslu podporovat závist a nenávisť vůči bohatství, jelikož úplné rovnosti nelze nikdy dosáhnout a vlastnictví je nedotknutelné; ale ani peníze by neměly být všemocným bohem, protože nejsou jedinou a nejvyšší věcí, která má přispívat ke společenskému smyslu.“⁷⁴

Ovšem vydatná účast dělnictva v době druhého vzbouření vídeňské ulice (26.–28. 5. 1848) v době revoluce posloužila Sanderovi jako doklad, že snad již dělníci dostatečně ukázali, že jsou přívrženci demokratizačního procesu v mezích současného společenského uspořádání a mohou si dovolit již opravdu klást vlastní požadavky: „Přiložili jsme ruku k barikádám a myslím, že naše právo bude nyní uznáno. Rachot lopat a motyk na Stephansplatzu byl tou nejkrásnější hudbou, jakou jsem kdy slyšel.“⁷⁵

Především z iniciativy Sandera byl tak 24. června 1848 ve Vídni za účasti 80 účastníků založen První všeobecný dělnický spolek (Erster allgemeiner Arbeiterverein), jenž byl vůbec první společnou organizací všeho dělnictva napříč obory v dějinách Rakouska. Prezidentem spolku byl ustanoven hlavní iniciátor spolku právě knihvazač Sander. Ve výboru dále zasedli sazeč J. H. Hillisch, knihvazač Brandstetter, zlatník Schmit, zámečnický Gerschmann a strojní zámečnický Gennert. V původním výboru byl také zástupce vídeňských krejčích. Výbor odrážel sociální strukturu spolku, jež byla tvořena především řemeslníky a kvalifikovanými dělníky. Odhady počtů členstva v době největšího rozmachu spolku se pohybují mezi 800 až 8 000 členy z řad celkem zhruba 40 000 dělníků ve Vídni a okolí roku 1848. I přes nejasné odhady se v každém případě jednalo o nejpočetnější spolek revoluční Vídně. Spolek byl od počátku svého fungování v pravidelném kontaktu se Shromážděním saských dělnických spolků, kde působil jako sekretář lipský sazeč a novinář Oskar Skrobek, i s berlínským Ústředním spolkem pro dělníky, kterému předsedal zase novinář a bývalý sazeč Stephan Born.⁷⁶ V samotné Vídni navázal První všeobecný dělnický spolek kontakty s Demokratickým spolkem, jehož členy byli

---

⁷⁴ Orig.: „Es liegt nicht in meiner Absicht, Neid und Haß gegen den Reichtum zu wecken, denn eine vollständige Gleichheit ist nie herzustellen, und das Eigentum darf von keinem verletzt werden; aber das Geld soll auch nicht der alles beherrschende Gott sein, denn es ist nicht das Einzige und das Höchste, was zum Gesellschaftszweck beigetragen werden muss.“ Cit. dle W. HÄUSLER, *Von der Massenarmut zur Arbeiterbewegung*, s. 315.

⁷⁵ Orig.: „Wir haben mit den Barrikaden unsere Hand dareingelegt, und ich denke, man wird unser Recht jetzt gelten lassen. Das Geklirre der Schaufeln und Hacken auf dem Stefansplatze war mir die schönste Musik, die ich gehört habe.“ Cit. dle W. HÄUSLER, *Von der Massenarmut zur Arbeiterbewegung*, s. 315.

⁷⁶ Viz oddíl 3.2.2.

Violand, Stifft a Jellinek. S tímto spolkem začalo dělnictvo plánovat po německém vzoru uspořádání vídeňského dělnického parlamentu. Zde se měli sejít dělníci všech odvětví. Dělnický parlament měl navíc projednat a prosadit následující požadavky: 1. zrovnoprávnění dělnictva s ostatními stavy, 2. ustanovení ministerstva práce, kde by byli zastoupeni zaměstnavatelé i zaměstnanci, 3. uznání svobody a práva na výběr místa usazení, 4. zavedení svobodného živnostenského práva (tj. zrušení cechovního zřízení), 5. státní regulaci pracovní doby, 6. zřízení vzdělávacích ústavů pro dělnictvo, 7. zřízení nemocničních a invalidních kas na státní náklady, 8. zavedení živnostenských smírčích soudů, 9. zrušení pasové povinnosti, 10. zavedení neomezeného práva na vstup do sňatku, 11. předání výsledků jednání dělnického parlamentu říšskému sněmu, který zohlední přání a potřeby dělníků Rakouska. K uskutečnění dělnického parlamentu však již nedošlo kvůli obsazení Vídně císařskými vojsky.⁷⁷

Během svého fungování spolek nikdy nenapadal společenské uspořádání a jeho jediný zřetelný požadavek bylo úplné politické zrovnoprávnění dělnictva. Jinak se snažil budovat dělnickou jednotu, pořádal veřejné akce na podporu vybraných poslanců říšského sněmu nebo organizoval vzdělávací přednášky „přátel dělnictva“ z řad univerzitní inteligence. Zdá se, že samo přihlášení se k dělnictvu, k „dělnické chátře“,⁷⁸ jak zněl ironický nadpis jednoho článku spolkového orgánu *Arbeiter-Zeitung*, zde bylo symbolickým politickým aktem. Proto se na stránkách *Arbeiter-Zeitung* Sander nebo Hillisch nepodepisovali pod své texty jako knihvazač nebo sazeč, nýbrž prostě jako „dělníci“. Na příkladu spolku je tak možno pozorovat první aktivní pokusy o formování třídního vědomí dělnictva, ač zatím bez konkrétnějších obsahů kromě výzev k dělnické jednotě nebo k „zachovávaní vlastenecké svobody a práce“ či zpěvu německých vlasteneckých písní. Z toho důvodu nejkompexnější obraz ideologie vídeňského dělnického spolku představují výše zmiňované programové body neuskutečněného dělnického parlamentu.⁷⁹

Vídeňští typografové se na chodu všeobecného dělnického spolku nepodíleli. Kvalifikovaní pracovníci vídeňských knihtiskáren byli ale před březnem 1848 jedinými dělníky ve Vídni, kteří měli možnost se organizovat ve spolcích. 1. srpna 1842 byl založen především péčí sazeče v tiskárně u Mechitaristů Franze Schwarze Spolek na podporu nemocných knihtiskařských a

---

⁷⁷ E. BRÜCKMÜLLER, *Sozialgeschichte Österreichs*, s. 354; W. HÄUSLER, *Von der Massenarmut zur Arbeiterbewegung*, s. 316–318; Robert ENDRES, *Revolution in Österreich 1848*, Wien 1947, s. 87.

⁷⁸ [J. H.] HILLISCH, Das Arbeiter-gesindel, *Arbeiter-Zeitung*, č. 3, 14. 9. 1848, s. 10.

⁷⁹ E. BRÜCKMÜLLER, *Sozialgeschichte Österreichs*, s. 355. O činnosti spolku je možné si udělat obrázek právě ze spolkového časopisu pod plným názvem *Arbeiter-Zeitung. Organ des ersten allgemeinen Wiener Arbeiter-Vereines*, které vycházely pod redakcí sazeče J. H. Hillische mezi 7. 9. a 24. 9. 1848.

písmolijeckých pomocníků ve Vídni.⁸⁰ Vstoupit mohl každý tiskař, sazeč a písmolijec pracující ve Vídni. Zápisné zde činilo 30 kr., týdenní příspěvek pak 4 kr. Po třech měsících pravidelného placení příspěvků mohl člen spolku v případě nemoci čerpat spolkovou podporu. Spolková podpora trvala maximálně 36 týdnů, tedy zhruba 8 měsíců. Po uplynutí doby této podpory byla podpora zastavena a člen spolku byl jako nevyлéčitelný („uncurabel“) ze spolku vyškrtnut. V případě úmrtí člena spolku byla rodině vyplacena suma 20 zlatých, což odpovídalo zhruba spodní hranici měsíční mzdy kvalifikovaného typografa. Již v době předbřeznové měl za sebou spolek významnou podpůrnou činnost: na podporách jen do konce roku 1847 vyplatil 5 666 zlatých.⁸¹

Do března 1848 typografové měli k dispozici kromě tohoto spolku a podpůrných pokladen ve vybraných podnicích ještě jedno podpůrné zařízení společné pro všechny zaměstnance knihtiskáren. Ani v jednom případě se ale již nejednalo o svépomocnou aktivitu zdola. Majitelé vídeňské knihtiskárny a písmolijny Franz Pichler a jeho matka Elisabeth Pichler založili v květnu 1845 takzvaný „Invalidní fond“. Zakladatelé fondu pro něj emitovali cenné papíry v celkové hodnotě 300 zlatých, jeho jmění se mělo dále udržovat pravidelnými příspěvky činící jeden krejcar týdně od co nejvíce kvalifikovaných vídeňských typografů. Během revoluce se na stránkách typografického tisku objevovaly výzvy k přistoupení do tohoto podniku. Fakt, že se jednalo o projekt zaměstnavatelů, ani v době revoluce a politizace dělnictva pro většinu kvalifikovaných typografů nebyl problém. K červnu 1848 spolek disponoval jměním 432 zlatých.⁸²

V průběhu revoluce zde ještě vznikl „Podpůrný spolek pro vdovy a sirotky po členech knihtiskařského umění v rakouském císařském státě“, který založil vídeňský principál Anton Schweiger. Na počátku spolku stálo vydání charitativního ilustrovaného kalendáře, který Schweiger (podle typografických novin „ušlechtilý a humánní podnikatel“) vytiskl a vydal. Prostředky z jeho prodeje pak tvořily základní kapitál spolku. Schweiger se v komentáři ke své podpůrné iniciativě nechal slyšet, že „lidé by se měli shodnout, že žádnému dělníkovi nesmí být dáno povolení ke sňatku, pokud se nemůže prokázat řádnou a nikoliv pouze domnělou obživou a také přistoupením k podpůrnému spolku pro vdovy a sirotky.“⁸³ Ani revoluce a

---

⁸⁰ „Verein zur Unterstützung erkrankter Buchdrucker- und Schriftgießer-Gehilfen Wiens“.

⁸¹ Unterstützungsverein für Buchdrucker in Wien, *Oesterreichsches Buchdrucker-Organ*, č. 1, 4. 8. 1848, s. 5–6.

⁸² Invalidenfond, *Oesterreichsches Buchdrucker-Organ*, č. 1, 4. 8. 1848, s. 6.

⁸³ Unterstützungsverein für Witwen- und Waisen von Mitgliedern der Buchdruckerkunst, *Oesterreichsches Buchdrucker-Organ*, č. 1, 4. 8. 1848, s. 7–8. Orig. cit.: Man solle sich dahin verständigen, daß keinem Arbeiter ein Zeugniß zum Heirathen gegeben werden solle, der sich nicht früher über einen ordentlichen, wirklichen und nicht blos vorgeblichen Erwerb und einen Beitritt zum Witwen- und Waisen - Unterstützungs-Verein ausweisen kann.“ Tamtéž, s. 7.

rozvívající se typografické hnutí tak nebránilo v kontinuitě paternalistických vzorců vztahů mezi aktéry knihtiskařského oboru.

Dne 14. března 1848, den po vypuknutí revoluce ve Vídni, byla vyhlášena svoboda tisku. Tištěné slovo se stalo jednou z nejdůležitějších zbraní revoluce. Jen ve Vídni vycházelo během revoluce 227 různých periodických tiskovin a vídeňské knihtiskárny nezvládaly nápor nové práce.⁸⁴ Většina typografů tak trpěla ještě větším pracovním nasazením než doposud. Na druhou stranu si také uvědomovali svou relativně dobrou vyjednávací pozici, jelikož nikdo jiný neuměl sázet a tisknout pro revoluci tak důležité tištěné slovo. Na konci března se proto knihtiskařští pomocníci pod dojmem ohlasu akcí svých kolegů ve Vratislavi, Berlíně či Lipsku jako jedni z prvních vídeňských dělníků rozhodli pro organizovaný odpor.⁸⁵

Na 1. dubna 1848 bylo svoláno všeobecné shromáždění vídeňských knihtiskařských dělníků, na které dorazily tři čtvrtiny (464 z celkem zhruba 600) kvalifikovaných zaměstnanců knihtiskáren. Ještě před shromážděním byla vyslána delegace dělníků ke Karlu Scherzerovi, aby se i on shromáždění účastnil, s čímž souhlasil. Scherzer byl na shromáždění jako jediný nedělník zvolen za předsedu osmičlenného výboru, který měl za úkol vypracovat a předat grémiu majitelů knihtiskáren požadavky vídeňských typografů. Dělníci si ho vybrali jako svého reprezentanta a hlavní veřejnou tvář nadcházejícího boje pro jeho vzdělání, celoevropský rozhled, dlouhodobé umírněně liberální angažmá konvenující vídeňské ulici i knihtiskařským podnikatelům a v neposlední řadě také pro jeho finanční nezávislost, díky které nebude v případném střetu s majiteli knihtiskáren nic riskovat.⁸⁶

Výbor pod vedením Scherzera, do kterého byli dále zvoleni tři sazeči, tři tiskaři a jeden stereotypista, měl za úkol shrnout požadavky pomocníků do petice. Ta byla vypracována 9. dubna a o den později ji Scherzer předložil grémiu principálů. Dokument nazvaný *Promemoria*,⁸⁷ který otiskly například i *Constitution*, obsahoval následujících sedm požadavků: 1. zavedení závazné minimální týdenní mzdy pro sazeče, tiskaře a písmolijce sedm až osm zlatých konvenční měny, 2. omezení přijímání učedníků tak, aby v každém podniku připadal na čtyři kvalifikované typografy maximálně jeden učedník, 3. zákaz ženské práce u strojů a dalších manipulačních pracích, 4. aby u tiskařských rychlolisů a písmolijeckých strojů místo učedníků a žen pracovali vždy pouze kvalifikovaní tiskaři, resp. písmolijci, a to za minimální mzdu 12 kr. za 1000 archů, 5. u každého ručního lisu má pracovat minimálně jeden tiskař ve

---

⁸⁴ W. HÄUSLER, Karl Scherzer (1821–1903), s. 48.

⁸⁵ G. BEIER, *Schwarze Kunst und Klassenkampf*, s. 243.

⁸⁶ K. HÖGER, *Aus eigener Kraft!* s. 73–74.

⁸⁷ Celým názvem *Promemoria der Wiener Buchdrucker- und Schriftgiesser-Gehilfen an die Herren Repräsentanten des löblichen Buchdrucker-Gremiums*.

stálém pracovním poměru, 6. na každý rychlolis ve všech knihtiskárnách musí připadat minimálně tři ruční lisy, 7. maximální pracovní doba 10 hodin a žádná práce o nedělích, které mají být věnovány odpočinku a shromážděním.⁸⁸

Součástí *Promemorie* byla také umírněná výhrůžka. Typografové však tentokrát nehrozili zastavením práce jako ostatní dělníci či typografové v jiných městech: „Pokud by však navrhovaná opatření, naléhavě vyžadovaná okolnostmi doby, nečekaně nenašla obecně žádoucí mírové řešení ze strany principálů, cítí se členové ke své lítosti nuceni, plně si vědomi oprávněnosti svého přání, obrátit se na vyšší fórum.“⁸⁹

Signatáři petice očekávali od majitelů vídeňských knihtiskáren, že se vyjádří do čtyř dnů. To se nestalo, členové grémia principálů se touto problematikou původně vůbec nechtěli zabývat, ač výboru oznámili, že se nad tím zamyslí. Především předseda grémia Johann Paul Sollinger věřil, že revoluční experiment během pár týdnů skončí a také shledával mzdové a sociální požadavky typografů zcela nespravedlivé, jelikož se mnoho principálů včetně něj snažilo již před březnem 1848 zřizovat různé podpůrné fondy ve svých knihtiskárnách. O to víc ho překvapilo, když skupina mladých typografů uspořádala před jeho domem kočičinu (kafonickou žertovnou demonstraci), jež měla sloužit jako připomínka, aby se grémium zabývalo pomocnickými požadavky. Poté, co byly uspořádány podobné akce i před domy dalších principálů (vždy bez Scherzerovy účasti), se Sollinger rozhodl odstoupit z pozice předsedy grémia a ostatní principálové přistoupili na kompromisní dohodu se svými zaměstnanci.

Výsledkem aktivit vídeňských typografů v březnu a dubnu 1848 tak byla první kolektivní smlouva (omezena na knihtiskárny ve Vídni) v dějinách habsburského státu. Na shromáždění typografů v sobotu večer 22. dubna bylo všem vídeňským principálům vyjádřeno poděkování za vyhovění ve věci tarifu a na Velikonoční pondělí 24. dubna byla uspořádána slavnost na počest „vůdce“ tarifního hnutí typografů Karla Scherzera. Zde mu byl za účasti stovek vídeňských kolegů předán stříbrný pohár s knihtiskařským erbem a zvláštním věnováním.⁹⁰

Bezprecedentní úspěch typografických dělníků v první zkoušce jejich odborové síly měl být nyní po vzoru jiných měst korunován založením typografické organizace. Knihťiskaři se

---

⁸⁸ Dokument v plném znění cituje Höger: K. HÖGER, *Aus eigener Kraft!* s. 74–75.

⁸⁹ Orig.: „Sollten jedoch, unerwarteter weise, die vorgeschlagenen, durch die Zeitumstände dringend erheischten Massregeln, von Seite der Herren Prinzipale nicht die allgemein gewünschte, friedsame Lösung finden, so fühlten sich die gefertigten Mitglieder, im vollsten Bewusstsein der Billigkeit ihres Verlangens, zu ihrem Bedauern gedrungen, an ein höheres Forum zu appellieren.“ Tamt., s. 75.

⁹⁰ K. HÖGER, *Aus eigener Kraft!* s. 76–77, 86; M. MARTISCHNIG, Sollinger, Johann Paul (1795–1849), Buchdrucker und Verleger, in: *Österreichisches Biographisches Lexikon*, Bd. 12, Wien 2005, s. 404–405.

sešli 30. dubna v tanečním paláci Scherzerova otce „Zum Sperl“. Scherzer zde předložil koncept spolku, kde by měli typografům přednášet vzdělanci o vědeckých objevech a politických událostech, ale zároveň by měl být místem pro diskuzi o pracovních poměrech v oboru. Předpokládal, že členy spolku budou pouze kvalifikovaní typografičtí dělníci. Šlo tedy o model – pro Scherzera zcela typický – moderní odborové asociace s podporou a dohledem umírněně prorevolučních intelektuálů, kteří by měli dělníkům udávat směr, vzdělávat je a také v jistém smyslu vytyčovat hranice možného. Proti Scherzerově konceptu vystoupil literát, studentský vůdce a ještě za revoluce člen vídeňského bezpečnostního výboru Ludwig Eckardt. Pro zrod dělnické politiky roku 1848 a pro typografy obzvláště je symptomatické, že zde o podobě dělnického spolku diskutovali za přihlížení dělníků dva vzdělanci.

Eckardt také podporoval vznik spolku. Avšak pouze v podobě, kdy jeho členy budou kromě kvalifikovaných pomocníků i korektoři, faktoři a principálové. Tak jako jinde to byl tedy opět konflikt mezi odborovou asociací a korporací zahrnující všechny aktéry řemesla. Prozatím zvítězil korporátní model Eckhardta a na schůzi byl tak založen spolek Wiener Typographia, který však fungoval pouze spíše na papíře. Scherzer i Eckhardt se ale shodovali, že by měla být založena zvláštní typografická legie coby součást národní gardy či přímo jako jedna z jednotek akademiků a také že by měly být zřízeny typografické noviny.⁹¹

Právě zdánlivě marginální téma typografické legie a diskuze o něm v roce 1848 dle mého názoru významně ilustruje kolektivní sebevědomí typografů a také limity jeho praktického prosazování ve veřejné aktivitě v době revoluce. Typografové v 19. století byli snad nejvíce ze všech dělníků fascinováni dějinami svého vlastního oboru. Mnozí z nich měli proto jistě dobré povědomí o tradici postulu, která jim mimo jiné zaručovala právo nosit u pasu krátký meč. Snad si byli vědomi i toho, že knihtiskárny v Rakousku spadaly až do roku 1767 do univerzitní jurisdikce a typografové ve Vídni nebo Praze tak byli součástí akademické obce. V tomto smyslu se zdálo knihtiskářským dělníkům logické, že v roce 1848, který mnoho dělníků tradičních oborů vnímalo jako příležitost k oživení svých dávných práv, měli mít právě oni privilegium – na rozdíl od jiných dělníků – pochodovat se zbraní v ruce ulicemi revoluční Vídně po boku ostatních občanských ozbrojených sborů. Na druhou stranu však dělník se zbraní v ruce byl nazírán jako cosi vysoce nebezpečného, s čím si není radno zahrávat, a to z perspektivy umírněných i radikálních prorevolučních sil.

Na výše zmíněné schůzi dne 30. dubna bylo rozhodnuto, že bude založena typografická legie s názvem *Typographia Austriaca*. Její uniforma měla vyházet ze stejnokroje

---

⁹¹ W. HÄUSLER, Karl Scherzer (1821–1903), s. 49; K. HÖGER, *Aus eigener Kraft!* s. 88–89.

akademických legií: základem byl široký německý klobouk s připevněnou kokardou v barvách německé demokratické trikolory černá-červená-zlatá, symbolu svobody a jednoty národa, a ozdobený černým perem, dále košile a černé kalhoty. U pasu měl mít člen typografické legie připevněný krátký mrč jako upomínku na doby postulátu. O střelných zbraních zmínka nepadla. Typografická legie čítala brzy na 200 členů z řad vídeňských kvalifikovaných knihtiskářských dělníků. Někteří z členů legie se přidali k národní gardě, jiní se přidali k uměleckým sborům akademické legie složených ze studentů a absolventů vídeňské akademie výtvarných umění. Zde v jejich čele stanuli majitelé vídeňských knihtiskáren.⁹²

O činnosti typografických legií nevíme mnoho. Z různých narážek v typografických časopisech je pravděpodobné, že se zapojily do květnového povstání, z žádného zdroje není ale zřetelné, jakým způsobem. Zachoval se však jeden ilustrační případ jejich činnosti. Říšskému sněmu přišla v červenci stížnost od Franze Raffelspergera, majitele c. k. privilegovaného uměleckého ústavu zabývajícího se tiskem zemských map. Raffelsperger si stěžoval, že do jeho podniku jednoho červnového dne vtrhli čtyři „knihtiskařští tovaryši“, kteří byli oblečeni v uniformě akademické legie, přes trup jim visel vojenský bandalír na zavěšení zbraní a svá ramena měli ozdobena praporem s německou demokratickou trikolorou. Tito výtržníci měli rušit personál při práci, pronášet agitátorské projevy a „nestydatě“ (unverschämt) se domáhat principálova podpisu pod mzdový výměr s „přemrštěnými“ (überspannte) cenami za tiskařské a sazečské práce. Pravděpodobně se tedy jednalo o svéráznou akci proti knihtiskařskému principálovi, který neuznával dohodnutý tarif. Mezi čtyřmi typografickými agitátory byl i Franz Dorstenstein, jenž byl již v osmičlenném výboru sestavující petici principálům v dubnu 1848 a později se stal místopředsedou vídeňského knihtiskařského spolku Gutenberg. V roce 1852 stanul za své činy spáchané během revolučních měsíců před vojenským soudem.⁹³

Typografičtí dělníci organizovaní v Typographia Austriaca demonstrovali svou kulturní a sociální blízkost ke světu měšťanské vysoké kultury. Nošení zbraní a akademické uniformy tak mělo být další distinkcí, jež je odlišovala od ostatních manuálně pracujících. Typografové ještě více než jiní dělníci věřili, že již dostatečně ukázali, že nebojují pouze za svůj „kručící žaludek“, ale i za svobodu ducha.

Problémem však bylo, že národní garda a akademická legie, ozbrojené občanské složky vídeňské revoluce, o jejich služby nestály stejně jako o služby ostatních dělníků. *Noviny vídeňské národní gardy*, který mimo jiné redigoval Karl Scherzer, zveřejňovaly úřední nařízení,

---

⁹² K. HÖGER, *Aus eigener Kraft!* s. 86; W. HÄUSLER, Karl Scherzer (1821–1903), s. 49.

⁹³ K. HÖGER, *Aus eigener Kraft!* s. 85; W. HÄUSLER, Karl Scherzer, s. 49; W. HÄUSLER, *Von der Massenarmut zur Arbeiterbewegung*, s. 403.

jednání výboru nebo různé obrazy ze života národní gardy. Na začátku července 1848 zde bylo otisknuto jednání výboru o problematice dělnických žádostí o vydání zbraní. Tematizovala se zde ale i otázka existence dělnických sborů.⁹⁴ O zbraně zde vždy s odmítavou odpovědí žádali například zedníci, kameníci, tesaři a pekaři. Řešila se zde i otázka legie Typographia Austriaca, jež také žádala zbraně. Knihtiskaři nejenže žádné zbraně z muničních skladů kontrolovaných národní gardou nedostali, ale navíc byla v červenci typografická legie výborem národní gardy zcela zrušena:

„Zpráva od přednosta okresu Alservorstadt, že zde byl vytvořen sbor knihtiskařů a knihvazačů, který nosí uniformu ve stylu akademické legie, a žádá o potřebné pušky. Vrchní velení postoupilo tuto stížnost k vyřízení Správní radě a pověřilo předsednictvo, aby vypracovalo odůvodněnou odpověď, že takový zvláštní sbor by v Národní gardě vůbec neměl existovat.“⁹⁵

I přes vlastní přesvědčení se tak typografové v očích gardistů ničím neodlišovali od ostatního dělnictva.

Již na konci dubna 1848 kolegové diskutovali o tom, že by měl být založen časopis pro poučení a ochranu zájmů typografických dělníků. To se skutečně o pár týdnů později stalo, ale iniciativa nepřišla tentokrát od nikoho ze středu dosavadních aktivit typografů. Na počátku července 1848 poprvé vyšel časopis *Oesterreichische Typographia*, jehož vydavatel a výhradní redaktor byl Joseph Hermann Hillisch, sazeč knihtiskárny Dvorské a státní knihtiskárny a člen výboru Prvního všeobecného dělnického spolku, který časopis využíval především jako agitační prostředek na podporu všedělnického vědomí mez typografy. Z toho důvod zněl také podtitul časopisu *Journal für Arbeiter von Arbeitern* (*Časopis pro dělníky od dělníků*). Jednalo se o vůbec první časopis v rakouských dějinách, který byl určen dělnictvu a měl čistě dělnickou redakci.⁹⁶

Hillisch však byl svými názory na „dělnictví“ typografů mezi vídeňskými kolegy zcela ojedinělý a také zřejmě jediný, který byl členem Prvního všeobecného dělnického spolku. Jinak byly všedělnické aktivity v typografickém prostředí zcela ignorovány. Hillischovy snahy o

---

⁹⁴ Sitzungs-Protokolle des Verwaltungsrathes der Wiener Nationalgarde vom 26. Juni 1848, *Zeitung für die Wiener Nationalgarde*, č. 15, 4. 7. 1848, s. 85–87.

⁹⁵ Tamt., s. 86. Orig. citát: „Eine Anzeige des Bezirkschefs der Alservorstadt, daß sich daselbst ein Corps von Buchdruckern und Buchbindern gebildet habe, welches eine Uniform nach Art der akademischen Legion trage, und um die erforderlichen Gewehre bitte. Diese Anzeige ist vom Ober-Commando an den Verwaltungsrath zur Erledigung überwiesen, und wird hierüber dem Bureau aufgetragen die motivierte Rückäußerung dahin zu erstatten, daß ein solches besonderes Corps in der Nationalgarde nicht bestehen dürfe.“

⁹⁶ Časopis *Oesterreichische Typographia* vycházel jako týdeník od 2. 7. 1848 do 15. 8. 1848. Vycházím zde z údajů Rakouské národní knihovny.

překonání elitářského uměleckého vědomí typografů také nebyly v žádném případě úspěšné a budily spíše kontroverze.⁹⁷

Jako protipól Hillischova časopisu byl pro vídeňské typografy založen list *Oesterreichisches Buchdrucker-Organ*, jenž sledoval pouze poměry v knihtiskárnách a linii typografického hnutí.⁹⁸ List vystupoval na obranu výsadního postavení kvalifikovaných typografů a hájil uměleckou podstatu typografovy práce. Vznik i témata obou časopisů tak byly pokračováním sporu o to, zda jsou typografové umělci či dělníci.⁹⁹

V kontextu založení všedělnického spolku (24. června 1848) a zrušení typografické legie (počátek července 1848) opět ožila otázka založení spolku vídeňských typografů, jelikož spolek Wiener Typographia nikdy nebyl aktivní. Ve věci se opět nejvíce angažoval Karl Scherzer. Během července několik typografů (mezi nimi i jmenovaný F. Dorstenstein) pod vedením Scherzera vypracovalo stanovy spolku a na konci července se vypravili na shromáždění grémia vídeňských principálů, aby stanovy jejich spolku schválili. Principálové souhlasili se založením spolku, slíbili zaměstnat kolegy bez kondice a také zřídit smírčí soud. Na dělnických zástupcích si na oplátku však vymohli, že se již nadále nebudou snažit zasahovat do počtu rychlolisů v knihtiskárnách a tato věc tak zůstane pouze záležitostí podnikatelů. O dva týdny později dne 9. srpna 1848 byl na shromáždění vídeňských knihtiskařů nakonec založen Spolek Gutenberg (Gutenberg-Verein der Buchdrucker Wiens). Do jeho řad ihned vstoupilo 471 kolegů.¹⁰⁰

Dle statut spolku byl jeho účel následující: „prostřednictvím součinnosti s ostatními uměleckými kolegy spojit roztržštěné síly, překonat všechny neduhy a zla v oblasti umění, prostřednictvím pevného a nerozlučného znovusjednocení zlepšit materiální a duševní poměry a povýšit knihtiskařské umění, aby odpovídalo duchu času.“¹⁰¹

Ke spolku měli možnost přistoupit faktoři, korektoři, písmolijci, sazeči a tiskaři Vídně, kteří byli povinni přispívat týdně nejprve 10 kr. a po několika týdnech 3 kr., aby měli nárok čerpat sociální fondy spolku. Výhod spolku užívali i typografové odjinud, pokud se prokázali členskou legitimací typografického spolku jiného města. Čestnými členy spolku se mohli stát vídeňští majitelé knihtiskáren a také všichni, kteří podporovali spolek finančně. Dle stanov byly

---

⁹⁷ K. HÖGER, *Aus eigener Kraft!* s. 90–91.

⁹⁸ Časopis *Oesterreichisches Buchdrucker-organ* vycházel jako týdeník pod redakcí sazeče C. Ph. Huebera mezi 5. 8. 1848 a 30. 9. 1848.

⁹⁹ Obsah časopisů i jejich spor bude podrobně reflektován v oddílu 3.2.1.

¹⁰⁰ K. HÖGER, *Aus eigener Kraft!* s. 92–94; W. HÄUSLER, Karl Scherzer, s. 52–54.

¹⁰¹ Statuten des Vereines der Buchdrucker Wiens, *Oesterreichisches Buchdrucker-organ*, č. 5, 2. 9. 1848, s. 36–38, zde s. 36. Orig.: „durch Zusammentretung aller Kunstcollegen die zersplitterten Kräfte zu vereinen, alle Mißbräuche und Übelstände im Gebiete der Kunst zu entfernen; durch festes, inniges Zusammenhalten die geistige und materielle Lage zu verbessern, und so die edle Buchdruckerkunst dem Geiste der Zeit entsprechend zu heben.“

v programu spolku kromě sociálně podpůrné činnosti i přednášky od vzdělavců, další vzdělávání kolegů, sborový zpěv a také provoz knihovny, jejíž základ činil velkorysý dar několik desítek svazků Karla Scherzera, přispělo do ní však na výzvu spolku Gutenberg i několik principálů. Spolek vedl prezident (tím byl později zvolen Scherzer) v zastoupení viceprezidenta, kterým byl zvolen Ferdinand Dorstenstein. O veškerých důležitých věcech však rozhodovalo hlasování všech členů během spolkového generálního shromáždění.¹⁰²

Postupy revoluce také vypadaly uspokojivě. Pouličních excesů ubývalo, a naopak se dařilo mírovou formou pomalu naplňovat požadavky revoluce. Dne 22. července se poprvé sešel říšský sněm, první volený zákonodárny sbor v dějinách rakouské říše, 7. září bylo pak po mnoha diskuzích na půdě sněmu konečně zrušeno poddanství. I přes tyto úspěchy se v druhé polovině srpna 1848 dělnická otázka stala opět na několik týdnů hlavním tématem vídeňského veřejného prostoru.

Důvodem napětí bylo snížení mzdy nekvalifikovanému dělnictvu na pracích organizovaných a placených vídeňským magistrátem a státem. Ministerstvo veřejných prací dne 18. srpna 1848 vydalo výnos, kterým se snižovala denní mzda ženám pracujícím za erár z 20 na 15 krejcarů a dětským dělníkům (pod 15 let) z 12 na 10 krejcarů. Ministerstvo mylně předpokládalo, že mužští dělníci tento krok uvítají, jelikož se jich nedotýkal, a naopak jim poskytoval komparativní výhodu nad ženskými a dětskými konkurenty. Nekvalifikovaní dělníci-muži se ovšem začali přidávat k protestům dělnic, jež vypukly 21. srpna. Odpoledne ten den již začaly první střety s národní gardou. Dne 23. srpna se v Prátru, kde především probíhaly veřejné pozemní práce, konala jedna z karnevalových demonstrací proti výnosu. Slaměnou figurínu ministra veřejných prací Ernsta Schwarzera s 5 krejcarů v puse, které měly symbolizovat ušlou mzdu, ceremoniálně nesl zhruba tisícový dav na márách přes celý Prátr k připravené šibenici, kde měla být symbolicky oběšena. Do cesty se jim ale postavila národní garda. Po chvílích vzájemného pokřikování začaly z dělnické strany lítat kameny, načež gardisté odpověděli střelbou. Následující několikahodinové boje měly smutnou bilanci. Zemřely při nich na dvě desítky lidí, z nichž 18 obětí bylo na straně dělnictva, a v nemocnicích s vážným zraněním skončilo téměř 60 osob.¹⁰³ Proti několika tisícům mrtvých v průběhu pařížského dělnického povstání v červnu 1848, které vyvolalo zrušení národních dílen, to sice

---

¹⁰² Statuten des Vereines der Buchdrucker Wiens, *Oesterreichisches Buchdrucker-organ*, č. 5, 2. 9. 1848, s. 36–38.

¹⁰³ Wolfgang HÄUSLER, Soziale Protestbewegungen in der bürgerlich-demokratischen Revolution der Habsburgermonarchie 1848, in: Rudolf Jaworski – Robert Luft (eds.), *1848/49. Revolutionen in Ostmitteleuropa*, München 1996, s. 173–195, zde s. 182–4.

bylo stále zanedbatelné číslo, přesto ale „bitva o Prátr“ znamenala šok a definitivní rozpad dosavadní křehké jednotné fronty prorevolučních sil.

Pár dní po srážce dělnictva s národní gardou, (27. 8.) přijel do Vídně „apoštol německého komunismu“, jak ho ironicky nazývaly vídeňské listy, Karl Marx, aby se sám přesvědčil o vážnosti situace vídeňských dělníků. Během desetidenního pobytu ve Vídni se Marx zúčastnil manifestačního pohřbu padlých dělníků z Prátru a proslovil celkem tři přednášky. Ve svém prvním vystoupení pro Demokratický spolek, kde ho poslouchali například Violand, Jellinek nebo Stifft, konstatoval, že „bitva o Prátr“ nebyla epizodní událostí, nýbrž že šlo o lokální projev boje buržoazie a proletariátu, který brzy zachvátí celý svět. Takovýto narativ sociální otázky slyšelo publikum pravděpodobně vůbec poprvé.¹⁰⁴ Dále dvakrát hovořil k dělnickému publiku složeného z členů Prvního všeobecného dělnického spolku, kam ho pozval jeho zakladatel a předseda Friedrich Sander. V první přednášce zpravoval dělníky o „zostřování třídních rozporů a bojů“ v celé Evropě a o boji francouzského dělnictva v červnovém povstání proti zrušení národních dílen. Marxova hlavní teoretická přednáška pro dělnictvo se konala 2. září 1848. Zde hovořil o vztahu námezdní práce a kapitálu, respektive o postavení námezdního dělníka v kapitalistické společnosti. Při této příležitosti se vídeňské dělnictvo patrně rovněž poprvé mohlo setkat s tezí, že jejich práce se stala v moderních socioekonomických poměrech zbožím, které musí prodávat kapitalistovi.¹⁰⁵

Z dostupných pramenů a informací byli vídeňští typografové – s výjimkou Hillische – k tragickým událostem následujícím po snížení mzdy za veřejné práce víceméně indiferentní. Někteří dokonce stáli na straně pořádkových sil jako například sazeč Ferdinand Häusler, který tři dny po „bitvě o Prátr“ na stránkách *Rakouského knihtiskařského orgánu* vyzýval, aby se vídeňští kolegové přidávali do řad národní gardy. Jde tak o další důkaz, že typografové nechtěli být spojováni s dělnickými „rušiteli pořádku“ z Prátru, a tedy se ani podílet na utváření širší koalice dělníků. Häusler ve svém textu také s potěšením zpravoval, že někteří principálové vstup do národní gardy svým zaměstnancům již povolili. Veřejně prezentovaná přediva vztahů tak směřovala spíše k principálům než k nejhůře postaveným dělníkům čerpajícím podporu.¹⁰⁶

Vídeňští typografové zatím již netrpělivě vyhlíželi slavnost otevření lokálu spolku Gutenberg a událostmi v Prátru se již dále nezabývali. Účel chystané slavnosti spočíval

---

¹⁰⁴ K okolnostem „bitvy o Prátr“ a pobytu Karla Marxe ve Vídni pravděpodobně nejpodrobněji viz Herbert STEINER, *Karl Marx in Wien. Die Arbeiterbewegung zwischen Revolution und Restauration 1848*, Wien 1978.

¹⁰⁵ K třem přednáškám viz H. STEINER, *Karl Marx in Wien*, s. 142n, 168n, 171n.

¹⁰⁶ Ferd. HÄUSLER, Die Bewaffnung für Wiens Buchdrucker, *Oesterreichsches Buchdrucker-Organ*, č. 4, 26. 8. 1848, s. 30–31.

především v prezentaci typografické kulturní vyspělosti a vztahů s vídeňskými kulturními elitami, na druhé straně zde ale byli přítomní i zástupci jiných dělnických spolků. Dle autora zprávy o slavnosti Huebera, zasloužilého vídeňského sazeče a redaktora *Rakouského knihtiskařského orgánu*, kolegové promyšlenou organizací tohoto slavného dne k poctě „celé knihtiskařské korporace“ prokázali, že si zcela zaslouží pojmenování „umělci“.¹⁰⁷

Slavnost se konala v neděli 1. října 1848. V osm hodin ráno se sešla skupina zvláště zvolených slavnostních praporečnicků (dva tiskaři, dva sazeči, dva písmolijci), aby vyzvedla zástavy spolku od jejich zhotovitelů: bílý prapor knihtiskařů (tedy tiskařů a sazečů) s knihtiskařským erbem a nápisem „Knihtiskařské umění dne 14. března 1848“, který ušila a darovala doyenka vídeňských principálů Elisabeth Pichler, a červený prapor písmolijců s nápisem „Písmolijecké umění“,¹⁰⁸ který zhotovila a darovala spolku Anna Benko, manželka majitele vídeňské knihtiskárny a písmolijny Antona Benka. Poté delegace praporečnicků nastoupila do dvou otevřených fiakrů a z vnitřní Vídně přejeli s již vyvěšenými prapory ke spolkovému lokálu na starém vídeňském předměstí Laimgrube. Spolkový lokál byl toho dne vyzdoben různými obrazy a bustou Gutenberga a dalšími slavnostními předměty, které darovali Karl Scherzer a někteří vídeňští principálové. Na balkóně domu, kde se lokál nacházel, vlál toho dne prapor německé demokratické trikolóry, kterou opatřil K. Scherzer. Kromě stovek typografických dělníků bylo navíc na slavnosti přítomno i mnoho majitelů vídeňských knihtiskáren a jejich faktorů, jakožto i několik místních knihkupců, redaktorů nebo členů akademické legie.¹⁰⁹

V 10 hodin začal program zpěvem *Německé písně (Deutsches Lied)*, který přednesl 25členný sbor složený ze členů Prvního všeobecného dělnického spolku, jehož zástupci byli na slavnost rovněž pozváni. Poté si již vzal slovo předseda spolku Karl Scherzer. Jeho projev byl politicky nejzávažnější. Scherzer nejprve ocenil právo „svobodných mužů“ na zakládání asociací jako jeden z nejdůležitějších plodů demokratických změn a vyjádřil naději, že to povede k dalšímu rozkvětu „našeho krásného umění“. Právě spolek typografů měl být podle něj místem, kde bude vyslyšen hlas každého příslušníka černého umění. Zároveň však řečník posluchače z řad dělnictva upozorňoval, aby se zdrželi od zasahování do velké politiky, k níž zatím nemají potřebné porozumění. Zdržování dělnictva od politiky měl sice Scherzer společně

---

¹⁰⁷ HBR [= C. P. HUEBER], Die feierliche Eröffnung des Buchdrucker-Vereinslocales „Gutenberg“ in Wien, am 1. October 1848, *Oesterreichisches Buchdrucker-Organ*, č. 9, 30. 9. 1848 (skutečné datum vydání 4. 10. 1848), s. 65–72, zde s. 65.

¹⁰⁸ „Die Buchdruckerkunst am 14. März 1848“ [...], „Schriftgießerkunst“, Tamt., s. 65.

¹⁰⁹ Tamt., s. 66.

s liberály, jejich ideologii ale překračoval podporou odborové činnosti dělnických spolků. K tématu řekl následující:

„Náš spolek tak tvoří malý stát ve státě. Naším cílem ale musí zůstat, má-li se spolek rozvíjet účelně a skutečně prospěšně, zlepšování našich sociálních podmínek. Pravděpodobně nám bude přesto v dnešní rušné době zatěžko čas od času nezabloudit na pole politiky! Pozice, kterou chceme v tomto ohledu zaujmout, však musí být ostře ohraničená, pasivní. Chceme se učit, ale ne poučovat; chceme se plně seznámit se složitým, tajemným mechanismem státního stroje, než do něj začneme aktivně zasahovat. Proto se v těchto místnostech mohou vést politické debaty, ale nikdy se v nich nebudou vyslovovat politická rozhodnutí.

Naše politické krédo zní: Miluj svého bližního jako sebe sama! Z této politiky největšího muže všech dob vycházejí všechny ostatní státní doktríny. Naše sdružení by mělo být sdružením bratrské lásky a každý egoistický zájem jednotlivce by měl zmizet před blahem celku!“¹¹⁰

Opět se zde – podobně jako v Lipsku u Biedermanna nebo i Skrobeka – objevila teze, že dělníci budou moci zasahovat do veřejných záležitostí, které se bezprostředně netýkají jejich práce a života, až teprve v momentě, kdy prostřednictvím sebevzdělávání, studia politického života a další tvrdou prací dosáhnou zvýšení kulturní úrovně své třídy. Nikde však nebylo specifikováno, jak dlouho tato doba má trvat. Můžeme však konstatovat, že liberální koncept sebevzdělávání hrál i v následujícím zhruba čtvrtstoletí ústřední roli pro dobové dělnické náhledy o vlastní emancipaci a pro příslušníky vyšších sociálních vrstev zároveň sloužil jako předpoklad vstupu dělníků do veřejného života, jenž se zatím měl odložit na neurčito.

Po Scherzerovi hovořil viceprezident spolku Ferdinand Dorstenstein. Ve svém projevu poděkoval dámám Pichler a Benko za prapory, které darovaly spolku k upomínce dosáhnutí tiskové svobody a ve svém projevu zdůraznil heslo „jednota“, které podle něj je předpokladem

---

¹¹⁰ „So bildet unser Verein einen kleinen Staat im Staate, und obschon, soll derselbe zweckentsprechend und wahrhaft nutzbringend sich entfalten, unser Hauptaugenmerk auf die Verbesserung unserer socialen Verhältnisse gerichtet bleiben muß, so dürfte es uns doch in unserer so vielbewegten Zeit schwer fallen, nicht zuweilen auf das Gebiet der Politik hinüber zu streifen! Aber die Stellung, die wir in dieser Beziehung einnehmen wollen, muß eine scharf begrenzte, muß eine passive seyn. Wir wollen lernen, aber nicht lehren, wir wollen uns erst mit dem schwierigen, geheimnißvollen Mechanismus der Staatsmaschine vollends vertraut machen, bevor wir thatkräftig in dieselbe eingreifen. Darum mögen in diesen Räumen wohl politische Debatten geführt, aber nie Beschlüsse darüber gefaßt werden. [...] Unser politisches Glaubensbekenntniß sey: ‚Liebe deinen Nächten wie dich selbst!‘ In dieser Politik des größten Mannes aller Zeiten gehen alle andern Staatslehren auf. Unser Verein sey ein Verein der Bruderliebe, und jedes egoistische Interesse des Einzelnen verschwinde vor der Wohlfahrt der Gesamtheit!“, Tamt., s. 67.

každé svobody, bratrství a ducha. Na konci provolal slávu mecenášům spolku z řad principálů, zhotovitelkám praporu a hned třikrát zakladateli a prezidentovi spolku Scherzerovi.¹¹¹

Následovala kulturní vložka. Nejprve sazeč Laimer zarecitoval báseň z pera C. Ph. Huebera, jež byla variací, přizpůsobenou demokratickým tendencím doby, na staré oslavné básně na knihtisk. Báseň oslavovala Gutenberga, současnou dobu, která měla znamenat krok z temnot do „světla“, zhotovitelky praporů a znovu připomněla posluchačům heslo jednoty jako základní ctnosti „umělce“. Poté sbor Prvního všeobecného dělnického spolku zazpíval píseň *Deutschland Deutschland über alles*.¹¹²

Následně hovořil demokratický literát Ludwig Eckardt, který byl již u založení prvního spolku typografů 30. dubna. Typografům sdělil, že jsou „zástupci svobodného tisku, vůdci duchovní národní gardy, která sestává ze čtyřiaadvaceti písmen.“ Tato „duchovní národní garda“ měla bojovat proti „chronickým nemocem v životě národů: reakci a černožlutáctví.“ Typografy, které oslovoval jako „občany“ nebo „bratry“, žádal: „Zůstaňte nám věrní, mužové tisku! My demokraté stojíme za Vámi a doufáme, že Vy budete také stát za námi!“¹¹³

Po další kulturní vložce – oslavné básni Karla Scherzera na Gutenberga a několika vlasteneckých německých písních – pronesl řeč dr. Ludwig August Frankl, známý spisovatel, autor slavné básně *Die Universität* a důstojník akademické legie. Ve své řeči ocenil vše, co typografové dělají pro rozkvět německé literatury v Rakousku a také jejich duchovní boj, ve kterém však namísto olovených koulí používají zbraň mnohem mocnější, kterou jsou typy ze slitiny kovů.¹¹⁴

Před závěrečným sborem pronesli řeč zástupci dvou spřátelených dělnických spolků. Za první všeobecný dělnický spolek promluvil jeho prezident Friedrich Sander, za spolek Concordia promluvil dr. Witlačil. Ve zprávě se bohužel nerozvedl bližší obsah jejich proslavů. Oba se však vyslovili v tom smyslu, že vítají zrod spolku Gutenberg bude a doufají, že bude s jejich spolky co nejvíce spolupracovat, což mělo být typografy odměněno nadšeným potleskem. Přítomnost Sander a Witlačila, podobně jako přítomnost spisovatelů a principálů na jedné straně a dělníků z vídeňského dělnického spolku vedeným Sanderem, bylo důležité symbolické gesto. Sanderův spolek se jako jediný ve Vídni vyznačoval důrazem na samostatnost dělnické politiky bez měšťanského vlivu, Witlačil naopak prosazoval ve svém

---

¹¹¹ Tamt., s. 68.

¹¹² Tamt., s. 68–69. Jednalo se o skladbu *Das Lied der Deutschen*, též nazývanou *Deutschlandlied*, jež byla sepsána na melodii rakouské císařské hymny roku 1841 a po roce 1918 se stala hymnou Německa.

¹¹³ Orig.: „Ihr seid die Führer der geistigen Nationalgarde, welche aus vierundzwanzig Lettern besteht [...]. Auch im Völkerleben treten solche chronische Krankheiten ein: Sie sind die Reaktion und das Schwarzgelbthum.“ Tamt., s. 69.

¹¹⁴ Tamt., s. 70–71.

spolku myšlenku, že pevné měšťanské vedení dělnictva je jediná záruka před destrukcí a anarchií. Typografický spolek Gutenberg (a především jeho prezident Scherzer) stál uprostřed obou pólů: pokud jde o záležitosti oboru, měli mít dělníci plné právo rozhodovat se sami o strategiích, jakými vybojují zlepšení svého postavení, pokud se samozřejmě odehrávají v hranicích sociálního smíru a legálních prostředků. Ovšem mimo svůj obor zatím neměli být vybaveni – a to ani typografové – potřebnými dovednostmi a znalostmi, aby mohli zasahovat do veřejných záležitostí. Politické dění jim tak mělo být zprostředkováno a vysvětlováno pouze prostřednictvím vzdělaných veřejně činných mužů.

Typografická slavnost stála na počátku konce vídeňské revoluce roku 1848. O pár dní později vídeňská ulice znovu povstala, vlastně již potřetí po březnových a květnových událostech. Dne 6. října mělo být vysláno vojsko z Vídně do Uher, aby ukončilo separatistické tendence uherských držav habsburského domu. Vzbuřená vídeňská ulice odchodu vojska zabránila. V rámci povstání byl lynčován a oběšen na lucerně ministr války hrabě Latour. Dny povstání si vyžádaly na 500 zabitých a těžce zraněných, z nichž většinu tvořili dělníci a řemeslníci. Během tohoto povstání byla také dobyta městská zbrojnice, načež bylo dělnictvo vzhledem k blízkému se nepříteli poprvé ozbrojeno. Podobně jako v květnu byli dělníci organizováni v jednotkách, které vedli příslušníci akademické legie.¹¹⁵

Z Prahy se k Vídni začaly stahovat oddíly pod vedením nově jmenovaného vrchního polního maršála knížete Windischgrätze, kterému z uherské strany šly na pomoc jednotky pod vedením chorvatského bána Jelačiče. Neradostné vyhlídky vedly k poslednímu revolučnímu entuziasmu: z Brna, Gratzu, Linze či Salzburgu začaly do Vídně na pomoc městu v ohrožení přicházet stovky mužů, především dělníků. Rovněž z frankfurtského ústavodárného sněmu dorazilo několik vyslanců, aby dalo vídeňským povstalcům vědět, že za nimi stojí celé demokratické Německo. Právě mezi nimi byl lipský spisovatel, politik a „přítel dělníků“ Robert Blum, který za to zaplatil životem. Avšak zhruba 30 000 ozbrojených dobrovolníků ve Vídni připraveno k boji nemělo šanci proti profesionálně vycvičené armádě čítající počet přesahující 70 000 mužů. Před rozhodujícím střetem se ještě stihly přesunout císařský dvůr do Olomouce a říšský sněm do Kroměříže.

Ve čtvrtek 26. října začalo dobývání Vídně a 31. října již dosáhla císařská vojska plné kontroly nad městem i jeho okolím. Důležitá byla aktivita chorvatsko-rakouských jednotek, které porazily u Schwechatu uherskou revoluční armádu táhnoucí na pomoc vídeňským.

---

¹¹⁵ W. HÄUSLER, *Von der Massenarmut zur Arbeiterbewegung*, s. 385.

Vídeňské pouliční boje si vyžádaly přes 3000 zabitých z řad obránců města, z nichž více jak polovina byli dělníci a řemeslníci. Během slavnostního vjezdu Windischgrätze do Vídně jeho kůň symbolicky pošlapal vlajku německé demokratické trikolóry, aby dal jasně najevo, že debaty o svobodě a německé jednotě jsou u konce. I poprava Roberta Bluma dne 9. dubna byla nezastíraným vzkazem frankfurtskému parlamentu, že všenněmecké námluvy Němců proběhnou bez účasti rakouských občanů. Dále bylo vojenským soudem k popravě odsouzeno několik významných osobností revoluční Vídně, mezi nimi i jeden z „doktorů revoluce“ a redaktor časopisu *Der Radikale*, dr. Hermann Jellinek, který byl zastřelen 23. listopadu. Dne 6. prosince 1848 pak byly úředně rozpuštěny veškeré dělnické spolky jakožto „zločinné a zkažené“. Jedinou výjimku tvořil typografický spolek Gutenberg, jehož sociálně podpůrné aktivity – již bez Scherzera, který uprchl – trvaly oficiálně až do roku 1852, kdy byla jeho činnost rovněž ukončena.¹¹⁶

3.1.3 Praha

Již v lednu 1848 se do Prahy dostaly informace o povstání na Sicílii a počátkem března se Pražané dozvěděli prostřednictvím augsburských *Allgemeine Zeitung* a lipských *Grenzboten* o vypuknutí revoluce v Paříži a jejího rozšíření do jihozápadních německých států. Zprávy z jižní a západní Evropy měly dvojí odezvu. Spolu s nadějemi v demokratizaci politiky a veřejného života se i zde ihned objevil strach z rabování, pouličního násilí či ohrožení majetku revoluční lůzou, jež byla asociována především s dělnictvem. Tento strach se také konkrétně zhmotňoval ve vzpomínce na stávkou více jak 1500 pražských tiskařů kartounu v červnu 1844, které provázely pouliční nepokoje a luddistické excesy.

Rovněž v Praze se revoluce nejprve projevila jako umírněná petiční iniciativa. Ještě před vystoupením národně liberální politické reprezentace chtěla zprvu udržet otežte politických změn iniciativa nejvyšší aristokracie z okruhu stavovské opozice. Dne 2. března 1848 byla předložena nejvyššímu purkrabímu českého království hraběti Rudolfovi Stadionovi výzva, aby urychleně svolal zemský sněm. Volání po politické změně se mělo dle navrhovatelů vyřešit umírněnou demokratizací zemského sněmu v podobě přistoupení zástupců královských měst. Sedláci a venkovský stav měli být na sněm podle představy stavovské opozice pozváni až za 30 let, během nichž se politicky dovzdělají a vykoupí se z poddanství. Gubernium na žádost

---

¹¹⁶ W. HÄUSLER, *Von der Massenarmut zur Arbeiterbewegung*, s. 389–390. 395–396, 402–403; E. BRÜCKMÜLLER, *Sozialgeschichte Österreichs*, s. 356; Josef POLIŠENSKÝ, *Revoluce a kontrarevoluce v Rakousku 1848*, Praha 1975, s. 222; Jiří ŠTAIF, *Obezřetná elita. Česká společnost mezi tradicí a revolucí 1830–1851*, Praha 2005, s. 323.

však neodpovědělo a veřejnost se o akci stavovské opozice dozvěděla až na konci března 1848.¹¹⁷

V řadách proreformní šlechty se objevovaly ještě demokratičtější koncepce, avšak i ty byly brzo přehlušeny vzednutím politické iniciativy již vzešlé z nešlechtického prostředí. Nejprve se na začátku března v pražských ulicích začaly šířit anonymní letáky provolávající slávu konstituci či požadující základní liberální opravy jako svobodu tisku, veřejné soudní řízení nebo vytvoření národních gard. K projednání požadavků se pražská měšťanská veřejnost poprvé sešla 11. března ve Svatováclavských lázních, kam byla sezvána letákem spolku s tajným jménem Český repeal, za nímž se skrývala jedna pražská stolní společnost.

Součástí zvacího letáku byla i petice s konkrétními návrhy změn. Petici zřejmě koncipovaly dvě skupiny – radikálně demokratický Český repeal a národně liberální stolní společnost, kam docházel například český právník a odborník na poddanskou otázku František Augustin Brauner. I zde byl tedy model podobný jako ve Vídni a Lipsku, kde rovněž počátky revolučních změn probíhaly v součinnosti liberálních a radikálně demokratických sil.

Repealisté v Praze hovořili o „zrušení“ a nikoliv výkupu z poddanství a do svých požadavků zahrnuli i požadavek „organizace práce a mzdy“. Brauner, kterému byla svěřena závěrečná redakce petice pro schůzi, však tyto požadavky škrtnul a ve svém návrhu položil důraz na české státní právo a integritu českých zemí.¹¹⁸

Navečer v sobotu 11. března se sešlo několik stovek občanů v místnostech hostinského sálu Svatováclavských lázních u Dobytčího trhu. Schůze se nesla v duchu liberálního nadšení a národní sounáležitosti Čechů a Němců. Do znění petice byly během schůze prosazeny i body, které Brauner vyškrtnul: organizace práce, snížení ozbrojených sil nebo zavedení svobody tisku. Na konci schůze byl zvolen výbor, nazvaný „Svatováclavský“, tvořený 20 muži, který měl před odesláním petice do Vídně provést v následujících dnech její konečnou revizi.

Bylo nutné jednat rychle, jelikož pražská policie zachytila zprávy, že studenti plánují vlastní politické akce a dělníci povstání. Během schůzek Svatováclavského výboru (12. – 14. března) byla petice dále upravována a mírněna. Požadavek českého státního práva byl upozaděn a hlavní vyznění petice tkvělo v garanci rovnoprávnosti obou zemských jazyků a otevření českého zemského sněmu pro zástupce měst i venkova. Teprve za nimi stál velmi neurčitý návrh na pravidelné společné zasedání stavovských reprezentací z Čech, Moravy a Slezska.

Do nervózní atmosféry Prahy dorazila navečer 15. března informace, že ve Vídni padl absolutismus. Pražané ještě ten večer oslavili tento světodějinný okamžik pochodňovým

---

¹¹⁷ J. ŠTAIF, *Obezřetná elita*, s. 183–185; J. POLIŠENSKÝ, *Revoluce a kontrarevoluce*, s. 129.

¹¹⁸ J. ŠTAIF, *Obezřetná elita*, s. 186–188.

průvodem středem města. Město zaplavila nová revoluční symbolika, všude se hovořilo o konstituci a v následujících dnech byly po vídeňském vzoru založeny národní garda a akademická legie. Mezitím petici Svatováclavského výboru podepsaly tisíce občanů, hlavně obyvatel Čech, a 19. března odjela česká petiční delegace do Vídně.¹¹⁹

Dne 22. března byla pražská delegace přijata císařem. Na žádný požadavek vztahující se k českým zemím nebylo odpovězeno a česká iniciativa se musela smířit pouze s vyhýbavými odpověďmi. V oficiální odpovědi z 23. března bylo pouze slíbeno, že robotní otázka bude vyřešena do konce března 1849. V některých bodech petice se dokument odvolával na stále platné Obnovené zřízení zemské z roku 1627. V případě snah o užší spojení zemí Koruny české bylo delegaci doporučeno, aby se obrátila na jednotlivé zemské sněmy a také jí bylo neurčitě přislíbeno, že mnoho vyřeší budoucí ústava.

Během posledních březnových dnů Svatováclavský výbor usilovně pracoval na nové petici. Jako hlavní redaktor pražské petice se prosadil opět F. A. Brauner. Na podporu snah Svatováclavského výboru se konalo několik masových shromáždění, kde již byli aktivní národní gardisté a příslušníci akademické legie. Tato shromáždění však zároveň představovala další nátlakový faktor na Svatováclavský výbor. Na lidovém shromáždění na Žofině byla prosazena teze, že druhá pražská petice je vyjádřením tužeb celého československého národa, proto Svatováclavský výbor rozhodl, že ji již nedá k podpisu občanům, nýbrž ji předloží pouze nejvyššímu purkrabímu Stadionovi, který svým podpisem stvrdí její legitimitu před odjezdem do Vídně. Stadion petici podepsal pod tlakem ozbrojeného davu několika tisíc lidí čekajících na jeho vyjádření před sídlem gubernia na Malé Straně.

Základ druhé pražské petice opět tvořil požadavek na státoprávní spojení všech českých zemí. Byla však již radikálnější i v bodech týkajících se demokratizace a liberalizace veřejného života. Požadovala například úplné vyzbrojení národních gard nebo přísahu státních úředníků i vojáků na ústavu. Do Vídně se delegace s druhou peticí vydala 31. března a 2. dubna byla přijata císařem. Situace v té době nevypadala pro integritu habsburského mocnářství příliš dobře. Ve vládních kruzích v Praze i Vídní panovaly odůvodněné obavy, aby se české země (či spíše pouze Čechy) nevydaly v případě odmítnutí i druhé petice podobnou cestou jako národně emancipační hnutí v habsburských državách v severní Itálii a Uhrách. Výsledkem složitých jednání byl kabinetní list z 8. dubna 1848. V jeho textu již nebyly přítomné vzhledem k okolnostem zcela anachronicky vyznívající odkazy na Obnovené zřízení zemské. Také stanovil (a tedy i nepřímě slíbil) zásady voleb do českého zemského sněmu. Volební právo do

---

¹¹⁹ J. ŠTAIF, *Obezřetná elita*, s. 188–189; J. POLIŠENSKÝ, *Revoluce a kontrarevoluce*, s. 131–133; J. ŠTAIF, *Revoluční léta 1848–1849 a české země*, Praha 1990, s. 19–21.

sněmu mělo být dle umírněně liberálních zásad rozšířeno o zástupce neprivilegovaných vrstev. Dělníci ale byli z aktivního volebního práva vyloučeni, což se již na rozdíl od voleb do říšského sněmu nezměnilo. Kabinetní list se sice negativně vyjádřil k státoprávnímu spojení českých zemí (s čímž ostatně nesouhlasili ani čeští Němci a moravský zemský sněm), ovšem deklaroval, že centrální vláda nemá problém s jazykovou a národnostní rovnoprávností. Dodal ale, že otázka spadá do kompetence českého zemského sněmu. Podobně takticky reagoval kabinetní list z 8. dubna na požadavek konstituční přísahy úředníků a vojáků s argumentem, ať si autoři petice počkají na znění připravované říšské ústavy.

Taktickým umem se vyznamenal i nejvyšší purkrabí v Praze hrabě Stadion, který 1. dubna založil guberniální komisi, jež měla oslabit pozici Svatováclavského výboru jako doposavad jediného dirigenta politické reformy Čech. Členem komise se stal František Palacký nebo pražský knihkupec Alois Borrosch. Na zasedání Svatováclavského výboru 10. dubna však byly Svatováclavský výbor a Stadionova komise sloučeny do jednoho útvaru, jenž přijal název Národní výbor. Jeho hlavním úkolem byla příprava voleb do zreformovaného ústavodárného českého zemského sněmu. Za předsedu byl z důvodu kontinuity moci ustanoven hrabě Stadion. Národní výbor se stal na následujících 10 týdnů centrem politických aktivit v Čechách.¹²⁰

Svatováclavský / Národní výbor sice od počátku své činnosti filtroval návrhy na organizaci práce či jiná sociální opatření, jeho členové a zástupci české národně liberální honorace si ale uvědomovali nebezpečí ze strany dělnictva, jež může přinést revoluční atmosféra. V prvním „konstitučním“ čísle *Pražských novin* ze dne 16. 3., ještě pod redakcí Karla Havlíčka, se objevilo „Provolání k obyvatelstvu Pražskému“, které upozorňovalo na nebezpečí ohrožení majetku. Několik dní poté varoval na stránkách stejného periodika káravý hlas všeobecně uznávaného Františka Palackého, aby si lid nevykládal nově nabytou svobodu jako výzvu k lenivosti nebo přílišné radikalitě.¹²¹

Od počátku se Svatováclavský výbor neomezoval pouze na veřejné výzvy ke klidu, ale věnoval se i praktické činnosti na poli řešení dělnické otázky. Praha před polovinou 19. století byla stále ještě na počátku industriální éry a počet dělníků byl odhadován i s předměstími na 6 000, z nichž zhruba dvě třetiny tvořily kvalifikovaní tiskaři kartounu.¹²² Ti byli také první, kteří

---

¹²⁰ J. ŠTAIF, *Obezřetná elita*, s. 195–198, 212–213; J. POLIŠENSKÝ, *Revoluce a kontrarevoluce*, s. 134–135; J. ŠTAIF, *Revoluční léta 1848–1849 a české země*, s. 25, 28–29.

¹²¹ František Palacký, *Co jest konstituce?* *Pražské noviny*, č. 23, 19. 3. 1848, s. 90. V následujících odstavcích se budu opírat o svou diplomovou práci: Jakub RAŠKA, *Chudoba, pauperismus a sociální otázka jako veřejné diskurzy v habsburské monarchii doby předbřeznové a revoluce 1848/1849*, diplomová práce FF UK, Praha 2016, s. 62–90.

¹²² J. POLIŠENSKÝ, *Revoluce a kontrarevoluce*, s. 148.

se po 15. březnu ozvali se svými žádostmi. Pohledem Svatováclavského výboru tak dělnická otázka v Praze znamenala především uklidnění kartounkářů, aby nedošlo k opakování událostí z června 1844.

Někdy mezi 17. až 19. březnem, kdy si výbor teprve vyjednával legalitu u zemských a státních úřadů, mu byla poslána petice od tiskařů v továrnách na kartoun, aby „ze všeobecného plesání vyloučení nebyli.“ Požadovali v nich zásadní redukci tiskařských strojů, přijetí propuštěných druhů zpět do podniků, garanci minimální týdenní mzdy šest zlatých a omezení přijímání nových učedníků. Petice byla psána ve velmi uctivém a poníženém tónu, na jejím konci se však objevil jasně čitelný vzkaz: „O to snažně prosíme, a bude-li nám to popřáno, chceme co počestní a pokojní lidé se zachovávat; jinak budem přinuceni jiným způsobem sobě pomoci.“¹²³

Svatováclavský výbor se tedy ihned pustil do řešení této problematiky. Začal organizovat dobročinné sbírky pro dělnické rodiny, zasáhl u pekařů a sládků, aby byla neprodleně snížena cena chleba a piva a v Týnském dvoře u Staroměstském náměstí zřídil pro nezaměstnané dělníky z Prahy, Karlína a Smíchova úřad, kam si mohli chodit žádat o veřejné práce. Zároveň ale pověřil lékaře Františka Cyrila Kampelíka, aby jako deputant výboru jednal s tiskaři kartounu o jejich petici. Kampelík byl vybrán pravděpodobně z toho důvodu, že byl v kontaktu s kartounkáři již v letech 1845–1846 z pověření Měšťanské besedy a také se během své lékařské praxe setkal s podmínkami jejich života.¹²⁴

Kampelík působil jako zástupce výboru u dělníků pouze 11 dní. Svou činnost ukončil na protest proti tomu, že byl prý podezříván členy Svatováclavského výboru z komunistických tendencí.¹²⁵ Nicméně během této krátké doby vymyslel koncept časopisu nazvaného *Hlásník*, který byl určený speciálně pro kartounkáře, kterým zároveň měl údajně sloužit jako platforma pro jejich vlastní hlas. Vzhledem ke krátké činnosti Kampelíka vyšlo jen jedno číslo, přesto si je možné i z toho udělat představu, jak si Svatováclavský (a později Národní) výbor představoval uklidnění situace.

---

¹²³ Text petice je uložen v Národním archivu ve fondu „Svatováclavský výbor 1848“. Jeho přetisk, z kterého zde cituji, viz Karel NOVOTNÝ (ed.), *Dokumenty k dělnickému hnutí v českých zemích r. 1848–1849*, Praha 1978, s. 28–29.

¹²⁴ Srov. česko-německý leták Svatováclavského výboru adresovaný Pražanům z 2. dubna 1848: K. NOVOTNÝ (ed.), *Dokumenty k českému dělnickému hnutí*, s. 43–45. Dále srov. Kampelíkovy vzpomínky na dělnictvo z roku 1848 uveřejněny r. 1870 na stránkách *Dělníka*. Přetisk viz K. NOVOTNÝ (ed.), *Dokumenty k českému dělnickému hnutí*, s. 31–39. Více k okolnostem Kampelíkova angažmá Karel NOVOTNÝ, *Z historie našeho tisku, První český časopis pro dělnictvo (Kampelíkův Hlásník z r. 1848)*, *Novinářský sborník* 10, č. 2, 1965, s. 173–179.

¹²⁵ J. POLIŠENSKÝ, *Revoluce a kontrarevoluce*, s. 149.

V jediném čísle *Hlásníku*¹²⁶ bylo uveřejněno celkově pět textů. První dva tvořila společná prohlášení zástupců dělníků z kartounek (zveřejněná česky i německy). V prvním prohlášení nazvaném „Zpráva o tiskařích“ se 13 tiskařů z různých pražských a předměstských kartounek a čtyři nezaměstnaní tiskaři vyhraňovali proti obviňování ze záměru rušení pořádku. Naopak prohlašovali, že si jako ostatní Pražané uvědomují „důležitost nynějších příhod a dějů“, které žádají udržení „bratrské svornosti“. Druhé kolektivní prohlášení, „Prosba tiskařů k občanům hlavního města Prahy“, bylo v podstatě to samé v rozšířenější formě. Ani zde se neobjevily žádné pracovní či mzdové požadavky jako v petici výboru. Dokonce v tomto textu líčili jakési své shromáždění ve Štěpánské ulici, v kterém se měli vzájemně povzbuzovat „k udržení pokoje a pořádku“. Zároveň si stěžovali, že jejich špatná pověst nemravných buřičů je způsobena také tím, že „mnozí flámové leniví a toulaví za tiskaře se vydávají a tiskaři přece nejsou.“¹²⁷ Na konci svého dopisu upínali k Bohu své naděje, že jim „společnost lidská“ a „občanstvo koruny české“ pomůže k „patřícím právům“, aniž by je jakkoliv specifikovali.

Třetím textem byla petice nikoliv od tiskařů, ale od občanů z Karlína na Svatováclavský výbor ze 16. března, ve které pokorně žádali o pojištění práce a mezd pro dělníky, což zdůvodňovali tím, že jinak „ubohý lid“ způsobí nepokoje. To je tedy první a i jediný konkrétní požadavek v celém časopise, který ale symptomaticky nebyl vyřčen samotnými dělníky. Čtvrtý článek napsal sám Kampelík. Líčil zde čtenářstvu nešťastný život tiskařů a vyjadřoval i určité pochopení pro práce neschopné nebo nezaměstnané tiskaře, kteří si své čekání na brzkou smrt krátí tím, že sahají po láhvi. Poslední text časopisu pak vyjadřoval názor, že rolnictví je – na rozdíl od „loupeživých“ válek či „někdy lstivého a podvodného“ obchodu – jediný trvanlivý a poctivý způsob dosažení národního bohatství. Pro český národně liberální diskurz, který stále živil postromantický odkaz jungmannovské generace vyzdvihující venkovský lid jako jádro národa, bylo vypovídající, že se bukolická dichotomie poctivé zemědělské práce a morální zpustlosti moderního průmyslu objevila zrovna v časopise určeném dělnictvu.¹²⁸

Z hlediska dějin dělnického hnutí v době revoluce je důležité zdůraznit rozdíl Prahy oproti strategiím dělnictva v jiných městech. I v Lipsku, Vídni nebo Berlíně spočívaly první výstupy dělnictva těsně před rokem 1848 a během revoluce v přesvědčování rodícího se veřejného mínění, že dělníci neusilují o radikální přestavbu sociálního řádu („nejsme komunisté“), nechťejí napadat soukromé vlastnictví nebo že nejednají jménem nějakých

---

¹²⁶ Celým názvem *Hlásník. Poučení tiskařů, řemeslníků a jiných občanů*, 1848, Sešitek I, březen, Praha.

¹²⁷ VŠICHNI TISKAŘI v Praze a kolem Prahy, Prosba tiskařů k občanům hlavního města Prahy, *Hlásník* I., s. 4.

¹²⁸ Občanstvo předměstí Karlína následující slova svým podpisům předoslalo, jež u žádosti slavného města Prahy připojilo; Med. Dr. KAMPELÍK, Stav dělníků vůbec; Cesta k bohatství pro národy., *Hlásník*, s. 6–8.

skrytých revolučních emisarů. Spolu s těmito ubezpečeními však veřejnosti předkládali k posouzení své požadavky směrem k zaměstnavatelům na zlepšení pracovních podmínek, jelikož věřili, že veřejné mínění podpoří jejich *spravedlivé* nároky a jim se tak dostane jisté legitimizační podpory v odborových aktivitách, které doposud byly skryty za zdmi továren a dílen. Na příkladu tiskařů kartounu, jediné podstatné dělnické skupiny v Praze a předměstích roku 1848, je patrné, že zde zatím nebylo vytvořeno dostatečné dělnické sebevědomí a síť dělnického tisku nebo solidarizujících žurnalistů, jež by umožnily podobný postup i v Praze. Pro pražské prostředí tak je charakteristické, že kartounkáři v březnu hovořili směrem k veřejnosti pouze o své „mírnosti“ a spořádanosti, avšak vlastní požadavky sestavené v petici obsahující konkrétní požadavky na změnu pracovních poměrů a hrozbu stávký nebo snad pouličních nepokojů směřovali pouze neveřejně Svatováclavskému výboru.

Dominantní linií českojazyčného mediálního provozu v letech 1848–1849 bylo zlepšení postavení Čechů a Slovanů v rámci multietnické, avšak německým a maďarským živlem dosud dominované, podunajské říše. Národní emancipace tak tvořila vedle liberální přestavby státu hlavní tematiku tisku. Obě složky byly dokonce v českém mediálním provozu nerozdělitelně provázané. Sociální otázka a podmínky dělnického života stály poněkud stranou. I ony ale štěpily pražský veřejný prostor, i když výrazně méně než ve Vídni nebo Lipsku.

Ve středu 5. dubna poprvé vyšly pod redakcí Karla Havlíčka *Národní noviny*, v době revoluce nejvýznamnější platforma českých národních liberálů. Hlavními nástroji v boji s nebezpečím sociální otázky na stránkách *Národních novin* byla výchova a vzdělání. S tím také korespondovalo to, že autoři píšící o dělnických poměrech do těchto novin pracovali se zaběhlým motivem lenosti a nevzdělanosti lidových složek národa jako hlavními příčinami rozmáhající se bídy. Někdy také měly pomoci milodary od bohatých složek společnosti. V případě ohrožení majetku a pokoje chudinou se však měla hrozbě postavit národní garda. Takto například ke vstupu do gardy vyzýval student práv Hermenegild Jireček:

„Pravé chudiny nebylo by se co obávati; obce samy postaraly by se o její důstojnou výživu; ale jsou lidé pokažení, lenošní, kteří majíce nechut' k práci, rádi by nyní v každé vodě lovili a na cizém se pásli. [...] Proto se ozbroj lid, sestup se v gardu, ne aby byla nepřítel proti lidu nemajetnému, nikoli! Nýbrž obrana proti němu, kdyby on se stal nepřitelem obce, kdyby on sahal na jmění a bezpečnost osoby a veškerenstva.“¹²⁹

---

¹²⁹ H[ermenegild] J[IREČEK] Národní garda, *Národní noviny*, č. 26, 5. 5. 1848, s. 102–103.

Sám Karel Havlíček se sociálními důsledky moderního průmyslu zabýval okrajově již v době předbřeznové na stránkách *Pražských novin*, které v letech 1846–1848 vedl. Zde ještě vycházel z myšlenkových schémat politické romantiky, kde poctivý a klidný venkovský život měl být ohrožován nemravnou, falešnou a nespolehlivou průmyslovou výrobou. Až teprve v době svého vykazání z Prahy na počátku roku 1850 a usazení se v Kutné Hoře, kde vydával noviny *Slovan*, napsal své slavné teoretické statě podporující ekonomický liberalismus.¹³⁰

Během éry *Národních novin* (1848–1850) nenapsal žádný teoretický článek, jenž by se vyjadřoval k sociálním a ekonomickým záležitostem. V té době ale vycházel z představy, že dva nejkrajnější póly revoluce, které nazýval „strana reakce“ a „strana destrukce“ (tedy radikální demokraté, komunisté apod.), se navzájem podporují, ač stojí proti sobě. Podobně jako František Palacký tak později zastával názor, že za vítězství kontrarevolučních sil jsou zodpovědní především nezodpovědní radikální studenti a novináři, kteří svými požadavky a především způsoby, jakými je prosazovali, zhatili činnost přívrženců umírněných změn. Trnem v oku byla Havlíčkovi i aliance radikálů s dělnictvem, jehož výstupy sledoval jen s krajní nelibostí a prosazoval proti němu co nejtvrďší postup. Vypovídající v tomto směru byly jeho zprávy o okolnostech „bitvy o Prátr“ v srpnu 1848, o nichž bylo psáno v předchozím oddíle. Havlíček v té době pobýval coby poslanec říšského sněmu ve Vídni. Pozitivně hodnotil, že se dělnické nepokoje setkaly se silným odporem u národní gardy i všech „přátel svobody“, a o dělnících psal jako o politické loutce v rukou radikálů. Zároveň vyslovil naději, že s poražením povstání se zmírní i (protislovanské) aktivity tamních radikálů. K těmto politickým vyhlídkám připojil i motiv dělnické lenosti:

„Dnes zde máme déšť, o němžto si přislíbujeme, že ochladí bujnost zdejších dělníků (vlastně nedělníků, neb kdyby rádi pracovali, přijali by práci na akord [za úkolovou mzdu, pozn. J. R.] a nechtěli by za lenošeni věčnou mzdu od státu) a frankfurtských republikánů, kteří těchto dělníků za nástroj svůj užívají.“¹³¹

---

¹³⁰ K politické romantice viz Volker STANSLOWSKI, Bürgerliche Gesellschaft als Organismus. Zum Verhältnis von Staats- und Naturwissenschaften in der „Politischen Romantik“, in: Richard Brinkmann (hrsg.), *Romantik in Deutschland. Ein interdisziplinäres Symposium. Sonderband der Deutschen Vierteljahrschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte*, Stuttgart 1978, s. 90–101; o Havlíčkových pozdních ekonomicko liberálních názorech psala, aniž by však zhodnotila jeho ranou fázi, Ilona BAŽANTOVÁ, Ekonomické názory Karla Havlíčka Borovského, in: *Karel Havlíček Borovský: liberální politik a ekonom. Sborník textů, Centrum pro ekonomiku a politiku*, č. 14, Praha 2002, s. 33–52. O vývoji Havlíčkových sociálně teoretického předporozumění jsem se pokusil v článku Jakub RAŠKA – Matěj MĚŘÍČKA, „Síla země založena na rolnictví vždy spočívá pevněji než na fabrikách, skrze které se, když neslušně rozmnoženy budou, jenom velký počet nastávajících žebráků v zemi zahnídne“: Nemoci středoevropské modernizace v rakouské předbřeznové a revoluční žurnalistice jako diskurzivní krajina, *Sborník Národního muzea, řada C – literární historie* 2017, č. 3–4, s. 9–26.

¹³¹ H. B., Z Wídně, *Národní noviny*, č. 116, 27. 8. 1848, s. 458. (Psáno 24. 8.)

Shovívavější k dělnictvu byli aktéři revolučního veřejného prostoru, které historiografie označuje jako radikální demokraty. V Praze byli radikálové marginálnější a od začátku revoluce z veřejného prostoru všemožně vytlačovaným proudem, jenž byl navíc velmi heterogenní a často vnitřně konfliktní. Pokud bychom hledali nějakou figuru společnou všem radikálům při tematizaci sociální otázky, je to právě rozporování národně liberálního obrazu a priori nectnostného dělnictva. To se nejvíce projevilo například mnoha články o „chvályhodném“ chování dělníků během svatodušních bouří v českém radikálním tisku.¹³² Jinak je ale možné v radikálně demokratickém tisku nalézt důrazy zhruba na ose mezi dvěma krajními body: na jedné straně zdůrazňování nutnosti výchovy, vzdělávání a sebevzdělávání dělníků, které bylo vlastní již liberálním názorům na sociální otázku, a na druhé straně kritika nepoměru blahobytu „vykrmených boháčů“ s postavením „v potu tváře lopotících se chud'asů“, se kterou pracovali radikálové i dělnictvo v německé střední Evropě od počátku čtyřicátých let. Často se také objevovalo v českojazyčném radikálním tisku v Praze potěšení nad tím, že se čeští dělníci chovají „mírněji“ a spořádaněji, než jejich druzi v Paříži, Berlíně nebo Vídni.¹³³

Z českých radikálních demokratů v Praze roku 1848 se v promýšlení sociálních otázek moderního věku nejhluběji propracoval Karel Sabina, který byl také rozhodně nejlépe seznámen s francouzskými socialisty, které znal pravděpodobně od Lorenze von Steina. Již na konci dubna na stránkách *Včely*, kterou vedl jako redaktor, napsal první shrnující článek v českém jazyce o nejnižší vrstvě dělnictva nazvaný „Proletariát“.¹³⁴

Podobně jako Lorenz von Stein chápal Sabina sociální otázku jako pole, kde se projevuje moderní nespravedlnost již takovým způsobem, že se proletariát stává aktérem společenských změn. Postuloval, že proletariát je novým typem chudého lidu, který se své bídě již „nepoddává v zádumčivé pohroužen hloubání, nýbrž dospěl k vědomí nejen své bídy, ale člověckého práva.“¹³⁵ V Sabinově pohledu se tak zde formoval nový důležitý aktér veřejného života.

Ještě v květnu 1848 pak Sabina napsal do *Včely* úvodní článek k plánovanému většímu cyklu „O socialismu“, další část však již vzhledem ke svatodušním bouřím nevyšel.¹³⁶ V říjnu

---

¹³² Viz například článek (Pěkný důkaz o poctivosti tak zvaného proletariátu.), *Pražský večerní list*, č. 20, 20. 7. 1848, s. 77.

¹³³ Viz např. Česká chudina, *Včela*, č. 81, 7.10. 1848, s. 317. Ve *Včele* v době 5. 4. – 5. 7. a 4. 10.–30. 12. 1848. působil jako redaktor Karel Sabina – údaj přebral od Lenka KUSÁKOVÁ, *Literární kultura a českojazyčný periodický tisk (1830-1850)*, Praha 2012, s. 387.

¹³⁴ [Karel SABINA], Proletariat, *Včela*, č. 33, 26. 4. 1848, s. 129; č. 38, 13. 5., s. 151.

¹³⁵ [Karel SABINA], Louis Blanc (Dokončení), *Včela*, č. 41 a 42, 27. 5. 1848, s. 165.

¹³⁶ [Karel SABINA], O socialismu I., *Včela*, č. 41 a 42, 27. 5. 1848, s. 161.

ještě před povstáním ve Vídni dokonce volal na stranách *Pražského večerního listu*, hlavní tribuny pražských radikálů, „my chceme nebe míti již na zemi!“¹³⁷ zde tím však bylo myšleno konečné nastolení „svobody“. Jeho myšlení během revoluce o moderních sociálních nerovnostech konečně dostalo jasnou podobu v brožůře publikované krátce před jeho uvězněním v květnu 1849 nazvané *Tábor. Jiskry časové*, kde tváří v tvář hrozící sociální revoluci teoreticky oddělil pravděpodobně jako první český autor sféry národní, politické a sociální emancipace.

Pražští radikální demokraté rozporovali názor liberálně národního tisku, že by se „chudší třídy“ staly „šťastnými cestou pedagogickou“ a naopak požadovali, „aby jim poskytnuto bylo, co jim patří, právo k životu.“¹³⁸ V tomto smyslu se zase jinde rozepsal hlavní redaktor *Pražského večerního listu* Jan Slavibor Knedlhans Liblinský o nutnosti „organizace práce a práva na práci“.¹³⁹ Ani zde ale neměli být dělníci součinní ve zlepšování svého údělu a měli přijímat jim nabízená zlepšení, jež promysleli vzdělaní muži. Zde se pražská radikální demokracie shodovala se svými kolegy z německých měst, z nichž jen hrstka počítala s aktivním zapojením dělníků do řešení sociální otázky. K tématu se charakteristicky vyjádřil Emanuel Arnold:

„Již povstávají mužové velkého ducha ve světě, kteří nový život do člověčenstva vdechnout a chudé z jejich nevýslovné bídy vytrhnout chtějí, ale nesmí sobě lid to, co se pro něj připravuje, sám nevhodnými domácími různicemi kaziti.“¹⁴⁰

Důležitým zdrojem rezervoáru radikálních sil byly v Praze podobně jako ve Vídni Karlo-Ferdinandova univerzita a pražská polytechnika. Pro radikalizaci pražských studentů hrály významnou roli domácí vlivy i sledování studentských aktivit ve Vídni, které pražským zprostředkoval především Karel Sladkovský, Čech studující ve Vídni a během revoluce působící v Praze. Pro pražské studenty zaujímal důležitý postavení přednášková činnost (později z katolické církve exkomunikovaného) kněze a přesvědčeného hegeliana Augustina

---

¹³⁷ [Karel SABINA], Vyznání nové víry, *Pražský večerní list* z 3. 10. 1848, Cit. dle Karel KOSÍK, *Čeští radikální demokraté (výbor politických statí)*, Praha 1953, s. 192. Od Kosíka rovněž přebírám Sabinovo autorství tohoto textu.

¹³⁸ Čtenářům našim., *Pražský večerní list*, č. 92, 30. 9. 1848, s. 413.

¹³⁹ Jan Slavibor KNEDLHANS LIBLINSKÝ, O poměrech tiskařů a fabrikantů, *Pražský večerní list*, č. 11–12, 23. 6. 1848, s. 47–48.

¹⁴⁰ Emanuel ARNOLD, O potřebnosti domácí mír mezi občanstvem zachovávatí a náruživostem pro národnost nyní uzdu nepouštětí, *Občanské noviny*, 3. 4. 1849. Cit. dle, Karel KOSÍK, *Čeští radikální demokraté*, s. 123.

Smetany, jenž kolem sebe okolo roku 1842 začal soustředit okruh studentů, kterým vykládal emancipační důsledky Hegelovy filozofie dějin.¹⁴¹

Z hlediska pokroku světového ducha Smetana pozitivně hodnotil dialektiku německého a slovanského živlu ve středoevropském prostoru. Tuto myšlenku více rozpracoval ve svém díle *Význam současného věku (Die Bedeutung des gegenwärtigen Zeitalters)* vyšlém v Praze v revolučním roce. Zde psal, že německá kultura dala světu během posledních staletí nesmírné úkazy na poli umění a vědy. Němcům se tak dle Smetany mělo podařit stvořit „říši pravdy“.¹⁴² Tyto úspěchy se staly leitmotivem i oslav knihtisku v Lipsku 1840, jak jsme již viděli.

Historické kulturní výkony německého elementu však, psal Smetana dále, byly často vykoupeny krví a strádáním porobených národů, jelikož Němci nejen rádi přemýšlejí, ale i velmi umně bojují a dobývají. Nyní se však do popředí „jeviště světových dějin“ snaží dostat slovanské národy, jejichž historickým posláním je podle Smetany jakožto přirozeně „dobrých, jemných a mírumilovných“ posunout dále „říši pravdy“ do stadia „říše lásky“.¹⁴³ Dodejme, že „lásku“ v tomto smyslu Smetana používal jako synonymum pro ideu sociální spravedlnosti. Ani to nebylo výjimkou, podobně s motivem (křesťanské) lásky pracovali i Scherzer nebo Born.

Smetanovi se zdálo, že právě Slované jsou nejvhodnější pro rozvoj a ustanovení socialismu, kdy přestanou krvavé války i panství člověka nad člověkem. Ustanovení (slovanského) socialismu, uskutečnění této konečné syntézy vědy a lásky, mělo znamenat konec evropských dějin, načež se světový duch posune opět dále na východ k jihoslovanským národům, které odpradáвна žijí v sousedství řecké kultury. Duch se tak vrátí tam, kde kdysi začal svou pouť dějinami.¹⁴⁴

Na Smetanův vliv pro vlastní politické uvědomění později vzpomínali německý demokratický spisovatel Alfred Meissner, vůdce studentských legií J. V. Frič nebo mladý doktor filozofie Anton Springer.¹⁴⁵ Posledně jmenovaný Hegelově filozofii dějin věnoval svou

---

¹⁴¹ Viz Václav ČEJCHAN, Český radikalismus v letech 1848–1849, in: *Dějiny a přítomnost. Sborník Historické skupiny*, Praha 1937, s. 16–33, zejména s. 26–28.

¹⁴² „Reich der Wahrheit“, Augustin SMETANA, *Die Bedeutung des gegenwärtigen Zeitalters*, Prag 1848, s. 49.

¹⁴³ „Reich der Liebe“, Tamt., s. 49.

¹⁴⁴ „Der natürliche Charakter der Slaven, die ‚gut, sanft, friedliebend‘, und so vorzüglich zur Ausbildung des Socialismus geeignet sind und deren Zeit eben deshalb in der vergangenen blutgetränkten politischen Geschichte nicht gekommen war, wird sie zu den Trägern des kommenden Liebereiches befähigen, nachdem in der langen Zeit, die zwischen ihre gegenwärtige Erniedrigung und Sklaverei und ihr zukünftiges ideales Leben fällt, der deutsche Genius in ihr Leben aufgefangen sein wird. Dann wird aber auch das Ende der europäischen Geschichte bevorstehen, an welchem der Weltgeist vorwärts und rückwärts dringend, alle Errungenschaften der europäischen Geschichte zusammenfassen wird, um auf seiner geschichtlichen Rückkehr in den südlichen dem alten Griechenland nachbarlichen Slavenländern jenes ideale Modell des griechischen Lebens zu verwirklichen, das die Begeisterung der Völker immer so reichlich genährt hatte.“ Tamt., s. 49.

¹⁴⁵ V. ČEJCHAN, Český radikalismus, s. 27.

disertaci a svému učiteli se podobal i národním indiferentismem. V zimním semestru 1848 si Springer otevřel na univerzitě kurz o soudobých dějinách revoluční doby po roce 1789, kde rovněž pojednával o myšlenkách soudobého francouzského socialismu, které měl zprostředkovány Steinem. V knize vzniklé na základě přednášek zopakoval tezi svého učitele, že úkolem Slovanů je ustanovení sociální reformy (a nikoliv již socialismu). Při hodnocení pražských svatodušních bouří pak napsal do článku uveřejněném v listu *Constitutionelles Blatt aus Böhmen*, který jako redaktor vedl, že „boj zuří mezi majetnými a dělníky, revoluce začala politicky, skončí však sociálně.“¹⁴⁶ Ještě během revoluce se ale Springer od smetanovského socialismu a levicového hegelianství posunul k sociálnímu liberalismu.¹⁴⁷

Vzhledem k nesrovnatelně větší sociální exkluzivnosti pražského mediálního prostředí v porovnání s revolučním Lipskem, Vídní nebo Berlínem v Praze nejsme konfrontováni s fenoménem publicisticky aktivních dělníků. Dělníci v Praze psali a zakládali noviny až od konce šedesátých let 19. století a návrh z června 1848 uveřejněný v *Pražském večerním listu*, hlavní tribuně pražských radikálů, že by měl být založen časopis pro dělníky, kde by „tito své mínění a přání vyjádřiti mohli“, se neuskutečnil.¹⁴⁸ V době revoluce byli námezdně pracující v Praze pouze objektem debaty o osudu či nebezpečí dělnické třídy, sami do ní ale zasahovat nemohli. Z toho důvodu není možné posoudit, jak mezi pražskými dělníky rezonovaly sociálně reformní a socialistické názory, které měly pravděpodobně zprostředkované pražskými studenty, se kterými tvořili mimo jiné sociální základnu bojovníků na barikádách během svatodušních bouří.

Psané výstupy dělnictva se tak omezovaly na požadavky úpravy pracovních podmínek v jejich jednotlivých oborech. Sociální exkluzivita mediálního prostředí revoluční Prahy je také důvodem, proč pražské dělnické či řemeslnické milieu nevyprodukovalo osobnost typu Friedricha Sandera, Oskara Skrobeka, J. H. Hillische nebo Stephana Borna, jež by se snažila o strategické propojení dělníků napříč obory. Naopak zástupci oborů podávající požadavky svým zaměstnavatelům během revoluce vždy zdůrazňovali, že nejednají jménem jiných dělníků nebo politických radikálů. O formování dělnické třídy v době revoluce tak není možné v případě Prahy na rozdíl od Vídně nebo Lipska podle mého názoru hovořit.

---

¹⁴⁶ Cit. dle Jan HEIDLER, *Antonín Springer a česká politika v letech 1848–1850*, Praha 1914, s. 61.

¹⁴⁷ Ke Springerovi v revoluci viz ještě Michal PULLMANN, *Anton Heinrich Springer – revoluce, národ, sociální otázka: příspěvek k dějinám společensko-politického myšlení v Čechách v polovině minulého století*, DP FF UK, Praha 1998.

¹⁴⁸ Návrh se objevil v článku Jak je možno zušlechtili třídu dělnickou?, *Pražský večerní list*, č. 17., 27. 6. 1848, s. 64. Cit. dle K.NOVOTNÝ, *Z historie našeho tisku*, s. 176–177.

Na konci dubna 1848 poslal výbor tiskařů kartounu osvědčení pražskému purkmistrovi, které mělo být zveřejněno jako leták mezi Pražany. Jejich prohlášení zveřejnily i *Národní noviny*. Kartounkáři zde jako již na stránkách *Hlásníku* opět slibovali, že budou „proti všem, kteří jakýmkoliv způsobem pokoj a pořádek v městě rušejí.“ *Národní noviny* zveřejnily i pochvalu purkmistra Antonína Štrobacha za toto úctyhodné chování.¹⁴⁹

Ve stejném čísle *Národních novin* a tentokrát i v *Pražských novinách* bylo zveřejněno rozhořčení výboru typografických dělníků nad tím, že se o typografických dělnících roznáší fáma, že chtějí rozbít rychlolisy – tedy stroje, které jim braly práci podobně jako tiskařům kartounu perotiny. Opět se zde objevilo prohlášení, že „veškerí údové umění typografického“ se sice chtějí zasazovat se o zlepšení svého stavu, avšak pouze za „přísného zachování pořádku a povinné úcty a práv svých představených.“¹⁵⁰

Důvod strachu, proti kterému se typografové ohradili, byl nabíledni: pár dní před zveřejněním se začali organizovat po vzoru svých kolegů v Lipsku, Berlíně nebo Vídni, aby si i oni zlepšili své pracovní poměry. V Praze, po roce 1844 se tolik hrozící jakýchkoliv nekontrolovaných dělnických akcích, to vzbudilo značné rozpaky. Z toho důvodu se typografičtí dělníci cítili povinni vlastní odborovou iniciativu doprovodit uklidněním pražské veřejnosti.

První všeobecná schůze pražských typografů, jež právě byla zdrojem nervozity, se uskutečnila v neděli 23. dubna 1848 od devíti hodin ráno v zahradním salónu typické vinohradské usedlosti a restaurace „Pštrossky“.¹⁵¹ Jednání více jak dvou stovek shromážděných probíhalo v němčině. Teprve za revoluce se začal v Praze více rozvíjet český denní tisk, který vyžadoval alespoň po sazečích znalost českého jazyka. Praha ležela v geografickém středu německých tiskařských měst a tradičně tak představovala důležitou zastávku pro pracovní pobyty vandrujících kolegů z německých států a Rakouska. V polovině 19. století a podle vzpomínek Daniela Sluníčka¹⁵² až do začátku šedesátých let typografové v Praze tvořili multikulturní prostředí dominované německým jazykem a německou kulturou. To se projevilo i v komunikaci s úřady nebo Národním výborem. Zatímco kartounkáři nebo krejčovští tovaryši své požadavky během revoluce předkládali česky, popřípadě v české a německé verzi, tak

---

¹⁴⁹ Vyjádření, *Národní noviny*, č. 17, 25. 4. 1848, s. 68.

¹⁵⁰ *Pražské konstituční noviny*, č. 32, 25. 4. 1848, s. 156; *Národní noviny*, č. 17, 25. 4. 1848, s. 68.

¹⁵¹ V místech dnešní ulice Anny Letenské na Praze 2.

¹⁵² Daniel Sluníčko (1830–1914) byl faktor grégrovské knihtiskárny, jenž stál v první polovině šedesátých let 19. století u zrodu typografického dělnického hnutí v Praze, více viz kapitola 4. Jeho zmínka o dominující němčině v prostředí pražských typografů ještě na přelomu padesátých a šedesátých let viz Daniel SLUNÍČKO, *Paměti zpěváckého spolku pražských typografů od jeho založení až po rok 1897*, Praha 1899, s. 9.

typografové vždy pouze německy. Na druhé straně vzhledem k nezanedbatelnému (a bohužel blíže neurčenému) poměru českých kolegů se pravděpodobně jednalo i o prostředí prosté nacionálního aktivismu a všenněmecké symboliky typických například pro vídeňské prostředí. Stejně jako i ostatní dělnictvo v Praze se tak i místní typografové v pramenech vyjevují být národnostně zcela indiferentní.¹⁵³

Průběh schůze dne 23. dubna probíhal dle scénáře osvědčeného typografy již v jiných městech: zhruba dvě stovky shromážděných kolegů ze svého středu zvolilo výbor o 33 členech tak, aby ve výboru byl zastoupen personál všech deseti pražských tiskáren dle jejich velikosti. Během schůze byly odhlasovány v porovnání s Lipskem nebo Vídní spíše skromné požadavky: zvýšení mzdy za 1000 vysázených znaků (= n) z 5 na 7 kr. stříbra, za dosud neplacené přelamování tiskopisu zavést mzdu 12, 15 nebo 20 kr. stříbra dle formátu, zvýšení mzdy za tiskařské práce a také snížení počet učňů.

Na konci schůze více jak 200 přítomných kolegů (pamětník uvádí celkem 226 podepsaných jmen) svorně podepsalo následující přísahu:

„My níže podepsaní tímto stvrzujeme, že jsme se rozhodli vytvořit výbor na zastupování našich práv, kterémuž budeme stát věrně a za všech okolností po boku a každého jednotlivce v tomto výboru chránit dle zásady ‚všichni za jednoho‘ před každým špatným následkem, jakožto i věrně a pevně setrváme na závěrech výboru.“¹⁵⁴

Tato přísaha neměla pouze estetický význam dodávající jistý revoluční patos prvního moderního odporu pražských typografů, jelikož opravdu bylo čeho se obávat. Stávka či obecně svazek dělníků nebo tovaryšů za účelem zlepšení pracovních podmínek byly na území Rakouského císařství zakázány v josefínském trestním zákoníku z roku 1787 i jeho františkovské novele z roku 1803. Podle míry provinění byl tento přečin trestán vězením od tří dnů po jeden týden, které mohlo být zostřeno postem a bitím holí. Zvláště aktivním

---

¹⁵³ Anonymní autor vzpomínky na hnutí pražských typografů v revoluci 1848 roku 1865 tvrdil, že „cizozemcům“ (zde chápaných jako osoby nehovořící česky) se dostávala výnosnější místa. Tato národně emancipační perspektiva byla ale, zdá se mi, až zpětnou projekcí a přímé prameny z roku 1848 se o žádném národnostním napětí mezi pražskými typografy nezmiňují. Například Havlíčkovy *Národní noviny* vždy poukazovaly na nespravedlnost německé dominance v Čechách i Praze, ovšem v souvislosti s pražskými typografy, o kterých vydaly více článků, nikdy nepadla zmínka o utiskování typografů české národnosti. Je jisto, že tyto noviny by neopomenuly na to upozornit. Vzpomínky na revoluci z roku 1865 viz Z paměti pražského typografa (část I), *Veslavín. Časopis pro umění kněhlačitelské*, č. 14, 15. 4. 1865, nepag.

¹⁵⁴ Orig.: „Wir Endesunterschriebenen bestätigen hiermit, dass wir fest entschlossen sind, zur Vertretung unserer Rechte ein Comité zu bilden, demselben treu und unbedingt zur Seite zu stehen und jeden Einzelnen desselben mit dem Grundsatz: ‚Alle für Einen‘ zu schützen und vor allem üblen Folgen zu wahren, so wie treu und fest auf ihren Beschlüssen zu verharren.“ Cit dle Z paměti pražského typografa [část I].

organizátorům bylo možné vyměřit až 50 ran holí a pro největší nezmary mohl být výprask ještě zdvojnásoben.¹⁵⁵

Nikdo z typografů nemohl tušit, jaké bude mít jejich aktivita následky, jelikož jediný reálný předobraz dělnické frustrace z nedávných let bylo ničení strojů a pouliční nepokoje. Spoléhalo se však na to, že vzhledem k společnému postupu všech pražských typografů a také jejich faktické nenahraditelnosti na pracovišti nebude možné všechny zavřít a potrestat. Tato domněnka se ukázala jako správná.

Shromáždění pomocníků vzbudilo překvapení i nevoli, jak dokazuje i jejich veřejné ohrazení, že nemíní ničit vybavení knihtiskáren. Dne 4. května byla petice s požadavky předána grémiu knihtiskařů sdružující majitele pražských knihtiskáren.¹⁵⁶ Téměř tři týdny však iniciativa dělníků zůstala bez odpovědi. Dělníkům již docházela trpělivost a rozhodli se obrátit na pražský magistrát jako na prostředníka vyjednávání, kterému oznámili, že pokud principálové nepřijmou všechny jejich požadavky do středy 24. května, tak budou nuceni přistoupit k nejkrajnějšímu řešení situace a zastaví práci.

Grémium knihtiskařů se zaleklo rozhodnosti typografických dělníků a 23. května ráno vydalo vyjádření k petici, které však požadavkům vyhovělo jen částečně. Petiční výbor typografů se tak rozhodl obeslat zprávu po všech pražských knihtiskárnách, že kolegové mají v poledne přestat pracovat a odebrat se na pankráckou pláň za Vyšehradskou bránu, kde bude dohodnut další postup. Po poledni se skutečně typografové začali scházet na Pankráci.

Majitelé knihtiskáren byli zvyklí, že právo a především bajonety ozbrojené moci stály vždy bezvýhradně na jejich straně. Namísto jednání se stávkujícími proto neprodleně informovali o jejich akci městskou radu, guberniální prezidium, městské hejtmanství a Národní výbor.¹⁵⁷

Například k městské radě se (pravděpodobně z pověření grémia) osobně dostavili týž den majitelé knihtiskáren Karl Wilhelm Medau, který tiskl *Národní noviny* a od června i *Pražský večerní list*, a Moše Israel Landau, od roku 1849 mimo jiné vůbec první pražský městský zastupitel židovského původu, aby oznámili městské radě, že „veškerí jejich pomocníci opustili práci“ a svádí i učně, aby s nimi odtáhli za město a „vyvzdorovali si vyšší mzdu“.¹⁵⁸

---

¹⁵⁵ Jakub RAŠKA – Stanislav HOLUBEC, heslo „Koaliční právo“, in: Jaroslav Pánek (ed.), *Akademická encyklopedie českých dějin*, svazek VII: K/2–L, s. 30–33.

¹⁵⁶ Petice s požadavky se bohužel nezachovala.

¹⁵⁷ Karel NOVOTNÝ, Hnutí typografického dělnictva v Praze r. 1848, in: *Zápisky katedry československých dějin a archivního studia*, roč. 3, Praha 1958, s. 7–19, zde s. 10.

¹⁵⁸ Ze zápisu městské rady ze dne 23. 5. 1848: „Die Buchdrucker Medau und Landau sind erschienen und melden, daß ihre Gehülfen sämtlich die Arbeit verlassen haben u. selbst die Lehrjungen zwangen mit ihnen aus der Stadt zu ziehen um größeren Lohn zu ertrogen.“ Cit. dle Archiv hlavního města Prahy (= AHMP), Protokoly sborů

Stížnost Národnímu výboru, jejíž text se zachoval v Národním archivu, byla podepsaná již všemi pražskými principály nebo faktory jejich podniků. Podle názoru principálů jejich pomocníci chtěli touto „lenivostí“ (Müßiggang) dosáhnout nejen odpovídajícího zvýšení mezd, ale i „práv, jejichž přiznání by narušilo provoz a podnikání kterékoli tiskárny.“¹⁵⁹ Zmínili také, že jejich zaměstnanci odmítli veškeré vstřícné kroky ze stran majitelů. Stávkující tak podle nich nejednali z „materiálních pohnutek“, to by se spokojili s navrhovaným kompromisem. Celá akce měla podle stížnosti znaky mezinárodního dělnického spiknutí, jelikož pomocníci byli „hecováni“ ke lpění na bezpodmínečném splnění všech požadavků petice od několika v Praze „se potloukajících a zde nezaměstnaných emisarů“ z lipských knihtiskáren.¹⁶⁰ Je samozřejmě možné, že principálové roli typografů z Lipska strategicky zveličovali, jelikož dobře věděli, jaký tím způsobí poplach mezi úřady i zástupci měšťanské politické reprezentace. Zároveň se ale jedná o důležitý poznatek pro historii raného dělnického hnutí. Lipští typografové po svém vítězství na začátku dubna 1848 ve sporu s principály vyslali své zástupce, aby inspirovali a motivovali kolegy v ostatních německých tiskařských městech k podobnému postupu. Je tak velmi pravděpodobné, že již první revoluční shromáždění pražských typografů stejně jako text petice vznikly na popud lipských knihtiskařů dlících v Praze. Ti jim také pravděpodobně radili, aby neustupovali ze svých pozic a požadovali bezvýjimečné splnění všech bodů petice, jelikož v Lipsku se tato strategie osvědčila.

Další anonymní udání (pocházející pravděpodobně z knihtiskárny od Haasů) adresované pražskému magistrátu hovořilo dokonce o hrozbě, že se k typografům na Pankráci chce připojit i tisíc kartounkářů z pražských předměstí. To už ale byla pouhá fáma, jak se později ukázalo. Obraz srocení dělníků různých oborů podporován revolučními štváči ale splnil svůj účel a magistrát proto na místo hned vyslal oddíl o 600 vojácích, aby zpacifikoval zhruba 400 typografů včetně učedníků. Typografové o tomto postupu však dostali zprávy, a ještě před příchodem vojska se k večeru začali rozcházet různými směry po malých hloučcích zpátky do Prahy.¹⁶¹

---

městské správy, Protokoly schůzí rady městské 18. 4 – 30. 12. 1848, s. 119. K osobě M. I. Landaua viz P. VOIT, heslo „Moše Jisrael Landau“, in: *Encyklopedie knihy*.

¹⁵⁹ „[...] nicht nur eine verhältnißmäßigen Erhöhung der Arbeitspreise zu verlangen, sondern auch Rechte in Anspruch genommen durch deren Gewährung der Betrieb und die Geschäftsordnung jeder Druckerei gestört würde.“ Cit. dle stížnosti principálů na Národní výbor dne 23. 5. 1848: Národní archiv v Praze (= NA), fond Národní výbor (= NA) 1848, inv. č. 653, sign. 13/116, kar. 5, s. 594–595.

¹⁶⁰ „[...] wozu sie wohl nur durch mehrere hier anwesende und beschäftigungslos sich herumtreibende Emissaire der Leipziger Buchdruckergehilfen aufgereizt wurden.“ Tamt.

¹⁶¹ K. NOVOTNÝ, Hnutí typografického dělnictva, s. 10; Z paměti pražského typografa [část II], *Veleslavin*, č. 17, 1. 6. 1865, nepag.

Druhý den ráno, 24. května, v Praze nevyšly žádné noviny. Pouze z haasovské knihtiskárny vyšel dvoustránkový arch o politických událostech ve světě jako náhrady pro abonenty *Bohemie* a *Constitutionelles Blatt aus Böhmen*. Zemské prezidium také potřebovalo začít co nejdříve tisknout alespoň úřední vyhlášky. Zažádalo tak o podporu 20 vojáků k ochraně haasovské knihtiskárny, kdyby se zde začalo tisknout dříve, než dojde ke smíru.¹⁶²

Typografové zůstávali dále ve stávce. Obě strany sporu začali pražské veřejnosti sdělovat svůj náhled na věc prostřednictvím letáků vylepovaných po městě. Principálové na veřejných cedulích upozorňovali na nebezpečí dělnických nepokojů, dělníci zase informovali o nespravedlnosti ve svém oboru a také obecenstvo ubezpečovali, že rozhodně nejednají v zájmu nikoho jiného než sebe samých. Podle *Národních novin* se ve věci angažovala i pražská národní garda, jež během pochůzek po městě systematicky odstraňovala dělnické cedule, aby k veřejnosti hovořil pouze hlas principálů. *Národní noviny* chování národní gardy v této záležitosti ostře odsoudily jako nedůstojné občanským ozbrojeným sborům a také neslučitelné se svobodou veřejného mínění.¹⁶³ V této věci je důležité připomenout i okolnost, že velitelem pražské národní gardy byl do půlky května 1848 Andreas (Ondřej) Haase, spolumajitel zdaleka největšího knihtiskařského podniku v Praze Gottlieb Haase Söhne (Synové Bohumila Haase). V jeho podniku byly také vytištěny letáky principálů. Domnívám se tedy, že národní garda tímto způsobem zasahovala do pracovního sporu v knihtiskárnách především na jeho popud. V záležitosti strhávání pomocnických letáků a úkolování národní gardy se měl angažovat i pražský knihkupec Alois Borrosch, člen městské rady, Národního výboru, důstojník pražské národní gardy a od července 1848 poslanec říšského sněmu zastupující české liberální Němce.¹⁶⁴

Pražská politická honorace ze šlechtických i měšťanských kruhů sledovala s nevolí vyhrocení sporu. Nejen, že bez denního tisku nebylo možné veřejně diskutovat ani a regulovat atmosféru ve městě úředními vyhláškami, ale také panovala obava, že sociální konflikt může ohrozit klidný a útěšný postup liberální reformy země a státu. V předvečer voleb do ústavodárného českého zemského sněmu nikdo nestál o provokaci vojenských oddílů dlících v Praze vedených Windischgrätzem, který ostatně již měl zkušenost s potlačením pražské

---

¹⁶² K. NOVOTNÝ, *Hnutí typografického dělnictva*, s. 11.

¹⁶³ Z paměti pražského typografa [část II], nepag.; A. H. Z Prahy, *Národní noviny*, č. 43, 26. 5. 1848, s. 172.

¹⁶⁴ 13. 5. 1848 vystřídal A. Haaseho v čele národní gardy kníže a generálmajor, tedy vysoký vojenský hodnostář, Josef Lobkovic. Haase byl inzultován, jelikož nezvládl dostatečně důrazně potlačit nepokoje v první půli května v rámci takzvané „Grollovy aféry“, o které bude ještě řeč. Na jeho místo tak byl dosazen zkušený voják kníže Lobkovic. V pozůstalosti Lobkovic se zachovaly vlastnoruční karikatury dobře živených měšťanů hrajících si na vojáky, což dobře ilustruje, co si zhruba myslel o občanských ozbrojených sborech, které dostal za úkol vést. Viz J. POLIŠENSKÝ, *Revoluce a kontrarevoluce*, s. 161. Informace o Borroschovi: K. HÖGER, *Aus eigener Kraft!* s. 84.

„vzpoury“ kartounkářů v červnu 1844. Případné nepokoje mohly vážně poškodit i připravovaný slovanský sjezd na Žofíně, od něhož si mnozí slibovali další pokrok zatím nadějeplných diskuzí o zlepšení postavení Slovanů v podunajské monarchii.

Ve věci se proto začali angažovat vysoký rakouský úředník hrabě Karl von Rothkirch, český vlastenecký kněz a redaktor *Blahověsta* Václav Štulc, spisovatelé Karel V. Zap, Jakub Malý a František A. Brauner. Štulc, Zap a Brauner jednali jménem Národního výboru, jenž byl na konci května 1848 na vrcholu své moci. Tito mužové se snažili vystupovat jako nestranná smírčí komise obou zneprátených stran, jež chtěla přivést ke společnému jednání. Kontaktovali zástupce grémia principálů i výboru dělníků a nabídli jim možnost společné schůze v místnostech restaurace na Střeleckém ostrově. Obě strany se zprostředkováním jednání souhlasily a skutečně se sešly na smluveném místě v poledne 24. května.¹⁶⁵

Na této schůzi, pravděpodobně prvním úspěšném případě moderního sociálního dialogu v českých dějinách,¹⁶⁶ kdy jednali zaměstnavatelé se zaměstnanci a za účasti nezaujatých osob u jednoho stolu, bylo dohodnuto, že se zvýší mzdy za práci sazečů i tiskařů i že bude řešena učednická a strojová otázka. Obě záležitosti měly být diskutovány následující dny na půdě Národního výboru. Během schůze bylo také smluveno, že principálové nebudou nikoho propouštět ani jinak trestat za účast ve stávce. Na oplátku se pomocníci po schůzi ihned vrátili k tiskařským lisům a sazečským kasám, aby mohl vyjít denní tisk, který hned druhý den otiskl vyjádření zástupců Národního výboru (Štulce, Zapa a Braunera) o ukončení typografické stávky.¹⁶⁷

Typografové uznali ve veřejném prohlášení podepsaném 175 pražskými kolegy X. sekci Národního výboru jako „smírčí soud“ ve věci sporu, jmenovali devítičlenný výbor, jenž se měl nadále zúčastnit „tripartitního“ jednání se zástupci principálů a Národního výboru, a slíbili, že po celou dobu jednání budou vykonávat svou pracovní činnost.¹⁶⁸ Zprostředkovatelům smíru se tak podařilo – pro Prahu i typografy typicky – velmi rychle odstranit sociální napětí a vyjednávání dělníků s podnikateli z mediálního i veřejného prostoru a další řešení sporu přesunout již zcela neveřejně na zasedání X. sekce Národního výboru, kde se o poměrech práce v pražských knihtiskárnách jednalo ve dnech 25. a 26. května a 8. a 9. června. Během těchto

---

¹⁶⁵ Z paměti pražského typografa [část II], nepag.

¹⁶⁶ Na den 19. 5. 1848 zorganizoval pražský magistrát na popud guberniálního presidia společnou schůzi pražských tiskařů kartounu s majiteli místních kartounek. Jednání se uskutečnilo pod moderací zástupců magistrátu. Na rozdíl od typografů však byli kartounkáři zcela neúspěšní a v říjnu 1849 veškeré jejich požadavky odmítlo i vídeňské ministerstvo obchodu. Zdroj: K. NOVOTNÝ (ed.), *Dokumenty k českému dělnickému hnutí*, s. 13.

¹⁶⁷ Vyjádření otiskly 25. května 1848 všechny důležité listy: *Národní noviny*, *Konstituční pražské noviny*, *Constitutionelle Prager Zeitung*, *Bohemia* a *Constitutionelles Blatt aus Böhmen*.

¹⁶⁸ NA, fond NA 1848, inv. č. 653, sign. 13/116, kar. 5, s. 599–601.

zasedání se řešily hlavně tři problematiky typické pro soudobý knihtiskařský svět: mzdy knihtiskařů, učňovská otázka a počty rychlolisů. Jednání šla velmi pomalu a knihtiskařští pomocníci se obávali, že jejich požadavky opět nebudou vyslyšeny, jak dokládá naléhavý dopis z 8. června 1848 devíti dělníků pověřených vyjednáváním adresovaný Národnímu výboru, aby situaci již vyřešil.¹⁶⁹ Již 26. května však typografové souhlasili s návrhem principálů na navýšení mezd na 6 kr. za 1000 vysázených znaků pro sazeče a obdobným navýšením i pro tiskaře. Problém tak spočíval v dalších dvou hlavních otázkách jednání. Již dne 8. června ale byla ukončena tato jednání smírem majitelů pražských knihtiskáren a jejich zaměstnanců ve všech bodech. Výsledky pražského vyrovnání však nemohly být úředně potvrzeny, jelikož pražští principálové trvali na tom, aby byly závazné i pro mimopražské knihtiskárny v Čechách a oni se tak nemuseli obávat odlivu zakázek k levnější konkurenci mimo Prahu. Od června do prosince tak probíhala jednání s majiteli všech 19 mimopražských knihtiskáren v Čechách, která po zrušení Národního výboru následkem svatodušních bouří byla zprostředkovávána pražským guberniem.¹⁷⁰

Dokument „Gremiální řád pro veškeré knihtiskárny v Čechách“ ukončující vyjednávání byl vydán pražským guberniem 1. ledna 1849 jako závazná úprava poměrů pro práci v pražských a „venkovských“ knihtiskárnách v Čechách.¹⁷¹ Řešil poměry typografické práce, vzájemné vztahy, práva a povinnosti principálů, faktorů, pomocníků a učedníků, výši mezd, učednickou otázku a počet strojů.

Řád určoval, že každý pomocník ucházející se o zaměstnání v jakékoliv knihtiskárně se musel prokázat platným pracovním a mravním posudkem od svého předchozího zaměstnavatele. Výpovědní lhůta měla trvat ze strany zaměstnavatele i zaměstnance čtyři týdny, v případě hrubého přečinu ze strany pomocníka se však lhůta nerespektovala a dotyčný mohl být vyhozen ihned. Pokud by se však domníval, že se mu stala křivda, měl možnost podat stížnost na nově zřízený gremiální smírčí soud, jeho členy byli předseda grémia, jeden principál, jeden sazeč a jeden tiskař, kteří byli každý rok voleni svými kolegy.

Mzdy reguloval gremiální řád pouze pro Prahu, v ostatních městech byla výše knihtiskařských mezd ponechána vzájemnému ujednání principálů a jejich zaměstnanců.

---

¹⁶⁹ Hochlöblicher böhm. Nationalausschuss! (X. Section), NA, fond NA 1848, inv. č. 731, sign. 13/194, s. 995–1000.

¹⁷⁰ K. NOVOTNÝ, *Hnutí typografického dělnictva*, s. 13–14.

¹⁷¹ Gremiální řád pro knihtiskárny z 1. ledna 1849 je in extenso otištěn v typografickém časopise *Veleslavín*, který byl v letech 1863–1866 a poté od roku 1872 až do dob Protektorátu ústředním listem typografických dělníků v Praze, poté v Čechách a nakonec i v českých zemích: *Ze starých, zašlých dob* [I], *Veleslavín*, č. 13, 22. 5. 1889, nepag.; *Ze starých, zašlých dob* [I], *Veleslavín*, č. 14, 8. 6. 1889, nepag. Originál se nezachoval, lze však předpokládat, že byl původně vydán v německém jazyce a otištěný dokument ve *Veleslavínu* je jeho překladem. Část věnována řádu bude vycházet z dokumentu ve *Veleslavínu*.

V tomto bodě se tedy nepodařilo pražským principálům prosadit závazné vyšší mzdy pro celé Čechy. Řád garantoval v Praze každému sazeči minimálně 1 zl. denně, což za týdenní práci činilo minimálně 6 zlatých. Noční práce v tiskárnách denního tisku byla oceňována vyšší mzdou. Stejně tak i v případě tiskařů měla činit minimální mzda 1 zl. denně. Pro strojmistry (technické dozorce rychlolisů a zpravidla bez knihtiskařského vyučení) bylo garantováno minimálně 6 zlatých týdně, pokud měli na starost jeden rychlolis. V případě, že dohlíželi na dva rychlolisy, řád stanovil minimální mzdu 8 zlatých. Jejich práce ale s sebou nesla i značné riziko: pokud z rychlolisu vzešla nevyhovující tiskovina, museli zaplatit ztrátu papíru i náklady na sazbu.

Čtvrtina z celkového počtu 80 paragrafů byla věnována otázce učňů. Do učení měli být přijímáni chlapci dobré tělesné konstituce minimálního věku 13 let, kteří odchodili s uspokojujícím prospěchem alespoň tři třídy hlavní školy. Čas učení byl stanoven minimálně na pět let a zvyšoval se na šest let, pokud principál nesl náklady na stravu, lékařskou péči a šacení učedníka. Pokud se k učení přihlásil chlapec s dosaženým vyšším vzděláním (typicky například neúspěšný gymnazista), byla minimální doba učení tři roky. Uční s vyšším vzděláním byli zproštěni povinnosti být v práci o půl hodiny dříve než pomocníci, aby připravili místo výkonu práce. Řád také výslovně zapovídal kvalifikovaným zaměstnancům fyzicky trestat jakéhokoliv učedníka.

Nejožehavější problém učednické otázky byl však počet a kompetence učedníků, kteří, ač 2 roky před vyučením měli schopnosti srovnatelné s vyučenými, pracovali za zlomek jejich mzdy a celkově tak tlačili dolů průměr mezd v knihtiskárnách. Omezení počtu učedníků řád reguloval pro celé Čechy. Sazečských učedníků mohlo být více: až k počtu 12 kvalifikovaných sazečů mohl na každého druhého sazeče připadnout jeden učedník, v rozmezí 12–24 na každého třetího kvalifikovaného sazeče jeden učedník a od počtu 24 sazečů mohl být učeň přijat vždy na každého pátého sazeče. Sazečských učedníků však mohlo být v podniku maximálně 20. V případě počtu tiskařských učňů se lišila regulace pro Prahu a Čechy: mimo hlavní město mohl být u dvou lisů maximálně jeden učedník, v Praze mohl být jeden tiskařský učedník na počet tří lisů. S počtem učedníků souvisela i regulace počtu rychlolisů, která již znatelně ohrožovala existenci ručních tiskařů. Řád povoloval postavit alespoň jeden rychlolis každé knihtiskárně, ovšem druhý rychlolis mohla knihtiskárna v Čechách vlastnit až teprve ve chvíli, kdy v ní pracovaly čtyři ruční lisy. Poté mohl být jeden rychlolis postaven na každé tři ruční lisy. Řád ovšem výslovně říkal, že regule týkající se počtu strojů se musí dodržovat až od doby jejich vydání a knihtiskárny se nemusí zbavovat žádného vybavení.

Kvalifikovaní typografové v Praze se také snažili během revolučních let ustanovit po vzoru svých kolegů v jiných městech podpůrnou pokladnu, jež by byla nezávislá na vůli principálů. Podobně se snažili i o založení zemského či alespoň pražského spolku. Ani v jedné z těchto snah nebyli úspěšní pro odpor svých zaměstnavatelů. V Praze se proti těmto snahám postavili především Medau a Haasové.¹⁷² Namísto těchto příliš radikálních představ, jež skýtaly hrozbu rozvoje samostatné dělnické politiky, řád závazně určoval způsob, jakým se mají vybírat prostředky na podporu starých a nemocných typografů. Zdroj „dobročinného fondu“ se měl skládat ze šesti částí, které tvořily 1. dobrovolné příspěvky principálů, 2. poplatek učedníka při nástupu do učení a při vyučení 10 zl., 3. drobné pokuty při každodenních pochyběních v práci, 4. poplatek pomocníka při nástupu do knihtiskárny 1 zl., 5. pravidelný poplatek všech kvalifikovaných dělníků činící každý týden 3 kr. a 6. pravidelný příspěvek principála za každého kvalifikovaného zaměstnance rovněž 3 kr. Ovšem všechny tyto podmínky sociální péče byly závazné pouze pro pražské knihtiskárny, v mimopražských knihtiskárnách měla být podoba a vůbec existence podpůrného fondu nadále závislá na dohodě principála a osazenstva knihtiskárny.

Knihtiskařským dělníkům se povedlo i přes obecně nevyhovující podmínky pro rozvoj dělnické politiky v Praze dosáhnout úřední regulace své práce. Jejich úspěchy přitom nezaostávaly za odborovými výdobytky, které vybojovali jejich kolegové v Berlíně, Lipsku nebo Vídni. Na rozdíl od jiných tiskařských měst se ale typografové v Praze vůbec nevyjadřovali veřejně k politickým, národním (ať již ve prospěch německé nebo české strany) nebo sociálním otázkám. Jedinou známou výjimkou z mediálně a politicky neaktivního pražského typografického dělnictva byl František Groll, faktor knihtiskárny Karla Vetterleho na Starém Městě v Praze. V pracovních poměrech knihtiskáren se Groll jevil jako svědomitý faktor loajální svému představenému, který však měl pochopení pro potřeby svých podřízených, jelikož byl kdysi jedním z nich. Podepsal tak petici pomocníků z 23. dubna požadující zlepšení pracovních poměrů v knihtiskárnách, když však došlo ke stávce o měsíc později, tak již nezaváhal, na čí straně stojí, a jeho podpis zastupující vetterlovskou knihtiskárnu se objevil pod stížností pražských principálů Národnímu výboru na svévolné opuštění práce jejich dělníků.¹⁷³ V té době byl ale již známou figurou revoluční Prahy mající za sebou dokonce jednodenní pobyt ve vězení za tiskové přečiny.

---

¹⁷² K. HÖGER, *Aus eigener Kraft!* s. 84–85.

¹⁷³ Grollův podpis první petice pomocníků: Z paměti pražského typografa (část I); podpis stížnosti principálů: NA, fond NA 1848, inv. č. 653, sign. 13/116, kar. 5, s. 595.

„Grollova aféra“ začala, když pražská policie 1. května 1848 zabavila ve Vetterlově knihtiskárně celý náklad radikálního letáku *Českým bratřím* útočící na vládnoucí dynastii, šlechtu, církev, úřednictvo a také židovské obyvatelstvo Prahy. Dne 9. května byl navíc zadržen sám Groll coby faktor zodpovědný za vytištěné materiály v knihtiskárně, když se pravého autora skrývajícího se pod pseudonymem Štěpán Donovský nepodařilo dopátrat a majitel knihtiskárny nebyl v době incidentu v Praze. Pražskou veřejností bylo však zadržení Grolla vnímáno jako hrubé porušení tiskové svobody vyhlášené již v březnu. O den později byla proto před Staroměstskou radnicí, kde byl Groll držen ve vazbě, uspořádána bouřlivá demonstrace požadující jeho okamžité propuštění, k čemuž ještě týž den ze strachu před revolučním davem došlo. Aféra měla důležitou dohru: ve Vídni bylo urychleno vydání nového tiskového zákona a v Praze rezignovali na svou funkci purkmistr Antonín Štrobach i velitel národní gardy Andreas Haase.¹⁷⁴

Tím však problémy faktora Grolla s úřady teprve začaly. Groll po svém propuštění přijímal během jara dále zakázky od členů pražských ozbrojených občanských sborů Svornost, tvořeného především příslušníky české nižší radikální inteligence a pražského řemeslnictva, a sboru univerzitních studentů Slavia.¹⁷⁵ Ve Vetterlově knihtiskárně tak bylo vytištěno se svolením faktora podniku několik radikálních letáků, básní a písní z autorského okruhu Svornosti a Slavia. Jedna z písní se například jmenovala *Česká Marseillaisa*.¹⁷⁶ Vyšla někdy před svatodušními bouřemi s nakladatelskou informací „Tisk K. Vetterla vedením Fr. Grolla“. Anonymní autor v písni volal Čechy do boje, aby porazili své utiskovatele tak jako kdysi husité. Celá báseň byla poetickou oslavou revolučního násilí jako legitimního prostředku dosažení národní a politické svobody. V jedné sloce například autor veršoval:

„Dosti dlouho nás ti kati trýznili,
národ náš v otroctví hnusném hubili
však teď hrůzná pomsta hřmí
a se dřív neutiší,
až té sloty lebky vejpůli zdrtí“

---

¹⁷⁴ Magdaléna POKORNÁ, Část třetí. 1848–1863 / V zájmu svobody a řádu. Literární cenzura v revoluci a neoabsolutismu, in: Michael Wögerbauer – Petr Píša – Petr Šámal – Pavel Janáček a kol., *Cenzura a sociální regulace literatury v moderní české kultuře 1749–2014*, Svazek I / 1749–1938, Praha 2014, s. 358–422, zde s. 364; František ROUBÍK, *Český rok 1848*, Praha 1931, s. 222.

¹⁷⁵ Blíže viz Mirjam MORAVCOVÁ, Sociální složení pražského sboru „Svornost“ v roce 1848, *Český lid* 61, 1/1981, s. 34–42.

¹⁷⁶ Text písně se uchoval ve fondu Sbírka tisků (= ST) z roku 1848, kterou spravuje Národní archiv v Praze: NA, fond ST 1848, inv. č. 834, kart. 11.

Později se Groll zúčastnil i sbratřovací mše na Koňském trhu, po jejímž skončení vypukly svatodušní bouře, a i bojů na barikádách během nich. Za své činy byl na počátku července zadržen a více jak dva měsíce držen ve vazbě na Hradčanech. O průběhu vyšetřování máme dobré povědomí, jelikož se zachovaly protokoly z výslechu, které byly s Grollem vedeny v polovině července.¹⁷⁷ První okruh otázek vyšetřovatelů tvořila vnitřní struktura sborů Svornosti a Slavie, kontakty těchto sborů na pražské knihtiskárny a také Grollovy osobní vztahy s jejich členy. Groll přiznal, že většinu jejich tiskovin obstarávala právě Vetterlova knihtiskárna, kde působil, v menší míře pro ně měla podle Grolla tisknout i arcibiskupská knihtiskárna, kterou měl v pronájmu K. W. Medau.¹⁷⁸ Na otázku o vnitřním fungování Svornosti a Slavie vypověděl, že o poměrech uvnitř těchto sborů či o počtu jejich členů nic neví. Dosvědčil ale, že některé z nich zná. V případě studentského vůdce Josefa Václava Friče a lékaře dr. Viléma Dušana Lambla přiznal i bližší vztah přesahující pouhé kontakty manažera knihtiskárny a zákazníků podniku. Vyšetřovatelé také donutili Grolla k odhalení identity autora písně *Česká Marsellaisa*, kterým byl pomocný učitel František Xaver Hora. Skutečnost, která však nejvíce svědčila o tom, že faktor Vetterlovy knihtiskárny nepřijímal objednávky od Slavie pouze z ekonomických důvodů, ale že ho k tomu vedly i osobní politické preference či blízké přátelské vztahy, bylo přiznání, že za tisk nejméně tří písní zadaných Slavií zaplatil on sám.¹⁷⁹

Po těchto obecných otázkách se výslech věnoval jeho konkrétnímu angažmá během pražského červnového povstání. Vyšetřovatelé se nejdříve zajímali o okolnosti přípravy sbratřovací mše konané v pondělí 12. června na Koňském trhu, jež stála na začátku svatodušních bouří. Grollovi byla položena velmi návodná otázka: „Je vám známo, kdo pozval třídu dělníků k účasti na této mši?“¹⁸⁰ Na to vyslýchaný, který zjevně nechtěl být spojován s dělnickými nepokoji, odpověděl, že nemá tušení. Svou výpověď však ihned stočil na svůj vlastní prožitek počátku povstání. Po skončení mše se měl ubírat s davem ulicí Na Příkopech směrem před budovu vojenského velitelství nacházející se na začátku Celetné ulice, kde měla proběhnout demonstrace proti Windischgrätzovým vojenským provokacím. Před budovou Vlasteneckého muzea se setkal s manželkou a dítětem svého zaměstnavatele Vetterla. Průvod

---

¹⁷⁷ Tento pramen je také můj jediný zdroj informací pro Grollovu činnost v květnu a červnu a jeho vězení v červenci až září 1848: NA, fond Vyšetřovací komise roku (= VK) 1848, sig. 7/1–10, kart. 5. Vyšetřovací protokol z výslechu Grolla, z něhož v následujícím textu vycházím, je na s. 584–599.

¹⁷⁸ Tamt., ot. č. 5, s. 588.

¹⁷⁹ Bližší kontakt s Fryčem a Lamblem: tamt., ot. č. 24, s. 596; Horovo autorství: tamt., ot. č. 4, s. 585; uhrazení objednávek Grollem: ot. č. 4, s. 587 („[...] die Druckkosten für diese drei Lieder habe ich selbst bestritten.“).

¹⁸⁰ Orig.: „Ist ihnen bekannt, wer die Klasse der Arbeiter zum Erscheinen bei dieser Messe eingeladen hatte?“ Tamt., ot. č. 16, s. 591.

se však zastavil před Prašnou bránou, jelikož vojsko před budovou velitelství začalo střílet do čela davu. Groll na nic nečekal a doprovodil rodinu Karla Vetterla do bezpečí jejich bytu. Ihned potom však vyšel opět ven a začal pomáhat se stavbou barikád. Musel také doznat, že na barikádách během svatodušního povstání sám bojoval, jelikož u něj během domovní prohlídky byla nalezena dvouhlavňová puška. Jako důvod účasti v bojích neudal žádnou revoluční ideu, nýbrž strach o svou osobu a majetek mu svěřený v knihtiskárně, které měly být podle něj ohrožovány vojskem.¹⁸¹ Knih-tiskařský faktor byl za své přečiny držen od počátku července 1848 ve vazbě na Pražském hrabě, odkud byl propuštěn dne 16. září 1848 na základě amnestie většiny účastníků červnového povstání.¹⁸²

František Groll je typem aktéra revoluce, který badatele na poli sociálních dějin upozorňuje, že historičtí aktéři se vždy nechovají dle scénářů, jež jim předurčuje jejich sociální postavení. Jednalo o váženého a svému zaměstnavateli loajálního faktora menší pražské knihtiskárny,¹⁸³ který ale zároveň měl pochopení pro odborové hnutí svých podřízených a také obětavě podporoval politické snahy pražské radikální mládeže a pro své názory byl nejen ochoten riskovat svou pověst ředitele závodu, ale i osobní svobodu a vlastní život v pouličních bojích proti vojsku.

Dvoudenní stávká typografů 23. a 24. května se časově překrývala s vlnou bojů vrcholící na přelomu května a června 1848 za zlepšení pracovních poměrů i v jiných pražských dělnických a řemeslnických oborech. Tehdy vystoupili za své zájmy například pekaři, bednáři, zámečníci, krejčí a opět kartounkáři. Poslední dva zmíněné obory se odhodlaly i ke kolektivnímu zastavení práce.¹⁸⁴ Nabízí se otázka, zda byly tyto jednotlivé akce, jejich načasování a strategie vzájemně koordinované, či zda probíhaly v Praze roku 1848 podobně jako v Lipsku nebo Vídni pokusy o vytváření jednotného dělnického vědomí či alespoň solidarity napříč obory. Dle zachovaných pramenů dobově určených k veřejnému čtení však na všechny tyto nabízené otázky musí být odpovězeno negativně.

Zástupci jednotlivých řemeslných a dělnických oborů o svých akcích jistě věděli a je pravděpodobné, že o nich i vzájemně komunikovali. Nedělo se tak na veřejných plénech či v tisku a například návrh jednotného spolku pro všechny dělníky i řemeslníky, který se prosadil

---

¹⁸¹ Všechny tyto informace čerpám z otázek vyšetřovatelů a odpovědí Grolla č. 16 a 17 ve vyšetřovacím spisu: Tamt., ot. č. 17 a 18, s. 591–592.

¹⁸² Den propuštění je udán na začátku Grollova vyšetřovacího spisu: NA, fond VK 1848, sig. 7/1–10, kart. 5.

¹⁸³ Srov. se statistickými přehledy počtu zaměstnanců pražských knihtiskáren v oddíle „Statistika knihtiskáren ve Vídni, Praze a Lipsku okolo poloviny 19. století“.

¹⁸⁴ Krejčí na úplném konci května a kartounkáři na počátku června. zdroj: K. NOVOTNÝ, Hnutí typografického dělnictva, s. 16.

ve Vídni, Lipsku či Berlíně, zde ani nepadl. Jedním z mála příkladů mezioborové solidarity byla akce dělníků holešovické textilní továrny Leopolda Dormitzera, kteří mezi sebou vybrali šest zlatých (to odpovídalo zhruba týdenní mzdě kvalifikovaného dělníka) na podporu chudých přadláků a tkalců v Krkonoších. Holešovičtí textiláci vybraný obnos odevzdali pražské městské radě s tím, aby ho předala zdejšímu ženskému spolku k podporování krkonošské chudiny. Celá akce tak byla mediálně rámována nikoliv jako ukázka dělnické solidarity – ostatně dělníkům nebylo umožněno důvody svého kroku vysvětlit veřejnosti –, ale jako příklad chvályhodné dobročinnosti, za což holešovickým dělníkům poděkoval v *Národních novinách* sám purkmistr Antonín Štrobach. Zhruba takto si tedy představovali limity možného, co se týče spojování dělníků napříč obory, pražští umírněně liberální podporovatelé revoluce. Zdejší dělnictvo nemělo k dispozici dostatečné manévrovací pole a ani imaginaci, aby to rozporovalo.¹⁸⁵

Rovněž pražští typografové vybrali mezi sebou finance na podporu jiných dělníků, konkrétně svých kolegů v Berlíně, a to dokonce jako jediní zaměstnanci knihtiskáren v Rakousku. Dělo se tak zcela tajně a akce již nemohla být rámována nekonfliktním narativem lásky k bližnímu, jelikož z Prahy odešly do Berlína peníze na podporu berlínské typografické stávky trvající od 27. dubna do 1. května 1848. Podporu berlínské stávky pražskými typografy nelze vnímat jako příklad mezinárodní dělnické solidarity, jak to nahlíželi někteří zástupci starší historiografie, šlo spíše udržování tradiční podpůrné sítě typografického dělnictva formující se v německé střední Evropě již od dob raného novověku. Pražští kolegové tím dali jasně najevo, že pracovní podmínky tiskařů a sazečů v Berlíně jsou z jejich pohledu důležitější než například odborové akce kartounkářů nebo krejčích v Praze, i když pracovali ve stejném městě jako oni.¹⁸⁶

Pražské dělnické prostředí, jak již bylo vícekrát naznačeno, nezrodilo žádnou významnou politicky nebo publicisticky aktivní osobnost. Zdejší dělníci na rozdíl od vídeňského případu ani nepublikovali v radikálně demokratickém tisku. Jedinou známou výjimkou dělníka vyjadřujícího se k veřejným záležitostem byl čalounický tovaryš a ochotnický herec Václav Žížala, který pod pseudonymem Štěpán Donovský zveřejnil několik revolučních letáků. Byl to právě jeho leták, za který byl v první polovině května zadržen faktor František Groll. Pro Prahu je však zcela typické, že jeho veřejné výzvy žádným způsobem

---

¹⁸⁵ Štrobachovo poděkování holešovickým dělníkům zveřejnily *Národní noviny* v č. 16 dne 22. dubna 1848. zdroj: K. NOVOTNÝ (ed.), *Dokumenty k českému dělnickému hnutí*, s. 51.

¹⁸⁶ O podpoře Berlína z Prahy píše K. HÖGER, *Aus eigener Kraft!*, s. 86.

netematizovaly sociální poměry dělnictva, ale obsahovaly pouze obecně politické požadavky.¹⁸⁷

Jediným případem, kdy dělnictvo vystoupilo jednotně napříč obory, mohou být nahlíženy již vícekrát zmíněné svatodušní bouře, tedy boje obyvatel Prahy proti císařskému vojsku vedenému knížetem Windischgrätzem odehrávající se v pražských ulicích ve dnech 12. až 14. června. Opět šlo ale o boj za zachování politických výdobytků revoluce. Manuálně pracující zaplatili hlavní daň za povstání: mezi 43 padlými a 64 zraněnými účastníky povstání figurovala především jména řemeslníků, učňů a dělníků, teprve za nimi se nacházeli pražští studenti.¹⁸⁸

Potlačení pražského povstání znamenalo první vítězství kontrarevolučních sil v monarchii. Mělo i negativní důsledky pro české emancipační snahy: 18. června byl nad Prahou vyhlášen stav obležení a 26. června byl rozpuštěn Národní výbor. Zástupci radikální demokracie bojující na barikádách byli pozatýkáni a sbor Svornost byl rozpuštěn v polovině července. Národní garda a akademická legie byly značně zredukovány a podřízeny dohledu armády a také byly pozastaveny volby do českého zemského sněmu, jenž se během revolučních let již nesešel.¹⁸⁹

Praha byla prvním městem, kde rakouská armáda slavila vítězství. Své znovu nabyté pozice se již nevzdala. Především díky armádě se nepřátelům revolučních (jakkoliv umírněných) změn dařilo v celé monarchii postupně zatlačovat do defenzivy politickou aktivitu volených zástupců lidu.

Bezprostředním důsledkem vojenského porobení Prahy pro pražské dělnictvo byl postrk¹⁹⁰ nezaměstnaných „k třídě pracovníků náležejících“, kteří neměli domovskou obec v Praze. Pražská městská rada k tomuto kroku přistoupila vyhláškou purkmistra Václava Waňka dne 17. června. Odsunuto bylo zhruba 700 lidí.¹⁹¹ Druhotným následkem povstání však bylo rovněž utlumení odborových aktivit pražského dělnictva. Na podzim již vystupovali za své zájmy pouze kartounkáři, a to ještě s menší razancí než na jaře.

Červnové bouře neměly ani žádný pozitivní vliv na politickou kultivaci pražského dělnictva. Dlouhodobá cílená exkluze manuálně pracujících z pražského veřejného prostoru a přezíravost vůči nim i například ze strany radikálních demokratů měla za následek, že se zdejší

---

¹⁸⁷ K. NOVOTNÝ (ed.), *Dokumenty k českému dělnickému hnutí*, s. 17–18.

¹⁸⁸ J. ŠTAIF, *Revoluční léta 1848–1849 a české země*, s. 75. Konkrétní průběh svatodušního povstání viz české monografie k revolučním letům citované v této podkapitole.

¹⁸⁹ J. ŠTAIF, *Revoluční léta 1848–1849 a české země*, s. 75–76, 80.

¹⁹⁰ Tedy úřední vyhoštění do domovské obce.

¹⁹¹ K. NOVOTNÝ (ed.), *Dokumenty k českému dělnickému hnutí*, s. 16. Text vyhlášky: Tamt., s. 109–110.

dělníci při vyjadřování své frustrace obraceli k běžným praktikám rozlíceného davu. Ještě v lednu 1849 například pražský dav dělníků tvořený především kartounkáři na Staroměstském náměstí v reakci na zvýšení ceny chleba požadoval zvýšení své mzdy, z davu se ale podle svědků opakovala i výzva „Pojďme za židy!“¹⁹²

Publicistika národních liberálů především hlasem Karla Havlíčka dále rozvíjela myšlenku rakouského federalismu. Aktivita českých a slovanských poslanců na říšském sněmu však v tomto ohledu žádné výsledky nepřinesla. Radikální demokraté, kteří po zářijové amnestii začali být znovu veřejně aktivní, se snažili dále promýšlet společnost založenou na politické, národní i sociální rovnosti. Především teze Karla Sabiny začaly nabývat rysy hlubšího teoretického programu.

Na konci října 1848 kapitulovalo před vojskem vedeným Windischgrätzem hlavní město monarchie. I největším politickým optimistům doby bylo nyní zřejmé, že červánky svobody začínají blednout. Sněm byl sice přesunut do Kroměříže na Moravě, kde měl dále jednat o podobě říšské ústavy, v březnu 1849 bylo ale rozhodnuto o jeho rozpuštění, načež byla jako náhrada jeho snah vydána oktrojovaná („Stadionova“) ústava, jež ale nikdy nevešla v platnost. O dva měsíce později v květnu 1849 bylo v Praze odhaleno takzvané májové spiknutí, které v součinnosti se saskými demokraty připravovalo další pražské povstání proti vládnoucím pořádkům. Následkem odhaleného spiknutí byl nad Prahou a okolím vyhlášen výjimečný stav, jenž trval až do podzimu 1853. Jeho následkem zanikla většina pražských časopisů a novin politického charakteru.¹⁹³

V polovině srpna 1849 spojená vojska knížete Windischgrätze, bána Jelačiče a ruského cara porazila uherskou revoluční armádu. Porážka byla stvrzena manifestační popravou 114 uherských generálů a dalších důstojníků. Italská armáda maršála Radeckému dobyla Benátsko, čímž ukončila sérii vítězství v severní Itálii a dokončila obnovení územní integrity severoitalských držav Habsburků. Na konci léta 1849 tak kontrarevoluce konečně zvítězila v celé monarchii.¹⁹⁴

Znovunastolení absolutismu bylo formálně stvrzeno vydáním silvestrovských patentů v prosinci 1851, které rušily okrojovanou ústavu i platnost listiny občanských práv. Koncem roku 1850 byl také po několikaměsíčním nátlaku majitelů pražských i mimopražských

---

¹⁹² Tamt., s. 147.

¹⁹³ M. POKORNÁ, Část třetí. 1848–1863 / V zájmu svobody a řádu. Literární cenzura v revoluci a neoabsolutismu, s. 368.

¹⁹⁴ V. VEBER – M. HLAVÁČKA a kol. *Dějiny Rakouska*, s. 408–412.

knihtiskáren zrušen gremiální řád z 1. ledna 1849 a veškeré knihtiskárny tak pozbyly závazné regulace pracovních poměrů vybojované jejich zaměstnanci během revoluce.¹⁹⁵

3.1.4 Pokusy o zavedení celoněmeckého tarifu a založení německého svazu knihtiskařů v kontextu dělnického hnutí revolučních let

V knihtiskařském čtrnáctideníku *Journal für Buchdruckerkunst*, který se po vypuknutí revoluce začal zabývat především dělnickou otázkou a výsledky typografického hnutí, se od jara pravidelně objevovaly zprávy o odborových vystoupeních knihtiskařů v různých německých městech. Kromě Lipska, Vídně, Prahy nebo Berlína bylo typografické hnutí úspěšné například v Heidelbergu, Frankfurtu, Drážďanech, Halle nebo ve Vratislavi v pruském Slezsku. Dělničtí aktéři těchto jednotlivých akcí, jak již bylo ukázáno, o sobě věděli a vzájemně se podporovali. Bylo jasné, že nově vyprodukovaná energie hnutí povede k úsilí o ustanovení udržitelné organizační struktury, která by na celoněmecké úrovni prosazovala další rozšíření a udržení lokálně dosažených výsledků.

Proto začal připravovat nejpozději od počátku května výbor pomocníků sídlící ve Frankfurtu jako vůbec první dělnický obor v německojazyčném světě „národní sjezd“ německých knihtiskařů, kde by kolegové diskutovali o dalším postupu. Místem sjezdu byla symbolicky zvolena Mohuč, rodiště „mistra“ a „otce“ všech typografů Gutenberga. V dnech 11. až 14. června, kdy v Praze probíhaly pouliční boje, se do Mohuče sjelo 44 zvolených dělnických delegátů, kteří zastupovali přes 12 000 sazečů a tiskařů z celkem 141 německých knihtiskařských měst. Z Rakouska vyslali své zástupce na sjezd knihtiskaři z Vídně, Lince a Brna. Na pozvání sjezdového komitétu dorazilo rovněž deset zástupců principálů.¹⁹⁶

Cíl sjezdu byl dvojitý: prosazení celoněmeckého tarifu za knihtiskařské práce, který měli vypracovat delegáti během zasedání, a založení celonárodní knihtiskařské organizace. Po sjezdu delegáti iniciovali vydání závěrů sjezdu, které obsahovaly návrh tarifu se strategií, jak ho prosadit a stanovy celonárodního spolku nesoucího název Německé národní knihtiskařské sjednocení (*Deutsche National-Buchdrucker-Vereinigung*). Oba dokumenty ještě předcházely tři provolání věnovaná různým adresátům.¹⁹⁷

První provolání bylo určeno německým majitelům knihtiskáren, které dopis uctivě prosil, aby nepřerušili tradici srdečných vztahů v knihtiskařském oboru a přijali tarif

---

¹⁹⁵ M. POKORNÁ, Část třetí. 1848–1863 / V zájmu svobody a řádu. Literární cenzura v revoluci a neoabsolutismu, s. 367; K. NOVOTNÝ, Hnutí typografického dělnictva, s. 14.

¹⁹⁶ G. BEIER, *Schwarze Kunst und Klassenkampf*, s. 246–247.

¹⁹⁷ *Beschlüsse der ersten National-Buchdrucker-Versammlung zu Mainz am 11., 12., 13. und 14. Juni 1848*, Frankfurt am Main 1848.

vypracovaný delegáty sjezdu. Dělníci argumentovali, že tak jako začal v březnu boj „intelligence proti privilegiím původu“, tak i „nejinteligentnější část pracující třídy“ se rozhodla řešit „útlak kapitálu“ a podniknout první kroky k „narovnáním mezi kapitálem a pracovní silou“. Tento rozpor, argumentovalo svolání dále, nemůže vyřešit „žádný Louis Blanc“, ale pouze vzájemné porozumění, jednota a spolupráce zaměstnanců a zaměstnavatelů. Jen tak bude podle svolání možné čelit komunismu, který se měl nebezpečně prosazovat mezi velkými mysliteli. Dělníci přislíbili, že s uznáním požadavků dělníků ze strany principálů i dělnická radikalita „zmizí jako mlha“. Nakonec bylo na německé principály apelováno:

„Takže, moji pánové! Ukažte spolu se svými pomocníky Německu i Evropě cestu k řešení velkého problému dělnické otázky. Tak jako my, zprostředkovatelé vědy, druhům našeho stavu, ostatním dělníkům, chceme být vzorem mírového řešení této hrozivé otázky, tak i vy staňte na vrcholu zaměstnavatelů a pozdější pokolení bude vděčně vzpomínat na slavné svatodušní dny roku 1848.“¹⁹⁸

V svolání na principály z června 1848 se tak objevily všechny motivy formující se v knihtiskařském hnutí čtyřicátých let a navazující na mytologii oboru předchozích staletích: blízkost knihtiskařů ke světu vědy a zdůraznění jejich výjimečné pozice ve světě manuální práce, zde už ovšem nikoliv jako „umělců, nýbrž pouze jako „nejinteligentnější části dělnické třídy“, dále odkaz na tradičně genderově a stavovsky podmíněné harmonické vztahy zaměstnanců a zaměstnavatelů v knihtiskárnách, kde spolu jednají vzdělaní racionální mužové, a nakonec i kritika radikálních a zbrklých řešení sociální otázky.

Druhé svolání „Němečtí muži! Bratři! Kolegové!“ na kvalifikované knihtiskařské dělníky, kteří jsou zde dokonce nazýváni jako „příslušníci německého umění“, zase zdůrazňovalo národní a oborovou jednotu všech knihtiskařů v německém světě. Jednalo se o výraz exkluzivně chápaného dělnického hnutí.¹⁹⁹

Třetí svolání mělo charakter petice a bylo určeno poslancům německého národního ústavodárného shromáždění ve Frankfurtu. Zástupci dělníků shromáždění v Mohuči uctivě žádali o splnění následujících osmi bodů: 1. zřízení německého dělnického ministerstva, kam

---

¹⁹⁸ Orig.: „So, meine Herren! Werden Sie und Ihre Gehülfen Deutschland und Europa den Weg zeigen, zur Lösung des großen Problemes der Arbeiterfrage. Wie wir, die Beförderer der Wissenschaft, unserer Standesgenossen, den Arbeitern als Vorbild zur friedlichen Lösung der obschwebenden Frage den Weg zeigen wollen, so stellen auch Sie sich an die Spitze der Arbeitgeber, und die späte Nachwelt wird dankbar der glorreichen Pfingsttage des Jahres 1848 gedenken.“ Aufruf an die Herren Buchdruckereibesitzer Deutschlands., in: *Beschlüsse*, s. 3–5, citát s. 5.

¹⁹⁹ Deutsche Männer! Brüder!, *Beschlüsse*, s. 6.

by své zástupce volili zaměstnanci i zaměstnavatelé, 2. zrušení zákonů, které se týkají pouze dělníků, hlavně co se týče vandrů (pasová povinnost) nebo omezení práva na volbu místa usazení, 3. zavedení státního dohledu nad učňovskou otázkou v knihtisku: a) omezení počtu učedníků a b) jejich ochrana před svévolí a morálním úpadkem, 4. regulace tiskařských strojů v knihtisku, pokud slouží pouze k obohacení jednotlivců na úkor obecných potřeb, ovšem s ohledem k zahraniční konkurenci, 5. vydání zákona, který určí, že podnik mohou vést pouze jedinci, kteří se danému řemeslu vyučí, 6. motivace dělníků různých oborů k zakládání podpůrných sociálních fondů po vzoru knihtiskařů, které měl navíc finančně podporovat stát, 7. veřejné prohlášení frankfurtských poslanců, že sami dělníci mohou regulovat poměry uvnitř svých oborů, 8. zakročení proti všem vládám, které vyhošťují a pronásledují dělníky, kteří si „vzali za úkol najít řešení dělnické otázky“.²⁰⁰

Mohučská petice zčásti přejímala agendu lokálních typografických snah. Zároveň ji ale přesahovala obecnějšími požadavky na přijetí státní sociální legislativy. Mohučští typografové po frankfurtském parlamentu požadovali státní dohled nad svými obory a podíl dělníků na něm, zrušení diskriminačních zákonů pro dělníky, státní podporu dělnického svépomocného pojištění nebo legalizaci dělnických koalic (odborů) včetně stávek. Tato opatření mělo platit pro veškeré dělnictvo v německém světě, proto se zde knihtiskaři prezentovali jako dělníci, kteří měli být pro svou inteligenci a organizační tradici vzorem či předvojem všem německým dělníkům. Návrh na spojení s ostatním dělnictvem v lokálních spolcích či všeobecném dělnickém svazu ale nepadl, to již bylo mimo rámec imaginace v Mohuči shromážděných zástupců „Gutenbergových mladých“, jakkoliv zjitřených revoluční atmosférou. Život dělnictva jako celku se tedy v představě zástupců knihtiskařů shromážděných v Mohuči neměl zlepšit prostřednictvím zformování všedělnické koalice, nýbrž státními sociálními reformami se spolupodílem dělnictva.

Navrhovaný tarif z Mohuče (stejně jako v případě lokálních tarifů) řešil rovněž především problematiku mzdy, pracovní doby, strojů a učedníků. Mohučské požadavky nepřekračovaly tarify v různých německých tiskařských městech, změna však tkvěla ve snaze je zavést pro všechny knihtiskárny v celém německojazyčném světě. Kvalifikovaní němečtí knihtiskaři měli v knihtiskárnách pracovat denně maximálně 10 hodin a mzda měla činit minimálně osm zlatých (nebo 4 toлары a 17 nových grošů), přičemž za práci o nedělích, svátcích a v noci měly být zavedeny příplatky. Rychlolisy, které byly již v provozu, se neměly regulovat,

---

²⁰⁰ Orig.: „8) Protest der National-Versammlung an die betreffenden Reierungen gegen Ausweisung und Verfolgung solcher Arbeiter, die sich die Lösung der Arbeiterfrage zur Aufgabe gemacht.“, Hohe deutsche National-Versammlung! Deutsche Männer!, *Beschlüsse*, s. 9.

ale nově postavené již nikdy neměly brát práci ručním tiskařům, proto i strojmistry se dle navrhovaného tarifu mohli do budoucna stát pouze vyučení tiskaři. Výuční dobu stanovoval návrh na pět let pro sazeče i tiskaře. Tarif omezoval také přijímání učedníků a mimo jiné uváděl, že dva učedníci nikdy nemohou pracovat spolu, avšak vždy samostatně pod dohledem kvalifikovaných. Tím se mělo omezit zneužívání jejich práce. O přijímání učedníků neměl dle tarifu rozhodovat principál nebo faktor, ale smírčí soud, který měl být zvolen v každém tiskařském městě ve složení čtyři pomocníci a tři principálové.²⁰¹

Nejradikálnější však byla strategie zajišťující uznání celoněmeckého tarifu: dokument říkal, že ve všech městech, kde by principálové k 1. srpnu 1848 neuznali tarif, měli knihtiskaři vstoupit do stávky (zde nazývané jako „Repressalien“). Rovněž ve statutách Německého národního knihtiskařského sjednocení, plánovaného celoněmeckého spolku knihtiskařů, se psalo, že všichni členové spolku jsou povinni k 1. srpnu složit práci v knihtiskárnách, kde by ještě nebyl zaveden pomocnický tarif. Kolegové, kteří by tak neučinili, měli být vyškrtnuti z lokálního knihtiskařského spolku i celoněmeckého svazu, ztratit možnost čerpat podporu ze všech knihtiskařských sociálních fondů a vůbec se ucházet o práci v jakékoliv knihtiskárně, kde pracovali členové svazu knihtiskařů. Jejich jména by navíc měla být zveřejněna v časopise *Gutenberg*,²⁰² který vycházel od května 1848 jako orgán berlínských knihtiskařů a od druhé půlky června se stal oficiálním orgánem celoněmeckého svazu.²⁰³

V provolání na principály v mohučském dokumentu byla vyjádřena představa, že zaměstnanci i majitelé knihtiskáren mají být organizováni ve svých zájmových organizacích a jejich permanentní sociální dialog bude předcházet vyhroceným konfliktům. I knihtiskařští principálové v reakci na mohučský sjezd pomocníků tedy zahájili kroky ke zformování všeneěmeckého svazu hájící zájmy majitelů knihtiskáren. Na hrozbu celoněmecké stávky svých dělníků ale již nechtěli reagovat přátelským tónem a tradičními zmínkami o srdečných vztazích všech aktérů knihtisku, nyní bylo třeba přistoupit k demonstraci síly. Nejprve šlo o lokální akce: v Lipsku a Berlíně odvolali principálové dělníkům příznivý tarif z dubna a zavedli oktrojovaný tarif platný v Berlíně od 1. června a v Lipsku od 1. července. V Drážďanech na podobný pokus reagovali zaměstnanci knihtiskáren obrannou stávkou, a proto se jim také podařilo dubnový tarif udržet.²⁰⁴

---

²⁰¹ *Beschlüsse*, s. 9–14.

²⁰² Celý název časopisu zněl *Gutenberg, Organ für die Gesamteinteressen der Buchdrucker und Schriftgießer Deutschlands* a vycházel od 13. 5. 1848 do 26. 6. 1852, kdy byl oficiálně zakázán.

²⁰³ *Beschlüsse*, s. 13, 18–19.

²⁰⁴ G. BEIER, *Schwarze Kunst und Klassenkampf*, s. 258–259. Lipský tarif z 1. 8. 1849 in extenso viz Tarif für Buchdrucker-Gehülfen zu Leipzig, gültig vom 1. Juli 1848 an bis auf Widerruf, *Journal für Buchdruckerkunst*, č. 17, 1848, s. 253–255.

Úspěch, v jehož rámci se podařilo umravnit dvě nejaktivnější knihtiskařské komunity celého Německa – v Lipsku a Berlíně –, dodal principálům potřebné sebevědomí. Na řadě byl koordinovaný protiútok. Dne 17. července se konal v Lipsku sjezd principálů z celého Německa, aby zde v místnostech Knihkupecké burzy (Buchhändlerbörse), snad nejvýznamnějšího uzlu německého knižního trhu, debatovali o poměrech v knihtiskárnách a nevhodně stoupajícím sebevědomí svých zaměstnanců. Zde se dohodli na pokutě 50 tolarů (zhruba tříměsíční plat knihtiskařského dělníka) pro všechny knihtiskařské pomocníky, kteří by k 1. srpnu opustili práci a na tom, že žádný stávkující nebude přijat do kondice v knihtiskárnách přítomných principálů. Proti mohučským požadavkům také vydali veřejný protestní dopis, který podepsalo na 200 německých majitelů knihtiskáren. V protestu zcela odmítli představu celonárodního tarifu a dále trvali pouze na městských nebo regionálních smlouvách. Jako základ pro jakékoliv další vyjednávání o tarifu v německých knihtiskárnách měl být však oktrojovaný tarif přijatý v Berlíně 1. června a v Lipsku 1. července 1848. Principálové také svým zaměstnancům jasně sdělili, že to jsou jen a pouze majitelé, kdo rozhodují o poměrech ve svých knihtiskárnách, a nikoliv společné komise majitelů a zaměstnanců.²⁰⁵

Hlavní otázkou nyní bylo, zda tedy němečtí knihtiskařští dělníci skutečně odpoví celonárodní stávkou. Během druhé poloviny července ale postupně odpadávala bojová nálada v jednotlivých tiskařských městech – již před 1. srpnem bylo jasné, že velká knihtiskařská města Lipsko ani Vídeň stávkovat nebudou – a svazový výbor stále zužoval své požadavky. Z mohučského dokumentu tak zůstaly pouze požadavky minimální mzdy, maximální pracovní doby a regulace tiskařských rychlolisů. Na druhou stranu ve Vratislavi a Mnichově byl místními principály mohučský tarif přijat bez nutnosti stávky ještě před 1. srpnem a v Drážďanech a Wiesbadenu se podařilo udržet dělnický tarif téměř v plné výši po výstražném kolektivním opuštění práce. Obzvláště bolestivé a pro mnoho kolegů vlastně nepochopitelné bylo však chování frankfurtského výboru, který tři dny před plánovaným vypuknutím stávky vydal prohlášení, že se knihtiskařští dělníci mají zdržet jakékoliv formy protestu minimálně do doby, dokud nedojde k plánované společné konferenci německých principálů a jejich zaměstnanců.²⁰⁶

Poté přišlo rozhodující datum 1. srpna. Namísto celoněmecké stávky práci přerušily pouze kolegové v pár městech. V Brémách, Kasselu a Mohuči dosáhli pomocníci provizorních dohod s principály a v Erfurtu, Postupimi, Výmaru či Šlesviku došlo ke krátkým stávkám

---

²⁰⁵ G. BEIER, *Schwarze Kunst und Klassenkampf*, s. 260–261; Leipziger Protest, *Journal für Buchdruckerkunst*, č. 13, 1848, s. 185.

²⁰⁶ G. BEIER, *Schwarze Kunst und Klassenkampf*, s. 262–266; Jürgen SCHMIDT, *Brüder, Bürger und Genossen. Die deutsche Arbeiterbewegung zwischen Klassenkampf und Bürgergesellschaft 1830–1870*, Bonn 2018, s. 317.

s nejasným výsledkem. Hlavními symboly stávký německých knihtiskařů se staly typografické komunity v Berlíně a Hamburku. Zejména na Berlín, kde svorně opustilo práci na 400 kolegů, se v té době upíraly oči celého knihtiskařského světa. V již zmiňovaném časopise vídeňských knihtiskařů *Oesterreichisches Buchdrucker-Organ* dokonce vyšla báseň Karla Fröhliche²⁰⁷ oslavující stávku:

Ke dni složení práce

Nyní, bratři, stůjte jako muž,
přišla vážná hodina,
nyní hleďte směle vpřed,
jen zženštilí zbabělci se vracejí zpět
[...].

Nebyla to zlomyslnost,
která nás povolala do boje,
Bůh ví, že to způsobila hořká nouze,
chtějí nám uzmout chléb,
to nás, bratři, hluboce uráží.

A kdyby to byl jenom chléb,
který nás vede do nouze,
ale i pavéza naší cti
se noří hluboko do noci
[...].

Pohlédněte na Vaše bratry!
Vlasy šedivé, těla vetchá
zestárli tlakem a soužením
stále však stojí při nás

---

²⁰⁷ Karl Fröhlich (1821–1899) v roce 1848 pracoval v Berlíně jako sazeč a stal se významným organizátorem knihtiskařů za revoluce v době ustanovení Svazu Gutenberg (viz dále). Mimo jiné udržoval blízké přátelství s radikálně demokratickým básníkem a členem Svazu komunistů Ferdinandem Freiligrathem a ve svém pozdějším životě se prosadil jako rytec a ilustrátor. Všeobecně známé jsou jeho siluetové ilustrace v literatuře určené dětem a mládeži. Základní životopis viz G. BEIER, *Schwarze Kunst und Klassenkampf*, s. 303–304.

navzdory dítěti a ženě.

Ti z vás, kteří v kráse mládí
podporují prapor jednoty,
hodně štěstí! Palma nám jistě vykvete,
chmurné mraky se roztrhnou,
i když nyní je čas hromu.

Celé Německo nás sleduje!
Pokud budeme zničeni
pak sbohem štěstí i cti!
Sami jsme to dopustili
a stane se tak po právu.²⁰⁸

I čas boje byl tak vhodný pro veršovanou prezentaci známých motivů knihtiskařské legendy: maskulinní racionalita a odvaha knihtiskařů, oborová exkluzivita hrdě čelící proletarizaci či důraz na vnitřní solidaritu Gutenbergových mladých německé národnosti.

Časopis berlínských knihtiskařů a nyní i celého svazu *Gutenberg* se během stávky zradikalizoval a přinášel pravidelně zprávy o konfliktu „kapitálu a práce“. Dále však ale v programových článcích zdůrazňoval alianci mezi všemi aktéry černého umění. Ještě tři týdny po 1. srpnu hlásil, že stávka pokračuje v plné síle. Nakonec ale poslední srpnový týden byl odpor berlínských zlomen a knihtiskaři stávku ukončili. Důvodů bylo více: předběžná a vlastně zbytečná kapitulace frankfurtského výboru, nedostatečná finanční podpora (z celého Rakouska poslali příspěvek pouze kolegové z Prahy, jak bylo již zmíněno), zásah policejních orgánů, které na výzvu majitelů knihtiskáren využily pruského protikoaličního zákona a pozatýkaly hlavní tváře stávky a také mnoho přicestovalých stávkokazů, kteří vyslyšeli nabídky

---

²⁰⁸ Orig.: Nun Brüder stehet wie ein Mann, / Die ernste Stunde kam, / Nun richtet vorwärts kühn den Blick, / Nur Memmen kehren feig zurück, / Es war kein böser Frevelmuth, / Der in den Streit uns rief, / Weiß Gott es that die bitt're Noth, / Verkümmern will man uns das Brot, / Das, Brüder! kränkt uns tief. / Und wär' es nur das Brot allein, / Das trübe man zur Noth, / Doch uns'rer Ehre helles Schild / Soll sinken tief in Nacht gehüllt, / Seht Eure Brüder! grau von Haar, / Gebrechlich war ihr Leib, / Alt wurden sie in Druck und Qual, / Sie aber halten allzumal / Zu uns, trotz Kind und Weib. / Die Ihr im frischen Jugendschmuck / Der Einheit Banner stützt, / Glück auf! die Palme muß uns blüh'n, / Die düstern Wolken werden flieh'n, / Obgleich es jetzt noch blitzt. / Das ganze Deutschland blick auf uns! / Wenn wir zu Grunde geh'n / Dann Glück und Ehre gute Nacht! / Wir haben's selbst dahin gebracht / Und uns ist recht gescheh'n. Carl FRÖHLICH, Am Tage der Arbeiterniederlegung der Buchdrucker. Der 1. August 1848, *Oesterreichisches Buchdrucker-Organ*, č. 2, 12. 8. 1848, s. 10.

berlínských principálů rozesílané po celém Německu na dobře placené nouzové práce v čase stávky. Knihtiskaři v Hamburku kapitulovali v září.²⁰⁹

I přes neúspěch stávkové akce německých knihtiskařů bylo očividné, že proti vůli principálů stála reálná a mocná opozice jejich zaměstnanců s celonárodním mobilizačním potenciálem. Po poražení vlny stávek tak nebylo možné přikročit k triumfalistické oslavě vyhrané bitvy například v podobě zrušení jakékoliv kolektivní smlouvy či systematické persekční akce. Spíše se zdálo, že je třeba, aby se obě strany dohodly na alespoň dočasně udržitelném kompromisu.

Ve dnech 27. a 28. srpna 1848 se tak ve Frankfurtu, tehdejším hlavním městě německé politiky, konala společná konference německých majitelů knihtiskáren a knihtiskařských kvalifikovaných dělníků, která byla nazvaná „Německý knihtiskařský kongres“. Již během příprav kongresu bylo jasné, že převaha tentokrát byla na straně principálů. Původně to vypadalo, že se konference bude moci zúčastnit pouze výbor svazu německých knihtiskařů, nakonec ale principálové byli ochotni jednat se zástupci dělníků ze všech německých zemí (konference se účastnil i zástupce Vídně) a to včetně radikální redakce svazového časopisu *Gutenberg*. Principálové ale dali pozor na to, aby své zaměstnance převyšovali počtem: zhruba 40 zaměstnavatelů zde jednalo s 25 delegáty dělníků, přičemž mezi nimi byli i dva zástupci stávkokazů, kteří pomohli udolat berlínskou stávku.²¹⁰

Podle kompromisního frankfurtského tarifu, který byl ihned po konci konference zveřejněn v knihtiskařském tisku, měl být založen spolek na principu společné „korporace“ principálů i knihtiskařských dělníků, který byl pojmenován Všeobecný německý knihtiskařský spolek (Allgemeine Deutsche Buchdruckerverein). Jednalo se o jasný útok na ani ne před měsícem založený svaz knihtiskařských dělnických spolků (Německé národní knihtiskařské sjednocení), jehož členy mohli být pouze dělníci. Ze středu nového spolku založeného ve Frankfurtu se měl volit smírčí soud, který měl mít stejný počet pomocníků i principálů. O formách odporu dělníků či dokonce o stávce již nebyla ve stanovách nového spolku vůbec zmínka. Podařilo se ale udržet požadavky omezení učňů, minimální mzdy (týdně 7 zlatých, resp. 3,5 tolaru) i maximální pracovní doby (10 hodin, popř. 11 hodin s hodinou na snídani na pracovišti) včetně zrušení nedělní práce, ač ve všech třech případech pochopitelně o něco méně příznivé pro kvalifikované dělníky než v mohučském tarifu. V případě strojové výroby se v kompromisním tarifu podařilo udržet pravidlo, že dohled nad tiskařskými rychlolisty mohou vykonávat pouze vyučení tiskaři, jinak již omezení rychlolistů nebylo definováno. Principály i

---

²⁰⁹ G. BEIER, *Schwarze Kunst und Klassenkampf*, s. 266–269.

²¹⁰ K. HÖGER, *Aus eigener Kraft!*, s. 95; G. BEIER, *Schwarze Kunst und Klassenkampf*, s. 272–3.

dělníky bylo ve Frankfurtu odsouhlaseno, že tento tarif má vstoupit v platnost od 1. ledna 1849 v celém Německu (bez českých a alpských zemí). Dle dohody měl od října také začít vycházet nový celoněmecký časopis *Deutsche Buchdrucker-Zeitung*. Dohoda výslovně neříkala, že má nahradit radikální časopis *Gutenberg*, který otevřeně sympatizoval se zájmy knihtiskařských dělníků. Nový list měl však nabourat jeho informační i diskurzivní monopol.²¹¹

Zradikalizovanou část knihtiskařských dělníků, především aktéry stávký v Berlíně a Hamburku, však frankfurtský kompromis nemohl uklidnit. Již jeden z vůdců berlínské stávký Stephan Born napsal na jejím počátku v článku do berlínského časopisu *Das Volk*, že stávkujícím nejde pouze o omezení zneužívání levné práce učňů či mírné zlepšení mzdy, ale i o uznání jejich podílu na chodu knihtiskáren a legalizaci odborových organizací včetně práva na odpor proti špatným pracovním podmínkám. Oba body ale „frankfurtský mír“ v režii principálů ani netematizoval.²¹²

Z prostředí berlínské redakce časopisu *Gutenberg* proto vzešel plán na založení nového svazu knihtiskařských dělníků, jelikož původní svaz založený v červnu v Mohuči byl v jejich očích zdiskreditován svou aktivitou či spíše neaktivitou během srpnové stávký a také ochromen iniciativou principálů vedoucí k založení korporátního svazu. Nová zastřešující organizace německých knihtiskařů se měla jmenovat Svaz Gutenberg (Gutenbergbund). Podle článků o novém svazu zveřejněných v *Gutenbergu* v prosinci 1848 byla sice na jedné straně odmítnuta stávký jako způsob řešení problému, na druhé straně zde bylo naznačeno, že se Svaz Gutenberg chce připojit k aktivitám „všeobecného dělnického hnutí“. V únoru pak časopis *Gutenberg* zveřejnil otevřený dopis svazu dělnických knihtiskařů na frankfurtský ústavodárný sněm, aby přiznal volební právo i dělnictvu. V dopise bylo napsáno, že „odepření volebního práva dělníkům je identické s vyhlášením občanské války.“²¹³

Po porážení lidových povstání v Sasku a Bádensku, které časopis *Gutenberg* a tedy i knihtiskařský svaz otevřeně podporovali, a následném rozpuštění frankfurtského sněmu v květnu 1849 nadešla veškerým dosud tolerovaným veřejným dělnickým aktivitám v Německu kritická hodina. Svaz se tedy strategicky stáhl z politického života, aby udržel alespoň svou organizační a sociálně podpůrnou funkci. Ve stanovách z června 1849 například otevřeně odmítl jakékoliv spojení s celoněmeckým spolkem všech dělníků nazvaným

---

²¹¹ Beschlüsse der Frankfurter Versammlung, *Journal für Buchdruckerkunst*, č. 15, 1848, s. 217–220; J. SCHMIDT, *Brüder, Bürger und Genossen*, s. 304.

²¹² Článek vyšel 9. 8. 1848 v č. 28 časopisu *Das Volk*. Cituje ho J. SCHMIDT, *Brüder, Bürger und Genossen*, s. 303.

²¹³ „Verweigerung des Wahlrechts der Arbeiter ist identisch mit Proklamation des Bürgerkrieges“. Cit. dle G. BEIER, *Schwarze Kunst und Klassenkampf*, s. 298. Dále viz J. SCHMIDT, *Brüder, Bürger und Genossen*, s. 304–305.

Všeobecné německé dělnické sbратření (Allgemeine deutsche Arbeiterverbrüderung), které vedl Stephan Born. V létě 1849 se Svaz Gutenberg prostřednictvím propagační cesty již jmenovaného Karla Fröhliche věnoval budování organizace a přijímání nových lokálních knihtiskařských spolků do svých řad. Na přelom září a října byla pak naplánovaný kongres německých knihtiskařů v Berlíně. V té době svaz čítal na 3 000 členů (pětinu až šestinu kvalifikovaných zaměstnanců německých knihtiskáren) shromážděných v 30 „hlavních“ spolcích ve větších městech a 120 „pobočných“ spolcích v menších městech. Například knihtiskařský spolek v Berlíně vstoupil do Svazu Gutenberg a stal se jeho organizačním jádrem, ale v Lipsku či Hamburku se od jeho aktivit distancovali a na kongres ani nepřijeli.²¹⁴

Pár dní před zahájením kongresu se v Berlíně objevil vídeňský „přítel dělníků“ a vůdce místních knihtiskařů Karl Scherzer, aby zjistil, zda se vídeňští kolegové mohou připojit ke Svazu Gutenberg. Avšak již události jara 1849 učinily konec snu o všenněmecké jednotě dělníků napříč státy. Scherzer byl navíc politický uprchlík a neměl reálně žádný vliv na vídeňské poměry, proto tento plán nebyl uskutečněn. Konference se ale na pozvání Svazu Gutenberg účastnilo mnoho principálů (s důležitou výjimkou berlínských majitelů knihtiskáren, kteří svorně akci bojkotovali). I to byla známkou změny poměrů. Celý kongres musel být však předčasně ukončen, jelikož pruské policejní orgány shledaly, že mnozí ze shromážděných knihtiskařských dělníků „následují komunistické tendence“, načež následoval postrk všech dělnických účastníků kongresu, kteří neměli Berlín jako domovskou obec. Pouze principálové mohli zůstat a dále jednat. Z demonstrace jednoty německých knihtiskařských dělníků se tak stal další všeříkající symbol normalizace poměrů, ve kterých obraz veřejně roklující dělníků nemá místo.

Předseda Svazu Gutenberg Karl Fröhlich, který ještě v únoru 1849 hrozil občanskou válkou, kterou mohou rozpoutat všichni dělníci, napsal o rok později v lednu 1850: „Ve Svazu Gutenberg nejsou žádní republikáni, demokrati, reakcionáři, nýbrž pouze členové [knihtiskařského] umění.“ I přes neustálou policejní persekuci Svaz Gutenberg vydržel fungovat ještě dva roky až do dubna 1852, kdy se sám rozpustil a ukončil i činnost časopisu *Gutenberg*. Němečtí knihtiskaři tak následujících 14 let až do roku 1866 neměli žádnou centrální zastřešující organizaci. Celoněmecký zákaz dělnických spolků přišel pak v červnu 1854.²¹⁵

---

²¹⁴ G. BEIER, *Schwarze Kunst und Klassenkampf*, s. 299–305; J. SCHMIDT, *Brüder, Bürger und Genossen*, s. 306.

²¹⁵ G. BEIER, *Schwarze Kunst und Klassenkampf*, s. 306–314.

3.2 Tři náhledy typografických dělníků na sociální otázku II. (1848–1849)

V následující podkapitole budu sledovat v návaznosti na podkapitolu 2.4 osudy a myšlenkové vývoje tří významných vyučených typografů, tentokrát v období revolučních událostí let 1848 a 1849. Postupně budu v kontextu sociálního a politického vývoje revoluce analyzovány názory vídeňského sazeče a během revoluce novináře Josepha Hermanna Hillische a z předchozí kapitoly již známých Stephana Borna a Karla Scherzera.

Hillischovu veřejnou činnost v roce 1848 zde chápu jako nepřímé pokračování činnosti Ferdinanda Gelbrechta a počínající diskuze na stránkách lipské *Typographie* z let 1846 a 1847 o tom, zda je typograf umělec či dělník. Hillisch s Gelbrechtem se pravděpodobně nikdy nepotkali, předpokládám však, že Hillisch byl seznámen s obsahem *Typographie*, jelikož tyto noviny byly čteny typografy v celém německojazyčném světě,²¹⁶ a proto na důležité Gelbrechtovy texty a myšlenky měl možnost narazit a ve svém vlastním psaní je dále rozvíjet.

Diskrepance mezi neustále zdůrazňovanou příslušností typografa k vysoké kultuře a jeho sociálními podmínkami námezdního dělníka byly zásadní téma i pro Hillische. V Lipsku let 1846 a 1847 měla diskuze, zda je typografova činnost spíše uměním nebo kvalifikovanou dělnickou prací, ještě spíše akademický ráz. Avšak revoluce, jež poprvé otevřela možnost autonomní dělnické politiky v německojazyčné střední Evropě, ukázala politickou naléhavost vznesené otázky. Hillisch svou veřejnou aktivitu roku 1848 zasvětil přesvědčování svých kolegů z knihtiskáren, že jedině přijmutím prostého faktu, že jsou sami dělníci, a spoluprací s ostatními (méně kvalifikovanými a „inteligentními“) dělníky budou schopni vylepšit své postavení. Vídeňští typografové se měli dle Hillische zbavit svého „copařství“ (Zopfwesen), jak se tehdy ve Vídni říkalo tradicionalistickému a konzervativnímu přemýšlení. Mnozí kolegové však chápali jeho myšlenky jako útok na svou kolektivní čest a Hillischova činnost způsobila konfrontace uvnitř vídeňské typografické komunity.

Karl Scherzer a ani Stephan Born během revoluce nepracovali jako dělníci v knihtiskárně, ač byli oba vyučení typografové. Název této podkapitoly je tedy poněkud zavádějící. Oba však stáli v čele typografického hnutí (Born v Berlíně a Scherzer ve Vídni), byli přítomni u formulování požadavků typografů i vymýšlení strategií, jak jich docílit. Mezi typografy užívali Born i Scherzer nesmírné vážnosti. Oba se také svými koncepcemi pokoušeli zaujmout i ostatní dělnictvo, přičemž Born zde byl o poznání úspěšnější než Scherzer.

---

²¹⁶ S. SCHÖTZ, Selbstverwaltung und politische Öffentlichkeit 1831–1847, in: S. Schötz (Hg.), *Geschichte der Stadt Leipzig*, s. 161.

3.2.1 Joseph Hermann Hillisch: přeměna diskuze o měnící se povaze typografovy práce v konflikt o politické strategie typografického hnutí

Joseph Hermann Hillisch (1825–1897) se narodil jako J. H. Hillischer ve Vídni. Do roku 1848 o jeho životě není mnoho známo.²¹⁷ Na počátku revoluce 1848 pracoval jako sazeč ve vídeňské ve Dvorské a státní knihtiskárně.²¹⁸ Již z počátků jeho revolučního angažmá je zřejmé, že neměl významné postavení v prostředí vídeňských typografů, ale že se orientoval na oslovování dělnictva jako celku. Nebyl členem osmičlenného typografického výboru vedeného Karlem Scherzerem, který dostal za úkol vypracovat požadavky na principály.²¹⁹ Na druhé straně ale začal psát do *Constitution*, prvního deníku založeného po 15. březnu 1848.²²⁰ Hillischovy texty vycházely v *Constitution* od dubna do června 1848. Během této éry je možno vysledovat především tři silné momenty, jež rezonovaly mezi vídeňskou veřejností.

Prvním byl jeho článek navrhuující zřízení „Dělnické národní knihovny“. Vycházel přitom z několik let starého návrhu Karla Scherzera, který navrhoval zřídit národní typografickou knihovnu. Hillisch vyjadřoval nadšení z tohoto projektu a apeloval na své kolegy typografy, aby „mysleli na své chudší kamarády“, kteří „neměli možnost vzdělání a dělají o mnoho těžší práce“, z řad ostatních dělníků a řemeslníků a umožnili participovat na tomto projektu všem manuálně pracujícím. Dělnická národní knihovna měla „přinést blaho tisícovkám dělníků i vlasti“. Typografům za tento počín sliboval, že budou navěky v paměti dělnického hnutí jako jeho zakladatelé a dobrodinci. Nad vstupem do knihovny měl dokonce dle Hillische stát nápis „Národní dělnická knihovna založena a věnována od vídeňských knihtiskařských pomocníků všem dělníkům, jejich bratrům“.²²¹ Vzhledem k dalším reakcím vídeňských typografů na Hillischovo působení bylo zřejmé, že jeho návrh na zřízení všedělnické knihovny v režii typografů nenašel mezi kolegy z knihtiskáren žádnou odezvu.

---

²¹⁷ Hillischovy životopisy viz A. DURSTMÜLLER, *500 Jahre Druck in Österreich*, Band I, s. 203; Österreichisches Biographisches Lexikon: https://www.biographien.ac.at/oeb1/oeb1_H/Hillischer_Josef-Hermann_1825_1897.xml [9. 7. 2022].

²¹⁸ Usuzuji tak z toho, že je Hillisch autorem otevřeného dopisu určeného řediteli tohoto institutu Aloisi Auerovi, jenž je psán jménem jeho zaměstnanců: Jos. Herm. HILLISCH, An den Herrn Direktor der k. k. Staatsdruckerei, *Die Constitution. Tagblatt für constitutionelles Volksleben und Belehrung*, č. 23, 17. 4. 1848, s. 355–356.

²¹⁹ Seznam členů výboru viz K. HÖGER, *Aus eigener Kraft!* s. 74.

²²⁰ K deníku *Constitution* a jeho významu pro medializaci dělnické otázky i samotné dělnictvo viz oddíl 3.1.2.

²²¹ „Denkt Euch Eure viel ärmeren Kameraden, die nicht, wie Ihr, schon durch ihr Geschäft etwas gebildet werden, die den Tag über viel schwerer arbeiten [...] Zum Wohle vieler tausend Arbeiter, ja Zum Wohle des Vaterlandes; National-Arbeiter-Bibliothek, gegründet und allen Arbeitern, ihren Brüdern, gewidmet von den Wiener Buchdruckergehilfen, J. H. HILLISCH, Arbeiter-National-Bibliothek, *Die Constitution. Tagblatt für constitutionelles Volksleben und Belehrung*, č. 36, 3. 5. 1848, s. 561–565, překlady citátů viz s. 563, 654 a 565.

Na počátku srpna 1848 byla skutečně typografická knihovna (spolu se čtenářským spolkem typografů) založena, avšak zcela bez účasti ostatního dělnictva. Kolegové naopak vyzývali majitele a faktory vídeňských knihtiskáren a písmolijen, aby se stali jejími členy a knižními dary podpořili vznikající fond knihovny.²²² Vytváření sociálně horizontální dělnické koalice tak bylo zcela zastíněno tradiční vertikální sounáležitostí příslušníků černého umění.

Dobově zcela ojedinělé byly dva Hillischovy texty v *Constitution* věnované problematice ženských nekvalifikovaných dělnic.²²³ Zřejmě se jedná o nejstarší texty z pera německy píšícího kvalifikovaného dělníka, které se vyjadřují o nekvalifikovaných a navíc ženách z pozic všedělnické sounáležitosti a solidarity, jež byly typické pro publicistiku kvalifikovaného dělnictva až po roce 1890. Pokud již nějaký typograf okolo poloviny 19. století psal o nekvalifikovaných dělnicích, tak vždy jako o nežádoucích indikátorech uměleckého úpadku a proletarizace knihtiskařovy práce.

První Hillischův článek byl variací na často se objevující figuru sociální otázky o nespravedlivé nevyváženosti mezi dělníkovými obětmi a zásluhami a jeho životními poměry a společenským uznáním. Hillisch se řečnickky ptal „kolik urozených sálo mléko z prsu obecních kojných?“ Již od útlého dětství tak mají být vyšší vrstvy zavázány těmto „chudým proletářským ženám“. Dále autor kritizoval, že si sice společnost začíná vážit dělníků-mužů, nikdo ale nepoděkuje dělnicím. Druhý článek o ženské problematice otevřel Hillisch svým pohledem na dělnické ženy stavějící barikády při vídeňském povstání v noci z 26. na 27. května. Tyto ženy dle něj neměly žádnou jinou budoucnost než jen prohlubující se bídu, do které bude upadat stále více dívek z lidových vrstev. Hillisch jejich jménem požadoval, aby se veřejné instituce začaly angažovat v péči o tyto bezprizorní dívky, které musí často volit mezi smrtí a prodáváním vlastního těla.

Jako řešení jejich podmínek Hillisch navrhuje zřízení „obecního penzionátu pro dělnice“.²²⁴ Jednalo by se o velký, prostorný a světlý dům (tedy naprostý opak jejich současných pracovišť i bydlišť), kde by žily i pracovaly chudé, osiřelé a neprovdané dělnice. Takové zařízení by se staralo o duševní, morální a fyzický vývoj dělnických děvčat. Deset hodin denně

---

²²² HBR. [= C. Ph. HUEBER], Gründung einer Bibliothek und eines Lesevereins für Wiens Typographen, *Österreichisches Buchdrucker-Organ*, č. 1, 5. 8. 1848, s. 8; F. KÜHKOPF, Ansichten über den Leseverein für Typographen, *Österreichisches Buchdrucker-Organ*, č. 2, 12. 8. 1848, s. 14–15; Ferd. HÄUSLER, Verhandlungen bei der Versammlung des Ausschusses am 14. August, *Österreichisches Buchdrucker-Organ*, č. 3, 19. 8. 1848, s. 18–19.

²²³ J. H. HILLISCH, Für Arbeiterinnen, *Die Constitution. Tagblatt für constitutionelles Volksleben und Belehrung*, č. 46, 15. 5. 1848, s. 658–660; J. H. HILLISCH, Der Arbeiterinnen Zukunft, *Die Constitution. Tagblatt für Constitutionelles Volksleben und Belehrung*, č. 65, 9. 6. 1848, s. 800–801. V prvním z citovaných článků uvádí Hillisch přehled pracovní doby a mzdových poměrů některých pozic, kde pracovaly nekvalifikované ženy, jež mohou být pro dnešní historiky a historičky práce důležitým zdrojem informací.

²²⁴ „Kommunal-Pensionat für Arbeiterinnen.“, J. H. Hillisch, Für Arbeiterinnen, s. 659.

by zde pracovaly, zbytek by byl určen pro penzionátem garantované vzdělávání a odpočinek. Obyvatelky penzionátu by se také měly starat o chod a údržbu jejich společné domácnosti, čímž by získaly „solidní vzdělání domácí hospodyně“,²²⁵ které se neměly možnost naučit v rodině. Veškerý plat dívek by šel do městské kasy, z přebytků by se pro ně pak zřídil fond pro případy podpory v době nezaměstnaní nebo invalidity následkem zranění. Hillischovy představy o narovnání poměrů ženských dělnic následovaly dobově kulturně hegemonní měšťanský model, v jehož rámci se žena realizuje pouze v privátním rodinném prostoru, a který byl navíc pro nekvalifikované dělnictvo zcela nedosažitelný. Na druhé straně upřímná obava o osud nekvalifikovaných dělnic ještě dalšího téměř půl století z prostředí typografických dělníků vůbec nezaznívala.²²⁶

Třetím důležitým momentem Hillischovy publikační aktivity v *Constitution* byla podpora účasti dělníků ve volbách na chystaný ústavodárný říšský sněm.²²⁷ V červnu 1848 se jednalo o jedno z hlavních témat statí a polemik v deníku *Constitution*.

Od druhé poloviny června již Hillischovo jméno na stránkách *Constitution* nefiguruje, jelikož začal připravovat koncepci vlastního časopisu. Časopis poprvé vyšel na počátku července 1848 pod názvem *Oesterreichische Typographia* a jeho podtitul zněl *Časopis pro dělníky od dělníků*.²²⁸ Hillisch si musel uvědomovat, že takto zvolený podtitul bude působit v prostředí vídeňských typografů velmi provokativně až konfrontačně. Dával tím však svým kolegům i ostatním dělníkům najevo ideologické směřování časopisu, které sledoval jako člen výboru Prvního všeobecného dělnického spolku.

Jádro Hillischovy představy o strategiích sociálního hnutí spočívalo v myšlence, že pouze prostřednictvím koordinované spolupráce napříč obory si může vídeňské a rakouské dělnictvo vydobýt podíl na plodech nových poměrů a pouze typografové mají kulturní a intelektuální potenciál pro to, aby se postavili do čela tohoto nově spojeného dělnického hnutí. Právě jím založená *Rakouská typografie* tak měla za úkol přesvědčit vídeňské typografy, že nejsou zvláštním talentem nadaní umělci, jak si po staletí mylně namlouvali, nýbrž že jsou součástí velké skupiny manuálně pracujících, kterou jsou pro své intelektuální schopnosti a svou tradici organizování se navíc předurčení vést.

---

²²⁵ „[...] gediegene Hausfrauen-Bildung [...]“, J. H. HILLISCH, *Der Arbeiterinnen Zukunft*, s. 801.

²²⁶ Obecně k ženské otázce v době revoluce 1848 ve Vídni viz Gabriella HAUCH, *Frau Biedermeier auf den Barrikaden. Frauenleben in der Wiener Revolution*, Wien 1990.

²²⁷ J. H. HILLISCH, *Petition eines ruhigen Arbeiters um das Wahlrecht*, *Die Constitution. Tagblatt für constitutionelles Volksleben und Belehrung*, č. 66, 10. 6. 1848, s. 808; J. H. HILLISCH, *An die Arbeiter!*, *Die Constitution. Tagblatt für constitutionelles Volksleben und Belehrung*, č. 67, 13. 6. 1848, s. 815–816.

²²⁸ Časopis *Oesterreichische Typographia: Journal für Arbeiter von Arbeitern* vycházel jako týdeník od 2. 7. 1848 do 15. 8. 1848. Vycházím zde z údajů Rakouské národní knihovny.

Hillisch se vyjádřil, že si nyní musí typograf uvědomit, že „nepřevyšuje ostatní dělníky“, nýbrž že má „s tichým vědomím svého vyššího vzdělání ostatním dělníkům přátelsky podat ruku k spojené bratrské snaze“. Jiný vídeňský sazeč jménem Franz Bösl, který se stal i spolupracovníkem redakce, zase apeloval na své kolegy, aby „zbořili čínskou zeď kastovnictví“ a „zničili ve svých srdcích hrdost dělnické aristokracie“.²²⁹

Své názory na stránkách *Rakouské typografie* na problematiku dvojího světa typografů dostali prostor vyjádřit i dva humanitní vzdělanci s doktorským titulem a zároveň původně vyučení typografové. Oba hájili z pohledu soudobé filozofie a estetiky pozici, že typografové jsou dělníci a nikoliv umělci. Zdá se, že oba intelektuály Hillisch oslovil s nadějí, že sofistikovaný jazyk vědy bude konvenovat vídeňským kolegům, ač zde hájili kontroverzní stanovisko.

Podle prvního z obou přispěvatelů, dr. J. Jurendeho, má být umělecké dílo zpodobněním „panství ducha nad hmotou“. Základním rysem umění je zpodobnění krásna, jež nemá praktickou funkci, je „produktem génia“ či „hrou fantazie“. Řemeslo na druhé straně je projev píce a šikovnosti. Zatímco u uměleckého díla je technická část vždy podřízena duchovní, tak u produktu řemesla je technická část jeho hlavním účelem. Typograf – na rozdíl od umělců – při výkonu své práce navíc nenaplnuje svou vlastní ideu, pouze se snaží technicky dokonale zrealizovat ideu někoho jiného, což ho řadí mezi řemeslníky. Z jeho úvah mu nakonec vycházelo, že existují (zde odkazoval na estetika W. Hebenstreita²³⁰) pouze tři krásná umění: malířství, hudba a poezie. Své myšlenky zakončil tedy tezí, že pro každého, kdo není líný a pracuje, je dělník vhodné označení. I „zaměstnanci pracující vznešeným způsobem“ tak mohou být nazýváni dělníci.²³¹

Jako druhý se k otázce vyjádřil vídeňský spisovatel a malíř dr. Johann Peter Lyser. Nejprve konstatoval, že tato neshoda, zda je typograf dělník, nebo umělec, by v jiné době byla k smíchu, v současnosti má však i svou závažnou politickou stránku. Argumentoval, že knihtisk je skutečně z určitého pohledu umění, jelikož vyžaduje dlouhý čas na ovládnutí postupů. Na druhou stranu ale vyjádřil názor, že by „mělo být ctí pro každého, kdo sám není vlastník

---

²²⁹ [...], daß der Typograph den andern Arbeitern gegenüber sich nicht selbst erhöhe, sondern mit dem stillen Bewußtsein seiner größeren Bildung zum vereinten brüderlichen Aufstreben den andern Arbeitern freundlich die Hand reiche?“ J. H. HILLISCH, Der Buchdrucker in seinem Verhältniss zu anderen Arbeitern, *Österreichische Typographia. Journal für Arbeiter von Arbeitern*, č. 6/7, 23. 7. 1848, s. 22; F. BÖSL, Über den Wiener Typographen-Verein, *Österreichische Typographia. Journal für Arbeiter von Arbeitern*, č. 12/13, 13. 8. 1848, s. 49 (oba zdroje cit. dle W. HÄUSLER, *Von der Massenarmut zur Arbeiterbewegung*, s. 319).

²³⁰ Jurende pravděpodobně vycházel z dobově vlivného díla Wilhelm HEBENSTREIT, *Wissenschaftlich-literarische Encyclopädie der Aesthetik. Ein etymologisch-kritisches Wörterbuch des ästhetischen Kunstsprache*, Wien 1843.

²³¹ „[...] auf edlere Art Beschäftigte [...]“. Dr. J. JURENDE Nach Durchlesung des Blattes „Gegengift“, *Österreichische Typographia. Journal für Arbeiter von Arbeitern*, č. 4/5, 16. 7. 1848, s. 15–16.

knihtiskárny, nazývat se tovaryšem nebo dělníkem“, jelikož pro někoho takového autor nezná „žádné krásnější označení.“ I když přímo nevybízel ve svém textu k spolupráci s ostatním dělnictvem, tak typografy varoval před elitářskou izolovaností: „Kdo se ovšem stydí být obyčejným tovaryšem nebo dělníkem, tak bude zcela jistě hrát v každém jiném vztahu pouze tragickou figuru.“²³²

Diskurzy a myšlenky vyjadřované v *Rakouské typografii* však narazily mezi vídeňskými kolegy na tvrdý odpor. Pár dní po vydání prvního čísla vyšel jako příloha k satirickému časopisu *Wiener Katzenmusik* leták namířený proti Hillischovi s všerhajícími názvem *Gegengift* (*Protijed*). Anonymní autor letáku bez obalu hovořil o *Rakouské typografii* jako o „shromaždišti nejvulgárnějšího braku znevažujícího umění a jeho příslušníky“ a redaktor Hillisch by podle něj udělal lépe, kdyby „časopisy nepsal, ale pouze sázel“.²³³ Dále vyvracel Hillischův názor, že „umělec je pouze ten, který něco vytváří ze své vlastní ideje.“

„Hillischi, Hillischi, co to plácáš?“ nebral si již anonymní autor servítky a argumentoval, že i malíř, který dělá pouze kopie obrazů, je přeci umělec.²³⁴ Kvalifikovaní typografové, příslušníci tohoto „vznešeného umění“ si jistě zaslouží být nazýváni umělci. Nazývat je „řemeslníky“ by podle autora bylo „ničemné bezpráví“ a „zlomyslná opovázlivost“. Ke konci své polemiky se ještě pozastavil nad tím, že Hillisch proklamuje zájem o pozvednutí oboru, a přitom vyslovuje tvrzení, která celé umění pouze poškozují a typografy ponižují. Svůj článek završil výsměšnými verši:

„O Hillischi! Hillischi!

Měl jsi radši dál sázet,

než takovou novinařinu vytvářet!“²³⁵

---

²³² „Ich meine, es sollte der Stolz eines Jeden, der nicht selber Druckereibesitzer ist, sein, sich Gesell und Arbeiter zu nennen, und für Einen, der nicht Meister ist, wüßte ich keine schönere Bezeichnung. [...] Wer übrigens sich schämt, ein braver Gesell und Arbeiter zu sein, würde jedenfalls in jedem andern Verhältnisse nur eine traurige Figur spielen.“ Dr. J. P. LYSER, Über die Gesellen- und Künstlerfrage der Wiener Typographen, *Oesterreichische Typographia*, No. 4-5, 16. 7. 1848, s. 18.

²³³ Herrn Hillisch's ‚Typographia‘ (ich meine, seine Aufsätze) sind vom Anfänge bis zu Ende nichts – als Sammelplatz von gemeiner, die Kunst und ihre Anhänger herabsetzender Schundigkeit, und Herr Hillisch würde besser thun, Journale zu setzen, als – zu schreiben.“ Ueber die neu erschiene „österreichische Typographia“, *Gegengift für typographische Reaktionen*, příloha k *Wiener Katzenmusik*, *Politisches Tagsblatt für Spott und Ernst mit Karrikaturen*, č. 19, 9. 7. 1848, nepag.

²³⁴ „Herr Hillisch äußerte ferner [...], daß ein Künstler nur derjenige sey, der aus seiner Idee etwas hervorrufft. [...] O Hillisch! Hillisch! Was schatzest Du?“ Tamt.

²³⁵ „O Hillisch! Hillisch! / Du solltest lieber Setzer bleiben, / Als solche Journalistik treiben!“, Tamtéž.

V jiném výsměšném pamfletu *Satyros*, který vyšel rovněž jako příloha k *Wiener Katzenmusik*, autor Hillischovi vzkázal: „Pokud nepíšete jménem umělců, tak píšete jménem ševců [...]“.²³⁶ Termín švec bylo v německojazyčné a později i v českojazyčné dělnické publicistice 19. století hanlivé označení pro neorganizovaného a neinteligentního dělníka, jenž nedbá na zájmy svých kolegů a zcela neprozřetelně sleduje pouze své vlastní.

Na základě směřování Hillischovy *Rakouské typografie* rovněž vznikl i další samostatný časopis vídeňských typografů jménem *Oesterreichisches Buchdrucker-Organ*, jenž sledoval pouze poměry v knihtiskárnách a linii typografického hnutí. V hájení černého umění a jeho kvalifikovaných dělníků byl nesmlouvavý, explicitně však odmítal propojování aktivit s jinými dělníckými obory. V úvodním článku například redakce píše, že se jedná o časopis psaný typografy pro typografy. Jistě šlo o ironickou narážku na podtitul „pro dělníky od dělníků“ Hillischova časopisu.²³⁷

Na stránkách *Rakouského knihtiskařského orgánu* vycházely příležitostně rovněž polemiky proti Hillischovi. Všechny se však nesly v ironickém tónu, jelikož si byli jeho autoři vědomi, že za Hillischem nestojí žádná širší zájmová skupina typografů. Tak například v polovině srpna zveřejnil *Rakouský knihtiskařský orgán* veřejnou odpověď Hillischovi z pera tiskaře Lewinskiho, člena užšího vedení vídeňského knihtiskařského spolku Gutenberg. Odpovídal na Hillischův hanopis proti své osobě, ve kterém Lewinskiho nazval „spolupracovníkem ďábla“. Lewinski chladně odpověděl: „Pokud jde o vtipný titul, který mi přikládáte, tak Vaše literární postavení je příliš bezvýznamné, než aby mě Vás posměch mohl urazit.“²³⁸

V atmosféře sociálního napětí na konci srpna následujícího po událostech „bitvy o Prátr“ Hillisch ukončil své novinářské angažmá v typografickém prostředí, které o něj stejně nejevilo nejmenší zájem, a rozhodl se založit noviny podporující myšlenku jednotného postupu dělnického hnutí, které by tentokrát byly určeny všemu dělnictvu. Práterské události, které ukončily opatrné spojenectví mezi dělníky a prorevoluční inteligencí, měly na jeho rozhodnutí jistě zásadní podíl. Noviny vyšly pod prostým názvem *Arbeiter-Zeitung*. Jednalo se o oficiální

---

²³⁶ „Und da Sie für keine Künstler schreiben, so schreiben Sie für Schuster [...]“ Von Mir [= Johann FISCHER], Nichts für Ungut, *Satyros*, příloha k *Gegengift*, jenž sám byl přílohou k *Wiener Katzenmusik*, *Politisches Tagsblatt für Spott und Ernst mit Karrikaturen*, č. 19, 9. 7. 1848.

²³⁷ Časopis *Oesterreichisches Buchdrucker-organ* vycházel jako týdeník pod redakcí sazeče C. Ph. Huebera mezi 5. 8. 1848 a 30. 9. 1848. Úvodní článek viz An meine geehrten Herren Collegen, *Oesterreichisches Buchdrucker-organ*, č. 1, 5. 8. 1848, s. 1–2.

²³⁸ LEWINSKI, Offener Brief an Herrn Hillisch, *Oesterreichisches Buchdrucker-organ*, č. 3, 19. 8. 1848, s. 20. Orig.: „Was den witzigen Titel betrifft, den Sie mir beilegen, ist Ihre literarische Stellung zu undedeutend, als daß mich Ihr Hohn verletzen könnte.“

list Prvního všeobecného dělnického spolku, kde byl Hillisch členem výboru. Vyšlo však pouze šest čísel časopisu.²³⁹

V úvodním článku Hillisch opět vysvětloval svou koncepci velké koalice dělníků. Jejím účelem mělo být zlepšení duševních a materiálních poměrů dělnictva a také „prostřednictvím výměny idejí posilovat naši morální sílu.“ Mimo jiné ale měl organizovaný dělnický postup dokázat veřejnosti, že cílem dělnického hnutí není „nic protiprávního“ či dokonce „komunismus“.²⁴⁰ V jiném článku nazvaném „Dělnická chátka“ se Hillisch zase pozastavoval nad tím, jak je možné, že někteří příslušníci vídeňské „buržoazie“ označují dělnictvo za „chátka“, když se jedná o ctnostné a pracovité jedince, ty „nejchudší, avšak zároveň nejlepší stvoření.“²⁴¹ Hillischova obrana dělnictva byla patrná i v jeho organizační práci ve výboru Prvního dělnického všeobecného spolku. Na zasedání spolku dne 30. července 1848 (tedy ještě před „bitvou o Prátr“) padl návrh, aby se spolek přejmenoval z „dělnického spolku“ na „řemeslnický spolek“ s odůvodněním, že u veřejnosti panuje značná nedůvěra a nevole vůči „dělníkům“. Hillisch byl na tomto zasedání nejhlasitější kritik tohoto návrhu a naopak argumentoval, že je to právě úkol Prvního všeobecného dělnického spolku, aby vydobyl jméno „dělník“ úctu a uznání, jaké si zaslouží. Název nakonec zůstal díky Hillischově zásahu zachován.²⁴²

Po porážce revoluce ve Vídni v říjnu 1848 se Hillisch přesunul do Linze, kde v letech 1849–1855 pracoval jako sazeč a redaktor měšťanského listu. V této době vydal také dvě básnické sbírky (s rokem vydání 1851 a 1855),²⁴³ kterými se etabloval jako první dělnický básník v habsburské monarchii. Ve sbírce *Básně německého řemeslnického chlapce (Gedichte eines deutschen Handwerks-Burschen)* se věnoval zkušenosti vandru mladých řemeslníků a dělníků. Meditoval zde nad jejich úctou k vlastní práci, zvláštní kombinací materiální bída a prožitku dosud nepoznané svobody, ale i krátkými nešťastnými láskami, fascinací noční oblohou nebo probouzející se jarní přírodou.

V roce 1855 se Hillisch rozhodl zanechat práce kvalifikovaného sazeče a vydal se na úřednickou dráhu. Začal působit jako správce nově založených lázní v hornorakouském městečku Hall (roku 1876 bylo přejmenováno na Bad Hall), kde se zasloužil o jeho celkový

---

²³⁹ Noviny vycházely mezi 7. a 24. 9. 1848.

²⁴⁰ „[...] durch gegenseitigen Ideenaustausch unsere moralische Kraft stärken.“ DIE REDAKTION, Wien, 5. Sept., *Arbeiter-Zeitung*, č. 1, 7. 9. 1848, s. 1.

²⁴¹ „[...] ärmste, aber beste Geschöpfe“. HILLISCH, Das Arbeiter-Gesindel, *Arbeiter-Zeitung*, č. 3, 14. 9. 1848, s. 9.

²⁴² Nachträgliche Protokolle – 4. Versammlung, den 25. Juli 1848, *Arbeiter-Zeitung*, č. 5, 21. 9. s. 20.

²⁴³ J. H. HILLISCH, *Gedichte eines deutschen Handwerksburschen*, Wien 1851; J. H. HILLISCH, *Gedichte: Gelegenheitsgedichte*, Linz 1855.

rozkvět. Mimo jiné zde roku 1880 našel své první angažmá dvacetiletý Gustav Mahler jako dirigent místního lázeňského orchestru. Hillischova životní trajektorie končí pro Rakousko typicky: ve státních službách. Roku 1882 byl v Linci jmenován hlavním zemským inspektorem pro Horní Rakousy a roku 1897 zde zemřel. Jeho syn Hermann Theodor Hillischer (zem. 1926) se stal významným lékařem a průkopníkem ústního lékařství, který mimo jiné vynalezl první přístroj na vrtání zubních kazů a během první světové války zaznamenal všeobecné uznání za úspěchy při léčbě zraněných čelistí rakouských vojáků.²⁴⁴ Syn dělnického organizátora z roku 1848 a nesporně velmi talentovaného a činorodého muže se tak stal významným a celosvětově uznávaným lékařem. I to je jistá zpráva o potenciálu sociální mobility typografického prostředí 19. století.

3.2.2 Stephan Born: syntéza utopického myšlení a praktické politiky „každodenní práce“

Stephan Born přijel z Paříže do Berlína jen několik dní po 18. březnu 1848, kdy se králi Vilému Fridrichovi IV. i přes slib reforem nepovedlo udržet umírněný kurz změny a výbuchem pouličních bojů padl absolutismus v Prusku. Born pozoroval politickou aktivizaci různých zájmových skupin a sám se ihned pustil do organizování „dělnické strany“. Již před svým odchodem z Berlína před koncem roku 1846 zde byl velmi aktivní a známou osobností, nebyl proto pro něj problém se rychle dostat do čela organizačních snah berlínského dělnictva. Po příjezdu do Berlína se také rozhodl „vyměnit sazítko za pero“, definitivně přestal pracovat jako sazeč a stal se profesionálním novinářem reflektujícím i utvářejícím veřejné dění.²⁴⁵ Zprvu začal psát do berlínských *Arbeiter-Zeitung*. Rovněž se angažoval v Ústředním dělnickém klubu (Zentral-Arbeiter-Club), který vznikl 29. 3. 1848 jako první berlínský legální dělnický spolek. Zde prosadil, aby klub byl složen především z dělnických členů a nestal se tak dalším spolkem na podporu dělnictva, kde by hegemonem byli opět nedělníci.²⁴⁶ Ideou, že členskou základnu dělnických spolků mají tvořit pouze dělníci, se zabýval již ve své první brožuře. Tato myšlenka se také stala významným tématem dělnického hnutí roku 1848 a zůstala důležitým tématem dělnických spolků před socialistickým obratem po roce 1890.

Ještě před koncem března 1848 se také postavil do čela snah berlínských knihtiskařských dělníků o zlepšení pracovních poměrů. Právě zde začal jeho strmý vzestup,

---

²⁴⁴ Životopis H. T. Hillischera viz *Österreichisches Biographisches Lexikon*: https://www.biographien.ac.at/oeb1/oeb1_H/Hillischer_Hermann-Theodor_1850_1926.xml [10. 7. 2022].

²⁴⁵ S. BORN, *Erinnerungen eines Achtundvierzigeres*, s. 61–66.

²⁴⁶ E. SCHRAEPLER, *Handwerkerbünde und Arbeitervereine 1830–1853*, s. 303–4.

odkud se v rámci několika měsíců dostal do čela německého dělnictva. Komise berlínských knihtiskařů, jejímž předsedou byl právě Born zvolen, na počátku dubna obeslala majitele knihtiskáren se sedmi body svých požadavků. Ty byly kombinací – jak bylo pro dělnické hnutí a typografy revoluce 1848 typické – snah o návrat do pořádků předkapitalistické ochrany práce a moderního odborového programu. Jednalo se o požadavky stanovení maximální pracovní doby a minimální mzdy, příplatků za přesčasy, zrušení nedělní práce, zavedení společných komisí zaměstnavatelů a zaměstnanců a omezení počtu učňů a mechanických rychlolisů. Majitelé požadavky odmítli s dodatkem, že kolektivní nátlak dělníků na majitele je hrubým porušením principu svobody dvou individuí dobrovolně uzavírat smlouvy. Dne 27. dubna 1848 tak knihtiskaři v celém Berlíně nastoupili do stávk. Stávka trvala do 1. května. Dělníci se vrátili do práce výměnou za příslib, že do 1. června bude zaveden ve všech knihtiskárnách nový tarif odborných knihtiskařských prací. Knihťiskaři slavili bezprecedentní úspěch.²⁴⁷

Pro Borna se však jednalo o pouhý začátek. Úspěch knihtiskařů způsobil, že mnoho jiných dělnických oborů, kde vznikla iniciativa ke vzniku kolektivní organizace nebo například časopisu, vyzývaly Borna k zasednutí ve výboru jejich organizace. Byl však vyzýván i ke členství v politických (nedělnických) spolcích.²⁴⁸ Z Borna se tak stávala stále důležitější postava veřejného života revolučního Berlína. Ke konci dubna byl z berlínského Dělnického klubu zvolen takzvaný Ústřední výbor pro dělníky (Zentralkomitee für Arbeiter), který tvořilo 28 mužů, každý za jeden obor či odborový spolek. Born byl zvolen zástupcem za knihtiskaře a také předsedou tohoto orgánu. Vypracoval rovněž jeho stanovy. Ústřední výbor se stal nejdůležitější organizací berlínského dělnictva během revoluce 1848. Kladl si za úkol vypracovat na základě vnitřní debaty mezi obory jednotný program, který by zastupoval zájmy veškerého dělnictva v Berlíně a posléze i v celém Německu.²⁴⁹

Při své organizační práci v dělnickém hnutí Born také postupně zjišťoval, že učení Marxe není v žádném případě uzpůsobeno na praktickou politickou práci. Bornovým úkolem podle učení vědeckého komunismu, které začal vyznávat během svého pobytu v Paříži, měla nyní být podpora liberálního měšťanstva při ovládnutí státních struktur a vedle toho budování vlastní dělnické organizace pro budoucí převzetí státu po vyčerpání liberální panství. Born skutečně podporoval liberální snahy a v tomto smyslu tak zůstal „věrným učedníkem mistra“, jak ironicky poznamenal ve svých pamětech. Stále více se však odkláněl od předpokladů

---

²⁴⁷ Ke stávce berlínských knihtiskařů viz G. BEIER, *Schwarze Kunst und Klassenkampf*, s. 220–232.

²⁴⁸ S. BORN, *Erinnerungen eines Achtundvierzigers*, s. 70.

²⁴⁹ Dieter SCHUSTER, *Chronologie der deutschen Gewerkschaftsbewegung von den Anfängen bis 1918*. Electronic edition, Bonn 2000; online: <http://library.fes.de/fulltext/bibliothek/tit00148/00148011.htm#E322E46> [cit. 20. 4. 2022].

komunismu, které se mu do té doby jevily jako přírodní zákonitosti. Zčásti byl důvod teoretický: zdálo se mu například, že je svět práce v Německu stále primárně ovládán neekonomickými hierarchiemi (typicky vztah mistra a tovaryše), a proto není na místě mluvit o „třídních protikladech“.²⁵⁰ Rovněž přestal věřit v nevyhnutelný kolaps kapitalismu, který prorokoval *Komunistický manifest*. Ještě větší problém však pro Borna bylo, že „komunistické myšlenky nestály v žádné souvislosti s tím, co vyžadovala současnost“.²⁵¹ Z komunismu tak pro Borna zůstalo zajímavé téma katedrové diskuze, nikoliv ale učení vhodné pro novou revoluční situaci, kdy aktéři musí ovládnout umění každodenní politické práce a improvizace. Sám tedy konstatoval, že starost o poslední cíl přenechává budoucím staletím. Namísto toho se snažil vybudovat „organizovanou armádu“ dělníků s programem, jež bude srozumitelný všem a také prakticky uskutečnitelný.²⁵²

Dne 23. dubna 1848 publikoval Born v novinách *Berliner Zeitungs-Halle* esej, jež předjímala jeho revoluční politiku. Oznamoval v ní veřejnosti, že se ve státu nachází silná a organizovaná dělnická třída, jež „bere věci do vlastních rukou“. Varoval veřejnost, že v případě nesplnění požadavků dělnictva bude následovat permanentní sociální nestabilita. Z toho důvodu se má dosáhnout smíru stát společným zájmem dělníka i jeho zaměstnavatele. Na jedné straně je zde patrný Bornův marxistický výcvik. Psal o historickém vývoji dělnické třídy, který ještě „není plně ukončený“. Na druhé straně ovšem vyzvedával důležitost aktivit, které Marxovi již v této době připadali zcela zbytečné: rozvíjení dělnické svépomoci a připomínkování sociální politiky státu, která může pomoci dělnictvu.²⁵³ Předjímá tak repertoár témat, která později rozvíjel především Ferdinand Lassalle.

Born sice ve svých pamětech z devadesátých let 19. století psal, že již na začátku revoluce přestal být komunistou, ve skutečnosti byl však rozchod s Marxem a Engelsem daleko postupnější. Vzhledem k tomu, že se Born až do svého útěku ze Saska v květnu 1849 zabýval aktivně organizací dělníků a Marx s Engelsem v Kolíně více méně ignorovali současné dělnické hnutí a spíše prohlubovali své teorie, samozřejmě k ochlazení vztahů došlo. Neustále však udržovali písemný kontakt. Born se také stal berlínským dopisovatelem *Neue Rheinische Zeitung*, které Marx s Engelsem vedli. V jednom z dopisů Marxovi si Born stěžoval, že

---

²⁵⁰ S. BORN, *Erinnerungen eines Achtundvierzigers*, s. 72.

²⁵¹ „[...] alle kommunistische Gedanken standen mit dem, was die Gegenwart forderte, in gar keinem Zusammenhang.“ Tamt., s. 65.

²⁵² Tamt., s. 77.

²⁵³ Při interpretaci Bornovy eseje z 23. 4. 1848 vycházím z Paul H. NOYES, *Organization and Revolution: Working Class Associations in the German Revolutions of 1848–1849*, Princeton – New Jersey 1966, s. 146–148.

Arbeiter-Zeitung, kam do té doby psal, nedostatečně bojují za zájmy dělníků a jsou spíše „trumpetou, do které může každý foukat“.²⁵⁴

V půli května se proto rozhodl založit nový časopis *Das Volk*, jenž bude jediným výhradním reprezentantem Ústředního výboru pro dělníky v Berlíně, a tedy čistě dělnickým časopisem. Ve zkušebním čísle *Das Volk*, vyšlém 25. května, zveřejnil dokonce krátký popularizační výklad *Komunistického manifestu*, což rovněž napovídá jeho blízkosti duu komunistických teoretiků.

Politika prosazovaná Ústředním výborem dělnictva a časopisem *Das Volk*,²⁵⁵ kde byl v obou případech Born hlavní osobností, se však od strategie navrhované Marxem a Engelsem odlišovala. *Das Volk* se poprvé objevil 1. června (shodou okolností ve stejný den jako *Neue Rheinische Zeitung*) a vycházel třikrát týdně. Born byl nejen hlavní redaktor, ale i výhradní autor časopisu. Témata, která prosazoval, vycházela z programu Ústředního výboru, jehož byl rovněž hlavním původcem. V prvním čísle *Das Volk* se objevil programový článek s úkolem časopisu, jenž byl podle Borna trojí: 1. podporovat liberální měšťanstvo v boji „proti aristokracii, proti přetrvávajícím institucím středověku a proti mocím z boží milosti“; 2. podporovat malé živnostníky a dělníky proti moci kapitálu a 3. vždy stát při lidu v jeho boji za získání „sociální svobody a nezávislé existence“.²⁵⁶

Časopis zaujal pozici mezi sociálním radikalismem a politickým kompromisem. Na stránkách časopisu vyzýval Born státní orgány k tomu, aby vyslyšely volání dělníků po sociálních reformách, za což sliboval, že se dělníci stáhnou z rozhodování o politických záležitostech. Tuto pozici rozvíjel i později. Například 20. června 1848 v *Das Volk* publikoval následující řádky:

„Musíme usilovat o smíření protichůdných sil, nestavět proti sobě moc dělníka a kapitalisty jako nepřátele, ale vést obě strany ke skutečně svobodné dohodě. [...] Chceme co nejvíce vyrovnat do očí bijící rozdíly mezi bohatými a chudými; jak jinak toho lze dosáhnout než oběťmi na straně kapitalistů, velkorysími oběťmi kapitálu a ze strany dělníků uznáním nemožnosti vytvořit novou společnost jednou ranou.“²⁵⁷

---

²⁵⁴ G. BEIER, *Schwarze Kunst und Klassenkampf*, s. 232.

²⁵⁵ Plný název časopisu zněl *Das Volk. Organ des Zentralkomitees für Arbeiter. Eine sozialpolitische Zeitschrift*.

²⁵⁶ „[...] Bürgertum zu unterstützen im Widerstand gegen die Aristokratie, im Kampfe gegen die und aufrecht gebliebenen Institutionen des Mittelalters, gegen die Mächte von Gottes Gnaden [...]“. S. BORN, *Erinnerungen eines Achtundvierzigeren*, s. 76–7.

²⁵⁷ Citát z *Das Volk* z 20. 6. 1848 citováno dle E. SCHRAEPLER, *Handwerkerbünde und Arbeitervereine 1830–1853*, s. 308. Orig.: „Wir müssen die sich gegenüberstehenden Kräfte zu versöhnen suchen, die Macht des Arbeiter und Kapitalisten nicht als feindliche gegenüberstellen, sondern die beiden Parteien zu einer wirklich freien Übereinkunft führen. [...] Wir wollen die grellen Unterschiede von reich und arm möglichst ausgleichen, wie

Born tu pracoval s určitým principem společenské smlouvy. Držitelé ekonomické moci se vzdají části svého bohatství výměnou za slib dělnické třídy, že nebude podnikat žádné kroky k násilné přeměně stávajícího sociálního řádu. Cílem tedy nebylo dělnické převzetí státu, ale spíše sociální reformy v demokraticky řízeném státě. Z dnešního pohledu se tato pozice jeví jako sociálně demokratická idea sociálního kapitalismu. Born však v některých momentech tuto pozici překračoval, jak ještě uvidíme.

Das Volk se profiloval jako dělnický časopis stojící na základě mezinárodního bratrství všeho dělnictva, zveřejňoval proto i různé zprávy z prostředí anglických chartistů nebo pařížského dělnictva. Zároveň také vždy zastupoval spíše požadavky řemeslníků a kvalifikovaných dělníků než proletářů.²⁵⁸ Sám Born označoval řemeslníky a kvalifikované dělníky (knihtiskaře, zlatníky, strojní zámečníky atd.) za čtvrtý stav, nekvalifikované dělníky za pátý stav a lumpenproletariát, kterým ale neměl na mysli kriminální živly, ale ty nejhudší příslušníky proletariátu, za šestý stav.²⁵⁹

V půlce června v jednom z programových článků *Das Volk* Born nejkonkrétněji vyjádřil požadavky Ústředního výboru berlínských spolků: státní regulaci minimální mzdy a maximální pracovní doby, zrušení nepřímých daní a zrušení daní pro jedince a rodiny žijící na úrovni existenčního minima, bezplatné školství, stanovení všeobecného volebního práva pro muže starší 24 let, garance práce pro nezaměstnané, svoboda (*Freizügigkeit*), zaopatření invalidů a stanovení hranic pro úřední zvůli. Z hlediska moderní typologizace politických ideologií se dá rovněž říci, že se jednalo o umíněný sociálně demokratický program.

Jeden z nejčastěji rozvíjených leitmotivů na stránkách časopisu byl požadavek organizace práce, tedy realizace práva na práci a státem garantované obživy pro nezaměstnané dělníky. Jednalo se o častý požadavek dělníků a levicových politiků v době revoluce. Jako autor této ideje byl uznáván francouzský myslitel a politik Louis Blanc, na něhož se sám Born často odkazoval. V červnu dokonce napsal Born z pozice předsedy Ústředního výboru dopis frankfurtskému ústavodárnému shromáždění, aby vyslyšelo požadavek dělníků na organizaci práce. Sám vypracoval systém, v jehož rámci by vznikaly lokální úřady, které by zprostředkovávaly nabídku a poptávku po práci. Tyto lokální úřady (a nikoliv podnikatelé) by podle Borna měly určovat ceny práce. Vedle toho by se také s pomocí srážek ze mzdy zakládaly

---

können dies anders, als daß von der Seite der Kapitalisten Opfer, bedeutende Opfer an Kapital gebracht werden, von der Seite der Arbeiter Nachsicht gegen die Unmöglichkeit, durch einen Schlag eine neue Gesellschaft zu schaffen.“

²⁵⁸ Paul H. NOYES, *Organization and Revolution: Working Class Associations*, s. 142–145.

²⁵⁹ S. BORN, *Erinnerungen eines Achtundvierzigeren*, s. 71–72.

úvěrové ústavy (o těch psal i Scherzer) a výrobní družstva. Stát by navíc přispíval na vznik státních podniků, které by konkurovaly soukromým firmám. Postupně by tak pozice podnikatele a dělníka splývaly. Důležitou roli v jeho koncepci hrály samozřejmě odbory a také specializované komise, ve kterých by měli zasednout mistři, podnikatelé, tovaryši a dělníci, aby vyjednávali o pracovní době a mzdách.²⁶⁰ Zde mu jistě sloužila jako inspirace tradice smírčích soudů a komisí principálů a pomocníků v knihtiskárnách.

Ústřední výbor pro dělníky chtěl posilovat – podobně jako Hillisch a První všeobecný dělnický spolek ve Vídni – vědomí jednotného osudu (a tedy i zájmu) mezi dělníky napříč obory v Berlíně. I v tom lze nalézt návaznost na Marxe s Engelsem, ač se Born svým důrazem na sociální smír (patrně také zděděným z typografického prostředí) odlišoval od dua kolínských teoretiků vyznávajících konflikt jako nutný a dějnotvorný fenomén. Výbor pod vedením Borna dokonce později přistoupil i k posilování dělnického vědomí v celoněmeckém kontextu. Z toho důvodu se ve *Volku* koncem června objevila výzva pro „pracující třídu Německa“ k účasti na „dělnickém parlamentu“, kde se měly sejít dělnické spolky sdružující německé dělníky z celé Evropy.

Všeobecný dělnický kongres, jak se dělnický parlament oficiálně nazval, se konal v Berlíně 23. srpna až 3. září 1848. Na sjezd dorazilo 40 dělnických delegátů, kteří zastupovali 32 dělnických spolků. Zástupci vídeňských dělníků se vzhledem k napětí ve Vídni po „bitvě o Prátr“ akce neúčastnili, poslali však kongresu alespoň zdravici.²⁶¹

Prezidentem berlínského všedělnického sjezdu nebyl zvolen z důvodu větší legitimacy dělník, nýbrž intelektuál, člen frankfurtského *Vorparlamentu*, významný demokrat a profesor z pruské Vratislavi Christian G. D. Nees von Esenbeck, který již před rokem 1848 podporoval dělnické spolky a podobně jako R. Blum nebo O. Skrobek byl aktivní v německokatolickém hnutí. Hlavní slovo měl však opět Born. Nejvýznamnějším výstupem z kongresu bylo založení svazu německých dělnických spolků nazvaným Všeobecné německé dělnické sbратření (Allgemeine deutsche Arbeiterverbrüderung), které se tak stalo prvním dělnickým spolkem v dějinách Německa s celonárodní působností napříč všemi dělnickými obory. Dělnické sbратření dokonce myslelo i na dělnice, kterým doporučovalo zakládat lokální ženské výbory, jež by vypracovávaly návrhy na zlepšení situace dělnic.²⁶²

---

²⁶⁰ E. SCHRAEPLER, *Handwerkerbünde und Arbeitervereine 1830–1853*, s. 307.

²⁶¹ W. HÄUSLER, *Von der Massenarmut zur Arbeiterbewegung*, s. 319.

²⁶² Klaus TENFELDE, Die Entstehung der deutschen Gewerkschaftsbewegung. Vom Vormärz bis zum Ende des Sozialistengesetzes, in: Ulrich Borsdorf (ed.), *Geschichte der deutschen Gewerkschaften von den Anfängen bis 1945*, Köln 1987, s. 57–58.

Born se tak dostal na vrchol německého dělnického hnutí. Vzhledem k tomu, že bylo za hlavní sídlo Sbratření určeno Lipsko, se Born do tohoto centra saského dělnického hnutí, které se nyní mělo stát i středobodem snah všech německých dělníků, i přesunul. Od října začal vycházet časopis *Die Verbrüderung*, který měl za úkol vysvětlovat veřejnosti účel a stanoviska svazu. Born byl jeho hlavním redaktorem od října 1848 až do svého útěku ze Saska v květnu 1849, kdy funkci převzal Karl Gangloff, povoláním rovněž sazeč.

Od začátku zastávalo Dělnické sbratření politiku, které přímo vycházela z myšlenek Borna, jež se formovaly od března 1848. Ještě před koncem zasedání „dělnického parlamentu“ kongres adresoval Ústavodárnému národnímu shromáždění ve Frankfurtu manifest, ve kterém požadoval, ať ve Frankfurtu uznají v budoucím zákonodárství dělníky jako „majitele práce“ a zajistí trvání dělnických organizací a asociací, podporu družstevnictví a odpovídající sociální zákonodárství. Na konci manifestu byla opět skryta hrozba budoucí dělnické revoluce v případě nesplnění požadavků:

„[...] Pokud by nadále nebylo současnými vládci myšleno na naše práva, tak bychom se museli podřídit bičí osudu a pod vlivem temné nutnosti se z nejmilejších přátel stávajícího řádu stát jeho nejhoršími nepřáteli.“²⁶³

Sociální harmonie, pozvednutí dělnické třídy včetně jejího politického zrovnoprávnění, společné třídní vědomí dělníků, družstevnictví a praktické návrhy reforem (namísto teoretických esejů) byly hlavními body programu Dělnického sbratření jako i sociálního myšlení Stephana Borna. Jen během revoluce tato první zastřešující organizace všeho německého dělnictva svolala osm kongresů. Statistické údaje o jejich reálných počtech členů značně kolísají, nejpravděpodobnější se však jeví údaj, že během let 1848 až 1850 čítaly spolky, které se přihlásily k Dělnickému sbratření, na 15 až 20 tisíc členů.²⁶⁴

V prostředí knihtiskařských dělníků bylo přijetí všedělnického svazu opět komplikované. Například v Lipsku, které si svaz zvolil za své sídlo, se k Dělnickému sbratření ihned přidala většina místních dělnických spolků a iniciativ. Lipští knihtiskaři tak však neučinili. V polovině října k tomu Born na stránkách *Die Verbrüderung* hořce poznamenal:

---

²⁶³ Orig.: „Nur notgedrungen würden wir, wenn wir abgewiesen würden, wenn der alte Wahn aufrecht erhalten und unserer Rechte auch fernerhin, wie früher, von keinem der Machthaber auf humane Weise gedacht würde, der Geißel des Schicksals gehorchen und unter der Macht der finstern Not aus dem wärmsten Freunden der bestehenden Ordnung zu den bittersten Feinden derselben werden müssen.“ Cit. dle E. SCHRAEPLER, *Handwerkerbünde und Arbeitervereine 1830–1853*, s. 308–312, cit. s. 309.

²⁶⁴ Podle práce J. SCHMIDT, *Brüder, Bürger und Genossen*, s. 281 v únoru 1850 zastupovali delegáti přítomní na generálním zasedání Dělnického sbratření celkem 15 404 dělníků.

„Nevěřili bychom, že výbor německých tiskařů, které lze v každém případě počítat k inteligentnější části dělnictva, může stále ještě zastávat tak úzkoprsé stanovisko, že všeobecné zájmy dělníků nepatří mezi zájmy knihtiskařů.“²⁶⁵

Výbor spolku lipských knihtiskařů své rozhodnutí nepřistoupit ke Sbratření podle Borna vysvětloval tím, že plán Sbratření spočívá v koalici všech dělníků, což je v rozporu s dlouhodobým cílem knihtiskařů, kterým je dosažení sociálního smíru (doslova „sjednocení zájmů“) s principály, který má jako nestranný moderátor zprostředkovat saská vláda. Velkou roli zde jistě sehrál kompromis, který byl uzavřen mezi německými principály a knihtiskařskými dělníky na společné konferenci ve Frankfurtu, jež se konala ve dnech 27. a 28. srpna, tedy v době konání všedělnického sjezdu v Berlíně, kde bylo založeno Sbratření.²⁶⁶

Lipský spolek knihtiskařů se tedy odmítl stejně jako typografická sdružení všude jinde podílet na výstavbě jednotného dělnického hnutí. Na druhé straně ale hned dva ze čtyř známých členů ústředního výboru Všeobecného německého dělnického sbratření byli knihtiskaři: Stephan Born a Karl Gangloff byli oba sazeči, dále ve výboru byli činní zeměměřič Franz Schwenniger a krejčovský tovaryš Georg Kick. Je tedy možné učinit průběžný závěr, že knihtiskaři se v revoluci nechtěli angažovat ve prospěch ostatního dělnictva. Pokud se však našli jednotlivci z jejich řad (a skutečně o více než jednotlivcích nemůže být řeč), kteří se chtěli účastnit formování jednotné dělnické třídy, tak se velmi rychle dostali do vedoucích pozic různých dělnických iniciativ, spolků či svazů, v kterých se angažovali.²⁶⁷

Mezi říjnem a prosincem 1848 Born v svazovém orgánu *Die Verbrüderung* publikoval sedmidílný seriál nazvaný „Die sociale Frage“ (Sociální otázka). Jednalo se o jeho nejdelší publicistický teoretický text z doby revoluce, proto zde může posloužit jako obraz Bornova intelektuálního vývoje.

Na začátku eseje byla opět patrná Bornova teoretická blízkost Marxovu historickému materialismu. Born konstatoval, že se v moderní společnosti odehrává třídní boj, který je produktem sociální otázky. Dějiny světa také dle Borna přinášejí poučení, že pouze z třídního boje je možný pokrok lidstva. Ohrazoval se proti liberálům, kteří viní dělnické vůdce jako byl

---

²⁶⁵ Orig.: „Wir hätten nicht geglaubt, daß ein Comité deutscher Buchdrucker, die jedenfalls zu dem intelligenteren Theile der Arbeiter gezählt werden dürfen, noch auf einem so engherzigen Standpunkt stehen könne, daß es die allgemeinen Arbeiterinteressen als nicht zu den Interessen der Buchdruckergehülfen gehörende betrachtet.“ Stephan BORN, Das Comité der Buchdruckergehülfen Leipzigs, *Die Verbrüderung*, č. 5, 17. 10. 1848, s. 18–19, citát s. 19.

²⁶⁶ K frankfurtskému kompromisu více viz oddíl 3.1.4.

²⁶⁷ Jména členů výboru Sbratření zmiňuje J. SCHMIDT, *Brüder, Bürger und Genossen*, s. 225, 271.

on, že svým nezodpovědným jednáním a tezemi o třídním boji posilují nenávisť dělníků vůči ostatním sociálním skupinám. Psal, že jeho cílem je sice společnost bez třídních rozdílů, zároveň ale na rozdíl od jiných socialistů nezapomíná na současnost a nevidí jediné vyřešení sociálních rozporů moderní společnosti v prosazení zcela nového systému, jenž se zrodil v hlavách filozofů. Dle Borna nepřijde nový mesias ani nebude prosazen nový socioekonomický systém. To lze číst jako jistou manifestaci odklonu od linie Marxe a Engelse.²⁶⁸

Dále se Born rozepsal o vztahu dělnické třídy k ostatním „politickým stranám“, kterými myslí politicky organizované společenské třídy chránící své zájmy. Vyhraňoval se proti feudální aristokracii i třídě kapitalistů, tzv. aristokracii majetku. Dělnictvo s těmito stranami nemělo vůbec spolupracovat. Maximálně, jak napsal už dříve, má smysl podporovat snahy liberálů o demokratizaci politického systému, v případě zlepšení dělníkovy existence se na ně ale spolehnout nelze. Jediným možným spojencem pro dělníky mohou být drobní živnostníci, řemeslničtí mistři a drobní zemědělci.²⁶⁹

Nástrojem na umenšení dělníkovy bídy není řízená emigrace, kterou navrhoval Scherzer a dobově nejvýznamněji Friedrich List, a nyní již ani zavedení práva na práci. Born své odmítnutí obhajoval z marxovských pozic: vzhledem k tomu, že se kapitalisté stávají vedoucí třídou ve společnosti, by s tímto návrhem museli být ztotožněni, což je ovšem v přímém rozporu s jejich zájmy.²⁷⁰ Born odmítnul právo na práci, doposavad jeden ze základních požadavků dělnického hnutí, který sám ve svých jen o několik měsíců starších textech sám podporoval. Náзор změnil po katastrofickém konci národních dílen v Paříži. Po ukončení projektu zprostředkovatelen práce placených státem, fungujícího od února do konce června, vypuklo v Paříži dělnické povstání, které bylo krvavě potlačeno vojskem pod vedením generála Cavaignaca. Během bojů probíhajících ve dnech 22. až 26. června 1848 bylo zabito okolo 10 000 osob (především dělníků) a dalších 12 000 skončilo v trestaneckých táborech.²⁷¹ Born však jistě znal i obdobný vývoj situace veřejných prací ve Vídni a neslavný výsledek „bitvy o Prátr“.

---

²⁶⁸ S. BORN, Die soziale Frage. Erster Artikel: Unser Standpunkt, *Die Verbrüderung. Correspondenzblatt aller deutschen Arbeiter*, č. 1–2, 3. 10. 1848, s. 3–4. Vycházím zde z edice novin: *Die Verbrüderung Correspondenzblatt aller deutschen Arbeiter. Unveränderter Nachdruck mit einer Einleitung von Rolf WEBER*, Zentralquartier der Deutschen Demokratischen Republik, Leipzig 1975.

²⁶⁹ S. BORN, Die soziale Frage. Zweiter Artikel: Unsere Stellung zu den politischen Parteien, *Die Verbrüderung*, 3. 10. 1848, č. 3. 10. 10. 1848, s. 9–10.

²⁷⁰ S. BORN, Die soziale Frage. Dritter Artikel: Das Recht auf Arbeit, *Die Verbrüderung*, č. 4, 13. 10. 1848, s. 13–14; Stephan BORN, Die soziale Frage. Vierter Artikel: Die Uebervölkerung, *Die Verbrüderung*, č. 7, 24. 10. 1848, s. 25–26.

²⁷¹ Viz např. Michael RAPPORT, *Evropa devatenáctého století*, Praha 2011, s. 146. Odhady zabitých v průběhu červnového povstání kolísají mezi 3 000 až 15 000 osob.

„Jak je tedy možno pomoci?“, ptal se Born, když odmítnul spoléhání na bohaté vrstvy i na stát. Dělníci si musejí pomoci sami. Born zde nerezignoval na utopický cíl, chtěl k němu však dojít postupnou a nerevoluční cestou. Základem měly být družstevní asociace. Born vyjádřil víru, že postupně bude jejich počet i postavení na trhu růst, až se stanou konkurentem kapitálu. Vstupem dělníka do družstevní asociace se zmenšuje jeho závislost, z „námezdního dělníka“ („Lohnarbeiter“) se tedy stává „svobodným dělníkem“ („freier Arbeiter“). Born predikoval, že rozličné družstevní asociace budou postupně zabírat stále větší podíl trhu a také spolu budou vzájemně obchodovat na základě principu vzájemnosti a nikoliv soutěže. Tento vývoj bude dle Borna znamenat konec námezdní práce a tedy i významu kapitálu. Kapitalista se tak stane zbytečným a společnost přejde do nové vývojové fáze.²⁷²

Svůj systém Born obhajoval tím, že nevěří teoriím o budoucím ráji, ale právě každodenní práci v družstevní asociaci, ze kterého se rodí silné hnutí. Dá se tak říci, že v tomto návrhu syntetizoval utopické myšlení, které načerpal během svého pobytu v západní Evropě, spolu s praktickými postupy, které vyžadovala revoluční doba. Dokladem, že ve snu o moci družstevnictví nebyl Born ojedinelý, bylo založení družstevní knihtiskárny v Lipsku v prosinci 1848.²⁷³

Bornovi zbývalo však vyřešit otázku, co s dělníky, kteří mají prostředky sotva na dosažení nezbytného existenčního minima a nemohou si dovolit vstoupit do družstva. Zde už Born rezignoval. Argumentoval, že není socialistický blouznivec, aby věřil v dosažení absolutní rovnosti. Vždyť i dělnická třída je podle něj vnitřně hierarchizovaná a je jasné, že někteří se od moci kapitálu osvobodí dříve než jiní.²⁷⁴ Tato argumentace dle mého názoru odrážela vrstvu Bornova knihtiskařského vědomí: dělnická organizace (a dělnické hnutí) není charita mající za cíl udržovat na hranici žitelné existence nejnuznější chudáky, nýbrž společenství kulturně vyspělých osob disponujících i jistými ekonomickými zdroji, které se chce stát co nejsilnějším protihráčem aktérů držících politickou i ekonomickou moc.

Born postupně svými názory a aktivitami dosáhl respektu mezi radikálně demokratickým a levicovým spektrem revoluce v celém Německu. Avšak na jaře 1849, kdy jednotliví vládcí se znovu nabitým sebevědomím postupně odmítali demokratizační tendence, bylo již jasné, že sen německých demokratů o jednotném německém ústavním státě nebude naplněn.

---

²⁷² S. BORN, Die soziale Frage. Fünfter Artikel: Wie ist zu helfen?, *Die Verbrüderung*, č. 8, 27. 10., s. 29–30; č. 10, 3. 11. 1848, s. 37–38.

²⁷³ G. BEIER, *Schwarze Kunst und Klassenkampf*, s. 290. Rovněž viz podkapitola 3.1 této práce.

²⁷⁴ S. BORN, Die soziale Frage. Siebenter Artikel: Das Lumpenproletariat, *Die Verbrüderung*, č. 21, 12. 12. 1848, s. 81–82.

V čísle *Die Verbrüderung* z 1. května vyzýval Born dělníky, aby bojovali za prosazení celoříšské ústavy a proti kontrarevoluci. Je v tom jistá ironie, že Born po celou revoluci odrazoval dělníky od násilného vymáhání svých požadavků a dělnickou účast na pouličním násilí schvaloval teprve v boji za zachování politicko-liberálních výdobytků revoluce. Právě v Sasku, kde se Born zdržoval, se zrodilo takzvané „májové spiknutí“, poslední zoufalý plán na záchranu toho, co zbylo z revoluce. Cílem spiknutí bylo svrhnout ozbrojeným povstáním v Drážďanech (a v kooperaci s povstáními v dalších městech, mimo jiné v Praze) krále Friedricha Augusta II. a vyhlásit saskou republiku. Born se aktivně účastnil povstání jako velitel jedné z drážďanských barikád.

Po porážce povstání utekl přes Čechy do Rýnské Falce, kde se chtěl opět zapojit do revolučních bojů v jihozápadním Německu. Pro onemocnění tento plán však vzdal a přesunul se do Štrasburku. Nakonec se usídlil ve Švýcarsku, kde se začal psát další, zcela odlišnou kapitolu svého života. Nejprve žil v Bernu, kde si založil malou knihtiskárnu a také pracoval jako novinář. V padesátých letech vystudoval literární vědu na univerzitě v Curychu. Během svého dalšího života napsal několik uměleckých i odborných knih. V sedmdesátých letech se usídlil v Basileji, kde dosáhl titulu univerzitního docenta a posléze i profesora. Také působil jako redaktor demokratického listu *Basler Nachrichten*. Kontakty s dělnickým hnutím již odmítal a ke svému revolučnímu angažmá se vrátil až ke konci života při psaní svých pamětí.²⁷⁵

3.2.3 Karl Scherzer: snahy liberálního přítele vídeňských typografů o získání vlivu mezi ostatním dělnictvem

Scherzerova kariéra dělnického vůdce ve Vídni během revoluce 1848 nebyla tak strmá jako ta Bornova. Na druhou stranu však nezůstala bez ohlasu jako ta Hillischova v případě typografů. Podobně jako Born a vlastně i Hillisch začal Scherzer uvádět své teorie v život nejdříve mezi knihtiskařskými dělníky. Nejprve se stal hlavní tváří hnutí za zlepšení typografických poměrů ve vídeňských knihtiskárnách. Většina požadavků byla prosazena a to dokonce – snad i díky Scherzerově autoritě – mírovou cestou bez stávků.²⁷⁶

V květnu revolučního roku se Scherzer rozhodl, že prozatím udělal pro knihtiskaře dost a že je načase, aby vyšel se svými názory na sociální otázku mezi veřejnost. Formou letáku, který otisklo i mnoho novin, publikoval 8. května veřejnou výzvu s příznačným nadpisem „Mužům pokroku“ („An Männer des Fortschrittes“). Psal v něm, že je třeba, aby v okamžiku

---

²⁷⁵ Hans J. SCHÜTZ, *Einleitung*, in: S. Born, *Erinnerungen eines Achtundvierzigers*, s. XIII–XIV; G. BEIER, *Schwarze Kunst und Klassenkampf*, s. 216–218; 298–300.

²⁷⁶ Podrobněji k aktivitám typografů v prvních měsících revoluce viz oddíl 3.1.2.

nabyté svobody byly „doposavad nespravedlivě utiskované dělnické třídy co nejrychleji poučeny o svém vztahu k všeobecnosti, o svých právech a povinnostech“. Nástrojem k tomu mělo být zřízení dělnických novin, vedených v liberálním duchu, kde by byly „lidové vrstvy učeny o pohybech dnešní doby a jejich významu pro společnost“.²⁷⁷ Noviny by dále měly zpravovat dělnictvo o průběhu revoluce, zveřejňovat aktuální vyhlášky, populárně vědecké články a také vystupovat jako ochránce práv a zájmů dělnictva. Základ redakce by tvořili nezištní dobrodinci, kteří by tento ze své podstaty nevýdělečný projekt také financovali. Na základě časopisu měl vzniknout i spolek na podporu dělnictva. Z textu výzvy je patrné, že Scherzer stále pracoval s představou, že majetné a vzdělané vrstvy mají dělnictvu připravit určitý scénář pro jejich smýšlení i jednání.²⁷⁸

V revoluční Vídni ale tato myšlenka velkého ohlasu nenašla. Dělníci formulovali již vlastní koncepcce a Scherzerův návrh je spíše urážel, zatímco politicky aktivní liberální veřejnost se plně soustředila na dosažení právní kodifikace liberálních výdobytků revoluce. Nyní se její pozornost upírala na chystané volby do ústavodárného parlamentu a na sociální otázky mělo dojít až později. Sám Scherzer do parlamentu nekandidoval, ale využil této příležitosti, aby veřejnosti znovu vysvětlil důležitost sociální otázky. O to se snažil ve svém svolání věnovaném budoucím poslancům, v němž psal:

„Proletářská otázka se stala životně důležitou otázkou pro Rakousko, pro lidstvo! Pouze ve vzdělání mas, v tělesném a duchovním povznesení lidových vrstev spočívá záruka lepší a šťastnější budoucnosti! Věta ‚Miluj bližního svého jako sebe sama!‘ se musí stát pravdou. V proletáři, v nezaměstnaném hladovějícím dělníkovi už nesmíme vidět nepřítele, ale musíme v něm vidět přítele, našeho bratra! Musíme uznat, že člověk je ctnostnější označení než kníže nebo král! Musíme uznat, že každý dělník žijící ve společnosti má také právo na práci! A pokud mu toto právo, tento podíl, přiznáme, musíme také využít všech možných prostředků, abychom mu zajistili práci. Práce dělá člověka silným a spokojeným, nouze ho oslabuje a znechucuje, a tato nespokojenost plodí komunisty!“²⁷⁹

---

²⁷⁷ 1. citát: „[...] ist es von höchster Bedeutung die bisher so ungerecht gedrückten Arbeiterklassen über ihr neues Verhältniß zur Gesamtheit über ihre Pflichten und Rechte gegen dieselben so viel und so schnell als möglich zu belehren.“ 2. citát: „[...] die Volksklassen von den Bewegungen unserer Zeit und deren Wirkung auf die ganze große Gesellschaft unterrichtet“. Karl SCHERZER, An Männer des Fortschrittes, *Wiener Abendzeitung*, 8. 5. 1848, s. 151.

²⁷⁸ Carl SCHERZER, An die Freunde der Arbeiter!, *Wiener Abendzeitung*, 22. 5. 1848, s. 204.

²⁷⁹ „Die Proletariatsfrage ist eine Lebensfrage für Oesterreich, für die Menschheit geworden! In der Durchbildung der Masse, in der fisischen und geistigen Hebung der Volksklassen liegt allein die Garantie einer bessern, glücklicheren Zukunft! Der Satz, 'liebe Deinen Nächsten wie Dich selbst!' muß eine Wahrheit werden. Wir dürfen in dem Proletarier, in dem werblosen, hungernden Arbeiter nicht mehr unsern Feind, wir müssen in ihm unsern Freund, unsern Bruder ercklicken! Wir müssen anerkennen, daß Mensch ein größerer Name sei als Fürst oder

V textu dále psal, že jedním z hlavních úkolů budoucího parlamentu má být stanovení hranice minima životních potřeb a toto minimum následně každému člověku, pokud se mu ho nedostává vlastními silami, i zaopatřit. To již je v podstatě program sociálního liberalismu, v jehož koncepci mají veřejné instituce namísto upadajících institucí cechovně-feudálního světa přebrat péči o potřebné. Ideálním zřízením Scherzerovi zůstává očekávatelně ústavní monarchie.

Ve stejném textu Scherzer také zveřejnil své politické vyznání, několik bodů, které měly Rakousko uchránit před dalšími zmatky. Jednalo se o kombinaci velkoněmeckého liberalismu a sociálních reforem. Některé z bodů se objevily již v jeho brožuře o chudobě:

„jedna komora parlamentu – přímé volby bez volebního cenzu – bezplatné lidové vzdělávání – dělnické kolonie – emigrace na náklady státu – co nejužší a nejpevnější svazek s Německem – energický odpor proti všem domněnkám panslavismu – zrovnoprávnění všech stavů a všech vyznání – zrušení daní, které zatěžují nejnужnější životní potřeby, na druhé straně zavedení nejspravedlivější, nejosvědčenější ze všech daní, daně z příjmu – zrušení klášterů – zrušení loterie.“²⁸⁰

Dobový liberalismus, a to i ten s přídomek „sociální“, měl jednu základní charakteristiku v přístupu k sociální otázce: autonomní či spontánní politiku dělnické třídy asocioval pouze s pouličním násilím a anarchií. Scherzer byl zástupcem tohoto liberalismu a rozpracovával koncepci péče, kde autonomní jednání dělníků (či jiných objektů péče) nemá místo. Na druhé straně ale během revoluce vítal (na rozdíl od mnoha svých liberálních souputníků) vlastní dělnickou iniciativu, a to i tu bez účasti „rádců“ ze středních vrstev, pokud šlo o aktivity na základě míru a pořádku. V textu „První vídeňský dělnický spolek“ například reflektoval neúspěch svého návrhu na dělnický časopis a spolek sdružující dobrodince s dělníky. Naopak s upřímným nadšením vítal vznik Prvního všeobecného dělnického spolku, v jehož výboru seděl právě Hillisch.²⁸¹ Karl Scherzer pochopil, že probuzené dělnictvo nemá v současné době

König! Wir müssen anerkennen, daß jeder im Gesellschaftsverband lebende Arbeiter auch ein Recht auf Arbeit habe! Und wenn wir ihm dieses Recht, diesen Antheil zugestehen, dann müssen wir auch alle möglichen Mittel anwenden, ihm Arbeit zu sichern. Arbeit macht den Menschen stark, zufrieden, Noth macht ihn schwach, unmuthig, und dieser Unmuth erzeugt Communisten!“ Carl SCHERZER, An die Wahlmänner, *Wiener Abendzeitung*, 30. 6. 1848, s. 319–320.

²⁸⁰ Tamt., s. 320.

²⁸¹ SCH.[ERZER], Der erste Wiener Arbeiterverein, *Der Humorist*, 26. 7. 1848, s. 734. K Prvnímu všeobecnému dělnickému spolku více viz Wolfgang HÄUSLER, *Von der Massenarmut zur Arbeiterbewegung. Demokratie und soziale Frage in der Wiener Revolution von 1848*, Wien 1979, s. 312–331.

zájem o jeho upřímně míněné služby. Dále se tedy angažoval opět především v prostředí knihtiskařských dělníků a stal se prezidentem jejich spolku.²⁸²

Po znovuovládnutí Vídně Windischgrätzovým vojskem Scherzer z města utekl a jeho stopa na několik měsíců zmizela. Pravděpodobně se zdržoval v Německu. Roku 1849 obdržel doktorát za svůj spisek *Ueber das Armthum* na univerzitě v Gießenu. V září 1849 se pokoušel v Berlíně zjistit, zda by se vídeňský spolek Gutenberg nemohl připojit k německému knihtiskařskému svazu. Ten byl však o několik měsíců později rozpuštěn.

Poté, co byla na přelomu let 1849 a 1850 ve Vídni opět odmítnuta jeho žádost o zřízení knihtiskárny, zvolil strategii mnoha finančně zajištěných mužů zklamaných z výsledku revoluce nebo obávajících se represe: dlouhou studijní cestu do zahraničí s nejistým datem konce. V italském Meranu poznal známého cestovatele Moritze Wagnera a roku 1852 s ním odjel na tříletou přírodovědnou expedici do Střední a Jižní Ameriky.²⁸³ Jeho kariéra dělnického vůdce definitivně skončila. Své revoluční angažmá si však později rád připomínal i ve svém rodném městě.

Scherzer se vědeckou cestou do Ameriky v letech 1852–1855 proslavil. O jeho spise o expedici se pochvalně vyjádřil krátce před svou smrtí i patriarcha všech evropských vědců Alexandr von Humboldt. Po návratu z expedice Scherzerovi stále hrozilo stíhání za jeho revoluční angažmá. Vojenský soud mu trest však s ohledem na jeho mírnost a cestovatelské zásluhy zmírnil na osm dní domácího vězení, který si také „odseděl“. Arcivévoda Maxmilián, pozdější nešťastný mexický císař, si ho na konci padesátých let vybral jako součást expediční cesty na fregatě Novara, která jako první rakouská loď v letech 1857–1859 obeplula svět. Dostalo se mu cti, že jedna rostlina popsána expedicí byla nazvána po něm *Anthurium Scherzerianum*. Scherzer byl také za svou účast na expedici povýšen do rytířského stavu a nadále se měl titulovat jako Karl rytíř von Scherzer. Od šedesátých let pracoval jako diplomat ve službách Rakouska. Sdílel tak podobný „rakouský“ osud s J. H. Hillischem.

Vídeňští knihtiskařští dělníci na Scherzera nezapomněli a Scherzer nezapomněl na ně. Roku 1868, na počátku vstupu dělnického hnutí do obnovené liberální éry, vzpomínal v knihtiskařském spolku již jako ministerský rada s rytířským titulem na své revoluční angažmá v čele typografického dělnictva a roku 1882 byl dokonce zvolen čestným předsedou vídeňských oslav 400 let rakouského knihtisku.²⁸⁴

---

²⁸² K tomu viz oddíl 3.1.2.

²⁸³ W. HÄUSLER, Karl Scherzer (1821–1903), s. 55.

²⁸⁴ G. BEIER, *Schwarze Kunst und Klassenkampf*, s. 244; K. HÖGER, *Aus eigener Kraft!* s. 73; Roswitha KARPf, *Scherzer, Karl Ritter von*; W. HÄUSLER, Karl Scherzer (1821–1903), s. 56–57. O vídeňské oslavě roku 1882 viz oddíl 4.2.5 této práce.

3.3 ZÁVĚREM

Vlna politických událostí let 1848–1849 bezprecedentně rozvířila politickou imaginaci manuálně pracujících. V mnoha městech německé střední Evropy byly během 15 měsíců, které uplynuly mezi výbuchem revoluce na konci února 1848 v nejzápadnějších oblastech Německa a poražením posledních pokusů o záchranu revolučních výdobytků na konci května 1849, zakládány různé spolky, iniciativy, družstva či odborové i politické listy, jejichž aktivními participanty se mnohdy poprvé v dějinách mohli stát i námezdní dělníci. Během revolučních let se tak ve sledovaném regionu zrodilo moderní organizované dělnické hnutí. Sociální základnu mladého hnutí, které si nyní začalo uvědomovat svoji sílu, v této době tvořili kvalifikovaní dělníci z malovýroby a řemeslničtí tovaryši.

Tito aktéři získávali během diskuzí a hlasování v rámci dělnických shromáždění, výborů či spolků nové individuální i kolektivní sebevědomí, učili se definovat své požadavky, solidarizovat napříč jednotlivými obory a oddělovat politická a sociální témata. Všichni veřejně aktivní aktéři dělnického hnutí podporovali a bojovali za splnění a udržení liberálních požadavků revoluce, postupně ale přicházeli na to, že samy o sobě nezaručí zlepšení pracovních a obecně životních podmínek dělníků.

Vzhledem ke zformování Východního bloku o mnoho dekad později bylo logické, že se historici a historičky bádající ve 20. století o sociálním hnutí 19. století zaměřili na těch několik málo dělnických aktérů, kteří se během revoluce přihlásili ke komunistickým idejím nebo byli členy Svazu komunistů. Podle marx-leninské historiografie byli komunisté dokonce jedinými autentickými reprezentanty dělnictva v polovině 19. století. Západoněmecká a západoevropská historiografie zase psala minimálně do osmdesátých let 20. století v souvislosti s revolucí 1848–1849 v německé střední Evropě o počínajícím konfliktu mezi komunistickým (reprezentovaným Svazem komunistů) a sociálně demokratickým (nejvýznamněji zastoupeným svazem německých dělnických spolků Dělnické sbratření) dělnickým hnutím.²⁸⁵

Z hlediska dnešního stavu bádání (a předchozí kapitola to pouze potvrzuje) již nelze v takto rané fázi organizovaného dělnického hnutí hovořit o dvou ucelených blocích dělnického hnutí, i když zárodky štěpení na komunistické a sociálně demokratické hnutí v revoluci vysledovat lze. Dělnictvo bylo však stále sociálně značně heterogenní, názorově roztržité a jen malá část dělnických aktivistů se vedle odborové činnosti a kladení sociálních požadavků odhodlala komentovat a ovlivňovat i obecnou politiku. Především byli ale dělníci nazíráni jako

---

²⁸⁵ J. SCHMIDT, *Brüder, Bürger und Genossen*, s. 322–323.

nespolehliví a potenciálně nebezpeční aktéři revoluce, jejichž aktivity neměly být motivovány univerzálními idejemi, ale pouze „nízkými“ materiálními zájmy. Snadněji také měli podléhat emocím, proto se významní liberální a vlastně i demokratičtí aktéři revoluce obávali v souvislosti s autonomní dělnickou politikou výbuchů nekontrolovatelného revolučního násilí ze strany dělnictva.

Z toho důvodu slibovaly první projevy dělnictva směřující k veřejnosti (a nikoliv pouze k úřadům nebo zaměstnavatelům) především udržení pořádku a pokoje. Minimálně v prvních měsících revoluce šlo o nejrozšířenější sebeprezentaci dělnictva v textech určených pro noviny nebo veřejná shromáždění. Z kulturního hlediska se také prosadila liberálně měšťanská představa životního stylu a socializace jako dominantní předobraz pro dělnické spolčování, proto byly nekonfliktní představy sebevzdělání a svépomoci nejvíce rozšířenými motivy hnutí, na které poté navázalo obnovené dělnické hnutí po roce 1860, jak uvidíme v příští kapitole.

Otázka míry provázanosti a společného postupu s liberálně měšťanským milieu se stala ale také základní štěpící linií dělnického hnutí ve sledovaném prostoru, dobově o mnoho podstatnější než již zmíněný konflikt mezi komunistickou a sociálně demokratickou politikou, který má význam spíše z hlediska o mnoho pozdějších dob. Dobový konflikt se projevoval nejvíce na půdě dělnických spolků.

Na základě prostudovaných materiálů rozlišuji v letech 1848 až 1849 tři typy dělnických spolků:

1. Paternalistické liberální dělnické spolky sdružující dělnictvo a řemeslnictvo, avšak pod vedením vzdělaných a zajištěných mužů ze středních vrstev, kteří určovali veškerou agendu spolku. Účelem tohoto typu spolku byla většinou svépomocná sociální podpora zajišťovaná zčásti svépomocí pravidelnými příspěvky jeho členů a zčásti milodary. Dále tyto spolky provozovaly vzdělávání dělníků, o které se starali vůdci spolku či pozvaní vzdělanci. Hlavní společenskou funkcí takových spolků bylo udržování klidu a mírného smýšlení mezi „těkavými“ dělníky, kteří v rámci spolků (stejně jako ve veřejném prostoru obecně) měli zůstat zcela pasivní. Ve Vídni takový spolek založil například Andreas Witlačil, v Praze se o něco podobného (neúspěšně) pokoušel František C. Kampelík.

2. V přechodovém typu spolků mezi liberálním paternalismem a dělnickou autonomií mohli dělničtí členové spolku diskutovat o své sociální situaci a organizovat se za účelem zlepšení podmínek práce ve svém oboru, avšak ve všech ostatních záležitostech měli zůstat pouze pasivními pozorovateli, jelikož dle vůdců těchto spolků ještě nebyli dostatečně připraveni na samostatné posouzení veřejných a politických záležitostí. Autonomie odborové agendy měla tak být nadále doprovázena apolitičností a pasivitou. Tyto myšlenky stály za

různými iniciativami vídeňského přítele dělníků a vůdce typografů Karla Scherzera a později na ně navázal v Německu Max Hirsch ve své koncepci liberálních odborových organizací.

3. Poslední typ dělnických spolků propojoval vzdělávací, svépomocně sociální a odborové funkce s utvářením vlastní politické agendy. Tyto spolky navazovaly sice kontakty a spojenectví s různými liberálními i demokratickými iniciativami, ale zároveň proklamovaly, že jejich členy se mohou stát pouze dělníci a řemeslníci. Právě v těchto spolcích vznikaly podmínky pro šíření identity jednotné dělnické třídy, jež měla být tvořena muži (o ženách zatím nebyla řeč) sdílející v moderním světě společný úděl, což znamenalo i podporu myšlenky dělnické solidarity překračující hranice oborů, regionů a národů. Ze sledovaných spolků šlo především o všeobecné dělnické spolky ve Vídni (zakladatel knihvazač Friedrich Sander) a Berlíně (zakladatel sazeč a novinář Stephan Born).

V předchozí kapitole byla studovány především poměry v Lipsku, Vídni a Praze, v menší míře pak v Berlíně. Nezávisle na typu dělnického spolčování se dá v rámci revoluce hovořit o obecném posunu v chápání pozice námezdně pracujících ve společnosti. Nadále se již v jejich případě nemělo jednat o nekonkrétní „obecný lid“, ale o „dělníky“, kteří tvoří nově se formující společenskou skupinu. Zrod dělnictva jako nové společenské skupiny byl sice většinou komentován z různých ideologických poloh, jednalo se ale současně i o všeobecně přijímanou skutečnost. Od dob revoluce na následujících zhruba 150 let tak byli dělníci nazíráni jako zvláštní třída společnosti.

V jistém smyslu se dá souhlasit s tezí W. J. Mommsena, že dělnictvo netvořilo samostatný politický proud revoluce, ale že se politicky angažovalo – pokud vůbec – v demokratickém hnutí podporující například všeobecné volební právo nebo systematizaci sociální podpory.²⁸⁶ Na druhou stranu dělnické hnutí v revoluci vyprodukovalo mnoho osobností, které přímo ovlivňovaly programové debaty v demokratických spolcích. Troufám si tak tvrdit, že nešlo o jednostrannou recepci již připravených schémat, ale spíše o vzájemnou výměnu v rámci debat na půdě demokratických spolků mezi ideologií demokratů a sociální zkušeností dělníků, jejichž syntéza tvořila základ pro dobové radikálně demokratické a socialistické programy.

K nejdůležitějšímu oddělení dělnického hnutí od linie měšťanské politiky došlo v revolučních letech ve Vídni a Berlíně, kde byly založeny dělnické spolky pod heslem autonomie dělnické politiky. Všeobecný dělnický spolek byl sice založen i v Lipsku, ale ten (především vlivem lipského sazeče Oskara Skrobeka) zůstal úzce navázán na obecně liberální

---

²⁸⁶ Wolfgang J. MOMMSEN, 1848. *Die ungewollte Revolution. Die Revolutionären Bewegungen in Europa 1830–1849*, Frankfurt am Main 1998, s. 159.

a demokratické snahy. Zatímco tak výbory spolků v Berlíně a Vídni psali komplexní programy požadující po státu zavedení základního sociálního zákonodárství a regulaci vztahů zaměstnanců a zaměstnavatelů, tak v Lipsku se Skrobek jako zástupce dělnictva účastnil vyjednávání společné komise zástupců státu, továrníků a dělníků, která však nepřinesla žádný výsledek.

S představou racionálně řízeného sociálního života, která se v souvislosti se sociální otázkou prosazovala za revoluce, také souzněly teorie socialismu, které v polovině 19. století ještě kladně hodnotili i liberálové (například vícekrát zmíněný Karl Biedermann) jako systematizaci lokální a individuální sociální péče. Komunismus byl (stejně jako aktivita nekvalifikovaných dělníků) naopak asociován především s ohrožením vlastnického práva a destrukcí stávajícího sociálního řádu. Neodsuzovali ho pouze konzervativní a liberální aktéři, ale i drtivá většina veřejných projevů dělnictva. Nakonec se z „praktických“ důvodů od komunismu směrem k družstevnímu socialismu odklonil i někdejší člen Svazu komunistů Stephan Born.

Typografové na rozdíl od jiných dělníků mohli navázat na starší tradici organizování, které bylo v jejich případě tolerováno před rokem 1848 ve státech napříč Německým spolkem. Po březnu 1848 měli navíc velmi dobré předpoklady pro kladení požadavků uvnitř svého oboru, jelikož měli nezastupitelnou úlohu při výrobě nejdůležitějšího nástroje revoluce, tištěného slova, a také mohli využít svou po staletí budovanou meziměstskou a mezistátní síť kontaktů napříč knihtiskárnami a typografickými komunitami.

Jistě nebylo náhodou, že ve všech sledovaných městech a podle všeho i jinde začaly snahy typografů v revolučním období dle totožného scénáře. Nejprve se zpravidla dva až tři týdny po převratu sešli kolegové z knihtiskáren jednoho města na všeobecném shromáždění, kde byl zvolen výbor, který měl vypracovat souhrn požadavků, jež byly následně předloženy zástupcům majitelů knihtiskáren. Požadavky typografů byly buď přijaty bez výjimek, nebo byla uzavřena kompromisní dohoda. V případě, že se strany nedohodly, došlo ke stávce, která ale byla většinou krátká a doprovázena snahou obou stran o smírné a rychlé vyřešení konfliktu. Vzhledem k nápadně podobnému scénáři je vysoce pravděpodobné, že lokální akce typografů byly vzájemně koordinované. Příklad pražské typografické stávky na konci května 1848 také ukázal přítomnost vyslanců z Lipska, kteří pražským kolegům zprostředkovali své zkušenosti s úspěšným hospodářským bojem v Lipsku a byli přítomní po celou dobu konfliktu. Pro dnešního badatele těžko rekonstruovatelné neformální vazby mezi jednotlivými typografickými komunitami navíc ještě v revoluci dostaly formální podobu v pokusu o zavedení celoněmeckého svazu a tarifu knihtiskařů.

Snahou hnutí kvalifikovaných dělníků z knihtiskáren nebylo pouze dosáhnout regulace maximální pracovní doby a minimální mzdy, ale i obecné a udržitelné vyrovnaní nepoměru mezi mocí principálů a pomocníků v rámci jejich oboru. Tento cíl někteří z aktérů typografického hnutí vyjadřovali touhou po obnovení systému postulátu, který určoval poměry v knihtiskárnách německého kulturního okruhu do počátku 19. století. Jiným a do budoucna stále významnějším nástrojem na narovnání poměru sil byla ale diskuze o podobě organizací, které mají zastupovat zájmy oboru. V revoluci se poprvé začala mezi knihtiskařskými dělníky plošně prosazovat idea odborové „asociace“ sdružující pouze kvalifikované dělníky, jež měla nahradit tradiční model „korporace“, jež zahrnovala veškeré aktéry knihtisku od vyučených kolegů až po principály. Nelze však říct, že by představa „asociace“ nenávratně zvítězila. To nezpůsobil pouze odpor principálů a úřední zákazy. I mnohým pomocníkům stále konvenovala představa harmonických vztahů v knihtiskárnách, které je odlišovaly od chaosu ostatního industriálního světa. Rovněž i během vzájemných konfliktů obě strany argumentovaly vzájemnou úctou. Oba koncepty typografické socializace tak i nadále kráčely spolu a mnohdy ani nemusely být v rozporu.

V každém případě ale typografické hnutí na lokální i obecné úrovni dosáhlo významných úspěchů a rozvinulo mnoho nástrojů, které se staly inspirací pro ostatní dělnické hnutí a moderní svět práce a i dnes jsou stále platná. Jejich kvalifikace, silná oborová solidarita fungující na velkém geografickém prostoru a nenahraditelnost při výrobě tištěného slova jim umožňovala posouvat hranice možného v rámci pracovních vztahů, které v kapitalismu poloviny 19. století byly nazírány jako výhradní projev svobodné vůle dvou individuí (tedy zaměstnanec a zaměstnavatel), jíž nemá ovlivňovat žádná vnější kontrola nebo regulace:

1. Prvním nástrojem regulace pracovních vztahů, které typografové za revoluce úspěšně používali a rozšířili, byly kolektivní smlouvy. Většině typografických komunit, které se o to pokusily, se podařilo „tarifu“ dosáhnout, často dokonce pouhým vyjednáváním bez nutnosti vstoupit do stávky.

2. Představa oborové harmonie uplatňující se například ve snaze o smírné řešení konfliktů vedla v typografickém oboru k ustanovení vyjednávacích praktik, které předcházely konfliktům a umožňovaly vzájemnou diskuzi o situaci oboru. Sociální dialog byl tak druhým odkazem činnosti typografických dělníků za revoluce.

3. Třetím je pak výstavba odborových organizací a dokonce i národních odborových svazů. Ve všech německých státech byli jedinými dalšími dělníky, kterým se podařilo

zformovat odborový svaz (stejně jako například družstevně vlastněný podnik), pracovníci tabákových závodů.²⁸⁷

Zbývá vyřešit poslední a vzhledem k tomu, jak je koncipovaná tato práce, i nejdůležitější problém: vztah typografů a jejich snah o zlepšení poměrů v jejich oboru k ostatnímu dělnictvu a dělnickému hnutí.

Pro aktivitu dělnictva v letech 1848–1849 ve sledovaném geografickém prostoru bylo typické zakládání spolků v čele s muži, kteří pocházeli z měšťanského prostředí a kteří poskytovali dělníkům světonázorový kompas a také vytyčovali hranice jejich potenciálně nebezpečné politické imaginaci v sociálně nestabilní době. Zatímco někteří přední dělničtí vůdci tuto praxi kritizovali, tak typografové sdružení v lokálních spolcích ji naopak podporovali a zvali různé vzdělance, aby přednášeli na půdě jejich spolků, pomáhali jim formulovat požadavky nebo psali do jejich časopisů. Do tohoto hodnotového rámce také patřila zdůrazňovaná blízkost k majitelům knihtiskáren.

To, co jinde mohlo být spatřováno jako akt měšťanského paternalismu a třídní dominance, se v případě typografických spolků stalo projevem vlastní kulturní úrovně a dokladem blízkosti ke světu vzdělanosti, umění a vědy. V prostředí typografů také byly více než u jiných dělníků zdůrazňovány měšťanské hodnoty jako duchovnost, stavovská čest či maskulinně podmíněná racionalita, které je měly rovněž odlišovat od ostatních dělníků, které již měl ovládnout „hrubý materialismus“. Jednalo se tak o moderní pokračování staré knihtiskařské oborové mytologie.

Typografové se v době revoluce rozhodně nemínili stát součástí širší dělnické platformy. Naopak cítili a proklamovali, že sdílejí hodnotové a myšlenkové obzory spíše se spisovateli a univerzitními studenty než například s textilními dělníky. Proto se jejich novinové články nebo statuta jejich spolků nikdy ani nedotkly situace nekvalifikovaných dělníků (a především dělnic) v knihtiskárnách. Sice s nimi sdíleli pracoviště, přesto se mělo jednat o úplně jiný svět a typografové dělali vše pro to, aby do něj nepatřili. Pokud ale lokální typografická hnutí v revoluci měla možnost navazovat na předbřeznovou tradici veřejné činnosti (typicky v Lipsku), tak se stávala součástí národní (německé) měšťanské kultury.

Přes všechny tyto fenomény i typografické hnutí vyprodukovalo jedince, kteří plédovali za „zboření zdí kastovníctví“ nebo „probuzení“ z krásného, ale již poněkud dlouhého snu o umělecké podstatě vlastní práce. Podle hrstky těchto aktivistů se měli typografové naopak připojit ke spojeným snahám ostatního dělnictva, které navíc měli typografové pro svou

---

²⁸⁷ J. SCHMIDT, *Brüder, Bürger und Genossen*, s. 297–298.

inteligenci vést. Typografové přesvědčující své kolegy o připojení k ostatnímu dělnickému hnutí však byli zpravidla zcela neúspěšní. Nejzajímavější dobový podporovatel těchto snah, vídeňský sazeč J. H. Hillisch, byl pro tyto názory veřejně vysmíván a ponižován. Jiná situace však nastala, když se typograf (zpravidla sazeč) rozhodl, že nebude směřovat apely k dělnickému spojení mezi své kolegy z knihtiskáren, a naopak se přidá k budování jednotného dělnického hnutí, ač bez účasti svých kolegů. Takový aktér naopak velmi rychle vystoupal do vedoucích pozic spojených snah dělníků. Hillisch byl členem výboru vídeňského všeobecného spolku, Skrobek vedl saské dělnictvo a Stephan Born se dokonce stal předsedou prvního spolkového svazu všech německých dělníků.

Strategie a reprezentace knihtiskařského hnutí v letech 1848–1849 předurčily také jeho podoby v období obnovených dělnických snah po roce 1860, kterému se bude věnovat následující kapitola. Pilíři typografického hnutí se staly disciplinované odborové organizace, silná oborová solidarita kombinovaná s aristokratickým distancem od ostatního dělnického světa, dobré vztahy s principály na základě společně vyjednaných a pravidelně se obnovujících kolektivních smluv a s tím související všudypřítomná demonstrace vlastní příslušnosti ke světu měšťanské kultury.

Pro ostatní dělnické obory se typografické dosažené odborové mety staly nedostižným vzorem. Zároveň ale bylo jasné, že dříve nebo později se elitářské praktiky, které stály za úspěchy typografů, stanou předmětem ostré kritiky ze strany ostatního a stále sílícího dělnického hnutí. V následujících desetiletích tak docházelo mezi typografy k dalším posunům v promýšlení vlastní pozice a možných solidárních aliancí.

4. Od liberální svépomoci k tarifním společenstvím (1860–1890)

4.1 Probuzené dělnické hnutí a obnovení veřejných aktivit typografů (1860–1870)

Úkolem následující podkapitoly bude analyzovat typografické veřejné aktivity v šedesátých letech. Předchozí období padesátých let nebylo v této práci blíže sledováno, jelikož dělnické politické spolky a jiné veřejné aktivity dělnictva byly v rámci kontrarevoluční a restaurační politiky států Německého spolku po roce 1849 postupně potlačovány a roku 1854 oficiálně zakázány. V Rakousku byla jediným povoleným typem dělnického spolčování takzvaná bratrstva katolických tovaryšů, která se zde začala zakládat po agitační cestě katolického kněze z Kolína nad Rýnem Adolfa Koplinga. Takový spolek vznikl roku 1852 i v Praze.¹ Uvnitř dělnictva jako celku není možné v padesátých letech vysledovat společné vědomí. To však neznamená, že nedocházelo ke konfliktům a vyjednáváním o podmínkách práce. Byly však lokálně a oborově omezené a zprávy o nich se nezachovaly v tisku, ale spíše v zápisech policejních orgánů. I v padesátých letech pokračovala dále svépomocná aktivita typografů uvnitř jejich spolků nebo minimálně v rámci podpůrných pokladen jednotlivých podniků. Ani v čase persekuce dělnictva tak typografové nepřišli o své tradiční výdobytky. V roce 1852 ale pod tlakem persekuce v Německu rozpustili svou centrální odborovou organizaci (Svaz Gutenberg) a teprve až roku 1866 se podařilo myšlenku celoněmecky řízené spolupráce knihtiskařských spolků obnovit ve Svazu německých knihtiskařů.²

Výklad v této podkapitole postupuje od obecného ke konkrétnímu. Nejprve budou představeny různé ideologie okolo sociální otázky, jež se začaly prosazovat od konce padesátých let, a jejich reflexe v české společnosti a mezi českými dělníky (především) v Praze. Oproti předbřeznové době a revolučnímu období již rozvíjení sociálních a socialistických myšlenek neprobíhalo v německém kulturním okruhu na základě francouzských vzorů. Začali se zde prosazovat němečtí myslitelé, jejichž sociálně emancipační teze byly doprovázeny i úvahami o pozvednutí německého národa jakožto přirozeně kulturnětvorného elementu v regionu. To komplikovalo jejich akceptaci v českém dělnickém hnutí, jež bylo na úplném

---

¹ Wolfgang ABENDROTH, *Einführung in die Geschichte der Arbeiterbewegung. Von den Anfängen bis 1933*, Heilbronn 1988, s. 79; Jiří KOŘALKA, *Češi v Habsburské říši a v Evropě 1815–1914. Sociálněhistorické souvislosti vytváření novodobého národa a národnostní otázky v českých zemích*, Praha 1996, s. 242.

² G. BEIER, *Schwarze Kunst und Klassenkampf*, s. 326. K okolnostem vzniku Svazu německých knihtiskařů v roce 1866 viz oddíl 4.2.1.

počátku a nemohlo navázat (na rozdíl například od dělnických aktivit ve velkých německých a rakouských městech) na starší tradice z dob revoluce.

Po představení základních dobových koncepcí dělnického hnutí a jejich ideologických štěpných linií (4.1.1) budou blíže analyzovány svépomocné a kulturně politické aktivity typografů (4.1.2). Konkrétně zde budu sledovat činnost nově založených spolků pro další vzdělávání knihtiskařů a písmolijců (Lipsko 1862, Vídeň 1864 a Praha 1865) a jejich časopisů (v Lipsku založen 1864, ve Vídni 1865, resp. 1867 a v Praze 1863). Vedle rozvíjení nekonfliktní socializace typografové navazovali na své tradice úspěšných odborových organizací a také se seznamovali se současnými radikálními myšlenkami, jak ukáže rovněž oddíl 4.1.2. Tyto aktivity nakonec vyústily ve třech sledovaných městech do všeobecných stávek místních typografů (Lipsko 1865, Praha 1869, Vídeň 1870), jež se ve všech třech kontextech jeví jako přelomové, a to nejen pro typografy, ale pro celé lokální dělnické hnutí (4.1.3). Během studia těchto tří stávek jsem zaznamenal, že se ženská práce v knihtiskárnách stala poprvé důležitým tématem typografických periodik. Z toho důvodu je ženské práci v knihtiskárnách věnovaný poslední oddíl této podkapitoly (4.1.4).

4.1.1 Ideologická mapa německého dělnického hnutí po roce 1860 a jeho recepce v Praze

Na počátku šedesátých let 19. století se v německých státech stejně jako v podunajské monarchii opět probudil politický život. V padesátých letech sice byl po porážení revoluční vlny let 1848 a 1849 zcela potlačen, na druhé straně však bylo zákonodárství tohoto období velmi liberální v ekonomické oblasti. Definitivně byly rušeny cechy (v Rakouském císařství roku 1859, v Saském království roku 1861) a vnitřní cla jako překážky „svobodnému“ obchodu. Dále vznikaly velké tovární komplexy i první akciové společnosti.³

Tyto změny ovlivnily i sociální skladbu stále se formujícího dělnictva a dělnického hnutí. Zatímco v době předbřeznové a během revoluce byli hlavními nositeli odporu proti novým socioekonomickým pořádkům proletarizovaní řemeslní tovaryši a mistři, kteří požadovali marginalizaci či úplné odstavení strojové výroby a zachování cechovní ochrany své živnosti, nyní se jimi stávali kvalifikovaní tovární dělníci.⁴ V požadavcích dělnického hnutí šedesátých let se již neobjevovala touha návratu do patriarchálních předkapitalistických poměrů, jako tomu bylo ještě zčásti v době revoluce. Zároveň ale na počátku šedesátých let po období nuceného ustrnutí nebylo vůbec jasné, jakým směrem se mladé hnutí ubere. Pouze jedna

---

³ Christoph STÖLZ, *Die Ära Bach in Böhmen*, München – Wien 1971, s. 73–81.

⁴ Ralf HÖFFROGGE, *Sozialismus und Arbeiterbewegung in Deutschland und Österreich. Von den Anfängen bis 1914*, Stuttgart 2017, s. 57.

věc byla jistá: dělnictvo z velkých továrních komplexů i menších dílen bude hrát v politickém, kulturním a ekonomickém životě společnosti stále důležitější roli.

Jaké tedy mělo mladé hnutí možnosti? Kde mohlo čerpat inspiraci pro své požadavky či dokonce pro svůj program, když hranice politických ideologií byly stále velmi rozostřené? Následující řádky poskytnou základní mapu idejí okolo sociální otázky, jež na počátku šedesátých let rezonovaly v německém kulturním prostoru.

1. Karel Marx s Friedrichem Engelsem se po porážce revoluce usídlili v Anglii, kde dále precizovali svůj program revolučního komunismu a dialektického materialismu. Pomalu opouštěli dikci revolučního chilialismu a mesianismu typického pro předbřeznový socialismus a naopak oporu pro své teze nalézali ve vědecké (sociologické a ekonomické) argumentaci. Ve středu jejich analýz nadále stála teze, že základním sociálním pohybem moderní doby je polarizace vlastníků a ne-vlastníků výrobních prostředků. Společnost se tak postupně měla rozpadat do dvou skupin, buržoazie a proletariátu. Dělníci vyrábí nadhodnotu, kterou používá kapitalista pro akumulaci kapitálu. Uvnitř kapitalismu ale vyrůstají podmínky pro revoluční vzepětí proletariátu, jelikož si každá společenská formace zákonitě vyrábí své vlastní hrobníky. Ve feudalismu to byla buržoazie, nyní to měl být proletariát. Postavením každé nové továrny, položením každého dalšího kilometru železnice síla třídy proletářů nabývá na síle. Po revoluci a převzetí moci proletariátem bude následovat takzvaná „diktatura proletariátu“ – ta bude také poslední funkcí státu, který měl být podle Marxe a Engelse vždy instrumentem třídní nadvlády.⁵ Po období diktatury proletariátu bude následovat konečné odumření („Absterben“) státu a vytvoření beztřídní společnosti, jež mělo znamenat v podstatě konec dějin.⁶

Jejich myšlenky byly ale mezi dělnictvem v německých státech a podunajské monarchii na počátku šedesátých let stále prakticky neznámé, k čemuž přispělo i důkladné rozmetání německé buňky Svazu komunistů v rámci kolínského procesu v roce 1852. Jejich spisy byly čteny úzkou skupinou filozofujících revolucionářů a jako „státu nebezpečné“ také státními orgány. Ani Mezinárodní dělnické sdružení (takzvaná První internacionála), které bylo roku 1864 založeno v Londýně, nezískalo zprvu ohlas mezi dělníky z Berlína, Lipska, Prahy, Liberce nebo Vídně kvůli svým programovým prohlášením, nýbrž díky ochotě hmotně podpořit stávkové akce v regionu. Marxistický socialismus, navíc značně modifikovaný, získal dominantní postavení mezi dělnictvem až v devadesátých letech 19. století, čemuž bude věnována následující kapitola.

---

⁵ Ač Engels po smrti Marxe měl stále blíže k teoriím, jež prosazovaly legální (parlamentní) postup dělnictva k uskutečňování socialismu, čímž vlastně počítal se zachováním (a posilováním) státu.

⁶ Helga GREBING, *Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung*, München 1971, s. 53–57.

2. Další programové teze, jež zatím nenašly mezi dělnictvem očekávaný ohlas, vypracoval mohučský katolický kněz a biskup Wilhelm Emmanuel von Ketteler. Dělnická otázka pro něj byla součástí širší otázky sociální, za jejíž zrod měl být podle něj zodpovědný „antikřesťanský“ liberalismus. Odpor k liberalismu byl také jeho nevýraznějším pojítkem s dobovými socialistickými teoriemi. Na rozdíl od svých soupeřů z řad katolických konzervativců si uvědomoval, že návrat do bezpečí a řádu stavovské společnosti feudálně-cechovních pořádků již není možný. Jeho spis z roku 1864 *Dělnická otázka a křesťanstvo (Die Arbeiterfrage und das Christentum)* byl na jedné straně teologickým výkladem moderní sociální otázky s dikcí homilie, kdy Ketteler například napsal, že „[p]ouze Ježíš Kristus, syn Boží, může v budoucnu pomoci dělnickému stavu.“ Na druhé straně obsahoval mnoho praktických nástrojů na řešení sociální otázky.

Tím nejdůležitějším návrhem bylo zakládání výrobních družstev, v nichž by dělníci měli být činní jako samostatní podnikatelé. Tato družstva měla být financována prostřednictvím dobrovolných křesťanských darů, a nikoliv se státní podporou, jak navrhovali již někteří dělníci vůdci v době revoluce 1848–1849 a v šedesátých letech nejvýznamněji Ferdinand Lassalle.

Německé katolíky však Kettelerovy plány na budování družstev založených na křesťanské lásce zprvu příliš neoslovily a jeho význam byl zpětně doceněn až po vydání encykliky *Rerum Novarum* roku 1891, v níž dal papež Lev XIII. podnět k budování křesťanský orientovaného dělnického hnutí.

Ketteler se již roku 1865 vyslovil pro státní sociální zákonodárství a legalizaci odborových organizací. Roku 1869 pak pronesl před 10 000 dělníky řeč, známou později pod titulem *Magna charta křesťanského dělnického hnutí*. Zde stanovil hlavních pět bodů sociálně křesťanského programu, které měly v součinnosti prosazovat katolická církve a stát: 1. zvýšení dělnické mzdy, 2. snížení pracovní doby, 3. garance dnů odpočinku, 4. zákaz dětské práce a 5. zákaz práce matek a mladých dívek v továrnách.⁷ Bylo patrné, že i katolické sociální učení uznalo oprávněnost některých dělnických požadavků.

3. Prvním opravdu významným a recipovaným apoštolem socialismu se stal mezi německým dělnictvem v Rakousku i Německu již zmiňovaný Ferdinand Lassalle. Právě on zahájil proces odklonu dělnických spolků od liberálního tábora, i když jeho kariéra socialistického organizátora trvala pouhé dva roky v letech 1862–1864. V květnu 1863 založil v Lipsku Všeobecný německý dělnický spolek (Allgemeiner Deutscher Arbeiterverein,

---

⁷ H. GREBING, *Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung*, s. 57–59.

ADAV), který působil jako celoněmecký svaz dělnických spolků a zároveň také jako vůbec první sociálně demokratická strana v Německu.

Lassalle byl vášnivý řečník, krasoduch a dobrodruh, který zemřel tak, jak žil. Roku 1864 byl zabit v duelu snoubencem ženy, které vyznal lásku. Brzká smrt ještě posílila kult jeho osobnosti. Jeden současník dokonce připodobnil lassalleanské spolky k církvi, v níž je Ferdinand Lassalle Ježíšem.⁸ O Lassalovi bylo známo, že podporuje maloněmeckou (tedy bez českých a alpských zemí) verzi sjednocení Německa v čele s Pruskem. Na veřejnost se dokonce dostaly i jeho utajované schůze s kancléřem Bismarckem. Liberální odpůrci Lassalla ho proto často podezírali, že měl s Bismarckem chystat alianci dělníků a aristokracie proti nové třídě movité buržoazie. Rakouští liberální politici a novináři pak proti vídeňským lassalleanským spolkům na konci šedesátých let užívali základní argument, že jsou pátou kolonou bismarckovského průšáctví v Rakousku. To nebylo daleko od skutečnosti. Již roku 1859 přesvědčoval Lassalle Bismarcka, že Prusko musí Rakousko zničit a stát se dominantním aktérem ve středoevropském prostoru. Lassallův nástupce v čele lassalleánského hnutí Johann Baptist von Schweitzer dále rozvíjel myšlenku koalice dělnictva a pruské šlechty, která dá vzniknout mocnému německému státu ve střední Evropě.⁹

Podobně jako Marx hovořil i Lassalle o třídách a třídním panství, o vykořisťování či o nemožnosti zlepšení dělnických poměrů za kapitalismu. Rovněž jako Marx, avšak s jinými výsledky, došel ke svým teoriím studiem Hegela a anglické klasické ekonomie. Nejsilněji na něj zapůsobil David Ricardo, od kterého převzal teorii o železném zákonu mzdovém, podle níž je dělníkovi garantována v tržním hospodářství pouze minimální mzda, která mu zaručuje opatření základních životních potřeb k udržení schopnosti práce a reprodukce. Pokud dojde ke zlevnění těchto potřeb, zmenší se i jeho mzda.

Z toho důvodu Lassalle odmítal zakládání dělnických svépomocných potravinových družstev. Ta měla být dle něj naprosto neschopná zlepšit stav dělnictva, jelikož zlevnění potravin činností konzumních spolků by vedlo ke zmenšení mzdy. Také varoval před tím, že družstva pomohou jen drobné části dělnictva, která se tak stane dělnickou aristokracií a ostatním se povede ještě hůře. Tuto otázku ostatně za revoluce řešil již Stephan Born. Družstva se ale zároveň stala jedním ze dvou základních pilířů Lassallova systému. Doufal ve fundamentální

---

⁸ O Lassalově životě, jeho myšlenkách a posmrtném kultu mezi dělníky inovativně psala Sabine HAKE, *The Proletarian Dream. Socialism, Culture, and Emotion in Germany, 1863–1933*, Berlin – Boston 2017, s. 120–137.

⁹ Wilhelm WADL, *Liberalismus und soziale Frage in Österreich. Deutschliberale Reaktionen und Einflüsse auf die frühe österreichische Arbeiterbewegung (1867–1879)*, Wien 1987, s. 167; Jiří KOŘALKA, Vznik eisenaušské sociální demokracie roku 1869 a otázka Rakouska, *Československý časopis historický* 4, 3/1959, s. 436–463, zde s. 438–439.

přestavbu struktury výroby prostřednictvím státem podporovaných družstevních asociací. Kolektivně vlastněné a státem dozorované podniky měly v jeho systému postupně nahradit tržní soutěž a dát vzniknout socialisticky organizovanému hospodářství.

Současná vládnoucí třída, tedy bohatá buržoazie, argumentoval Lassalle dále, však samozřejmě neměla nejmenšího zájmu na zakládání takovýchto podniků. Z toho důvodu muselo dělnictvo nejprve (a za všech okolností mírovou cestou) ovládnout stát. Lassalle v jistém smyslu zbožštil stát, podle něj se lidská individualita a svoboda mohou naplno prosadit teprve v rámci státu. Zde tkvěl základní rozdíl od dobového liberalismu, který svobodu chápal jako svobodu *od* státu, a rovněž od Marxe, jenž chápal stát téměř za všech okolností jako nástroj panství člověka nad člověkem, které nakonec bude třeba úplně zrušit. Právě zde byl základ druhého pilíře Lassalova systému: úkolem dne dělnické třídy mělo být založení samostatné dělnické strany, která bude nejdříve veškerou svou energii věnovat boji za všeobecné a rovné volební právo, aby následně tato dělnická strana mohla ovládnout důležité zákonodárné orgány a zahájit přechod na novou socioekonomickou strukturaci společnosti.¹⁰

4. Lassallovým hlavním protivníkem v boji o vliv mezi dělníky se v první polovině šedesátých let nestali hlasatelé internacionální socialistické revoluce ani mohučský katolický biskup, ale liberální iniciátor dělnických svépomocných aktivit Hermann Schulze-Delitzsch.

Hermann Schulze se po revoluci jako zklamaný liberální poslanec pruského sněmu propuštěný ze státních služeb vrátil do rodného saského městečka Delitzsch (odtud také jeho přízvisko) severně od Lipska. V Delitzsch a okolí začal zakládat a podporovat družstevnické svépomocné organizace. Šlo o různé úvěrní spolky, družstva podporující své členy v nemoci, spotřební spolky, surovinová či výrobní družstva. Od roku 1854 vedl časopis o svépomocném družstevnictví a roku 1859 dokonce založil Svaz družstevních spolků. Období restaurace padesátých let, které nepřálo politice, avšak bylo otevřené novým idejím v hospodářské oblasti, využil k podpoře a úspěšnému šíření myšlenky družstevnictví a jeho uvádění do praxe. To také ale znamenalo, že jeho koncept družstev již byl zcela prost politických konotací a rozhodně nenavazoval na myšlenky Stephana Borna nebo Rochdalské družstvo poctivých pionýrů, symbol dělnického družstevnictví, založené roku 1844 v Anglii a pracující s koncepty britského utopického socialisty Roberta Owena.¹¹

---

¹⁰ H. GREBING, *Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung*, s. 52.

¹¹ W. WADL, *Liberalismus und soziale Frage*, s. 164.

Hermann Schulze-Delitzsch byl přesvědčený liberál v politických i ekonomických otázkách.¹² Minimálně do krachu vídeňské burzy v roce 1873 byl co nejtenčí stát pro většinu liberálů také garancí svobody a společenského pokroku. Takový stát sice nepomáhal lidem v nouzi, zároveň ale nezakazoval politické spolky a diskuzní kluby. Bylo by však nespravedlivé a ahistorické sociálně ekonomickou koncepci liberalismu 19. století obviňovat z toho, že pouze legitimizovala nové nerovnosti vzniklé rozmachem industriálního kapitalismu. Sociálně ekonomickou doktrínu liberalismu 19. století je možno kontextualizovat pomocí teorie harmonismu francouzského ekonoma Fréderica Bastiata, jehož stěžejní dílo *Harmonie économiques* vyšlo roku 1850. Schulze-Delitzsch se stal nadšeným ctitelem a šířitelem jeho odkazu v Německu, vedle podpory družstevnictví byl také členem Německé společnosti pro volný trh.¹³

Schulze-Delitzsch tak proti Lassallově mzdové teorii vycházející z myšlenek Davida Ricarda postavil právě Bastiatův harmonismus.¹⁴ Ve stručnosti tato teorie říká, že následkem soutěže zájmů individuů není rozpad společnosti do antagonistických sociálních skupin, ale naopak společenská rovnováha, harmonie. Vzájemné soupeření zájmů mělo zároveň zaručovat neustálý společenský a ekonomický pokrok. Z toho důvodu bylo přání Schulze-Delitzsche, aby se z každého dělníka stal podnikatel mající svůj podíl v nějakém družstevním podniku. Jako v pokrok věřící liberál doufal, že se díky rozšíření družstevního podnikání celá společnost postupně stane středním stavem. Právě rozpadání společnosti do dvou tříd vykořisťovaných a vykořisťovatelů, které popisovali ve svých analýzách socialisté, bylo pro liberální myslitele nepřijatelné, jelikož ohrožovalo univerzální a třídně nepodmíněné zájmy svobody a pokroku. Podle Schulze-Delitzsche dokonce neexistovalo nic jako dělnický zájem, pouze zájmy celé společnosti.

Hospodářská soutěž se tedy stala Schulze-Delitzschovým lékem na sociální neduhy. Jeho družstevnické asociace měly pomáhat všem manuálně pracujícím a drobným živnostníkům, aby se vyrovnali síle vznikajícího velkého kapitálu. Zcela ve shodě s harmonismem však u Schulze-Delitzsche (na rozdíl od jiného otce německého družstevnictví Friedricha Wilhelma Raiffeisena) není možné nalézt vyjádření asociujícího družstva s altruismem, společenskou solidaritou či láskou k bližnímu. Egoismus a individualistické sledování vlastního prospěchu a zisku bylo pro otce německého dělnického družstevnictví jedině společensky

---

¹² Werner CONZE, *Möglichkeiten und Grenzen der liberalen Arbeiterbewegung in Deutschland. Das Beispiel Schulze-Delitzschs*, Heidelberg 1965, s. 5.

¹³ W. CONZE, *Möglichkeiten und Grenzen*, s. 15.

¹⁴ W. WADL, *Liberalismus und soziale Frage*, s. 167.

prospěšné chování. Sám k tomu v jedné přednášce pro berlínský dělnický spolek, která vyšla v Lipsku v roce 1863 jako součást jeho stěžejního díla *Kapitola k německému dělnickému katechismu*, poznamenal:

„Bratrství, moji pánové, to je krásné a veliké slovo, které – a já to vím – plane ve všech vašich srdcích. Ano, moji pánové, avšak jeho zavedení jako hospodářského principu je neproveditelné.“¹⁵

Nejenom, že Schulze-Delitzsch odmítal státní zásahy do ekonomického života společnosti nebo v roce 1848 tak populární „právo na práci“ jako „zvrácenost“. Tuto pozici navíc radikalizoval tvrzením, že sami dělníci by s ohledem na vlastní zájmy měli odmítat, aby se stát vměšoval do jejich vztahů se zaměstnavateli, jelikož by „takový sociální stát byl rájem pro slabé a budižkničemy, zatímco činorodí a šikovní jedinci či lidé s podnikatelským duchem by byli v jejich rozvoji potlačováni a zdržováni.“¹⁶

Hermann Schulze-Delitzsch byl – a opět je tento termín nutno chápat dobově – liberálem levicovým. Nezastával pouze stanovisko svobody podnikání a trhu, ale i svobody odborových koalicí a dělnických spolků. Svoboda ekonomická měla být nezbytně doprovázena svobodou politickou. Schulze-Delitzsch ctil liberální demokratický odkaz revoluce 1848 a překračoval tak liberalismus továrních podnikatelů. Stále ale trval na přesvědčení většiny politických aktérů revolučních let, že zatím nepřišla vhodná doba, aby dělníci vstupovali do politiky, jelikož pro to nebyli vybaveni materiálně ani kulturně. V politice by nyní, argumentoval Schulze-Delitzsch, pouze hleděli, jak pomoci svému stavu, a na zájmy celku by nebrali ohled. Hesly liberálního dělnického hnutí se tedy měla stát svépomoc, soutěž, sebevzdělávání, píle a spořivost, tedy hlavní měšťanské ctnosti 19. století.¹⁷

Lassallový socialisticky reformní teorie „státní pomoci“ (Staatshilfe), a Schulze-Delitzschova liberální teorie „svépomoci“ (Selbsthilfe) se staly hlavními koncepcemi soupeřícími o vliv v dělnickém hnutí německých států i Předlitavska (specifikum českého případu ještě bude věnován prostor) zhruba do konce šedesátých let. V obou přístupech mělo

---

¹⁵ Orig.: „Dann, meine Herrn, Brüderlichkeit! Nun, das ist ein schönes und großes Wort, das ist ein Wort, das – ich weiß es – in Ihrer Aller Herzen zündet. Ja, meine Herren, aber als Wirtschaftsprincip, [...], da können wir die Brüderlichkeit unmöglich aufstellen.“ Hermann SCHULZE-DELITZSCH, *Capitel zu einem deutschen Arbeiterkatechismus. Sechs Vorträge vor dem Berliner Arbeiterverein*, Leipzig 1863, s. 91.

¹⁶ Orig. citátu: „Also ein Paradies für Schwache und Taugenichtse dieser sociale Staat, während Tüchtige und Geschickte, Menschen mit Unternehmungsggeist und Tatkraft dadurch in ihrem Aufschwunge gehemmt und gehindert werden [...].“ H. SCHULZE-DELITZSCH, *Capitel zu einem deutschen Arbeiterkatechismus*, s. 88–89.

¹⁷ Obecně k zformování měšťanských ctností srov. dílo Maria OSSOWSKA, *Měšťanská morálka*, Praha 2012 (původní vydání 1956).

klíčové postavení družstevnictví. V prvním případě měla družstva nahradit kapitalismus, ve druhém se měla egoistická soutěž moderního věku stát motorem rozvoje družstev.

Schulze-Delitzschovo pojetí družstevnictví udržující dělníka v bezpečné vzdálenosti od socialistické ideologie a politického života bylo dítětem kontrarevoluční doby. Mělo tak zpočátku o mnoho lepší výchozí možnosti, proto se začalo prosazovat již v padesátých letech. Podle první Schulze-Delitzschovy zprávy o svépomocných družstvech bylo v Rakousku k roku 1860 12 spolků, které přijaly jeho ideu svépomocného družstevnictví. V šedesátých letech následoval další rozvoj: k roku 1863 mělo být v Rakousku takových družstev již 18 a k roku 1867 se uvádí družstevních spolků 255 (170 úvěrových spolků, 72 konzumních spolků a 12 výrobních družstev), jež sdružovaly několik desítek tisíc lidí.¹⁸ I v německých státech se myšlenka družstevnictví šířila rychle. K roku 1864 bylo v německých státech již 455 spolků se 135 000 členů a 16 mil. tolarů kapitálu.

Drtivá většina dělníků nebyla ale ve finanční situaci, aby se stali členy výrobních družstev a jen malá část z nich si mohla dovolit mít podíl v různých konzumních spolcích. Většina členů svépomocných družstev se tak nerekrutovala z dělnických vrstev, nýbrž z řad řemeslníků a drobných živnostníků. Na druhou stranu dělníci přišli i bez Schulze-Delitzsche a jeho laissez-faire liberalismu na prospěšnost svépomocných aktivit. Různé podpůrné fondy („kasy“) pro nemocné a invalidní kolegy či na podporu pozůstalých rodinných příslušníků vznikaly živelně od počátku 19. století v prostředí průmyslových podniků.¹⁹

Boj mezi lassalleanskými a svépomocnými spolky v Německu začal již v první polovině šedesátých let a na přelomu let 1867 a 1868 se dostal i do Rakouska, jak bude v následujícím oddíle ukázáno na příkladu typografických spolků dalšího vzdělávání. V Rakousku před tím z důvodu přísného zákazu politiky pro dělníky žádný socialistický nebo politický dělnický spolek vzniknout nemohl, jedinou výjimkou v Rakousku byl lassalleanský spolek textilních dělníků v Aši, který vznikl v září 1863 ve skrytu před úřady na základě bezprostředního kontaktu se saskými socialisty.²⁰ Roku 1867 byla uzákoněna v Předlitavsku spolková a shromažďovací svoboda. Jako první na to zareagovalo vídeňské dělnictvo, jež založilo v prosinci 1867 Vídeňský spolek dalšího vzdělávání dělníků (Wiener Arbeiterbildungsverein). Právě tento spolek se stal centrem šíření socialistické ideologie mezi dělníky v Rakousku. Již na jeho zahajovací slavnosti byla liberální myšlenka svépomoci podrobena kritice. Od této chvíle proti lassalleanskému socialismu začal vystupovat i vídeňský liberální tisk.

---

¹⁸ W. WADL, *Liberalismus und soziale Frage*, s. 170.

¹⁹ W. CONZE, *Möglichkeiten und Grenzen*, s. 17.

²⁰ Zdeněk ŠOLLE, *Ke vzniku první dělnické strany v naší zemi*, Praha 1953, s. 41.

Od druhé poloviny šedesátých let začala na dělnictvo orientovat své politické aktivity dvojice August Bebel a Wilhelm Liebknecht. Jejich socialismus se stavěl proti pruské nadvládě a nějakou dobu rovněž prosazoval spolupráci s liberálními proudy. Roku 1869 pak založili v durynském Eisenachu socialistickou stranu, jež se programově přihlásila k První internacionále. Jejich vliv dosáhl i do Předlitavska, především Dolního Rakouska a severních Čech. Bebel s Liebknechtem, kteří teprve přivedli do německého prostoru významněji myšlenky marxismu, se stali dalšími konkurenty svépomocného hnutí (navazujícího na Schulze-Delitzsche) a lasselleánů.

Schulze-Delitzschovo popírání nutnosti i alespoň základního sociálního zákonodárství a jeho idea apolitického dělnického hnutí působily v období velkých stávek a několikatisícových dělnických shromáždění za všeobecné a rovné hlasovací právo na přelomu šedesátých a sedmdesátých let již velmi anachronicky. Aktivity dělnického hnutí v této době byly již neslučitelné s myšlenkovým korpusem Schulze-Delitzsche.

Roku 1873 krachem vídeňské burzy propukla zatím největší světová hospodářská krize. Většina výrobních spolků svou aktivitu ukončila na jedné straně kvůli malým finančním rezervám a také z důvodu nedostatečných znalostí družstevníků o vedení podniku v době krize. Několik výrobních družstev v Rakousku i Německu sice překonalo krizi, pro lidi práce to ovšem nebyla žádná výhra, jelikož tyto podniky obsadili noví akcionáři, kteří byli vůči blahu dělnictva zcela indiferentní a změnili je ve firmy, jejichž jediným úkolem bylo generovat zisk.²¹ Dělnickým družstevním spolkům nepomohl ani fakt, že předlitavský parlament, který až do roku 1879 ovládali němečtí liberálové, uzákonil právě roku 1873 družstevnický zákon.

Politická vyčpělost liberálního instrumentária pro dělnictvo spolu s nepříznivým ekonomickým cyklem zapříčinily úpadek svépomocných družstev v dělnickém prostředí. Idea družstevnictví orientovaného na výdělečnou, a ne pouze podpůrnou činnost, byla v socialistickém prostředí sedmdesátých let 19. století spíše utopickou vizí než programem pro praxi. Státní podporu dělnickým družstvům, kterou rozpracoval poprvé Lassalle, měly ale ve svém programu Bebelova a Liebknechtova Sociálně demokratická dělnická strana (SDAP, založena v Eisenachu 1869), celorakouská (zal. v Neudörflu v roce 1874) i československá (zal. na Břevnově roku 1878) socialistická strana.²² Praktická obnova družstevní myšlenky přišla až po roce 1890 se založením masového dělnického hnutí založeného na socialistických myšlenkách inspirovaných odkazem Karla Marxe.

---

²¹ W. WADL, *Liberalismus und soziale Frage*, s. 180.

²² Petr PROKŠ (ed.), *Politické programy Československé a Československé sociálně demokratické strany dělnické 1878–1948*, Praha 1999, s. 11, 13, 20.

V českých zemích bylo zasaženo sporem mezi svépomocí a státní pomocí ve druhé polovině šedesátých let především severočeské dělnictvo s centrem v Liberci udržující úzké kontakty se saským dělnickým hnutím, a dělnictvo na jižní Moravě s centrem v Brně, jež bylo navázáno na Vídeň. Co však etnicky české dělnictvo, jež mělo své centrum v Praze a středních Čechách? Konflikt mezi ideologiemi dělnického hnutí, které vycházely z učení Schulze-Delitzsche, Lassallea, potažmo Bebela a Liebknechta, zde nefungoval. Všechny tři proudy totiž stále explicitně počítaly s německým národem jako nejvyspělejším, a tudíž vedoucím živlem ve středoevropském prostoru. Lassalle a Schulze-Delitzsch podporovali vedoucí úlohu Pruska a duo Bebel – Liebknecht stále, jakožto věrní ctitelé demokratického odkazu německé revoluce 1848–1849, věřili ve vznik velkoněmeckého demokratického federativního státu, který bude zahrnovat alpské i české země.²³ Od počátku šedesátých let a s akcelerující tendencí po liberálních reformách v roce 1867 se ale v prostředí českého dělnictva v Praze a okolí začalo prosazovat české národní vědomí, jež bylo se socialismem obsahující velkoněmecké resentimenty v přímém rozporu. Teprve vznik Německé říše pod patronací Pruska v roce 1871 učinil konec velkoněmeckým tužbám (nikoliv však německému kulturnímu imperialismu) uvnitř socialistického hnutí.

K problematice formování českého samostatného dělnického programu je tak nutno přistupovat jinak než pouhou optikou recepce a metamorfóz sociálního učení liberalismu nebo socialismu. Ostatně ani na českou středostavovskou politiku šedesátých let není možné nahlížet jako na střet moderních politických ideologií ve své ideálně typické formě. Formování dělnického hnutí, středostavovské politiky a obecně české občanské společnosti splývá s formováním moderního českého programu a rovněž národa jako takového. Touha po povznesení národního společenství na roveň privilegovaných národů monarchie zasahovala všechny sféry českého veřejného života. Jejím následkem byl také silný ideologický synkretismus uvnitř formujících se politických táborů. Národně emancipační požadavky navíc v šedesátých letech (a v podstatě až do let devadesátých) splývaly se slovníkem emancipace všech sociálních vrstev. To je ostatně také důvod, proč v češtině po celé 19. století neexistovala ostrá sémantická hranice mezi pojmy „národ“ a „společnost“.

Ještě během revolučních let 1848–1849 se české dělnictvo ve srovnání s německým, kde na mnoha místech docházelo k syntéze demokratizačních, politických, sociálních i

---

²³ Jiří KOŘALKA, O vztahu národní a národnostní otázky v evropském dělnickém hnutí 19. století, *Revue dějin socialismu*, č. 5, 1968, s. 681–688.

národnostních požadavků, jevílo být nacionálně zcela indiferentní.²⁴ Podle dřívějších výzkumů pokračovala nacionální indiferentismus etnicky českého dělnictva i v padesátých letech.²⁵ Tato situace se ale rychle změnila po roce 1860, kdy začalo dělnické hnutí v Praze a okolí úzce spolupracovat s měšťanskou elitou prosazující státoprávní a národní zrovnoprávnění Čechů uvnitř habsburského soustátí.

V roce 1848 česká národně liberální elita definující moderní český politický program ještě nazírala na dělnictvo stejně jako na celý moderní průmysl s krajní nedůvěrou. Spíše u nich v náhledu na široké vrstvy českého národa dozníval romantismus jungmannovské generace, který za jádro českého národa označoval „zdravé“ venkovské obyvatelstvo, a nikoliv „zkažené“ proletarizované městské vrstvy. Situace se na počátku šedesátých let pomalu měnila. Zdá se, že si i elity české národní politiky postupně začaly uvědomovat, že český národ nebude schopen konkurovat německému živlu bez inkluzivnějšího pojetí národa, a tedy že česká věc nemůže uspět bez podpory stále rostoucí masy průmyslových dělníků.

Dále již neměl platit axiom české politiky z roku 1848, že vlastní dělnická aktivita nemá ohrožovat klidný průběh velké politiky či kontaminovat všeobecné národně politické požadavky. České národní hnutí, vyrovnávající se s vlastní slabostí ve srovnání s německými ekonomickými výkony, tak začalo samo vyprávět moderní industriální konflikt práce a kapitálu, ovšem pouze jako střetávání českých dělníků a jejich německých zaměstnavatelů. Dobovým kulturním vyjádřením tohoto narativu byl například první český moderní sociální román *Z malého světa* (1864) z pera Gustava Pflögera Moravského, popisující události živelné stávkou dělníků smíchovských kartounek v červnu 1844.

Nově ustanovená symbióza mezi českými emancipačními snahami a českým dělnickým hnutím s centrem v Praze nějakou dobu opravdu fungovala. Mělo se jednat o oboustranně výhodnou koalici. Dělnictvo mělo možnost v rámci různých festivů či demonstrací pečlivě zinscenovaných českou národní elitou sdělovat národu své sociální a politické požadavky a českému hnutí se rozšiřovala sociální základna. Na 3 000 dělníků z různých spolků se například účastnilo slavnosti položení základního kamene Národního divadla v květnu 1868. Zástupci českých dělníků také hovořili na takzvaných táborech lidu, sérii masových manifestací české jednoty v letech 1868–1871, které se konaly v reakci na státní dualismus Němců a Maďarů

---

²⁴ Viz podkapitola 3.1.

²⁵ Ch. STÖLZ, *Die Ära Bach in Böhmen*, s. 302.

uzákoněný roku 1867. Obzvláště zde jako mluvčí vynikali typografové Karel Ryba a Jan Bavorský.²⁶

Rovněž družstevnictví se těšilo mezi českou veřejností velké oblibě, zejména v prostředí měšťanské inteligence a drobných podnikatelů. Svépomocné aktivity byly mezi pronárodně aktivními Čechy chápány jako prostředek ekonomického povznesení českého národa, který zatím nemůže konkurovat německému kapitálu. Jen v Čechách bylo k roku 1867 180 družstev, což vídeňští němečtí liberálové pozorovali s krajní nervozitou.²⁷

Ze sociálně historického hlediska bylo vysoce pravděpodobné, že česká společnost vygeneruje muže, jenž bude mezi dělnictvem po vzoru Schulze-Delitzsche podporovat liberálně laděnou myšlenku družstevní svépomoci. V padesátých letech se stal František Cyril Kampelík, který měl na samém začátku revoluce roku 1848 epizodně na starost komunikaci s pražským dělnictvem, aktivním a významným propagátorem družstevnictví. Svůj koncept spořitelních a úvěrových družstev (pojmenovaných později na jeho počest kampeličky) nešířil však mezi dělnictvem, ale po vzoru F. W. Raiffeisena ve středostavovském rolnickém prostředí. Českým Schulzem-Delitzsem se tak stal jiný učenec, ekonom František Ladislav Chleborád.²⁸

Chleborád se dostal do kontaktu s pražským dělnickým hnutím zprvu téměř náhodou. Ideoví vůdci pražských dělníků chtěli koncem roku 1867 v reakci na liberální reformy povolující politickou činnost dělnictva založit dělnické noviny a hledali zástupce národní elity, který by svou autoritou takový list zaštitil a také by dělnictvu pomohl s vypracováním jejich programu. Patronace dělnických spolků a dalších aktivit veřejnými osobnostmi byla na počátku šedesátých let stále běžným fenoménem. Krejčovský dělník Jan Chleborád doporučil organizátorům pražského dělnictva pro tento úkol svého bratrance, ekonoma Františka Ladislava Chleboráda.²⁹ Chleborád jako národní liberál začal po vzoru Schulze-Delitzsche a Rochdalských pionýrů mezi dělnictvem propagovat ideu liberální družstevní svépomoci, kterou nazýval „tovaryšství podnikatelské“. Jeho idea družstevnictví se zakládala na nekonfliktní svépomoci, sebedisciplíně, vzdělávání a především národní jednotě. Sám k tomu napsal: „Dělnictvo musí si pomoci samo. Nejde ani s Delitzsem ani s Lassallem, nýbrž cestou vlastní se souhlasem národa československého.“³⁰

---

²⁶ K účasti českého dělnictva na táborech lidu viz J. KOŘALKA, *Češi v Habsburské říši a v Evropě 1815–1914*, s. 255–257. Obecné zasazení táborového hnutí do širšího kontextu sociokulturních změn uvnitř české společnosti provedl Jiří ŠTAIF, *Modernizace na pokračování. Společnost v českých zemích (1770–1918)*, Praha 2020, s. 198–205.

²⁷ W. WADL, *Liberalismus und soziale Frage*, s. 170.

²⁸ K jeho ekonomickým názorům viz Ilona BAŽANTOVÁ, *Družstevní a svépomocné koncepce v českém ekonomickém myšlení: vývoj názorů a pokusů o praktickou realizaci do roku 1948*, Praha 2002.

²⁹ Cyril HORÁČEK, *Počátky českého hnutí dělnického*, Praha 1933, s. 36.

³⁰ Tamt., s. 40.

V prosinci 1867 začaly pod jeho patronací (a redakcí Václava Petra, sazeče Koberovy Národní knihtiskárny) vycházet dělnické noviny *Dělník*. Rovněž se mu povedlo mezi dělnictvem zpropagovat myšlenku založení dělnického družstevního spolku. Tento spolek, posléze pojmenovaný Oul, byl slavnostně založen na počátku roku 1868 na Žofínském ostrově za přítomnosti 4 000 pražských dělníků. Jednalo se vlastně o první pražský dělnický spolek. Chleborádova zahajovací řeč na slavnosti byla v podstatě filipikou proti lassalleanismu³¹ a obecně socialismu. Argumentoval, že stát nemůže vynakládat prostředky na pomoc dělníkům, jelikož by pak nemohl v takové míře podporovat průmysl, čímž by se zpomalil pokrok společnosti, a tedy i pozvednutí dělnictva.³²

Oul byl nejdříve založen jako potravní konzumní spolek, dokonce byl pro něj najat prodejní prostor na Betlémském náměstí. Byl oslavován jako důkaz probouzení nižších složek národa. Družstevní myšlenka se šířila i na venkov. Česká družstva, nazvaná například Blahobyť, Bratroň, Včela a Kruh, však měla pouze marginální sociální základnu mezi českými dělníky, jelikož jejich členové byli hlavně ze středních vrstev.³³

Během roku 1868 začaly první spory uvnitř pražské pobočky Oulu. Jako problém nebylo spatřováno ani snad to, že Chleborád zahajoval schůze či manifestace „ve jménu Boha trojjediného a českých zemských patronů“. Mezi českými dělníky rostly hlasy především proti poměrům, ve kterých bylo dělnictvo pouze podřízeným a pasivním elementem uvnitř obecného národního hnutí. Mužům z dílen a továren se již přičilo hrát roli stafáže provolávající „Hurá!“ při různých přísahách, svěcení spolkových praporů či jiných národních slavnostech. I českým dělníkům přestával konvenovat patriarchální liberalismus jako jejich druhům v německých státech a Vídni.

V Praze a okolí se stal symbolem přežitého paternalismu právě Chleborád a jeho odpor k autonomní dělnické politice kombinovaný se ctižádostivou touhou zůstat nadále milovaným „otcem“ českých dělníků. Chleborád například na první všeobecné schůzi pražského dělnictva na Střeleckém ostrově v květnu 1868, prohlásil: „Chceme-li vskutku pomoci národu svému k státní moci, [...], nečinně to na cestě politické. Nejsme k tomu dosti vzdělaní a pomůžeme národu jinak více. Podporovati můžeme, ale odporovati nesmíme politice jeho.“ Na adresu vídeňských dělníků pak poznamenal, že si zvolili cestu, která „jest pro ně docela pochybená,

---

³¹ Formu slova „lassalleanismus“, označující ideologický směr odvolávající se na učení Ferdinanda Lassalleho, jsem zvolil dle Thomas WELSKOPP, *Das Banner der Brüderlichkeit. Die deutsche Sozialdemokratie vom Vormärz bis zum Sozialistengesetz*, Bonn 2000.

³² C. HORÁČEK, *Počátky*, s. 40.

³³ Tamt., s. 43.

tím více pak byla by pro nás.“³⁴ Rok 1868 však již nebyl rokem 1848, kdy se četná podobná prohlášení nesetkala s odporem.

V době odklonu pražských dělníků od Chleborádovy liberální svépomoci na čistě dělnických táborech v květnu 1869 padaly požadavky vyšších mezd, kratší pracovní doby nebo rozšíření volebního práva. Ale požadavek svobody pro český národ ve formě samostatnosti Koruny české jako předpokladu dělnických práv zůstal.³⁵ Z toho důvodu se zde neprosazovaly socialistické myšlenky rezonující ve Vídni, Liberci nebo Lipsku. Spory doprovázené ekonomickou krizí nakonec úplně ochromily činnost Oulu, jenž definitivně ukončil činnost po sedmi letech v roce 1875.

4.1.2 Ustanovení typografických spolků po roce 1860: strategie, ideologie, kultura

Kvalifikované typografické dělnictvo bylo i po roce 1860 typickou složkou dělnické aristokracie.³⁶ Spolu s L. Fasorou lze říci, že typografové představovali určitý „sociokulturní most“ mezi formující se dělnickou třídou a prostředím měšťanské inteligence.³⁷ V situaci šedesátých let 19. století, kdy různé složky dělnictva vzájemně ještě nesbližovala idea jednotného dělnictva nebo socialistická ideologie, toho stále nebylo mnoho, co by měli společného sazeči, z nichž ti nejlepší uměli sázet knihy v několika živých i mrtvých jazycích a u příležitosti různých vnitrooborových slavností pořádali plesy a deklamační slavnosti k počtě svého stvořitele Gutenberga, například s dělníky v textilním průmyslu. Jako příklad poměrů textilního dělnictva uveďme případ Josefa Hybeše, pozdějšího významného dělnického aktivisty a jednoho z prvních českých socialistů. Hybeš musel roku 1859 opustit ve svých devíti letech školní lavice a začít pracovat jako pomocník svého otce, proletarizovaného mistra tkalce, v továrně na výrobu gumových tkanin v rodných Dašicích.³⁸

Jeden důležitý fenomén ale světy elitních sazečů s ostatními dělníky spojoval: celoživotní zkušenost závislého námezdního vztahu.

Povaha typografické práce stála rovněž nadále někde na půli cesty mezi mechanickou tovární prací a uměleckým řemeslem. Po roce 1860 však typografické komunity v Lipsku,

---

³⁴ C. HORÁČEK, *Počátky*, s. 42; Celý proslov Chleboráda viz Jan BAVORSKÝ, Slavnost národní, *Dělník. Časopis věnovaný zájmům dělníků českoslovanských*, č. 13, 1. 6. 1868, s. 209–213.

³⁵ Zdeněk ŠOLLE, *K počátkům dělnického hnutí v Praze I.*, ČsČH 5/4, 1957, s. 664–687, zde s. 675.

³⁶ K pojmu dělnická aristokracie viz Lukáš FASORA, „Dělnická aristokracie“ a „subproletariát“ jako koncepční pojmy pro analýzu vzájemných vztahů měšťanstva a dělnictva v českých zemích v pozdním 19. století, in: H. Ambrožová – T. Dvořák – B. Chocholáč – L. Jan, P. Pumpr (eds.), *Historik na Moravě. profesor Jiřímu Malířovi, předsedovi Maticе moravské a vedoucímu Historického ústavu FF MU, věnují jeho kolegové, přátelé a žáci k šedesátinám*, Brno 2009, s. 377–390.

³⁷ L. FASORA, „Dělnická aristokracie“ a „subproletariát“, s. 278.

³⁸ Údaje k Hybešovi viz Lukáš FASORA, *Josef Hybeš (1850–1921). Život, dílo a mýtus*, Brno 2017, s. 35.

Vídni i Praze zastihly velké změny. Vrcholila industrializace knihtisku a rychlolis se stal již běžnou výbavou knihtiskáren. Zatímco před rokem 1848 a v době revoluce měly rychlolisy pouze kapitálově nejsilnější a největší podniky, tak po roce 1860 se již rychlolis stal nutnou součástí tiskáren. Tomu odpovídala i měnící se struktura zaměstnanců a zaměstnankyň v knihtiskárnách. V Lipsku se k roku třígrošové stávky (1865) nacházelo ve 42 podnicích již 156 jednoduchých a 7 dvojitých rychlolisů. Na konci roku 1869 mělo všech 38 vídeňských knihtiskáren alespoň jeden rychlolis. V Praze byla situace obdobná: k srpnu 1873 pouze tři z 29 zdejších knihtiskáren nedisponovaly rychlolisem.³⁹

K počtům typografických dělníků jsou dostupné následující údaje: v Praze na konci února 1865 pracovalo podle odborářské statistiky ve zdejších knihtiskárnách 205 sazečů, 81 tiskařů a 60 písmolijců. Celkově 346 kvalifikovaných typografů, na které připadalo 26 strojmistrů obsluhujících rychlolisy.⁴⁰ Ve Vídni na konci roku 1869 bylo podle odborářské statistiky 976 sazečů, 219 tiskařů, 126 písmolijců. Celkově tedy 1321 kvalifikovaných typografů. Na ně připadalo 95 strojmistrů.⁴¹ V Lipsku je doloženo na počátku šedesátých let zhruba 850 kvalifikovaných dělníků místních knihtiskáren.

Všeobecné rozšíření rychlolisů doprovázené alfabetizací obyvatelstva, liberalizací cenzury a s tím související rozmach denního tisku utvořilo v šedesátých letech již definitivně z knihtiskařského umění velký byznys. Z dílen se staly velké hierarchizované podniky a z principálů vlastníci největší podniky, jako Haasové v Praze či Brockhausové v Lipsku, bohatí podnikatelé a vlivné osobnosti veřejného života. To samozřejmě nezůstalo bez dopadu na identitu pracujících v knihtiskařských závodech. Ještě v době předbřeznové, kdy v Německu a Rakousku bylo jen pár kusů rychlolisů, se pracující nedefinovali jako dělníci, nýbrž jako umělci. O tom, zda vytvářejí umělecké předměty nebo pouhé tovární výrobky, pak knihtiskárenští dělníci živě diskutovali v revolučních letech 1848 a 1849, jak ukázala předchozí kapitola.

Tuto debatu pak znovu otevřeli na stránkách svých listů zakládáných během šedesátých let: v Lipsku vyšel na počátku roku 1863 poprvé časopis místních knihtiskařů a písmolijců

---

³⁹ Lipsko: H. ZWAHR, *Zur Konstituierung des Proletariats als Klasse*, s. 84; Vídeň: Zur Statistik der Buchdrucker und Schriftgießer in der österreichisch-ungarischen Monarchie. Beilage zu Nr. 39 des „Vorwärts“, *Vorwärts*, č. 39, 29. 9. 1870, s. 21–22; Praha: Statistika kněhtiskáren v Praze sestavená dne 25. srpna 1873, *Veleslavin*, č. 4, 28. 8. 1873.

⁴⁰ Stav pražských kněhtiskáren z r. 1865, *Veleslavin*, č. 24, 15. 9. 1865, nepag.

⁴¹ Zur Statistik der Buchdrucker und Schriftgießer in der österreichisch-ungarischen Monarchie. Beilage zu Nr. 39 des „Vorwärts“, *Vorwärts*, č. 39, 29. 9. 1870, s. 21–22, s. 116. Součet jednotlivých odvětví provedl J. R. Započítány tři kategorie: kvalifikovaní tiskaři, sazeči a písmolijci. Běžně uváděn počet typografů ve Vídni k roku 1870 „okolo 1500“. Je ale možné, že bývají do této skupiny započítáni i strojmistři a korektoři. Viz Karl HÖGER, *Aus eigener Kraft!*, s. 404. Höger také uvádí počet 51 vídeňských knihtiskáren.

nazvaný *Correspondent*, v Praze vydali knihtiskárenští dělníci svůj časopis *Veleslavín* poprvé na podzim 1863. Vídeňští kolegové založili svůj časopis nazvaný *Oesterreichische Typographia* na počátku roku 1865, ten však během roku 1866 zanikl. Na podzim roku 1867 pak vyšlo prvního čísla časopisu vídeňských typografů nazvaného *Vorwärts! (Kupředu!)*, jenž vycházel (vyjma let 1937–1945) až do počátku 21. století. Ve všech třech případech se jednalo o první oborové dělnické časopisy v německém, rakouském a etnicky českém kontextu po roce 1860, v českém případě se dokonce jednalo o vůbec první český dělnický časopis v české řeči.⁴²

V jednom ze svých úvodních článků o cílech časopisu redakce *Veleslavínu* pregnantně vyjádřila, co si myslí o spojování typografů s jinými dělníky: „[...] nehodláme psáti a vydávati list pro obyčejné dělníky, nýbrž pro nejpřednější pracovníky mezi všemi závody, z jichžto rukou vychází duševní potrava každého národa.“⁴³ Lipský *Correspondent* sice v programovém článku hlásil, že chce vydávat „noviny pro inteligenci“ („Intelligenzblatt“), kterou myslel německé příslušníky „našeho umění“, tedy knihtiskaře a písmolijce. Na druhé straně však postuloval, že čtenáře bude zpravovat i o „obecně dělnických záležitostech“.⁴⁴ Vídeňské *Vorwärts* na konci roku 1868 napsaly ještě jasněji: „Dnes již nejsme umělci nebo vzdělanci jako dříve, nýbrž dělníci, kteří musejí každý den bojovat o svůj chléb.“⁴⁵ Bylo tak patrné, že v Lipsku a Vídni kolegové navazovali ve svých reflexích, zda jsou typografové umělci nebo zda patří spíše do řad dělnictva, již na starší diskuze z revolučních a v případě Lipska dokonce předrevolučních let. Ovšem v případě pražských typografů toto téma, které jejich němečtí kolegové řešili již o dvacet let dříve, teprve čekalo na své otevření. V letech 1863–1866 (kdy časopis zanikl následkem krize po pruské okupaci Prahy a byl obnoven až roku 1872) se *Veleslavín* věnoval pouze „umění knihtlačitelskému“.

Ve všech případech typografické autoreflexe měli ale být typografové i nadále dělníci „nadaní duchovností“ či „nejinteligentnější a nejvzdělanější složka dělnického stavu“, jež má ukázat směr, kudy se má mladé hnutí dělnictva ubírat. Šlo tedy o elitářský distanc od ostatního „nekulturního“ dělnictva doprovázený přesvědčením o vlastním předurčení k vůdcovské roli.⁴⁶

---

⁴² Lipský *Der Correspondent. Wochenschrift für Deutschlands Buchdrucker und Schriftgießer* vyšel poprvé 1. 1. 1863, *Veleslavín: časopis pro umění kněhtlačitelské* vyšel poprvé 1. 10. 1863, Vídeňská *Oesterreichische Typographia: Zeitschrift für Buchdrucker, Schriftgießer, Xylographen und Lithographen* poprvé vyšla 15. 2. 1865 a zanikla 30. 6. 1866 a její nástupce *Vorwärts! Zeitschrift für Buchdrucker- und verwandte Interessen*, který byl rovněž vydáván vídeňským Spolkem dalšího vzdělávání knihtiskařů, dne 7. 11. 1867.

⁴³ Strojník a jeho vlastnosti, *Veleslavín*, č. 2, 15. 10. 1863, s. 16.

⁴⁴ Unser Programm, *Correspondent*, č. 1, 1. 1. 1863, s. 2.

⁴⁵ Orig.: „Heute sind wir nicht mehr Künstler, nicht mehr Gelehrte, sondern Arbeiter, die um das tägliche Brod kämpfen müssen.“ *Der Buchdrucker von einst und jetzt*, *Vorwärts*, č. 51, 17. 12. 1868, s. 218.

⁴⁶ Tento postoj velmi dobře vystihuje například článek *Die Avantgarde des Arbeiterstandes*, *Vorwärts*, č. 29, 16. 7. 1868.

Tento zdánlivý paradox byl typický již pro starou rodovou šlechtu, i typografové si tak postupně od ostatního dělnictva vysloužili pejorativní označení aristokratů práce.

Typografové byli první z dělníků, kteří se díky svým kontaktům v jiných vrstvách společnosti, úspěšným zkušenostem s prosazováním odborových požadavků za dob revoluce a obecně velkému duchu oborové sounáležitosti po obnovení veřejného života v šedesátých letech začali ozývat se svými požadavky. Ve všech třech sledovaných městech byli typografové prvními dělníky, kteří se po roce 1860 začali sdružovat v zájmových odborných spolcích. Na jedné straně v nich šlo o obecně kulturně vzdělávací aktivity (kurzy cizích jazyků, přednášky významných osobností, vydávání časopisů pro knihtiskaře), na druhé straně také vykazovaly svépomocnou materiální podporu pro cestující a nemocné kolegy, popřípadě dlouhodobě nemocné a penzionované kolegy nebo rodinné pozůstalé po jejich smrti. Není tedy divu, že typografové měli zdaleka nejvyšší míru organizovanosti mezi dělnictvem 19. století. Trend, který je statisticky doložitelný již od šedesátých 19. století, se udržel až do 1. světové války.⁴⁷

Roku 1859 byl v Lipsku založen vzdělávací spolek pro dělníky a řemeslníky a roku 1862 byl založen Spolek dalšího vzdělávání pro knihtiskaře v Lipsku (Forbildungsverein für Buchdrucker in Leipzig). Již na konci roku mohl spolek vykázat 700 členů z celkově 850 tamních knihtiskařů, tedy 82 %.⁴⁸ Před liberálními reformami v Předlitavsku v roce 1867, které znamenaly pro dělnictvo možnost pořádat demonstrace nebo zakládat politické spolky a časopisy, byly ve Vídni pouze dvě oborová dělnická sdružení a obě patřila místním knihtiskařům: Jednalo se o Podpůrný spolek pro knihtiskaře a písmolijce (zal. roku 1842) a Spolek dalšího vzdělávání pro knihtiskaře (Fortbildungsverein für Buchdrucker in Wien), který byl založen roku 1864. Lipský vzdělávací spolek stejně jako vídeňský byly původně založeny na myšlenkách liberální svépomoci Schulze-Delitzsche. V případě Vídně se také jednalo o jeden z mála dělnických spolků, který nebyl rozpuštěn během vlny perzekuce na přelomu let 1869 a 1870. Jeho výbor musel pouze slíbit, že činnost spolku nebude zahrnovat sféru politiky a náboženství.⁴⁹ Podle statistiky, již vypracoval Karl Höger,⁵⁰ bylo k polovině roku 1869 ze

---

⁴⁷ K poměru organizovanosti typografů vzhledem k dalším dělnickým odvětvím v Předlitavsku po roce 1900 viz Lukáš FASORA, *Dělník a měšťan. Vývoj jejich vzájemných vztahů na příkladu šesti moravských měst 1870–1914*, Brno 2010, s. 151.

⁴⁸ G. BEIER, *Schwarze Kunst und Klassenkampf*, s. 331. *Ein Vierteljahrhundert Vereinsgeschichte der Leipziger Buchdruckergehülften 1862–1887. Festschrift zu Feier des 25jährigen Bestehens des Vereins Leipziger Buchdruckergehülften*, Leipzig 1887, s. 6.

⁴⁹ W. WADL, *Liberalismus und soziale Frage in Österreich*, s. 171; K. HÖGER, *Aus eigener Kraft!*, s. 410.

⁵⁰ Karl Höger (1847–1913) byl vídeňský sazeč, první historik typografického dělnického hnutí ve Vídni a významný odborový organizátor a činník rakouské sociální demokracie.

zhruba 1500 kvalifikovaných dělníků v knihtiskárnách (sazečů, tiskařů, písmolijců, strojmistrů a korektorů) 80 % organizováno ve vídeňském knihtiskařském spolku pro další vzdělávání.⁵¹

I v Praze vykazovala typografická komunita od počátku šedesátých let zvýšenou aktivitu. Nejdříve to byla protestní akce proti poměrům v knihtiskárnách jako například v roce 1861 zde již vzpomínaná společná účast katolických, evangelických i židovských typografů na mši u Milosrdných bratří za zemřelé a živé typografy, jež se konala v pracovní době. Využití tradiční festivity k vyjádření kolektivního odporu bylo pro typografické prostředí typické. Za účast na této demonstraci, v podstatě několik hodin trvající symbolické stávce, přišlo několik typografů o práci. Vyhození z většiny působili v haasovské knihtiskárně. Na jejich počest bylo uspořádáno slavnostní rozloučení ve dvou pražských restauracích za mohutné účasti dalších kolegů. Jeden z nich, sazeč Alois Mareš, byl známý provokatér a agitátor, který při různých příležitostech chodil do knihtiskárny oblečený ve slovanské čamaře nebo sokolském kroji.⁵² Protestní rovina volby jeho oděvu byla v knihtiskárně u Haasů všem srozumitelná, jelikož rodinná strategie majitelů mocného polygrafického impéria spočívala v podpoře německé kultury (nakolik nezpochybňovala územní celistvost habsburské monarchie), rakouské státní identity a vždy zdůrazňované úctě a věrnosti k vládnoucímu rodu.

Vzpomínky na tyto události zaznamenal František Loh, tehdy faktor freundovské knihtiskárny,⁵³ a jeden z ústředních aktérů probuzeného typografického hnutí počátku šedesátých let. Loh sám také inicioval spolu se svým celoživotním přítelem Danielem Sluníčkem, dlouholetým faktorem knihtiskárny Eduarda Grégra, demonstrativní masovou účast pražských typografů v rámci mše u Milosrdných bratří v roce 1861. Specifikem mobilizace pražských typografů počátku šedesátých let tedy bylo, že v ní vůdčí roli zaujali pročesky orientovaní faktoři. To znamenalo, že probíhala většinou ve smírném duchu a také se vyznačovala postupným příklonem k české měšťanské kultuře, jako i aktivity ostatního dělnického hnutí v Praze.

Okolo Sluníčka a Loha se během roku 1861 utvořila skupina typografů, kteří diskutovali možnosti zlepšení poměrů kvalifikovaných dělníků v pražských knihtiskárnách. Ve skupině byl přítomný i Alois Mareš, který po vyhazovu od Haasů dostal zásahem sympatizujícího faktora místo v tiskárně Karla Bellmanna, nebo Jan Bavorský (Baborský), o pár let později vůdčí

---

⁵¹ Viz Karl HÖGER, *Aus eigener Kraft!*, s. 404 či lépe rozpracováno Josef EHMER, *Soziale Traditionen in Zeiten des Wandels. Arbeiter und Handwerker im 19. Jahrhundert*, Frankfurt am Main – New York 1994, s. 281.

⁵² Všeodborový archiv ČMKOS Praha, Inventář Polygrafické spolky a organizace, kart. T 25/78: F. Loh: Paměti na D. Sluníčka (1896), s. 5–6.

⁵³ Seznam pražských knihtiskáren k roku 1865 viz Přehled pomocnictva pražských knihtiskařů, písmolijců a dřevorytců, *Veleslavin*, č. 24, 15. 9. 1865, nepag.

osobnost celého českého dělnického hnutí v Praze. Skupina se nejdříve scházela po pražských hostincích, pro větší pohodlí a menší ekonomickou náročnost se pak jejím prozatímním hlavním sídlem stal Lohův byt.

Někdy ve druhé polovině roku 1861 poslali tito mužové uctívou žádost o zlepšení poměrů typografů adresovanou grémiu pražských majitelů knihtiskáren. Hlavní požadavek cílil na zvýšení mezd za tiskařské a sazečské práce. Jeden z bodů petice žádal grémium také o to, aby zřídilo všeobecný sociální fond pro nemocné typografy. Grémium všechny body petice odmítlo. V případě „podpůrné kasy“ principálové argumentovali, že by měli jejich zaměstnancům stačit kasy v jednotlivých knihtiskárnách (zdaleka ne všechny je měly) a že sami nic dalšího organizovat nebudou, avšak zároveň že nebudou bránit případné iniciativě svých zaměstnanců. Aktivní kolegové sdružení kolem Loha a Sluníčka se rozhodli, že tedy takovou kasu založí. Právě benevolence principálů tak stála na počátku prvního dělnického odborového spolku v Praze.⁵⁴

Ke konci roku 1861 se nejprve přesvědčili anketou po pražských knihtiskárnách, že místní kolegové o takový spolek stojí a následně vypracovali stanovy. Otázkou však zůstávalo, kde na takový podnik vzít finance. Jeden kolega přišel s nápadem, že by se mohl uspořádat reprezentační a zároveň benefiční typografický ples, jehož výtěžek by činil počáteční kapitál spolku. Zvolení typické měšťanské kratochvíle hrálo důležitou roli v kulturní reprezentaci typografů. Ples se konal 19. února na Žofíně a vydělal více než dostatečnou částku 600 zlatých. Po schválení stanov místodržitelstvím a grémiem principálů tak již založení spolku nic nestálo v cestě. Oficiální název spolku zněl Typografia. Dne 24. března 1862 byl zvolen výbor a během pouhého týdne ke spolku přistoupilo 219 kolegů, tedy zhruba dvě třetiny z celkem 300–350 kvalifikovaných zaměstnanců knihtiskáren a písmolijer v Praze šedesátých let. Za jednatele spolku byl zvolen Vojtěch Kubelka, ředitel místodržitelské knihtiskárny, za pokladníka F. Loh a za kontrolora D. Sluníčko. Jako protektora spolku členové výboru zvolili principála Karla Bellmanna, který podporoval jejich snahy a na své náklady vytisknul první stanovy spolku v německé a české verzi.⁵⁵ Na konci března 1862 tak vznikl nejstarší dělnický odborový spolek.⁵⁶

---

⁵⁴ Vladimír KRAUS, *Dějiny typografické besedy I (1862–1918)*, Praha 1998, s. 13–14.

⁵⁵ První rukopisné stanovy spolku viz Všeodborový archiv ČMKOS Praha, Inventář Polygrafické spolky a organizace, kart. T 3/1.

⁵⁶ V. KRAUS, *Dějiny typografické besedy I*, s. 14.

Již v březnu 1863 vykazovalo jmění spolku 1 500 zlatých.⁵⁷ Z toho důvodu mohl spolek schválit roku 1864 (s platností od května 1865) návrh Sluníčka na rozšíření podpory i pro práce neschopné a penzionované typografy a vdovy po pražských kolezích. Během roku 1864 také zazněly první plány na rozšíření činnosti spolku pro všechny české země, s tím však nesouhlasily lokální úřady a ani na tomto návrhu nepanoval konsenzus mezi pražskými kolegy.⁵⁸

Založení podpůrného spolku Typografia byl však pouhý začátek rozličných aktivit pražských typografů první poloviny šedesátých let. Roku 1863 byl iniciativou Josefa Mikuláše (Boleslavského), faktora Národní knihtiskárny Ignáce Leopolda Kobera, vydávající například *Riegrův slovník naučný*, založen již vzpomínaný list *Veleslavín* věnující se tradicím oboru, technologickým inovacím černého umění a zájmům českých typografů. Ten samý rok byl také založen Zpěvácký spolek pražských typografů.

Typografia sice úspěšně fungovala, avšak mezi pražskými typografy začala růst nespokojenost s tím, že výbor spolku tvoří vesměs faktori, jejichž hlavní pracovní náplní bylo ze své podstaty uskutečňování vůle majitele knihtiskárny. Na vedení Typografie se také snášela kritika z *Veleslavína*, že špatně hospodaří se spolkovým jměním. Výbor spolku se cítil osočováním dotčen a podal na redaktora *Veleslavína* Josefa Mikuláše žalobu. Nakonec však byl spor vyřešen mimosoudní cestou.⁵⁹

Na stránkách *Veleslavínu* bylo také často upozorňováno na problém, že se Typografie nedostatečně věnuje důstojnému kulturnímu vyžití a dalšímu vzdělávání pražských kolegů. *Veleslavín* proto uveřejnil stanovы spolku dalšího vzdělávání vídeňských typografů, který vzbudil zájem pražských kolegů o to, aby podobné uskupení vzniklo i v Praze. Po schválení stanov pražským místopředsedstvím a grémiem principálů byl tak založen v Praze na konci roku 1865 spolek dalšího vzdělávání pražských typografů, jenž dostal název Typografická beseda. Jeho program vycházel z činnosti vídeňského spolku. Předsedou spolku se stal redaktor a vydavatel *Veleslavína* Josef Mikuláš. Přes nedávné spory ve výboru zasedl i František Loh.⁶⁰

K březnu 1866, tedy tři měsíce po zahájení činnosti, spolek Typografická beseda vykazoval 147 členů, tedy necelou polovinu pražských typografů. Ovšem podle údajů pozdějšího významného funkcionáře Typografické besedy a prvního historika hnutí českých

---

⁵⁷ Všeodborový archiv ČMKOS Praha, Inventář Polygrafické spolky a organizace, kart. T 3/3: Zpráva pokladní za první rok fungování Typografie.

⁵⁸ V. KRAUS, *Dějiny typografické besedy I*, s. 23–24.

⁵⁹ Všeodborový archiv ČMKOS Praha, Inventář Polygrafické spolky a organizace, kart. T 25/78: F. Loh: Paměti na D. Sluníčka (1896), s. 8; Jan Evangelista VONDRUŠKA, *Stručný přehled činnosti ústředního spolku Typografická beseda v Praze od roku 1862 až do roku 1887*, Praha 1887, s. 38 a 41.

⁶⁰ J. E. VONDRUŠKA, *Stručný přehled činnosti ústředního spolku Typografická beseda*, s. 61–62.

typografů Jana Evangelisty Vondrušky⁶¹ měly spolky Typografia i Typografická beseda ke konci roku 1869 oba okolo 300 členů, což činilo zhruba 80–90 % pražských typografů.⁶² Většina kvalifikovaných dělnických zaměstnanců pražských knihtiskáren na konci šedesátých let tedy byla členy obou spolků. I přes počáteční třenice se Typografia a Typografická beseda nakonec roku 1871 spojily do jednoho spolku, který přijal jméno Typografická beseda a nadále vykonával podpůrné, vzdělávací, kulturní i odborové aktivity.

Kulturní a vzdělávací aktivity spolků dalšího vzdělávání typografů v Lipsku, Vídni i Praze spočívaly na liberálně pojatém sebevzdělávání a byly zapuštěné do měšťanské národní kultury, německé v případě Lipska a Vídně, české v případě Prahy. U lipských a vídeňských knihtiskařů se dá mluvit i o určité blízkosti k aktivitám ostatního dělnictva či o proklamování zájmu o „dělnickou věc“ už v první polovině šedesátých let, v pražském typografickém prostředí se taková blízkost či alespoň její momentální akcent dá nalézt až v době vrcholících odborových aktivit českého dělnictva i typografů od jara roku 1869, i když jedinci z řad typografů (především Karel Ryba, Václav Petr a Jan Bavorský) se v aktivitách spojeného dělnického hnutí angažovali již dříve.

Všechny tři spolky disponovaly knihovnou a čítárnou novin, pořádaly přednášky vědců a vzdělavců, vyučovaly cizím jazykům a jiným praktickým dovednostem (ve Vídni to k roku 1865 byly italština, francouzština, angličtina, účetnictví a stenografie),⁶³ pořádaly pravidelně různé zábavy ve prospěch svých sociálních fondů a každoroční slavnosti. V Lipsku byl například k prvnímu výročí trvání Spolku dalšího vzdělávání knihtiskařů v únoru 1862 uspořádán velký ples, který navštívilo přes 1500 osob a kde bok po boku (stejně jako roku 1840) tančili dělníci a principálové.⁶⁴ Ve Vídni každoročně slavili tři svátky: výročí založení vídeňského Spolku dalšího vzdělávání pro knihtiskaře a písmolijce, v červnu výročí narození Johannese Gutenberga (Gutenbergfest) a na listopad připadaly oslavy narození velkého německého spisovatele Friedricha Schillera. Na těchto oslavách pravidelně vystupoval

---

⁶¹ J. E. Vondruška (1843–1908) byl v první polovině sedmdesátých let jedno funkční období předsedou Typografické besedy, od konce šedesátých let také působil jako redaktor různých staročeských novin. Od konce osmdesátých let vedl *Typografické listy*, chránil zájmy majitelů knihtiskáren, a od roku 1891 vlastnil menší pražskou knihtiskárnu. Základní životopis viz Miroslav KRÁL, Jan Evangelista Vondruška: typograf, redaktor, nakladatel a vydavatel novin a časopisů, majitel knihtiskárny a spisovatel, in: *Podbrdsko: sborník Státního okresního archivu v Příbrami*, Příbram 2017, s. 59–102.

⁶² J. E. VONDRUŠKA, *Stručný přehled činnosti ústředního spolku Typografická beseda*, s. 52 a 91.

⁶³ Fortbildungsverein für Buchdrucker in Wien (ed.), *Zweiter Jahresbericht des Fortbildungsvereines für Buchdrucker in Wien*, Wien 1866, s. 9–10.

⁶⁴ Stiftungsfeier des Fortbildungs-Vereins für Buchdrucker zu Leipzig, *Correspondent*, č. 11, 13. 3. 1863, s. 41–43.

vídeňský mužský typografický pěvecký sbor, který byl založen roku 1864 a brzy měl na 150 členů.⁶⁵

Mezi pražskými typografy se těšily všeobecné oblibě ochotnické divadlo (největší úspěch sklízela fraška *Čech a Němec* od J. N. Štěpánka), tvorba živých obrazů, či maškarní plesy zvané „šibřinky“, jež v Praze nejprve zpopularizovala tělocvičná jednota Sokol. V řadách pražské Typografické besedy byli i pražští němečtí knihtiskaři, přesto se spolek účastnil pouze českých vlasteneckých akcí v Praze šedesátých let. Ignorance německé kultury Typografickou besedou (od roku 1881 centrálou typografických spolků v Čechách) později způsobovala národnostní napětí v prostředí pražských i českých typografů.

Nejvýznamnější českou národní manifestací, na které se Typografická beseda v šedesátých letech podílela, bylo položení základních kamenů Národního divadla v květnu 1868. Tehdy připravili typografové v průvodu od Invalidovny alegorický povoz zdobený červenobílými drapériemi a nově zhotovenou spolkovou zástavou, na které byl vyšit znak Typografické besedy: český lev svírající tradiční tiskařské balíky na nanášení tiskařské černě a nápis „Budiž světlo!“. Na povozu stáli tři kolegové v renesančních oblecích a sázeli a tiskli „po starém způsobu“ básně na upomínku průvodu. Po stranách průvodu potom kráčeli členové Besedy oblečení ve slovanských čamarách, za nimi pak ostatní členové Besedy a Typografie.⁶⁶

Důležité místo na kulturní mapě Prahy zaujal Zpěvácký spolek pražských typografů. Iniciativa k jeho založení opět vzešla z okruhu kolem Sluníčka, Bavorského a spol. Pražští typografové zpívali v družných chvílích rádi odnepaměti, avšak ještě na konci padesátých let pouze německy, jak vzpomínal ve svých pamětech na Zpěvácký spolek Sluníčko.⁶⁷ Nyní se však začali orientovat na český program.

První, ještě neoficiální vystoupení proběhlo za neradostných okolností. Na podzim roku 1862 byl odsouzen za tiskové přečiny k desetiměsíčnímu žaláři a ztrátě doktorského titulu Julius Grégr, majitel a redaktor *Národních listů*. Několik typografů se vypravilo pod okna jeho bytu v Růžové ulici, aby ho na jeho poslední den svobody vyprovodili českým sborem. Na místě pak odsouzenému zapěli píseň *Bývali Čechové*. Kromě Julia Grégra je z okna poslouchali dále například i jeho bratr Eduard Grégr, básník a novinář Vítězslav Hálek, novinář a nakladatel František Šimáček či politik a novinář Jan Stanislav Skrejšovský, kteří s odsouzencem uspořádali vlastní rozloučení. Dojatý Grégr sboristům slíbil, že během jeho vězení dělnictvo

---

⁶⁵ Fortbildungsverein für Buchdrucker in Wien (ed.), *Zweiter Jahresbericht des Fortbildungsvereines für Buchdrucker in Wien* s. 7–8.

⁶⁶ J. E. VONDRUŠKA, *Stručný přehled činnosti ústředního spolku Typografická beseda*, s. 72–84.

⁶⁷ D. SLUNÍČKO, *Paměti zpěváckého spolku pražských typografů*, s. 8–9.

v tiskárně jeho novin neutrpí žádnou újmu, jelikož „Národní listy hájí všechny vrstvy českého národa“. První oficiální veřejné vystoupení sboru již pod názvem Zpěvácký spolek typografů pražských se konalo na pozvání Typografie na typografické zábavě v Konviktském sále. Roku 1863 – pouhé dva roky po Hlaholu – tak vznikl první český dělnický zpěvácký spolek. Na počátku roku 1864 již spolek vykazoval 40 členů.⁶⁸

Již bylo naznačeno, že typografové udržovali blízké styky se středostavovským prostředím, nejvíce měšťanskou inteligencí, a to včetně majitelů podniků, ve kterých pracovali. Ve Vídni například vyučoval v rámci typografického Spolku dalšího vzdělávání kurzy italštiny pro sazeče bez nároku na mzdu majitel knihtiskárny Löwenthal,⁶⁹ v Praze se stal čestným členem Typografické besedy I. L. Kober, a to na návrh jeho faktora a vydavatele *Veleslavína* J. Mikuláše.⁷⁰

Pro Prahu první poloviny šedesátých let, kde nebyla dělnická kultura ještě ani v zárodku a veškeré veřejné aktivity byly napojené na národní hnutí, platí tato blízkost se středostavovským milieu ještě více než pro Lipsko a Vídeň. Tak například Daniel Sluníčko, faktor podniku Eduarda Grégra, udržoval korespondenční styky s národní elitou: Vojtěchem Náprstkem, Janem Nerudou, Karlem Sladkovským nebo Čěnkem Zíbrtem.⁷¹ Samozřejmě to bylo zčásti dané tehdejší praxí, že významnější spisovatelé a novináři měli své oblíbené sazeče a v jejich případě to byl pravděpodobně Sluníčko. Jejich pracovní vztah však přerostl v osobní přátelství, jak dokládá například oslava Sluníčkova 25letého výročí služby u Grégra v roce 1887, kdy mu do jubilejního almanachu na jeho počest přispěli například Josef Václav Frič nebo Svatopluk Čech.⁷² Nebyl to individuální případ: v roce 1864 byli zvoleni za čestné členy spolku Typografia Hermenegild Jireček či vyšehradský kanovník Karel Alois Vinařický.⁷³ Rovněž ve Vídni se podle stanov Spolku dalšího vzdělávání pro knihtiskaře a písmolijce jeho členy mohli stát vedle knihtiskárenských dělníků, faktorů a principálů i vídeňští vědci a vzdělanci.⁷⁴

Aktivitám typografů se ale dostávalo velké pozornosti i mimo jejich spolky: Jan Neruda například přivítal založení časopisu pražských typografů *Veleslavín* fejetonem v *Národních*

---

⁶⁸ D. SLUNÍČKO, *Paměti zpěváckého spolku pražských typografů*, s. 11–14.

⁶⁹ Fortbildungsverein für Buchdrucker in Wien (ed.), *Zweiter Jahresbericht des Fortbildungsvereines für Buchdrucker in Wien*, Wien 1866, s. 9.

⁷⁰ V. KRAUS, *Dějiny typografické besedy I*, s. 29.

⁷¹ Literární archiv Národního muzea v Praze: Literární pozůstalost Daniel Sluníčko (1830–1914).

⁷² Kateřina KOUDELKOVÁ, *Daniel Sluníčko. Ze života pražských typografů*, diplomová práce FF UK, Praha 2008, s. 102.

⁷³ Všeodborový archiv ČMKOS Praha, Inventář Polygrafické spolky a organizace, kart. T 14/4: Kniha protokolů 1862–1870, s. 8.

⁷⁴ Fortbildungsverein für Buchdrucker in Wien (ed.), *Erster Jahresbericht des Fortbildungsvereines für Buchdrucker in Wien*, Wien 1865, s. 9

*listech*⁷⁵ a velkým přívržencem Zpěváckého spolku pražských typografů byl sám Bedřich Smetana. Právě on sehnal typografickým sboristům první místo na zkoušení.⁷⁶

Typografové byli také samozřejmě často členy nedělnických spolků (např. v Praze Sokola, v Lipsku turnerského spolku nebo ochotnického divadelního souboru Thalia).⁷⁷ Vydavatel a redaktor *Veleslavína* Mikuláš také v druhé polovině šedesátých let působil jako ředitel divadelního odboru karlínské Měšťanské besedy.⁷⁸

Tato vzájemná provázanost typografického dělnictva a středostavovských intelektuálů měla z velké části svůj původ v mytologii černého umění, v jejímž rámci byla neustále zdůrazňována blízkost typografů světům vědy, umění a vysoké kultury. Dobově ale byla posilována liberální koncepcí dělnického hnutí. Tato antikonzervativistická ideologie, jak bylo již naznačeno výše, se vymezovala vůči mzdovým bojům dělníků, samostatné dělnické politice ba dokonce i náhledu, že je dělnictvo zvláštní skupinou společnosti. Neexistuje nic jako dělnické zájmy, jsou pouze zájmy celé společnosti, říkal Hermann Schulze–Delitzsch, hlavní ideolog liberálního dělnického hnutí v alpských zemích a německých státech.

Typografové byli zpočátku nejvěrnějšími stoupenci liberální svépomoci. Pozdější vůdce stávků pražských typografů v roce 1869, akcidenční sazeč Grégrovy tiskárny Jan Bavorský, zasedal například v představenstvu chleborádovského svépomocného spolku Oul a také jako první český dělník publikoval tiskem své přednášky o konzumních spolcích.⁷⁹ Jiný typograf Václav Petr byl redaktorem časopisu *Dělník* založeného v prosinci 1867, který byl zpočátku hlavním orgánem „chleborádštiny“ či „svépomočáctví“, jak pejorativně označovala česká marx-leninská historiografie liberální ideje šedesátých let týkající se dělnické otázky.⁸⁰ Heslo *Vorwärts*, týdeníku vídeňského spolku dalšího vzdělávání typografů, bylo liberální „Věděním k vítězství“ (Durch Wissen zum Sieg). Až v osmdesátých letech 19. století se podtitul změnil na konfliktně-socialistické „Bojem k vítězství“ (Durch Kampf zum Sieg).⁸¹ Typografická

---

⁷⁵ Viz Jan NERUDA, *Veleslavín*, časopis typografický, in: Jan NERUDA, *Jak se časopisy dělají*, Praha 1959, s. 67–68.

⁷⁶ D. SLUNÍČKO, *Paměti zpěváckého spolku pražských typografů*, s. 14.

⁷⁷ Die Leipziger Buchdrucker früher und jetzt. Die Gesellschaft Thalia, *Oesterreichische Typographia*, č. 16, 15. 10. 1865, nepag.

⁷⁸ J. E. VONDRUŠKA, *Stručný přehled činnosti ústředního spolku Typografická beseda* s. 73.

⁷⁹ Jan BAVORSKÝ, *O konzumních spolcích. Přednáška, již měl Besedě Typografické dne 26. 5. člen téže Besedy Jan B. Bavorský*, Praha 1867.

⁸⁰ Viz například Zdeněk ŠOLLE, *Ke vzniku první dělnické strany v naší zemi*, Praha 1953. K osobě Václava Petra viz článek Tomáš DANĚK, Václav Petr (1835–1879), pražský typograf a redaktor, *Genealogické a heraldické listy* 41, 3/2021, s 2–10.

⁸¹ R. STADLMAIR, *Organisationsgeschichte der Gewerkschaftsverbände für Schriftsetzer und Buchdrucker in Deutschland und Österreich*, s. 105; K. Höger, *Aus eigener Kraft*, s. 252.

beseda v Praze přijala po vzoru jiných knihtiskařských spolků devízu převzatou ze starozákonní knihy *Genesis* „Budiž světlo!“, kterou využili již typografové v Lipsku při oslavách roku 1840.

V rámci liberální ideologie byli také voleni za patrony (protektory) typografických spolků významní veřejně činní muži, přičemž se většinou jednalo o principály. Právě liberální koncepce dělnického hnutí spolu s tradičně proklamovanými dobrými vztahy mezi principály a typografickými dělníky, kteří měli vést společný boj například za zrušení cenzury a svobodu tisku, neutralizovala formování dělnických požadavků vůči principálům.

Již bylo zmíněno, že důležitou součástí činnosti typografických spolků ve všech třech sledovaných městech byly přednášky středostavovských intelektuálů. Jen během prvního roku fungování Spolku dalšího vzdělávání pro knihtiskaře v Lipsku v roce 1862 zde bylo prosloveno 35 přednášek z medicíny, přírodopisu, vlastivědy či zeměpisu od „významných vzdělanců, kteří chtěli přispět k vzdělávání a osvětě lidu.“⁸² Pro lipské knihtiskaře přednášel například celoevropsky známý cestovatel a zoolog Alfred Brehm.⁸³ Obzvláště vlivné postavení si mezi lipskými kolegy získal lipský učenec a liberální přítel dělníků prof. Emil Adolf Roßmähler. Podobně ve Vídni roku 1866 měl na půdě knihtiskařského spolku pro další vzdělávání sérii přednášek právník a liberální politik dr. Max Menger, bratr slavného ekonomy Carla Mengera, o blahodárnosti družstevních spolků pro dělnictvo, které díky nim „opustí řady proletariátu a stane se součástí středního stavu.“⁸⁴ Tato přednáška stála na počátku dlouhodobé spolupráce Mengera a vídeňských knihtiskařů. O rok později například noviny vídeňských typografů *Vorwärts* ve svém prvním čísle v listopadu 1867 otiskly zdravici, ve které Menger jasně načrtl dobovou liberální představu emancipace dělnictva:

„I v dřívějších dobách mnozí dobrotiví muži nahlédli těžké břímě nemajetného dělnického stavu, někteří však hledali nápravu v bludech socialismu a komunismu. Teprve až naší době je vyhrazeno najít správnou cestu. Teprve nyní našlo uznání prohlášení, že dělníci a řemeslníci si pomohou teprve, když budou vzdělanější, pracovitější, šetrnější a také se naučí splácet dluhy a hospodařit s majetkem. A nakonec byl i nalezen nejvhodnější prostředek k tomuto úkolu: spolek, na jehož praporu je napsáno „sociální svépomoc“, a jehož válečný pokřik zní: „bud' statečný a pomoz si sám“.⁸⁵

---

⁸² *Ein Vierteljahrhundert Vereinsgeschichte der Leipziger Buchdruckergehülfen 1862–1887*, s. 6.

⁸³ *Correspondenzen – Leipzig, Correspondent*, č. 4, 23. 1. 1863, s. 15.

⁸⁴ Orig.: W. WADL, *Liberalismus und soziale Frage in Österreich*, s. 171.

⁸⁵ Orig.: „Auch in früheren Zeiten sahen wohlwollende Männer das schwere Unglück des mittellosen Arbeiterstandes ein, doch man suchte Abhilfe auf den Irrwegen des Socialismus und Communismus. Unserer Zeit blieb es vorbehalten, den rechten Weg zu finden. In unserer Zeit fand der Satz Anerkennung, daß für Arbeiter und Handwerker nur dann Heil zu finden sei, wenn sie gebildeter, arbeitsamer, sparsamer, aber auch creditwürdiger

Názorným způsobem se vyjevovala oscilace mezi liberálně měšťanskou kulturou a všedlnickým bratrstvím v případě typografického Spolku dalšího vzdělávání ve Vídni. Na jednu stranu spolek umně upravil dobové liberální výzvy pro potřeby typografů: v předmluvě k první výroční zprávě o fungování spolku vydané roku 1865 se píše, že „nejdůležitějším momentem v bytí společnosti je snaha po pokroku a zdokonalování.“⁸⁶ O to měli všichni jedinci usilovat především ve sférách umění, podnikatelské píle i v průmyslu, což také kladlo větší nároky na úroveň vzdělání „svobodných individuů“. Právě knihtiskaři, kteří zde sebe sami označili za „nejvýše postaveného člena německé dělnické rodiny“, měli být podle výroční zprávy nejlépe vybaveni pro úkoly doby, takže jim připadla výsada stanout v čele duchovního boje současnosti.⁸⁷

Avšak dva roky před tímto sdělením publikoval lipský *Correspondent* rozladěnou úvahu jednoho vídeňského kolegy, který si stěžoval, že se jako dělník nemůže přidat k radosti z obnovení ústavnosti Rakouska až do doby, než budou i dělníkům přiznána plná občanská práva.⁸⁸ Podobně v druhé výroční zprávě výbor typografického knihtiskařského spolku napsal, že se „dělnický stav“ stává největší sociální skupinou, a přitom stále užívá nejméně práv.⁸⁹

Ve všech třech sledovaných kontextech byly aktivity typografických komunit a jejich spolků hluboko zapuštěny do měšťanské liberální kultury a převzaly liberální jazyk pokroku a sebedisciplinace dělníků. V případě Vídně a Lipska byly ale zároveň již v první polovině šedesátých let vysledovatelné momenty utváření dělnického třídního vědomí, jelikož Vídeň i Lipsko byly města s dlouhou tradicí dělnického spolčování a nyní se také staly centry obnoveného dělnického hnutí. Naproti tomu v Praze usilovali typografové zatím spíše o vytvoření české národní verze knihtiskařské mytologie, jejíž dosavadní dominantní podání ve střední Evropě pražským kolegům stále více připadalo jako demonstrace německé kulturní dominance.⁹⁰

---

und creditreicher würden. Und das lang gesuchte Mittel dazu wurde gefunden: die Association; auf das Banner wurde geschrieben: ‚sociale Selbsthilfe‘; das Feldgeschrei lautet: ‚Sei brav und hilf dir selbst‘.“ M. MENGER, Ein Wort an die Leser des ‚Vorwärts!‘, *Vorwärts*, č. 1, 7. 11. 1867, s. 2.

⁸⁶ Orig.: „Das wichtigste Moment in Wesen der Gesellschaft ist das Streben nach Fortschritt und Vervollkommnung“. Fortbildungsverein für Buchdrucker in Wien (ed.), *Erster Jahresbericht des Fortbildungsvereines für Buchdrucker in Wien*, Wien 1865, s. 3.

⁸⁷ Tamt., s. 5.

⁸⁸ Correspondenzen – Wien, *Correspondent*, č. 10, 6. 3. 1863, s. 39–40.

⁸⁹ Fortbildungsverein für Buchdrucker in Wien (ed.), *Zweiter Jahresbericht des Fortbildungsvereines für Buchdrucker in Wien*, Wien 1866, s. 4.

⁹⁰ K tomu více viz oddíl 4.2.5.

Vedle liberální koncepce dělnického hnutí začínal před polovinou šedesátých let pronikat mezi dělnické spolky v Německu a Rakousku socialismus.

Trajektorie vztahu lipských knihtiskařů k dobovým ideologiím okolo řešení dělnické otázky měla několik specifík. Pro Lipsko byl charakteristický dělnický ráz města způsobený rychlou industrializací po roce 1830. Absence katolicismu v Sasku rovněž přispívala k brzkému rozvoji samostatné dělnické politiky. Zásadní byla liberální saská legislativa, která dělnictvu zaručovala právo účastnit se spolkového života a navštěvovat veřejná shromáždění. Od října 1861 Saské království také jako první německý stát povolilo dělníkům zakládání odborových organizací, tzv. „asociací“, včetně práva na stávku.⁹¹

Díky těmto okolnostem Ferdinand Lassalle, ač sám loajální přívrženec sjednocení Německa pod vedením Pruska, zvolil saské Lipsko jako vhodné místo pro organizaci samostatné dělnické strany s celoněmeckou působností. Po několikaměsíčních přípravách se konečně dne 23. května 1863 v tanečním a koncertním domě Pantheon konal za Lassalleho předsednictva zakládací kongres Všeobecného německého dělnického spolku (Allgemeiner Deutscher Arbeiterverein, ADAV). Založením tohoto uskupení začaly dějiny německé sociální demokracie. Jednalo se o rovněž o nejstarší sociálně demokratickou stranu na světě.

Stanovisko lipských typografů k ADAV bylo zprvu chladné a odmítavé. Ještě před Lassalleho příjezdem do Lipska v polovině dubna 1863 zahájil protiagitaci prof. Roßmäßler. Ve své přednášce pro Spolek dalšího vzdělávání knihtiskařů odmítl Lassalleho názory a kritizoval snahy některých dělnických vůdců odcizit dělnictvo od Strany pokroku (Deutsche Fortschrittspartei), hlavní liberální politické síly a vůbec první politické strany v Německu, založené v červnu 1861. Časopis *Correspondent* sice otiskl programové teze Lassalleho, výbor spolku však vydal rezoluci, ve které označil jeho teorie o zlepšení postavení dělnictva za „prakticky neuskutečnitelné“ a demonstrativně se přihlásil k zásadám učení Schulze–Delitzsche.⁹² Později, konkrétně v říjnu 1864, vstoupil Spolek dalšího vzdělávání knihtiskařů v Lipsku pod vlivem prof. Roßmäßlera do Spolkového sněmu německých dělnických spolků (Vereinstag Deutscher Arbeitervereine, VDAV), který byl založen ve Frankfurtu nad Mohanem jako liberálně-demokratická protiváha lassalleánského ADAV.⁹³

Jen chvíli po založení Spolku dalšího vzdělávání se dostali lipští typografové v létě roku 1862 do prvního mzdového konfliktu s principály. Sazeči požadovali zvednutí platů za 1000 vysázených znaků z 23 na 25 feniků. Ve vsí slušnosti využili svého nově nabitého práva a

---

⁹¹ G. BEIER, *Schwarze Kunst und Klassenkampf*, s. 346.

⁹² Tamt., s. 355–6.

⁹³ Tamt., s. 340.

pohrozili v případě nesplnění požadavků zastavením práce. Principálové sice jejich jednání odsoudili ve společném letáku jako „morálně pokleslý zásah do principů svobody“, požadavkům ale tentokrát vyhověli.

Přechodem k větší otevřenosti vůči socialistickým idejím byla tedy až třígrošová stávka v roce 1865, o které bude řeč v příštích dvou oddílech. *Correspondent* sice zpravoval o různých dělnických a socialistických aktivitách již od svého založení v roce 1863, ale teprve stávka znamenala docenění myšlenek o nutnosti vhodné ideologie pro snahy spojeného dělnictva. Svou roli sehrála i hmotná pomoc stávkujícím a jejich rodinám od mnoha lassalleánských dělnických spolků. V *Correspondentu* se během stávky například psalo:

„Požadujeme s Lassallem plné uznání občanských práv, zároveň ale se Schulze-Delitzschem uznáváme, že nám stát nemůže pomoci, když se sami nebudeme schopni pustit pilně do díla.“⁹⁴

V Předlitavsku se socialismus nejprve šířil pouze ilegálně, po vyhlášení spolkového a shromažďovacího práva v listopadu 1867 i prostřednictvím povolených spolků. Prvním a nejdůležitějším centrem šíření lassalleánského socialismu (spolu se severočeskými dělnickými spolky napojenými na saské socialisty) v monarchii se stal Vídeňský spolek dalšího vzdělávání dělníků (Wiener Arbeiterbildungsverein), který byl založen na vídeňském předměstí Gumpendorf (dnes součástí obvodu Mariahilf) v prosinci roku 1867. Do jeho řad vstoupil ihned v prosinci 1867 český textilní dělník Josef Hybeš, který se tak stal pravděpodobně prvním česky hovořícím dělnickým socialistou.⁹⁵

U vídeňských knihtiskařů lassalleanismus podobně jako v Lipsku rovněž zprvu narazil a vedení Spolku dalšího vzdělávání knihtiskařů k němu zaujalo odmítavé stanovisko. Avšak mnoho tamních typografů zaujaly Lassalleho myšlenky o státní podpoře družstevních asociací a o nutnosti vybudování jednotné dělnické strany, která nejprve bude bojovat za všeobecné a rovné volební právo a po ovládnutí zákonodárných orgánů prosadí spravedlivější systém. Historik hnutí rakouských typografů Karl Höger později spatřoval ideologické pnutí mezi typografickými dělníky ve Vídni konce šedesátých let, které mohl coby mladý sazeč již sledovat, jako generační spor. Důležitou událostí se stala přednáška liberálního přítele typografů Maxe Mengera ve spolkovém sálu Zum großen Zeisig na téma „O Lassalleho a

---

⁹⁴ Orig.: „Wir beanspruchen mit Lassalle das volle Staatsbürgerschaft in jeder Weise, gestehen aber auch mit Schulze-Delitzsch, daß uns der Staat nicht helfen kann, wenn wir nicht selbst kräftig eingreifen und Hand ans Werk legen [...]“, Warum, *Correspondent*, č. 21, 21. 5. 1865, s. 81.

⁹⁵ L. FASORA, *Josef Hybeš (1850–1921)*, s. 29.

Schulze-Delitzschovu hospodářském učení a jejich praktických konsekvencí s ohledem na rakouské poměry“ na konci roku 1867. Podle Högera bylo patrné, že mladší dělníci byli přívrženci lassalleánského socialismu a starší, tito „aristokrati typografie“ či „poloburžoazie“, jak je nazýval, přívrženci koncepce liberální svépomoci, která ostatně měla v knihtiskárnách tradici i bez Schulze–Delitzsche.⁹⁶ Této přednášce se rovněž účastnilo i mnoho dělníků jiných profesí, celkem se zde střetlo na tři tisíce lidí. Na jejím konci došlo k vyhocené debatě mezi Mengerem a Hermannem Hartungem, jedním z nejvýznamnějších vídeňských lassalleanistů konce šedesátých let. Výměna názorů zneprátelených táborů málem skončila šarvátkou a celá akce nebyla daleko od úředního rozpuštění.⁹⁷

Během roku 1868 zastávaly *Vorwärts*, reflektující názor předsednictva spolku, svým obsahem zcela stanovisko svépomoci. Tu a tam se ale již objevovaly hlasy požadující užší zapojení tamních knihtiskařů do vídeňského dělnického hnutí. Na konci roku 1868 například anonymní vídeňský kolega napsal:

„Je to pouze blud, že knihtiskaři mají překonávat ostatní dělníky svou inteligencí. Pouze nerozlučitelným spojením s ostatními dělníky můžeme dosáhnout svých cílů a jen když budeme sjednocenými silami usilovat o intelektuální povznesení dělníků, můžeme se stát svobodnými, nezávislými lidmi.“⁹⁸

Odklon od liberalismu a opravdový ideologický zlom ale přišel ve Vídni během roku 1869. Důvodů bylo více, těmi nejdůležitějšími jistě byly problematiky nedělní práce a mzdových tarifů, které se na stránkách *Vorwärts* začaly více řešit od konce roku 1868. V roce 1869 pak už ve *Vorwärts* vycházely velmi kritické texty namířené proti majitelům a redaktorům vídeňských liberálních deníků. Ti se podle *Vorwärts* neustále prezentovali jako přátelé dělníků, kdykoliv ale došlo na téma nedělního pracovního klidu, hledisko jejich zisku vždy vyhrálo. Podle stanoviska *Vorwärts* si tak zástupci „těchto listů mající stále plnou pusou liberalismu“ již více nezasloužili být nazýváni demokraty.⁹⁹

---

⁹⁶ K. HÖGER, *Aus eigener Kraft!*, s. 318.

⁹⁷ Kleine Chronik, *Vorwärts*, č. 1, 2. 1. 1868, s. 2–3.

⁹⁸ Orig.: „Es ist fast nur ein Wahn, daß der Buchdrucker die übrigen Arbeiter an Intelligenz überraage [...]. Nur durch inniges Verbinden mit den Arbeitern können wir unsere Ziele erreichen, und nur wenn wir mit vereinten Kräften die geistige Hebung der Arbeiter anstreben, können wir freie unabhängige Menschen werden.“, Der Buchdrucker von sonst und jetzt, *Vorwärts*, č. 51, 17. 12. 1868, s. 218.

⁹⁹ Orig.: „[...] Blätter, deren Mund stets von Liberalismus überfließen Namen ‚Volksblätter‘ und deren Herausgeber den Namen ‚Demokraten‘ nicht verdienen.“ Wien., *Vorwärts*, č. 32, 12. 8. 1869, s. 147.

Rovněž skladba a jazyk ostatních textů se měnily. Umírněný tón pokroku a víry ve všemocnost vlastní píle začal zastíňovat konflikt a poukazování na systémově zakořeněnou nespravedlnost. Články propagující úvěrová družstva a konzumní spolky či různé prepisy přednášek významných vzdělavců byly se zvyšující se intenzitou nahrazovány statěmi o nutnosti zvýšení dělnických mezd, zrušení nedělní práce, o dělnickém koaličním právu či texty popisující vztah kapitálu a práce v moderním věku.¹⁰⁰ Na stránkách *Vorwärts* se rovněž objevila série článků o stávce pražských kolegů v srpnu 1869 či příznivý text o založení sociálně demokratické dělnické strany v durynském Eisenachu v srpnu 1869. *Vorwärts* jménem spolku knihtiskařů vyjádřily přání, že snad konečně tento spolek přivede jednotu mezi dělnictvo.¹⁰¹ Můžeme tak říci, že několik měsíců před prvním mzdovým bojem vídeňských typografů v únoru 1870 ovládly směřování časopisu *Vorwärts* – alespoň pro tuto chvíli – myšlenky lassalleánského socialismu.

V úvodu této podkapitoly již bylo naznačeno, že v případě etnicky českého dělnictva sledovaného období není konflikt mezi liberální „svépomocí“ a socialistickou „státní pomocí“ vhodným výkladovým rámcem. To však neznamená, že se akcenty hnutí během šedesátých let vůbec neměnily. Prvním systematictější pokusem o zlepšení sociálních poměrů pražských dělníků se stala petice odeslaná grémiu pražských principálů někdy ve druhé polovině roku 1861. Byla neúspěšná, stála ale na začátku dalších aktivit, díky kterým vznikl podpůrný spolek Typografia.

V únoru 1865 byla pražskému grémiu principálů odevzdána další, tentokrát již lépe připravená a zorganizovaná petice. Obsahovala šest hlavních bodů: 1. pro velké množství učňů, které snižuje kvalitu a cenu práce, zastavit jejich přijímání na tři roky, 2. zřízení typografické odborné školy, 3. zrušení podnikové podpůrné pokladny jednotlivých podniků a jejich majetek převést na společné jmění podpůrného spolku Typografia, 4. zvýšení mzdy sazečů na 14 kr., resp. na 20 kr. složitější sazby, za 1000 n, 5. připuštění dvou až tří dělníků ke schůzím grémia, 6. zdvořilá prosba o vyhovění této žádosti, aby se zmenšila „mezera, jaká mezi pánem a pracovníkem na úkor našemu celému umění stává se a šíří“.¹⁰² Odpověď grémia byla ve všech bodech kromě bodu dva negativní. Někteří principálové neměli problém ani s převedením podnikových kas Typografii, tento požadavek však nebyl prosazen pro odpor největší tiskárny

---

¹⁰⁰ Viz např. Ueber Coalitionsrecht, *Vorwärts*, č. 46, 18. 11. 1869, s. 202; Capital und Arbeit, *Vorwärts*, č. 50, 16. 12. 1869, s. 219.

¹⁰¹ Kleine Mittheilungen, *Vorwärts*, č. 32, 12. 8. 1869, s. 149.

¹⁰² Žádost Pražských typografů ke slavnému grémiu, *Veleslavín*, č. 10, 15. 2. 1865, nepag.

Synové B. Haase.¹⁰³ Grémium až roku 1868 svolilo k nepatrnému zvýšení tarifu na 14 kr. za 1000 vysázených znaků.¹⁰⁴

Bylo tedy jasné, že zdvořilé a pokorné žádosti situaci pražských typografů nezlepší. Z výše řečeného rovněž vyplývá, že i mezi pražskými kolegy byl patrný posun od víry v svépomoc a vlastní píli k přesvědčení o nutnosti odborové organizace bojující za dělnické zájmy. Pražská stávka v srpnu 1869 byla dokončením tohoto posunu. V tomto byl vývoj totožný jako v Lipsku a Vídni.

Jaké ale byly postoje pražských typografů české národnosti k socialistické ideologii, která během prvních organizovaných mzdových bojů nově utvářela slovník, strategie a identitu německých dělníků? Časopis *Veslavín* od léta 1866 nevycházel, jelikož podlehl krizi tisku způsobené okupací Prahy pruským vojskem, jež trvala od 8. července až do 18. září 1866. Nemáme tak bohužel možnost přímo sledovat vývoj názorů a diskuzí v důležitých letech 1866–1869 na stránkách tiskového orgánu českého typografického dělnictva. Z ostatních pramenů je ale obraz dosti zřetelný.

Mezi pražskými typografy v šedesátých letech je dokladů o odmítnutí „německého“ socialismu celá řada. Jeden z otců spolku Typografia Daniel Sluničko, který se v kruzích pražských kolegů těšil zvláštní úctě, v letáku proti účasti českých typografů na sjezdu všech typografických dělníků monarchie v červenci 1870 psal:

„A což i vůdcové a spasitelové dělnictva ve Vídni a Němcích vůbec! Lituje snad Praha, že ještě se jí nedostalo Oberwinderů, Mühlwasserů a podobných? Však i německá průpověď učí nás: Bleibe im Lande und nähre dich ehrlich! [...] Anebo mohl by snad býti někdo dosti lehkověrný, aby se domýšlel, že Němci jen proto nás k sobě zvou, aby směli nás podporovat?“¹⁰⁵

---

¹⁰³ J. E. VONDRUŠKA, *Stručný přehled*, s. 36–37.

¹⁰⁴ Vladimír ŘEZÁČ, *Stávka typografů 1869*, diplomová práce FF UK, Praha 1957, s. 90.

¹⁰⁵ Všeodborový archiv ČMKOS Praha, Inventář Polygrafické spolky a organizace, kart. T 14/70. S pramenem pracovala (ač bez hlubšího dobového kontextu) K. KOUDELKOVÁ, *Daniel Sluničko. Ze života pražských typografů*, s. 61. V citátu jsou ironicky jako „vzory“ zmiňováni: Heinrich Oberwinder (1845–1914), lassalleánský socialista původem z Německa, působící od šedesátých let ve Vídni, který prosazoval velkoněmecké ideje. Později v osmdesátých letech jako pravicový reformista, nespokojený s příklonem sociálně demokratického hnutí k marxismu, začal zastávat křesťanskosociální a antisemitské ideje. Dalším mužem je Edmund Mühlwasser, lassalleánský socialista pocházející z Brna. Účastnil se jako jediný dělník z českých zemí Eisenašského kongresu v srpnu 1869. Od léta 1869 působil jako policejní konfident, což se o něm mezi socialisty po Eisenachu již všeobecně vědělo. V prvním procesu se socialistickými velezrádci ve Vídni v červenci 1870 vypovídal jako hlavní svědek.

Čeští kolegové první tři sjezdy typografických dělníků monarchie v letech 1868–1870 ve Vídni a Budapešti bojkotovali a účastnili se až čtvrtého, který se konal symbolicky v Praze roku 1871.¹⁰⁶

Tomuto postoji odpovídala i kulturní činnost pražských typografů: místní Zpěvácký spolek nezpíval na rozdíl od vídeňských kolegů *Lied der Arbeit (Píseň práce)*, která byla složena v roce 1868 v prostředí gumpendorfského dělnického vzdělávacího spolku, ale spíše vlastenecké skladby jako *Chorál českého národa* z pera sbormistra Hlaholu Karla Bendla či písně jako *Bývali Čechové, Česká krev* apod. Sounáležitost s ostatním českým dělnictvem demonstrovali pražští typografové vystoupením Zpěváckého spolku na večeru pražského všeobecného dělnického spolku Dělnická beseda, jež se konal v březnu 1868 v paláci na Žofíně. Jednalo se o vůbec první veřejné vystoupení Zpěváckého spolku pražských typografů mimo typografické zábavy. Jeho druhé veřejné vystoupení se pak konalo v listopadu téhož roku na oslavě sedmdesátin Františka Palackého.¹⁰⁷

Nejpregnantněji vyjádřil postoj českých typografů a dělníků obecně hlavní hrdina stávků roku 1869 Jan Bavorský. Bavorský byl velmi nesmlouvavý v chránění dělnických zájmů, stál za odklonem významné části dělnických členů Oulu od Chleboráda, stal se důležitým iniciátorem mnoha dělnických spolků a stávek mimo svůj obor a v srpnu 1870 také jedním z hlavních organizátorů prvního česko-německého dělnického tábora lidu na Ještědu, kterého se zúčastnilo na 30 000 lidí.¹⁰⁸ Skutečně tak překonal stavovskou výlučnost svého oboru a přemýšlel jako organizátor všeho dělnictva napříč národy. Jeho rozličné aktivity ho činí rozhodně nejvýznamnějším pražským dělnickým aktivistou přelomu šedesátých a sedmdesátých let. Socialistou se ale nikdy nestal. Na konci roku 1870 odešel z redakce listu *Dělník* pro ideologické neshody s Josefem B. Peckou a dalšími dělníky, kteří se již blížili internacionálnímu sociálně-demokratickému směru, jenž se do Prahy šířil z epicenter v severních Čechách a Vídni.¹⁰⁹ V *Dělníkovi* v květnu 1868 vysvětlil důvod, proč odmítal přijmout socialistické názory, když kritizoval shromáždění vídeňského dělnictva:

---

¹⁰⁶ *Verband der Vereine der Buchdrucker und Schriftgiesser und verw. Berufe Österreichs: 20 Jahre Verband 1894–1914*, Wien 1915 (uloženo v: Archiv VGA, Wien, signatura 15 3), s. 9–22.

¹⁰⁷ Repertoár sboru do roku 1870 viz Daniel SLUNÍČKO, *Paměti zpěváckého spolku pražských typografů od jeho založení až po rok 1897*, Praha 1899, s. 13–22; informace o výstupu na večeru Dělnické besedy a Palackého narozenin Tamtéž, s. 19.

¹⁰⁸ Přímo k Bavorskému viz *Biografický slovník českých zemí 3*, Praha 2005, s. 295.

¹⁰⁹ Zdeněk KÁRNÍK, *Na úsvitu dějin české sociální demokracie. Od prvopočátků hnutí k základům moderní politické strany (1844–1893)*, Praha 2019, s. 52.

„Proč jste vy ozdobili řečniště barvami německými, když hlásali jste z něho, že nemá býti rozdíl mezi dělnictvem dle národnosti? Proč připíjeli jste nazdar časopisectvu vídeňskému, jež libuje si každým dnem v nadávkách a urážkách nejhnusnějších naproti československému národu? Cesty naše jsou rozdílné – my uznáváme bratrství dělnické, avšak musí spočívat na zcela jiných základech než na řečništi německými drapériemi potaženém!“¹¹⁰

Tento oddíl je tedy možné uzavřít s tezí, že v případě českých typografů v Praze národní solidarita na rovině politického programu i kultury dělnictva v každém případě překonávala dělnické bratrství a pokud již dělnická solidarita byla nějakým způsobem akcentována (jako v případě Bavorského či obecně v době stávkové pohotovosti), tak pouze za předpokladu, že nestála v konfliktu s emancipačním procesem českého národa. Otázkou ale zůstává, jestli se toto změnilo v průběhu mzdového boje v Praze.

4.1.3 Tři stávky (Lipsko 1865 – Praha 1869 – Vídeň 1870)

Základem pro další oddíl budou následující tři stávky typografických dělníků:

Prvního dubna roku 1865 více jak šest stovek z celkově zhruba 850 lipských typografů zastavili práci, aby dosáhlo třígrošového tarifu za 1000 vysázených znaků (1000 n) jako jejich berlínští kolegové. Z toho důvodu je tento významný předěl v dějinách německého dělnického hnutí nazýván jako třígrošová stávka (Dreigroschenstreik). Dne 6. června 1865 se po téměř deseti týdnech stávky vrátili typografičtí dělníci do práce, i když nedosáhli naplnění svých požadavků. Stávka skončila kompromisem, jenž neuspokojil dělníky ani principály. Nový mzdový tarif byl stanoven těsně pod úrovní tří grošů (28 feniků).¹¹¹ Vzhledem k okolnostem a nerovnoměrnosti sil se však i tak jednalo o úspěch lipských typografů, za který mohli být vděční především solidaritě svých kolegů i ostatního dělnictva v Německu a celé Evropě od Londýna po Petrohrad, odkud přicházely příspěvky na stávkující. Vůdci stávky v osobním dopise Karlu Marxovi žádali o hmotnou podporu i Mezinárodní dělnické sdružení (tzv. První internacionálu).¹¹² Po konci stávky byla celá tarifní komise dva týdny ve vazbě. Mnoho stávkujících také nemohlo po mnoho týdnů sehnat v Lipsku zaměstnání. Tato stávka jako do té

---

¹¹⁰ Jiří KOŘALKA, *Češi v Habsburské říši a v Evropě 1815–1914*, Praha 1996, s. 256.

¹¹¹ Nominální struktura saské měny byla mezi léty 1841–1873, kdy přestala být ražena z důvodu přijetí jednotné německé marky, následující: 10 feniků (Pfennig) = 1 nový groš (Neugrosch), 30 nových grošů = 1 tolar (Thaler). Hlavním požadavkem lipské stávky, který dal jméno celé akci, bylo dosažení úrovně tří grošů za 1000 vysázených znaků. <https://de.wikipedia.org/wiki/Neugroschen> [1. 7. 2022].

¹¹² Znění dopisu viz Beilage: Transkription nach der nach dem abgedruckten Dockumente: Feistel an Herrn Carl Marx, in: G. BEIER, *Schwarze Kunst und Klassenkampf*, nepag.

doby nejvýznamnější odborová akce v Německu měla také za následek, že se anglické slovo „strike“, resp. „Strike“ (jako „Streik“ psáno až po roce 1890), rozšířilo do německého jazyka.¹¹³

Stávka typografického dělnictva v Praze byla součástí širší stávkové aktivity dělnictva v českých zemích v letech 1867–1872, jež měla svůj vrchol od léta do podzimu roku 1869.¹¹⁴ Ztroskotání několikaměsíčního vyjednávání s principály vyústilo v rozhodný krok stávky v srpnu 1869. Stávky se účastnila většina typografů z pražských knihtiskáren. Nezapojili se pouze zaměstnanci tiskárny Místodržitelské, Normální a největšího českého knihtiskárenského podniku Synové Bohumila Haase. Celkově práci zastavilo 260 až 280 kolegů z celkově zhruba 350 pražských knihtiskařů.¹¹⁵ Typografové začali stávkovat dne 9. srpna. I přes to, že policejní složky ihned zajaly vůdce stávky (zastavení práce bylo tehdy v Předlitavsku podle § 481 t. z. trestné), byl postup pražské stávky úspěšný. Grémium majitelů tiskáren ustoupilo ze svých rozhodných odmítavých pozic vůči požadavkům stávkujících a umožnilo vznik společné komise majitelů knihtiskáren a zástupců typografických dělníků, která měla mít na starost vypracování nového mzdového tarifu pro pražské knihtiskárny. Původnímu návrhu knihtiskařů bylo 15. srpna s drobnými modifikacemi vyhověno. V pondělí 16. srpna se stávkující vrátili do práce a od 1. září 1869 měl platit tarif 16 krejcarů za 1000 n.¹¹⁶ Celý zbytek srpna a září se však vedl soudní proces, v rámci kterého padly mnohé tresty.

Ve Vídni se již od přelomu roku 1869 a 1870 místní typografická komunita dohadovala na podobě nového tarifu závazného pro všechny místní typografické závody. Pro nejednotnost názorů trvalo dlouho, než byl návrh tarifu předložen grémiu vídeňských principálů, kteří tak zatím měli možnost sami taktizovat. 6. února 1870 se obecnstvo na všeobecném sněmu vídeňských knihtiskařů a písmolijců dozvědělo, že předsednictvo grémia odmítlo jejich požadavky. O den později většina typografů podala hromadnou výpověď z práce. Po uplynutí dvoutýdenní výpovědní doby skutečně 19. února nastoupilo do stávky více jak 1000 vídeňských typografů.¹¹⁷ Stávka trvala pět týdnů. Nejprve se do práce 19. března vrátili sazeči denního

---

¹¹³ Zde vycházím z údaje ze slovníku bratří Grimmů vycházejícího v letech 1854–1961: Heslo „Streik“, *Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm*. Dostupné na: http://woerterbuchnetz.de/DWB/call_wbgui_py_from_form?sigle=DWB&mode=Volltextsuche&hitlist=&patternlist=&lemid=GS51858 [1. 6. 2022].

¹¹⁴ Jana MACHAČOVÁ, *Mzdové a stávkové hnutí dělnictva v průmyslových oblastech českých zemí 1848–1914*, Opava 1990, s. 5.

¹¹⁵ Telegramm aus Prag 10. 8., *Vorwärts*, č. 32, 12. 8. 1869, s. 150; *Das Coalitionsverbot und dessen Handhabung*, *Vorwärts*, č. 33, 19. 8. 1869, s. 151.

¹¹⁶ Mezi léty 1857–1892 platila v Rakouském císařství a po roce 1867 v Rakousko-uherské monarchii tzv. rakouská měna. Zde 1 zlatý (Gulden, florin) tvořilo 100 krejcarů. Podrobněji viz Rostislav NOVÝ (s doplňky Eduarda ŠIMKA), Numismatika, in: Ivan Hlaváček a kol., *Vademecum pomocných věd historických*, Praha 2002, s. 397–482, konkrétně s. 457–460.

¹¹⁷ R. STADLMAIR, *Organisationsgeschichte der Gewerkschaftsverbände für Schriftsetzer und Buchdrucker in Deutschland und Österreich*, s. 71.

tisku, kteří tvořili samostatnou skupinu uvnitř komunity vídeňských knihtiskařů. Ti byli také jedinou složkou stávkujících, jejíž požadavky byly splněny. Po pár dnech se otevřely první knihtiskárny a stávka jako taková byla tarifní komisí, jež zastupovala stávkující, oficiálně ukončena dne 27. března. Vídeňská stávka tak trvala ve dnech 19. února – 27. března 1870. Soudní dohra byla jen částečná. Necelé dva týdny po této akci byla stávka jako nástroj mzdového boje na území Předlitavska legalizována v rámci koaličního zákona ze 7. dubna 1870.

Stávky průmyslového dělnictva vždy sledovaly podobné cíle: zvýšení mezd, snížení pracovní doby, oslabení tlaku a humanizaci nové industriální disciplíny či uznání práva dělníků na spolurozhodování o podmínkách své práce.¹¹⁸ To, co je činí atraktivními pro sociálně historický výzkum, je právě univerzalita socioekonomického konfliktu pracujících a zaměstnavatelů v rámci moderní industriální společnosti. Monumentální olejomalba Roberta Koehlera *Der Streik* (Stávka) z roku 1886 byla srozumitelná socialisticky organizovanému horníkovi ze Severního Porýní-Vestfálska na konci 19. století, ostravskému strojírenskému dělníkovi v čase Velké hospodářské krize a i dnes by jí porozuměly například textilní dělnice v Pákistánu.

Samotné okolnosti stávek, jejich přípravy a průběh, (udržitelný) úspěch či neúspěch, symbolika, strategie aktérů, každodennost a kultura, zahrnující například formy komunikace a organizace stávkujících, již ale závisí na mnohých proměnných a historicky jedinečných ukazatelích.¹¹⁹ Právě těm se bude věnovat následující oddíl. Stávky typografického dělnictva zde budou nazírány jako důležité body ve vývoji raného dělnického hnutí v Německu, jež procházelo ve sledované době procesem sjednocování, a západní části habsburského soustátí.

Účelem tohoto oddílu nebude vypsát ve vyčerpávajícím obsahu jejich průběh. To již historiografie provedla a částečně byly děje stávek rekapitulovány ve vstupu tohoto textu.¹²⁰ Půjde spíše o to, pochopit a vzájemně komparovat jejich kulturní a sociální aspekty.

---

¹¹⁸ Horst STEFFENS, *Soziale Reaktion auf technischen Wandel – Zum Streikverhalten deutscher Arbeiter im 19. Jahrhundert*, in: Der Mensch als Spielball des technischen Wandels? Nachrichten aus der Eisenbibliothek Nr. 65, Langewiesen 1993, s. 20–30, s. 20.

¹¹⁹ Přehled moderních trendů ve výzkumu stávkové aktivity viz Stanislav KNOB, *Stávkové hnutí v československé i zahraniční historiografii*, in: Stanislav Knob – Tomáš Rucki (eds.), *Problematika dělnictva v 19. a 20. století I.: bilance a výhledy studie*. Sborník z konference věnované 85. výročí narození Arnošta Klímy, Ostrava 2011, s. 65–72.; Philipp REICK, „*Labor is not a Commodity!*“: *The Movement to Shorten the Workday in Late Nineteenth-century Berlin and New York*, Frankfurt a. Main 2017. Analytické pohledy na stávky ve starší literatuře pak Zdeněk ŠOLLE, *Dělnické stávky v Čechách v druhé polovině 19. století*, Praha 1960; Klaus TENFELDE (hg.), *Streik. Zur Geschichte des Arbeitskampfes in Deutschland während der Industrialisierung*, München 1981.

¹²⁰ Lipsko: G. BEIER, *Schwarze Kunst und Klassenkampf*, s. 346–353; Praha: V. ŘEZÁČ, *Stávka typografů 1869*, s. 110–119; Vídeň: Eduard NAROZNY, *Die Geschichte der Gewerkschaft Druck und Papier 1842–1967*, Wien 1967, s. 53–56.

Kontexty tří pojednávaných stávek se poněkud lišily. Lipská stávka (1. 4. – 6. 6. 1865) byla průkopnická. Jednalo se o dosud nejvýznamnější konflikt týkající se podmínek práce v německém kulturním prostoru, do kterého se zapojila většina dělníků jednoho oboru v daném městě. Pražská stávka (9. 8. – 15. 8. 1869) byla důležitým předělem pro etnicky české dělnictvo, jehož veřejná činnost do té doby spočívala především ve vytváření „lidu“ na národně agitačních akcích. Pražská stávka je důležitá i jako historický mezník v přístupu státních represivních orgánů ke stávkové činnosti v Předlitavsku. Stávku ve Vídni (19. 2. – 27. 3. 1870) lze považovat za vrchol raného období organizovaného dělnického hnutí. Využívala již bohaté komunikační sítě a nashromážděných zkušeností dělnických spolků. Důkazem o strategické vyspělosti typografů v monarchii roku 1870 bylo, že se stávka konala ve stejné době jako zastavení práce kolegů v Budapešti, druhém hlavním městě monarchie.

V době zvýšené komunikace před stávkou o podobě mzdového tarifu začaly být ve všech třech případech důležití takzvaní „důvěrníci“ (Vertrauensmänner), prostřednictvím kterých komunikovaly typografické spolky s osazenstvem jednotlivých tiskáren. Tito důvěrníci byli vybíráni ze zaměstnanců každé tiskárny. Jejich úkolem bylo zjišťovat, jaké jsou v jejich tiskárně názory na řešení tarifní otázky a zda by kolegové v případě nutnosti byli ochotní zastavit práci.¹²¹

Důležitým strategickým krokem, ke kterému přistoupili typografové ve všech třech městech, bylo přenesení odpovědnosti mimo knihtiskařské spolky. Ty tak byly pouze nepřiznaným podporovatelem a tichým organizačním centrem stávek. Jejich komunikátorem směrem k veřejnosti se staly takzvané tarifní komise složené z kolegů, kteří byli ochotni nést následky stávky v podobě soudů či cejchu organizátora dělníků, který znamenal ztíženou možnost sehnat kondici v daném městě a regionu. Tarifní komise tak byly většinou složené z mladých a svobodných mužů.

Před stávkami se odehrával dvojí komunikační pohyb, jehož centrem byly právě tarifní komise. Na jedné straně komunikovaly s organizacemi principálů a zároveň prostřednictvím důvěrníků zjišťovaly nálady mezi dělníky. Ve chvíli, kdy principálové odmítli všechny požadavky dělníků a nereagovali ani na dělnická ultimáta, byly svolány všeobecné schůze typografů. Její typický průběh může ukázat pražský případ. Všeobecná – v pořadí již druhá – schůze všech pražských kolegů byla svolána na neděli 8. srpna 1869 do Konviktského sálu u Nových alejí (dnešní Národní třídy), a nikoliv do hostince U Šenfloků na Václavském náměstí, kde měla Typografická beseda své sídlo. Sešlo se tu na 300 pražských kolegů, tedy drtivá

---

¹²¹ Dopisy a zprávy. Z Lipska, *Veleslavín*, č. 12, 15. 3. 1865, nepag.

většina místních. Díky obšírné zprávě v *Národních listech* je detailně zachován průběh shromáždění.

Předsedou schůze byl zvolen Jan Bavorský, jenž stál i v čele pražské tarifní komise. Nejdříve byl kolegům přečten dopis pražského grémia odmítající mzdu 16 kr. za 1000 n. Poté vystoupili proti grémiu ve své řeči sazeči Ryba a Bendl. Nadšenou odezvou sklidila už Bendlova slova „co se nedá ohnout – musí se přelomit“. Hlavní řeč měl na konci Bavorský. Zde mimo jiné prohlásil: „Spor, v němž se právě nalézáme, jest důležitý. Musíme dokázati, že jsme muži a pionýři dělnictva.“ Dále uvedl, že typografové úsilím o narovnání poměrů mezi pány a pomocníky v knihtiskárnách „pracují pro svatou věc dělnictva“.¹²² To už byl zřetelný posun od proklamované izolace od ostatních dělníků, která se objevovala ještě ve *Veleslavínu* v letech 1863–1866.

Kromě zdůrazňování nutnosti svornosti mezi dělnictvem Bavorský kritizoval lpění na svépomocných pozicích a nakonec vyzval kolegy, aby učinili přísahu, že neustoupí ve svém boji za uznání nového mzdového tarifu. Všichni přítomní zvedli ruku.¹²³ Přísaha v Konviktu byla také později hlavním bodem policejního vyšetřování stávků. Ihned po skončení schůze se konala porada důvěrníků jednotlivých tiskáren. Zde bylo pravděpodobně definitivně dohodnuto, že pražští typografové další den, tedy v pondělí 9. srpna 1869, nenastoupí do práce.

Po shromáždění typografických dělníků pořádaném tarifními komisemi tedy byly vyhlášeny stávky. V této chvíli byl první úkol stávkujících poslat do jiných měst i sousedních zemí telegramy se zprávou, že zdejší kolegové nastoupili do stávků. Účel této informace byl dvojitý: požádat o hmotnou podporu stávkujících a také apelovat na kolegy v jiných městech, aby nyní za žádných okolností nepřijímali práci ve stávkujícím městě, jelikož by ohrozili úspěch celé akce. Například Bavorský prozíravě ještě před stávkou zaslal do Vídně telegram, který zveřejnily *Vorwärts*: „Z Prahy: Kolegové! Vypuklo mzdové hnutí. Nepřijímat nabídky na kondice. Počítáme s Vaší podporou.“¹²⁴ Podobnou, i když o dost méně naléhavou prosbu pražských zveřejnil i lipský *Correspondent*, byla však utopena mezi jinými zprávami.¹²⁵ Pražští typografové totiž neměli v Lipsku po třígršové stávce úplně dobrou pověst. Co toho bylo příčinou?

---

¹²² Schůze typografů pražských (dokončení), *Národní listy*, č. 219, 10. 8. 1869.

¹²³ V. ŘEZÁČ, *Stávka typografů 1869*, s. 100–108.

¹²⁴ Celé originální znění telegramu i s podpisem Bavorského: „Prag, 28. Juli. Collegen! Hier ist Preisbewegung ausgebrochen. Conditionsanträge nicht annehmen. Wir rechnen auf Unterstützung. Freitag Abends Buchdrucker-Versammlung in Convictsalle behufs Kündigung sämtlicher Prager Collegen. Tarif-Commission: Bavorsky, Präses.“, Telegramm, *Vorwärts*, č. 30, 29. 7. 1869, s. 142.

¹²⁵ Vermischte Nachrichten. Prag, *Correspondent*, č. 33, 13. 8. 1865, nepag.

Rovněž lipští typografové rozesílali během třígrošové stávky upozornění na všechny strany, aby nikdo nepřijížděl pomáhat principálům s provozem místních podniků během stávky. Vídeňská *Oesterreichische Typographia* verbování zaměstnanců lipskými principály na území rakouského císařství také kritizovala.¹²⁶ Z Prahy však typografičtí dělníci přicházeli. Nejdříve po jednotlivcích, v jednu chvíli mělo v Lipsku být více než 30 pražských sazečů. Během třígrošové stávky se tak z pražského typografa stalo synonymum stávkokaze. Vzhledem k tomu, že celá kontroverze získala mezinárodní rozměr (o pražských stávkokazích zpravoval i švýcarský orgán *Helvetische Typographia*), se s tím musel vyrovnat i pražský *Veleslavín*, který se snažil veškerou vinu svalit na pražské kolegy německé národnosti.¹²⁷

Majitelé knihtiskáren ale měli v repertoáru ještě jiné zbraně, kterými se pokoušeli zlomit odpor svých zaměstnanců. Nahrazování kvalifikovaných stávkujících dělníků dělníky z jiných měst a zemí, kterým byly zároveň nabídnuty velmi dobré mzdové podmínky, bylo jedním z častých postupů majitelů podniků, a to ne pouze v knihtisku. Principálové také před stávkou typicky využívali nereagování na dělnické žádosti o úpravy tarifů. Během samotné stávky se principálové rovněž snažili rozdělit stávkující komunitu do různých zájmových skupin. Díky tomu se podařilo zlomit stávku ve Vídni, když bylo zčásti vyhověno pouze požadavkům sazečům denního tisku, kteří následně nastoupili do práce. Kromě zaměstnávání cizí pracovní síly nebo strategického jednání s typografy principálové rovněž využívali protidělnické legislativy a vyzývali úřední a policejní orgány, aby proti stávkujícím tvrdě zakročily. Již před zastavením práce v Lipsku prosil principál a rozhodný odpůrce dělnických odborů Raymund Härtel, ať všeobecnou schůzi typografů rozežene policie. To se nestalo, jelikož lipští kolegové neporušovali saské zákony.¹²⁸ Avšak policejní zatýkání hrálo hlavní úlohu v případě pražské stávky. Principál Anton Renn, starosta grémia knihtiskařů, žádal okamžité zatčení členů stávkového výboru sídlící v tiskárně Eduarda Grégra v Růžové ulici. Policejní jednotka obklíčila tiskárnu a vtrhla dovnitř, výbor ale stačil utéct oknem. Ještě v ten den byl však zatčen Jan Bavorský. Druhý den se čtyřčlenná skupina typografických dělníků vydala za Antonem Rennem, kterého žádala propuštění Bavorského z vazby. Renn tuto návštěvu oznámil na policejním ředitelství v Bartolomějské ulici, a tak i záchranná jednotka skončila ve vazbě. Prohlídky bytů a výslechy se pak konaly celý týden až do konce stávky. Později ještě měla stávka soudní dohru.

---

¹²⁶ Die Werbungen der Leipziger Herrn Principale in Oesterreich, *Oesterreichische Typographia*, č. 7, 1. 6. 1865, nepag.

¹²⁷ Z Lipska, *Veleslavín*, č. 19, 1. 7. 1865, nepag.

¹²⁸ Z Lipska, *Veleslavín*, č. 12, 15. 3. 1865, nepag.

Zároveň ale pro všechna sledovaná města také platí, že některé tiskárny byly ochotné z různých důvodů přistoupit na podmínky stávkujících. Tyto podniky byly však vždy vydírány majiteli největších tiskáren. Podobně jako dělníci často nevybíravým způsobem nutili váhající kolegy k zastavení práce i principálové měli své metody k dosažení jednoty. Ve Vídni se ještě před vypuknutím stávky dne 10. února 1870 konala společná schůze majitelů knihtiskáren a vydavatelů denního tisku, kde se dohodl společný solidární postup proti požadavkům dělnictva. Byla zde rovněž vyměřena bolestivá (a v případech drobných knihtiskáren i likvidační) pokuta 2000 zlatých pro ty, kteří by tuto dohodu chtěli porušit.¹²⁹ Mnoho principálů navíc nechtělo po stávce přijmout zpět neaktivnější účastníky stávky, typicky členy tarifních komisí.

Ke stávkám také patřila specifická stávková kultura. Případy Lipska i Vídně (v Praze byla celá věc vyřešena za týden) pro to poskytují mnoho materiálu. Konaly se přednášky a diskuze, kolegové a dělníci z jiných oborů pořádali benefiční slavnosti a plesy, jejichž výtěžek šel na stávkující.

Významné postavení v typografické kultuře měl humor a ani během stávek tomu nebylo jinak. Během vídeňské stávky se konal oblíbený „Večer bláznů“ (Narrenabend) pořádaný mužským pěveckým sborem.¹³⁰ Největšího potlesku si zde vysloužila skupina stávkujících vídeňských sazečů s písní o tom, že chtějí láhev šampaňského za každou noc, kdy musejí pracovat. „Kdo by však na celém světě nevěděl, že šampaňské pijí pouze ti, kteří pracovat nemusejí,“ komentoval jejich vystoupení vídeňský socialistický týdeník *Volkswille*.¹³¹

Konkrétně vídeňská stávka přitahovala velkou pozornost socialistů. Během druhého týdne stávky na konci února 1870 se konalo v sále Universum lidové shromáždění sociálně demokratické strany, jehož hlavním tématem byla vídeňská stávka knihtiskařů a písmolijců. Zasedání předsedal významný socialistický aktivista Andreas Scheu, v té době již člen Mezinárodního dělnického sdružení, a hovořili zde socialističtí delegáti z Vídeňského Nového města, Štýrského Hradce, Neunkirchenu a Brna. Zasedání se účastnilo několik tisíc lidí. Byly zde plně podpořeny požadavky stávkujících a odsouzen „egoismus kapitálu“.¹³²

„Egoismus kapitálu“ nebo „liberalismus peněz“ byly termíny, které stávkující často užívali. V lipském *Correspondentu* během stávky vyšel text o tom, že liberální svoboda není

---

¹²⁹ Karl HÖGER, *Aus eigener Kraft!*, s. 422–3.

¹³⁰ Ve Vídni 19. století byly „večery bláznů“ velmi oblíbené kulturní události, jež byly typické krátkými komediálními a hudebními výstupy a nošením masek. V české národní kultuře 19. století jejich obdobou byly šibřinky, které zpropagoval především Sokol.

¹³¹ Orig.: „Wer in aller Welt wüßte nicht, daß der Champagner nur für die Leute auf der Welt ist, die nichts arbeiten [...]“, Anton Langer und die Verhöhnung der Arbeiter auf dem Narrenabende des Wiener Männergesangvereines, *Vorwärts*, č. 9, 3. 3. 1870, s. 36.

¹³² Die zweite Strikewoche, *Vorwärts*, č. 9, 3. 3. 1870, s. 33.

zatím nic jiného než uplatňování práva silnějšího. Podobně se jiný autor zlobil, že i když stávkující požadují pouze o dva feniky více, stále je jim vytýkáno, že nechtějí dobře vycházet s principály a volí konflikt.¹³³ Na konci května po čas osmého týdne lipské stávky již byla celková situace stávky velmi vyostřená. Stovky rodin knihtiskařů zažívaly opravdovou bídu a *Correspondent* používal při popisu dějů stávky stále emocionálnější narativ mzdového konfliktu jako boje dobra a obětavosti se zlem a hamižností. Nepřítelem zde již nebyl zpátečník bránící pokroku, ale majitel knihtiskárny a vydavatel liberálních novin, které podle stávkujících záměrně šířili lži o typografech. Tyto dělnické útoky proti liberalismu jistě mezi majiteli knihtiskáren a vydavateli denního tisku silně rezonovaly, jelikož mnoho z nich bylo významnými členy liberálních spolků a politických stran.

Ostrou reakci médií způsobila i soudní dohra stávky. Po stávce bylo na dva týdny drženo ve vazbě 18 členů tarifní komise. Důvodem jejich zatčení mělo být „nemravné“ chování vůči kolegům, kteří se chtěli vrátit do práce. Těmto kolegům komise vyhrožovala, že v případě jejich návratu bude po nich jako zrádcích stávky požadovat vrácení již poskytnuté hmotné podpory. *Correspondent* v reakci na jejich uvěznění tehdy napsal:

„Kdo vytváří většinu státního rozpočtu? Kdo brání vlast ve válkách? Dělníci! Kdo nevolí poslance? Kdo se nikdy nestane důstojníkem? Dělníci! Kdo nikdy neusedne k zelenému stolu spravedlnosti? Odpověď není těžká, ale svírá se z ní hrud'. Bud' me však trpěliví!“¹³⁴

Rovněž vídeňské *Vorwärts* upozorňovaly na počátku každého čísla během stávky roku 1870 mimovídeňské kolegy, že nelze přisuzovat žádnou důvěryhodnost informacím o stávkách, které šíří liberální tisk.¹³⁵ Na druhou stranu tu bylo z řad „nepřátel“ několik liberálních novinářů, kteří uznávali oprávněnost požadavků stávkujících typografů. Ve Vídni to byl především českobudějovický rodák Franz Schuselka, českému čtenáři dobře známý z Havlíčkovy písně, ve své *Reform*.¹³⁶

Rakouští typografičtí dělníci rovněž přiznávali liberální žurnalistice, že kritizovala policejní zásahy proti stávkujícím a podporovala uzákonění koaličního práva. Důležitým

---

¹³³ Das Moderne Faustrecht, *Correspondent*, č. 18, s. 69–70; Das gute Einvernehm, *Correspondent*, č. 20, 12. 5. 1865, s. 77–78.

¹³⁴ „Wer bringt den größten Theil der Staatsbedürfnisse auf? Wer vertheidigt das Vaterland? [...] Die Arbeiter! Wer wählt nicht Deputierte? Wer wird nicht Officier? Wer sitzt nicht bei dem grünen Tische der Gerechtigkeit? Diese Antwort ist nicht schwer, aber sie macht die Brust zu enge. Doch sei geduldig!“ Verurtheilt, *Correspondent*, č. 22, 22. 5. 1865, s. 85.

¹³⁵ Úvodník, *Vorwärts*, č. 9, 3. 3. 1870, s. 33.

¹³⁶ Karl HÖGER, *Aus eigener Kraft!*, s. 422–3.

zlomem byla stávka pražských typografů v roce 1869, která byla sice vítězná, ale měla krutou policejní odezvu a soudní dohru. Z celkově 130 vyslychaných typografů bylo nakonec 11 odsouzeno. Hlavní vůdce stávky Jan Bavorský si vysloužil od c. k. okresního soudu v Praze nejtvrdší trest, jelikož na sebe vzal veškerou odpovědnost za stávku: čtyři týdny žaláře zostřené dvěma posty.¹³⁷ Vídeňské liberální *Neue Freie Presse* sledovaly pražské události a k dělnickým asociacím z pozice požadavku rovnosti před zákonem napsaly: „Bojujeme s fantaziemi sociálních demokratů jako žádný jiný vídeňský list. Koaliční zákaz už je ale přežitek.“¹³⁸ Státní orgány na toto volání slyšely a proti vídeňské stávce se již žádný policejní ani soudní zásah nekonal. Pouze tři písmolijci z více jak tisícovky stávkujících byli odsouzeni k několikaměsíčním trestům za hrozby fyzického násilí vůči kolegům, kteří zůstali během stávky v práci.

Solidarita s požadavky stávkujících nepřicházela pouze z dělnického prostředí. Lipský *Correspondent* zveřejnil mnoho takových případů. Jeden významný lipský knihkupec odmítl odebrat nadále knihy od tiskáren, které nechtějí vyplácet třígrošový tarif. Lipský učenec dr. Bock zase odejmul celý náklad 30 000 výtisků svého díla z oboru lékařské vědy tiskárně odmítající tarif, a naopak ho nechal vytisknout tiskárně Otto Wiganda, jejíž majitel sympatizující se socialisty již před stávkou ve svém podniku zavedl třígrošový tarif. Stávku hmotně podpořila 50 tolarů i jedna berlínská hraběnka.¹³⁹ Snažil se i liberální přítel dělníků a knihtiskařů obzvláště prof. E. A. Roßmäßler. Jeho pedagogické dílo *Der Weg zum Geist (Cesta k duchu)* vydané během třígrošové stávky muselo ale již vzhledem k okolnostem působit na dělníky zcela nepatřičně.

V případě pražské stávky se středostavovská solidarita se stávkujícími dělníky odehrávala opět na základě národní sounáležitosti. Starosta grémia knihtiskařů Anton Renn na stávkující zavolal policii, jiný německý principál v Praze Heinrich Mercy hovořil u soudu dokonce o „terorismu“ typografů. Od počátku se o dělnických požadavcích vyjadřovali kladně čeští principálové Jan Skřejšovský a Eduard Grégr.¹⁴⁰ V tiskárně druhého jmenovaného, který dokonce stál v čele Typografické besedy, se navíc mohl usídlit stávkový výbor. Grégrovy *Národní listy* rovněž od počátku psaly v zájmu stávkujících typografů.

---

¹³⁷ V. ŘEZÁČ, *Stávka typografů 1869*, s. 131.

¹³⁸ „Wir bekämpfen die Trugschlüsse der Social-Demokraten wie kein zweites Blatt in Wien. [...] Das Coalitionsverbot hat sich überlebt.“ Das Coalitionsverbot und dessen Handhabung, *Vorwärts*, č. 33, 19. 8. 1869, s. 152. (Celý článek citát liberálního deníku *Neue Freie Presse*)

¹³⁹ Z Lipska, *Veleslavín*, č. 15 a 16, 1. 5. a 15. 5. 1865.

¹⁴⁰ Die Tarifbewegung in Prag, *Vorwärts*, č. 33, 19. 8. 1869, s. 153.

I přes zjevný soulad typografů s českou věcí je důležité zmínit, že dělnická solidarita v případech vídeňské i pražské stávky vždy překonala veškeré národní třenice vídeňských typografů s pražskými. Bavorského obhajovací řeč před soudem se nesla navíc již zcela v tónu dělnické solidarity překonávající hranice národů:

„Trapný pocit zmocňuje se mně, když vzpomenu si, že sedím na lavici obžalovaných. [...] Nicméně přece mám býti stíhán pro článek tento [§ 481 t. z.], že co dělník opovážil jsem se *pokorně prositi* za zvýšení mzdy, že opovážil jsem se žádati, abych já i soudruzi moji zachráněni byli před dorážející na nás bídou a nouzí. [...] Lichva v práci dosud trpěna a dělník ihned má býti stíhán proto, když žádá slušné náhrady za mozolnou práci svou. [...] Dělník je to, jenž nejvíce obětí přináseti musí, dělník je to, z jehož krvavých mozolů daně se platí a jehož užívá se systematicky k tomu, aby ostatním třídám opatřil blahobyt a zámožnost, kdežto on s bídou a nouzí zápasiti musí.“¹⁴¹

Již před stávkou se někteří pražští typografové české národnosti angažovali ve prospěch ostatního dělnického hnutí. V době stávky získaly všedělnické akcenty v typografickém prostředí krátce i konfliktní charakter. Zároveň zde ale během hospodářského boje v srpnu 1869 nedošlo k rozkolu s českými majiteli knihtiskáren.

Pokusme se v alespoň několika bodech shrnout odkaz třech analyzovaných stávek:

1. Stávky typografického dělnictva v letech 1865, 1869 a 1870 dosáhly (s výjimkou Prahy) jen dílčích úspěchů. Přesto se jednalo o dobově nejúspěšněji vedené konflikty o podmínkách práce. Úspěch tkvěl v organizovanosti. Stávka typografů v Praze roku 1869 byla zřejmě první úspěšnou dělnickou akcí na českém území po roce 1860. I přes vynesené rozsudky bylo cíle stávky dosaženo: zvýšení tarifu na 16 krejcarů za 1000 n. Domnívám se, že důležitou roli v úspěchu pražských sehrál český jazyk a nemožnost sehnat větší množství kvalifikovaných a alespoň pasivně češtinu ovládajících typografů, kteří by zároveň byli ochotni podílet se na nezdaru svých kolegů v Praze. Ani úspěchy typografů v Lipsku a Vídni i přes nedosažení původních požadavků tarifní komise nebyly zanedbatelné. Obě komunity dosáhly částečného zvýšení tarifu platného pro všechny závody ve městě. Vzhledem k tomu, že v obou městech byla organizovanost kolegů vyšší než 80 %, bylo možné zastavení práce udržet v lipském případě téměř na deset týdnů, ve Vídni se nepracovalo týdnů pět. Na strádající rodiny

---

¹⁴¹ *Soud typografů pražských*, Praha 1869, s. 10.

stávkujících sazečů v Lipsku přicházely solidární příspěvky ze všech koutů Evropy, vídeňští zase užívali rozvinuté komunikační síť dělnických spolků a podpory socialistů. Tyto kontakty stávky jen utužily.

2. Stávky znamenaly důležitý přechod k institucionalizaci pracovních konfliktů uvnitř moderní industriální společnosti. Podpůrné a vzdělávací spolky se staly během stávek – ač nepřiznaně – důležitými organizačními platformami. Spolky dalšího vzdělávání založené na idejích seberozvoje a sebedisciplinace dělníků se tak pomalu přetvářely do odborových organizací bojujících za zlepšení podmínek práce. Ve všech třech případech je vývoj tímto směrem viditelný i po stávkách, jak ukáže příští podkapitola.

3. Stávková činnost typografického dělnictva v letech 1865–1870 znamenala rozchod s liberálním instrumentáři pro řešení dělnické otázky. Odborová radikalita typografických spolků byla sice následujících 20 let tlumena persekucí dělnického hnutí, měšťanští intelektuálové se však již nikdy s takovou intenzitou nevrátili na půdu typografických spolků, jako tomu bylo v šedesátých letech.

Stávky se odehrávaly v době, kdy docházelo v dělnickém hnutí ke všeobecnému odklonu dělnických spolků od liberálních idejí. Vypuknutí stávek tento proces ještě uspíšilo. Zatímco dříve byla hesla jako pokrok, píle či povznesení kulturní úrovně dělnictva hlavními hesly dělnických spolků, před stávkami a během nich expanzi naopak zažívala hesla jako „egoismus kapitálu“, „liberalismus peněz“ nebo „sociální boj proti sobě stojících tříd“. Liberalismus principálů a vydavatelů liberálních novin byl také nazýván „falešnou svobodou“.

Tento konfliktualistický obrat byl však v českém případě tlumen úzkým vztahem českých typografů k národně emancipačním snahám. Ovšem i zde došlo k důležité změně: ve spolku dalšího vzdělávání Typografická beseda rezignoval na post předsedy dělníky oblíbený principál Eduard Grégr, který stál v jejím čele od založení roku 1865. Spolek původně zamýšlený jako místo socializace všech příslušníků knihtiskařského umění tak získal definitivně dělnický charakter.

4. I přes jisté dobové socialistické tendence uvnitř typografických spolků zůstali typografové vůči socialismu rezervovaní. To umožnilo „nejinteligentnějším z dělníků“ v následujících dvaceti letech persekuce socialistů a dělnického hnutí, která se dotkla i jejich spolků, dál úspěšně prosazovat své požadavky ve věci podmínek práce.

5. I přes manifestace nezávislosti a hrdosti manuálně pracujících si středostavovská měšťanská kultura udržela i po stávkách pozici nedostižného vzoru pro milieu typografických dělníků a zřejmě i dělnictva jako celku. Například pražští typografové byli v šedesátých letech 19. století prostřednictvím osobních vazeb i volnočasových aktivit součástí české národní

společnosti. Odsud se je snažila později česká marx-leninská historiografie ve svých analýzách a líčeních vyjmout a na základě organizačních aktivit Jana Bavorského zdůrazňovat jejich sounáležitost s ostatními dělnickými spolky. Tento pohled ale v konfrontaci s prameny neobstojí.

Josef Boleslav Pecka o pár let později kritizoval šedesátá léta jako éru, kdy české dělnictvo hrálo stafáž při svěceních různých praporů či národních přísahách.¹⁴² Otázkou však je, zda si Pecka představoval úplně jiný způsob dělnické socializace, než bylo následování měšťanských vzorců. I ve Vídni se kulturní činnost dělnických spolků (včetně těch lassalleánských) snažila v rámci různých bálů, koncertů či plesů kopírovat představu vysoké kultury, aby demonstrovala dostatečnou civilizační úroveň a kulturní připravenost dělníků pro rozhodování o veřejných záležitostech. Andreas Scheu byl prvním vídeňským socialistou, který formuloval soustavnější kritiku závislosti dělníků na měšťanských formách socializace, a požadoval autonomní dělnickou kulturu.¹⁴³ Ta se skutečně začala formovat, ale projevit se mohla až po roce 1890. Zodpovězení na otázku, jak do dělnické kultury protestů, manifestací a podobně byli později zaangażováni typografové tradičně demonstrující svou blízkost ke světu vysoké kultury, bude tématem poslední kapitoly této práce.

4.1.4 Ženská práce v knihtiskárnách a artikulace maskulinní dominance

Důležitý typ aktérů pracujících v knihtiskárnách a písmolijnách byl v této práci zmíněn zatím pouze okrajově. Jedná se o pomocné nekvalifikované dělnictvo, jehož řady dominantně utvářely ženy. Teprve v době tří výše analyzovaných stávek se ženská práce v knihtiskárnách stala pro kvalifikované typografy relevantním a hojně diskutovaným tématem, jelikož začala ohrožovat i sazeče. Nyní tedy přišla vhodná chvíle na hlubší reflexi poměrů ženských dělnic při výrobě tištěného slova.

Hlavní a statisticky jedinou relevantní skupinou žen zaměstnaných v tiskárnách v 19. století byly pomocné dělnice, které pod dohledem stroj mistrů pomáhaly s obsluhou rychlolistů, popřípadě byly kvalifikovaným dělníkům k ruce při nekvalifikovaných pracích v písmolijnách.

Vzrůstající počet ženských dělnic byl důsledkem mechanizace tiskařství a písmolijectví, se sázením nepřišly do styku. V knihtiskárnách měly nekvalifikované dělnice za úkol vkládat (Einlegerinnen, nakladačky) a během tisku otáčet a rovnat archy papírů pomocí vytečkovaných dírek, tzv. punktur (od toho odvozeno německé označení těchto dělnic Punktiererinnen), a ty potištěné opět vyndávat a skládat (Auslegerinnen, vykladačky). Jednotlivé profese v podnicích

---

¹⁴² Otto URBAN, *Česká společnost 1848–1918*, Praha 1982, s. 272.

¹⁴³ W. WADL, *Liberalismus und soziale Frage in Österreich*, s. 117.

většinou splývaly v obecném označení „nakladačky“. V písmolijnách měly pomocné dělnice na starost lámání a broušení odlitých liter.

Manipulace s archy papíru se během mechanizace knihtisku stala typicky ženskou nekvalifikovanou prací v knihtiskařském průmyslu. Zatímco v odborné typografické práci dominovali muži v podstatě až do digitalizace výroby tištěného slova v sedmdesátých a osmdesátých letech 20. století, tedy až do faktického konce oboru jako takového, tak pomocné práce u tiskařského stroje měly ryze ženský charakter. Například ještě v české učebnici *Přehled Polygrafie* z roku 1959 jsou jmenovány pouze „nakladačky“ a žádní „nakladači“.¹⁴⁴

I dobově bylo samozřejmě možné nalézt výjimky. Například *Veleslavin* psal ještě na počátku šedesátých let v jedné ze svých kritik zvyšujícího se počtu nekvalifikovaných žen v tiskárnách, že Dvorská a státní tiskárna ve Vídni, vůbec největší tiskárna monarchie, nepřijímá ženy ani na nekvalifikované pozice, za což si od autorů orgánu pražských typografů vysloužila slova chvály.¹⁴⁵ Ve statistice z přelomu let 1869 a 1870 prováděné typografickým dělnictvem však již disponuje vídeňská Státní knihtiskárna (v souladu s její velikostí) vůbec největším počtem pomocných dělnic v celé Vídni. Pouze jediná vídeňská tiskárna v této statistice přijímající z pochopitelných důvodů na pomocné práce pouze muže byla tiskárna mechitaristů (zal. 1811), řeholní kongregace Arménské katolické církve.¹⁴⁶

Nekvalifikované dělnice byly v šedesátých letech 19. století v německojazyčných typografických periodikách nazývány jako „Mädchen“ či „Maschinenmädchen“, ve *Veleslavínu* českým ekvivalentem „děvčata“. Obecně je možno říci, že jejich počet se odvíjel od počtu rychlolisů v podniku. Přesná čísla lze však z pramenů v šedesátých letech 19. století určit pouze velmi složitě. Pro jejich vysokou fluktuaci napříč podniky a obory nebyly zaznamenávány (stejně jako nekvalifikovaný personál obecně) v této době úředními statistikami¹⁴⁷ a statistiky typografických odborů sledovaly pouze kvalifikované kolegy a učně jakožto potenciální budoucí členy odborů. Ve sledovaném období však vznikla jedna odborářská statistika, která výjimečně zaznamenala i počty pomocných dělnic. Jedná se o odborářskou statistiku všech knihtiskařských podniků podunajského soustátí, jež byla iniciována z důvodu zamýšleného (a nakonec neúspěšného) založení svazu knihtiskařských pomocníků Rakouska-Uherska.¹⁴⁸ Statistika sice obsahuje velké množství informací (např.

---

¹⁴⁴ R. BLÁHA, *Přehled Polygrafie*, Praha 1959.

¹⁴⁵ Z Prahy, *Veleslavin*, č. 2, 15. 10. 1863, s. 20.

¹⁴⁶ Zur Statistik der Buchdrucker und Schriftgießer in der österreichisch-ungarischen Monarchie. Beilage zu Nr. 39 des „Vorwärts“, *Vorwärts*, č. 39, 29. 9. 1870, s. 21–22.

¹⁴⁷ To se mění v osmdesátých letech 19. století, kdy v Předlitavsku začíná vycházet *Österreichische Statistik* a v Německém císařství *Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich*.

¹⁴⁸ Zur Statistik der Buchdrucker und Schriftgießer Österreich-Ungarns, *Vorwärts*, č. 38, 22. 9. 1870, s. 151.

dobově zcela ojedinělý údaj o počtech nekvalifikovaných dělnic), celkově je ale spíše nespolehlivá, což přiznává i komise,¹⁴⁹ jelikož ne všechny podniky odevzdaly formulář, jenž jim vídeňská komise zaslala s prosbou o vyplnění a zpětné zaslání. Například pro Prahu je tak vedeno pouze devět knihtiskáren, i když ještě v srpnu 1869 jich dle jiných údajů bylo 24. Na statistiku se tedy nedá spoléhat co do absolutních počtů, počty v jednotlivých podnicích by ale měly odpovídat dobovým poměrům. Vzhledem k tomu, že iniciátory sčítání byli vídeňští kolegové, se domnívám, že i údaje týkající se Vídně jsou spolehlivé.¹⁵⁰

Podle statistiky bylo na konci roku 1869 ve Vídni zaměstnáno 1 321 kvalifikovaných dělníků, 534 učňů, 95 strojmistrů dohlížejících na 228 rychlolisů a 528 „děvčat“. Součet jednotlivých skupin dává 2 478 všech pracujících v místních knihtiskárnách. Neodborné dělnice tak tvořily zhruba pětinu (21,3 %) osob zde zaměstnaných ke konci roku 1869.¹⁵¹ Podle pozdější celkové statistiky Německého císařství tvořily k roku 1882 15 % osazenstva podniků produkujících tištěné slovo ženské nekvalifikované zaměstnankyně.¹⁵²

Pomocný ženský personál u tiskařských strojů, popř. v písmolijnách, tvořící v průměru zhruba šestinu až pětinu osazenstva knihtiskárenských podniků se ve sledovaném období nikdy nestal zdrojem debaty ve čtyřech zde sledovaných periodikách knihtiskařských dělníků: vzhledem k tomu, že práce pomocných dělnic nebyla odbornou typografickou prací, diskutovalo se o povaze jejich práce pouze v souvislosti se šířením rychlolisů a s tím spojenou hrozbou úpadku černého umění v pouhou industriální produkci tiskovin. Z pohledu typografů byly pomocné dělnice pouze prodlouženou rukou stroje a jejich práce nemohla náležet do skupiny „duchovní“ činnosti, jak kvalifikovaní dělníci nahlíželi svou práci.

Jen zřídka se vyskytly články o vzájemných poměrech kvalifikovaných a nekvalifikovaných dělníků a dělnic, jak ukazuje citát z *Veleslavína* z roku 1865:

„Konečně nám nelze opominouti, poukázati též na vady, které jsou strojmistrovi na újmu. Strojmistřovi odpadáva všicka vážnost, je-li se svými podřízenými v užším spojení, jako: hovor s děvčaty, točiči atd., čímž každé rázné vystoupení podřízeným za liché přichází a každý sebe menší rozkaz potkává se s odporem, často i dosti hrubým. Takový strojmistr vážnosti postrádá.“¹⁵³

---

¹⁴⁹ Tamt.

¹⁵⁰ Celkově byla statistika zveřejněna v příloze *Vorwärts* r. 1870, č. 34 (celkové počty), 38 a 39. Součty jednotlivých údajů pro Vídeň provedl J. R.

¹⁵¹ Do údaje nejsou započteny ostatní kvalifikované síly jako faktoři, korektoři, xylografové, knihvazači, mědirytcí, litografové ad. a rovněž další nekvalifikované profese (točiči, námezdní pomocníci ad.).

¹⁵² G. BEIER, *Schwarze Kunst und Klassenkampf*, s. 108.

¹⁵³ Strojmistř a jeho vlastnosti, *Veleslavín*, č. 2, 15. 10. 1863, s. 14.

Již bylo řečeno, že v pramenných i historiografických popisech oborových stávek figurují vždy dvě hlavní strany sporu. Těmi jsou odborní typografičtí dělníci a majitelé knihtiskáren. Jakou roli ale hrály nekvalifikované dělnice? V případě tří zde sledovaných stávek se mi podařilo dohledat jediný pokus, kdy se ženské pomocné dělnice snažily stát součástí mzdového boje po boku kvalifikovaných knihtiskařů. Bylo to ve Vídni, kde mezi osazenstvy místních knihtiskáren měly největší odezvu socialistické myšlenky.

Dne 13. února 1870, tedy mezi hromadnou výpovědí (7. února) a propuknutím stávkou (19. února), se konalo shromáždění zhruba 150 pomocných dělnic. Nakladačka jménem Albertina Moseberg,¹⁵⁴ která byla častou mluvčí i na socialistických shromážděních, ve svém projevu mluvila o nutnosti připojení pomocných dělnic k stávkovému hnutí mužských kolegů. Toto shromáždění rovněž vydalo návrh tarifu minimálních týdenních mezd pro ženské nekvalifikované dělnice. Pro „Punktiererinnen“ to mělo být 8 zlatých, pro nakladačky archů pak 6 zlatých a 50 krejcarů při devítihodinové pracovní době. To byly velmi ambiciózní požadavky, uvážíme-li, že běžná týdenní mzda pomocných dělnic napříč obory nepřekročila 3 zlaté a jen nejlépe placené skupiny kvalifikovaných dělníků (jako typografové) překročily hranici 7 zlatých týdenní mzdy.¹⁵⁵

Snaha ženských dělnic ve Vídni zapojit se do mzdového boje však narazila na odpor a naprostý nezájem kvalifikovaných typografů. Pro mužské „odborníky“ či dokonce „umělce“ bylo zatím zcela nepředstavitelné, aby bojovali za důstojnější pracovní podmínky s ženským pomocným personálem. *Vorwärts* sice zveřejnilo zprávu o této schůzce,¹⁵⁶ nikdy více se však o snahách ženských dělnic po čas stávky již nezmínily. V době stávky to tedy znamenalo, že pomocné dělnice zůstávaly u strojů a spolu s principály, faktory, strojmistry a učni se podílely na chodu podniku v krizové době.¹⁵⁷

Karl Höger později tyto názory spatřoval jako základní taktickou chybu tehdejších mzdových bojů. O stávce 1870 psal: „Kdyby alespoň ve větších závodech šli muži ruku v ruce s dělnicemi a kdyby se alespoň ony ke stávce připojily, tak by principálové [...] se strojmistry stáli u strojů sami, což by znamenalo že sami šéfové nebo jejich ženy a dcery by tyto stroje museli obsluhovat.“¹⁵⁸ Höger, ač se jako mladý sazeč vídeňské stávky r. 1870 sám účastnil,

---

¹⁵⁴ Její celé jméno se mi podařilo identifikovat díky W. WADL, *Liberalismus und soziale Frage in Österreich*, s. 201.

¹⁵⁵ J. B. ST., *Dívky v továrnách I., Dělnické Listy*, č. 4, 21. 2. 1873, s. 260–261; údaj o 9 zl.: Cyril HORÁČEK, *Počátky českého hnutí dělnického*, Praha 1933, s. 60.

¹⁵⁶ *Kleine Mittheilungen, Vorwärts*, č. 7, 17. 2. 1870, s. 28.

¹⁵⁷ Karl HÖGER, *Aus eigener Kraft!*, s. 420.

¹⁵⁸ Tamt.

příběh stávky popisoval z hlediska socialistického odboráře konce 19. století, kdy socialistická část dělnického hnutí již prošla první fází ženské emancipace. Odmítání spolupráce s ženským pomocným personálem v nejdůležitějších aspektech podmínek práce pro přelom šedesátých a sedmdesátých let, kdy byla stále platná stará „aristokratická“ kultura typografických dělníků, ale nebylo nic překvapivého.

Nekvalifikované nakladačky však nebyly příčinou zvýšené intenzity diskuze o ženské otázce v knihtiskárnách. V „knihtiskařském umění“ se od počátku šedesátých začala objevovat a diskutovat ještě jiná ženská skupina. Z analytického hlediska je důležité, že v Rakousku-Uhersku ani v německých státech (resp. v jednotném Německém císařství po roce 1871) tato skupina ženských pracovníků reálně v tiskárnách téměř vůbec nepracovala. Přesto byla debata o ní na stránkách časopisů typografického dělnictva velmi živá a vyhrcoaná. Jednalo se o kvalifikované sazečky, resp. o otázku, zda by mělo být ženám umožněno vyučit se sazečství a následně i v oboru pracovat.

Pomocné dělnice u tiskařských strojů byly pro kvalifikované dělníky z hlediska oboru v podstatě neviditelné, i když pozdější zprávy i sebereflexe knihtiskařů napovídaly, že zde docházelo k častým kontaktům sexuálního charakteru. Avšak pouhá možnost, že by se rovněž žena mohla stát součástí komunity černých umělců, budila mezi typografickým dělnictvem velké vášně. Přitom činných sazeček bylo podle sčítání provedeného roku 1885 odborovým Svazem německých knihtiskařů v celém Německém císařství pouze 86, přičemž tiskáren mělo být celkem 2 408, sazečů-mužů 13 929 a tiskařů-mužů 2 916.¹⁵⁹ Podobně v Praze k lednu roku 1875 pracovalo 323 sazečů a 6 sazeček, které zaměstnávala Místodržitelská knihtiskárna.¹⁶⁰ V obou případech byl odpor silných typografických odborů jeden z hlavních faktorů, který držel počet sazeček na statisticky zanedbatelném minimu.

Je překvapující, že „neviditelnost“ ženských nekvalifikovaných dělnic přebírají i Cynthia Cockburn a Brigitte Robak, autorky nejvýznamnějších knih věnujících se typografickému dělnictvu v 19. století z hlediska dějin genderu a feministické teorie.¹⁶¹ Ve svých knihách se obě autorky ptají na kořeny maskulinní dominance v knihtiskařském průmyslu a podoby její artikulace. Obě knihy se však věnují pouze ženským odborným

---

¹⁵⁹ Willi KRAHL, *Der Verband der Deutschen Buchdrucker*, s. 423. Jiný údaj pro rok 1885 hovoří o 184 sazečkách a 19 872 sazečích působících v celé Německé říši: Oscar von HASE, *Die Entwicklung des Buchgewerbes in Leipzig (Vortrag gehalten in der 28. Hauptversammlung des Vereins Deutscher Ingenieure zu Leipzig)*, Leipzig 1887, s. 11–12.

¹⁶⁰ Statistika kněhtiskáren pražských, *Veleslavín*, č. 5, 13. 3. 1875, nepag.

¹⁶¹ Cynthia COCKBURN, *Brothers: Male Dominance and Technological Change*, London 1983; Brigitte ROBAK, *Vom Pianotyp zur Zeilensetzmaschine. Setzmaschinenentwicklung und Geschlechterverhältnis 1840–1900*, Marburg 1996.

sazečkám. Diskuze o nevyučených „děvčatech“ autorky nesledovaly. Následující oddíl bude tedy věnován statisticky zcela bezvýznamnému, avšak diskurzivně velmi silnému tématu knihtiskařského dělnictva ve třech sledovaných stávkách i po nich.

Ženy jako sazečky pracovaly v knihtiskárnách již od Gutenbergových časů, jednalo se však výhradně o rodinné příslušnice majitelů malých podniků. Tato tradice pokračovala i v 19. století. Zvláštním případem pak byly tiskárny při kláštorech.¹⁶²

Spor o ženskou kvalifikovanou práci zasáhl významná knihtiskařská centra po celé Evropě až ve chvíli, kdy někteří principálové, podporovaní na jedné straně aktivisty a aktivistkami bojujícími za ženskou emancipaci na trhu práce a na druhé straně čelící stále vzpurnějším typografickým odborům, začali přistupovat k zavádění ženské kvalifikované práce ve svých podnicích. Pro německojazyčnou kulturní oblast je časový bod zlomu právě lipská třígrošová stávka na jaře 1865.

Až do této stávky měly vzácné zprávy o vyučování sazečství dívek v německojazyčném typografickém tisku pouze charakter exotické zvláštnosti. *Journal für Buchdruckerkunst* roku 1861 přinesl sérii pozitivních článků o čistě ženské tiskárně Victoria, kterou roku 1860 v Londýně založila skupina anglických feministických aktivistek sdružených okolo Emily Faithfull. Zprávy o tiskárně Victoria byly pak využívány v kampani na podporu zaměstnávání žen, kterou v šedesátých letech podporovaly i různé německé liberální tiskoviny. Tyto zprávy našly svůj ohlas i v českém tisku. *Národní listy* v září 1863 uveřejnily článek, kde se právě na příkladu tiskárny Victoria vyslovily ve prospěch zaměstnávání žen v průmyslu a knihtiskařském oboru obzvlášť. Proti tomu se ale hned vymezil *Veleslavín*, především s argumentem vysokého počtu dělníků a učňů v oboru.¹⁶³

Rok po lipské stávce v roce 1866 však už o tiskárně Victoria psal *Journal für Buchdruckerkunst* zcela negativně.¹⁶⁴ Podobně odmítavě zpravoval zmíněný list roku 1865 o konfliktu ve Francii, který vyvolalo oznámení, že jeden z největších pařížských tiskařů Paul Dupont otevírá sazečskou dílnu zaměstnávající ženy. I zde je viditelné, že lipská stávka znamenala v diskuzi o zaměstnávání odborných sazeček přelom. Z původně svobodného rozhodnutí majitele či pozitivního příkladu liberálně laděné emancipace různých složek moderní společnosti se stalo politikum a téma, které se dotýkalo oborové i genderové cti kvalifikovaných sazečů.

---

¹⁶² S. WERFEL *Offizin*, s. 371–376; B. ROBAK, *Vom Pianotyp zur Zeilensetzmaschine*, s. 15.

¹⁶³ Zprávy a dopisy, *Veleslavín*, č. 1, 1. 10. 1863, s. 7. Polemika je v příštím čísle: *Veleslavín*, č. 2, 15. 10. 1864, s. 20.

¹⁶⁴ B. ROBAK, *Vom Pianotyp zur Zeilensetzmaschine*, s. 51–52.

Ještě na přelomu třicátých a čtyřicátých let 19. století němečtí i čeští principálové i typografičtí dělníci možnost ženské kvalifikované práce svorně odmítali. S růstem síly typografických odborů na jedné straně a nárůstem konkurence mezi jednotlivými tiskárnami a nakladatelskými domy na straně druhé v šedesátých letech 19. století se tento názorový soulad ale značně narušil. Zatímco typografičtí dělníci zůstali stát pevně na stanovisku odmítání, pohled majitelů tiskáren byl v otázce ženských sazeček již diferencovanější. I zde byla přelomem zřejmě lipská stávka.

Vyhrocenou debatu, která se rozšířila za hranice Lipska do ostatních německých měst i do habsburské monarchie, vyvolal zdánlivě nevinný leták lipského principála anglického původu Alberta Henryho Payneho, jenž byl od roku 1839 usazený v Lipsku, kde vlastnil podnik s názvem Anglický umělecký ústav (Englische Kunstanstalt). Jako Angličan byl Payne zřejmě obeznámen s činností Emily Faithfull a jejím projektem ženské sazečské dílny.

Na konci dubna 1865, tedy tři týdny po vypuknutí třígrošové stávky, nechal Payne vytisknout a rozšířit leták s názvem „Které povolání si mají zvolit naše dcery?“¹⁶⁵ V třístránkovém „prospektu“ apeloval na všechny starostlivé a dobře situované rodiče, kteří přemýšlí, jak zajistit budoucnost a existenci svým dcerám, až se o ně sami nebudou moci postarat či v případě jejich nevhodného sňatku. Nejlepší možností dle letáku měla být volba vhodného povolání. Stát se odborníci v případě mnoha povolání, pokračoval Payne, však stojí mnoho peněz a vyžaduje talent (typicky výtvarné umění a hudba). Jiné obory zase nepovažoval vhodné pro dívky a ženy, jelikož nedisponují potřebnou fyzickou silou. Právě sazečské umění má být oním oborem, který je vhodným pro „dcery vzdělaných stavů“. Podle Payneho nevyžaduje speciální talent, a přitom je zábavné, zušlechťující mysl, rozvíjí inteligenci a k tomu není namáhavé ani škodlivé pro zdraví. Navíc se ve společnosti těší patřičnému respektu a již po pár týdnech může být i finančně výnosné.

Doposavad však dle náborového letáku existovaly dvě hlavní překážky, které bránily, aby se mohly mladé dívky vyučit sazečskému umění. Payne mezi ně samozřejmě nezahrnul prostý fakt, že to bylo zcela mimo hranice imaginace jakéhokoliv kvalifikovaného sazeče. Podle něj šlo o to, že v místních oficínách zatím nebyly vhodné podmínky k tomu, aby ženy-sazečky pracovaly odděleně od mužů-sazečů a rovněž nebylo k dispozici potřebné „vedení“, jež by

---

¹⁶⁵ „Welchen Beruf sollen unsere Töchter wählen?“ Originál letáku se nachází v městském archivu v Lipsku. Stadtarchiv Leipzig, Inn BuD D Nr. 6, Blatt 2–3. Německé historiografii byl však již znám. Pracovali s ním například Brigitte ROBAK, *Vom Pianotyp zur Zeilensetzmaschine*, s. 62 a S. SCHÖTZ, *Weibliche Erwerbsarbeit und Kinderarbeit*, in: S. Schötz (Hg.), *Geschichte der Stadt Leipzig*. Band 3, s. 296–307. Zde s. 299.

zohledňovalo potřeby mladých dívek k tomu, aby se staly skutečně zdatnými odbornicemi v oboru.

Z toho důvodu představil A. H. Payne lipské veřejnosti a rodičům svých potenciálních žaček projekt „Institutu pro sazečky“, jenž nabízel mladým dívkám vyučení se a posléze zaměstnání v tomto oboru. Sliboval, že dívky budou zcela izolovány od mužských zaměstnanců závodu a rodiče zval, aby se sami přišli přesvědčit, jak podnik funguje, jelikož zde několik dívek koncem dubna, kdy leták vyšel, již takto pracovalo.

V říjnu roku 1865 pak Payne nechal „vysázet sazečkami podniku“, jak leták hrdě oznamoval, a vytisknout dodatek k původnímu inzerátu, kde shrnul dosavadní úspěchy. Toho času pracovalo v podniku 20 sazeček ve věku 14–20 let, které podle principála shledávaly práci příjemnou a nezávadnou pro své zdraví. Za svou činností si vydělaly 1–4 tolary za týden. Rovněž v novém inzerátu byly zvány další dívky se zájmem o černé umění, aby se hlásily v podniku.

Lipská typografická stávka se těšila velké mediální pozornosti od Londýna až po Petrohrad a typografické kolektivy v různých evropských městech považovaly za doklad své oborové cti, že se nebudou ucházet v Lipsku o zaměstnání v době stávky. V průběhu konfliktu tak Payne a ostatní principálové pochopili, že nebudou schopni uspokojivě nahradit stávkující práci přicestovalých kvalifikovaných stávkokazů. Byla tu sice možnost k sazečským kasám postavit faktory podniků, kteří v době konfliktů běžně solidarizovali s principály, a zároveň zvýšit rozsah aktivit nekvalifikovaných dělníků a dělnic při tisku. Tento model ale vzhledem k počtu stávkujících nestačil ani na nouzový chod závodů a aby nekvalifikovaný personál sázel, bylo neuskutečnitelné, jelikož základní ovládnutí sazečských technik vyžadovalo alespoň několikaměsíční výcvik.

Payneho a později i další principály ale napadlo, že je tu ještě jedna možnost: nahradit kvalifikované muže kvalifikovanými ženami. V rovině plánu vše dávalo dokonalý smysl: tradičně (a v poslední době stále více) vzdorovité knihtiskaře by nahradili „přirozeně mírnějšími“ ženami, které navíc kvůli dobovému vyčlenění měšťanských žen a dívek z pracovního trhu zatím nikde nepracovaly, což dávalo principálům možnost je od počátku tvarovat k vlastní potřebě. Veřejnosti by se navíc celá záležitost dala prodat jako knihtiskařský vklad k osvobození ženy, které nacházelo v liberálních kruzích stále více sympatizantů a sympatizantek. Tento plán však nepočítal s mírou odporu, na jakou v knihtiskárnách narazí.

Kvalifikovaní knihtiskaři se vyrovnávali s procesem mechanizace a proletarizace oboru, jenž přiváděl do někdejších „chrámů umění“ práci nevyučených mužů a žen, jen velmi těžko. Museli se to ale naučit respektovat jako nutné zlo. Myšlenka odborných sazeček je však zcela

pobuřovala. Problém spočíval i v tom, že Payne verboval mladé dívky, aby zlomil odpor stávkujících sazečů. Pár mladých dívek pracujících v knihtiskárně na předměstí Lipska vyvolalo lavinu reakcí v celém Německém spolku i Evropě. Payneho leták se vryl do paměti typografů tak hluboko, že ještě padesát let od události lipské stávky se k jeho jménu vrátil Willi Krahl, autor prvního dějinného vyličení Svazu německých tiskařů. Zde o A. H. Paynem ironicky napsal, že „vzal ztečí feminizaci sazečské práce.“¹⁶⁶

Jako první o Payneho letáku zpravoval samozřejmě *Correspondent*.¹⁶⁷ Autor článku se podívoval, jak může Payne zvat rodiče „mladých dam“ ze vzdělaných stavů, aby jejich dcery pracovaly jako „fabriční děvčata“. Nedělal přitom rozdíl mezi prostými dělnicemi a kvalifikovanými sazečkami, což byla distinkce, kterou v případě sazečů-mužů typografické tiskoviny nikdy neopomenuly zdůraznit. Podle Payneho letáku, psal dále posměšně autor, není na světě lepšího vzdělání pro mladé dámy než vzdělání v tomto „Eldorádu“. Následoval výsměch Payneho slibům, že po necelém půl roce vyučování si mladá sazečka může vydělat 5–10 tolarů. Dodejme, že průměrný plat odborných sazečů v Lipsku se po několikaletém učení pohyboval mezi 5 až 7 toлары.¹⁶⁸

V době všeobecné vyčerpanosti na konci osmého týdne lipské stávky sloužily krátké zprávy o Payneho sazečkách především jako anekdoty pro oddych a pobavení. Poslední květnové číslo *Correspondentu* přineslo zprávu o komické události v Uměleckém institutu. Payneho tiskárna běžně vydávala politický list *Telegraph*, jenž užíval u lipské veřejnosti velké vážnosti. Ten se nyní, když zde pracovaly dívky, objevil bez záhlaví, bez nakladatelských údajů a vůbec bez jakéhokoliv obsahu s výjimkou dvoustránkové povídky. „To přirozeně ve zdejším městě vzbudilo obrovské veselí,“ uzavřel autor krátkou žertovnou zprávou.¹⁶⁹

V následujícím devátém týdnu stávky se zpravovalo v *Correspondentu* o ženách-sazečkách poněkud vážněji v kontextu jejich nedostatečného vzdělání a nadání pro výkon náročného povolání. Text argumentoval, že plánované vykázaní stávkujících z města bude mít špatné dopady i pro principály a psanou kulturu obecně: „Jen ať si zkusí špatně čitelné řecké, latinské či matematické a jiné rukopisy nechat sázet od chlapců [tj. učňů i pomocných dělníků, J. R.] a dívek.“ Nakonec přišlo ale opět humorné povyražení: „Dívky, chlapci a znovu dívky, to je nyní řešení a heslo principálů. Ve více firmách již nabírají sazečky,“ psalo se v krátké

---

¹⁶⁶ W. KRAHL, *Der Verband der Deutschen Buchdrucker* s. 287.

¹⁶⁷ Correspondenzen – Leipzig, *Correspondent*, č. 19, 5. 5. 1865, s. 75–76.

¹⁶⁸ H. GREBING, *Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung*, s. 49 udává 6–7 tolarů; podle zpráv stávkujících tiskařů např. Teubnerova tiskárna vyplácela 5-5 ¼ tolaru týdně, průměrně v Lipsku pak 6 ¼. (Correspondenzen – Leipzig, *Correspondent*, č. 23, 2. 6. 1865 s. 92).

¹⁶⁹ Correspondenzen – Leipzig, *Correspondent*, č. 22, 26. 5. 1865, s. 88.

zprávě. Dokonce i uznávaný Typographisches Institut und Kunstdruckerei Giesecke & Devrient, divil se sloupkař, vyhlásil, že bude zaměstnávat dívky jako sazečky, k čemuž jim prý byla již zřízena samostatná místnost. Pisatel si komentář opravdu užil:

„Tato velkolepá idea sklídí přirozeně velkolepé veselí v kruzích sazečů a my nepochybujeme o tom, že se toto veselí ponese dále do všech končin německé vlasti a ještě dále. Je to zcela nový terén pro sběratele kuriozit pozdější doby. Každý sazeč a mnozí další budou jistě chtít mít ve vlastnictví spis, kde bude uveden již známý údaj: ‚vysázeno od sazeček podniku‘.“¹⁷⁰

K výsměchu se přidávaly i další tiskoviny typografických dělníků. *Veleslavín* se ve vztahu k lipské stávce především vyrovnával s osočováním pražských kolegů z toho, že se nechávali zaměstnávat v lipských dílnách, zatímco stávkující hrdinové a jejich rodiny hladověli. I zprávy o sazečkách tak měly především humornou funkci. V textu, který hodnotí průběh a zlomení lipské stávky, jsou jmenovány dvě hlavní skupiny stávkokazů: příšlí sazeči německé (a nikoliv české) národnosti a „panny, které ve velikých krinolínách obsadily prázdné ulice sazečů.“¹⁷¹

Ženská práce samozřejmě byla tématem i během vídeňské stávky roku 1870, i když na základě svého dosavadního výzkumu mohu tvrdit, že až do stávky 1870 žádná vídeňská tiskárna na rozdíl od některých lipských a pražské Místodržitelské tiskárny, jež začala vyučovat ženy sazečství jen krátce před vypuknutím pražské srpnové stávky roku 1869,¹⁷² nezaměstnávala sazečky a nevyučovala dívky sazečství. Názor na ženskou práci však byl jasný. Na stránkách vídeňských *Vorwärts* se v článku berlínského dopisovatele o výhodách a nevýhodách dělby práce psalo:

„Že se počítají k sazečům i ženy, zasazuje tomuto vznešenému průmyslu ránu přímo do srdce a zcela ho ponižuje. Já sám jsem viděl sazečku, která neuměla číst a sázela písmena pouze podle jejich podoby. A to byla jedna z těch nejlepších.“¹⁷³

---

¹⁷⁰ Orig.: „[...] sie mögen ihre schlechtgeschriebenen griechische, lateinischen, mathematischen u. dgl. Manuscripte von Buschen und Mädchen setzen lassen [...]. ‚Mädchen, Burschen und abermals Mädchen!‘ ist das Losungswort der Principale. [...] Ob dieser großartigen Idee entstand natürlich ein großartiges Gelächter in den Kreisen der feiernden Setzer, und wir zweifeln nicht daran, daß sich dieses Gelächter fortpflanzen wird in allen Gauen des deutschen Vaterlandes und wahrscheinlich auch noch etwas darüber hinaus. Es ist dies ein neues Feld für die Antiquitätensammler späterer Zeit. Ein jeder Setzer und viele Andere werden sich ohne Zweifel in den Besitz eines Werkes zu setzen suchen, das die bereits bekannte Unterschrift führt: ‚Gesetzt von den Setzerinnen der Anstalt.‘“, Correspondenzen – Leipzig, *Correspondent*, č. 23, 2. 6. 1865, s. 92.

¹⁷¹ Dopisy a zprávy – Z Lipska, dodatek redakce, *Veleslavín*, č. 19, 1. 7. 1865, nepag.

¹⁷² Correspondenzen – Prag, *Vorwärts*, č. 9, 3. 3. 1870, s. 34–35 a č. 10, s. s. 42–43.

¹⁷³ Orig.: „Daß man auch Frauen zu Setzen genommen, hat dieser edlen Industrie einen Stoß in's Herz gegeben und sie vollends erniedrigt. Ich habe selbst eine Setzerin gesehen, die nicht lesen konnte und die Buchstaben nur

Rovněž ve Vídni během stávky roku 1870 měly zmínky o ženské práci plnit především funkci humorného povyražení pro dělníky a jejich rodiny v materiálně a psychicky náročnou situaci několikátýdenní stávky. Velký úspěch ve *Vorwärts* měly zprávy z Prahy o jakémisi „dr. Jordanovi“. Onen muž, z něhož se brzy vyklubal emisar vídeňské Státní knihtiskárny, se zjevil na konci února roku 1870 v Praze, kde začal verbovat pražské sazeče k uvolněným vídeňským sazečským kasám. Dle dopisovatele z Prahy nacvičili pražští typografové s dr. Jordanem komedii, již měl režirovat sám hrdina pražské stávky Jan Bavorský. Několik pražských kolegů sehrálo pro dr. Jordana zoufalé dělníky bez kondice, kteří předstírali těžké morální dilema, zda se do Vídně vydat či ne. Po třech dnech i přes sliby nabídku nakonec odřekli. Dr. Jordanovi zatím měly dojít veškeré prostředky, následkem čehož nemohl pokračovat ve své verbovací cestě za stávkokazy do Lipska a Berlína. Nakonec si tento „rybář sazečů“ (Setzerfischer) odvezl z Prahy pouze mizerný úlovek: dvě sazečské učednice z Místodržitelské knihtiskárny. Pražští typografové tak tímto kouskem nejenže prokázali kolegiální solidaritu se stávkující Vídni, ale navíc dokázali pobavit typografickou veřejnost. Hlavními postavami této veselohry se stal neschopný emisar principálů a dvě nevyučené sazečky, které v dělnických představách svou vrozenou neschopnost pro černé umění vždy dorovnávaly naivní ochotou sloužit kapitálu.

Zpět však do roku 1865 a k třígrošové stávce, kde problematika ženské kvalifikované práce začala. Huronský smích vyvolávající představa ženy vykonávající kvalifikovanou sazečskou práci přeci jen zakrýval opodstatněnou nervozitu z nové levné konkurence. V komunitě typografů očividně panovala potřeba hlubšího vyrovnání se s problematikou vstupu žen do jejich oboru. Během stávky to pro mnoho jiných problémů dotýkajících se materiální existence několika stovek rodin nebylo možné, avšak hned první číslo *Correspondentu* vyšlé po stávce dne 9. června 1865 přineslo titulní článek s ironickým názvem „Ženský sazeč“ (Der weibliche Setzer).¹⁷⁴

Dopisovatel z Berlína začal svůj článek pohoršením, že postavení žen k sazečským kasám během stávky mělo za účel především nahradit rebelující typografy a jako takové bylo obzvláště podlé. I nadále mělo být vytlačování mužů z jejich řemesla hlavní funkcí „ženských sazečů“. Ženská práce v typografii byla podle autora na svém počátku. Ve Francii bylo sazeček na 200 a o tiskárně Victoria nejsou žádné informace než reklamní rytiny.

---

ihrer Form nach kannte und sie war gerade eine der besten.“ B. P., Vortheile und Nachtheile der Theilung der Arbeit (Schluß), *Vorwärts*, č. 9, 3. 3. 1870, s. 34.

¹⁷⁴ [V., Berlin], Der Weibliche Setzer, *Correspondent*, č. 24, 9. 6. 1865, s. 93–94.

Ženská industriální práce a společná práce mužů a žen v knihtisku i všude jinde však údajně měla působit zcela rozkladně na morálku. „Od počátků německého průmyslu známe následky společné fyzické práce mužů a žen,“ varoval autor a položil řečnickou otázku: „Máme být i my v Německu kvůli lásce k levným výrobkům ochotni uvádět ženy do oboru, kde doposud byly činné pouze mužské ruce, a přivodit tak z toho plynoucí pohromy?“¹⁷⁵ Svůj strach o morální vývoj mladých doložil i příkladem z jedné tiskárny v Berlíně, která počala zaměstnávat i sazečky: zde údajně museli rodiče vzít z učení tři mladé chlapce, jelikož zde „viděli nebezpečí pro morálku mladých lidí.“

Poté následovaly opět argumenty týkající se vznikající konkurence mezi ženami a muži, která v důsledku neožebračuje jenom muže, ale úplně všechny. Autor vysvětloval, že žena bude mít vždy menší plat než muž, jelikož má přirozeně menší potřeby. Nebezpečným důsledkem expanze ženské práce by tak nebyla pouze mužská nezaměstnanost, ale hladovění celých rodin, jimž je muž přirozeným chlebozárcem. Zaměstnavatelé lákají ženy do svých podniků platem, který se vyrovná těm mužským. To je však pouze trik, varoval autor. Až budou muži z podniku pryč, zaměstnavatelé budou mít lehké pořízení. Srazí svým zaměstnankyním plat na úplné minimum a ony si tak budou nuceny hledat vedlejší živnost: například prostituci, jak je běžné v industriálních velkoměstech, varoval autor a tázal se: „Líbí se tyto vyhlídky dívkám ze vzdělaných poměrů?“¹⁷⁶

Zaměstnavatel navíc jistě bude podle autora požadovat po dívce celibát, aby neriskoval, že mu po investování prostředků na její vyučení přehne k založení rodiny. S touto tezí souvisel další okruh argumentů. Tím bylo zdraví ženy a její funkce matky. Práce v knihtiskárně, nasávání škodlivých výparů či celodenní postávání u sazečských kas nebylo zdravé pro organismus, přičemž ten ženský to snášel hůře. Dle přírodního zákona by žena měla být určena k lehčím pracím, a především k zachovávaní a vychovávání dalšího pokolení, tedy k úřadu matky. Aby přitom její potomci byly krásní, zdraví a silní, musí být taková i jejich matka, argumentoval autor. Vždyť je přeci zcela nehumánní, aby byl podporován výrobní způsob, který je zcela v rozporu s principem mateřství.

Dopisovatel *Correspondentu* z Berlína vyzýval k tomu, aby se kolegové při odporu proti ženské práci inspirovali v Paříži. Tamní sazeči rovněž disponovali kasou na podporu kolegů v případě nemoci a tak dále. Nově ale zavedli pravidlo, že se jejím členem nemohl stát kolega,

---

¹⁷⁵ „[...] sollen auch wir in Deutschland willig die Frauen in eine Industrie einführen, welche bisher nur männliche Arme beschäftigte, und alle daraus hervorgehenden Uebelstände mit in den Kauf nehmen, der billigen Production zu Liebe?“, Tamt.

¹⁷⁶ „Sind diese Aussichten geeignet ‚Töchter gebildeter Stände‘ anzulocken?“, Tamt.

který pracoval v knihtiskárně zaměstnávající ženy. „Neměli bychom takový způsob ochrany také přijmout?“, ptal se přitom.¹⁷⁷

Článek „Der weibliche Setzer“ souzněl s dobovým diskurzem o ženské práci¹⁷⁸ a zároveň jej zasazoval do prostředí typografického dělnictva. V textu je možné nalézt čtyři hlavní typy argumentů proti ženské odborné práci v sazečství: morální, ekonomický, zdravotní a sociální, podle něhož ženská industriální práce rozbíjí tradiční sociální vazby a rodinný život).

Argument morálky, tedy že společná fyzická práce mužů a žen vzbuzuje vzájemnou sexuální touhu (to si měl čtenář již většinou domyslet) a tím ohrožuje morálku pracujících, byl důležitým motivem již rané diskuze o industriálním pauperismu, resp. sociální otázce od konce třicátých let 19. století v prostoru Německého spolku. Později tento argument převzali kvalifikovaní dělníci v tažení proti ženské práci. Historiografie má k dispozici i data zvyšujícího se počtu nemanželských dětí v regionech s probíhající industrializací, které zčásti potvrzují zděšení současníků z vlivu nového výrobního režimu na sociální vztahy a sexuální chování pracujících v průmyslu.¹⁷⁹

Teprve zasazením do tohoto kontextu dává smysl, proč A. H. Payne a později Giesecke a Devrient a další firmy vždy zdůrazňovaly, že pro sazečky bude vyhrazena zvláštní místnost. Ani důsledné oddělení místa výkonu práce však nezmírnilo odmítavé reakce. Příkladem může být již zmiňovaná tiskárna Paula Duponta v Paříži. Majitel jednoho z největších podniků v Paříži, zaměstnávající více než 1000 dělníků, otevřel v březnu roku 1862 v městečku Clichy u Paříže další tiskárnu, jejíž součástí byla ne pouze samostatná místnost, ale dokonce oddělená budova, kde se ženy mohly „beze všeho ženýrování“ vyučovat sazečství a následně zde pracovat jako kvalifikované sazečky. Tento krok vyvolal okamžitý protest zaměstnanců v pařížském podniku, který vyústil ve stávkou. Vyústění konfliktu bylo velmi hořké, jelikož 117 ze 120 sazeček Dupontovy pařížské tiskárny podnik opustilo a členové místní odborové organizace Société Typographique se nadále zavázali, že nebudou pracovat u Duponta a jiných tiskárnách zaměstnávajících ženy. Právě na to narážel i autor na konci článku *Der Weibliche Setzer*. Tento bojkot pak trval až do roku 1874, i když Dupont zaměstnával ženy dál.¹⁸⁰

---

¹⁷⁷ „Sollten wir nicht auch an Nothwehr denken?“, Tamt.

¹⁷⁸ V české historiografii byly tyto diskurzy v posledních letech podrobně rozebrány například v Jan MAREŠ – Vít STROBACH, *Třída dělníků i žen? Proměny chápání genderových vztahů v českém dělnickém hnutí (1870–1914)*, *Střed* 2/2012, s. 34–68; Marie BAHENSKÁ – Libuše HECZKOVÁ – Dana MUSILOVÁ, *Nezbytná, osvobozující, pomlounaná. O ženské práci*, České Budějovice 2017, zejm. s. 116–125.

¹⁷⁹ Viz např. W. HÄUSLER, *Von der Massenarmut zur Arbeiterbewegung*.

¹⁸⁰ B. ROBAK, *Vom Pianotyp zur Zeilensetzmaschine*, s. 58.

Z analytického hlediska je důležité, že se podobně intenzivně nikdy neřešilo nebezpečí morální zpustlosti pramenící ze společné práce nakladaček archů papíru a mužského osazenstva tiskáren (především strojmistrů a točičů), i když později byly tematizovány jejich vzájemné sexuální kontakty.¹⁸¹ Strach Gutenbergových mladých z mravních následků společné práce mužů a žen přišel teprve až ve chvíli, kdy ženy ohrožovaly mužsky definovaný *skill*. V tomto smyslu tak odborní sazeči pouze využili ve svém boji proti nové levné konkurenci argument, u kterého se dalo očekávat, že bude mít společenský ohlas.

To nás přivádí k argumentu ekonomickému. Žena měla (a měla mít) přirozeně menší plat než muž, jelikož její příjem neživil rodinu, ale byl vždy považován za pouhý doplněk mužova platu. Neměla tedy pracovat na kvalifikovaných postech, jelikož by zde vždy tlačila mzdy dolů a tím by ohrožovala životní úroveň celých rodin.

Ženská práce se stala v průběhu první fáze průmyslové revoluce synonymem pro levnou a neodbornou práci, která však byla zároveň nezbytná pro bezprecedentní ekonomický růst a akumulaci kapitálu v období rané industrializace.¹⁸² Kvalifikovaní dělníci v šedesátých letech nebojovali proti ženské práci obecně, ale pokoušeli se udržet alespoň hájemství svého vlastního oboru před degradací, proletarizací a feminizací. Boj proti ženské práci jako celku z morálních a ekonomických důvodů zařadilo do své agitace i rané socialistické hnutí. Výrazné omezení ženské práce měla ve svém programu eisenachská (Eisenach 1869), rakouská (Neudörfl 1874) i československá (Břevnov 1878) socialistická strana.¹⁸³ Již před založením stran na území Předlitavska psal první apoštol socialismu mezi pražským etnickým českým dělnictvem Josef Boleslav Pecka do *Dělnických listů*: „Jen ať se pováží, jaká to bída pro dělníka mužského, jemuž práce tato právě určena jest, když on tísněn jest neustálým nátlakem a konkurencí, jižto proti němu továrníci staví skrze své ženské dělnice.“¹⁸⁴ Zatímco raná socialistická agitace protestovala proti ženské tovární práci obecně, typografové jen proti nasazení odborných sazeček. Panovala však mezi nimi shoda v tom, že zaměstnávání žen (ochotných pracovat za nízkou mzdou) je projev nenasytnosti moderního podnikatele.

Nakonec tak byla temná předpověď autora článku „Der weibliche Setzer, že principálové budou využívat odborné sazečky pro neutralizaci odborového hnutí

---

¹⁸¹ Jedná se o informace vzniklé na základě ankety o ženské práci prováděné v devadesátých letech 19. století ve Vídni mezi kvalifikovanými i nekvalifikovanými dělnicemi. M. BAHENSKÁ – L. HECZKOVÁ – D. MUSILOVÁ, *Nezbytná, osvobozující, pomlouvaná. O ženské práci*, s. 122–126. Více viz také pátá kapitola této práce.

¹⁸² Felix BUTSCHEK, *Industrialisierung. Ursachen, Verlauf, Konsequenzen*, Wien – Köln – Weimar 2006, s. 139–141.

¹⁸³ P. PROKŠ (ed.), *Politické programy Československé a Československé sociálně demokratické strany dělnické 1878–1948*, s. 11, 13, 20.

¹⁸⁴ J. B. ST., *Dívky v továrnách I.*, s. 260–261.

kvalifikovaných typografů v říšskoněmeckých, rakouských, českých i obecně evropských knihtiskárnách, naplněna jen částečně. To, co se stalo roku 1865 v Lipsku, kdy zaměstnavatelé využili stávky kvalifikovaných dělníků ke vstupu žen do oboru, byl ale do jisté míry evropský model. Již byl zmíněn případ Místodržitelské knihtiskárny v Praze či Dupontovy tiskárny v Paříži. Rovněž ve skotském Edinburghu vypukla roku 1872 stávka sazečů, jež zasáhla celé město. Rovněž zde zaměstnavatelé začali vyučovat ženy sazečství, aby v budoucnu nahradily muže. Ke konci 19. století bylo v Edinburghu již 750 sazeček, které byly v přímé soutěži se sazeči-muži. I v dalších skotských městech pracovaly v hojné míře u sazečských kas ženy.¹⁸⁵ V Německém císařství a Rakousku-Uhersku sazečky takového počtu nikdy nedosáhly z důvodu silného postavení knihtiskařských odborů. Odpor proti kvalifikované ženské práci mezi typografy trval ale až do 20. století. Například Skotská typografická asociace prosadila i přes odpor zaměstnavatelů v reakci na rozmáhající se ženskou kvalifikovanou práci v oboru roku 1909 úplný zákaz přijímání žen do učení se sazečství, který přetrval do padesátých let 20. století.¹⁸⁶

Nekvalifikovaná ženská práce byla typografy přecházena mlčením, kvalifikovaná ženská práce hlasitě kritizována a zostuzována. Typografické komunity všech tří měst se svorně shodovaly na přístupu k ženské práci. Ženy pracovaly v knihtiskárnách od dob industrializace především jako nekvalifikované pomocné dělnice, které byly pro typografy, soudě na základě jejich odborných listů, zcela neviditelné. Rostoucí počet žen a nevyučených v knihtiskárnách vnímali jako indikátor pokračující proletarizace a degradace svého kdysi elitního uměleckého oboru a ve sledovaném období v této podkapitole nikdy jako potenciální spolubojovnice ve stávkách. Neochota kvalifikovaných dělníků postupovat v mzdovém boji společně s nekvalifikovaným dělnictvem, jenž byl z velké části tvořen ženským personálem, trvala minimálně do počátku devadesátých let, kdy silící socialistická ideologie smazávala kulturní rozdíly mezi jednotlivými dělnickými obory a začala vytvářet (alespoň navenek) jednotnou dělnickou třídu a kulturu. Podobně jako typografové byli „pionýři“ odborových organizací mezi kvalifikovaným dělnictvem, tak se i pomocné knihtiskařské dělnice staly průkopnicemi odborů mezi dělnictvem nekvalifikovaným. Vůbec první ženou v čele odborového svazu v Německém císařství sdružujícího muže i ženy se stala v devadesátých letech 19. století tiskařská nakladačka z Berlína Paula Thiede.

---

¹⁸⁵ C. COCKBURN, *Brothers*, s. 153.

¹⁸⁶ Tamt., s. 155–158.

Dalším a zcela novým typem „ženského pracovníka“ v knihtiskárně byly (nebo spíše měly být) kvalifikované sazečky, jejichž angažmá mělo původně mít za účel zlomení síly typografických odborových organizací. Avšak až do digitalizace produkce tištěného slova v sedmdesátých a osmdesátých let 20. století, tedy až do faktického konce oboru (či alespoň jeho ekonomické relevance), zůstala odborná typografická práce vlivem odborů, které bránily vstupu žen na kvalifikované pozice, téměř čistě mužským oborem a ženám byla vyhrazena pouze nekvalifikovaná práce u strojů. Ve sledované době šedesátých let 19. století se kvalifikovaní typografičtí dělníci začali kriticky vyjadřovat k ženské práci až ve chvíli, když ženy ohrožovaly mužsky definovaný *skill*. Odpor k ženské kvalifikované práci zůstal s typografickým prostředím spjat již navždy. Co se však na konci 19. století v oboru postupně měnilo, byl přístup k nekvalifikovaným nakladačkám. Tomu bude věnován jeden z oddílů poslední kapitoly.¹⁸⁷

---

¹⁸⁷ Viz oddíl 5.1.3.

4.2 Budování silných typografických odborů a ostatní dělnictvo (1870–1890)

V této podkapitole se budu zabývat aktivitami, strategiemi a veřejnými reprezentacemi typografů v období let 1870–1890. Nejprve představím, v jaké situaci se nacházelo dělnické hnutí na počátku sedmdesátých let. Dělníci dosáhli během desetiletí po roce 1860 mnoha úspěchů v politické i odborové oblasti, počátek sedmdesátých let ale znamenal obrat k zostřenému postupu proti aktivitám hnutí (4.2.1). Tato situace se promítla také do poměrů uvnitř typografických komunit. Typografové se rovněž stáhli z politické oblasti, specifikem silných typografických odborů ale zůstala snaha o uzavírání takzvaných „tarifních společenství“, jež měla za úkol udržovat sociální smír v oboru a permanentní nekonfliktní vyjednávání o pracovních poměrech a kolektivních smlouvách mezi zaměstnanci a majiteli knihtiskáren (4.2.2).

Ve třetím oddíle této podkapitoly na chvíli přeruším narativně vedený výklad a přikročím po čase opět ke statistickému přehledu knihtiskáren a poměrů jejich zaměstnanců a zaměstnankyň v době sedmdesátých a osmdesátých let. Budu tak přítom činit v kontextu pracovních a především mzdových poměrů ostatního dělnictva (4.2.3). Následující oddíl bude přímo navazovat na oddíl 4.2.2 a bude analyzovat úspěchy typografických spolků a svazů v jinak složitém období. Odborové organizace typografického dělnictva vykazovaly dobově stále zcela ojedinělý systém sociální podpory, jenž stále rozšiřovaly do dalších životních situací dělníků a staly se vzorem pro ostatní dělnické obory, které se se jim však neměly šanci vyrovnat (4.2.4).

V pátém oddíle této podkapitoly budu sledovat slavnostní chvíle typografů či slavnosti, na kterých typografické dělnictvo tvořilo důležitý element. Zdá se, že i přes to, že se na činnosti typografických spolků právě v této době postupně přestali podílet aktéři ze středostavovského prostředí, zůstaly právě festivity nadále důležitými momenty, kdy typografové (stejně jako desetiletí a staletí předtím) prezentovali svou spřízněnost se světem vysoké kultury, vzdělanosti a vědy (4.2.5). Předmětem posledního oddílu zde bude zřetelný zájem některých typografů o strategické spojení s ostatním dělnictvem, jenž se ve sledovaných typografických komunitách opět začal projevovat po roce 1880. V některých případech se objevily i snahy o navázání typografů na stále perzekuované, ale také sílicí socialisticky orientované aktivity (4.2.6).

4.2.1 Úspěchy a perzekuce dělnického hnutí: bilance na počátku sedmdesátých let

Pokračující liberalizace veřejného dění spojená s hospodářskou konjunkturou přála sociálním i politickým aktivitám dělníků. Ve všech třech sledovaných kontextech se mohlo dělnické hnutí na přelomu šedesátých a sedmdesátých let těšit z výsledků aktivit posledních deseti let.

V německých státech se podařilo během druhé poloviny šedesátých let již pěti dělnickým oborům založit odborové svazy s působností napříč všemi německými státy: postupně to byli dělníci tabákových závodů (prosinec 1865), knihtiskaři (květen 1866), krejčí (říjen 1867), pekaři (srpen 1868) a tesaři (prosinec 1868). V roce 1877 bylo již v Německu 27 odborových svazů, které však sdružovaly pouze zhruba dvě procenta všech německých dělníků.¹⁸⁸

Vedle odborových aktivit jednotlivých oborů o přízeň tentokrát již všeho německého dělnictva usilovaly od druhé poloviny šedesátých let tři nejvýznamnější levicová politická uskupení působící v Německu:

1. lassalleánský Všeobecný německý dělnický spolek (ADAV) založený v Lipsku v květnu 1863, který byl blíže charakterizován v předchozí kapitole.

2. Saská lidová strana (Sächsische Volkspartei) založená iniciativou W. Liebknechta a A. Bebela v srpnu 1865. Tato strana byla původně zamýšlena jako koalice liberálních, radikálně demokratických a socialistických odpůrců pruské verze sjednocení. Strana – na rozdíl od Bismarcka i vůdců ADAV – stále počítala s velkoněmeckou verzí sjednocení (tedy včetně alpských a českých zemí) vzájemně rovných států, jež budou rozhodovat na federativním principu. Právě Bebel s Liebknechtem poté, co se výbor ADAV přestěhoval do Berlína (1868), ovládli scénu dělnické politiky v Lipsku.¹⁸⁹ Uvnitř Saské lidové strany postupně převážily socialistické tendence a nakonec se sama rozpustila a na zakládacím sjezdu v durynském Eisenachu v srpnu 1869 byla Bebelem a Liebknechtem představena strana nová nesoucí název Sociálně demokratická dělnická strana (Sozialdemokratische Arbeiterpartei, SDAP), jež se také přihlásila k programu Mezinárodního dělnického sdružení. Ovšem na zakládajícím kongresu SDAP byli přítomní pouze dva sazeči, z toho jeden z Lipska. Aristokratická nechuť k organizaci v jednom spolku spolu s textiláky, tabákovými dělníky, truhláři, zámečníky nebo soustružníky tak přetrvávala, i když v orgánu lipských kolegů *Correspondent* se socialistické aktivity v této době těšily značné pozornosti.

---

¹⁸⁸ G. BEIER, *Schwarze Kunst und Klassenkampf*, s. 392; W. ABENDROTH, *Einführung in die Geschichte der Arbeiterbewegung*, s. 111.

¹⁸⁹ Gustav JAECKH, *Die Leipziger Arbeiterbewegung von 1868–1878*, in: *Die Gründung der Deutschen Sozialdemokratie. Ein Festschrift der Leipziger Arbeiter zum 23. Mai 1903*, Leipzig 1903, s. 42.

3. Nakonec zde byla odborová odnož liberální Pokrokové strany (Fortschrittspartei, zal. 1861, zvaná též „Pokrok“), kterou v září 1868 založili dle vzoru anglických apolitických „Trade Unions“ Max Hirsch a Franz Duncker, oba dřívější spolupracovníci Hermanna Schulze-Delitzsche. Cílem těchto liberálních odborů byla sociální reforma, jež měla vzejít ze vzájemného kompromisu zaměstnanců a zaměstnavatelů.¹⁹⁰

Po spojení lassalleánského ADAV a marxovského SDAP roku 1875 v durynské Gotě se centrum německého dělnického hnutí definitivně přesunulo z Lipska do Berlína. Na celoříšské úrovni od té doby soupeřily nadále o německé dělníky až do svého nuceného rozpuštění roku 1933 o přízeň odborových spolků a svazů tři hlavní politické proudy: socialistický, liberální a křesťansko-sociální.¹⁹¹

I v Rakousku vypadala na přelomu šedesátých a sedmdesátých let situace dělnických postupů velmi nadějně. Ve Vídni se na počátku prosince 1869 konala zatím největší – a vlivem perzekuce až do Prvního Máje 1890 zcela ojedinělá – akce organizovaná socialisty na území monarchie. U příležitosti znovuotevření říšského parlamentu se 13. prosince 1869 konala manifestace 20 000 dělníků, kteří v zastoupení jedenácti soudruhů předali poslancům petici požadující všeobecné rovné volební právo, zavedení koaličního práva a svobodu tisku, spolčování a shromažďování pro dělnictvo.¹⁹² V dubnu 1870 pak bylo konečně dosaženo koaličního práva, které dělníkům a dalším zaměstnancům garantovalo právo na zakládání odborových organizací i právo na stávkou. Avšak na všeobecné rovné hlasovací právo pro muže si museli dělníci v Předlitavsku počkat až do roku 1907. Naproti tomu v Severoněmeckém spolku, uskupení německých států založeném po vítězství Pruska nad Rakouskem během let 1866 a 1867, bylo od počátku zavedeno všeobecné a rovné hlasovací právo pro muže nad 25 let. To posléze převzal i jeho následnický stát, sjednocené Německé císařství vyhlášené v lednu 1871. Konzervativní pruský státní aparát s Bismarckem v čele si od rozšíření volebního práva na „iliberální“ široké vrstvy sliboval oslabení liberálů. Z dlouhodobého hlediska však zavedení všeobecného rovného hlasovacího práva pro muže „shora“, o které předlitavské dělnické hnutí muselo bojovat více jak 40 let, nejvíce pomohlo sociální demokracii.¹⁹³

Ani dělnická komunita v Praze nezůstala stranou všeobecného rozvoje odborových i politických aktivit dělnictva v letech 1868–1873. Téměř ve všech oborových komunitách

---

¹⁹⁰ H. ZWAHR, *Zur Konstituierung des Proletariats als Klasse*, s. 295.

¹⁹¹ G. BEIER, *Schwarze Kunst und Klassenkampf*, s. 398; G. JAECKH, *Die Leipziger Arbeiterbewegung von 1868–1878*, s. 64.

¹⁹² Popis demonstrace před říšskou radou viz například Herbert STEINER, *Dělnické hnutí v Rakousku 1867–1889*, Praha 1964, s. 36–41.

¹⁹³ Thomas NIPPERDEY, *Deutsche Geschichte 1866–1918. Machstaat vor der Demokratie*, München 1998, s. 34–55.

pražských dělníků a řemeslníků docházelo ke schůzím a artikulaci požadavků na jejich zaměstnavatele. Mezi léty 1869 a 1870 tak učinili kromě typografů, jejichž stávka byla popsána v minulé podkapitole, pražští krejčí, tesaři, zedníci, litografové, tkalci, pokrývači, obuvníci, strojní zámečníci, pozlacovači, zlatotepci, bednáři, pekaři a sladovníci.¹⁹⁴ V této době bylo i v Praze v rámci dělnických schůzí a táborů artikulováno společné dělnické vědomí, které nyní – vůbec poprvé v dějinách etnicky českého dělnictva – mělo být nezávislé na vůdčí aktivitě osobností z řad měšťanské honorace. Na přelomu září a října 1868 došlo k prvním dvěma dělnickým lidovým táborem na pražských předměstích: první se konal na vrchu Vítkov¹⁹⁵ a druhý na pankrácké pláni. O několik měsíců později v květnu 1869 došlo k dalším dvěma pražským dělnickým táborem. Zatímco předsedou tábora na Letné konajícího se dne 23. května byl zvolen na přání dělníků František Ladislav Chleborád, tak o týden později na Rohanském ostrově bylo zvoleno již čistě dělnické předsednictvo schůze a rovněž zde hovořili pouze dělníci.¹⁹⁶

V lednu 1870 se pak v místnostech Sokola na Malé Straně uskutečnila první všeobecná schůze dělníků z Prahy a předměstí, kde se debatovalo o stejných tématech, které byly předmětem demonstrace a petice vídeňských dělníků v prosinci 1869. Je na místě se tak domnívat, že se schůze konala jako přímá reakce na vídeňské události. Za účasti 4 000 dělníků se zde řešily nutnost zavedení koaličního práva a všeobecného hlasovacího práva či zrušení vysokého novinářského kolku, který bránil rozvoji dělnického tisku. Ze sedmi dělníků, kteří přednesli referáty k tématům, byli hned tři typografové: Jan Bavorský, Karel Ryba a Václav Petr.¹⁹⁷

Druhá všeobecná schůze dělníků z Prahy a předměstí se konala na konci března 1870 v Konviktském sále, jež pro své potřeby dosud nejvíce využívali pražští typografové. I zde se sešlo zhruba 4000 dělníků. Jednalo se zde, tentokrát ve velmi vášnivém tónu, o dvou tématech: o podobě vhodné dělnické organizace a o dani ze mzdy. V prvním bodu programu přítomní v diskuzi došli ke shodě, že „řádná organizace dělnictva je jeden z nejnnutnějších prostředků k rozřešení otázky dělnické a zdárného vývoji třídy naší.“ Z toho důvodu zde byl vypracován plán, že dělničtí zástupci každého výrobního oboru mají zřídit vlastní spolek, jehož zástupci se budou pravidelně scházet v rámci všedělnického výboru a debatovat o možnostech společného

---

¹⁹⁴ Jan BAVORSKÝ – Václav PETR, Přehled činnosti dělnictva českého, in: *Práce. Kalendář dělnický na obyčejný rok 1871*, Praha 1870, s. 117–142, zde s. 119–125.

¹⁹⁵ Vítkovský dělnický tábor umělecky sugestivně vylíčil Vladimír Neff v druhém díle nazvaném *Císařské fialky* (1958) své pentalogie o osudech několika rodin od druhé poloviny 19. století do první poloviny 20. století.

¹⁹⁶ J. BAVORSKÝ – V. PETR, Přehled činnosti dělnictva českého, in: *Práce.*, s. 119–120.

¹⁹⁷ Tamt., s. 122–123.

postupu. K tomuto záměru byli zvoleni muži, kteří měli vždy ve dvojici koordinovat zakládání těchto spolků ve třech pražských městech a na třech pražských předměstích. Celkově tak tento výbor čítal 12 dělníků (mezi nimi i Bavorského, který měl dohlížet na organizování novoměstských dělníků). V případě druhého bodu programu, daně ze mzdy, zde bylo řečeno, že se jedná o další z nástrojů na „neospravedlivé utiskování pracující třídy“ a dělníci ji budou odmítat alespoň do doby, dokud nebude vyhověno jejich jiným požadavkům. Hlučná schůze nakonec skončila policejním zásahem a vyšetřováním několika řečníků pro přečiny pobuřování a rušení veřejného pokoje. Ani přípravný výbor se posléze nesešel, jelikož oněch 12 mužů namísto organizování dělnictva čelilo několik měsíců soudnímu vyšetřování.¹⁹⁸

Další kvas pražských dělnických aktivit byl už raději předem zastaven. Od konce dubna do poloviny května 1870 se vždy v týdenním intervalu měly konat čtyři dělnické tábory, všechny však byly předem postupně zakázány. Společný tábor německých a českých dělníků na Ještědu v srpnu 1870, kam se dostavilo 30 000 lidí, tak byl vrcholem a zároveň labutí písni nadějně éry dělnického hnutí.¹⁹⁹

Stupňující se perzekuce pražských dělnických aktivit totiž nebyla ničím jiným než lokálním projevem celoříšského obratu vůči politickým aktivitám dělnického hnutí: předlitavský ministr vnitra a pozdější konzervativní ministerský předseda Eduard Taaffe v červnu 1870 vydal příkaz k rozpuštění všech dělnických spolků. Nadále mohly existovat jen dělnické organizace, které vykazovaly pouze podpůrnou, vzdělávací (bez politických a náboženských obsahů) a umírněně odborovou činnost. V červenci 1870 pak začal první z procesů se socialistickými „velezrádci“. I přes tyto okolnosti ale statistika uveřejněná ve vídeňském *Dělnickém kalendáři* z roku 1873 zaznamenala, že ve Vídni bylo k tomu roku 51 dělnických spolků s celkovým počtem více jak 35 000 členů a v Čechách 36 dělnických spolků s počtem přesahujícím 11 500 členů. Roku 1880 však bylo ve Vídni již jen 32 dělnických spolků a v Čechách 46.²⁰⁰

I v Lipsku a Německu bylo znatelné, že se atmosféra mění. V březnu 1872 byli August Bebel a Wilhelm Liebknecht, vůdci eisenachské sociálně demokratické dělnické strany a poslanci německého říšského sněmu, v rámci tak zvaného „lipského procesu s velezrádci“ odsouzeni za své pacifistické stanovisko během prusko-francouzské války (1870/1871) a za publicistickou podporu pařížské Komuny (1871) ke dvěma letům uvěznění na zámku

---

¹⁹⁸ Tamt., s. 124–125.

¹⁹⁹ Tamt., s. 125–126.

²⁰⁰ Else KLOSE, *Zeittafel der österreichischen Arbeiterbewegung 1867–1934*, Wien 1962, s. 9; H. STEINER, *Dělnické hnutí v Rakousku 1867–1889*, s. 103, 226.

Hubertusburg v Sasku. Nebylo to jejich první ani poslední věznění. V německém celonárodním kontextu bylo pak zásadním předělem vydání „zákona o socialistech“ (Sozialistengesetz) v říjnu 1878. Jeho vydání předcházely dva pokusy o atentát na německého císaře Viléma I., které státní kancléř Bismarck umně využil k prosazení jmenovaného zákona zapovídajícího veškeré „sociálně demokratické, socialistické a komunistické“ aktivity dělnických spolků, který se však v praxi stal nástrojem i na potlačování jejich odborové činnosti.²⁰¹

4.2.2 Ústup typografických organizací ze scény dělnické politiky a počátky utváření tarifních společenství

Lipská třígrášová stávka v roce 1865 vyprodukovala mezi lipskými knihtiskaři energii k další odborové činnosti, jež vedla v následujících letech až k úspěchům na celonárodní rovině, o nichž bude řeč níže. Na přelomu šedesátých a sedmdesátých let se také na stránkách lipského *Correspondentu* objevovaly stále častěji výzvy ke spojení s dalšími dělníky. Tak například v září 1868 *Correspondent* naléhavě psal, aby se „knihtiskaři vzdali své exkluzivity a čile se zapojili do ostatního hnutí“. Na podzim roku 1871 pak *Correspondent* dokonce přinesl dvanáctidílný seriál o činnosti Mezinárodní dělnické asociace, uskupení známějšího pod názvem První internacionála, od jejího založení roku 1864 až do roku 1870. Studii napsal sazeč ze Saska působící v Hamburgu a v té době již člen SDAP Carl Hillmann. Psal zde například, že by němečtí knihtiskaři měli sledovat postupy této organizace, jelikož má „zásluhy ve snahách o emancipaci dělnického stavu“. Typografové v německých tiskařských městech měli v tomto seriálu možnost číst o stávce nebo všeobecném volebním právu jako o „legálním třídním boji.“²⁰² Netrvalo ovšem dlouho a časopis knihtiskařů se stáhl ze scény všedělnické politiky a například o kompromisním sloučení lassalleánské ADAV a eisenášské SDAP v Gotě roku 1875 zde nepadla již žádná zmínka.²⁰³

Podobně i vídeňské *Vorwärts*, které se před stávkou místních typografů na počátku roku 1870 profilovaly jako socialistický odborový list, se začaly pomalu stahovat z politického pole. Symbolickým předělem bylo vydání článku „Conservativ“ z poloviny září 1870. Text se vyrovnával s kritizováním knihtiskařů, že nedostatečně přikládají ruku k dílu snah spojeného dělnictva. Autor na tyto výtky lapidárně poznamenal:

---

²⁰¹ W. ABENDROTH, *Einführung in die Geschichte der Arbeiterbewegung*, s. 106–120.

²⁰² Údaj o článku z 25. 9. 1868 v *Correspondentu*: G. BEIER, *Schwarze Kunst und Klassenkampf*, s. 398.; seriál o Mezinárodním dělnickém sdružení se jmenoval „Die internationale Arbeiterassociation (1864–1870) ihre Geschichte, Programm und Thätigkeit. Den deutschen Buchdruckergehilfen gewidmet von einem Mitgliede des Deutschen Buchdruckerverbandes“ a vycházel mezi 23. 9. 1871 (č. 76) a 1. 11. 1871 (č. 87) na stránkách *Correspondentu*.

²⁰³ G. BEIER, *Schwarze Kunst und Klassenkampf*, s. 468.

„Knihtiskaři se nechtějí vzdát těch několika málo vymožeností, kterých dosáhli prostřednictvím svých sdružení. Z toho důvodu – dokud nebudou mít k dispozici něco lepšího – budou konzervativní.“²⁰⁴

Anonymní vídeňský kolega tak ve svém článku nevědomky předurčil pozici, kterou následující desetiletí využívali typografové jako vysvětlení své neúčasti na budování dělnického (či dokonce socialistického) hnutí, které i přes perzekuci stále sílilo a někteří jeho protagonisté se začali ptát, kde jsou oni „pionýři dělnictva“. Typografové ve svých odpovědích na tyto výtky argumentovali, že nechtějí všechny své vymoženosti a sílu svých organizací obětovat pro abstraktní vizi dělnického sbratření.

V létě 1872, kdy již ochladlo všedělnické nadšení z přelomu dekády, došlo v Praze péčí Jana Bavorského k obnovení listu českých typografů *Veleslavín*. Atmosféra dělnické perzekuce v kombinaci s tradiční stavovskou uzavřeností českých typografů (alespoň v komparaci s jejich německými a rakouskými kolegy) způsobila, že se *Veleslavín* v letech 1872–1883 ani jedním článkem nezmnínil o poměrech či odborových snahách v jiných dělnických oborech. Pouze roku 1872 se v jednom z prvních čísel obnoveného časopisu *Veleslavín* vysmíval slavnosti vídeňských knihtiskařů, kde byli čeští knihtiskaři kritizováni, že se více než o dělnické sjednocení zajímají o českou řeč. Ve *Veleslavíně* bylo vídeňským odpovězeno, že si pletou slavení Gutenberga se slavením Lassalla.²⁰⁵

Rezignaci na postup celkového dělnického hnutí je možné ukázat i na osobě samotného Jana Bavorského. Bavorský v létě 1869 spoluzaložil Malostranskou dělnickou besedu, kde se sešlo mnoho budoucích českých socialistů, při soudu po typografické stávce v září 1869 mluvil ze všedělnických pozic a do roku 1871 byl u všech důležitých bojů českého dělnictva.²⁰⁶ Posléze se však stáhl ze všeho dělnického dění, pro svou pověst dělnického buřiče se neobjevoval již ani ve vedoucích orgánech Typografické besedy a věnoval se pouze redakci *Veleslavína*. Poté, co se v roce 1875 stal faktorem v tiskárně u Haasů, se ve věci typografických poměrů již přestal angažovat úplně. Pražští kolegové na jeho zásluhy ale nikdy nezapomněli a *Veleslavín* jeho smrt v červnu 1891 uctil oslavným nekrologem.²⁰⁷

---

²⁰⁴ Orig.: „Die Buchdrucker wollen das wenige Gute, das sie durch ihre Vereinigung erreicht, nicht fallen lassen, bevor sie nicht etwas Besseres haben und deshalb sind sie – konservativ.“ A. W., *Conservativ, Vorwärts*, č. 37, 15. 9. 1870, s. 159.

²⁰⁵ Z Vídně, *Veleslavín*, č. 3, 15. 8. 1872, nepag.

²⁰⁶ Erika KRUPPA, *Das Vereinswesens der Prager Vorstadt Smichow 1850–1875*, München 1992, s. 144.

²⁰⁷ Karel KRUNERT, *Typografická organizace v Čechách. Dějinný přehled*, Praha 1910, s. 42; Jan Baborský, *Veleslavín*, č. 10, 23. 6. 1891.

Celkové poměry let 1870 až 1890 nebyly příliš vhodné pro rozvoj typografických organizací. Vedle perzekuce hospodářského i politického směru dělnického hnutí jejich situaci také negativně ovlivňovala hospodářská krize, jež začala krachem vídeňské burzy v květnu 1873 a jejíž následky trvaly až do devadesátých let. Také pokračovala mechanizace oboru, která se však zatím dotýkala stále především tiskařů: v polovině sedmdesátých let se v Německu i Rakousku začaly šířit rotační tiskařské stroje a příkloповé tiskařské lisы.²⁰⁸

Ani v tomto období toho ale nebylo málo, co knihtiskařské odbory dokázaly udržet, dále rozvíjet nebo nově prosadit. Typografové nadále patřili k dělnické aristokracii, kulturní a ekonomické elitě dělnictva. V prostoru Německa i celé habsburské monarchie jejich organizace sdružovaly po roce 1870 více jak 80 % (v menších městech zhruba dvě třetiny, ve velkých kulturních centrech vždy přes 90 %) kvalifikovaných zaměstnanců knihtiskáren. Knih-tiskárny (minimálně ty ve velkých kulturních centrech) si tedy nemohly dovolit fungovat bez organizovaných typografů. To jim mimo jiné umožnilo udržet si spolukontrolu nad učednickým systémem a také uchovat jasnou hranici mezi kvalifikovanými dělníky a nekvalifikovaným personálem, který tvořily z velké části ženy.²⁰⁹

Pro pochopení směru, jakým se měly v následující epoše ubírat typografické odbory, je nyní nutno se vrátit ve výkladu o několik let nazpátek a sledovat činnost kolegů v Lipsku, kteří předurčili další strategii hnutí knihtiskárenských dělníků.

Na konci května 1866, tedy necelý rok po ukončení lipské „třígrošové stávkы“, se v Lipsku na popud místních typografů sešlo 34 delegátů zastupující více jak 3 000 kolegů z 85 tiskařských měst. Jednalo se o první celoněmecký sněm knihtiskárenských dělníků uskutečněný po ztroskotání revoluce 1848–1849. Až na upozornění na nebezpečí vzájemného odcizení „německých kmenů“ sněm o přicházející válce nejednal. Hlavní jednání probíhalo, jak už u typografů bylo zvykem, v ryze praktickém tónu. Sněm motivoval knihtiskařské spolky, pokud tak ještě neučinily, k zakládání výrobních družstev nebo podpůrných pokladen a rovněž požadoval plošné uzákonění koaličního práva, k čemuž došlo později na půdě Severoněmeckého spolku roku 1869. Hlavním výstupem lipského sněmu knihtiskařů ale bylo založení Svazu německých knihtiskařů (Verband der Deutschen Buchdrucker, VDB), který měl od této chvíle sdružovat všechny knihtiskařské spolky v německých státech.²¹⁰ Založení

---

²⁰⁸ Jaroslava HOFFMANOVÁ, Tiskařství, in: František Jílek a kol., *Studie o technice v českých zemích 1800–1918 III.*, Praha 1985, s. 154–191, zde s. 160–165.

²⁰⁹ R. STADLMAIR, *Organisationsgeschichte der Gewerkschaftsverbände*, s. 87–88.

²¹⁰ G. BEIER, *Schwarze Kunst und Klassenkampf*, s. 377–378; R. STADLMAIR, *Organisationsgeschichte der Gewerkschaftsverbände*, s. 117.

německého svazu dělníků v knihtiskárnách v roce 1866 bylo epochálním zlomem v dějinách německého knihtisku. Dodejme, že rakouským kolegům se podařilo obdobný svaz pro Předlitavsko založit až roku 1894.

Do Svazu německých knihtiskařů se během následujících měsíců a let přidávalo stále více knihtiskařských organizací (roku 1869 vykazoval více jak 6 500 členů a roku 1889 již 12 600 členů).²¹¹ Stal se tak velmi rychle obecně respektovanou celoněmeckou organizací chránící zájmy knihtiskářských dělníků. Následkem aktivit svazu byla například již roku 1868 ve většině německých tiskárnách zrušena nedělní práce.

Tyto úspěchy přiměly i principály k tomu, aby se organizovali. Na sjezdu 87 německých principálů, který se symbolicky uskutečnil v Mohuči v srpnu 1869, byl tak založen celoněmecký svaz majitelů knihtiskáren, jenž přijal název Německý knihtiskařský spolek (Deutscher Buchdruckerverein, DBV). V tomto případě se jednalo o nejstarší celoněmeckou organizaci chránící zájmy zaměstnavatelů, která sdružovala na konci roku 1870 400 a roku 1900 již 1000 principálů.²¹² Oba svazy, zaměstnanecký i zaměstnavatelský, si za své sídlo zvolily Lipsko.

Svaz německých knihtiskařů od počátku své existence proklamoval, že jeho hlavním cílem je dosažení celonárodního „normálního tarifu“, který by udával normu pro pracovní poměry ve všech knihtiskárnách v Německu. Principálský svaz však takovou celostátní kolektivní smlouvu od počátku odmítal. I přes to, že svazy knihtiskařských dělníků a zaměstnavatelů ctily tradice černého umění, byly v neustálém kontaktu a snažily se najít kompromis přijatelný pro obě strany, tento základní rozpor vyústil roku 1873 do dvanáctidenní stávkou, jejíž geografický rozptyl a počet aktérů Německo dosud nezažilo.

Na konci ledna 1873 vstoupili do stávkou nejprve lipští sazeči a strojmistři a posléze se přidávali i kolegové v dalších městech. Svaz principálů odpověděl výlukou (tedy hromadnou výpovědí) všech lipských členů Svazu německých knihtiskařů. Iniciativou místního principálského grémia také v únoru stanul před soudem a byl odsouzen na šest týdnů vězení za urážku na cti (důvodem byly jeho mobilizační články v *Correspondent*) Richard Härtel, od počátku šedesátých let hlavní osobnost lipských typografů a v letech 1867–1879 předseda Svazu. V městské radě, která soudila dotyčného, zasedal i principál Raymund Härtel.²¹³ Strana

---

²¹¹ R. STADLMAIR, *Organisationsgeschichte der Gewerkschaftsverbände*, s. 80; W. KRAHL, *Verband der Deutschen Buchdrucker. Statistischer Teil des zweiten Bandes*, Berlin 1926, s. 15.

²¹² Carl FAULMANN, *Illustrierte Geschichte der Buchdruckerkunst mit besonderer Berücksichtigung ihrer technischen Entwicklung bis zur Gegenwart*, Wien – Pest – Leipzig 1882, s. 782; R. STADLMAIR, *Organisationsgeschichte der Gewerkschaftsverbände*, s. 165.

²¹³ Shoda jména je náhodná.

zaměstnavatelů si však uvězněním Richarda Härtela spíše přitížila, jelikož vzbudilo pohoršení veřejnosti ve všech koutech říše.

Principálský svaz dále přistoupil na začátku března k celoněmecké výluce členů Svazu německých knihtiskařů, která měla Svazu zasadit smrtelnou ránu. Proti rozhodnosti lipských principálů se ale postavili majitelé knihtiskáren z Porýní-Vestfálska, v jejichž knihtiskárnách pracovali téměř výhradně členové Svazu – pro jejich podniky by tak toto opatření bylo likvidační. Nakonec se tak plánovaná celoříšská výluka tak dotkla pouze 2000 dělníků, kteří si navíc rychle našli znovu práci. Bylo tedy jasné, že ani tato ofenzíva nedokáže zkrotit smělost dělníků a principálové začali být opět otevření vyjednávání.

Na mnoha místech se během dubna již situace uklidnila, v Lipsku stávka ještě na počátku května pokračovala. Schylovalo se k patové situaci, kdy – typicky pro typografické hospodářské boje – ani jedna strana konfliktu nedokázala prosadit svou vůli silou. Proto se 1. května 1873 sešli zástupci principálů, za které jednal spolumajitel lipského impéria a předseda principálského svazu (v letech 1872–1885) Eduard Brockhaus, a dělníků, aby konečně došli ke vzájemné shodě. O osm dní později, 9. května 1873 (poněkud ironicky ve stejný den, kdy padla vídeňská burza), z jednání této komise vzešla první oborová kolektivní smlouva platná pro celou Německou říši, jež se stala zásadním milníkem v německých hospodářských a odborových dějinách. Idea, o kterou usilovali knihtiskárenští dělníci již v roce 1848, teprve nyní dosáhla udržitelné realizace.²¹⁴

Takzvaný „První všeobecný tarif“ z roku 1873 zaváděl ve všech německých knihtiskárnách, které tarif přijaly, maximálně desetihodinovou pracovní dobu (s půl hodinovou pauzou) a minimální týdenní mzdu 19,5 německých marek, která měla být ještě vyšší ve velkých městech a počítala s téměř 100% příplatky za přesčas a práci o nedělích.²¹⁵

Kromě těchto nejdůležitějších regulací se obě strany dohodly na založení celoříšské komise, ve které budou zastoupeni rovným poměrem delegáti principálů a dělníků a jejíž hlavní úkol bude vyvažovat jejich požadavky a tím tak předcházet konfliktům. Tato komise dostala název „Tarifní společenství německých knihtiskařů“ (Tarifgemeinschaft der Deutschen Buchdrucker) a po dělnickém Svazu německých knihtiskařů (zal. 1866) a principálském Německém knihtiskařském spolku (zal. 1869) se stala po květnu 1873 třetí hlavní platformou utvářející do budoucna poměry práce v německých knihtiskárnách. Za její sídlo bylo rovněž

---

²¹⁴ G. BEIER, *Schwarze Kunst und Klassenkampf*, s. 434–437.

²¹⁵ Po sjednocení v lednu 1871 se stala německá marka oficiální měnou Německé říše. Blíže budou mzdové poměry typografů po dosažení tarifu v kontextu životních nákladů a mezd v ostatních dělnických oborech přiblíženy v následujícím oddíle. Obecně k Prvnímu všeobecnému tarifu viz Willi KRAHL, *Der Verband der Deutschen Buchdrucker*, s. 376–378.

zvoleno Lipsko. Aktéři založení tohoto tarifního společenství včetně předsedy dělnického svazu Richarda Härtela věřili, že díky jeho činnosti již nebude nutné nikdy více přistoupit k ekonomicky i psychicky náročným stávkám a změny oboru se budou dít již pouze na mírové bázi.²¹⁶

Starobylá oborová představa o harmonických vztazích mezi aktéry černého umění, která byla z různých perspektiv rozebrána v druhé kapitole této práce, se tak zde znovu objevila v moderní podobě prvního „tarifního společenství“, založeného na principu partnerského vztahu zaměstnavatelských a zaměstnaneckých organizací v moderních německých dějinách. I přes odpor mnoha principálů se jen do konce roku 1873 podařilo v Německé říši tarif prosadit v 96 z celkem 342 tiskařských měst.²¹⁷ Regulace pracovních vztahů v knihtiskárnách sice byla již v určité podobě přijata již během roku 1848 v rámci takzvaného „frankfurtského tarifu“, tehdy se však nejednalo o společnou dohodu principálů a kvalifikovaných dělníků, nýbrž o principálský oktroj, který měl navíc pouze krátké trvání.²¹⁸

Němečtí typografové se tedy na rozdíl od jiných průmyslových oborů vydali cestou průběžné, sociálně smířlivé regulace oborových poměrů. Historiografie od této doby hovoří v souvislosti s poměry v knihtisku o „tarifikaci“ (Tarifizierung) vzájemných vztahů konfliktů mezi zaměstnavateli a zaměstnanci. Dosáhnutí a udržení kolektivní smlouvy na co nejrozsáhleším geografickém prostoru se od této doby stalo cílem německých i rakouských knihtiskařů.²¹⁹

Snaha o nalezení kompromisního řešení možných konfliktů se typografickým dělníkům i přes nepříznivé poměry vyplácela, stávek ve sledovaném období skutečně ubylo. V Lipsku došlo mezi květnem 1873 a velkou stávkou roku 1891 k zastavení práce pouze na podzim 1886.²²⁰

Rovněž Praha nezažila po srpnu 1869 téměř 20 let knihtiskařskou stávku. I pražští typografové v Praze prosadili po srpnové stávce vytvoření stálé tarifní komise („smírčího

---

²¹⁶ R. STADLMAIR, *Organisationsgeschichte der Gewerkschaftsverbände*, s. 165–167; G. BEIER, *Schwarze Kunst und Klassenkampf*, s. 434.

²¹⁷ Údaj o počtu knihtiskařských míst přijavších tarif: Hartmut SIMON, Ein Meilstein der Tarifgeschichte – Der Buchdruckerverband erkämpft 1873 den ersten Reichstarifvertrag, *Themenportal Geschichte, Kultur, Medien und Netzpolitik (Friedrich Ebert Stiftung)*. Dostupné online: <https://www.fes.de/themenportal-geschichte-kultur-medien-netz> [1. 4. 2023].

²¹⁸ Viz oddíl 3.1.4. této práce.

²¹⁹ Rainer ERD – Watlher MÜLLER-JENTSCH, Ende der Arbeiteraristokratie? Technologische Veränderungen, Qualifikationsstruktur und Tarifbeziehungen in der Druckindustrie, *PROKLA. Zeitschrift für Kritische Sozialwissenschaft* 9, 35/1979, 17–47, zde s. 17; Horst STEFFENS, Soziale Reaktion auf technischen Wandel – Zum Streikverhalten deutscher Arbeiter im 19. Jahrhundert, in: *Der Mensch als Spielball des technischen Wandels? Nachrichten aus der Eisenbibliothek Nr. 65*, Langewiesen (Schweiz) 1993, s. 20–30, zde s. 27–29;

²²⁰ G. BEIER, *Schwarze Kunst und Klassenkampf*, s. 544–552.

soudu“) sestávající z rovného počtu dělníků a principálů. V létě 1872 zde byl revidován po společné schůzi zástupců Typografické besedy a grémia principálů místní tarif (v českém prostředí dobově nazývaný jako „ceník“) vybojovaný stávkou (1869), který platil až do roku 1890. Jediné dvě typografické stávky v Čechách do roku 1890 se tak odehrály roku 1886 v menších knihtiskárnách v Děčíně a Jablonci, kde se navíc nacházelo minimum odborově organizovaných kolegů, proto tyto konflikty proběhly bez schválení odborové organizace. Roku 1877 Typografická beseda předložila místodržitelství a pražskému magistrátu pamětní spis o neutěšených poměrech v pražských knihtiskárnách a zhruba od poloviny osmdesátých let pak soustavně pracovala na novém tarifu, jelikož tarif z roku 1872 se pomalu přestával dodržovat a také vůbec nerefletoval růst cen základních životních potřeb, jež se od počátku sedmdesátých let téměř zdvojnásobily. Když bylo jasné, že grémium odmítne nový tarif přijmout, tak teprve reagovali pražští kolegové v prosinci roku 1888 vyhlášením všeobecné stávky (o té více v následující kapitole), jejíž výsledky byly pak roku 1890 stvrzeny revizí tarifu.²²¹

Ve Vídni však proběhlo v období let 1870–1890 více stávek. I zde zastupitelské organizace zaměstnanců a zaměstnavatelů usilovaly o smírné řešení konfliktu, aby se již neopakovala stávka z počátku roku 1870. V centru středoevropského tisku se ale obě strany ve srovnání s jinými tiskařskými městy vyznačovaly větší neochotou ustoupit ze svých stanovisek. Z toho důvodu zde bylo napětí často řešeno konfliktem, jenž byl navíc podporován socialistickou ideologií, ke které se od konce sedmdesátých let začal hlásit úzký okruh vídeňských typografů seskupených kolem Karla Högera, jenž v této době stoupal ve strukturách dolnorakouského knihtiskařského spolku a stanul i v čele redakce *Vorwärts*.²²²

Nová kolektivní smlouva byla ve Vídni bez nutnosti stávkovat vyjednána smírnou cestou v letech 1872 a 1874. V obou případech se místním typografům vylepšily pracovní podmínky. Ovšem během vyjednávání o novém tarifu během roku 1875 principálské grémium odmítlo veškeré návrhy protistrany. Schylovalo se k tomu, že pomocníci dříve nebo později na protest opustí svá pracovní místa. Stávka vypukla v červenci roku 1876 a trvala pět týdnů, avšak účastnila se jí pouze čtvrtina místních kvalifikovaných knihtiskářských dělníků. Z toho důvodu přinesla typografické organizaci spíše dluhy než vylepšení tarifu a jejím výsledkem bylo beztarifní období nevyhovující ani dělníkům ani zaměstnavatelům, jež trvalo až do konce roku 1879, kdy byl vyjednáan tarif nový s platností od 1. 1. 1880. Ten však nebyl ve vídeňských

---

²²¹ J. E. VONDRUŠKA, *Stručný přehled činnosti ústředního spolku Typografická beseda*, s. 134, 183–188; K. KRUNERT, *Typografická organizace v Čechách*, s. 46, 77–88.

²²² K tomu více viz oddíl 4.2.6.

knihitiskárnách dodržován, proto na podzim roku 1882 typografičtí dělníci zaslali vídeňskému grémiu návrh na jeho revizi. Po jejím rezolutním odmítnutí vstoupili dělníci (opět pod vedením Karla Högera) do stávky, jež se odehrála mezi 13. listopadem 1882 a 9. lednem 1883, celkově tedy trvala 9 týdnů. Po tomto boji zavládl ve vídeňských knihitiskárnách na několik let smír zpečetěným tarifem přijatým v dubnu 1883. Klidné období bylo přerušeno až stávkou, která se konala stejně jako v Praze v prosinci roku 1888.²²³

4.2.3 Statistika knihitiskáren a sociální poměry jejich zaměstnanců

Než ve výkladu pokročím k výsledkům odborových aktivit typografů a veřejné reprezentaci jejich organizací ve sledovaných dvou dekadách této podkapitoly, je zde na místě opět po čase udělat drobné statistické zastavení.

Dle dostupných údajů se nacházelo k roku 1875 v Lipsku 57 knihitiskáren s 928 (743 sazeči a 185 tiskaři) kvalifikovanými knihitiskaři, přičemž před krizí v roce 1873 dosahoval jejich celkový počet 1344. Podrobná statistika z roku 1885 nabízí srovnání Lipska v rámci Saska a celé Německé říše:²²⁴

1885	Lipsko	Sasko	Německá říše
Knihitiskárny	87	336	3 453
Podniky s knihitiskárnou i kamenotiskárnou	29	83	834
Faktoři	92	183	1 480
Korektoři	85	129	841
Sazeči	1 628	2 830	19 872
Sazečky	5	33	184
Sazečtí učedníci	302	772	7 118
Strojmistři	385	634	3 645
Švýcarské meče²²⁵	21	108	1 031

²²³ E. NAROZNY, *Die Geschichte der Gewerkschaft Druck und Papier 1842–1967*, s. 57, 59, 64, 66, 69; K. HÖGER, *Aus eigener Kraft!*, s. 506, 518, 529–530.

²²⁴ Statistika k roku 1875: H. ZWAHR, *Zur Konstituierung des Proletariats als Klasse*, s. 84. Statistika k roku 1885: Oscar von HASE, *Die Entwicklung des Buchgewerbes in Leipzig (Vortrag gehalten in der 28. Hauptversammlung des Vereins Deutscher Ingenieure zu Leipzig)*, Leipzig 1887, s. 11–12.

²²⁵ Jako „švýcarské meče“ (Schweizerdegen) se označovali v německém prostoru kvalifikovaní knihitiskaři, kteří se vyučili zároveň sazečství i tiskařství. Původ výrazu je nejasný, někteří ho odvozovali od dvousečných krátkých švýcarských mečů, jiní od toho, že se mladým kolegům krátce po vyučení říkalo „meče“ (Degen) podle krátkých mečů, které mohli postulovaní typografové v raném novověku nosit u pasu. Mezi ostatními knihitiskaři byly „švýcarské meče“ i oblíbeným terčem vtipů. Například se o nich v typografických kruzích říkalo, že se mělo jednat o kolegy, kteří neumí pořádně ani sázet ani tisknout. Viz: Linus IRMISCH, Heslo „Schweizerdegen“, *Wörterbuch der Buchdrucker und Schriftgiesser*, Braunschweig 1901, s. 64.

Tiskaři u ručních lisů	72	96	667
Tiskařští učedníci	168	270	1 681
Nekvalifikovaní nakladači	49	108	1 518
Nekvalifikované nakladačky	748	298 ²²⁶	3 454
Zaměstnanci celkem (kvalifikovaní – učedníci – nekvalifikovaní)	3 555 (2 288– 470–797)	5 461 (4013– 1042–406)	41 491 (27 720–8 799–4 972)

Lipsko bylo po Berlínu druhým největším knihtiskařským městem v Německé říši. Polygrafický průmysl zde byl dominantním výrobním oborem a zaměstnával celkově 7 126 pracovníků a pracovnic,²²⁷ což mělo činit 46,2 % lipského dělnictva. Na druhém místě byl strojní průmysl, který zaměstnával 4 093 dělníků, kteří tak tvořili 26,5 % lipského dělnictva. Pokud bychom ale počítali pouze s typografy (tiskaři, sazeči a písmolijci) a nekvalifikovaným personálem jejich závodů, tak se jejich součet k polovině osmdesátých let pohyboval pod hranicí 4 000 pracujících.

V Předlitavsku se k polovině roku 1875 (tedy o deset let dříve než údaj výše) nacházelo podle odborové statistiky představené v časopise *Vorwärts*²²⁸ 261 knihtiskáren, ve kterých pracovalo celkem zhruba 3 500 kvalifikovaných dělníků. Autoři statistiky však přiznávali, že nemají kompletní údaje (například Bukovina chyběla úplně), proto odhadovali, že celkově v Předlitavsku bylo okolo 300 knihtiskáren a písmolijen, ve kterých pracovalo na 4 000 kvalifikovaných dělníků.²²⁹ Pokud bychom započítali do součtu i počty učedníků a (zde nesledovaných) nekvalifikovaných, došli bychom dle mého odhadu zhruba k počtu 8 000 pracovníků a pracovnic zaměstnaných v předlitavských knihtiskárnách a písmolijnách.

V Dolním Rakousku se nacházelo k roku 1875 100 knihtiskáren a v Čechách 40. Nejvýznamnějším a bezkonkurenčně největším tiskařským městem byla Vídeň a druhým byla Praha. Jejich konkrétní počty vypadaly následovně:

²²⁶ Tento údaj je zřetelně chybný.

²²⁷ Ve výše podané statistice knihtiskáren nebyli zahrnuti například kamenotiskaři, písmolijci (ti ve v původní statistice z roku 1885 nebyli vůbec uvedeni), dřevorytci, řezbáři, stereotypéři, litografové, točiči nebo pomocný personál, jež se přímo nepodílel na produkci tištěného slova.

²²⁸ Statistik der Buchdrucker- und Schriftgießer-Verhältnisse, *Vorwärts*, č. 35, 27. 8. 1875, nepag.

²²⁹ Faktorů, korektorů, sazečů, tiskařů, písmolijců, strojmistrů.

1875	Dolní Rakousko	Vídeň	Čechy	Praha ²³⁰
Knihtiskárny	100	91	40	27
Faktoři	110	108	29	27
Korektoři	82	82	31	29
Sazeči	1 189	1 164	364	323
Sazečky	X (= neuvedeno)	X ²³¹	X	6
Sazečští učedníci	X	655	X	192
Strojmistři	158	151	51	47
Tiskaři u ručních lisů	195	193	80	72
Tiskařští a strojmistrovští učedníci		176	X	68
Písmolijci	127	127	27	27
Písmolijecí učedníci	X	59	X	13
Zaměstnanci celkem (z toho kvalifikovaní)		2 715 (1 825)		804 (531)

Vzhledem k neúplnosti údajů je možno předpokládat, že ve Vídni k roku 1875 pracovalo i s nekvalifikovaným personálem okolo 3 200 – 3 500 dělníků a dělnic. V Praze mohl tento počet dle mého odhadu dosahovat 1 000 – 1 200 pracujících.

Na počátku osmdesátých let 19. století se ve Vídni a na jejích předměstích nacházelo již 91 knihtiskáren, v kterých mělo pracovat 2 200 kvalifikovaných typografů a 1 500 učedníků. Pokud k tomuto údaji připočteme zhruba 1 000 – 1 500 nekvalifikovaných,²³² dostáváme počet okolo 5000 pracujících ve vídeňských knihtiskárnách a písmolijnách. V Praze v té době bylo již 46 knihtiskáren a pracovalo v nich zhruba 650 kvalifikovaných typografů a zhruba 200 učňů.²³³ Dle mého odhadu se celkový počet pracujících v knihtiskárnách a písmolijnách včetně nekvalifikovaných mohl po roce 1880 pohybovat v Praze okolo 1 100–1 300 lidí.²³⁴

Nyní se pokusím rekonstruovat výši mezd typografů v kontextu ostatních dělnických oborů.

²³⁰ Údaje pro Prahu jsem z části revidoval na základě statistiky, kterou vytvořili přímo pražští kolegové: Viz Statistika knihtiskáren pražských (k 24. 1. 1875), *Veleslavín*, č. 5, 13. 3. 1875, nepag.

²³¹ Předpokládám že ani k roku 1875 ve Vídni žádné sazečky nebyly, jelikož se toto téma nikdy neobjevilo ve *Vorwärts*, zatímco v lipském *Correspondentu* a pražském *Veleslavínu* se i přes jejich marginální počet jednalo o alarmující téma a jejich propuštění bylo častou součástí jednání o revizi tarifu.

²³² Činím tak dle vzorce, že počet nekvalifikovaných zhruba odpovídal počtu učedníků.

²³³ Údaj o počtu knihtiskáren k roku 1881 ve Vídni a v Praze: C. FAULMANN, *Illustrierte Geschichte der Buchdruckerkunst*, s. 581; údaj o počtech typografů ve Vídni k počátku osmdesátých let: E. NAROZNY, *Die Geschichte der Gewerkschaft Druck und Papier 1842–1967*, s. 65, údaj o počtech typografů v Praze k roku 1882: Statistika, *Veleslavín*, č. 19, 13. 10. 1882, nepag.

²³⁴ Ředitelů, faktorů, sazečů, tiskařů, strojmistrů, slévačů, korektorů.

Pro případ Lipska již bylo řečeno, že se německá marka stala po sjednocení v roce 1871 měnou Německé říše. Dle statistického údaje z časopisu *Correspondent* z března 1881 byli k roku 1878 knihtiskaři nejlépe vydělávajícím dělnickým oborem. I přes redukci celoříšského tarifu způsobenou hospodářskou krizí vydělávali knihtiskaři týdně průměrně (k roku 1878) 18,83 marek, což ročně činilo zhruba 1054,5 marek. Naproti tomu například nekvalifikovaní námezdní dělníci dostávali v průměru 11,7 marek, pekaři 14 marek, bednáři 13,2 marek nebo knihvazači 15,3 marek. Statistika ale nesledovala jiné dobře placené pozice v průmyslu jako například kvalifikované dělníky ve strojírenství nebo hutnictví. Statistika přinesla i ceny základních potravin: například libra (454 g) chleba stála 0,21 marek, hovězího masa 0,73 marek, másla 0,92 marek nebo kávy 1,46 marek. Za roční spotřebu uhlí a dřeva průměrná dělnická rodina utratila zhruba 60 marek, za svícení 15,6 marek a za nájem 136 marek. Roční náklady na základní životní potřeby (ošacení, strava, bydlení) dělnické rodiny měly pak na konci sedmdesátých let obnášet zhruba 1092 marek. Zde je však nutno zdůraznit, že se jednalo o částku vypočítanou odborovou organizací.²³⁵

V lipském městském archivu se zachovalo statistické srovnání mzdových poměrů pro roky 1875 a 1877, které vyhotovil Statistický úřad města Lipska (Statistisches Bureau der Stadt Leipzig).²³⁶ Úřad sledoval mzdové poměry všech středních a větších lipských podniků, které působily ve výrobě, obchodu nebo službách. Statistika měla celkem 42 stran. Mzdám kvalifikovaných typografů se blížila hrstka vysoce kvalifikovaných dělníků jako například strojní zámečníci. Typografické mzdy pak přesahovali svými příjmy pouze nedělničtí zaměstnanci podniků (například účetní, právníci, obchodní zástupci) a řídicí personál (stavbyvedoucí, vedoucí podnikových kanceláří atd.). V následující tabulce uvádím mzdové údaje (v markách za rok) všech pracovních pozic v polygrafickém průmyslu, které statistika sledovala:²³⁷

Název pozice	1875	1877
Faktoři	2070	2150
Korektoři	1595	1580
Sazeči	1240	1200

²³⁵ Zdroj statistických údajů: článek Was uns der Schuh drückt, *Correspondent*, č. 29, 9. 3. 1881, nepag.

²³⁶ Statistisches Bureau der Stadt Leipzig, Lohnstatistik der Stadt Leipzig, 1875 und 1877. Gefertigt auf Grund der Gehalts- und Lohnangaben der Principale zur Einkommensteuer-Catastrirung. Uloženo v Městském archivu města Lipska pod signaturou StadtAL, II. Sektion, Kap 75, Nr. 2, s. 23–42.

²³⁷ Údaje pro následující tabulku viz Tamtéž, s. 39–41. V původním statistickém materiálu byly sledovány pro každý rok vždy tři mzdové údaje: minimální zaznamenaná mzda, maximální zaznamenaná mzda a mzdový průměr dané pozice v Lipsku. V následující tabulce uvádím vždy pouze údaj o průměru.

Tiskaři	1175	1231
Strojmistři	1375	1042
Písmolijci	1175	936
Stereotypěři	1060	1140
Tiskaři notových partitur	926	895
Litografové	1168	1290
Gravěři	1135	950
Měditiskaři	1130	1080
Dřevorytci	1200	1300
Nekvalifikovaný personál knihtiskáren	700	650
Točiči tisk. strojů bez parního pohonu	630	660

Pro mzdové poměry i obecně počty rakouského dělnictva jsou významným pramenem zprávy a statistické údaje vyhotovené Obchodními a živnostenskými komorami.²³⁸ Podle údajů Obchodní a živnostenské komory Dolního Rakouska z roku 1870 vypadaly týdenní mzdy (ve zlatých) ve vybraných oborech následovně²³⁹:

v dolech: štajgři 7–10, horníci 4,80–9,50, dělníci 4,20–5,50

v kovoprůmyslu: soustružníci 15, zámečníci 12, truhláři 11, hoblovači 8

v cihelnách: kopáči 6–8, hlínaři 10–15, topiči 7–9, nekvalifikovaní dělníci, učedníci 2–3

nekvalifikované dělnice napříč obory: 1,80–4,80

Následující mzdové poměry ve vybraných pražských podnicích vydala a sesbírala redakce časopisu *Dělník* v září 1868. Mzdy jsou opět uvedeny ve zlatých a za týden:²⁴⁰

²³⁸ Obchodní a živnostenské komory byly v Rakousku zřízeny roku 1850 jako zájmové organizace městského podnikatelstva a také plnily funkci základní jednotky hospodářské správy státu. Po vydání únorové ústavy v roce 1861 měly tyto organizace možnost v rámci kuriálního systému voleb volit své zástupce do říšského sněmu. V Československu byly zrušeny roku 1948 a dnes na jejich činnost navazuje Hospodářská komora. V Rakousku tyto organizace fungují dodnes, pouze byly přejmenovány roku 1946 na Obchodní komory a roku 1993 na Hospodářské komory (Wirtschaftskammer). Pro české země viz Jan JANÁK – Zdeňka HLEDÍKOVÁ – Jan DOBEŠ, *Dějiny správy v českých zemích od počátku státu po současnost*, Praha 2005, s. 242, 253; pro Rakousku viz heslo „Wirtschaftskammer Niederösterreich“, Wikipedia: https://de.wikipedia.org/wiki/Wirtschaftskammer_Nieder%C3%B6sterreich [1. 4. 2023].

²³⁹ Zdroj: H. STEINER, *Dělnické hnutí v Rakousku 1867–1889*, s. 110–111.

²⁴⁰ P. [= pravděpodobně Václav PETR], Jsme-li lháři? (Týdenní mzdy), *Dělník. Časopis věnovaný zájmům dělníků československých*, č. 20, 15. 9. 1868, s. 334.

Tiskárna Gottlieb Haase Söhne: nekvalifikovaní dělníci 4,75–5, nekvalifikované dělnice 2–3
 Strojírna Breitfeld a Evans: nekvalifikovaní dělníci: 4,80–5,10
 Knihtiskárna, kamenotiskárna a papírna Hynek (Ignaz) Fuchs: nekvalifikovaní dělníci 5–7, nekvalifikované dělnice 2,20–3
 C. k. Normální knihtiskárna: nekvalifikovaní dělníci 4,30 – 4,60, nekvalifikované dělnice 2,20–2,30
 C. k. Místodržitelská knihtiskárna: nekvalifikovaní dělníci 4,20
 Smíchovské kartounky: kvalifikovaní tiskaři kartounu 6–9, nekvalifikovaní dělníci 2,50–4, nekvalifikované dělnice 1–2,50, tkalci 4,20–4,50, nekvalifikované dělnice v tkalcovnách 1,80–4, topiči 4

Podle odhadu pražské Obchodní a živnostenské komory, tedy zájmové organizace podnikatelů, potřebovala běžná dělnická rodina na konci šedesátých let na roční útratu alespoň 292 zlatých, což však dělníkům, za které se k tomu vyjádřil Jan Bavorský v *Dělníkovi*, připadalo zcela nežitelné. Pro srovnání uvedme, že kvalifikovaný typografický dělník ve Vídni či Praze za rok vydělal na konci šedesátých let průměrně zhruba 500–600 zlatých a nekvalifikovaný personál knihtiskáren 180–280 zlatých.²⁴¹ Stejně jako v případě Lipska tak i pro Vídeň a Prahu platí, že kvalifikovaný typograf byl schopen uživit rodinu pouze svou mzdou. Zatímco tedy rodiny typografů mohly naplnit měšťanský ideál 19. století, v jehož rámci měla žena zůstat ekonomicky neaktivní, tak v případě rodin nekvalifikovaného personálu knihtiskáren museli do rodinného rozpočtu přispívat všichni její členové: muž, žena a pravděpodobně i děti.

Následující statistika, kterou v červenci roku 1869 zpracoval vídeňský knihtiskařský spolek, zaznamenala mzdy (týdně ve zlatých) personálu ve vídeňských knihtiskárnách:²⁴²

Sazečtí faktoři	8–50
Korektoři	10–18
Sazeči	7–15
Tiskařští faktoři	18–24
Strojmistři:	9–24
Tiskaři	7–14
Písmoliječtí faktoři	11–18

²⁴¹ Jan BAVORSKÝ, Poměry dělnictva jsou dosti příznivy!, *Dělník*, č. 5, 26. 11. 1869, s. 63–64.

²⁴² K. HÖGER, *Aus eigener Kraft!*, s. 404. Údaj o roční mzdě typografů vychází z různých údajů k Rakousku uvedených v tomto oddíle.

Písmolijci	8–12
Sazečští, tiskařští a písmoliječtí učedníci	1–3
Nekvalifikovaní dělníci:	4–8
Nekvalifikované dělnice	4–8
Dívky pod 14 let:	1,80–3

I přes silné typografické odborové organizace mzda ve vídeňských i pražských knihtiskárnách během let 1870–1890 stagnovala, zmenšovala se tak její reálná (vzhledem k růstu cen základních životních potřeb), a dokonce i nominální hodnota. Údaje Karla Högera k osmdesátým letům se zde shodují se statickými údaji sledovanými ve *Veleslavínu*. Ve Vídni i Praze se tak spodní hranice týdenních mezd kvalifikovaných dělníků v knihtiskárnách na počátku osmdesátých let pohybovala mezi 6–8 zlatými, horní hranice pak mezi 12–15 zlatými týdenní mzdy, přičemž 12 a více zlatých měla pouze úzká elita pomocníků. Po stávce ve Vídni na přelomu let 1882 a 1883 se zástupci knihtiskářenských zaměstnavatelů a zaměstnanců dohodli v dubnu 1883 na tarifním minimu týdenní mzdy 10 zlatých pro zkušené knihtiskaře a na začátku roku 1888 bylo dohodnuto 9 zlatých minima pro čerstvě vyučené a 11 zlatých pro zkušené knihtiskaře. Oproti tomu v Praze uvedené poměry panovaly až do konce osmdesátých let, jelikož tarif z roku 1872 byl nahrazen tarifem novým až roku 1890.²⁴³

4.2.4 Výkony typografických organizací

I přes stagnující mzdy a perzekuci dělnických organizací zaznamenávaly organizace typografů ve všech třech sledovaných kontextech další milníky a úspěchy.

Obecně se dá říci, že během sedmdesátých a osmdesátých let byl dokončen proces, který začal během typografických stávek v druhé polovině let šedesátých. Typografické organizace po roce 1870 sice dále poskytovaly kurzy dalšího vzdělání pro své členy, avšak individuální sebezdokonalování dělníků již přestalo být jejich dominantním hodnotovým poselstvím. Spolu s úbytkem těchto liberálních diskurzů mířících na sebedisciplinaci individua se z pudy typografických spolků začali stahovat i středostavovští intelektuálové, jejichž přednášková činnost tvořila po roce 1860 základ kulturní činnosti typografických spolků dalšího vzdělávání.

Typografické organizace zaštiťovaly dále vedle jazykových či technických kurzů i dobově zcela ojedinělou podpůrnou činnost. Vedle toho se ale hlavní a veřejně prezentovanou

²⁴³ Údaje pro Vídeň: K. HÖGER, *Aus eigener Kraft!*, s. 526, 531. Údaje pro Prahu: Statistika, *Veleslavín*, č. 19, 15. 10. 1882, nepag.; Způsob mzdy, *Veleslavín*, č. 2, 24. 1. 1885, nepag.; Naše hmotné zájmy, *Veleslavín*, č. 12, 25. 5. 1887, nepag.

problematikou typografických spolků staly pracovní poměry v knihtiskárnách: kolektivní smlouvy, výše mezd, pracovní doba, omezení či zrušení noční a nedělní práce či příplatky za přesčas a podobně. Typografické spolky se tak staly definitivně odborovými organizacemi v moderním významu. Mezi léty 1870–1890 bylo v tichosti rozhodnuto typografické dilema, které se tematizovalo poprvé v Lipsku na sklonku doby předbřeznové a plošně se otevřelo v revoluci 1848. Šlo o otázku, zda typografické organizace mají být „korporace“ sdružující všechny aktéry černého umění či „koalice“ sdružující pouze kvalifikované dělníky. Nyní definitivně zvítězil druhý model, ač zde již vícekrát zmiňované úsilí o smírné vyjednávání v porovnání s jinými obory zůstalo v oboru i nadále přítomné.

Výše nastíněný proces se projevil ve všech třech kontextech hned po roce 1870, kdy docházelo k přejmenování a reorganizaci typografických spolků. V případě Lipska došlo po stávce vedoucí k ustanovení celostátního tarifu (1873) k přejmenování spolku. Místní organizace se vzdala pojmenování Spolek dalšího vzdělávání a nadále se od srpna roku 1873 jmenovala pouze Spolek lipských knihtiskařských pomocníků. Lipští písmolijci se roku 1871 rozhodli založit spolek vlastní a roku 1876 se dokonce oddělili i na celostátní úrovni od Svazu německých knihtiskařů a založili vlastní centrální organizaci.

Ve Vídni došlo k přejmenování spolku rovněž po stávce, avšak v jiném oboru. Na podzim 1872 se Spolek dalšího vzdělávání vídeňských knihtiskařů a písmolijců rozhodl k dobově zcela ojedinělému kroku: podpořit ze svých peněz drobnou částkou sta zlatých stávkou vídeňských zlatníků a stříbrníků. Peněžitá podpora stávky však byla v rozporu s jeho úředně povolenými stanovami, proto byl 28. listopadu 1872 rozpuštěn. Již o dva týdny později ale kolegové založili novou organizaci s názvem Spolek knihtiskařů a písmolijců Dolního Rakouska, který pod svá křídla stáhl veškerou podpůrnou a vzdělávací činnost korunní země. Novému spolku, jehož stanovy byly na druhý pokus úředně povoleny na jaře 1873, bylo také umožněno dál disponovat s peněžními fondy zrušené organizace.

V Praze proběhl tento proces zcela bezkonfliktně, jak již bylo řečeno v minulé podkapitole. Na začátku roku 1871 zde došlo ke sloučení obou typografických spolků pod jednotným názvem Typografická beseda, který zastřešoval dva odbory: 1. vzdělávací (dříve Typografická beseda) a 2. podporovací (dříve Typografia.). Ovšem rozšíření působnosti nově sjednocené Typografické besedy z Prahy na celé Čechy (jako se to povedlo kolegům ve Vídni na celé Dolní Rakousko) pražští typografové dosáhli až o deset let později.²⁴⁴

---

²⁴⁴ Lipsko: *Ein Vierteljahrhundert Vereinsgeschichte der Leipziger Buchdruckergehülfen 1862–1887. Festschrift*, s. 23; Vídeň: E. NAROZNY, *Die Geschichte der Gewerkschaft Druck und Papier 1842–1967*, s. 58, Praha: V. KRAUS, *Dějiny typografické besedy I*, s. 40.

V Lipsku zažívali knihtiskaři po roce 1873 těžké období. Jejich aktivity byly ale chráněny příslušností k celostátnímu Svazu německých knihtiskařů. Svaz si byl natolik jistý svým postavením, že na konci června 1874 v rámci knihtiskařského sněmu v Drážďanech přijal opatření, že od května 1875 nemůže žádný jeho člen pracovat pod hranicí celostátního normálního tarifu. Z toho důvodu němečtí principálové uvítali přijetí protisocialistického zákona roku 1878, jenž jim dodával vhodnou ideologickou zbraň proti odborovému tlaku svých zaměstnanců. Tak již na konci června 1878 na sjezdu v Hannoveru vydal svaz principálů nařízení všem svým členům, aby tvrdě potlačovali „sociáldemokratismus“ ve svých podnicích. Svaz německých knihtiskařů a časopis *Correspondent* (stále vycházející v Lipsku, ale již nákladem Svazu) zde byly označeny jako státu vysoce nebezpečné.

Knihtiskařský svaz tedy raději učinil sám to, co by dříve nebo později s největší pravděpodobností přišlo cizím přičiněním, a na podzim roku 1878 se sám rozpustil. Část svého majetku ve stovkách tisíc německých marek uschoval ve švýcarských bankách a zbytek použil jako základní majetek nově založené zástupné centrální organizace, která vznikla 21. listopadu 1878 v Lipsku pod názvem Podpůrný spolek německých knihtiskařů (*Unterstützungsverein Deutscher Buchdrucker, UVDB*). Nový knihtiskařský svaz, pro nějž bylo obezřetně zvoleno označení „spolek“ namísto nevhodně znějícího „svazu“, ve svých stanovách proklamoval, že jeho funkce bude pouze podpůrná a zanechá vměšování se do politiky. Fungoval až do roku 1890, kdy byl zpět přijat původní název.

Strategie UVDB prezentovat se navenek pouze jako podpůrná organizace se ukázala jakožto úspěšná. Knih-tiskařům se podařilo (ač v redukované podobně) udržet celoříšský normální tarif z roku 1873. UVDB zůstal navíc jednou z mála dělnických organizací s celoříšskou působností, která nebyla zrušena. Ba dokonce zaznamenávala i podstatné úspěchy: například během roku 1880 UVDB zavedl jako první dělnická organizace centrální pojištění nemocných, invalidních a nově dokonce i nezaměstnaných kolegů. V *Correspondentu* se (vedle údajů o podporovaných knihtiskařích či o technických novinkách v oboru) i v osmdesátých letech navíc často skloňoval i termín pro všechny typografy nejdůležitější, kterým byl tarif. Pod ochranným pláštěm nekonfliktních podporovacích aktivit tak svaz dále úspěšně řešil podmínky práce a problematiku kolektivních smluv.²⁴⁵

---

²⁴⁵ Karl ENGELBRECHT, *50 Jahre Geschichte. Verein Leipziger Buchdrucker- und Schriftgießer-gehilfen 1862–1912*, Leipzig 1912, s. 54, 60, 61; G. BEIER, *Schwarze Kunst und Klassenkampf*, s. 400–497; údaje o pojištění 1880: Zum Jahresschlusse, *Correspondent*, č. 1, 2. 1. 1881, nepag.

Za sídlo UVDB bylo nejprve zvoleno Lipsko, z důvodu vytrvalé perzekuce ale bylo na jaře 1879 přesunuto do Stuttgartu. Lipským členům UVDB byla rovněž saskými úřady zakázána účast na prvním sjezdu svazu (resp. „spolku“). Posléze se lipská pobočka dostala se svazovým vedením do sporu ohledně způsobu vybírání příspěvků do centrálních pokladen. Tento spor vedl až k tomu, že v červenci 1882 byla lipská pobočka z centrálního UVDB vyloučena a zpátky ke svazu se přidala až v květnu 1885. Od té doby se Lipsko, které stále mělo auru hlavního města německého knihtisku, opět stalo jedním z center vyjednávání o podmínkách práce v německých knihtiskárnách. V dubnu následujícího roku 1886 se v lipském Křišťálovém paláci konalo zatím největší společné setkání německých knihtiskařských pomocníků a principálů v dějinách německého knihtisku. Za účasti 1600 dělníků a 60 majitelů knihtiskáren se zde jednalo o regulaci pracovních poměrů v knihtiskárnách. Nejdůležitějším dosaženým kompromisem bylo zvýšení minimální týdenní mzdy za knihtiskařské práce z 19,5 na 20,5 německých marek. V Lipsku tak byl dohodnuto, že si knihtiskařský dělník mohl v tiskárně uznávající tarif vydělat na příště minimálně 1 148 německých marek ročně.²⁴⁶

I ve Vídni typografický spolek dosáhl mnoha milníků, i když se místní principálové rovněž snažili jeho sílu zlomit. Již na konci roku 1870 spolek zvýšil podporu pro nemocné a invalidní kolegy. Od té doby dostával každý nemocný člen spolku podporu ve výši 6 zlatých týdně, což odpovídalo spodní hranici mezd za kvalifikované typografické práce. Invalidním kolegům, pokud předtím pravidelně přispívali do spolkové pokladny alespoň 10 let, pak spolek až do jejich smrti začal vyplácet 4 zlaté týdně. Vídeňský spolek ke konci roku disponoval jen v podpůrných fondech více jak 71 tisíci zlatými.

Velkým úspěchem vídeňského typografického spolku byla koupě vlastního spolkového domu. Stal se tím vzorem pro ostatní města v monarchii. Koupě domu zvaného „Schrammhoř“ byla schválena na shromáždění v prosinci 1873. Dům stál celkově 135 000 zlatých, přičemž Spolek byl schopen zaplatit během dvou let ze svých úspor 55 000. Zbýlých 80 000 bylo zapláceno s pomocí dvou úvěrů s drobným úrokem, které byly splaceny do roku 1890. Před létem 1874 se spolek do domu nastěhoval. Kromě toho, že se zde v zasedacím sále konaly všechny tarifní schůze a zasedání valných hromad, se zde nacházela knihovna se studovnou a také prostor pro kulturní vyžití.

---

²⁴⁶ K. ENGELBRECHT, *50 Jahre Geschichte*, s. 62–64, 80–86.

Ani v tomto období se ale činnost spolku neomezovala pouze na podpůrnou činnost. Výše již bylo řečeno, že mezi všeobecnou stávkou roku 1870 a prosincovou stávkou roku 1888 proběhly ještě stávky roku 1876 a na přelomu roku 1882 a 1883. Vídeňští typografové ale zároveň stále pěstovali i smírnou komunikaci s majiteli podniků, kde pracovali. Tak roku 1872 vídeňští novinoví sazeči dosáhli jako první místní typografická skupina výrazného omezení a v některých podnicích dokonce úplného zrušení nedělní práce. Roku 1885 bylo toto opatření rozšířeno na všechny knihtiskařské podniky ve Vídni.

Spolek knihtiskařů byl sice ve sledovaném období jednou z úřední vůle zrušen, jak bylo již zmíněno. Vrátil se ale sjednocený a ještě silnější a úřady již principálům do roku 1890 nadále nebyly nápomocny v omezení vlivu knihtiskařských odborů. Majitelé knihtiskáren proto hledali cestu, jak si pomoci sami. Na shromáždění vídeňských principálů v červenci 1873 se přítomní dohodli na založení vlastního spolku pro své dělníky. Využili přitom staré knihtiskařské mytologie, ve které hrála ústřední roli harmonická jednota všech aktérů černého umění. Spolek nazvaný z úcty k tradici jako „Podpůrný spolek pro knihtiskaře a písmolijce Dolního Rakouska“ (Unterstützungsverein für Buchdrucker und Schriftgießer Niederösterreichs) byl úředně povolen v prosinci 1873. Podle stanov se jeho členem nemohl stát dělník patřící k jinému spolku, což byl dostatečně srozumitelný útok proti dolnorakouskému typografickému spolku. Dělníkům tak bylo jasné, že cílem jejich zaměstnavatelů nebylo naplnění staré idey knihtiskařské korporace, ale o bytostně moderní opatření odpovídají době vrcholného průmyslového kapitalismu. Šlo o tak zvané žluté odbory (tedy odbory zřizované zaměstnavatelem), jejichž cílem bylo zlomení jednoty dělníků a tedy i oslabení vyjednávací pozice jejich odborové organizace. Činnost principálského spolku sice nepřinesla téměř žádné výsledky, ale podařilo se jí alespoň částečně rozbít jednotu dělnické organizace, jelikož na konci roku 1874 vykazoval již 405 členů. V následujících hospodářských konfliktech však nehrál důležitější roli.

I z toho důvodu bylo tarifní společenství mezi principály a typografickými dělníky ve Vídni křehčí než v ostatních sledovaných kontextech. Během stávky na přelomu roku 1882/1883 se také v projevech stávkujících i na stránkách *Vorwärts* opět objevily otevřeně socialistické motivy.²⁴⁷ Po stávce se dělníci rozhodli, že přistoupí ke zřízení takzvané „pokladny odporu“ (Widerstandskasse), jejíž prostředky budou využívány v případě dalších stávek na podporu stávkujících a jejich rodin. K roku 1886 byla tato pokladna skutečně založena a na

---

²⁴⁷ K tomu viz oddíl 4.2.6.

konci roku 1888 vykazovala již 10 000 zlatých. Vídeňští kolegové tak byli na stávkou v prosinci 1888 připraveni jako nikdy dříve.²⁴⁸

Typografická beseda v Praze byla již před rokem 1870 hmotně dobře zajištěným spolkem a její majetek se dařilo dále rozmnožit. V polovině roku 1871 činilo čisté spolkové mění 9 171 zlatých, v roce 1881, kdy bylo Místodržitelstvím konečně dovoleno rozšířit působnost spolku z Prahy na celé Čechy, již 23 218 zlatých. Na konci roku 1887 spolek vykazoval jmění 72 665 zlatých.²⁴⁹

Organizovaný typografický dělník v Praze na počátku sedmdesátých let 19. století mohl za týdenní příspěvek 28 krejcarů (v roce 1874 už to bylo 40 kr.) navštěvovat kurzy dalšího vzdělávání (odborného a jazykového), užívat nocleh a stravu u typografických spolků po Evropě, v případě nemoci či invalidity požívat dlouhodobě finanční podporu a placenou lékařskou péči a v případě své smrti se spolehnout na to, že spolek uhradí náklady na jeho pohřeb a dále bude hmotně podporovat pozůstalou rodinu. K tomuto štědrému sociálnímu servisu se od podzimu roku 1873 přidalo v reakci na hospodářskou krizi ještě vyplácení podpor v nezaměstnanosti. Pro členy spolku to znamenalo navíc placení 10 krejcarů každý měsíc, zaplatili to ale rádi, jelikož věděli, že se také kdykoliv mohou ocitnout v situaci, kdy budou bez kondice. Nemajetným kolegům byl navíc tento příspěvek odpuštěn. Podporování v nezaměstnanosti byli pouze kolegové, kteří nepodali výpověď dobrovolně nebo nebyli ze závodu vyhozeni z důvodu neomluvené absence nebo „pro jiné závažné příčiny, kteréž by dobré pověsti typografů vůbec na újmu byly.“ Podpora byla vyplácena po dobu šesti týdnů, jež měla stačit na nalezení nového zaměstnání, a její výše činila v případě ženatých kolegů 6 zlatých a pro svobodné činila 4 zlaté.²⁵⁰

Ani Typografická beseda, nejmírnější organizace ze všech tří sledovaných kontextů, ale nevykonávala po roce 1870 pouze vzdělávací a podpůrnou činnost, nýbrž i tu odborovou, jejímiž cíli byly ochrana a další rozšíření kolektivní smlouvy, v pražském případě uzavřené roku 1872.

Následující dva případy dobře demonstrují sílu dělnické organizace pražských typografů: na jaře 1874 naplánoval vydavatel týdeníku *Nation* Lukeš, který tiskl v podniku

---

²⁴⁸ E. NAROZNY, *Die Geschichte der Gewerkschaft Druck und Papier 1842–1967*, s. 56–68.

²⁴⁹ J. E. VONDRUŠKA, *Stručný přehled činnosti ústředního spolku Typografická beseda*, s. 106 a 157, 193.

²⁵⁰ Všeodborový archiv Českomoravské konfederace odborových svazů (= Archiv ČMKOS), fond Polygrafické spolky a organizace, kart. T 23, inv. č. 1: Základní stanovy typografické besedy z 25. 2. 1871; k podpoře v nezaměstnanosti: P. T. pp. členům „Typ. Besedy!“, *Veleslavín*, č. 5, 13. září 1873, nepag.; Řád pro udílení podpory bez práce jsoucím řádným členům „Typ. Besedy“, *Veleslavín*, č. 10, 22. 11. 1873, nepag.

Antona Renna, že svůj list začne vydávat v pondělí ráno, což by znamenalo porušení nedělního klidu novinových sazečů, dohodnutého kolektivní smlouvou. Typografická beseda se snažila opatření oběma podnikatelům rozmluvit, ti však na její žádosti nechtěli slyšet. Na shromáždění Besedy v březnu 1874 proto byla vydána rezoluce, která členům spolku zakovala nedělní práci a v případě podniků, kde toto nařízení porušovali nečlenové, nařizovala organizovaným kolegům podnik opustit. Týdeník *Nation* tedy v pondělí ráno nevycházel. Rovněž roku 1874 byli v Cyrilo-Methodějské knihtiskárně majitele Františka Brůžka (který byl ale spíše pouze zástupcem několika osob vyššího kléru, které knihtiskárnu reálně řídily) postaveni k sazbě novin učedníci, kteří se v závodu vzdělávali sazečství. To také bylo hrubé porušení ceníku, který zapovídal využívání práce učedníků na kvalifikované knihtiskařské práce bez dozoru kvalifikovaných. Na stížnosti personálu měl Brůžek odpovědět, že ve svém závodě „nepotřebuje besedaře“. Odborově organizovaní kolegové tedy na protest podnik opustili. V horizontu několika týdnů ale byli přijati zpět. Opět se zde ukázalo, že žádná střední a větší knihtiskárna v Praze si nemohla dovolit fungovat bez členů Typografické besedy. Dělníci tak v obou případech slavili potvrzení odborové síly své organizace.²⁵¹

V případě vydávání ranních pondělních vydání pražských listů se ale Typografické besedě dlouhodobě nedařilo udržet pravidlo nedělního klidu. Z toho důvodu se Beseda spojila se Spolkem českých novinářů. Tyto organizace napsaly společnou uctívou prosbu určenou pražským vydavatelům a knihtiskařům novin, aby zastavili vydávání pondělních ranních vydání a svým sazečům, tiskařům a i dopisovatelům dopřáli alespoň jeden den na odpočinek a zotavení. Za tiskaře a nakladatele jim odpověděli Julius Grégr a někteří další, že jsou ochotni zastavit vydávání ranních pondělních listů, pokud tak učiní všechny pražské listy. To se ale nestalo, proto bylo pravidlo o nedělním klidu dodržováno pouze v některých podnicích.²⁵²

Na začátku tohoto oddílu bylo řečeno, že od druhé poloviny osmdesátých let se Typografická Beseda systematicky snažila o revizi ceníku z roku 1872, jehož směrnice již byly zcela nedostatečné, a navíc se ani v mnoha tiskárnách nedodržovaly. Úsilí o smírné řešení ceníkové situace ztroskotalo a neúspěšné poměry vyústily v prosincovou stávkou roku 1888. Zdá se, že se pražští typografové v rok stávky inspirovali „podkladnou odporu“ svých vídeňských kolegů, jelikož v únoru 1888 byl založen v Typografické besedě takzvaný „tarifní fond“. Každý člen Besedy v pražském ústředí i ve „venkovských filiálkách“, tedy v ostatních knihtiskařských městech v Čechách, měl nadále platit týdně půl procenta ze své mzdy do nově zřízené pokladny,

---

²⁵¹ K. KRUNERT, *Typografická organizace v Čechách*, s. 50–51.

²⁵² Archiv ČMKOS, fond Polygrafické spolky a organizace, kart. T 23, inv. č. 131: Žádost o zastavení vydávání ranních pondělních novin.

jež měla pomoci ve vyjednávání o novém ceníku. I pražští kolegové se tak v tichosti začali připravovat na hrozící konflikt.²⁵³

Obecně se dá říci, že ve vyjednávání o podmínkách práce si mohli dovolit být pražští typografové poměrně neústupní. Ve vnitrooborové komunikaci jednali vždy internacionálně, k čemuž přispívaly pravidelné sjezdy rakousko-uherských a po roce 1873 pouze rakouských typografických spolků. Ostatně to také byla jediná dlouhodobě výhodná strategie: každé zlepšení tarifu uvnitř i vně Rakouska zlepšovalo pozici pražských typografů pro jejich vlastní vyjednávání. V případě propuknutí pracovních konfliktů organizační síť uvnitř habsburského soustátí a dobré vztahy s typografickými komunitami v Německu zaručovaly, že snahy o zlepšení podmínek práce nebudou narušovány kvalifikovanými stávkokazy z jiných měst a zemí. Mimořádně velkou vlnu solidarity vzbudily v kruzích pražských typografů vídeňské typografické stávky v roce 1876 a 1882/1883. Ve spolkových místnostech byly v obou případech vybírány solidární příspěvky na vídeňské stávkující a jejich rodiny. Neformální vazby s německými knihtiskaři zformalizovala v únoru 1884 smlouva o vzájemnosti Typografické besedy a německého svazu UVDB. Smlouva přesně stanovila podmínky, za kterých mají členové jednoho ze svazů možnost čerpat sociální podporu na území svazu druhého.²⁵⁴ Na velmi úzkých vztazích k typografům německé národnosti nic nezměnily ani občasné protivídeňské výpady či manifestace přátelství se slovanskými kolegy v Haliči a Kraňsku, jelikož měly vzhledem ke geografickému umístění Prahy spíše symbolický charakter.²⁵⁵

Od roku 1881 bylo povoleno rozšíření činnosti Typografické besedy na celé Čechy. Během sjezdu rakouských knihtiskařů v Praze v září 1884 se mohla Typografická beseda pochlubit již 16 filiálkami v Čechách. Ze severočeských filiálek svazu, které sdružovaly především kolegy německé národnosti, ale zaznívala nespokojenost s českým směřováním pražského ústředí Besedy, která byla vyjádřena před zraky zástupců všech předlitavských kolegů i na sjezdu rakouských typografů konaném na konci června 1883 ve Vídni. Zde si typografové z Liberce, Teplic a Litoměřic stěžovali, že se k nim pražské ústředí chová macešsky, jelikož podporuje pouze národnostně české komunity typografů. Zástupci pražského ústředí se pokoušeli tyto obvinění vyvrátit, v reakci na ně ale začal *Veleslavin* pravidelně

---

²⁵³ K. KRUNERT, *Typografická organisace v Čechách*, s. 88–89.

²⁵⁴ Solidarita 1876: Archiv ČMKOS, fond Polygrafické spolky a organizace, kart. T 23, inv. č. 44: Pražští důvěrníci vyzývají ke sbírkám na podporu stávkujících vídeňských knihtiskařů; Solidarita 1882: V Praze, *Veleslavin*, č. 21, 11. 11. 1882, nepag.; spolupráce s UVDB: Archiv ČMKOS, fond Polygrafické spolky a organizace, kart. T 23, inv. č. 185: Vzájemnostní smlouva s říšskoněmeckým spolkem.

²⁵⁵ K. KRUNERT, *Typografická organisace v Čechách*, s. s 71.

zveřejňovat zprávy i v německém jazyce. Národnostní třenice se projeví i na oslavě 25letého trvání Typografického besedy, jež se konala v říjnu 1887 v Grand Hotelu na Václavském náměstí. Výbor spolku, maje na paměti, že se do Prahy sjedou i k ústředí kritičtí kolegové ze severoněmeckých filiálek, navrhl valné hromadě v únoru 1887, aby byl v Grand Hotelu přednesen i jeden ze známých německých knihtiskařských sborů *Der gute Berg*, což však shromážděná valná hromada rezolutně odmítla a oslavy 25 let fungování Typografické besedy se konaly v duchu české národní slavnosti. Bylo tak patrné, že nikoliv konflikt Vídně a Prahy, ale neshody německých a českých typografů v Čechách ohrožovaly jednotu českého svazu Typografická beseda.²⁵⁶

4.2.5 Kulturní reprezentace typografů ve veřejném prostoru

V minulém oddíle jsem vyslovil tezi, že během sedmdesátých a osmdesátých let mizel středostavovský element z půdy typografických organizací. Ty se tak stávaly odborovými dělnickými spolky a svazy v moderním slova smyslu. Momenty, kdy bylo ale stále patrné i vyzdvihované oborové spříznění s měšťanskou národní kulturou, zůstaly nadále různé festivity a jiné kulturní akce. V případě Lipska se mi nepodařilo najít pro sedmdesátá a osmdesátá léta žádný významný doklad o veřejném působení spolku mimo typografický průmysl. V Praze se naopak Typografická beseda účastnila většiny českých kulturně-politických aktivit. V případě Vídně je možno hovořit již pouze o několika málo slavnostních příležitostech, z nichž nejvýznamnější byla slavnost 400 let založení první vídeňské knihtiskárny v roce 1482, která se konala v červnu 1882.

Vídeňská oslava čtyř set let rakouského knihtisku se konala, stejně jako mnohé jiné knihtiskařské slavnosti, okolo svátku sv. Jana Křtitele ve dnech 24. a 25. června. Již od roku 1879 vybírali vídeňští typografičtí dělníci – i zde je podobnost s lipským jubileem slaveným roku 1840²⁵⁷ – mezi sebou peníze ve prospěch nadcházející slavnosti. Tři dny oslav byly vyplněny přednáškami a slavnostními zasedáními, ale došlo i na velkou lidovou slavnost. Čestným předsedou oslav nebyl zvolen nikdo jiný než předák vídeňských typografických dělníků roku 1848 Karl von Scherzer, který se proslavil v padesátých letech jako cestovatel a posléze působil jako diplomat (k roku 1882 konkrétně jako ministerský rada a generální konzul

---

²⁵⁶ K. KRUNERT, *Typografická organisace v Čechách*, s. 79–82.

²⁵⁷ K té viz oddíl 2.1.1.

v Lipsku) ve službách státu.²⁵⁸ V předvečer oslavy v pátek 23. června proběhlo poslední zasedání slavnostního komitétu, jenž uspořádal večerní program k Scherzerově počtě.

Druhý den ráno, v sobotu 24. června, pak byly oslavy oficiálně zahájeny v 10:00 na arkádovém dvoře Rakouského muzea pro umění a průmysl.²⁵⁹ Zde se sešlo několik desítek mužů, kteří měli zastupovat různé složky vídeňské veřejnosti. Dostavili se mnozí místní knihtiskařští principálové, starosta Vídně Uhl, vídeňský arcibiskup Ganglbauer, vzdělanci z Vídeňské univerzity a Rakouské akademie věd, místní básníci, spisovatelé, výtvarní umělci a také zástupci vídeňských typografických dělníků z Dolnorakouského spolku knihtiskařů a písmolijců v čele s Karlem Högerem. Předseda vídeňského grémia majitelů knihtiskáren Friedrich Jasper ve svém projevu zdůraznil, že všichni příslušníci knihtiskařského umění právem cítí „vysoko rozvinuté stavovské vědomí“.²⁶⁰ Podobně jako Raymund Härtel v Lipsku roku 1848 tak v době sociálního napětí, které ve Vídni na konci roku 1882 vyústilo v knihtiskařskou stávkou, zdůrazňoval harmonické vztahy uvnitř knihtiskáren.

Po Jasperovi hovořil Scherzer. I jeho řeč následovala tradiční syžet proslovů na knihtiskařských slavnostech. Popsal v ní dějinnou zásluhu knihtisku v prosvětlování středověkých temnot a tmářství. Zastavil se například u nezastupitelné úlohy knihtisku na úspěch Luthera a počátek reformace, při alfabetizaci širokých vrstev v 18. století či u zápasu o svobodu tisku v 19. století. Na konci své řeči vyjádřil tezi, že umění knihtisku lze považovat za nejdůležitější hybnou sílu v dějinách vědeckých, technických a hospodářských převratů, které se odehrály v průběhu posledních staletí. Na konci tohoto shromáždění mužský knihtiskařský sbor zapěl píseň *Buchdruckerlied*. Večer pak byla pro delegáty rakouských i zahraničních typografických spolků (Typografickou besedu zde zastupoval František Loh) uspořádána slavnostní recepce, kde byli přítomní již pouze dělníci.

Hlavní den oslav připadl na neděli 25. června, kdy se konala velká lidová slavnost v Novém světě (Neue Welt), restauračním zařízení s rozlehlým parkem, situovaném na vídeňském západním předměstí Hietzing. Během odpoledne se zde nashromáždilo více jak 14 000 ctitelů a ctitelek černého umění, pro které bylo připravené pivo, víno, sýr a burty. Atmosféru lidové slavnosti dokresloval i nedaleko ležící „opravdový cikánský tábor“, který přitahoval zájem příchozích.

---

²⁵⁸ K Scherzerově osobě a jeho sociálnímu myšlení viz oddíly 2.4.5, 3.1.2 a 3.2.3.

²⁵⁹ Österreichisches Museum für Kunst und Industrie, založeno 1863. Dnešní název: Museum für angewandte Kunst.

²⁶⁰ „[...] Buchdrucker sind dazu berechtigt, die ein so hochentwickeltes Standesbewußtsein besitzen.“ Zdroj: Die Säkularfeier, *Vorwärts*, č. 26, 30. 6. 1882, nepag. K Jasperově osobě a jeho působení v čele grémia viz práci Rosalia SPANINGER, *Friedrich Jasper, ein Wiener Buchdrucker, und seine Verdienste um die Unternehmer Organisationen*, disertační práce Universität Wien, Wien 1959.

V šest hodin trumpetové trio ohlásilo fanfárou začátek slavnosti. Poté vídeňský sbor Gutenbergbund zapěl hymnu *Es werde Licht!, Budiž světlo!*, jež byla vyjádřením hrdosti na kulturu německého národa. Po písni vystoupil na pódium místopředseda dolnorakouského typografického spolku, redaktor *Vorwärts* a v té době již také člen sociální demokracie Karl Höger, kterému se dostalo cti, aby promluvil jako první řečník. Ve svém projevu označil probíhající slavnostní den jako oslavu radosti, oslavu kultury a také jako připomínku slavného vítězství vědy a humanity nad pověrou a nesnášenlivostí. Knihtisk zde nazýval termíny jako „vskutku božské“ (wahrhaft göttliche) nebo „německé“ umění. V jeho řeči byla sice patrná úcta k německé kultuře, knihtisk ale také spatřoval jako usmiřovatele národnostních rozbrojů, které právě v osmdesátých letech začaly více než kdy dříve zamořovat prostor monarchie:

„Z Podunajské nížiny a z oblastí Vltavy a Labe – Němci a Slované – Maďaři a Poláci, přišli chválit umění a jeho mistra a radovat se s námi, že už čtyři sta let naplňuje naše město paprsek milosti. [...] Srdce každého tiskaře v Rakousku-Uhersku, ať je jakékoli národnosti, tíhne k Vídni!“²⁶¹

Po Högerovi vídeňský typografický sbor přednesl opět píseň *Buchdruckerlied*.

Následoval projev poslance říšského sněmu za německou národně liberální Ústavní stranu (Deutsche Verfassungspartei) Heinricha Reschauera. Podobně jako Scherzer a Höger vyprávěl o vítězném tažení knihtisku dějinami. V případě Reschauerovy řeči ale zásluhy knihtisku o rozvoj univerzálních humanistických hodnot ustoupily do pozadí. Poslanec říšského sněmu naopak vyzdvihoval roli černého umění pro rozvoj německé kultury. Jako německý liberál nejprve zalitoval, že v Rakousku na rozdíl od mnoha německých států, nevyšel z duchovních bojů období humanismu vítězně „německý duch“, ale „jezuitizmus“, který pak více jak 250 let bránil rozvoji duchovního života v podunajském státě. Podle něj až za doby vlády Josefa II. začalo „v noci“ těchto neutěšených poměrů opět „vycházet slunce“.

Teprve tehdy, pokračoval Reschauer, rakouští knihtiskaři mohli začít opět šířit odkaz klasiků německé kultury jako byli G. E. Lessing, F. G. Klopstock, G. F. Gellert, J. G. Herder, J. W. Goethe nebo F. Schiller. Němci v Rakousku tak mohli být dle Reschauera císaři Josefu II. vděční, že je včas opět seznámil s poklady německé kultury, jelikož v tehdejších duchovním

---

²⁶¹ „[...] aus den Niederungen der Donau und den Gebieten der Moldau und der Elbe – Deutsche und Slaven – Magyaren und Polen, sind sie gekommen, um mit uns zu lobpreisen die Kunst und ihren Meister, und sich mit uns zu feiern. [...] Das Herz jedes Buchdruckers in Österreich-Ungarn, welcher Nationalität er nun immer angehören mag, nach Wien gravitiert!“ Die Säkularfeier, *Vorwärts*, č. 26, 30. 6. 1882, nepag.

marasmu hrozilo, že se německví nadobro odcizí. Ohlas schillerovských slavností roku 1859 v Rakousku a „německé Vídně“ ale byl jasný doklad, že se tak nestalo. Zasluhou na tom měli mít i miliony „olověných vojáků“ (Bleisoldaten) tiše ležících v sazečských kasách. Starou alegorii knihtisku jako svaté války o svobodu ducha na konci své řeči ještě Reschauer doplnil dalším tradičním obrazem, když vyzýval k tomu, aby „mužové světla“, tedy německí knihtiskaři, knihkupci, spisovatelé a novináři, dále svorně bojovali proti „silám temnoty“.

Po této řeči následoval již bohatý kulturní program, v jehož rámci vystoupily typografické sbory z Vídně, Pešti a Prešpurku. Otevřeně pročesky orientovaný Zpěvácký spolek pražských typografů, který reprezentoval druhé největší tiskařské město Předlitavska, zde ale chyběl. Slavnost byla ukončena velkým ohňostrojem a vystavením hořícího erbu Vídně s nápisem „Gutenberg 1482–1882“. Po pyrotechnickém programu se shromáždění vydali na ples do tanečního sálu Nového světa.²⁶²

Roku 1882 uplynula od lipských oslav knihtisku v roce 1840 již více jak čtyři desetiletí. Méně okázalá vídeňská slavnost přesto sdílela mnoho motivů s tou lipskou. Dělníci zde společně se zaměstnavateli slavili univerzální pokroky lidského ducha i výkony německé vzdělanosti. Tentokrát ale již předseda nejmocnějšího odborového spolku v monarchii hovořil u řečnického pultu a zástupci dělníků se mohli účastnit i programu v rámci uzavřené společnosti. I to byl jeden z výsledků činnosti typografických odborů dlouhodobě udržující napětí mezi vysokým a nízkým, elitní kulturou a materiálními požadavky.

Ve veřejném prostoru Prahy typografové manifestovali především svou podporu českým národním snahám a byli přítomni na většině vlasteneckých akcí. Při bližším pohledu na kulturní činnost Typografické besedy v Praze v sedmdesátých a osmdesátých letech produkovalo milieu pražských typografů kulturní socializaci národně měšťanského typu, jež se vztahovala k transnacionální knihtiskařské kultuře. Mytologii knihtisku jako nositeli vědy, umění a civilizačního pokroku se ale snažilo nově vyprávět v rámci příběhu zmrtvýchvstání českého národa, jelikož dosavadní apoteózy knihtisku byly, jak jsme zde již mnohokrát viděli, navázány především na podporu vůdčí role německé kultury ve střední Evropě.

Mezi desítkami dalších spolků a tisícovkami návštěvníků se zástupci Typografické besedy účastnili v červenci 1873 oslav stého výročí narození Josefa Jungmanna, které měly být českou národní protiváhou vídeňské světové výstavy. Typografická beseda pro tuto příležitost nechala natisknout na své náklady básně na oslavu Jungmanna z pera Emanuela F. Züngela a

---

²⁶² Das Buchdruckerfest in der „Neuen Welt“, *Neue Freie Presse (Abendblatt)*, 26. 6. 1882, s. 2.

Jaroslava Vrchlického. Jejich rozdávání v průvodu členy Typografické besedy však bylo úředně zakázáno.²⁶³ Beseda vyslala své zástupce i na manifestační pohřby Františka Palackého (1876), Karla Sladkovského (1880) nebo „pocitivého zastánce veškerého dělnictva a zvláště přítele typografů“ Josefa Baráka (1883).²⁶⁴

Typografická beseda také vstoupila během sedmdesátých a osmdesátých let dvakrát do veřejného prostoru jako samostatný organizátor veřejného života. V obou případech se tak dělo vždy s ambicí prezentovat spolek, jeho členy a samotný obor jako nepostradatelnou součást emancipace českého národa. Po prvé to bylo na jaře 1877, kdy byla iniciativou Daniela Sluníčka, zasloužilého zakladatele pražského typografického spolku a faktora knihtiskárny Eduarda Grégra, otevřena v prostorách Měšťanské besedy výstava vzácných časopisů z celého světa. Za několik měsíců navštívilo výstavu téměř 7 000 návštěvníků.²⁶⁵

Ještě spektakulárnější akcí měla být v listopadu 1880 oslava 300letého výročí úmrtí humanistického tiskaře a nakladatele Jiřího Melantricha z Aventina. Jednodenní slavnosti měla podobný scénář jako gutenbergovské slavnosti slavené v německých městech od 16. století. Součástí melantrichovských oslav bylo otevření výstavy s českými tisky období humanismu, průvod u příležitosti odhalení desky v Sirkové (dnešní Melantrichově) ulici, kde se nacházela Melantrichova knihtiskárna, a večerní slavnostní akademie na Žofině. Během večerní akademie zadeklamoval jednatel (a v letech 1881–1882 a 1889–1916 předseda) Typografické besedy Karel Krunert báseň k Melantrichově počtě z pera Svatopluka Čecha. Dále zazněly úryvky z děl významných českých hudebních skladatelů (A. Dvořáka, B. Smetany, K. Bendla nebo K. Šebora) a zahraniční kulturu zastupovala drobná skladba z pera francouzského skladatele Charlese Gounoda.²⁶⁶

Průvod k odhalení Melantrichovy desky šel od Václavského náměstí do Sirkové ulice, kde stával Melantrichův dům. Účast v průvodu byla pražským c. k. policejním ředitelstvím povolena mnoha spolkům. Různé složky společnosti reprezentovaly například pražský Sokol, Umělecká jednota, Akademický čtenářský spolek, pražská Dělnická jednota, Vzdělávací spolek krejčovských dělníků a samozřejmě samotná Typografická beseda.²⁶⁷ Mnoho o komunikační síti pražských typografů vypovídalo i to, odkud přicházely Besedě přípisy a telegramy

---

²⁶³ J. E. VONDRUŠKA, *Stručný přehled*, s. 112; Jaroslav LÁNÍK a kol., *Dějiny Prahy II.*, Praha – Litomyšl 1998, s. 159. Báseň Vrchlického a Züngela s hlavičkou Typografické besedy viz Archiv ČMKOS, fond Polygrafické spolky a organizace, kart. T 23, inv. č. 26–32.

²⁶⁴ Citát viz pozvánka na pohřeb Josefa Baráka vypracována výborem Typografické besedy: Archiv ČMKOS, fond Polygrafické spolky a organizace, kart. T 23, inv. č. 172.

²⁶⁵ J. E. VONDRUŠKA, *Stručný přehled*, s. 129–130.

²⁶⁶ Archiv ČMKOS, fond Polygrafické spolky a organizace, kart. T 23, inv. č. 80, 82.

²⁶⁷ Archiv ČMKOS, fond Polygrafické spolky a organizace, kart. T 23, inv. č. 78.

blahopřející k výročí „českého arcitypografa“. Mezi odesílateli byly typografické komunity různých českých měst, čtenářské spolky, filiálky Sokola, česká gymnázia, městské rady českých měst, spolky univerzitních studentů nebo např. zpěvácký spolek Hlahol. Jediný německojazyčný telegram přišel od redakce časopisu vídeňských typografů *Vorwärts*: „K dnešní slavnosti náš bratrský pozdrav – v duchu jsme s Vámi. Sláva Melantrichovi!“²⁶⁸

Při odhalování pamětní desky pronesl řeč novinář a rovněž knihtiskařský principál Eduard Grégr. Dále vystoupil Zpěvácký spolek pražských typografů s písněmi *Bývali Čechové a Píseň českých typografů*. Druhá jmenovaná se zachovala alespoň v rukopisné podobě:²⁶⁹

„Světlo mdlé a drsný byt,
mlčení v něm mužné vládne,
práce trudná má tam skryt,
rozkoše tam, hříčky žádné,

K typu typ se pracně skládá,
až se stránka uspořádá,
z těch pak kniha vyjde v svět,
hlásá vzdělanosti vzkvět.

Malý záček s knihou, hle,
do školy tu spěchá záhy,
dobře mu to k duhu jde
jako kvítka nebes vláhy:
bude-li číst v knihách stále
dospěje své vlasti k chvále
a pak bude žehnat nám,
i těm našim písmenám.

Blaze těm, jichž uzrá duch,
knihy že znaj' tisknout, psáti,
číšiti ten mocný ruch,

---

²⁶⁸ Orig.: „Zur heutigen Feier unseren brüderlichen Gruss – Wir weilen im Geiste bei Euch. Hoch Melantrich!“
Archiv ČMKOS, fond Polygrafické spolky a organizace, kart. T 23, inv. č. 82.

²⁶⁹ Archiv ČMKOS, fond Polygrafické spolky a organizace, kart. T 23, inv. č. 81.

jenž nám pomoh' z mrtvých vstáti;
v říši pravdy, světla, krásy,
veškerého lidstva spásy
dokazovat, v řadě všech
poslední že není Čech

Jako pilných včelek roj,
novinářův hlásá píle,
odvěký náš svorný boj
v nezlomné že trvá síle.

Kdežto jiní v noci hýří,
typograf zvěst blahou šíří,
že ta svatá naše věc
dočká vítězství se přec!

Protož pilně, bratří, jen,
v neúnavné, tuhé práci –
k typu typ a ke dni den,
nic nám paže neztrmácí!

Však si se svatými právy
dávné otcův našich slávy
slavně dobudeme zpět
a pak ctít nás bude svět!“

Jako i u ostatního dělnictva (vzpomeňme jen na slova *Lied der Arbeit, Písň práce*, napsané ve Vídni roku 1868) stála v centru oborové hrdosti a identity českých typografů tvrdá fyzická práce. Stejně jako jiní dělníci se i typografové dožadovali společenského uznání za to, že spoluvytvářejí národní bohatství, na kterém sami nemají podíl. Bylo tu ale ještě i něco jiného. Každá nově vysázená stránka českého románu nebo řádka polemického textu bojujícího za české zájmy měla řadit typografické dělníky a principály po bok spisovatelů a novinářů, tedy ostatních bojovníků za pozvednutí a emancipaci české kultury. Bez paží (a plicních chorob, dodejme) typografických dělníků nemůže být zmrtvýchvstání českého národa úspěšné, říkala

Píseň českých typografů. To, že píseň vyzvedávala noční práci pro „svatou naši věc“ v době, kdy vrcholil boj za omezení nočních směn, bylo dáno kontextem: báseň nesloužila ke zlepšení vyjednávací pozice, ale k upevnění postavení českých typografů v rámci pražské vlastenecké veřejnosti. *Píseň českých typografů* svou strukturou i použitými obrazy („říše světla, pravdy, krásy“) také ale připomínala již starší vzor knihtiskařských alegorických básní ze 17. a 18. století, kde byla každá odlitá litera v hbitých sazečových prstech prezentována jako nejmocnější zbraň proti tmářství, pověrám a nevzdělanosti. I zde tak zůstal přítomný univerzální obraz nezastupitelné kulturní hodnoty, kteří knihtiskárenští dělníci měli vytvářet.

Závěrem tohoto oddílu se dá říci, že během různých oslav nebo jiných veřejných akcí zůstal v Praze i ve Vídni stále patrný, ba dokonce hrdě prezentovaný, nekonfliktní vztah mezi všemi aktéry knihtiskařského umění a úzký svazek typografů a proponentů vysoké kultury. Avšak to, co ještě před polovinou 19. století, před obdobím stávek a permanentního tvrdého vyjednávání o podobě kolektivní smlouvy, bylo snad ještě žité přesvědčení mnoha principálů i kvalifikovaných dělníků, se nyní stále více stávalo již pouhým oborovým folklórem a „nostalgickou konstrukcí“.²⁷⁰

4.2.6 Všeobecné dělnické hnutí a sociální demokracie jako témata typografických komunit v Lipsku, Vídni a Praze

Od druhé poloviny sedmdesátých let a intenzivněji od let osmdesátých začaly do typografických komunit a na stránky jejich časopisů opět pronikat úvahy o strategickém spojení s ostatním dělnictvem. V některých případech se zde objevovaly i pozitivní reakce na postupy sociálně demokratického hnutí.

Svaz německých knihtiskařů (Verband der Deutschen Buchdrucker, VDB) se od svého vzniku v roce 1866 profiloval jako apolitický odborový svaz. Nepřihlásil se k lassalleánskému ADAV ani k eisenaašské sociálně demokratické dělnické straně (SDAP) Bebela a Liebknechta a spojení obou stran roku 1875 v Gotě, v jehož rámci vznikla jednotná Socialistická dělnická strana Německa (Sozialistische Arbeiterpartei Deutschlands, SAPD či SAP), VDB nechal zcela bez reakce. Po svém vzniku uspořádala SAP na konci května 1875 rovněž v Gotě všeobecný odborový kongres, jehož cílem bylo motivovat odborové svazy jednotlivých oborů, aby se přihlásily k idejím socialismu a utvořily jednotnou frontu socialistických odborů. Například

---

²⁷⁰ Jedná se o pojem Jana Kellera: J. KELLER, *Dějiny klasické sociologie*, s. 408.

odborový svaz knihvazačů do tohoto svazku vstoupil, knihtiskařský svaz však nikoliv. Na kongresu však bylo – nikoliv ale jako zástupci svazu, nýbrž pouze jako soukromé osoby – několik knihtiskařů přítomno a jeden z nich zasedl i ve výboru ústředního odborového svazu SAPD.

Sám Předseda VDB (a původně hlavní aktér aktivit lipských typografů po roce 1860) Richard Härtel (1835–1903),²⁷¹ jenž úřad zastával v letech 1867–1879, měl sice na konci šedesátých let osobně blízko k lipským socialistům okolo SDAP, formálně se však z taktických důvodů nikdy členem žádné strany nestal. Naopak ve svém projevu na shromáždění berlínských knihtiskařů v říjnu 1873, kde vystoupil jako hlavní tvář vítězného boje za celoříšský knihtiskařský tarif, prohlásil, že činnost svazu se má odvíjet pouze „v ekonomické oblasti“ a ideologicko-politické otázky přenechává osobnímu svědomí jeho členů. Pro fungování svazu měly ale dle Härtela zůstat zcela „bezpředmětné“.²⁷²

Härtel promýšlel úděl moderního průmyslového dělnictva i nad rámec činnosti knihtiskařského odborového svazu. Nečinil tak ale v návaznosti na socialistické hnutí, nýbrž v komunikaci se zástupci německé sociální vědy. V létě 1872 vydal *Correspondent* obsáhlou pozitivní recenzi na dílo mladého profesora na Univerzitě ve Vratislavi Ludwiga Josepha „Luja“ Brentana. Lujó Brentano náležel k okruhu tzv. „katedrových socialistů“ a stal se spoluzakladatelem Spolku pro sociální politiku (Verein für Sozialpolitik, zal. 1873). Jednalo se o zástupce německé historické školy národní ekonomie, která se vymezovala proti abstraktnímu systému anglické klasické ekonomie, a prvního německého teoretika odborového hnutí. Brentano byl tak dalším příkladem německého národně orientovaného liberála, který oceňoval některé momenty soudobého (nemarkistického, tedy nerevolučního a nekonfliktualistického) socialistického učení.²⁷³

Právě recenze na Brentanovo dílo v *Correspondentu* stála pravděpodobně na počátku dlouholeté spolupráce a později i přátelství Härtela a Brentana. V jistém smyslu se dá říci, že po staletí utvářená představa o přináležitosti typografů ke světu vysoké kultury a vědy se zde zase jednou zhmotnila v blízkém vztahu předsedy nejmočnějšího německého odborového svazu a významného sociálního vědce. Brentano později dodával typografickému svazu (a po roce 1879 „spolku“) intelektuální podporu, Härtel zase zprostředkovával Brentanovi výkony a mechanismy fungování typografických odborů, čímž působil na Brentanovy úvahy o odborech

---

²⁷¹ K osobě Richarda Härtela viz G. BEIER, *Schwarze Kunst und Klassenkampf*, s. 438–442.

²⁷² Úryvek z Härtelova projevu viz K. M. SCHERIAU, *Kunstgenossen und Kollegen*, s. 196.

²⁷³ G. BEIER, *Schwarze Kunst und Klassenkampf*, s. 497–500.

jakožto důležitým mediátorovi potenciálních konfliktů a tmelícím aktéru v sociálním systému moderního kapitalismu.

Na podzim 1872 se v Eisenachu konal kongres katedrových socialistů. Kromě Brentana zde byli přítomní například historik a ekonom Gustav Schmoller nebo členové Pokrokové strany a iniciátoři liberálních odborů Max Hirsch a Franz Duncker. Kongresu se účastnil jako jediný zástupce dělnictva i Richard Härtel, který zde referoval o smírčích soudech a společných komisích knihtiskárenských zaměstnavatelů a zaměstnanců, jejichž účel je předcházení konfliktům. Následkem tohoto setkání okruh katedrových socialistů podporoval během následujícího roku hnutí za celoříšský knihtiskařský tarif a Härtel vstoupil do jejich nově založeného Spolku pro sociální politiku.²⁷⁴

Po vydání protisocialistického zákona roku 1878, který způsobil i dočasný zánik VDB a vznik UVDB, Brentano Härtelovi radil, ať svaz uchrání před perzekucí jeho veřejným přihlášením se k programu liberálních odborů. To Härtel odmítl, jelikož stále – stejně jako v šedesátých letech – zaujímal stanovisko, že odbory mají stát nad stranami a mimo soudobé politicko-ideologické střety. Po roce 1879 začal Brentano na Härtelův popud příležitostně psát do *Correspondentu* (anonymně pod pseudonymem „Oeconomicus“) o ekonomických a sociálních záležitostech. Na rozdíl od Brentana ale Härtel (jenž rezignoval na post předsedy svazu, dále však zůstal redaktorem *Correspondentu*), podporoval ve své sérii článků z jara 1881 myšlenku, že by stát měl podporovat práce neschopné a staré dělníky. Härtel tak liberálně svépomocné stanovisko Brentana nakonec překročil voláním po státní regulaci sociálních vztahů. Jeho názory nebyly zcela osamocené a Německá říše ještě za kancléře Bismarcka v osmdesátých letech skutečně přikročila k přijetí základního sociálního zákonodárství.²⁷⁵

V době svého předsednictví nedokázal Härtel pouze v letech 1877–1878, zejména pod tlakem tradičně radikálních berlínských kolegů, udržet svou vizi apolitických odborů a jednotlivé spolky VDB se stále více přibližovaly socialistické ideologii. V roce 1877 se například časopis *Correspondent* radoval, že se v Německu nachází již 41 socialistických časopisů, z nichž hned 11 vedou sazeči. V únoru 1878 se na kongresu socialistických odborů v Gotě k svazku socialistických odborů nakonec připojil i VDB. Námluvy knihtiskařů a

---

²⁷⁴ G. BEIER, *Schwarze Kunst und Klassenkampf*, s. 500–503.

²⁷⁵ G. BEIER, *Schwarze Kunst und Klassenkampf*, s. 507–509. K počátkům německého sociálního zákonodárství v osmdesátých letech viz Jakub RÁKOSNÍK, Cukr a bič kancléře Bismarcka, *Historický obzor: časopis pro výuku dějepisu a popularizaci historie* 15, 5–6/2004, s. 130–138.

socialistů ale ukončilo vydání protisocialistického zákona, který vstoupil v platnost v říjnu 1878.²⁷⁶

I přes apolitickou obezřetnost UVDB v letech 1878–1890 se kvalifikovaní dělníci z lipských knihtiskáren dále angažovali v dělnické věci. V policejních fondech Městského archivu v Lipsku se například zachovala zpráva o tajné sociálně demokratické schůzi v jedné lipské restauraci konané dne 20. října 1884. Na udání soukromé osoby se na místo dostavil vyšetřovatel s hlídkou, který potvrdil odhalení tajného politického shromáždění 13 osob. Dle policejního protokolu se na místě nacházeli zástupci následujících profesí: klempíř, tabákový dělník, obchodní příručí, dva truhláři, dva ševci, dva gravéři a hned čtyři sazeči. Účastníci schůze byli na místě vyslechnuti a prohledáni. Vzhledem k tomu, že se u zadržených nenašly žádné „socialistické spisy nebo něco jiného podezřelého“,²⁷⁷ byli po zapsání jmen a adres bydlíště opět propuštěni. Ještě téhož dne ale stráž zaznamenala, že se dotyční snažili svou schůzku zorganizovat na jiném místě.²⁷⁸

Téměř polovinu zadržených na této tajné socialistické schůzi tvořili zaměstnanci lipského polygrafického průmyslu (gravéři a sazeči), z nichž hned čtyři byli knihtiskaři. Tento poměr odpovídal tomu, že téměř polovinu dělnictva tvořili v Lipsku polygrafové.²⁷⁹ Vzhledem k obezřetnosti svazu i lokální knihtiskařské organizace je ale počet zadržených polygrafů také doklad o tom, že se zaměstnanci lipských knihtiskáren a dalších polygrafických závodů podíleli na udržování socialistického hnutí v době jeho perzekuce.

Neznáme přesný počet perzekuovaných členů UVDB, ale pohyboval se určitě v řádu stovek. Podle pozdější socialistické statistiky padlo na území Německé říše během období protisocialistického zákona celkem 1000 let vězení a 893 dělnických aktivistů bylo postřkem vyhoštěno do své domovské obce. Ze samotného Lipska bylo vyhoštěno 164 osob (z toho 95 sezdaných s 217 dětmi), z nichž bylo 23 sazečů a pět tiskařů. Kromě toho bylo na území Německého císařství úředně zavřeno 16 družstevních knihtiskáren, které zaměstnávaly na 400 kolegů. Z řečeného tak vyplývá, že knihtiskaři v Lipsku byli aktivní v socialistických aktivitách i v době perzekuce i přes oficiální apolitičnost UVDB.²⁸⁰

---

²⁷⁶ R. STADLMAIR, *Organisationsgeschichte der Gewerkschaftsverbände*, s.81–82; K. M. SCHERIAU, *Kunstgenossen und Kollegen*, s. 196–197.

²⁷⁷ „[...] weder socialistische Schriften noch sonst etwas Verdächtiges [...]“. Zdroj viz následující poznámka.

²⁷⁸ Městský archiv v Lipsku (Stadtarchiv Leipzig), Acten des Polizei-Amtes der Stadt Leipzig: Geheime Versammlungen 1883–1898, s. 4–5.

²⁷⁹ Ke statistice zaměstnanců a zaměstnankyň polygrafického průmyslu ve struktuře pracovního trhu Lipska viz oddíl 4.2.3.

²⁸⁰ G. BEIER, *Schwarze Kunst und Klassenkampf*, s. 526–528; K. ENGELBRECHT, *50 Jahre Geschichte*, s. 115. Obecně k působení protisocialistického zákona v Lipsku viz Fritz STAUDE, *Sie waren stärker. Der Kampf der Leipziger Sozialdemokratie in der Zeit des Sozialistengesetzes 1878–1890*, Leipzig 1969.

Na konci září 1890 německý říšský sněm definitivně odmítl prodloužit platnost protisocialistického zákona. Lipský list *Die Reform*, kam během osmdesátých let přispívali někteří lipští radikální sazeči, slavil konec doby perzekuce následující větou: „Po dvanácti letech je socialistický zákon mrtvý. Ať žije socialismus!“²⁸¹

Vstup do nové éry masového dělnického hnutí pod egidou marxistického socialismu ale základní změnu politiky knihtiskařské centrály nepřinesl. I po roce 1890 byl německému knihtiskařskému svazu nadále vlastní model apolitických odborů, jež jsou v kontaktu se soudobou sociální vědou. Například Emil Döblin, po Härtelovi druhý nejvýznamnější svazový předseda zastávající úřad v letech 1888–1918, se nikdy nestal členem německé sociálnědemokratické strany, na druhé straně ale – stejně jako Härtel – náležel ke Spolku pro sociální politiku a roku 1890 zasedl dokonce v jeho výboru. Döblin kritizoval třídní boj jako zcela nevhodnou cestu zlepšování dělnických poměrů, a naopak se snažil o rozšíření mechanismů kooperativního a kompromisního vyjednávání a tarifních společenství i do jiných oborů. Avšak pro své úspěchy na poli vyjednávání knihtiskařských tarifů byl Döblin respektován i v socialistických kruzích.²⁸²

Pro vídeňský případ bylo již řečeno, že se hlavní město monarchie od konce šedesátých let stalo středoevropským centrem formování socialistické milieu. Už roku 1869 například místní nejvýznamnější socialistické noviny *Volkswille* (*Lidová vůle*) užívaly základní repertoár obrazů a témat soudobého socialismus včetně oslovování čtenářů „soudruzi“ či „straničtí soudruzi“ (Parteigenossen). Platí také, že se po roce 1870 a ještě více po roce 1873 předlitavská politika opět obrátila k zostřenému postupu proti bujícím aktivitám dělnického hnutí, z nichž část vykazovala sympatie k socialistickému učení. Vídeňští typografové, kteří byli po své stávce na počátku 1870 poměrně radikálně naladěni, reagovali na perzekuci omezením aktivit pouze na činnosti týkající se jejich oboru.

Ovšem socialistické dělnické hnutí, ač v této době mělo co do počtu aktivních aktérů či sympatizantů a i v otázce strategií blíže spíše k tajným revolučním spolkům doby předbřeznové než k masovému dělnickému hnutí přelomu 19. a 20 století, se snažilo o další postup i v nevyhovujících podmínkách.

---

²⁸¹ Orig: „Das Sozialistengesetz ist tot – es lebe der Sozialismus!“ K. ENGELBRECHT, *50 Jahre Geschichte*, s. 116.

²⁸² G. BEIER, *Schwarze Kunst und Klassenkampf*, s. 558–559; Peter GRAßMANN, Emil Döblin und seine Bedeutung für die Arbeiterbewegung, *Sozialistische Monatshefte* 24, 4/1918, s. 197–201.

Na počátku dubna roku 1874 došlo v západouherském městečku Neudörfel (dnes součást rakouské spolkové země Burgenland) k ustanovujícímu sjezdu Sociálně demokratické strany Rakouska. Tohoto milníku středoevropského dělnického hnutí se zúčastnilo 74 delegátů zastupujících 25 000 dělníků, z toho deset z českých zemí, kteří ale svou účast podmínili zařazením bodu o právu na sebeurčení národů do budoucího programu strany. Ve Vídni doposud o vliv mezi dělnictvem soupeřily dvě frakce dělnické politiky vedené Andreasem Scheuem a Heinrichem Oberwinderem. Zatímco nacionální lassalleán Oberwinder požadoval, aby se socialistické dělnické hnutí v Rakousku nevzdávalo své německé identity a utvářelo případné koalice v Předlitavsku spíše s německými liberálními politiky než se slovanskými dělníky, tak Scheu koncipoval dělnické hnutí jako internacionální a nezávislé na měšťanské politice. Scheuova frakce v Neudörfelu zvítězila a nově založená strana přijala program přímo vycházející z eisenachského programu SDAP roku 1869. V Eisenachu byli ostatně již Scheu i Oberwinder sami přítomni. Prvním předsedou Sociálně demokratické strany Rakouska byl v Neudörfelu zvolen vídeňský historik a knihovník Hippolyt Tauschinsky, který byl ale spíše pouze reprezentativní figurou, jež měla zmírnit očekávané dopady následné perzekuce. Důležitější byli dva místopředsedové, jejichž výběr měl symbolicky demonstrovat internacionální sounáležitost nově založené strany – Němec ze severu Čech a jeden z vůdců dělnictva na Liberecku Josef Schiller a Čech z Prahy Josef Boleslav Pecka.²⁸³

Po sjezdu následovalo pro socialistické hnutí i dělnickou stranu těžké období let 1874–1889, jež bylo charakteristické především dvěma fenomény: stále se zostřující perzekucí, jež dosáhla vrcholu v několika soudních procesech se socialistickými „velezrádci“ v osmdesátých letech, a na ní navazující vnitřní ideologické rozepře, jejichž hlavní štěpnou linií byla otázka strategie dělnického hnutí, následkem čehož se utvořily frakce „radikálů“ a „umírněných“.

Vídeňští typografové stejně jako jejich kolegové v Lipsku nebo Praze se po většinu sedmdesátých a osmdesátých let o postupy spojeného dělnického hnutí prakticky nezajímali. Více než programové teze všedělnických a socialistických sjezdů je zajímali kolektivní smlouvy nebo omezení nedělní práce. Ve Vídni však působila osobnost, která představovala most mezi vídeňskými typografy a socialisty. Byl jí zde již mnohokrát zmíněný Karl Höger, účastník a historik vídeňského typografického hnutí a od druhé poloviny sedmdesátých let i organizovaný socialista. V kontextu typografů se jednalo o zcela ojedinělého dělnického vůdce,

---

²⁸³ Ke sjezdu v Neudörfelu viz například H. STEINER, *Dělnické hnutí v Rakousku 1867–1889*, s. 126–132; Z. KÁRNÍK, *Na úsvitu dějin české sociální demokracie*, s. 66–77; Zdeněk ŠOLLE, První internacionála a vznik sociálně demokratické strany na Neudörfelském sjezdu 1874, *ČsČH* 12, 5/1964, s. 668–686; Jakub RAŠKA, Neudörfelský sjezd, in: Jaroslav Pánek (ed.), *Akademická encyklopedie českých dějin*, svazek VIII, v tisku.

který byl ochoten – v očích mnoha jeho kolegů často bezhlavě – riskovat tarifní a sociálně podpůrné výdobytky typografické organizace svým angažmá „pro dělnickou věc“. Dělničtí radikálové uvnitř typografických komunit, jak jsme zde již mnohokrát viděli, většinou nenašli pozitivní odezvu u svých kolegů. Z toho důvodu Högera činí výjimečné i to, že od sedmdesátých let byl rovněž důležitou osobností ve vedoucích strukturách Dolnorakouského spolku knihtiskařů a písmolijců. Höger se poprvé dostal blíže k socialistickému dělnickému hnutí pravděpodobně již na konci roku 1867, kdy byl ve Vídni založen Vídeňský spolek dalšího vzdělávání dělníků (Wiener Arbeiterbildungsverein), jenž sdružoval mnoho budoucích rakouských socialistů. Zda Höger byl rovněž členem Spolku není ale z jeho životopisu zcela jasné.²⁸⁴

Podle Högera bylo ve Vídni k polovině sedmdesátých let mezi zhruba dvěma tisíci kvalifikovanými typografy maximálně „jeden až dva tucty“ kolegů hlásících se k ideám sociální demokracie.²⁸⁵ Kromě Högera (1847–1913) zaujímali v okruhu typografů-socialistů v sedmdesátých letech důležité postavení jeho generační souputníci bratři Johann (1846–1928) a Josef (1848–1910) Schwarzingerové. Všichni tři se se po roce 1870 angažovali v aktivitách usilujících o společný postup dělníků různých oborů na základě socialistického učení a zastávali internacionální křídlo vídeňského dělnictva reprezentované Andreasem Scheuem. Schwarzingerové se účastnili příprav a i samotného zakládacího sjezdu strany v Neudorfu. Johann Schwarzinger byl svým angažmá ve prospěch raného všedělnického hnutí z vídeňských typografů nejaktivnější: byl již členem přípravného výboru pro založení Vídeňského spolku dalšího vzdělávání dělníků (prosinec 1867) a po uvěznění mnoha dělnických aktivistů na základě jejich účasti na demonstraci za všeobecné volební právo před vídeňským parlamentem (prosinec 1869)²⁸⁶ založil spolu s A. Scheuem výbor na podporu stíhaných dělníků a jejich rodin. Během sedmdesátých a osmdesátých let působil Johann Schwarzinger (někdy i ve spolupráci s bratrem) jako vedoucí redaktor několika socialistických novin a byl také hlavním vydavatelem vídeňských *Dělnických kalendářů* (*Arbeiter-Kalender*), které byly důležitou tiskovinou pro posilování dělnického vědomí. Bratři Schwarzingerové také po druhou polovinu sedmdesátých let byli jedněmi z hlavních sjezdových organizátorů i ideologů rakouské sociální demokracie. Höger naproti tomu, ač rovněž socialista, se angažoval především uvnitř typografické organizace.²⁸⁷

---

²⁸⁴ Karl STIFT – Anton WIEFER, *Karl Höger: Denkschrift zum 28. September 1913*, Wien 1913.

²⁸⁵ K. HÖGER, *Aus eigener Kraft!*, s. 478.

²⁸⁶ O okolnostech demonstrace více viz oddíl 4.2.1.

²⁸⁷ K. STIFT – A. WIEFER, *Karl Höger: Denkschrift*, s. 12–14. Základní životopis bratří Schwarzingerů viz: K. FLANNER, Schwarzinger, Johann (1846–1928), Buchdrucker, Journalist und Politiker, *Österreichisches*

Obecně se dá říct, že ústup Spolku knihtiskařů a písmolijců Dolního Rakouska ze scény dělnické politiky trval v letech 1870–1876. Impulzem k přehodnocení obezřetného postoje byla, jak jsme zde už vícekrát viděli, typografická stávka, v tomto případě v roce 1876. Höger byl do řídicích struktur spolku poprvé zvolen již roku 1873, teprve ale v době této částečné (a neúspěšné) stávky vídeňských pomocníků, kterou vedl, se stal nejdříve místopředsedou tarifní komise a posléze roku 1877 odpovědným redaktorem *Vorwärts*. Za svou redaktorskou aktivitu stanul Höger v listopadu 1877 poprvé před soudem na základě obvinění jednoho vídeňského principála. Důvodem mělo být „nactiutrhočství“ (Ehrenbeleidigung), jehož se měl dopustit v jednom ze svých textů kritizujícím poměry učedníků ve vídeňských knihtiskárnách. Tentokrát byl ale Höger ještě osvobozen.²⁸⁸

Jeho činnost způsobila nárůst textů o dělnické otázce na stránkách *Vorwärts* i zvýšený zájem o ni na typografických shromážděních. Vrchol tohoto procesu přibližování se vídeňské typografické komunity k ostatnímu dělnictvu i socialistické ideologii, kterou zapříčinil okruh socialistů s Högerem v čele, představovala osmitýdenní stávka na přelomu let 1882 a 1883. Stávkující během ní na jednu stranu stále trvali na svém výsadním postavení vůči nekvalifikovanému dělnictvu. Pomocné dělnice již tehdy nabízely stávkujícím, že přidají svou ruku k dílu hospodářského boje, ti ale spolupráci rozhodně odmítli, a tak dělnice využily nabídky nadstandardních mezd v době ohrožení živobytí principálů a v práci zůstaly. I z toho důvodu stávka skončila neúspěchem.²⁸⁹ Na druhé straně ale již byla tato stávka na stránkách *Vorwärts*, které Höger stále vedl, rámována otevřeně socialistickým slovníkem.

Dne 14. ledna 1883, tedy necelý týden po konci stávky, se konalo ve velkém sále domu U tří andělů²⁹⁰ velké shromáždění dělníků z vídeňských knihtiskáren, které mělo za úkol zhodnotit proběhlou stávku. Sešlo se zde na 2 000 hlav, z největší části knihtiskařů, ale dorazili i dělníci z jiných oborů. Předsedou shromáždění byl zvolen Josef Schwarzinger, který v té době také působil jako předseda Klubu vídeňských novinových sazečů, a za referenta tarifní komise, tedy orgánu, který nesl zodpovědnost za průběh stávky, byl zvolen Karl Höger. Höger ve svém úvodním projevu sdělil přítomným, že stávka byla sice prohrána, avšak čestným způsobem. I

Biographisches Lexikon, dostupné online: https://www.biographien.ac.at/oeb1/oeb1_S/Schwarzinger_Johann_1846_1928.xml [3. 4. 2023]; E. LEBENSAFT, Schwarzinger, Josef (1848–1910), Buchdrucker, Journalist und Politiker, *Österreichisches Biographisches Lexikon*, dostupné online: https://www.biographien.ac.at/oeb1/oeb1_S/Schwarzinger_Josef_1848_1910.xml [3. 4. 2023].

²⁸⁸ K. STIFT – A. WIEFER, *Karl Höger: Denkschrift*, s. 11, 15. Zpráva o procesu ve *Vorwärts* viz článek *Das Lehrlingswesen vor Gericht*, *Vorwärts*, č. 48, 30. 11. 1877.

²⁸⁹ R. STADLMAIR, *Organisationsgeschichte der Gewerkschaftsverbände*, s. 87–88.

²⁹⁰ Právě v této době dům U tří andělů (Bei Drei Engeln, Neu Gasse 4) začal být oblíbeným shromaždištěm socialisticky orientovaného dělnictva. Po roce 1890 a po celou dobu První rakouské republiky se pak stal centrem vídeňské a rakouské sociálně demokratické politiky.

přes náklady na stávkou, které činily astronomických 64 000 zlatých (kritici vídeňských knihtiskařů hovořili dokonce o 80 000 zl.), se stávkující nezalekli, pokračoval Höger, a bojovali do posledního muže a do posledního krejcaru.²⁹¹

Důvody neúspěchu proběhlé stávky ale nakonec byly pouze druhotným tématem shromáždění. Hlavním diskutovaným problémem se zde nakonec stal jejich vztah k sociální demokracii. Na shromáždění panovala všeobecná shoda, že se vídeňští knihtiskaři mají nyní blíže připojit k aktivitám sociálně demokratického dělnického hnutí. Všem srozumitelným symbolickým vyjádřením tohoto přesvědčení byla i forma oslovení: namísto tradičního typografického oslovení „kolegové“ zde všichni mluvčí svorně oslovovali ostatní přítomné jako „soudruhy“. Například sazeč Peter Barth²⁹² zde ve své promluvě vyjádřil názor, že se „nyní chceme stát sociálními demokraty a naplnit zásadu: ‚svobodu lidem, práci její práva‘.“ Jiný kolega („soudruh“) Scheuch na to odpověděl, že souhlasí s tím, „že nás může zachránit pouze socialismus. Nutí nás k tomu nezbytnost doby, nemáme žádnou jinou možnost a knihtiskaři prostřednictvím své inteligence budou tvořit vedoucí element celého hnutí socialistické strany.“ Pouze přítomný knihtiskař Wokurka tlumil socialistické nadšení shromážděných, aniž by však zpochybňoval jeho správnost a legitimitu. Ve své řeči vyjádřil obavu, že by příliš rychlý obrat k socialistickému hnutí mohl ohrozit typografický spolek a „soudruhům“ kladl na srdce, aby nešířili v knihtiskárnách tištěné materiály, které by mohly sloužit jako důkazy při případném vyšetřování, a „propagandu“ omezovali pouze na ústní formu v přátelských a důvěryhodných kolegiálních kruzích ve chvílích volna.²⁹³

Poslední slovo si vzal opět referent tarifní komise Karl Höger. Ve svém projevu emotivně a s typickým socialistickým patosem nastínil další směřování vídeňských typografů:

„Jako fénix z popela spálené stávky povstane génius morálního úspěchu a zdánlivě porážení se pozvednou k nové tvůrčí síle! (*živý potlesk*). Dnes ale můžeme slavit, že všichni přítomní na této schůzi, pokud jsou duchem našimi soudruhy, jsou nyní naplněni přesvědčením, že náš zdar

---

²⁹¹ Popis shromáždění vychází z jeho zápisu, které vydaly *Vorwärts: Die Versammlung, Vorwärts*, č. 3–4, 26. 1. 1883, nepag.

²⁹² Zápis schůze nezveřejnil křestní jména mluvčích, celé jméno Bartha se ale objevilo jakožto jednoho ze „socialistických štváčů“ v textu Karl DITTMARSCH (Redacteur der *Oesterreichischen Buchdrucker-Zeitung*), *Offenes Sendschreiben an die löbliche Gehilfenschaft der Buchdrucker und Schriftgiesser Wiens*, Wien 11. Juli 1884.

²⁹³ Orig.: „[...] wir wollen Sozialdemokraten werden und dem Grundsatz Geltung verschaffen: ‚Freiheit den Menschen, der Arbeit ihre Rechte‘.“; „[...] dass nämlich nur der Sozialismus uns retten kann, [...]. Die Notwendigkeit treibt uns dazu, wie haben keinen anderen Ausweg; die Buchdrucker werden durch ihre Intelligenz das treibende Element in der ganzen Bewegung der Sozialistenpartei bilden.“, *Die Versammlung, Vorwärts*, nepag.

leží pouze v socialismu a že socialismu patří naše budoucnost. (*bouřlivý dlouhotrvající potlesk*)“²⁹⁴

Následujících několik měsíců byly *Vorwärts* pod taktovkou Högera vedeny v socialistickém duchu. V březnu 1883 dokonce zveřejnily oslavný nekrolog věnovaný zemřelému Karlu Marxovi, který zde byl nazván „apoštolem socialismu a prorokem kosmopolitismu.“²⁹⁵

Stále ostřejší kurz Vídně se ale setkal s odporem mimovídeňských typografů, jejichž hlas měly *Vorwärts* rovněž zastupovat. Příčina protestů spočívala i ve skutečnosti, že v provinčních knihtiskařských městech (na rozdíl od velkých knihtiskařských center jako Vídeň nebo Praha) nedošlo po roce 1870 v tamních typografických spolcích k postupnému oddělení zaměstnanců a principálů. Tamní socializace tak zachovávala tradici typografických spolků spočívající na bázi harmonické a kooperativní korporace všech aktérů černého umění. Mimovídeňské komunity, a především principálové v čele tamních spolků ostře rozporovali radikálně rudý kurz, který se vídeňští kolegové rozhodli následovat. S protesty se ozvaly typografické spolky z Horního Rakouska (s centrem v Linci), Štýrska (s centrem ve Štýrském Hradci) a Rakouského Slezska (s centrem v Opavě). Jejich ohrazení s ironickými odpověďmi sociálně demokratických typografů z dolnorakouského spolku zveřejňovaly *Vorwärts*.²⁹⁶

Sílicím protestním hlasům z provincií se postupně podařilo na svou stranu získat i spolky tyrolských a vorarlberských typografů. Karl Höger se pod tíhou kritiky proto rozhodl k 1. září 1883 (a platností od ledna 1884) rezignovat na funkcionářskou pozici v Dolnorakouském spolku i na místo odpovědného redaktora *Vorwärts*. I přes odchod Högera, na kterého dokonce vyšel hanopis z pera redaktora vídeňského knihtiskařského listu *Österreichische Buchdrucker-Zeitung* hájícího zájmy principálů,²⁹⁷ ale nastavený kurz zůstal mezi vídeňskými typografy nadále přítomný. Jen týden po ohlášení Högerovy rezignace vyšly *Vorwärts* s novým podtitulem, který měl symbolicky sdělit veřejnosti, že typografové hodlají v Högerem nastavené linii dále pokračovat: namísto dosavadního podtitulu „Vzděláním k vítězství“ (Durch Wissen zum Sieg), který si list zvolil již v době liberálních šedesátých let,

---

²⁹⁴ Orig.: „Wie ein Phönix wird aus der Asche des verbrannten Streiks der Genius des moralischen Erfolges empor sich schwingen, werden die scheinbar Niedergeworfenen, die scheinbar Geschlagenen zu neuer Thatkraft sich erheben! (*Lebhafter Beifall*) [...] Heute aber haben wir den Erfolg, dass wohl jeder der hier Anwesenden soweit sie unsere Sinnesgenossen sind, mit mir der Ueberzeugung sein werden, dass unser Heil nur im Sozialismus liegt – Dem Sozialismus unsere Zukunft! (*Beifallsturm und langhaltendes Händeklatschen*).“, Tamt.

²⁹⁵ Karl Marx, *Vorwärts*, č. 12, 23. 3. 1883.

²⁹⁶ Viz texty Die Arbeiter-Bourgeois, *Vorwärts*, č. 13, 30. 3. 1883 a Zwei Entgegnungen, *Vorwärts*, č. 16, 20. 4. 1883.

²⁹⁷ Karl DITTMARSCH (Redacteur der *Oesterreichischen Buchdrucker-Zeitung*), *Offenes Sendschreiben an die löbliche Gehilfenschaft der Buchdrucker und Schriftgiesser Wiens*, Wien 11. Juli 1884. Uloženo v Rakouské národní knihovně.

začal list používat podtitul „Bojem k vítězství“ (Durch Kampf zum Sieg). V říjnu 1883 byl navíc zvolen drtivou většinou do předsednictva Dolnorakouského spolku opět sociálně demokratický kandidát.²⁹⁸

Na počátku roku 1884 pak vyšel na stránkách *Vorwärts* teoretický článek o tom, co je to socialismus. Autor pod pseudonym „Přítel lidu“ (Volksfreund) zde čtenářům vysvětloval základní rozdíl mezi komunismem a socialismem: zatímco komunismus chce podle něj rovnost práce i potřeb, socialismus chce pouze docílit podílu pracujících na plodech jejich práce. Zatímco cílem komunismu je dle autora zničit individualismus, tak socialismus ho chce naopak rozšířit i na neprivilegované vrstvy, stojí tak proto výše než komunismus.²⁹⁹

Höger sice rezignoval na své funkce, avšak nenávisť v principálských kruzích vůči němu byl tak silná, že v listopadu a prosinci 1883 stanul ještě dvakrát na základě udání dvou principálů před soudem za přečin urážky na cti. V obou případech šlo o jeho kritiku žalujících principálů, že dotyční ponižují na pracovišti své zaměstnance. Z prvního procesu si odnesl dvouměsíční odnětí svobody, z druhého měsíční zostřený arest s jednodenním půstem. Celkově ve vězení tak strávil tři měsíce. Trest nastoupil na konci ledna a propuštěn byl na konci dubna 1884.

Höger po svém propuštění z vězení nezastával až ro roku 1890 žádnou oficiální funkci, jež by směřovala aktivity a strategie hnutí vídeňských typografických dělníků. Angažoval se však na scéně socialistického všedlnického hnutí. Navíc se těšil i nadále všeobecné úctě místních typografů. Na začátku prosince 1883 (časově tedy mezi oběma soudy) byl například zvolen do šestičlenného výboru nově založeného družstevního spolku polygrafického kvalifikovaného dělnictva vídeňských knihtiskáren, kamenotiskáren a měditiskáren.³⁰⁰

Léta 1884–1889 byla charakteristická novým rozmachem předlitavské státní perzekuce vůči dělnickému hnutí, ale i pokusům rakouské sociálně demokratické strany o překonání vnitřního rozkolu umírněných a radikálů. Vídeňští typografové na situaci reagovali opět jistým zmírněním socialistického kurzu. Situace se ale začala zřetelně měnit na přelomu osmdesátých a devadesátých let.

V prosinci 1888 vypukla další, od roku 1870 již čtvrtá, stávka vídeňského typografického dělnictva. V rámci této stávky poprvé stávkovali kvalifikovaní knihtiskaři společně s pomocnými dělníci. Tato koalice byla ještě pár let předtím naprosto nemyslitelná. Spojení z velké části zapříčinilo šíření sociálně demokratické ideologie mezi vídeňskými

---

²⁹⁸ H. STEINER, *Dělnické hnutí v Rakousku 1867–1889*, s. 288.

²⁹⁹ Was ist der Sozialismus?, *Vorwärts*, č. 2, 11. 1. 1884.

³⁰⁰ Informace o soudech a o zvolení do výboru: K. STIFT – A. WIEFER, *Karl Höger: Denkschrift*, s. 28.

typografy, snad ještě důležitější roli hrála ale stále živá vzpomínka na nezdar vídeňské stávký roku 1882. Spolupráce pomocných dělnic a typografů roku 1888 ohlašovala novou éru masového dělnického a odborového hnutí.

Ihned po stávce navíc odcestoval zástupce vídeňských typografů sazeč Chwala na slučovací sjezd předlitavských socialistů, konaný na přelomu roku 1888 a 1889 v dolnorakouském městečku Hainfeld. Pár měsíců poté v červenci 1889 reprezentoval sazeč a odpovědný redaktor *Vorwärts* (úřad zastával od října 1888) Emil „Habakuk“ Kralík (1864–1906) společně s významným vídeňským socialistou Juliem Poppem a vůdcem rakouské sociální demokracie Viktorem Adlerem vídeňské socialisty v Paříži na ustanovujícím kongresu Druhé („Socialistické“) internacionály.³⁰¹

S tímto obratem se do vedoucích struktur vídeňských typografů vracel i Höger. Nejprve byl v červnu 1890 zvolen za Dolnorakouský typografický spolek do organizačního výboru rakouských typografických sjezdů. V říjnu 1890 byl pak ustanoven předsedou nově založeného typografického zpěváckého spolku Freie Typographia, který se měl stát protiváhou staršího spolku Gutenbergbund, jehož členové odmítali sociálně demokratické učení a nechtěli vystupovat na socialistických akcích (k podobnému kroku přistoupili později i kolegové v Praze, jak ještě uvidíme). Nakonec byl Höger na valné hromadě v listopadu 1890 drtivou většinou zvolen předsedou Dolnorakouského typografického spolku. O pár měsíců později, v březnu 1891, se také stal jedním ze čtyř vídeňských sociálně demokratických kandidátů ve volbách do říšské rady. Zvolen sice nebyl, jednalo se ale o jasný důkaz, jak důležité místo si Höger za čtvrtstoletí své činnosti na poli zlepšování dělnických poměrů vydobyl. Vídeňská typografická komunita vstupovala do nové éry masového dělnického hnutí pod rudým praporem a Höger zde měl i nadále hrát nezastupitelnou roli.³⁰²

Pro případ Prahy je důležité, že až do počátku let devadesátých let se uvnitř české společnosti vinula základní štěpící linie mezi „umírněným liberalismem měšťanských honorací tíhnoucích ke konzervativním stanoviskům na jedné straně a demokratickými národními proudy v sociální vrstvě malovýrobců a dělníků.“³⁰³ Česky smýšlející dělníci v Praze a okolí vykazovali tak až do roku 1890 především přichylnost k plebejskému křídlu mladočeské strany. Kulturní a

---

³⁰¹ E. NAROZNY, *Die Geschichte der Gewerkschaft Druck und Papier 1842–1967*, s. 69–70. Základní životopis významného vídeňského knihtiskaře, politika, novináře a humoristy Emila „Habakuka“ Kralíka viz PAUPIÉ, Kralík, Emil; Ps. Habakuk (1864–1906), Journalist und Politiker, *Österreichisches Biographisches Lexikon*, dostupné online: https://www.biographien.ac.at/oebl/oebl_K/Kralik_Emil_1864_1906.xml [14. 4. 2023].

³⁰² K. STIFT – A. WIEFER, *Karl Höger: Denkschrift*, s. 29–30.

³⁰³ J. KOŘALKA, *Češi v habsburské říši*, s. 255.

politické akcenty zdejších dělnických aktivit byly tak zhruba takové, jak byly popsány v předchozích oddílech na příkladu typografů.

Dějiny raného socialistického hnutí v Čechách byly lokálním projevem celostátního vývoje Předlitavska. Čeští dělníci propagující internacionální všedělnickou identitu a solidaritu museli po nadějném vstupu do sedmdesátých let přehodnocovat svou situaci. Zatímco ještě na počátku roku 1874 pražské *Dělnické listy* pod vedením Josefa B. Pecky a Ladislava Zápotockého hrdě ohlašovaly zformování sociální demokracie jako nového politického proudu uvnitř české společnosti, tak od druhé poloviny sedmdesátých let se sociálně demokratické hnutí ubralo pod tíhou perzekuce do ilegality.³⁰⁴

Nejvyšší ohlas u česky smýšlejících dělníků nalezla sociální demokracie v severních Čechách, na jižní Moravě a ve Vídni, příznačně tedy v národně a jazykově smíšených oblastech. Ve městech s rozvinutou průmyslovou infrastrukturou a etnicky homogenním českým dělnictvem jako byly Praha nebo Plzeň se do konce sedmdesátých let angažovalo v socialistickém hnutí pouze několik desítek dělníků a dle dřívějších výzkumů aktivně působilo v Čechách do poloviny osmdesátých let nanejvýš několik stovek socialisticky orientovaných dělníků obou národností. Pouze dvakrát v tomto období sociální demokracie v Čechách dosáhla zvýšeného veřejného zájmu o své aktivity: poprvé to bylo na přelomu roku 1878 a 1879, kdy se podařilo sociálně demokraticky orientovanému časopisu *Budoucnost* v rámci podpisové akce za všeobecné a rovné aktivní volební právo pro muže nashromáždit téměř 3 000 podpisů a podruhé pronikly sociálně demokratické ideje na veřejnost během stávkou několika desítek tisíc západočeských a severočeských horníků na jaře roku 1882. Vůdci stávkou již působili v sociálně demokratické straně a mnozí z nich pak museli kvůli své aktivitě odejít z Čech do Německa.³⁰⁵

Zcela mimo zájem veřejnosti (a především policejních úřadů) pak na začátku dubna 1878 proběhl na Břevnově u Prahy tajný zakládací sjezd Československé sociálně demokratické strany dělnické, jež měla zprvu působit jako zemská pobočka rakouské sociální demokracie. Dne 7. dubna se v břevnovském hostinci U kaštanu nedaleko starobylého kláštera sv. Markéty sešlo 15 převážně mladých mužů (nejstaršímu bylo 32 let), kteří se tak stali zakladateli české dělnické strany. Mezi delegáty sjezdu bylo pět dělníků, tři posluchači pražské Karlo-Ferdinandovy univerzity a dále sedm dělníků, pro něž ale hlavní či alespoň částečný zdroj obživy představovala redakční práce sociálně demokratických periodik nebo přímo práce pro

---

³⁰⁴ Z. KÁRNÍK, *Na úsvitu dějin české sociální demokracie*, s. 68.

³⁰⁵ J. KOŘÁLKA, *Češi v habsburské říši*, s. 260–261.

stranu, což je činilo být politickými profesionály. To byl případ i Ladislava Zápotockého a Josefa B. Pecky.³⁰⁶

Období následující po břevnovském sjezdu bylo pro české socialisty charakteristické stejně jako pro sociální demokracii v celorakouské perspektivě perzekucí významných aktivistů strany, konfiskacemi stranických tiskovin i vnitřními rozpory o strategiích hnutí. V samotné Praze se konaly v roce 1882 dva velké procesy proti socialistům. Jen v letech 1878–1884 vedl Zemský trestní soud v Praze řízení proti téměř sedmi stovkám tiskopisů (domácím i zahraničním novinám, letákům atd.) a před soudem stálo pro „socialistické rejdy“ 729 obviněných, z nichž 324 bylo obžalováno, 249 uznáno vinnými a 55 osvobozeno.³⁰⁷ Dle jiných údajů bylo v Čechách v letech 1878–1890 odsouzeno pro přestupky vůči koaličnímu zákonu (1870) celkem 313 dělníků, pro přestupky zákonů o právech spolkovém a shromažďovacím (1867) 549 dělníků a pro přečin tajného spolčování 511 dělníků.³⁰⁸

Žádný český typograf nebyl v redakčním okruhu sociálně demokratického tisku a ani se neúčastnil zakládacích sociálně demokratických sjezdů v Neudörflu a Břevnově.³⁰⁹ V Praze se také nenacházel okruh socialistických typografů jako ve Vídni kolem Karla Högera nebo Antonína Němce v Brně a až do druhé poloviny osmdesátých let se mi mezi pražskými typografy nepovedlo najít jediný důkaz o blízkosti k ostatnímu dělnickému hnutí či dokonce k socialistické ideologii.

Čeští typografové tak nekráčeli „křížovou cestou socialismu“, jak období perzekuce socialistického dělnického hnutí nazval ve svých pamětech Josef Hybeš.³¹⁰ Z hlediska dobře placených a vzdělaných dělníků, kteří požívali hlubokého respektu a navazovali přátelské vazby i v intelektuálních kruzích české národní veřejnosti, nebylo příliš o co stát: debaty o konci panství člověka nad člověkem v zadních salonech venkovských hospod, neustálý život ve stínu konspirace, policejní a byrokratické šikany a ponižování v tisku. Svým případným angažmá v perzekuovaném hnutí mohli typografové jako individua i jako organizace rozhodně ztratit více než jen své okovy, jak zní známá fráze z *Komunistického manifestu*. To je však pouze jednostranné vysvětlení problému. Není možno podceňovat složku jednání, jež není motivována úzce materiálními zájmy: pražští typografové se v porovnání s jejich německými

---

³⁰⁶ Seznam účastníků břevnovského sjezdu viz Z. KÁRNÍK, *Na úsvitu dějin české sociální demokracie*, s. 216–218.

³⁰⁷ Z. KÁRNÍK, *Na úsvitu dějin české sociální demokracie*, s. 295–303.

³⁰⁸ Karel MALÝ, *Policejní a soudní perzekuce dělnické třídy v druhé polovině 19. století v Čechách*, Praha 1967, s. 27, 113, 248.

³⁰⁹ Sociální profil redaktorů nebo aktivních přispěvatelů raných sociálně demokratických periodik viz Z. KÁRNÍK, *Na úsvitu dějin české sociální demokracie*, s. 60–62.

³¹⁰ Josef HYBEŠ, *Křížová cesta socialismu I–III*, Brno 1919–1920.

kolegy stále o poznání intenzivněji vztahovali k pojmům jako „věda“, „literatura“, „umění“ či „národ“ a nikoliv pouze „práce“ nebo „dělnictvo“. V tomto smyslu je symptomatické, že první vyličení dějin Typografické besedy z pera Jana Evangelisty Vondrušky – zde je ovšem důležité zdůraznit, že se jednalo o příslušníka nejkonzervativnější části pražských kolegů – z roku 1887 termín „dělník“ nebo „dělnictvo“ nezmiňuje v podstatě ani jednou.³¹¹

Pokud se Typografická beseda či její orgán *Veleslavín* vyjadřovaly v sedmdesátých a první polovině osmdesátých let k dělnické otázce, bylo to omezeno pouze na poměry v knihtisku. Zostřený dohled nad dělnickými spolky se ale dotkl i aktivit typografů, i když v daleko mírnější podobě. Roku 1879 se například policie z tisku dozvěděla, že Beseda pořádá členskou schůzi za účelem přednášky J. E. Vondrušky. Vzhledem k tomu, že schůze nebyla nahlášena a obsah přednášky nebyl předložen k posouzení policejním orgánům, byla předem zakázána. Dále například v roce 1882 policejní ředitelství káralo pražské typografy, že je nepřípustné, aby jednali jménem Besedy s mimopražskými typografickými spolky, jelikož to je v rozporu se stanovami spolku, i když oficiálně působila Typografická beseda již na území celých Čech.³¹² Podobně tu a tam vyšlo číslo *Veleslavína* s prázdným prostorem a poznámkou „(Zabaveno.)“ na místě článku, jenž byl během sazby vyřazen cenzurou.

Před polovinou osmdesátých let se nejprve v souvislosti s ohlasy socialistické stávkové 1882/1883 knihtiskařů ve Vídni, jež byla v Praze pozorně sledována, a posléze s úsilím o dosažení nového typografického tarifu – jeho poslední revize v Praze proběhla roku 1872 – začalo mezi členy spolku diskutovat užší spojení s ostatním dělnictvem. Stalo se tak vlastně poprvé od konce šedesátých let. V dubnu roku 1883 napsal Emanuel Stivín³¹³ u příležitosti chystané valné hromady dopis výboru Typografické besedy týkající se spolkového tiskového orgánu *Veleslavín*. Kromě několika technických doporučení na zlepšení listu Stivín opatrně vyjádřil i „soukromé své mínění“, aby *Veleslavín* rozšířil tematický záběr i na „otázku

---

³¹¹ J. E. VONDRUŠKA, *Stručný přehled činnosti ústředního spolku Typografická beseda*.

³¹² Zrušení schůze r. 1879: Archiv ČMKOS, fond Polygrafické spolky a organizace, kart. T 23, inv. č. 68: Policejní ředitelství zakazuje konání členské schůze; mimopražské spolky 1882: Tamt., inv. č. 134–135: Policejní ředitelství sděluje etc.;

³¹³ Emanuel Stivín (1848–1925) pracoval jako sazeč v Praze. Od druhé poloviny osmdesátých let podporoval užší svazek s ostatním dělnictvem a po roce 1890 připojení typografů k sociálně demokratickému hnutí. Roku 1892 se však stal faktorem v knihtiskárně Jana Otty a roku 1895 založil vlastní podnik, kde se specializoval na tisk moderní české poezie. Tiskl například i slavnou *Moderní revue* Arnošta Procházky a Jiřího Karáska ze Lvovic. Stivínův syn Josef Stivín (1879–1941) se vyučil ve Vídni sazečem a po vyučení se angažoval v řadách místní sociální demokracie a dále působil jako novinář, politik, básník, překladatel a autor knih pro děti. V l. 1907–1911 byl redaktorem a v l. 1911–1938 šéfredaktorem sociálnědemokratického deníku *Právo lidu*. V letech 1918–1939 působil jako poslanec Československé sociální demokracie (resp. v l. 1938–39 Národní strany práce). V době první republiky se stal jedním z nejvýznamnějších aktérů ČsSDSD, jenž měl důležitý vliv i na programové a ideologické debaty uvnitř strany. Jednalo se také o prvního manžela spisovatelky Marie Majerové. Zdroje pro údaje o E. Stivínovi: viz odkazy v následující kapitole, pro J. Stivína viz heslo „Josef Stivín“ na *Encyklopedii ČSSD založené ke 135. výročí založení strany*, dostupné online: <http://www.historiecssd.cz/s/stivin-josef/> [3. 5. 2023].

všeobecně dělnickou“. Stivínův první argument pro tuto koncepční změnu byl ekonomický: *Veleslavín* by tím získal více abonentů z řad ostatního dělnictva, což by přineslo další peníze do spolkové pokladny. Druhý směr vedení jeho argumentace byl zapuštěn ale již do tradice téměř půl století trvající intenzivní debaty o tom, zda by typografům neprospělo užší spojení s ostatním dělnickým hnutím. Stivín k tomu napsal:

„[...] nastává zde otázka, existuje-li skutečně nějaké speciální otázky typografické, a netýkají-li se nás též v plné míře veškerá ustanovení zákonitá, jež vydána jsou pro dělnictvo vůbec.“³¹⁴

Ještě před Stivínovým dopisem vyšel v únoru 1883 na stránkách *Veleslavína* článek „O pojišťování dělnictva“, jenž se věnoval plánovanému zavedení základního sociálního zákonodárství v Předlitavsku.³¹⁵ Článek ostře kritizoval liberální pojetí pracovního práva a dokonce se zmiňoval i o hornické stávce roku 1882. Otázka sociálního pojištění pro dělnictvo byla vnímána natolik závažně, že zavedla příčinu k všeobecné dělnické schůzce v únoru 1883 na Střeleckém ostrově, kam dorazilo i několik typografů.³¹⁶

I přes to se ale apely na spojení s ostatním dělnictvem dále nerozšiřovaly a typografové vyvíjeli pouze odborové aktivity mající za cíl zlepšení poměrů kvalifikovaných dělníků v knihtiskárnách a písmolijnách. Tak například v úvodníku ke kalendářnímu roku 1885 *Veleslavín* tuto koncepci pojmenoval následovně:

„*Veleslavín* má však býti v první řadě tlumočnickem citů kolegů a strážcem i obráncem ceníku našeho. [...] Zde nutno působiti k mravní povznesenosti a k poznání sebe sama; toho však nechceme domáhati se snad cestou terorismu nějakého, ale spíše cestou úvah a upozornění, jež by na ducha mnohé účinkovaly.“³¹⁷

Šlo tedy o to pracovat energicky a tvrdě pro blaho typografů, zároveň však nezavdat neuvážlivými kroky a spojeními s radikálními politickými proudy (právě polovina osmdesátých let byla vrcholem perzekučních aktivit proti socialistickému hnutí) příčinu k vnějšímu oslabení organizace.

---

³¹⁴ Archiv ČMKOS, fond Polygrafické spolky a organizace, kart. T 23, inv. č. 153: Návrh Emanuela Stivína, s. 2.

³¹⁵ Přehled přijatého sociálního zákonodárství v osmdesátých letech 19. století v Předlitavsku viz Jiří POKORNÝ, Stručný přehled chudinského a sociálního zákonodárství, in: Milan HLAVAČKA (ed.), *Sociální myšlení a sociální praxe v českých zemích 1781–1939. Ideje, legislativa, instituce*, Praha 2015, s. 108–217, především s. 131–133.

³¹⁶ O pojišťování dělnictva, *Veleslavín*, č. 4, 24. 2. 1883, nepag.

³¹⁷ Naším čtenářům, *Veleslavín*, č. 1, 10. 1. 1885, nepag.

Opatrné a tiché výzvy k větší otevřenosti typografů vůči hůře situovaným dělníkům sice našly v prostředí pražských kolegů ohlas, jejich vliv se ale opět projevil pouze v úzce oborových záležitostech. V prosinci 1885 se poprvé po dlouhých sedmi letech konala všeobecná schůze pražských typografů, jež měla za účel najít řešení jejich stále se zhoršujících poměrů. Jako na všech dělnických schůzích té doby i zde na zákonný průběh schůze dohlížel policejní komisař. Kritizován zde byl nekontrolovaný nárůst knihtiskáren a uředníků způsobený liberalizací živnostenského zákona z roku 1883, neustále klesající mzdy v Praze i na „venkově“ a také žalostná organizovanost typografů z mimopražských knihtiskáren.³¹⁸ Na schůzi bylo řečeno, že typografové již definitivně přišli o své výsadní sociální postavení. Zároveň se ale všichni řečníci shodli, že v nápravě nešvarů v typografickém průmyslu je třeba vždy postupovat mírně, zákonně a uvážlivě. Nejzásadnější návrh na to, co může s neútešnou situací odborová organizace českých typografů dělat, zazněl z úst Karla Krunerta, minulého i budoucího předsedy Typografické besedy: dle něj bylo nyní třeba ulehčit hůře situovaným kolegům vstup do organizace, aby tak přestala být honoračním spolkem pro ty, kdo si to mohou dovolit, ale stala se organizací, jež sdružuje skutečně všechny kolegy z knihtiskáren a písmolijem nejen v Praze, ale i jinde.³¹⁹

V následujících letech byl Krunertův návrh postupně realizován: hned v únoru 1886 bylo sníženo zápisné z 15 na 8 zlatých a poté v říjnu 1888, kdy už bylo jisté, že dojde ke stávce, bylo umožněno přistoupit k Ústřednímu spolku Typografická beseda i kolegům starším 40 let, i když u nich hrozilo, že budou spíše čerpat než přispívat do fondů spolku, a také těm, kteří pracovali v knihtiskárnách vyplácejících mzdy pod úroveň ceníku, což bylo dle stanov v rozporu s členstvím v organizaci. Ve všech případech byla tato opatření zavedena za účelem vstupu špatně placených mladých typografů v Praze a kolegů z „venkovských“ knihtiskáren. Česká typografická organizace úsilím o navýšení své členské základny se tak strategicky připravovala na nadcházející boj.³²⁰

Na druhou stranu ale toto otevírání se hůře situovaným kolegům nebylo v druhé polovině osmdesátých let ještě doprovázeno protipohybem v podobě konfliktního nastavení vůči majitelům knihtiskáren a faktorům, jejich přímým zástupcům a vykonavatelům jejich vůle v každodenním provozu závodů. Již na všeobecné schůzi v prosinci 1885 bylo řečeno, že typografická organizace chce postupovat vždy v souladu s vůlí principálů, pokud dotyční

---

³¹⁸ V Čechách bylo ke konci roku 1885 mimo Prahu 125 knihtiskáren v 76 městech, ovšem ve spolku mimo Prahu bylo zastoupeno pouze 250 kolegů z 27 knihtiskařských měst a z 49 měst ani jeden. Zdroj: viz následující pozn.

³¹⁹ Všeobecná schůze typografů pražských, *Veleslavin*, č. 24, 31. 12. 1885.

³²⁰ K. KRUNERT, *Typografická organisace v Čechách*, s. 72–85.

respektují její existenci. Podobně ve *Veleslavínu* bylo v článku věnovaném pražským faktorům řečeno, že je potěšující, že členy Typografické besedy jsou na rozdíl od zahraničních typografických spolků i faktoři. Kritikům tohoto spojení (především) z řad německých kolegů bylo vzkázáno: „vždyť splýváme všichni v jeden celek, jedni vyrůstáme z druhých.“ Faktorům pouze článek kladl na srdce, aby se pokusili svým vlivem omezit přijímání nových učedníků na nezbytné minimum. Tradice nekonfliktní harmonie černého umění tak v prostředí pražských typografů pokračovala.³²¹

Ve sledovaném období se mi podařilo najít pouze jeden doklad, že se český typograf v Praze vyjádřil z radikálnějších pozic k soudobým politickým otázkám. Symptomaticky se tak ale podobně jako v případě Emanuela Stivína roku 1883 stalo nyní, v roce 1888, nikoliv na veřejné schůzi či ve *Veleslavínu*, ale pouze v soukromém dopise. Šlo o vyjádření předsedy Typografické besedy Josefa Linharta k návrhu dělnických komor, které měly být kompromisním vyřešením problému volebního práva dělníků. Do dělnických komor měli dělníci po vzoru obchodních a živnostenských komor podnikatelů volit své zástupce do parlamentu. Linhart z pozice předsedy Ústředního spolku knihtiskařů a písmolijců v Čechách vyjádřil ale svou nespokojenost s takovým návrhem:

„Komory dělnické budou institucí kusou, která dělnictvu nikterak neprospěje. Pakli se chce dělnictvu prospět, necht' zavede se všeobecné právo volební, aby dělnictvo mohlo své zástupce do zákonodárných sborů vysílat. Jen *dělník* cítí pro svého druha, avšak žádný *pán*. Tvoří-li se nějaká strana, která prospěch dělnictvu kaziti chce, pak to není strana dělnická, nýbrž strana *mistrů*, strana *majetná*. To jest můj názor a mnoha soudruhů.³²²

V uvedených slovech (pronesených ale pouze v soukromém dopise) již Linhart použil obraz společnosti rozpadající se do dvou velkých bloků „majetných pánů“ a dělníků. V prosinci 1888 se Linhart postavil do čela stávky pražských typografů a po roce 1890 také podporoval sblížení se sociální demokracií.

O názorech na české typografy v Praze mezi českými sociálními demokraty konce osmdesátých let je možné si udělat představu z listu *Nový věk svobody* (red. Vilém Körber), v předvečer éry masového socialistického dělnického hnutí jediného povoleného pražského listu hlásícího se k sociálně demokratickým ideám. Typografové tu byli nazíráni jako

---

³²¹ Případné slovo pánům faktorům, *Veleslavín*, č. 13, 10. 7. 1886, nepag.

³²² Archiv ČMKOS, fond Polygrafické spolky a organizace, kart. T 24, inv. č. 51: Posudek předsedy TB Linharta o dělnických komorách. Slova označená v citátu kurzívou zvýrazněna Linhartem v originálu dopisu.

konzervativní a ideologii českých měšťanských stran podléhající element mezi dělnictvem. V článku věnujícímu se neúspěšnému vyjednávání o tarifu mezi kvalifikovanými dělníky a majiteli knihtiskáren byli nazváni jako „národně natřeni dělníci“.³²³ List až poťouchle poučoval typografy po jejich neúspěchu, že majitelé knihtiskáren a novin jsou stejně jako jiní podnikatelé „v hájení své kapsy všichni svorní [...], kapitál český jako německý [...], liberálové a konzervativci, klerikálové i židé.“³²⁴ I pražští typografové se ale měli zanedlouho naučit svou situaci popisovat prostřednictvím třídní analýzy a konfliktu práce a kapitálu.

Kolektivní identita typografů byla aktivně budována a podporována mnohými publikacemi vydávanými Typografickou besedou. Kniha o dějinách Typografické besedy z roku 1910 z pera předsedy Karla Krunerta byla již psána socialistickým narativem, hovoří se zde o „třídním boji“, „měšťáctvu a jeho slouhách z řad [národně sociálního] dělnictva“ a tak dále. Nicméně paměť éry dělnické perzekuce v letech 1870–1890, zdroje morální legitimacy socialistického hnutí před první světovou válkou i autoritativních komunistických režimů 20. století, není vůbec vzpomínána, jelikož typografičtí dělníci zkrátka nebyli její součástí. Namísto toho zde bylo čtenářům připomínáno, že pronásledování českých spisovatelů a novinářů přivádělo do policejních cel i tiskaře, sazeče a korektory.³²⁵ Nikoliv tedy Hybešova *Křížová cesta socialismu*, ale spíše *Pláč koruny české* Jakuba Arbese odpovídal stylizované paměti českých sociálně demokraticky organizovaných typografů ještě před první světovou válkou.

V tomto oddíle bylo možno sledovat na třech případech různé strategie typografického vyrovnávání se s perzekucí dělnického hnutí. Případ Lipska byl specifický protisocialistickým zákonem, který na území Německé říše platil od roku 1878 až do roku 1890. Vedení svazu (resp. „spolku“) knihtiskařů na to reagovalo omezením se na podpůrnou činnost a komunikací s měšťanskými intelektuály namísto s dělníky z jiných odvětví. Z pramenů policejní provenience ale vyplývá, že mnozí lipští knihtiskaři se angažovali v perzekuovaném socialistickém hnutí. V Lipsku šlo tedy o případ obezřetného vedení a politicky radikálního členstva.

Ve Vídni, zdá se, byla situace přesně opačná. Zde se od konce sedmdesátých let dostali do čela Dolnorakouského spolku knihtiskařů a písmolijců organizovaní socialisté, kteří své politické názory a představy o směřování strategií činnosti dělnictva začali prosazovat i

---

³²³ Drobné zprávy: poučení pro národně natřené dělníky, *Nový věk svobody: časopis sociálně demokratický*, č. 11 (38), 15. 12. 1888, s. 223.

³²⁴ Tamtéž.

³²⁵ Karel KRUNERT, *Typografická organizace v Čechách. Dějinný přehled*, Praha 1910, s. 38–39.

v prostředí typografů. Podstatná část vídeňských typografů zřejmě souhlasila s novým kurzem, z provincií se ale ozývaly stále silící protestní hlasy, které donutily socialisty v čele vídeňských (a v jistém smyslu i rakouských) typografů stáhnout se z vedení spolku. Definitivní socialistický obrat tak přišel až v době stávkový na konci roku 1888.

V případě Prahy byly politické aktivity českého dělnictva (na rozdíl od dělnictva v německých a rakouských městech či od dělníků v národnostně smíšených oblastech českých zemích) až do roku 1890 v úzké symbióze se středostavovskou pročesky orientovanou politikou. Pražští typografové tuto koalici českých dělníků s měšťanskými stranami podporovali jakožto tradičně veřejně aktivní pražští dělníci udržující osobní vazby s českými intelektuály o to více. Z toho důvodu až do poloviny osmdesátých let (s výjimkou období let 1869–1872) nejevili žádný zájem na spojení s ostatním dělnictvem. V souvislosti s ohlasem stávkový vídeňského dělnictva (1882/83) a především se zvýšenou aktivitou v úsilí o revizi kolektivní smlouvy od poloviny osmdesátých let se ale začaly i zde objevovat (zprvu zcela osamocené) výzvy na přehodnocení tohoto stanoviska. Jasný zlom v Praze nastal až po stávce, jež se stejně jako ve Vídni konala i zde v prosinci 1888. Konkrétní činnost typografických odborů v době po „socialistickém obratu“ v devadesátých letech bude analyzována v poslední kapitole této práce.

4.3. Závěr

Účelem předchozí kapitoly bylo sledovat aktivity typografů a jejich proměnlivý vztah k ostatnímu dělnictvu a středostavovskému milieu v období od počátku šedesátých let 19. století do roku 1890, kdy se začala psát zase nová kapitola dějin dělnického hnutí. Toto období jsem rozdělil do dvou částí: zatímco období šedesátých let a počátku let sedmdesátých bylo charakteristické hledáním vlastního programu dělnické politiky, tak během let sedmdesátých a osmdesátých se dělnictvo vyrovnávalo s rostoucí perzekucí proti svým aktivitám a na konci let osmdesátých stále aktivněji hledalo možnost spolupráce na společné platformě, kterou se nakonec dominantně stala sociální demokracie.

V první polovině šedesátých let nebylo vůbec jasné, jakými směry se bude dělnická politika ubírat. Bylo pouze jisté, že pracující v dílnách, manufakturách a továrních halách budou hrát v sociálním a politickém životě společnosti stále větší roli. V německém kulturním prostoru vykryštovaly postupně dvě dominantní ideologie okolo řešení sociální otázky. Jednalo se o liberální „svépomoc“ (Selbsthilfe), jejímž hlavním představitelem se stal Hermann Schulze-Delitzsch, a socialisticky reformní „státní pomoc“ (Staatshilfe), jež byla spojena se jménem Ferdinanda Lassalla. Tyto ideologie zásadním způsobem ovlivňovaly program a strategie dělnických spolků v Německu a Rakousku. Zprvu získala mezi dělnickými spolky ohlas především liberální koncepce. Hesly liberálního dělnického hnutí se stala svépomoc, soutěž, sebevzdělávání či individuální píle a spořivost, tedy hlavní měšťanské ctnosti 19. století.

Liberální i socialistická koncepce dělnické politiky ve sledovaném prostoru stále otevřeně počítaly s „přirozenou“ hegemonií německého národa a německé kultury v regionu. Čeští dělníci v Praze se sice ještě v době čtyřicátých a padesátých let z dostupných pramenů jeví být zcela národnostně indiferentní, avšak od počátku šedesátých let se mezi nimi začalo prosazovat české národní vědomí. Z toho důvodu spory o ideologické směřování dělnického hnutí, které hýbaly dělnickými komunitami v Lipsku, Berlíně, Vídni nebo i v Brně neměly v Praze ohlas, jelikož zde se většinově české dělnictvo svorně přidalo ve svém veřejném angažmá k emancipačním snahám o zrovnoprávnění českého národa, které byly vedeny národní středostavovskou elitou. Jediné, co zůstalo z německých sporů o liberalismus a socialismus přítomné v myšlenkovém obzoru českého dělnictva šedesátých let, byla debata o míře závislosti na měšťanské politice, jež se v německých městech řešila již během revoluce 1848, kdy čeští dělníci aktéři byli ještě zcela němí.

Lipsko a Vídeň se v šedesátých letech staly centry utváření socialistického hnutí. Ovšem typografické komunity v obou městech jeho lákání zprvu odolávaly a byly oddanými stoupenci liberální koncepce dělnického hnutí, což bylo způsobeno především dvěma fenomény: 1. tradičním lpěním kvalifikovaných typografů na kolaborativním a harmonickém poměru ke svým zaměstnavatelům a také tím, že 2. liberální ideologie přiváděla na půdy typografických spolků mnoho měšťanských intelektuálů, kteří dělníkům z knihtiskáren nepředávali jen hodnotová poselství, ale také jim přednášeli o rozličných tématech. Podobně jako v době revoluce 1848–1849 toto nerovné spojení i nyní většina typografů nazírala jako doklad své příslušnosti ke vzdělaným vrstvám společnosti. Lipské typografické dělnictvo bylo již v době předbřeznové součástí městské měšťanské liberální kultury, typografové ve Vídni do ní byli socializováni během revoluce 1848–1849 a konečně kolegové v Praze se její součástí stávali v šedesátých letech.

Větší otevřenost typografů k radikálním sociálně politickým koncepcím se ale v šedesátých letech objevila ve všech třech kontextech vždy v době konfliktů o podmínky práce v knihtiskárnách a písmolijnách. Tato situace nastala zpravidla několik měsíců před vypuknutím stávek a během nich. V Lipsku a Vídni se tato otevřenost projevovala postupným odklonem od liberálního tábora, po němž následovalo přisvojení si některých pojmů a symbolů užívaných socialisty. V Praze situace z výše zmíněných důvodů tak daleko nezašla, ale i zde se radikalizace typografů projevovala výzvami ke spojení sil s ostatními dělníky.

Před rokem 1890, kdy byli typografové sociálně demokratickým hnutím socializováni do dělnické kultury, je tedy možné pozorovat dvě vlny, kdy část typografů vystoupila ze své stavovské izolovanosti a zapojila se do aktivit pojímající dělnictvo jako jeden celek: vcelku očekávatelně to je nejprve období revoluce 1848–1849 a poté léta hospodářské konjunktury let 1867–1873, která s sebou přinesla rovněž zvýšenou dělnickou aktivitu v oblasti zlepšování pracovních podmínek a tedy i utváření sociálních předpokladů pro formování dělnické třídy jako stále poměrně nové kolektivní identity

Po konfliktech a stávkách či v dobách zvýšené perzekuce dělnického hnutí (nebo jejich nebezpečí) se pak typografové zpravidla vraceli do hranic svého oboru, aby „zbytečným politikářením“ neohrožovali legalitu svých organizací garantujících dobově zcela ojedinělý podpůrný systém, kterému se v 19. století nemohlo rovnat žádné jiné dělnické odvětví. Takové období v případě tří sledovaných komunit sledovaných zde nastalo zhruba mezi léty 1870 až 1890. Zároveň ale v této době bylo v tichosti rozhodnuto typografické dilema, zda typografické organizace mají být „korporace“ sdružující všechny aktéry černého umění či „koalice“ sdružující pouze kvalifikované dělníky. Nyní definitivně zvítězil druhý model, ač zde již

vícekrát zmiňované úsilí o smírné vyjednávání v porovnání s jinými obory zůstalo v oboru i nadále přítomné.

Během tohoto období začalo být také s definitivní platností jasné, že stávky a vyhrocené konflikty mezi majiteli a zaměstnanci knihtiskáren nebudou mít nikdy jasného vítěze, ale vzhledem k relativní síle obou protivníků skončí vždy pouze patovou situací a oboustranným vyčerpáním. Z toho důvodu se v knihtisku prosadila zvláštní instituce sociálního vyjednávání nazývaná „tarifní společenství“, jež měla za úkol řídit smírné a permanentní vyjednávání zaměstnavatelů a kvalifikovaných zaměstnanců o pracovních podmínkách v knihtiskárnách.

Po roce 1880 se v proklamované obezřetnosti typografických organizací začaly objevovat trhliny a stále více dělnických aktivistů z řad typografů bylo ochotno riskovat nejen respektované postavení svých organizací, ale i svou osobní svobodu pro „dělnickou věc“. Někteří typografové se dokonce začali angažovat v socialistickém hnutí. Na rovině organizací bylo toto sblížování typografů se socialisty dokončeno po roce 1890, což bude obsahem následující kapitoly.

5. Aristokracie práce a výzva socialismu

5.1 Typografové v Praze v kontextu proměn předlitavské a říšskoněmecké dělnické kultury v letech 1890–1914

Následující kapitola pojednává o dělnické kultuře po roce 1890, kdy se dělnictvo v Předlitavsku většinou spojilo se socialistickou ideologií. V této kapitole se pokusím v jednom narativu propojit dvě problematiky:

1. Analýzu vztahu (především) pražských typografických dělníků k dělnické kultuře a kultuře dělnického hnutí po roce 1890. Typografičtí dělníci, ač sami pracovali od nepaměti v námezdním vztahu, si udržovali různými kulturními praktikami vědomí výlučnosti a nadřazenosti nad ostatním dělnictvem, jak bylo v této práci již mnohokrát ukázáno. Empirická výchozí teze této kapitoly tedy zní, že typografičtí dělníci byli socializováni do dělnické kultury, resp. kultury dělnického hnutí, až jaksí „shora“, tedy příklonem vůdců svých organizací k sociálně demokratickému dělnickému hnutí po roce 1890. Vztah to tedy byl – jak už to bývá u svazků vzniklých rozhodnutím elit a bez hlubší tradice – více než křehký. Právě tato křehkost, nesamozřejmost a nepřírozenost vztahu typografického milieu a ostatního (socialisticky organizovaného) dělnictva zde bude na příkladu Prahy na přelomu 19. a 20. století předmětem analýzy.

2. Druhé těžiště kapitoly jsou dějiny socialismu v epoše rozmachu po roce 1890, kdy se většina dělnických organizací připojila, minimálně ve vnější komunikaci, k sociálně demokratickému hnutí. Stále platí, že nevíme mnoho o dobové teorii, praxi a kultuře směru, ke kterému se po roce 1900 jen v českých zemích hlásily stovky tisíc obyvatel.¹ Nemáme dobrou představu, co pro dějinné aktéry či aktérky na přelomu 19. a 20. století v českých zemích identifikace se socialismem znamenala. Nedostatek současných přípravných studií a nevhodnost starších ideologicky zatížených prací se negativně projevuje i v syntetických pokusech o vylíčení českých dějin 19. století, kde jsou dějiny staršího socialistického myšlení a hnutí marginalizovány či zcela vypuštěny.

---

¹ V době agitace za všeobecné a rovné hlasovací právo v letech 1905–1907 rapidně vzrostl počet členů strany. Stranickou legitimaci Československé sociálně demokratické strany dělnické poprvé vlastnilo více než 100 000 lidí. Stala se tak jednou z početně nejsilnějších evropských stran vůbec. A to hovoříme pouze o členech strany, nikoliv o voličích sociální demokracie či o účastnících akcí organizovaných socialisty. Viz Otto URBAN, *Česká společnost 1848–1918*, Praha 1982, s. 552.

Poslední kapitola této práce chce alespoň malým výsekem přispět k zaplnění této mezery. Její hlavní a snad i potenciálně plodonosný úkol je konfrontace typografů, aristokratů dělnické třídy, s masovou dělnickou kulturou a socialistickou ideologií.

Kapitola zkoumá činnost několika typografů-socialistů uvnitř struktur sociální demokracie i reakci kvalifikovaných typografů, tedy členů Typografické besedy, na proměnu rétoriky a strategií jejich organizace. Dále se zaměřuje na to, jak si Typografická beseda osvojovala některé kulturní praktiky socialistického hnutí (např. slavnosti Prvních májů, angažmá v jednotné socialistické vzdělávací instituci nebo změnu vztahu k nekvalifikovanému dělnictvu). Na příkladu angažmá Typografické besedy v Dělnické knihtiskárně a nakladatelství ukazuje konfliktní plochy, na kterých se typografická organizace začala na konci století ideologicky štěpit.

5.1.1 Vánoční stávka roku 1888 a opatrný obrat „vážených kolegů“ k dělnickému sbratření

I přes jisté sbratřovací tendence s ostatním dělnictvem v období revoluce 1848/1849 a poté v období 1867–1873 není možné až do konce osmdesátých let nalézt v Praze na rozdíl od Vídně, kde se zformoval okruh typografů-socialistů okolo osobnosti Karla Högera a od Brna, kde působil již v osmdesátých letech v redakcích socialistických novin Antonín Němec,² žádného typografa, který se organizoval v řadách socialistického hnutí.

Zásadní přelom ale způsobila všeobecná stávka pražských typografů na Vánoce 1888. Jednalo se o první zastavení práce typografů, které zasáhlo celou Prahu, od událostí pražské všeobecné stávky roku 1869.³ Vánoční stávka roku 1888 probíhající ve dnech 22. až 27. prosince asi definitivně ukončila přesvědčení pražských typografických dělníků o svém výlučném postavení kvalifikovaných uměleckých řemeslníků, kteří v harmonii se svými zaměstnavateli usilují o pokroky knihtiskařského umění.⁴

Stávka zanechala trvalé šrámy na vztazích nejdůležitějších aktérů knihtiskařského oboru: principálů, faktorů i kvalifikovaných dělníků. Faktoři, ač členové Typografické besedy, byli ve své většině rozhodnými odpůrci tarifních požadavků a měli rozhodující vliv na neúspěch jednání předcházejících stávk. Rovněž redaktori pražských listů, se kterými měli především

---

² Němec byl v letech 1905–1916 a 1917–1924 předseda Československé, resp. Československé sociální demokracie.

³ K té nejpodrobněji V. ŘEZÁČ, *Stávka typografů 1869* a oddíl 4.1.3. této práce.

⁴ Popis událostí stávky 1888 viz Jiří POKORNÝ, *Stávka tiskařů v roce 1888*, in: *Společnost – postoj – konflikt*, Praha 1994, s. 35–46.

sazeči velmi přátelské vazby, dělali vše pro to, aby jejich listy vyšly stávce navzdory. I oni postavili před sazečské kasy učedníky a k tiskařským strojům nekvalifikované dělnictvo.

Pražští typografové měli však doposud tradičně dobré vztahy i sdílený svět hodnot s mnoha českými majiteli knihtiskáren. Některou agendu, jako například reformu tiskového zákona a snahy o pozvednutí české kultury a českého národa, prosazovali ve shodě. Tak například majitel knihtiskárny *Národních listů* dr. Julius Grégr se doposud těšil mezi pražskými kolegy dlouhodobému přátelskému respektu sahajícímu až do počátků šedesátých let, kdy ho typografický sbor zpěvem písně *Bývali Čechové* vyprovázela coby mučedníka české svobody k nástupu na desetiměsíční vězení za tiskové přečiny.⁵ Vztahy značně ochladly poté, co se ukázalo, že Grégr byl jeden z nejaktivnějších ve shánění stávkokazů a také nejdéle odmítal přijmout stávkující zpět do zaměstnání, ač tak zněla oboustranná dohoda vzniklá při postávkovém vyjednávání.⁶

Prosincová stávka tak měla za následek nové hledání pozice typografů na sociokulturní mapě Prahy, kde se doposud jejich zastřešující organizace Typografická beseda účastnila především pražského vlasteneckého života. Pisatel zpráv o stávkovém hnutí pražských typografů v socialistickém *Novém věku svobody* se tak mohl radovat, že se mezi tradičně „usedlými a netečnými“ dělníky nyní „tlačí duch sociální demokracie“. I v dějinách Typografické besedy z pera jejího dlouholetého předsedy Karla Krunerta byla později vánoční stávka roku 1888 vnímána jako mezník, kdy „v řady typografů vešla myšlenka zásad a postupu všedělnická“.⁷

Opatrný obrat či spíše zatím nezávazné pohledy „klidných a mírných“⁸ dělníků směrem k sociálně demokratickému hnutí byl procesem probíhajícím v celé Evropě. Jen v Rakousku-Uhersku probíhala typografická hnutí za zlepšení tarifu během roku 1888 i v Brně, Linci, Budapešti a především ve Vídni. V Praze se však na rozdíl od Vídně nestávkovalo v součinnosti kvalifikovaných dělníků a nekvalifikovaných dělnic. Tato koalice byla zatím zcela mimo imaginaci pražských kolegů.

Karl Höger o pár let později i v celorakouské perspektivě konstatoval příklon typografů k sociálně demokratickému hnutí. S potěšením také psal o mnoha úspěšných tarifních hnutích

---

⁵ Viz oddíl 4.1.2.

⁶ Typografická kronika: Pan dr. Julius Grégr a cenník pražských typografů, *Veleslavín*, č. 2, 19. 1. 1889; K. KRUNERT, *Typografická organizace*, s. 124–125.

⁷ Veřejná schůze typografů, *Nový věk svobody: časopis sociálně demokratický*, č. 12 (39), 22. 12. 1888, s. 231–232; Stávka pražských sazečů, *Nový věk svobody: časopis sociálně demokratický*, č. 13 (40), 11. 1. 1889, s. 240–241; K. KRUNERT, *Typografická organizace*, s. 129.

⁸ Citát viz Richard ZAHÁLKA (ed.), *Protokol sjezdu hainfeldského odbývaného dne 30. a 31. prosince 1888 a 1. ledna 1889*, Olomouc 1890, s. 54.

v celé Evropě roku 1888. Narazil přitom i na pražský neúspěch, který byl v jeho očích zapříčiněn tím, že „spořádaní kolegové v Praze“ příliš věřili v principály jako „dobré přátele dělníků“.⁹ Pražští typografové v následujících letech dělali mnohé pro to, aby svou pověst změnili.

Ve dnech, kdy v Praze i Vídni pomalu vyprchával adrenalin stávky, probíhal na přelomu prosince 1888 a ledna 1889 v dolnorakouském městečku Hainfeld slučovací sjezd rakouských sociálních demokratů, kterým socialistické hnutí v Předlitavsku vstupovalo po mnohaletých perzekucích a vnitřních konfliktech do období legálního masového dělnického hnutí stojícího na základech internacionalismu, rovnosti pohlaví a socialismu dle učení Karla Marxe.

Ze 110 účastníků (a žádné účastnice) hainfeldského sjezdu byli mezi mnoha textiláky, strojnými dělníky, ševci, pekaři či celkem jedenácti intelektuály (spisovateli a redaktory) přítomni pouze dva knihtiskaři.¹⁰ Prvním byl sazeč ze Lvova Naftali Telz, ne náhodou v době sjezdu působící ve Vídni, který zde ale vystupoval především jako jediný zástupce polských (tedy především zemědělských) dělníků v Haliči.¹¹ Soudruhům na sjezdu ani původně nebylo známo, že je sazeč. Druhým byl vídeňský knihtiskař Chwala, který dorazil až poslední den.

Nepřítomnost vzdělaných dělníků se vzorovou organizovaností a jejich neangažovanost v socialistickém hnutí obecně se během sjezdu staly terčem kritiky.¹² Chwala své kolegy omlouval celkovým „fyzickým i duševním zaujetím“ pro činnost v jejich vlastních spolcích, kdy už nezbýval čas angažovat se někde jinde. Konkrétní absenci knihtiskařů v Hainfeldu (v první řadě vídeňských, ke kterým soudruzi vzhlíželi především) Chwala přičítal důsledkům prosincové stávky vídeňských typografů a pomocných dělníků a dělnic, na kterou již Dolnorakouský spolek knihtiskařů a písmolijců vyplatil již více než 45 000 zlatých a jejíž vlivem bylo několik set osob stále bez práce. Ač by někteří typografové dorazili rádi, nezbývala energie a finance.¹³ Chwala naopak mohl sjezdu s potěšením oznámit, že stávka ve Vídni již probíhala i za součinnosti nekvalifikovaných pomocnic. I díky jeho iniciativě se také bod o nutnosti otevírání odborových a zájmových dělnických organizací nekvalifikovaným dělníkům

---

⁹ K. HÖGER, *Aus eigener Kraft!*, s. 554.

¹⁰ Viz seznam účastníků hainfeldského kongresu in: *Das Protokoll Des Einigungsparteitages in Hainfeld 1888/89 der Sozialdemokratischen Arbeiterpartei in Österreich (SDAP) abgehalten am 30. und 31. Dezember 1888 und 1. Jänner 1889*. Bearbeitet und kommentiert von Margarete KOWALL – Carl F. PFAFFINGER, Hainfeld 2014, s. 160–163.

¹¹ Viz Walentyna NAJDUS, The Relation of the Polish Social Democrats in Galicia to the Habsburg Empire and the Austrian Social Democratic Workers Party, in: Keith Hitchins (ed.), *Studies in East European Social History*, Vol. I, Leiden 1977, s. 66–93, zde s. 77.

¹² R. ZAHÁLKA (ed.), *Protokol sjezdu hainfeldského*, s. 54.

¹³ R. ZAHÁLKA (ed.), *Protokol sjezdu hainfeldského*, s. 81.

včetně žen dostal do závěrečné rezoluce.¹⁴ V případě typografických organizací byl však velký rozdíl mezi sjezdovou směrnicí a jeho provedením v praxi.

List vídeňských kolegů *Vorwärts* byl (i přes výtky vůči typografům) také díky jeho redaktorovi Emilovi Kralikovi zařazen sjezdem mezi 14 (deset obecných a čtyři oborové) oficiálních stranických tiskovin stojících na stanovisku sociální demokracie. Ze 14 listů bylo šest vydáváno ve Vídni, čtyři v Brně a vždy jeden v Prostějově, Lvově, Záhřebu a Praze, kterým byl již jmenovaný *Nový věk svobody* redaktora Viléma Körbera.¹⁵

Pražskou sociálně demokratickou skupinu o třech mužích vedl v Hainfeldu právě Körber. Tento matador a samorost radikální politiky v Praze byl však již roku 1891 pro své anarchistické názory odejit z řad sociálně demokratické strany. Nikdo neočekával, že by dorazil do Hainfeldu někdo z typografů z Prahy. Ostatně je symptomatické, že se o sjezdu *Veleslavin* nezmínil ani jednou větou. V době hainfeldského sjezdu byli čeští typografové z Prahy stanovisku sociální demokracie vzdáleni hned dvojím způsobem: elitářskou izolovaností svého oboru a také tradiční přichylností českého dělnictva v Praze ke středostavovské nacionální politice. Při projednávání zavedení dělnických komor na sjezdu v Hainfeldu došlo na debatu o pražských dělnících. Sám hlavní strůjce sjezdu a vůdce rakouských sociálních demokratů Viktor Adler si trpce posteskl, že pražští dělníci jsou zcela pod vlivem mladočeských politiků. S tím musel souhlasit i Vilém Körber, vůdce pražské delegace, který však druhým dechem vyjádřil naději, že se „krok za krokem tvoří sociálně demokratická strana, která o mladočeských poslancích nechce ničeho věděti.“¹⁶

5.1.2 První ozvěny socialismu a kontroverze ohledně Prvních májů

Od počátku devadesátých let 19. století se socialismus postupně stával z teoretického výkladu modernity, který přitahoval intelektuály a několik dobrodruhů z řad dělnictva, politickým a kulturním fenoménem masového charakteru. Rakouská sociální demokracie vzešla z Hainfeldu jako kulturně politické hnutí nového typu, jež od základu revolucionalizovalo politiku. Nemožnost legálně prosazovat zájmy dělnické třídy na půdě parlamentu strana nahrazovala mohutnými manifestacemi, jež byly pro většinu stoupenců strany až do roku 1907 jediným způsobem, jak ovlivňovat veřejné dění. Nejvýznamnější z těchto manifestací byly manifestace Prvního máje.

---

¹⁴ Tamt., s. 83.

¹⁵ Jejich seznam viz *Das Protokoll Des Einigungsparteitages in Hainfeld 1888/89*, s. 159.

¹⁶ R. ZAHÁLKA (ed.), *Protokol sjezdu hainfeldského*, s. 96.

Typografická Beseda na rozdíl od vídeňského knihtiskařského spolku zprvu přijímala nový socialistický kurz jen velmi opatrně. Ve *Veleslavínu* bylo například zdůrazňováno čtenářům, že první mezinárodní sjezd typografů konaný 17. až 21. července 1889 v Paříži nemá v žádném případě nic společného s mezinárodním socialistickým kongresem konaným (nikoliv náhodou) ve stejném městě ve dnech 14. až 21. července, kterým se počala činnost Druhého („Socialistické“) internacionály. Několik účastníků pařížského typografického sjezdu však zároveň působilo jako delegáti své země i na kongresu socialistů. Z Rakouska to byl redaktor *Vorwärts* Emil Kralik. Na obou mezinárodních sjezdech v Paříži byl také přítomný španělský sazeč Pablo Iglesias Posse, v necelých čtyřiceti letech nazíraný jako žijící legenda socialistického hnutí a otec socialismu ve Španělsku. Typografové měli tak velmi jasnou představu, co se děje v táboře socialistů.¹⁷

Ideologické směřování typografické organizace bylo však (zatím) pro většinu českých typografů záležitostí zcela druhotného významu, jelikož bylo potřeba řešit problémy daleko palčivější. Dlouhodobou výzvu představovala nová hrozící konkurence v podobě vynálezu sázecích strojů, které se po několika desetiletí trvajícím hledání a experimentování měly brzy stát běžnou součástí vybavení knihtiskáren.

Hlavní úkol dne pro české typografy bylo prosazení nového „ceníku“ (kolektivní smlouvy) platného po úmorném jednání od června 1890, tedy až rok a půl po stávce. Fakt, že se organizace zaměstnanců i zaměstnavatelů dohodly na závazných podmínkách práce, svědčí sice o dobově naprosto výjimečné nátlakové síle typografických odborů, stále to však byl teprve začátek boje. Neexistovala instance, která by kontrolovala, zda jsou dohodnuté parametry kolektivní smlouvy v jednotlivých podnicích skutečně dodržovány. Na řadu zde tedy opět přicházela organizace typografických dělníků, která kontrolovala a v případě rezistence zaměstnavatelů nátlakovými akcemi vymáhala dodržování smluveného tarifu. Typografické besedě se navíc povedlo rozšířit kolektivní smlouvu na celé Čechy.

Nová kolektivní smlouva znamenala také stanovení minimální ceny tiskařských a sazečských kvalifikovaných prací pouze pro Prahu, nikoliv však pro ostatní tiskárny v Čechách, zvané „venkovské“. Praha měla výsostné postavení v hierarchii Typografické besedy (mimopražské typografické spolky byly označovány jako „filiálky“) a i ceny práce byly zdaleka

---

¹⁷ Přesněji řečeno, *Veleslavín* postuloval, že typografové jednají zcela nezávisle na obou dělnických kongresech, kterým měl na mysli marxistický, z kterého vzešla Druhá internacionála a tzv. possibilistický, který byl však především francouzskou a navíc zcela epizodickou záležitostí. Mezinárodní typografický sjezd v Paříži, *Veleslavín*, č. 18, 3. 8. 1889.

nejvyšší a také jediné regulované. Logickým následkem tak bylo přesouvání zakázek do mimopražských tiskáren a z toho plynoucí zvyšující se nezaměstnanost v hlavním městě Čech.

Bylo tedy třeba dosáhnout i minimálních cen mimo Prahu. Venkovští kolegové byli vyzýváni, aby usilovali společně s filiálkami pražského „Ústředního spolku“ o dosažení společného ceníku odborných prací i pro mimopražské tiskárny. K tomuto účelu pražští kolegové slibovali, že budou v rámci „dělnické solidarity“ podporovat snahy za zavedení ceníku na „venkově“ pražským tarifním fondem, který byl původně založen pro účely boje za respektování ceníku v Praze: sebrané prostředky sloužily například k podporování rodin z kondice propuštěných kolegů, kteří se dožadovali mzdy dle ceníku, či k vyplácení podpory v nezaměstnanosti kolegům, kteří by jinak museli pracovat pod stanoveným minimem. Nyní se jeho působnost měla rozšířit na celé Čechy. Tento organizačně i finančně náročný úkol také ukazuje, jakým majetkem a akčním rádiem disponovala Typografická beseda. Hesly dne se stala provolání jako „Jedno procento týdenního výdělku na tarifní fond!“ či „Organizace pro všechny!“. Hnutí mělo úspěch a již na konci roku 1890 nový ceník přijalo celkem 29 „venkovských“ tiskáren v 17 českých městech. Dle ceníku měly tiskárny mimo Prahu platit týdenní minimum 8 zl. sazečům v počítání (tedy pracujícím v úkolové mzdě), a 10 zl. „jistákům“, sazečům ve stálé mzdě,¹⁸ přičemž pražský kompromis byl od 1. 6. 1890 stanoven na týdenní minimum 12 zl. s desetihodinovou pracovní dobou.

Snaha o dosažení užších vazeb mezi kvalifikovanými typografickými dělníky v Praze a ostatních Čechách při ceníkovém hnutí roku 1890 s sebou přinášela na stránky ústředního časopisu českých typografů *Veleslavín* také první diskurzivní důrazy na všedělnickou vzájemnost. Oslovení pro čtenáře „soudruzi“ se poprvé objevilo roku 1889 a od roku 1890 se začalo stále častěji objevovat vedle dosavadního „kolegové“. Zdá se, že právě zde lze vysledovat počátky fenoménu typického pro následné sblížení českých typografů se sociálně demokratickým proudem. Typografové využívali jeho radikální tóny a ustálené socialistické obrazy pro podporu svých úzce oborových záležitostí, které se navíc většinou netýkaly zlepšení podmínek práce všech zaměstnanců a zaměstnankyň knihtiskáren, ale pouze kvalifikovaných knihtiskařů a písmolijců.

První obsáhlejší reflexe poměru typografů k socialistickému učení se objevuje až na počátku roku 1891. Jedná se o dvoudílnou anonymní reflexi na stránkách *Veleslavínu*, jež vyšla pod názvem *Socialismus a čeští typografové*. V první části je konstatováno, že ku konci 19. století již není možné upokojit dělníka „drobty ze stolu vyšších tříd“. Naopak: díky

---

¹⁸ Jen dále ku předu!, *Veleslavín*, č. 24, 23. 12. 1890.

všeobecnému rozšíření socialistického učení se státy „chvějí“ před miliony dělníků. Autor očekává, že v příštím století ideje socialismu „vítězně proniknou vším zřízením společenským a učiní veškeré lidstvo šťastným, blaženým a spokojeným u svého spolubytí na tomto světě.“¹⁹

Druhá část už je zacílena na typografy, kteří měli podle autora stát doposud opodál všedělnických aktivit. Ovšem i zde následkem rozšiřování tiskařských strojů, zneužívání práce učedníků či hrozbě nástupu sázecích strojů postupně „volnost umělců zaměňuje se za přísný pořádek fabriční.“ Typografové tak měli „vystřízlivět“ ze svého snu o uměleckém řemesle a dojít poznání, že mezi nimi a ostatním dělnictvem není rozdílu, snad s výjimkou síly organizace. Sama pointa anonymní úvahy je však tentokrát daleko vágnější a opatrnější než emotivní socialistické vyznání v předchozím článku. Typografové jsou pouze vyzýváni, aby „přemýšleli o své budoucnosti“ či „vážně počali uvažovati o sociálním svém postavení“.²⁰

Plíživé náznaky mezi řádky však nestačily několika socialistickým radikálům uvnitř Typografické besedy. Ve vídeňských *Vorwärts!* se tak objevovaly kritiky pražského ústředí spolku, jejichž autoři pocházeli pravděpodobně právě z Prahy. Hlavním symbolem zpátečnictví se na stránkách vídeňského listu stal redaktor *Veleslavínu* a předseda pomocnického výboru Typografické besedy Josef Bubník, profesí sazeč v tiskárně Jana Otty. Ten měl podle zpráv „krotit“ a zpracovávat pražské dělníky k „mírnosti“, a to nejen na schůzích, ale i na stránkách listu, který vedl. Rovněž mu byla vyčítána údajná agitace mezi dělníky proti osmihodinové pracovní době a osobní přátelství s faktorem Ottova podniku.²¹ Kritika se stupňovala na jaře 1890, kdy se začala diskutovat forma oslavy Prvního máje.

Pařížský zakládací kongres Druhé internacionály v červenci 1889 vyhlásil první květen jako svátek práce a den boje socialistických stran za osmihodinový pracovní den. První máje sloužily jako příležitost k manifestacím za osmihodinovou pracovní dobu a občanská práva pro dělnictvo. Staly se ale také příležitostmi, při kterých socialistická hnutí prezentovala svou sílu a alternativní vizi světa.

První prvomájová slavnost roku 1890 byla epochální událostí a pro typografické spolky měla představovat příležitost, jak poprvé manifestovat svou příslušnost k dělnické třídě a veřejně učinit symbolickou tečku za svým dřívějším elitářstvím. Alespoň tak významu události rozuměli socialisté mezi typografy. Potenciálně se však mohlo také jednat o velmi nebezpečný podnik: v případě, že se dělník rozhodl manifestovat v pracovní době, šlo o jednodenní a

---

¹⁹ Socialismus a čeští typografové I., *Veleslavín*, č. 2, 24. 1. 1891.

²⁰ Socialismus a čeští typografové II., *Veleslavín*, č. 5, 14. 3. 1891.

²¹ Josef BUBNÍK, Ve vlastní věci, *Veleslavín*, č. 7, 4. 7. 1890.

odborovou organizací neschválenou stávkou v rozporu s pracovní smlouvou. V případě typografů tak byl v sázce tvrdě vybojovaný tarif.

Ve Vídni se typografové především vlivem Högera a Kralika a jeho vytrvalé přednáškové činnosti o významu Prvního máje v boji za osm hodin práce²² shodli na tom, že se přidají k dělnickým manifestacím a budou světit První máj pracovním klidem. Dne 1. května tak pracovaly pouze personály Státní knihtiskárny (Staatsdruckerei) a tiskárny *Wiener Zeitung*.²³ Na 3 000 dalších kvalifikovaných i nekvalifikovaných zaměstnanců a zaměstnankyň vídeňských tiskáren se přidalo k prvomájové manifestaci čítající jen ve Vídni více než 100 000 účastníků a účastnic. Ohromující počet manifestantů činil z vídeňského Prvního máje prozatím největší lidové shromáždění v dějinách města i podunajské monarchie. Během následujícího století se politická manifestace a stala běžným jevem veřejného života. Sotva se tak může člověk 21. století vcítit do pocitů účastníků či jen pouhých pozorovatelů vídeňské prvomájové manifestace roku 1890, jimž nekončící zástup disciplinovaně pochodujících davů a vlajících rudých standart v Prátru dával znát, že nejsou svědky dalšího „tumultu lůzy“, nýbrž základní a nevratné změny politického života.

Podobně jako vídeňští kolegové stáli i pražští typografové na jaře roku 1890 před otázkou, jestli a jakým způsobem se přidají k manifestacím, které i v Praze měly být masového charakteru. Na všeobecné schůzi pražských typografů dne 30. března byl proto zahrnut bod „Jaké stanovisko zaujmouti mají knihtiskařští pomocníci pražští naproti hnutí za příčinou zavedení osmihodinné denní doby pracovní?“, kde se projednávala i forma spoluúčasti na Prvním máji. Ve vydatné diskuzi byla zmíněna i stupňující se kritika vycházející od vídeňských (*Vorwärts*) i pražských (*Nový věk svobody*) socialistů směrem k Typografické besedě kvůli nečinnosti v této záležitosti. Někteří kolegové tuto kritiku považovali za zcela marginální problém, jenž si nezasluhuje, aby se jím typografická komunita jakkoliv zabývala. Jiní však poukazovali na nutnost reakce, jestliže chtějí být typografové stejně jako v šedesátých letech i nyní oněmi „pionýry hnutí sociálního“.

Březnová schůze vyústila v rezoluci vyjadřující na jedné straně „úplný souhlas a solidárnost“ s požadavkem ostatního dělnictva na zavedení osmihodinové pracovní doby. Na druhé straně se však kolegové plně shodli na tom, že se nebudou účastnit prvomájové oslavy v pracovní době, jelikož by dali „veškeré své dlouholeté vymoženosti a právní závazky všanc

---

²² Kralik později shrnul své názory na vztah odborového a socialistického hnutí ve spise Emil KRALIK, *Nutzen und Bedeutung der Gewerkschaften* (Wiener Politische Volksbibliothek), Wien 1891.

²³ Karl HÖGER, *Aus eigener Kraft!*, s. 555–557.

mlhavé a nejisté budoucnosti“. Jinými slovy tedy typografové nechtěli radikálním dobrodružstvím riskovat pracně vybojovanou a zároveň stále velmi křehkou kolektivní smlouvu a svůj exkluzivní podpůrný systém. Jistou „motivaci“ k tomuto rozhodnutí dodal jistě i oběžník grémia majitelů pražských knihtiskáren rozeslaný den předem (29. 3. 1890) po pražských knihtiskárnách, který zamítal jakoukoliv možnost dosažení osmihodinové pracovní doby v knihtiskárnách a sliboval tvrdý trest za jakékoliv porušení smlouvy v podobě svévolného opuštění pracoviště dne 1. května.²⁴

Jako náhradu za svěcení „svátku dělnického“ pracovním klidem však pražští kolegové na březnové schůzi odsouhlasili alternativu v podobě typografické všeobecné schůze, jež se měla konat navečer 1. května po pracovní době. Jejím hlavním tématem měla být otázka legálního dosažení osmihodinové pracovní doby. Mezi pražskými kolegy (kromě jednotlivců, jimž byl dáván prostor v socialistickém tisku) panovala na takovém smírném řešení naprostá shoda. Po schůzi byl tento postoj vysvětlen širší veřejnosti na stránkách *Veleslavínu*. V horlivém agitačním článku, kde už zřetelně zněly socialistické tóny, však bylo znovu řečeno, že pražští typografové, ač jsou nyní již „soudruzi“ ostatních dělníků, shledávají „nesmyslným pro nějaký vzdušný přelud přinášeti oběti“.²⁵

Již symbolika Prvního máje motivovala dělnictvo v Praze a okolí ke zvýšené stávkové činnosti: mezi 14. dubnem a 20. květnem zde proběhlo kromě samotné prvomájové manifestace celkem 21 stávek.²⁶

Samotný první máj v Praze byl epochální událostí. „Červené odznaky, červené kravaty [...]. Poprvé jsem ji viděl na lidech, tu temně rudou barvu světového sociálního hnutí: zachvěl jsem se.“ Takto sugestivně popisoval První máj roku 1890 v pražských ulicích, „snad nejpamátelnější den lidských dějin vůbec“, ve svém slavném fejtonu Jan Neruda.²⁷

Dělnický tábor lidu konající se od 11 hodin dopoledne na Střeleckém ostrově měl více jak 30 000 návštěvníků. Příchozí vítaly při vstupu tři velké osmy, které měly symbolizovat heslo „Osm hodin práce – osm hodin klidu – osm hodin vědy“. Z řečniště zaznívaly provolání, že se od nynějška české dělnictvo hlásí k rudé barvě sociální demokracie, ale i ujištění, že přitom nepřestává být součástí českého národa. Po projevech a konečné rezoluci začala odpolední taneční zábava, která trvala až do pozdních nočních hodin.²⁸

---

²⁴ Veřejná schůze všeobecná, *Veleslavín*, č. 7, 4. 4. 1890.

²⁵ Josef BUBNÍK, Zkrácení doby pracovní a 1. květen 1890, *Veleslavín*, č. 6, 22. 3., 1890.

²⁶ David PAVLOREK, Self-Presentation of Prague's Working Class Based on the Example of May Day Demonstrations 1890–1914, *Prager wirtschafts- und sozialhistorische Mitteilungen = Prague Economic and Social History Papers* 17, 1/2013, s. 47.

²⁷ Δ [= Jan NERUDA], Feuilletton, *Národní listy*, č. 122, 4. 5. 1890.

²⁸ První máj v Praze. Tábor dělnický a dělnická slavnost na Střeleckém ostrově, *Národní listy*, č. 120, 2. 5. 1890.

V době, kdy zábava na Střeleckém ostrově vrcholila, se konala téměř na doslech od probíhajícího veselí v Konviktském sále v Bartolomějské ulici slavnostní schůze pražských typografů. I přes několikátýdenní propagaci v tisku i prostřednictvím důvěrníků v podnicích se dostavila na místo sotva čtvrtina ze zhruba osmi set pražských kvalifikovaných knihtiskařů a písmolijců. Nekvalifikovaní dělníci a dělnice tentokrát ještě nebyli pozváni.²⁹

Po úvodním slově zvoleného předsedy schůze J. Bubníka se přešlo ke třem hlavním krátkým přednáškám o osmihodinové pracovní době a významu typografické organizace, které odreferovali řečníci z řad funkcionářů Typografické besedy. Ač byly přednášky koncipovány jako úvody k diskuzím, nikdo se nepřihlásil. Schůze tudíž musela na účastníky působit poněkud nervózním dojmem. Bylo očividné, že formát „manifestační schůze“ byl pro většinu příchozích něco naprosto nového. Jen hrstka si možná vzpomněla na organické nadšení v Konviktském sále před vypuknutím první stávky pražských typografů v létě 1869. Tehdy se také schůze účastnili téměř všichni pražští typografové.

Z hlediska dalšího vývoje je důležité se zastavit u jisté symboliky v oslovování účastníků: zatímco někteří řečníci trvali na tradičním „velectění kolegové“, jiní již vítali červánky nové doby oslovením „soudruzi“. Josef Bubník a předseda spolku Karel Krunert používali tradiční oslovení. Ale například „politicky nejuvědomělejší knihtiskař“³⁰ tohoto období František J. Čermák, přednášející o všeobecném významu osmihodinové pracovní doby, již volil socialistické oslovení. I on se ale vyslovil proti slavení Prvního máje jednodenní stávkou.

Na závěr setkání byla přijata rezoluce. Pražské typografické dělnictvo se v ní přihlásilo k závěrům typografického a všeobecně dělnického sjezdu v Paříži předchozího roku. Nakonec byl typografům připomenut jejich úkol: „Pomocnictvo knihtiskařské, vstupujíc dnešním projevem svým do řad ostatního dělnictva, bude povinno v řadách těch vytrvati až do konce.“ Po tomto slavnostním závěru se rozproudila zábava. Nejprve Zpěvácký spolek pražských typografů zapěl několik vlasteneckých sborů, následně se až do pozdní noci tančilo.³¹

Slavit či neslavit První máj pracovním klidem. To bylo tedy předmětem sporu pražského vedení Typografické besedy následujících let. Šlo o konflikt mezi podporou sociálně demokratické ideologie symbolickými, avšak naprosto bezpečnými gesty na jedné straně a

---

²⁹ Spolu s pomocným dělnictvem pracovalo v pražských knihtiskárnách okolo roku 1890 dohromady zhruba 1500 osob. Zdroj: Veřejná schůze všeobecná, *Veleslavín*, č. 7, 4. dubna 1890.

³⁰ Tak nazvali Čermáka na počátku šedesátých let 20. století autoři úvodu k inventáři fondu polygrafických organizací: Svaz pomocného dělnictva grafického obého pohlaví novinářských zřízenců a příbuzných odvětví v ČSR, sídlem v Praze, in: Josef LEDEN, Jiřina SPURNÁ, Hana KRULIŠOVÁ, *Inventář: Polygrafické spolky a organizace*, Archiv ČMKOS, s. 172.

³¹ Slavnostní schůze dne 1. května v Konviktě, *Veleslavín*, č. 9, 10. 5. 1890.

jednáním na hranici stávajícího právního řádu na straně druhé. Hned následující rok se ukázalo, jak palčivá a důležitá tato otázka byla. První máj 1890 byl v Předlitavsku událostí bedlivě sledovanou bezpečnostními složkami i zaměstnavateli, avšak nakonec vcelku tolerovanou. Namísto antisemitských excesů či rabování obchodů, jež provázely rané dělnické projevy, byla předlitavská města svědky disciplinovaných přehlídek mohutné „dělnické armády“.³² Z důvodu možného nebezpečí, které představovalo dělnické hnutí pro stávající řád, tak následující rok 1891 přistupovaly jednotlivé dědičné země Předlitavska k úplnému zákazu prvomájových oslav.³³

V Praze nebyly povoleny žádné dělnické schůze s výjimkou schůze kovodělníků v Bubnech. Rovněž bylo zakázáno vztyčovat rudé prapory nebo zdobené oděvy rudou symbolikou. I přes zákazy se nakonec v Praze konaly dvě manifestace – „internacionálních“ dělníků na Střeleckém ostrově a „národních“ dělníků na Štvanici, tzv. Velkých Benátkách. Obě manifestace byly také obyvatelstvem daleko méně sledovány než o rok dříve.³⁴

Pražští typografové roku 1891 nevěnovali Prvnímu máji žádnou pozornost. Ve *Veleslavínu* se objevilo vysvětlení, že ač jsou typografové solidární s dělnickou věcí, jsou nyní natolik zaměstnáni zakázkami na Zemskou jubilejní výstavu v Praze a také organizací pražského sjezdu typografů z Čech obou národností, že již nezbývá energie na důstojnou oslavu Prvního máje. Navíc, jak argumentoval *Veleslavín*, uběhl od první prvomájové manifestace již rok a žádné změny nenastaly.³⁵ V jedné pražské tiskárně, která nedodržovala kolektivní smlouvu, došlo před 1. květnem k „divoké“ (spolkem neschválené) stávce, což vedení Typografické besedy také tvrdě odsoudilo.

Ve Vídni šlo o zcela jiný příběh. Zde se osazenstva mnoha podniků i přes zákaz vídeňského grémia majitelů knihtiskáren rozhodla 1. května nepracovat, následkem čehož obdržela hromadnou výpověď. Odpovědí byla všeobecná stávka kvalifikovaného i nekvalifikovaného dělnictva ve Vídni, které se účastnilo celkem zhruba 2600 osob. Brzy se hlavním tématem stávky stal požadavek devítihodinové pracovní doby. Vyčerpávající stávka trvala pět týdnů a měla katastrofální důsledky. Nebylo dosaženo žádného požadavku stávkujících. Navíc byl policejně rozpuštěn vídeňský typografický spolek, nejstarší fungující dělnický spolek v monarchii, jehož základky sahaly až do roku 1842. Majetek spolku v hodnotě

---

³² K této změně v „uliční politice“ dělnického hnutí obecně viz Thomas LINDENBERGER, *Zur Sozialgeschichte der öffentlichen Ordnung in Berlin 1900 bis 1914*, Bonn 1995.

³³ Zdeněk VESELÝ, Počátky prvomájových oslav na Liberecku, *AUC: Philosophica et Historica. Studia Historica* 27, 1983/2, s. 93.

³⁴ David PAVLOREK, *Sociální požadavky dělnictva (První máje 1890–1914)*, závěrečná Seminární práce FF UK, Praha 2011, s. 35. Autorovi děkuji za zprostředkování.

³⁵ První květen, *Veleslavín*, č. 8, 25. 4. 1891.

stovek tisíc zlatých byl plně zabaven. Jako důvod bylo udáno, že spolek v rozporu se stanovami používal majetek různých svých podpůrných fondů (vdovského, sirotčího, nemocenského atd.) na podporu stávkujících, kteří ani mnohdy nebyli členy spolku včetně nekvalifikovaných dělníků a dělnic. Spolek užívání fondů v rozporu se stanovami ale rozporoval.³⁶

Dolnorakouský spolek knihtiskařů a písmolijců mohl být posléze obnoven, ovšem nikoliv na základě liberálního spolčovacího zákona z roku 1867, nýbrž pouze na základě císařského patentu z roku 1852. Stalo se tak na konci listopadu 1891. Díky zásahu Karla Högera, hlavního vůdce i historika stávky, se povedlo zabavený majetek převést do fondu nového spolku.³⁷ Höger se k prohranému boji také vyjádřil, že stávka roku 1891 „nebyla v morálním ohledu žádná prohra, nýbrž velkolepé vítězství.“³⁸ Otázkou však zůstává, zda se nejednalo pouze o snahu vůdce zpětně dodat smysl svému zjevnému neúspěchu.

V Praze panovalo zděšení z výsledku vídeňského konfliktu. Tarifní fond Besedy sice vydal více než 3 000 zl. na podporu stávky, jež v úhrnu stála 120 000 zl.,³⁹ a všem kolegům bylo neustále připomínáno, aby s ohledem na dělnickou solidaritu za žádných okolností neodpovídali na lákání agentů, kteří verbovali stávkokazy do Vídně. Pro kritiky socialistického experimentování v řadách Typografické besedy byly však katastrofické následky vídeňské stávky potvrzením jejich názorů.

O pár měsíců později v listopadu 1891 vypukla po celém Německu stávka knihtiskařských dělníků. I zde již šlo o společný postup kvalifikovaných i nekvalifikovaných dělníků a dělnic rámovaný socialistickým narativem společného boje pracujících proti kapitálu a vykořisťovatelům. I v tomto případě bylo hlavním tématem devět hodin pracovní doby. Stávka trvala tentokrát deset týdnů až do poloviny ledna 1892 a rovněž nepřinesla žádný bezprostřední výsledek kromě prázdné pokladny Svazu německých knihtiskařů (nejbohatšího odborového svazu v Německé říši) a ztráty celoříšského tarifu pro typografy, jež byl obnoven až roku 1896.⁴⁰

I v případě celoněmecké stávky byla reakce pražských typografů podobná. Události přinesly na stránky *Veleslavína* zvýšenou míru socialistického patosu, ale také působily jako odstrašující příklad, jak může v případě agresivních a nepromyšlených výbojů skončit i Typografická beseda. Tváří v tvář mizérii německých kolegů *Veleslavín* napsal: „[...]

---

³⁶ K. HÖGER, *Aus eigener Kraft!*, s. 560–568.

³⁷ K. KRUNERT, *Typografická organisace v Čechách*, s. 147.

³⁸ K. HÖGER, *Aus eigener Kraft!*, s. 567.

³⁹ Tamt., s. 563.

⁴⁰ Dieter SCHUSTER, *Chronologie der deutschen Gewerkschaftsbewegung von den Anfängen bis 1918*. Electronic ed., Bonn 2000, dostupné online: <http://library.fes.de/fulltext/bibliothek/tit00148/0014802a.htm#E323E4> [17. 5. 2023].

dovolujeme si doufati, že rozhodující činitele [pražských typografů, J. R.] vždy budou hledět vyvarovati se každé krajnosti, neboť cestou klidného a mírného jednání lze mnohem snáze dosíci cíle než pomocí násilí.“⁴¹

Socialistický kurz směřování typografického spolku i listu byl však stále zřetelnější. První máj roku 1892 vycházel na neděli. Typografická beseda se tak rozhodla oslavit svátek dělnictva uspořádáním veřejné schůze v dopoledních hodinách, k dělnickým táborem se však nepřidala. Tentokrát již ale byli pod hesly „Pryč se zastaralými předsudky!“ nebo „konec copářského kastovníckého systému“ pozváni i nekvalifikovaní dělníci (a jmenovitě dělnice) z pražských knihtiskáren, aby společně s kvalifikovanými typografy projednávali otázky snížení pracovní doby, poměry v knihtiskárnách či politická práva dělnictva.⁴² Na schůzi v Konviktu večer 1. května však vedle 250 kvalifikovaných dorazili pouze jednotlivci z řad nekvalifikovaných. Namísto toho se ale schůze zúčastnil poslanec Říšské rady za mladočeskou stranu a „chvalně známý přítel pracujícího lidu“ baron dr. Václav Kounic, který přítomným slíbil, že se jeho strana bude zasazovat o dosažení všeobecného hlasovacího práva.⁴³

Hrabě Kounic dorazil na základě pozvánky od Typografické besedy adresované mladočeskému poslanceckému klubu. Jeho přítomnost však nelze vnímat jako odklon Besedy od nastoleného všedělnického kurzu, ale spíše jako politicky pragmatickou snahu o navázání spojení se stranou, jež byla skutečně zastoupena v parlamentu a byla schopná i něco ovlivnit na rozdíl od sociální demokracie, jež zatím mohla pouze experimentovat s emocemi ulice. Socialistická rétorika se naopak vyostřovala. Během schůze byl vyhlášen boj „zámožnému stavu čili kapitalismu“.

V únoru 1892 došlo také ke změně redakce v listu českých typografů. Redaktorem *Veleslavína* se stal po Josefu Bubníkovi, který odstoupil kvůli svému jmenování faktorem v Ottově tiskárně, Emanuel Stivín, který hovořil již před dvěma lety ze socialistického stanoviska na schůzi k Prvnímu máji.⁴⁴ I on se stal brzy faktorem (v tiskárně J. R. Vilímka) a na jeho místo v květnu nastoupil Jan Jelínek, sazeč v tiskárně K. Bellmanna.⁴⁵ Od února přibyla *Veleslavínu* k pravidelným rubrikám „Typografický světozor“ a „Typografická kronika“ rubrika nová „Ze světa dělnického“, která zpravovala o akcích sociální demokracie, dělnických

---

⁴¹ *Stávka knihtiskařských pomocníků v Německu*, *Veleslavín* č. 2, 26. ledna 1891.

⁴² Jan DIVIŠ [= Jan JELÍNEK], 1. květen svátek dělnický!, *Veleslavín*, č. 7, 13. 4. 1892.

⁴³ Veřejná schůze dělnictva knihtiskařského na oslavu 1. května v sále Konviktském, *Veleslavín*, č. 9, 14. 5. 1892.

⁴⁴ E. Stivín ale již roku 1895 ale založil vlastní podnik, kde se specializoval na tisk moderní české poezie. Tiskl například i slavnou *Moderní revue* Arnošta Procházky a Jiřího Karáska ze Lvovic. Hrubý životopis Emanuela Stivína a jeho syna Josefa, významného sociálně demokratického politika, viz oddíl 4.2.6 této práce.

⁴⁵ Údaj o podniku, kde pracoval Jelínek, viz K volbám do Úrazové pojišťovny, *Veleslavín*, č. 9, 12. 5. 1893.

a odborových schůzích a sjezdech, stávkách v rozličných dělnických oborech nebo projednávání dělnické otázky na půdě parlamentu, zemských sněmů apod.

Rok 1893 zasvětila sociální demokracie v Předlitavsku tlaku na vládu ve věci rozšíření volebního práva. Vzorem zde byli belgičtí dělníci, kteří si všeobecnou stávkou v dubnu 1893 – vůbec první všeobecnou stávkou v Evropě – vynutili zavedení všeobecného (avšak stále nerovného) hlasovacího práva pro muže.⁴⁶ Všeobecné hlasovací právo se tak stalo i hlavním tématem předlitavského Prvního máje. Vzhledem ke všeobecně pociťované nespravedlnosti i mimo dělnické prostředí v nerovnosti politických práv a s podporou úspěchu belgických socialistů se rapidně zvýšil mobilizační potenciál předlitavského Prvního máje roku 1893. Prvomájová oslava byla snad největší do roku 1914. Jen v Praze se manifestace účastnilo na 38 000 osob.⁴⁷ Projednávání reformy volebního práva také nakonec přivedilo na podzim roku 1893 pád kabinetu Eduarda Taaffeho.

I mnozí pražští typografové chtěli tentokrát dokázat, že kráčí v jedné řadě s ostatním dělnictvem:

„[...] A již z té příčiny nesmí typografové pražští dopustiti, aby veškeré ostatní dělnictvo vrhnouti jim mohlo ve tvář výčitku: „Vy zváni jste pionéry dělnictva a slavíte 1. května, když případně v neděli!“⁴⁸

Hlasy požadující světit První máj pracovním klidem byly tentokrát více slyšet a i redakce *Veleslavína* myšlenku podporovala. Odpůrci stávky na 1. května byli také slyšet, ač i oni se prohlašovali za přívržence sociálně demokratické strany. Jejich argumentace byla dvojí: 1. První máj je z pohledu typografických dělníků zbytečná akce, které povede ke katastrofě jako ve Vídni. 2. Dělnický svátek světit pražští dělníci především v oborech, kde neplatí žádný ceník. Avšak pražští typografové tuto smlouvu mají. Dosáhli ji díky jednotě a své silné organizaci. Z toho pochází ne pouze privilegium, ale i závazek pracovat každý den kromě neděle a svátků, jak bylo slíbeno.

Podle kritiků svěcení Prvního máje bylo na místě se obávat, že principálové by svévolného opuštění práce využili k vypovězení již tak nevyhovující kolektivní smlouvy, jako se tomu stalo ve Vídni či v Německu. Kritikové navrhovali, aby se osmihodinová pracovní doba

---

⁴⁶ Janet L. POLASKY, A Revolution for Socialist Reforms: The Belgian General Strike for Universal Suffrage, *Journal of Contemporary History* 27, 1992/3, s. 449–466.

⁴⁷ Zdeněk ŠOLLE, *Dělnické stávky v Čechách v druhé polovině XIX. století*, Praha 1960, s. 152.

⁴⁸ Jan DIVIŠ [= Jan JELÍNEK], 1. květen, svátek dělnický, *Veleslavín*, č. 6, 24. 3. 1893.

stala součástí nového návrhu kolektivní smlouvy a aby následně byla vybojována – namísto zbytečné účasti na prvomájových manifestacích – v konfrontaci s majiteli knihtiskáren.⁴⁹ Smlouvání uvnitř oboru tedy mělo nahradit nikam nevedoucí socialistické blouznění o dělnické jednotě.

Strany „mírných oslavovatelů“ a „radikálních manifestantů“⁵⁰ si ještě několikrát vyměnily názory na stránkách *Veleslavína*, až konečně došlo k setkání důvěrníků jednotlivých pražských knihtiskáren. 52 důvěrníků zastupujících 28 (z celkem 41) pražských knihtiskáren se jednohlasně vyslovalo pro účast typografů na manifestaci 1. května v pracovní době, necítili se však mít dostatečný mandát k tomu, aby hovořili za nepřítomné kolegy. Nakonec se v 21 závodech (tedy v pouhé polovině) o tomto tématu hlasovalo. Hlasování v poměru 249 ku 229 hlasů těsně vyhráli zastánci radikálnější varianty. Vzhledem k tomu, že se na důrazné varování majitelů zdržely hlasování kolektivy především velkých pražských knihtiskáren jako Jan Otto, Mercy nebo Politik, však těsná výhra „radikálů“ nic neznamenala, a proto bylo ze strany Typografické besedy upuštěno od jakékoliv oficiální oslavy Prvního máje.⁵¹

Prvního května 1893 nakonec nepracovaly kolektivy osmi menších pražských knihtiskáren, které tak učinily po dohodě se svými zaměstnavateli.⁵² Všem kolegům, kteří se rozhodli pracovat, bylo doporučeno, aby svůj výdělek z prvomájového dne věnovali na tarifní fond, z něhož byly placeny náklady na ochranu tarifní smlouvy. Pro ostatní dělnictvo *Veleslavín* zveřejnil vysvětlení, že pražské typografické dělnictvo je plně solidární s dělnickou věcí, ale že vzhledem k ohledu na celek a jednotu své organizace upouští prozatím jakožto organizace od samotné účasti na oslavách Prvního máje.

Následující dva roky v letech 1894 a 1895 byly oslavy Prvního máje v Praze značně omezené po vyhlášení výjimečného stavu v souvislosti s údajným nebezpečím ze strany pokrokového hnutí či tzv. Omladinářů. Praha během více jak dvouletého výjimečného stavu nezažila prvomájový dělnický tábor lidu, ale pouze drobnější slavnosti.⁵³ Bylo nabíledni, že skutečným důvodem omezení práva shromažďovacího, spolčovacího či tiskového byl růst vlivu Sociálně demokratické strany dělnické a Omladináři byli pouze záminkou. Hlavní shromáždění dělníků se konala ve formě schůzí a pouze v uzavřených místnostech, nikoliv ve venkovních prostorech. I přes to však roku 1894 poprvé více jak polovina pražských knihtiskáren 1. května

---

⁴⁹ František SOMMER, K oslavě 1. května, *Veleslavín*, č. 7, 14. 4. 1893.

⁵⁰ Citát z článku [H. D.], V oběť svornosti!, *Veleslavín*, č. 8, 28. 4. 1893.

⁵¹ Oslava 1. května a pražští typografové, *Veleslavín*, č. 7, 14. 4. 1893.

⁵² 1. květen ve světě typografickém, *Veleslavín*, č. 9, 12. 5. 1893.

⁵³ Výjimečný stav trval mezi 12. 9. 1893 až 11. 10. 1895.

stála.⁵⁴ Roku 1895 také po vzoru Vídně v pražských knihtiskárnách, které nechtěly svým zaměstnancům umožnit světit První máj, probíhal pasivní odpor, kdy se kvalifikovaní i nekvalifikovaní dělníci v tiskárnách dostavili na místo ve slavnostním oděvu a namísto práce společně zpívali dělnické písně a jinak poukazovali na výjimečnost dne.⁵⁵

Po polovině devadesátých let 19. století První máj slavila již vždy více než polovina pražských knihtiskařských závodů. Svěcení svátku práce také po roce 1895 obecně ztrácelo svůj konfrontační či přímo „revoluční“ osten a začalo být podnikateli i státem tolerováno.⁵⁶ V kruzích typografů byly však nadále slyšet hlasy, které rozporovaly smysl účasti typografů na manifestacích v pracovní době. V některých podnicích se neslavilo, jelikož to výslovně zakázal majitel, někde – jako například u Jana Otty roku 1894 – se volno na 1. května udělilo, ale pro odpor části kolegů vůči svátku bylo staženo.

Teoretické problémy soudobého socialismu nebyly mezi typografy téměř vůbec diskutovány, zhmotňovaly se ale v problémech jejich oboru. Typografové neorganizovaní či porušující kolektivní smlouvu (nazýváni „švecové“) prací pod smluvenou minimální mzdou či prací v neděli byli osočováni z toho, že porušují „dělnickou solidaritu“. Užší spolupráce s německými kolegy v Liberci nebo Ústí nad Labem zase byla pro Typografickou besedu důkazem o „internacionální dělnické solidaritě“. V reflexích jejich situace se také stále častěji objevovala akcentace třídní zkušenosti typografických dělníků.

Pražští typografové tak postupně přijímali minimálně v komunikaci navenek dělnickou třídní identitu, ač povzdechy typografů-socialistů nad stavovskou izolovaností jejich oboru nikdy úplně nezmizely. Z dostupných pramenů vysvítá, že během první poloviny devadesátých let převládl mezi kvalifikovanými typografickými dělníky v Praze názor, že Československá sociálně demokratická strana dělnická je jediná strana, které skutečně a bez postranních úmyslů jde o materiální a kulturní pozvednutí dělnictva.

5.1.3 Vzorová dělnická organizace ve strukturách sociální demokracie

K roku 1896 se nacházelo v Praze 54 tiskáren, v ostatních Čechách pak 186. Tři pražské knihtiskárny (ve Vídni to bylo 13 podniků) přesahovaly počet sta zaměstnanců: c. a k. dvorní knihtiskárna A. Haase, Tiskárna deníku *Politik* a závod Jana Otty. Nejmenší byly dílny, kde

---

⁵⁴ Dozvuky k 1. květnu, *Veleslavín*, č. 9, 12. 5. 1894; K. KRUNERT, *Typografická organizace v Čechách*, s. 165.

⁵⁵ Oslava 1. května, *Veleslavín*, č. 9, 10. 5. 1895.

⁵⁶ Jan GALANDAUER, *Od Hainfeldu ke vzniku KSČ. České dělnické hnutí v letech 1889–1921*, Praha 1986, s. 51.

pracoval sám majitel se dvěma až pěti pomocníky. V tomto případě se většinou jednalo o závody, jejichž zakladatelé a majitelé byli dříve faktory některého z větších závodů. Jednalo se například o tiskárnu Františka Loha, jedné z hlavních osobností počátků pražské typografické organizace mezi léty 1862–1865, jemuž se povedlo roku 1890 se osamostatnit a založit vlastní podnik. Nejběžnější počet zaměstnanců v podniku byl okolo dvaceti.⁵⁷

Typografové se stále v celorakouském (i celoevropském) kontextu těšili zcela výjimečnému postavení. Jejich organizace je podporovaly v případě nemoci, úrazu, nezaměstnanosti i na cestách. Není tak divu, že na přelomu 19. a 20. století byli dělníky s daleko největším poměrem odborově organizovaných ve svých řadách. Členy nějaké zemské typografické organizace bylo na území Předlitavska k roku 1904 73 % a k roku 1906 již dokonce 93 % všech kvalifikovaných dělníků.⁵⁸ Ke konci roku 1909 bylo 97 % z 3 600 kvalifikovaných typografů v Čechách organizováno v Ústředním spolku Typografická beseda.⁵⁹ V důležitých politických, kulturních, a tedy i knihtiskařských centrech jako ve Vídni nebo Praze byla pak organizovanost již od osmdesátých let 19. století více jak 90 % a po roce 1890 až na jednotlivce zcela úplná. Výjimečnost jejich organizovanosti ještě více vyplyne v celkovém srovnání s ostatním dělnictvem. Podle statistiky z roku 1895 se v Předlitavsku nacházelo 6 663 329 dělníků a zaměstnanců v průmyslu a obchodu, z nichž pouze 88 818 (tedy 1, 35 %) bylo členy odborového spolku.⁶⁰

Silná organizovanost typografů byla důležitá i pro nadcházející hrozbu v podobě příchodu nového „železného kolegy“, jak typografové říkali sázecímu stroji. V roce 1899 se sázecí stroj poprvé objevil i v Čechách, konkrétně šlo o sázecí stroj typu Typograf v tiskárně předsedy grémia pražských knihtiskařů Eduarda Beauforta. V polovině roku 1907 bylo již v Praze sázecích strojů 59 a v celých Čechách téměř 400.⁶¹

V paměti typografických odborů byl stále bolestivě živá vzpomínka na proces odehrávající se zhruba mezi léty 1830–1880 v knihtiskárnách střední Evropy, kdy rychlolisy a posléze rotační stroje (rotačky) a příklopové tiskařské stroje řečené „amerikánky“ (podle místa vzniku) či „tyglovky“ (podle německého Tiegeldruckpresse) postupně učinily nadbytečné

---

⁵⁷ Všeobecné poměry knihtiskařství v roce 1896, *Veleslavín*, č. 25, 10. 9. 1897. Údaj o třech tiskárnách je k roku 1892: Statistický přehled knihtiskáren v Čechách, příloha k *Veleslavín*, č. 19, 14. 10. 1892. Údaj pro Vídeň: Gerhard MEISSL, *Zwei Wege in die Modernität: Wiener Buchdrucker und Maschinenbauer, 1895–1914*, in: Reinhold Reith (ed.), *Praxis der Arbeit. Probleme und Perspektiven der handwerksgeschichtlichen Forschung*, Wien 1998, s. 285–320, s. 286.

⁵⁸ L. FASORA, *Dělník a měšťan*, s. 151.

⁵⁹ K. KRUNERT, *Typografická organizace*, s. 289

⁶⁰ J. S. BENEŠ, *Workers and Nationalism*, s. 187.

⁶¹ První sázecí stroj v Praze!, *Veleslavín*, č. 20, 19. 5. 1899; Situační zpráva o obvodu svazkovém za II. čtvrtletí 1907 (Dokončení), *Veleslavín*, č. 43, 25. 10. 1907.

kvalifikované ruční tiskaře bezradné tváří v tvář technologické inovaci. Místa tiskařů obsadili technologičtí dozorcí („strojmistři“) a nekvalifikovaný personál sestávající hlavně z pomocných dělnic. Ve stejné době jako sázecí stroje se začaly v písárnách střední Evropy objevovat psací stroje, jejichž následkem byla tradičně mužská profese písařů v očích současníků sociálně degradována a postupně zcela feminizována.⁶²

Ani jeden ze scénářů se v případě mechanizace sazby neopakoval. Kvalifikovaným sazečům se podařilo s podporou silné organizace udržet své výsadní postavení: stalo se tak vyloučením žen a učňů z mechanické sazby a především prosazením pravidla, že obsluhu sázecího stroje může vykonávat pouze pracovník, který je vyškolen rovněž v ruční sazbě a nikoliv technologicky školený odborník bez knihtiskařského vyučení jako byli strojmistři. Toto ujednání bylo již součástí normálního ceníku platného od 1. ledna 1900.⁶³

Pod egidou svých organizací a tiskovin typografové vymáhali dodržování ceníku i zásad obecně slušného zacházení s personálem. Časopis *Veleslavín* od devadesátých let na začátku každého čísla zveřejňoval seznam knihtiskáren, kde je organizovaným kolegům zakázáno pracovat, jelikož zde podmínky práce neodpovídají ceníku. Podobně je znám případ z roku 1908, kdy kvalifikovaní zaměstnanci pražské knihtiskárny Karla Bellmanna pohrozili kolektivní výpovědí, pokud majitel knihtiskárny nepropustí zaměstnance, kteří nejsou organizováni v Typografické besedě. Majitel tlaku musel ustoupit, jelikož za kvalifikované organizované dělníky neměl k dispozici adekvátní náhradu.⁶⁴

Výjimečnost typografických odborů netkvěla pouze v poměru organizovaných a neorganizovaných dělníků, ale i v úspěších organizace. V červnu roku 1894 se podařilo předlitavským typografům po více než dvaceti letech od prvního návrhu docílit založení a (o což šlo především) povolení Svazu typografických spolků, který sdružoval zemská typografická sdružení v Rakousku.⁶⁵ Typografická beseda se ihned stala členem. Celorakouská organizace otevřela cestu ke kolektivní smlouvě platné pro celé území Rakouska, takzvanému „normálnímu ceníku“, kterou jejich němečtí kolegové vybojovali již roku 1873.

Na počátku roku 1896 tak rakouští typografové slavili hned dvě velká prvenství. Jako první rakouští dělníci vyjednali kolektivní smlouvu platnou pro všechny knihtiskárny v celé

---

⁶² Marie BAHENSKÁ – Libuše HECZKOVÁ – Dana MUSILOVÁ, *Nezbytná, osvobozující, pomlouvaná. O ženské práci*, České Budějovice 2017, s. 185.

⁶³ *Normální ceník pro veškeré vyučené a kvalifikované pomocníky knihtiskařské a písmolijecské v rakouských zemích korunních*, Archiv ČMKOS, fond Polygrafické spolky a organizace, kart. T 25, inv. č. 32, s. 25

⁶⁴ K. KRUNERT, *Typografická organizace v Čechách*, s. 279.

⁶⁵ VERBAND etc. (ed.), *Verband der Vereine der Buchdrucker und Schriftgiesser und verw. Berufe Österreichs: 20 Jahre Verband 1894–1914*, Wien 1915, s. 41 ff. Oficiální název v českém jazyce Svazek spolků knihtiskařů a písmolijců i příbuzných odvětví v Rakousku.

západní části podunajské monarchie od Innsbrucku po Lvov. Druhým a jinde dosud neviděným úspěchem bylo ujednání o maximální délce devíti hodin práce.⁶⁶ Podle údajů z dalších let se již nejpozději od počátku roku 1897 začala ujednání ceníku díky bedlivému dohledu typografických odborů dodržovat.

Zatímco v první polovině devadesátých let se pražská organizace typografů sblížovala se sociálně demokratickým hnutím především na rovině symbolů a rétoriky, po roce 1895 začala pronikat i do organizačních struktur strany.

Jistě zde svou roli sehrál dům typografů v ulici Ve Smečkách. Vedení Ústředního spolku českých typografů Typografická beseda se rozhodlo roku 1893 zakoupit parcelu v ulici Ve Smečkách (č. 599) v Praze, kde nechalo vybudovat podle neorenesančního návrhu architekta Františka Škabrouta vlastní spolkový dům. Celkové náklady činily úctyhodných 150 000 zlatých a dům byl slavnostně otevřen v dubnu 1895.⁶⁷

Několikapatrový činžovní dům v centru města v majetku dělnického spolku se stal celorakouskou senzací. V přízemí se nacházel reprezentativní sál, hostinec a další místnosti pro spolkové aktivity. V horních patrech pak nájemní byty. Jednalo se o zcela nevídané bohatství, proto se dům Typografické besedy také brzy stal centrem společenského života pražských dělníků, kterým zůstal až do otevření Lidového domu roku 1907. Pořádali se zde kurzy tance pro dělníky, několik let zde pořádalo představení Dělnické divadlo, po vyloučení socialisticky organizovaných dělníků ze Sokola po roce 1897 zde Dělnická tělocvičná jednota pořádala první organizační schůze.

Pro pronikání do struktur socialistického hnutí hrála ale nejspíše ještě důležitější roli celková profesionalizace rakouského (i českého) sociálně demokratického hnutí. Zatímco k roku 1890 byla Sociálně demokratická strana dělnická neformálním sdružením spolků a časopisů hlásících se k hainfeldskému programu, v době konání pátého celorakouského sjezdu v Praze v dubnu 1896 byla sociální demokracie již profesionální stranou s celorakouskou sítí zemských a místních organizací.⁶⁸

---

⁶⁶ *Normal-Lohntarif für die Buchdruckerei und Schriftgiesserei-Gehilfen der österr. Kronländer, das sind alle qualificirten Arbeiter dieser Branchen*, Archiv ČMKOS, fond Polygrafické spolky a organizace, kart. T 25, inv. č. 4.

⁶⁷ Das Haus des Centralvereines der Buchdrucker und Schriftgießer Böhmens, *Vorwärts*, č. 19, 1895, s. 76. Roku 1901 se jinde objevuje údaj, že celkové náklady na dům byly 344 000 Korun: Pioněři dělnictva, *Naše snahy. Organ národně-sociální strany československé na českém západě*, č. 7, 15. 2. 1901.

⁶⁸ Oldřiška KODEDOVÁ, Vývoj organizační struktury sociální demokracie v českých zemích v 90. letech 19. století, *Sborník Historický* 12, Praha 1964, s. 79–128, zde s. 115.

Organizační příklon Typografické besedy k sociální demokracii symbolicky započal vstupem politicky spíše vlažného a oportunistického (nebo také pro obor typicky omezitelného) předsedy organizace typografů Karla Krunerta v roce 1895 do Československé sociálně demokratické strany dělnické (dále jen ČsSDSD).⁶⁹ Krunert ve svém politickém angažmá následoval vždy ducha doby. Zatímco v osmdesátých letech 19. století podporoval spojení dělníků s mladočeskou stranou a na slavnostních akademiích recitoval vlastenecké básně, ve svých textech o přínosech odborových organizací z devadesátých let již hovořil o odborech jako o jednom z pilířů celosvětového hnutí stojícího na základech učení Lassala, Marxe a Engelse.⁷⁰

Krunert byl především neúnavný odborový organizátor. Počet organizovaných typografů, podpora nezaměstnaných či péče o invalidní kolegy byly v jeho myšlenkovém světě vždy podstatnější než ideologie. Šlo mu hlavně o kvalitu života a zlepšování pracovních podmínek „černých umělců“ i samotné řemeslné a umělecké úrovně oboru. Podobně jako Richard Härtel, předseda Svazu německých knihtiskařů, zastával stanovisko, že v odborové organizaci má být politika až věc druhotná.

Nejvýznamnější socialistické podniky, v nichž se Typografická beseda začala na samém konci 19. století angažovat, byly Dělnická akademie a Dělnická knihtiskárna. Oba zprvu působily především v Praze.

Dělnická akademie (či Česká akademie dělnická) byla založena na podzim 1896 jako koordinační středisko vzdělávacích a kulturních aktivit dělnických spolků hlásících se k sociální demokracii. Inspirací byl vídeňský sociálně demokratický experiment lidové univerzity s kurzy pro dělnictvo. Založením Dělnické akademie se dovršila jedna etapa snah sociálně demokratického hnutí o „povznesení“ kulturní úrovně českého dělnictva. Zároveň byla Akademia podnikem, který oživil myšlenku sblížení (socialistického) dělnického hnutí s českými měšťanskými intelektuály, jež v rámci Akademie začali pro dělnictvo přednášet a vést kurzy. Nejvýznamnějším propagátorem Akademie se stal mezi českými intelektuály profesor pražské univerzity Tomáš G. Masaryk, který sám členem ČsSDSD nikdy nebyl.

Ustanovující valná hromada se sešla v Typografické besedě. V proslovu Františka Soukupa, nejlepšího řečníka z řad českých socialistů, zaznělo, že Dělnická akademie má být

---

⁶⁹ Krunert byl ve výboru TB od roku 1875, předsedou pak v letech 1881–1882 a poté od roku 1889 až do své smrti v roce 1916.

⁷⁰ Údaj o přistoupení: Krunertova legitimace člena strany Československé sociálně demokratické strany dělnické, Archiv ČMKOS, fond Polygrafické spolky a organizace, kart. T 6, inv. č. 252; recitování vlasteneckých básní: *Proslov při akademii* [...] dne 21. 11. 1880, Archiv ČMKOS, fond Polygrafické spolky a organizace, kart. T 23, inv. č. 80; text o odborech: K. KRUNERT, O organizaci vůbec a odborové zvlášť, *Lidová knihovna. Sbirka k poučení i zábavě*, roč. 1, Praha 1897, s. 18.

podnikem, který propojuje dělnictvo a inteligenci.⁷¹ Typografové sami sebe jistě viděli stát někde uprostřed mezi těmito skupinami.

Během ustanovující valné hromady se členy Dělnické akademie stalo 40 dělnických spolků, které sdružovaly celkem 4329 členů. Ač se tato událost konala ve spolkovém domě typografů, Typografická beseda mezi nimi zatím nefigurovala. O přistoupení ústřední organizace českých typografů k Dělnické akademii se jednalo na zvláštní valné hromadě v listopadu 1896. Motivy, které se objevovaly během jednání o přistoupení Besedy k Akademii, byly symptomatické pro celkový poměr typografů k ostatnímu dělnickému hnutí. Zaznívaly zde tóny nutnosti soudružského boje všech dělníků, se kterými se většina typografů jen těžko dokázala identifikovat, a na druhé straně patriarchálně vyznívající teze o potřebě pomoci méně vyspělým dělníkům: „jest naší povinností, abychom podporovali slabší soudruhy, kteří na dráze organizace ještě tak daleko nepokročili“.

Pražští typografové si svépomocí zařizovali kurzy dalšího vzdělávání již od šedesátých let. Podobně rozvinutý měli i systém podpory cestujících kolegů a zprostředkovatelen práce pro nezaměstnané, což měly být další funkce Akademie. Podobnou organizaci tedy nepotřebovali. Na schůzi ale zaznělo, že pro pražské typografy, bude „velice prospěšné“, vejdou-li do užšího styku s ostatním dělnictvem, což se mělo právě prostřednictvím Akademie stát. Kromě toho bylo připomenuto, že se pražští typografové na prvomájové schůzi roku 1895 prohlásili za stoupence sociálně demokratické strany, a proto je jejich povinností nový socialistický podnik svým členstvím podporovat. O návrhu neproběhla další diskuze, načež byl jednohlasně přijat a pražský odbor vzdělávací Typografické besedy se stal členem Dělnické akademie.⁷² Platící členové Besedy tak měli možnost účastnit se veškerých kurzů a přednášek Akademie. Během prvních tří let kurzy dějin pro dělníky vedli například Jan Herben a Zdeněk V. Tobolka, o Marxově kapitálu přednášel František Modráček. Dále byli k dispozici kurzy německého a francouzského jazyka či přednášky o hygieně a právní ochraně dělnictva.

Z více jak tisícovky pražských členů Typografické besedy se kurzů Akademie během prvních dvou let účastnili podle spolkových statistik pouze tři jedinci, což u vedení organizace budilo velké rozpaky. Kárali členstvo, že v Typografické besedě vidí pouze jakýsi „pojišťovací ústav“, ale na rozkvětu kulturního života dělnictva se odmítají podílet.⁷³

---

⁷¹ Jiří POKORNÝ, Dělnická akademie před první světovou válkou, *Český časopis historický* 91, 1/1993, s. 59.

⁷² Návrh, aby „Typografická beseda“ (pražská skupina členů, tj. odbor vzdělávací) přistoupila za člena k České akademii dělnické, *Veleslavín*, č. 32, 20. 11. 1896.

⁷³ Dělnická Akademie, *Veleslavín*, č. 28, 10. 10. 1898.

Vzhledem k neúčasti typografů na kurzech bylo členství pražského ústředí Typografické besedy v Dělnické akademii zcela nekonfliktní (či spíše žádné) téma. Šlo opět o jakousi symbolickou demonstraci, že typografové stojí na dělnických a třídních stanoviscích, která však neměla reálný obsah. Zato podnik Dělnické knihtiskárny od začátku budil velké vášně. Nešlo zde už jen o zastřešující organizaci vzdělávacích kurzů pro dělníky, která spolky k ničemu nezavazovala, nýbrž o podnik s velkým rozpočtem (tedy i podnikatelským rizikem) a vlivem.

Idea dělnické družstevní knihtiskárny byla poměrně stará. Poprvé se objevila v Anglii v 17. století a ve střední Evropě nejspíše mezi typografy v Lipsku v roce 1846, kdy vrcholil spor s místním spolkem majitelů knihtiskáren.⁷⁴ Dělnické knihtiskárny měly zajistit bezpečnou a stálou platformu pro dělnické tiskoviny, kterým v případě radikální rétoriky či sporu s podnikatelstvem hrozilo nebezpečí výpovědi. Rovněž měly působit jako bezpečný zaměstnavatel pro politicky a odborově aktivní dělníky a v neposlední řadě měly představovat zdroj příjmů pro dělnické spolky, které by jako podílníci v družstvu tiskárnu vlastnily.

Na území podunajské monarchie družstevní knihtiskárny existovaly v Pešti a ve Vídni, kde byl takový podnik zřízen roku 1872. V době uzákonění protisocialistického zákona v Německém císařství roku 1878 se zde nacházelo již 16 družstevních knihtiskáren, které byly ale postupně zavřeny a po roce 1890 opět obnoveny.⁷⁵ Mezi pražskými typografy se o zřízení dělnické družstevní knihtiskárny začalo poprvé hovořit po vypovězení *Veleslavína* z tiskárny Jana Otty v reakci na prosincovou stávkou roku 1888. Dalším impulzem v diskuzích bylo sbližování Typografické besedy se sociálně demokratickým hnutím v prvních letech po roce 1890. To již bylo zřízení dělnické knihtiskárny promyšleno dohromady se založením vlastního dělnického sociálně demokratického nakladatelství.⁷⁶

Dělnická knihtiskárna a nakladatelství byla první větší sociálně demokratickou institucí v Praze. Typografové hráli důležitou roli při vzniku celého projektu. O přistoupení k formujícímu se podniku se v Typografické besedě jednalo na jaře roku 1896. I přes jisté pochybnosti k majetkové situaci Besedy po zakoupení domu zavládlo z podniku tiskárny nadšení a Typografická beseda se stala podílníkem s vkladem 4000 zlatých. Podnik nesoucí název Dělnická knihtiskárna a nakladatelství v Praze byl založen roku 1896 a začal pracovat od

---

⁷⁴ Viz oddíl 2.4.1 této práce a již připomínaný článek F. GELBRECHT, Ein Vorschlag zur Verbesserung der pecuniären Verhältnisse der arbeitenden Klasse durch Socialismus, *Typographia*, č. 13, 24. 10. 1846, s. 98–99.

⁷⁵ G. BEIER, *Schwarze Kunst und Klassenkampf*, s. 526.

⁷⁶ Návrh vydavatelstva *Veleslavína*, aby Ústřední spolek účastnil se nově zřizujícího podniku knihtiskařského s vkladem 4.000 zl., *Veleslavín*, č. 7, 10. 3. 1896. K počátkům tiskárny viz rovněž Josef SKALÁK, *Idea a čin. Základy a rozvoj ústředních tiskových podniků čs. sociální demokracie. Paměti prvního administrátora a ředitele tiskárny Práva lidu*, Praha 1947.

počátku roku 1897. Poměry v knihtiskárně se pro dělníky nelišily od jiných podniků s rozdílem, že zde byl dodržován normální ceník za všech okolností. Pro přebytek učňů v oboru a rovněž pro jejich časté zneužívání jako levné pracovní síly bylo také rozhodnuto, že do Dělnické knihtiskárny nebudou až na výjimky žádní přijímáni.⁷⁷ Hned od ledna sem byla přenesena výroba *Veleslavína*. Do podniku byly stahovány rovněž další dělnické časopisy. Největším úspěchem bylo založení prvního českého socialistického deníku *Právo lidu*, který zde začal vycházet od října 1897.

Manažerská a vedoucí místa v knihtiskárně zaujali sociální demokraté z Typografické besedy. Předsedou dozorčí rady se stal Josef Linhart (jinak také vůdce stávkový 1888), členem správní rady František J. Čermák a prvním ředitelem závodu Antonín Reis. Všichni tři byli dlouholetí funkcionáři Typografické besedy a organizovaní socialisté, rudá šlechta mezi knihtiskaři. František J. Čermák pracoval v novém podniku jako sazeč a zároveň působil v nakladatelství, kde dostal na starost veledůležité podniky pro vnější komunikaci strany, *Dělnické kalendáře* a edici *Lidová knihovna*. V ní vycházely krátké prózy, sociální básně a populárně odborné texty určené pro vytříbení světonázoru dělnictva. Sám Čermák napsal pro edici brožury věnované životu a odkazu Mistra Jana Husa a Friedricha Engelse.⁷⁸

Podnik se neustále rozrůstal, čímž se znásobovaly i vklady Typografické besedy, která vždy hleděla, aby měla rozhodující slovo na chod podniku. Tak se prohluboval i vztah se sociálně demokratickým hnutím, který byl dosud udržován pouze prostřednictvím individuálních vztahů členů a funkcionářů Besedy se socialisty. Roku 1900 byl také poprvé oficiálně uveden *Veleslavín* jako jeden z odborových stranických listů Československé sociálně demokratické strany.⁷⁹

Stále užší svazek Besedy se socialisty se však stával předmětem pnutí uvnitř Typografické besedy. Počátky Dělnické tiskárny a nakladatelství se datují do roku 1897, kdy se také zformovala česká národně sociální strana. Spory o angažování se Besedy v Dělnické knihtiskárně a sociálně demokratické straně obecně tak dostaly jasný ideologický rámeček.

Vedení Typografické besedy začalo být na pravidelných valných hromadách spolku napadáno, že jejich vinou přestává jejich organizace sloužit typografům jako celku. Stává se

---

⁷⁷ Archiv ČMKOS, fond Polygrafické spolky a organizace, kart. T 25, inv. č. 108: Řád pracovní Dělnické knihtiskárny a nakladatelství v Praze [leden 1898], s. 2.

⁷⁸ František J. ČERMÁK, Mučenník kostnický Mistr Jan Hus, *Lidová knihovna*, roč. 2, seš. 7, Praha 1898; František J. ČERMÁK, Bedřich Engels předbojovník proletářstva, *Lidová knihovna*, roč. 2, seš. 8., Praha 1898.

⁷⁹ *Zpráva zastupitelstva českoslov. sociálně-demokratické strany v Rakousku ku IV. řádnému sjezdu v Čes. Budějovicích (od 1. ledna 1898 do 30. června 1900)*, Vídeň 1900, s. 4.

místo toho prodlouženou rukou či dokonce služkou „socanů“, aniž by na tom panovala základní shoda v členské základně. Jak jinak si vysvětlit, že všeobecně oblíbenému Zpěváckému spolku pražských typografů byla odmítnuta podpora ze spolkové kasy, ale na tiskárnu, ekonomicky nejistý a k tomu stranicky jasně profilovaný podnik, se peníze vždy najdou? Například takto se na schůzích Typografické besedy opakovaně ptal sazeč Hynek Bouška, člen prvního výkonného výboru národně sociální strany a pozdější redaktor národně sociálního časopisu *Český dělník*.⁸⁰ Rovněž se objevoval argument, že socialisté zaměstnaní v dělnické knihtiskárně mají výhody oproti ostatním zaměstnancům a vyšší naději být přijati do podniku, v němž se s dělnictvem zachází s respektem.

Ve stranickém tisku západočeských národních dělníků bylo bez skrupulí a s typickou příměsí národně sociálního plebejského antisemitismu, nového fenoménu politické kultury konce 19. století, řečeno, že „soudruzi“ ve vedení Typografické besedy zavlekli typografickou zemskou organizaci do spárů „židovských socialistů“ a podnik Dělnické knihtiskárny a nakladatelství iniciovali hlavně proto, aby jim generoval tučná místa. V červenci 1898 také národně sociální strana z podnětu svého předsedy Václava Klofáče založila v Praze obdobný podnik, družstevní Knihotiskárnu národně-sociálního dělnictva, pozdější Melantrich.⁸¹

Podnik Dělnická knihtiskárna a nakladatelství bylo ekonomicky nejvýznamnější angažmá Typografické besedy v socialistickém hnutí. Jiným typem spolupráce bylo aktivní přispívání socialisticky organizovaných funkcionářů Typografické besedy do sociálně demokratických tiskovin.

Vedle Krunerta a F. J. Čermáka byl na přelomu 19. a 20. století třetím nejvýznamnějším pražským typografem Jan Jelínek. Jeho hlavní funkcí v typografické organizaci byla redakce *Veleslavína* v letech 1892–1907. Jelínek byl od počátku devadesátých let také důležitou osobností v budování pražského socialistického milieu. Roku 1891 se stal členem vydavatelského komitétu pražského listu *Sociální demokrat*, který měl nahradit *Nový věk svobody*. V roce 1897 byl stranou pověřen redakcí *Slavnostního listu k 1. květnu*, každoročně jedné z nejčtenějších tiskovin socialistického hnutí, a roku 1902 byl redaktorem *Pamětního listu*

---

⁸⁰ Josef HARNA, Česká strana národně sociální, in: Jiří Malíř – Pavel Marek a kol., *Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu*, I. 1861–1938, Brno 2005 s. 404.

⁸¹ Diskuze o Dělnické knihtiskárně a nakladatelství: Řádná valná hromada, *Veleslavín*, č. 11, 22. 4. 1897; Dělnická knihtiskárna, *Veleslavín*, č. 28, 10. 10. 1897; Mimořádná valná hromada, *Veleslavín*, č. 29, 21. 10. 1897. Hanobící článek o socialistickém kurzu vedení Typografické besedy: Besídka: Pionéři dělnictva, *Naše snahy: Orgán národně-sociální strany československé na českém západě*, č. 7, 15. 2. 1901, uloženo v: Archiv ČMKOS, fond Polygrafické spolky a organizace, kart. T 26, inv. č. 25; vznik tiskárny národního dělnictva s dalšími odkazy na literaturu: Oleg HOMOLA – ALEŠ ZACH, heslo „Melantrich“, in: *Lexikon české literatury. Osobnosti, díla, instituce 3/I* [M–O], Praha 2000, s. 203.

První dělnické výstavy v Praze, přičemž jiný typograf Antonín Reis byl jejím programovým ředitelem.⁸² Jelínek byl pravděpodobně nejvýznamnějším socialistou v prostředí pražských typografů a také třetím typem spolkového funkcionáře.

Prvním typem byl Krunert, který byl zaměřený především na vnitrooborovou činnost a v politickém jednání směřem ven jakožto zodpovědný odborový předák spíše umírněný. Druhým byl František J. Čermák, jenž se jevil jako upřímný socialista, který ale zároveň vždy respektoval spolkové závazky, jak se ukázalo například v jeho odporu proti svěcení 1. máje pracovním volnem, jež by ale odporovalo dohodnuté kolektivní smlouvě s principály. Jan Jelínek byl naproti tomu socialistickým ideologem, který kromě redakce časopisu *Veleslavín* neměl žádnou spolkovou zodpovědnost. Mohl si tedy dovolit být „neomezeně“ radikální. Právě proto se stal hlavním hromosvodem antisocialistických nálad mezi národními nebo jinak protisocialisticky orientovanými typografy.

Byl to právě Jelínek, který (často pod pseudonymem Jan Diviš) napsal do *Veleslavína* řadu úvah o proměně vztahu typografů k ostatnímu dělnictvu, agitačních textů k Prvním májům či zpráv o šířícím se evangeliu socialismu mezi typografy. Jeho texty, alespoň v typografickém prostředí, nebyly ani tak reflexí skutečných změn jako spíše agitacemi pro vytoužený stav. Sám také vydal útlý svazek s životopisy významných socialistů 19. věku a věnoval se protináboženské agitaci.⁸³

V případě Jelínka hrál důležitou roli v posunu od typické typografické obezřetnosti k agilnější ideologické angažovanosti mimo typografické milieu i generační rozměr. Krunert (1853–1916) a Čermák (1855–1910) vstoupili do organizace v sedmdesátých letech a během osmdesátých let se stali jejími významnými funkcionáři. Oba se podíleli na fungování a dalším růstu Besedy v náročné době perzekuce dělnických aktivit. Šlo o odborové funkcionáře zvyklé na tvrdou práci, sebeobětování i časté kompromisy vždy ve prospěch odborové organizace typografů. Jelínek (1867–1937) naproti tomu nezažil perzekuci socialistů, která stihla zčásti všechny dělnické spolky včetně Besedy, a ani se nepodílel na změně, v jejímž rámci se Typografická beseda rozrostla z pražského spolku na organizaci s celozemskou působností. Jen stěží si tak mohl uvědomovat, kolik úsilí stálo předchozí generaci vystavět organizaci v její současné podobě, a do Typografické besedy vstoupil na konci osmdesátých let již jako mladý přesvědčený socialista věřící v brzký příchod nového, lepšího světa. Ten však v Jelínkově

---

⁸² Jelínek ve vydavatelském komitétu: Z. KÁRNÍK, *Na úsvitu dějin české sociální demokracie*, s. 566; Jelínek redaktorem Májového listu 1897: *Slavnostní list k 1. květnu 1897*, *Veleslavín*, č. 11, 22. 4. 1897; Jan JELÍNEK (ed.), *Pamětní list I. dělnické výstavy pořádané od 15. 8. do 8. 9. 1902 v Praze*, Praha 1902.

⁸³ Jan JELÍNEK (edd.), *Průkopníci socialismu 19. století. Stručné životopisy nejpřednějších osob v sociálním hnutí zasloužilých a v 19. věku zesnulých*, Praha 1901.

myšlenkovém obzoru nemohl být vystavěn ulpíváním na kompromisech, které vyznávala generace otců.⁸⁴

Krunert, Čermák a Jelínek byli pravidelnými příspěvateli do socialistické revue *Akademie*, před první světovou válkou nejvýznamnější intelektuální platformy českých sociálních demokratů. Časopis *Akademie* vznikl roku 1897 z potřeby intelektuální reflexe uvnitř Československé sociální demokracie a současně jako reakce na kampaň národních socialistů o beznárodnosti socialistů, která začala po protistátoprávním prohlášení českých socialistických poslanců. Právě zde se odehrávaly důležité debaty českých socialistů o národnosti a internacionalismu, o marxistickém revizionismu či o roli intelektuálů v dělnickém hnutí.

Tři významní pražští typografové se však do teoretických debat nepouštěli a psali o tématech, která jim byla nejbližší. Krunert pro *Akademii* napsal sérii článků o významu odborové organizace. Čermák překročil hranice typografické organizace především znalostmi o dělnickém ochranném zákonodárství a pojištění pro dělníky. O těchto tématech psal také do *Akademie*. Jeho obecné úvahy o dělnickém pojišťování či komentáře k pojišťovacím zákonům vynikaly hlubokou erudicí a Čermákovi přinesly všeobecné uznání.⁸⁵ Jelínek jakožto redaktor psal o stavu stranického časopisectva nebo družstevním dělnickém hnutí v zahraničí. Na rozdíl od Krunerta a Čermáka se pokusil i o nesmělou teoretickou reflexi hnutí.⁸⁶ Nicméně všichni tři mužové sdíleli se socialistickým hnutím především know-how o tématech, ve kterých typografové vynikali a byli průkopníky: odborová organizace, dělnické pojištění a časopisectvo.

Do *Akademie* psal také původní profesí knihtiskař Antonín Pravoslav Veselý, redaktor socialistického časopisu *Zář* dříve odsouzený v procesu s Omladinou, který se však v Typografické besedě neangažoval. Jinak pražské typografické prostředí nevyprodukovalo pro sociálně demokratické hnutí co do významu osobnost srovnatelnou například s Antonínem Němcem, který se již od osmdesátých let angažoval v brněnských socialistických časopisech. Němec svou organizační kariéru začal v Brně ve spolku moravských typografů Typografická beseda Veleslavín, od roku 1897 se stal redaktorem *Práva lidu* a nakonec roku 1905 i předsedou Sociální demokracie.

---

⁸⁴ V české historiografii se věnoval generační výměně v socialistickém hnutí na přelomu 19. a 20. století Lukáš FASORA, *Stáří k poradě, mládí k boji. Radikalizace mladé generace českých socialistů 1900–1920*, Brno 2015.

⁸⁵ Viz např. Čermákovy statě: F. J. ČERMÁK, Nezaměstnanost a její vliv na pojištění dělnické, *Socialistická revue Akademie*, roč. VII., Praha 1903, s. 53–56 a s. 69–73 či F. J. ČERMÁK, Reforma a doplnění dělnického pojišťování, *Socialistická revue Akademie*, roč. XII., Praha 1908, s. 49–62 a 108–121.

⁸⁶ Jan JELÍNEK, Dvojitý obrat, *Socialistická revue Akademie*, roč. VII., Praha 1903, s. 304–308.

Dalším typem budování užšího svazku mezi typografy a socialistickým hnutím byly snahy vedení Typografické Besedy a redakce *Veleslavína* o aktivizaci knihtiskařů k účasti na politickém vzestupu socialistického hnutí. Událostí pro hnutí nejdůležitější byly v druhé polovině devadesátých let samozřejmě volby do říšské rady roku 1897, kde nyní v páté všeobecné kurii mohlo volit i dělnictvo. Na území Čech – neúspěšně – kandidovali tři typografové: Antonín Němec, Josef Schuster a Antonín Reis.

Vedení Typografické besedy se také snažilo mobilizovat pražské typografy k volbě socialistů. Za stranu kandidoval ve volebním okrese Praha a předměstí dámský krejčí Karel Dědic, zkušený funkcionář strany, který se účastnil již břevnovského sjezdu roku 1878, táborový řečník a autor brožury *Třídní boj*.⁸⁷

Na konci února byla uspořádána voličská schůze knihtiskařů ve spolkovém domě, kde měl vystoupit i socialistický kandidát Dědic. Pražští typografové se dostavili ve velmi skrovném počtu. Dědic pronesl téměř hodinovou řeč, v níž projednal repertoár témat jako pokroky moderního dělnického hnutí, nespravedlnost kapitalistického systému či „nemravnost“ mladočechů, kteří chtějí ve volbách dělníkům (resp. socialistům) uzmut i pátou kurii. V diskuzi potom vystoupili známí socialističtí typografové Jelínek, Linhart a Čermák, kteří připomněli asociální chování členů a stoupenců mladočeské strany z řad principálů během typografické stávkou roku 1888. Volební schůze, která měla být manifestační demonstrací jednoty typografů a ostatního dělnictva, tak byla pouhým setkáním kruhu socialistů uvnitř Typografické besedy. Nervózní vyznění celé akce a zklamání dorazivších podtrhl jeden kolega, který poukázal na alarmující nízkou účast a zkritizoval obecný nezájem knihtiskařů na dělnickém, tedy sociálně demokratickém, hnutí.⁸⁸

Velkou událostí, která měla potenciál posilovat kolektivní vědomí dělnictva, byly přípravy na vydávání prvního českého dělnického deníku *Právo lidu*. Během pěti měsíců se napříč dělnickými spolky v Předlitavsku vybralo celkem 14 000 zl. na počáteční kapitál listu. Typografická beseda dokonce pořádala „všedělnický výlet“, jehož výtěžek měl jít na počáteční náklady deníku. Jen vídeňští typografové na podporu deníku věnovali 1000 zl., zato čeští typografové vybrali pouze 150 zl. Ani v tomto případě tedy nestáli zcela v centru posilování socialistické kultury. První administrátor *Práva lidu* Josef „Józi“ Skalák však o typografech

---

⁸⁷ Karel DĚDIC, *Třídní boj*, Praha 1897.

⁸⁸ Údaj o kandidujících typografech: Typografové a volby v V. kurii, *Veleslavín*, č. 4, 10. 2. 1897; Dědic v Typografické besedě: Voličská schůze typografů, *Veleslavín*, č. 6, 28. 2. 1897.

napsal, že patřili k disciplinovaným každodenním odběratelům *Práva lidu*, jelikož byli spolu s kovodělníky jediní z dělníků, kteří si to mohli pravidelně dovolit.⁸⁹

Jednotliví typografové se naopak sami ochotně zapojovali do projevů všedělnické vzájemnosti ve chvílích, kdy bylo třeba projevit solidaritu s jinými dělníky. Bylo vcelku běžné, že Typografická beseda vybírala peníze na stávkující typografy v jiných zemích. Pokud se jednalo o stávku na území Předlitavska, poskytla i prostředky z vlastního tarifního fondu. V ostatních případech typografických stávek mimo hranice státu iniciovala Beseda alespoň sbírku mezi členstvem. Sbírkové akce se však po roce 1890 konaly i v případě stávek jiných oborů. K takovému aktu všedělnické solidarity byli typografičtí dělníci již ochotnější, jak dokládají seznamy vybraných darů mezi pražskými typografy na rodiny stávkujících horníků na Kladně roku 1893, na Ostravsku roku 1896 nebo dlouhodobá sbírka typografů v případě stávky horníků roku 1900, největší předlitavské stávky vůbec, jež trvala osm týdnů, zasáhla uhelné regiony na severní Moravě a rozšířila se i do západních Čech.⁹⁰ Je tak patrné, že individuální účast na solidárních sbírkách na rodiny stávkujících horníků, byl jedním z mála projevů dělnické solidarity, na které se živelně podílely i širší kruhy pražských typografů.

Co však aplikace socialistického učení uvnitř samotného typografického oboru? Docházelo ke sblížení světů kvalifikovaných a nekvalifikovaných zaměstnanců knihtiskáren či k neutralizaci rozdílů mezi postavením kvalifikovaného a nekvalifikovaného dělnictva, jak zněla výzva socialistického hnutí po roce 1890?

Proměny postavení nekvalifikovaného pomocného personálu knihtiskáren, který byl z velké části tvořen ženami, a postoj kvalifikovaných kolegů k němu je další charakteristickou ukázkou výkladu socialismu uvnitř typografické komunity. Na jedné straně se po roce 1890 zcela změnil tón výpovědí o pomocném dělnictvu. *Veleslavín* využíval socialistické rétoriky a označoval pomocné dělníky a dělnice jako hlavní oběti kapitalismu, se kterými je nutno bez dřívějšího stavovského povýšenectví bojovat jako rovný s rovným v řadách jednotného dělnictva proti kapitalistickému systému vykořisťování. Vybudování společného vědomí rovněž nebylo pouze záležitostí ideologickou, nýbrž i utilitární: byly to právě pomocné dělnice,

---

⁸⁹ Všedělnický výlet, *Veleslavín*, č. 25, 10. 9. 1897; Dělnictvo sobě!, *Veleslavín*, č. 27, 30. 9. 1900; J. SKALÁK, *Idea a čin*, s. 17.

⁹⁰ Solidarita s horníky na Kladně roku 1893: *Pro rodiny horníků kladenských*, *Veleslavín*, č. 13, 14. 7. 1893; Solidarita s karvinskými horníky v roce 1896: *Pro rodiny stávkujících horníků v Karvině*, *Veleslavín*, č. 7 a 9, 10. 3. 1896 a 30. 3. 1896; sbírky roku 1900: *Pamatujte na rodiny stávkujících horníků!*, *Veleslavín*, č. 4, 26. 1. 1900; Typografická kronika: následování hodno, *Veleslavín*, č. 10, 9. 3. 1900.

keré – podobně jako roku 1882 ve Vídni – udržovaly chod podniku v době všeobecné typografické stávky roku 1888.

Již od počátku devadesátých let tak byly Typografickou besedou vytvářeny nové příležitosti a místa setkávání kvalifikovaných a nekvalifikovaných, kde mohlo docházet k posilování jejich společné dělnické identity. Události jako například oslavy Prvního máje však měly jen malou odezvu. Typografičtí dělníci jako celek jen velmi opatrně a spíše neradi kráčeli pod rudým praporem v prvomájových průvodech.

Organizovaní typografové, resp. především strojmistři a tiskaři, kteří byli s pomocným dělnictvem v každodenním kontaktu,⁹¹ byli na stránkách *Veleslavína* vyzýváni k tomu, aby své podřízené motivovali k založení vlastní organizace po vzoru Lipska, Vídně, Pešti nebo Brna. Mnohé agitační články pravily, že povýšenectví či lehkomyšlná a navíc zcela nerovná sexualita musí nyní skončit a ustoupit budování jednotného hnutí:

„Domníváme se však, že když kolegové nikterak nepociťují se ponížení býti v postavení svém, když s pomocnými dělnicemi žertují, ba i namnoze důvěrné styky zapřádají, nemohou se cítiti býti ponížena, kdyby toto dělnictvo přivedli ku organisaci a tím nejen k obhájení zájmů vlastních, ale i k obhájení zájmů veškerého dělnictva knihtiskařského. Dnešní doba není více dobou milostných selanek, nýbrž dobou činů [...]“⁹²

Hlavním propagátorem založení organizace pomocného knihtiskařského dělnictva se nestal nikdo jiný než František J. Čermák, jenž byl mimo jiné předsedou tzv. pomocnické hromady, jediné společné instance kvalifikovaných a nekvalifikovaných knihtiskářských dělníků. S jeho pomocí byl roku 1896 založen Podpůrný spolek pomocného dělnictva knih- a kamenotiskáren v Praze, sdružující veškeré nekvalifikované dělnictvo ze všech polygrafických podniků v Praze. Čermák byl zvolen jeho prvním předsedou. Do velké míry se tak opakovala situace z počátku organizace typografů v šedesátých letech, kdy byli zprvu do čela spolku kvalifikovaných typografických dělníků voleni majitelé knihtiskáren. Nyní se kvalifikovaný dělník a významný dělnický funkcionář stal předsedou spolku nekvalifikovaného dělnictva.

Sebevědomí pomocného dělnictva s roky stoupalo, až nadešel čas zasadit se i zde o kolektivní smlouvu, která by určovala závazné standardy práce nekvalifikovaných pro všechny podniky. Zprvu bylo cílem dosáhnout ceníku alespoň na území Prahy a předměstí stejně jako před 40 lety v případě typografů. Několik let trvající smírné jednání mezi pomocným

---

⁹¹ Většina pomocného dělnictva pracovala jako obsluha u rychlolisů, tyglovek a rotaček.

⁹² Sorganisujme dělnictvo pomocné!, *Veleslavín*, č. 10, 26. 5. 1893.

dělnictvem a grémiem majitelů knihtiskáren dopadlo nezdarem, po němž následovala pražská týdenní stávka zhruba 800 pomocných dělníků a dělnic na přelomu dubna a května roku 1907. O poměru kvalifikovaných a nekvalifikovaných velmi vypovídalo, jak o událostech stávky zpravovaly tiskoviny kvalifikovaných dělníků (*Veleslavín*) a pomocného dělnictva (*Věštník*).⁹³

Ve *Veleslavínu* byl celý spor líčen bez aktivní účasti nekvalifikovaného dělnictva, jehož stávková činnost v listu typografů byla omezena na pouhou ne-práci. Hlavní úlohu zde však sehráli funkcionáři Typografické besedy (především Čermák a Jelínek z pozice předsedy a místopředsedy pomocnické hromady), kteří vyjednávali s představiteli principálů nekvalifikovanému personálu lepší pracovní podmínky. Na stránkách *Věštníku* byly naopak zcela potlačeny intervence zástupců kvalifikovaného dělnictva. Spor se odehrával pouze mezi „soudruhy a soudružkami“ z řad nekvalifikovaného dělnictva a majiteli knihtiskáren.⁹⁴

Je tak patrné, že zde panovaly velmi odlišné představy o tom, zda se pomocné dělnictvo může reprezentovat samo či ne. Ve světě kvalifikovaných dělníků byli nekvalifikovaní stále dělníky a dělnicemi bez „inteligence“, které je nutno vést a kontrolovat nejen při práci u strojů, ale i ve veřejné činnosti. Proces mechanizace a proletarizace zasáhl typografy na rozdíl od jiných oborů pouze zčásti. Spolu s udržením jejich výsad přežily i jasně ohraničené patriarchální hierarchie uvnitř oboru, a to socialistické rétorice navzdory.

5.1.4 Krize křehkého sociálně demokratického konsenzu uvnitř Typografické besedy

Skutečnost, že se typografové i přes výzvy funkcionářů Besedy a veřejný kurz organizace účastnili pražského socialistického života jen velmi málo či téměř vůbec, samozřejmě neznamená, že by byli dělníky, kteří se mimo práci neradi druží. Typografové měli naopak velmi živý společenský život s dlouhou tradicí.

Výsadní postavení v kulturním životě pražských typografů měl Zpěvácký spolek pražských typografů, jenž byl založen roku 1862 (pouhý rok po Hlaholu!), a byl tedy nejstarší českým dělnickým sborovým tělesem. Byl to také Zpěvácký spolek, opravdová chloubka typografů a doklad jejich kulturní vyspělosti, kde začal po několika letech stupňujícího napětí organizační rozkol Typografické besedy.

Zpěvácký spolek byl jednou z dceřiných organizací (tzv. „spolků pobočných“) Typografické besedy, která odmítla po roce 1890 přizpůsobit svou činnost novému

---

⁹³ Měsíčník pomocného dělnictva se plným jménem nazýval *Věštník ku hájení zájmů pomocného dělnictva knihtiskáren, kamenotiskáren a písmolijer v Čechách*. Byl založen roku 1899 a rovnou zařazen mezi sociálně demokratické časopisy. S několika přestávkami vycházel do roku 1939.

⁹⁴ *Veleslavín*: Pomocné dělnictvo tiskárenské v boji za svá práva, *Veleslavín*, č. 18, 3. 5. 1907; *Věštník*: K naší stávce, *Věštník*, č. 2, 10. 6. 1907, s. 1–2.

internacionálnímu kurzu. Zatímco v brněnském typografickém prostředí (z důvodu bližších kontaktů s Vídní a jistě i díky vlivu Antonína Němce) se zpívala *Píseň práce*, v pražském prostředí nikoliv. Produkce Zpěváckého spolku sestávala z největší části z vlasteneckých písní a sborů národních skladatelů. Nebylo to jediné následování tradičních vzorů. Po roce 1890 sice Zpěvácký spolek pravidelně zakončoval prvomájové schůze, na druhou stranu si ještě roku 1893 zvolil jako protektora majitele knihtiskárny Eduarda Grégra,⁹⁵ což byla praxe odpovídající počátkům šedesátých let, a to včetně personálního obsazení: Grégr byl již v letech 1862–1869 předsedou Typografické besedy

První spory a ostřejší výměny názorů Zpěváckého spolku, ze své podstaty protisocialistického uskupení, a socialistického vedení Typografické besedy probíhaly již v první polovině devadesátých let a po roce 1895 se dále stupňovaly. Například při shrnutí oslav 35. výročí Zpěváckého spolku byla událost komentována redakcí *Veleslavínu*, že „celkový dojem večera byl opravdu skvostný, [...] jen jediné přání bychom měli [...], by větší pozornost věnovali našim písním dělnickým [...]“.⁹⁶ Situace se ještě vyhroutil po angažmá Besedy v Dělnické knihtiskárně. Vyvrcholení vzrůstajícího napětí přišlo na konci roku 1899.

Vlastně se mohlo jednat o zcela marginální exces. Dne 30. prosince 1899 se v zasedací místnosti spolkového domu odehrávala velmi důležitá schůze o strategii prosazování nového „normálního ceníku“, který měl být platný již od 1. ledna 1900. Schůzi vedl sám předseda spolku Karel Krunert. O pár místností vedle pilně nacvičoval Zpěvácký spolek repertoár k „Silvestrovské zábavě“ pražských typografů. Hudební zkouška tak zásadně narušovala důležité jednání o materiální budoucnosti typografů, na což byli zkoušející také několikrát upozorněni.

Událost se dostala na veřejnost a Zpěvácký spolek byl tvrdě zkritizován za bezohlednost k zájmům svých „soudruhů“ i na stránkách *Práva lidu*. Spolek zpěváků se proto rozhodl na lednové valné hromadě roku 1900 vyřešit napětí jednou provždy radikálním řezem. Členové odhlasovali, že opustí místnosti spolkového domu, a tím přeruší téměř čtyřicetileté spojení mezi Typografickou besedou a Zpěváckým spolkem. Krunert později tento rozchod suše komentoval slovy: „[Zpěvácký spolek] nikdy s námi necítil a nikdy nezakotvila v něm touha po opravdových směrech i ideálech kolegiality a zásad dělnických.“⁹⁷ Zpěvácký spolek typografů pražských nadále vystupoval pouze na akcích národně sociální strany či na národně agitačních

---

⁹⁵ Daniel SLUNÍČKO, *Paměti zpěváckého*, s. 84.

⁹⁶ 35. jubileum činnosti Zpěváckého spolku typografů pražských, *Veleslavín*, č. 33, 30. 11. 1897.

⁹⁷ Aféra Zpěv. spolku Pražských typografů, *Veleslavín*, č. 5, 2. 2. 1900; K. KRUNERT, *Typografická organisace*, s. 218.

událostech bez dělnického elementu. Často vystupoval například na českých akcích v českém pohraničí. V rámci Typografické besedy byl založen Pěvecký sbor Typografia, který měl sestávat „z členů řádných, organisaci své oddaných, kteří by i v počinech všedělnických mohli organisaci důstojně representovati [...]“.⁹⁸

V tomto případě tedy jeden z pobočných spolků opustil řady Typografické besedy. Ideologický rozkol zasahující spolek jako celek ale způsobila ještě jiná událost. Více socialistů z pražského ústředí Besedy se objevilo na kandidátních listinách ČsSDSD do páté kurie ve volbách do říšské rady konajících se na přelomu roku 1900 a 1901. Kandidovali Josef Schuster (typograf a člen redakce *Práva lidu*), F. J. Čermák, Antonín Reis a sám předseda Typografické besedy Karel Krunert. Právě kandidatura Krunerta, který vždy proklamoval (ač jako člen sociální demokracie) své nadstranické stanovisko, vzbudila mezi členstvem velké vášně. Velkým problémem byl rovněž způsob, jakým Krunert legitimizoval svou kandidaturu uvnitř Besedy. Krunert si nechal schválit svou kandidaturu orgánem volených důvěrníků (rozuměj zástupců) pražských knihtiskáren, kteří měli za běžného provozu na pravidelných schůzkách diskutovat společný postup kolegů v hájení a zlepšování pracovních poměrů v pražských knihtiskárnách. Mnozí tak vnímali roli volených důvěrníků v Krunertově kandidatuře jako zneužití jejich funkce pro vlastní politickou akci předsedy Typografické besedy.⁹⁹

Odporu mezi členstvem využil pro politickou protiakci sazeč Josef Bubník, který na přelomu osmdesátých a devadesátých let působil jako významný funkcionář Besedy a redaktor *Veleslavína*. Bubník nejprve inicioval oficiální protestní prohlášení proti kandidatuře Krunerta za socialisty, kterou podepsalo více než 200 pražských členů Typografické besedy. Kromě kritiky zneužití sboru důvěrníků zde byla vyjádřena obecná myšlenka, že svou kandidaturou Krunert popřel dosavadní apolitičnost organizace, což musí nutně vyvolat reakci ostatních politických proudů.¹⁰⁰ Od této doby měly politicko-ideologické střety zasahovat do činnosti ústředního spolku českých typografů.

Poté, co *Veleslavín* odmítl (na rozdíl od národně sociálních tiskovin a listu majitelů knihtiskáren) zveřejnit protestní prohlášení s odůvodněním, že nechce dále čerit vody organizace politikou, vznikla samostatná organizace „národně“ smýšlejících typografů, jež nesla název Národní sdružení českých typografů „Veleslavín“. U zrodu národně sociální organizace typografů stál taktéž Josef Bubník, který se postupně stal i významným členem

---

⁹⁸ *Pamětní list Pěveckého sboru Typografia o 20 leté činnosti*, Praha 1920, s. 16.

⁹⁹ Kandidatura za město Praha v V. kurii, *Veleslavín*, č. 40, 5. 10. 1900; Typografové a volby v V. kurii, *Veleslavín*, č. 41, 12. 10. 1900.

¹⁰⁰ Protest proti kandidatuře Karla Krunerta do V. kurie, Archiv ČMKOS, fond Polygrafické spolky a organizace, kart. T 26, inv. č. 13.

národně sociální strany.¹⁰¹ *Veleslavín* (nyní máme na mysli tiskový orgán Typografické besedy) odmítl zveřejňovat oznámení organizace národních typografů, proto se ke vzniku organizace přidalo i založení tiskového orgánu *Český typograf*.

Spolek *Veleslavín* fungoval původně jako protestní opozice uvnitř Typografické besedy, nikoliv jako samostatná organizace. Úplné osamostatnění ani nebylo dost dobře proveditelné, jelikož by nebylo možné nahradit několik desetiletí budovaný sociální servis, který svým členům nabízela Typografická beseda. *Veleslavín* tak byl pouze sdružením protestujícím proti neskrývanému protěžování sociálně demokratické ideologie a strany vedoucími funkcionáři Besedy. Vyvíjel i jakousi extra sociální činnost pro národně sociální typografy. *Český typograf* pravidelně kritizoval funkcionáře Besedy sloužících „židovsko-německé“ sociální demokracii či *Veleslavín*, který se měl stát pod redakcí Jelínka „pouhou přílohou“ *Práva lidu*.

Národně sociální organizace pražských typografů „*Veleslavín*“ neměla početně příliš významnou členskou základnu, její síla spočívala spíše v tom, že její protestní apely byly přebírány, a tedy i nesčetněkrát zesilovány, dalšími tiskovinami národně sociálního tábora, což se stávalo stále větším problémem pro vnitřní chod Typografické besedy. Několikaleté pokusy o vypořádání se s národně sociální opozicí vyvrcholily v dubnu roku 1908, kdy byl na valné hromadě Besedy schválen návrh, že za člena Typografické besedy nemůže být přijat nikdo, kdo je zároveň členem organizace sledující podobné cíle jako Beseda. To byl samozřejmě přímý útok na organizaci národně sociálních typografů. I přes tento výnos ale národní dělnictvo v Typografické besedě zůstalo, jelikož právě ona činila postavení českého typografického dělnictva tolik výjimečným. V letech před první světovou válkou Typografická beseda sdružovala téměř všechny české typografy a v komunikaci navenek vystupovala jako sociálně demokratický spolek, uvnitř však byla oslabována ideologickými spory.

---

¹⁰¹ Bubník také ve volbách 1907 kandidoval za národně sociální stranu do parlamentu za volební obvod 4 (Praha, horní Nové město a Vyšehrad). Proti němu ve stejném obvodu stanul za Československou sociální demokracii Jan Jelínek. Jelínek byl druhý a Bubník třetí, oba však porazil Mladočech Karel Černohorský. Viz online dostupný seznam výsledků všech volebních okresů v Čechách ve volbách 1907 a 1911: *Liste der Wahlbezirke im Königreich Böhmen* https://de.wikipedia.org/wiki/Liste_der_Wahlbezirke_im_Königreich_Böhmen [1. 10. 2021].

5.2 Závěrem

Definitivní tečku v rozhodování typografických dělníků, zda jsou uměleční řemeslníci nebo příslušníci dělnictva, zapříčinilo postupné sbližování typografických spolků a svazů se sociálně demokratickým táborem, k čemuž došlo v říšskoněmeckém, rakouském i českém kontextu postupně v letech 1888–1895. Po prvních rozpačitých ročnicích začala i Typografická beseda od poloviny devadesátých let 19. století podporovat účast svých členů na prvomájových manifestacích. I nadále však funkcionáři spolku, kteří byli většinou na rozdíl od běžných typografů členy socialistických stran, museli svým kolegům připomínat, že doby „kastovnictví“ či „copařství“ jsou už pryč a typografové musejí kvůli hrozbě proletarizace spolupracovat s ostatním dělnictvem. V podstatě se se tak opět opakovalo více či méně úspěšné přesvědčování kolegů, že jsou dělníky, a jako takoví mají přestat z výšin hledět na ostatní soudruhy. V tomto smyslu napsal organizovaný socialista, funkcionář typografického spolku a Dělnické knihtiskárny a nakladatelství Antonín Reis:

„Dosud stavěli jsme se separatisticky nad ostatní dělnictvo, domýšlejíce se býti povznesenějšími jich, myslili jsme – alespoň většina z nás, že bychom si zadali, kdybychom k němu sestoupili. [...] jedině ve spojení se vším dělnictvem jest naše budoucnost zajištěna, a jak dovedli jsme se odborně sloučit s kolegy téměř celého světa, tak slučme se i jako pracující lid se vším dělnictvem, pracujme na té velké budově budoucnosti a vynasnažme se dopomoci všeobecné, všedělnické organizaci k takové výši a dokonalosti, jako učinili jsme u odboru našeho. Pak bude zajisté veškeré ostatní dělnictvo na nás hleděti jako na pionýry dělnictva [...].“¹⁰²

Není ale náhodou, že Reis ve stejném spise dál trval na vyloučení žen z kvalifikované sazečské práce.

Nicméně necelé století se utvářející požadavek abstraktní všedělnické solidarity byl po roce 1890 konkretizován v nutnosti podílu na budování sociálně demokratických stran, které se po letech vnějšího pronásledování a vnitřních sporů konstituovaly na slučovacích sjezdech v Předlitavsku roku 1889 v Hainfeldu a v Německé říši roku 1891 v Erfurtu. Postupné sbližování typografických svazů s těmito stranami měl důležitý vliv i na jazyk typografických tiskovin.

---

¹⁰² Antonín REIS, *Za strojem sázecím! Prosté črty cestovní*, Praha 1895, s. 60.

Vypjatá konfliktnost, teze o „bezbrannosti“ dělníků a „hamižnosti“ knihtiskařských šéfů se dříve objevovaly pouze v dobách zvýšené aktivity hnutí či přímo před typografickými stávkami a během nich, se zvýšenou intenzitou v letech 1848–1849 a 1869–1871. Nyní však již byly součástí ideologie marxismu, které strany vzešlé z Hainfeldu i Erfurtu přijaly. S implicitně všudypřítomným konfliktem mezi kapitálem a prací v tiskovinách a veřejných prohlášeních typografických organizací se pojilo jako i dříve rovněž vyzdvihování dělnické povahy typografy práce, o které nyní definitivně přestává být spor.

To však neznamenalo, že by nově podporovaná kolektivní identita internacionálně smýšlejícího dělnictva, jež na všechny ostatní dělníky nahlíží jako na sobě rovné „soudruhy“ a „bratry“, překryla staré přesvědčení typografů o vlastní výlučnosti.

Na fasádě neorenesančního domu Typografická beseda v pražské ulici Ve Smečkách z roku 1894 jsou dodnes zlatě vyryta následující jména: Gutenberg – Bakalář – Melantrich – Veleslavín – Franklin – König: německý vynálezce knihtisku, tři nejvýznamnější čeští renesanční knihtiskaři, jeden z otců americké demokracie, jež byl původní profesí knihtiskař, a německý vynálezce rychlolisu. Tyto osobnosti nebyly vybrány pouze jako významní dějinní aktéři knihtisku. Měly také symbolizovat nadčasovou a univerzální kulturní hodnotu, kterou světu přináší černé umění již několik staletí, vedle níž se emancipace dělnictva i například českého národa jevíly být pouhými problémy doby.

Stará vrstva kulturního povědomí knihtiskařů o vlastní výjimečnosti a významu pro kulturu evropských národů a celého světa, jež byla různými praktikami budována několik staletí, nemohla být nahrazena příchylností k dělnické identitě a kultuře během pár let budování jednotného dělnického hnutí pod egidou marxistického socialismu a sociálně demokratických stran.

Pražští typografové jakožto členové Typografické besedy byli postupně po roce 1890 socializováni do dělnické a sociálně demokratické kultury. Při bližším pohledu dovnitř struktur ústředního spolku českých typografů narazíme ale na naprostý nezájem většiny členstva o postup sociálně demokratického hnutí, stejně jako shovívavý odstup od kultury, kterou socialistické dělnické hnutí produkovalo. Sejt se s tisíci „soudruhy“ s karafiáty na klopách na Střeleckém ostrově na Prvního máje lákalo jen část pražských „kolegů, i když téměř všichni uznávali, že je dobré být z taktických důvodů součástí širší koalice dělnického hnutí. Pražští typografové na rozdíl od těch vídeňských také byli vzdáleni tomu, aby na oltář socialismu obětovali cokoli z vymožeností, kterých dosáhla jejich odborová organizace.

Ve vnější komunikaci však Typografická beseda jednala jako disciplinovaný sociálně demokratický spolek, na čemž měli zásluhu především socialisté stojící v čele spolku a redakce

Veleslavína. Významní funkcionáři Besedy jako Karel Krunert, Jan Jelínek nebo František J. Čermák patřili mezi několik málo pražských typografů, kteří se angažovali v sociálně demokratickém hnutí. Socialisté z řad typografů se i přes svou nepočetnost stali pro stranu důležitými činiteli, jak ostatně dokládají počátky Dělnické knihtiskárny a nakladatelství i deníku *Právo lidu*, jež fungovaly z velké části v režii typografů.

V druhé polovině devadesátých let začala být pro mnoho typografů přítomnost sociálně demokratických symbolů v typografickém prostředí natolik rušivá a angažmá Typografické besedy v sociálně demokratických podnicích natolik „nebezpečné“, že uvnitř spolku začala vznikat opozice, která po zformování národně sociálního hnutí v roce 1897 získala i své konkrétní ideologické kontury a argumentační rámce.

Od počátku šedesátých let patřila do kulturního vědomí pražských typografů česká národní identita. Čeští a především pražští typografové stáli tradičně blízko k vlasteneckým kruhům. Mezi německými vůdci rakouského sociálně demokratického hnutí měli pověst dělníků, kteří jsou hluboko zapuštěni v kultuře svého „nehistorického“ národa. Ovšem upřímná přichylnost k české věci se netýkala pouze staromilských členů Zpěváckého spolku pražských typografů, kteří vždy zdůrazňovali stavovské povědomí a češtví místních typografů, nebo národně sociálních knihtiskařů, ale i organizovaných socialistů. Například v roce 1910 na pohřbu Františka J. Čermáka nezpívali kolegové na rozloučenou svému „tatínkovi“, jak ho důvěrně přezdívali, žádný dělnický chorál či dokonce *Píseň práce*, ale *Kde domov můj*.¹⁰³

Spory mezi národním cítěním a (úzce typografickým) internacionalismem se však ve chvílích pracovních konfliktů či ohrožení organizace ukazovaly jako druhotné. Hlavní bylo vždy udržení vyjednávací síly typografické organizace, kolektivní smlouvy a sociálního servisu, který Beseda dlouhodobě a spolehlivě svým členům garantovala.

Víra v sílu vlastních struktur byla natolik silná, že mohlo docházet i ke zdánlivě paradoxním situacím. V době úplného kolapsu internacionálních snah uvnitř rakouského dělnického hnutí po roce 1910 bychom očekávali, že se právě čeští typografové stanou hlavními aktéry a propagátory odborového hnutí v hranicích etnické jednoty. Vedení Typografické besedy bez větší vnitřní spolkové diskuze se však na jaře 1913 rozhodlo úplně opustit řady českého ústředního odborového svazu Odborové sdružení československé, jelikož si spočítalo, že v době nadcházejícího konfliktu (celostátně koordinované stávky, jež trvala od prosince 1913 do února 1914) o podobu nové typografické kolektivní smlouvy může očekávat vyšší podporu od celorakouského typografického svazu než z peněz českých odborových

---

¹⁰³ K pohřbu kol. Fr. J. Čermáka, *Veleslavín*, č. 33, 19. 8. 1910.

spolků. Typografická internacionála uvnitř Rakouska byla pro české typografy tak nakonec důležitější než následování národního obratu struktur Československé sociální demokracie. Toto rozhodnutí bylo jistě do velké míry podmíněno materiálně, je ovšem důležité nazírat ho i prizmatem tradice vzájemných vazeb typografů, které byly vždy silnější než jakékoliv jiné.

6. Závěr: modernizační proměna světa práce a síla starých kolektivních identit

V této práci jsem sledoval necelých osm desetiletí dějin typografického a dělnického hnutí. Na počátku sledovaného období okolo roku 1840 byla drtivá většina manuálně pracujících pouze němým svědkem změn, které zásadním způsobem ovlivňovaly jejich způsob života a proti nimž byli zcela bezbranní. Okolo roku 1840 dělnictvo nepojila žádná idea solidarity překračující hranice jednotlivých oborů: například domácí tkalce v pruském Slezsku a sazeče v Lipsku oddělovala hluboká ekonomická a kulturní propast a knihtiskaři dělali vše pro to, aby bylo i nadále jasné, že s prostými tkalci nemají absolutně nic společného. Po roce 1840 a se zvýšenou intenzitou od poloviny čtyřicátých let se ale myšlenka jednotné dělnické třídy začala usazovat v politické imaginaci co do počtu a veřejného vlivu zatím bezvýznamných radikálních intelektuálů a politických dobrodruhů v západní a německé střední Evropě, ke kterým se přidala i hrstka aktérů z dělnického prostředí. S tím se ale tato idea stala zdrojem nervozity lokálních úřadů rodících se průmyslových měst a státních bezpečnostních aparátů. Do roku 1848 se také po zhruba půl století předchozího vývoje dotvořily základní obrysy tří velkých moderních ideologií: konzervatismu, liberalismu a socialismu. Usilovné hledání nového univerzálního jazyka, jakým se měl pojmenovat a vyprávět příběh industriální modernizace, se tak nakonec rozštěpilo do tří základních proudů.

Myšlenka společného údělu, a tedy i společného postupu dělnictva, se začala mezi dělníky prosazovat během revoluce 1848–1849, která tak zde byla nahlížena jako počátek dělnického hnutí v německé střední Evropě. K myšlence jednotné třídy se však stále hlásila pouze naprostá menšina dělnictva a konkrétně typografové jako sociální typ (až na jednotlivce) odmítali být součástí širší koalice. V revoluci let 1848 a 1849 také nelze hovořit o pevně ohraničených proudech dělnického hnutí napojených na konzervativní, liberální, socialistické či dokonce komunistické ideologické koncepce. Spíše se dle mého názoru jednalo o konglomerát antimodernisticky-konzervativních, státně-socialistických a reformně-liberálních důrazů, které se různě akcentovaly v požadavcích organizovaných dělnických aktivit. Teprve od poloviny šedesátých let 19. století přijímaly dělnické spolky nebo odborové svazy moderní ideologické soustavy, přičemž zde byla sledována především linie socialistického dělnického hnutí, jelikož se v poslední třetině 19. století prosadila jako dominantní.

Hnutí evropského organizovaného dělnictva se během tří až čtyř generací zhruba mezi léty 1848–1914 podařil zásadní civilizační počín. Ze zuboženého stavu, který vzbuzoval odpor

a strach či v lepším případě lítost, se dokázalo rozvinout do organizované a disciplinované politické síly, která produkovala své vlastní koncepce ideálního uspořádání společnosti. Politická činnost dělnictva byla okolo roku 1840 nemyslitelná (s důležitou výjimkou Velké Británie), v letech 1848–1849 trpěná, v roce 1870 ještě ve většině Evropy zakázaná, avšak po roce 1900 již zástupci dělnictva zasedali v parlamentech, městských radách či sociálních komisích většiny industriálně rozvinutých evropských států, kde tak měli možnost ovlivňovat své poměry a přispívat k demokratizaci světa práce i veřejného života.

Typografové však nebyli typickou součástí moderního industriálního dělnictva. Hlavní vývody této práce týkající se typografů se dají rozdělit do následujících bodů:

1. Proces formování síly typografických odborů a vysokého stupně oborové solidarity: od lokálních podpůrných pokladen k zemským a celostátním kolektivním smlouvám

Organizování typografických elitně kvalifikovaných dělníků mělo starobylou tradici sahající až do dob pozdního středověku. Poměry typografického dělnictva upravoval navíc v mezinárodním měřítku systém takzvaného postulátu, který se v německé střední Evropě zformoval v 16. století a měl platnost až do počátku 19. století. Na rozdíl od jiných městských řemesel knihtiskárny a písmolijny nepodléhaly cechovní reglementaci. Kvalifikovaní knihtiskárenští a písmolijecí pomocníci již před industrializací oboru sice neměli na rozdíl od jiných řemeslných tovaryšů žádnou naději na otevření vlastního podniku, na druhé straně ale disponovali mnoha výsadami, právy a privilegii, které jejich práci a život činily svobodnější. Postulát například zakazoval ponižování nebo fyzické tresty postulovaných příslušníků oboru ze strany výše postavených (principálů nebo faktorů). Postulování také měli možnost u pasu nosit krátký meč jako výraz své samostatnosti. Typografické spolky a svépomocné podpůrné pokladny nebyly na rozdíl od tovaryšských bratrstev, prapředků moderních odborů, nikdy úplně zakázány a často podléhaly univerzitní jurisdikci. Pracující v knihtiskárnách tak v jistém smyslu náleželi k akademickým obcím.

Tyto okolnosti souhrnem zapříčinily, že se mezi typografy rozvinula dobově výjimečná oborová hrdost a určitý typ kolektivní nebojácnosti v případech odporu proti nevyhovujícím pracovním poměrům v knihtiskárnách a písmolijnách. Tradice hrdosti a sociokulturně podmíněné ochoty ke kolektivnímu protestu zůstaly v oboru zachovány i v době vrcholného industriálního kapitalismu na konci 19. století, kdy se již mnoho typografických oborových obyčejů stalo pouhou kolektivní pamětí pravidelně oživovanou na různých oborových festivitech.

K oboru od nepaměti také patřila vysoká míra pracovní mobility učedníků i vyučených typografů, která posilovala provázanost typografických podniků na velkém geografickém prostoru. Neustálý pohyb typografů a neformální komunikační síť osazenstev knihtiskáren a písmolijer měly za následek rozvinutí dobově zcela výjimečné internacionální oborové solidarity napříč městy a státy.

Vzhledem k těmto fenoménům bylo ze sociálně historického hlediska logické, že právě v prostředí typografů vznikaly první aktivity předznamenávající činnost budoucích odborů i odborové organizace jako takové. Ze tří sledovaných případů rozvíjeli moderní odborové aktivity před rokem 1848 nejdříve typografové v Lipsku. Během revolučních let 1848 a 1849 se pak ve všech třech kontextech snažili o přebudování svých podpůrných aktivit do organizací, jejichž hlavním účelem bylo zlepšování poměrů v oboru a vyjednávání s principály. Vzhledem k tomu, že se aktivity typografů v Lipsku, Vídni a Praze nápadně podobaly, je dle mého názoru vysoce pravděpodobné, že jejich postupy byly vzájemně koordinovány. Typografové se v revoluci také – vůbec jako první obor v německé střední Evropě – pokusili o ustanovení celoněmeckého typografického svazu (zahrnujícího rakouské i české země). I to byl výsledek několik staletí budované solidární komunikační sítě napříč typografickými podniky.

Výsledky aktivit typografů z let 1848 a 1849 většinou nepřežily kontrarevoluční období. Teprve v šedesátých letech 19. století se znovu probudily k životu a dosáhly tentokrát již trvalých výsledků. Typografové zakládali jedny z prvních moderních odborových organizací dělníků (stejně jako principálové první spolky chránící zájmy podnikatelů), od šedesátých let zde vznikaly první celostátní svazy zaměstnanců i zaměstnavatelů a lokální kolektivní smlouvy se podařilo postupně rozšiřovat na celostátní úroveň.

Klíčem úspěchu typografických odborů na přelomu 19. a 20. století bylo ojedinělé vzdělání typografů, výjimečná míra odborové organizovanosti a vnitřní oborové solidarity. Typografové se prostřednictvím svých časopisů, formálních i neformálních sítí vzájemně informovali o porušování kolektivních smluv a jiných přečinech zaměstnavatelů. Každý majitel střední a větší knihtiskárny v Lipsku, Vídni i Praze, chtěl-li budovat prosperující podnik, musel nejspíše od šedesátých let 19. století dbát dodržování tarifů i zásad respektu vůči svým zaměstnancům.

Ovšem být typografem nebylo pouze privilegium, ale i závazek. Pod drobnohledem typografických spolků a svazů nebyli pouze zaměstnavatelé, ale i kvalifikovaní dělníci, které sdružovaly. Nepravosti ze strany kolegů jako bití učňů či ponižování a sexuální obtěžování pomocných dělnic byly od šedesátých let 19. století veřejně kritizovány na stránkách oborových tiskovin a v případě učňů se objevovaly i ve spolkových stanovách. Oplzlosti k nakladačkám u

rychlolistů nebo nějaký ten pohlovek nepořádnému učni by se snad ještě prominuly, nekolegiální jednání vůči ostatním kvalifikovaným typografům se však neodpouštělo za žádných okolností. Všem typografům pracujícím v neděli, více hodin, než stanovoval tarif, nebo zkrátka jakkoliv v rozporu s ním hrozila v rámci oboru dlouhodobá nebo i trvalá sociální izolace, která byla pro jednotlivce dlouhodobě neúnosná. Oblíbené a zde mnohokrát citované heslo typografů „jeden za všechny, všichni za jednoho“ nemělo tak pouze kolektivně emancipační rozměr, ale znamenalo i nesmlouvavý disciplinační požadavek na ochotu podřídit se vůli organizace. I díky tomu si typografové – či minimálně sazeči – udrželi své elitní postavení i do 20. století.

2. Odkaz typografů světu práce: od korporací proklamujících harmonické vztahy mezi majiteli a zaměstnanci knihtiskáren k dělnickým asociacím a modernímu sociálnímu dialogu

Dalším specifikem oboru bylo odvěké zobrazování typografie jako společenství principálů a kvalifikovaných dělníků, kteří v naprosté harmonii a sounáležitosti usilují o zvelebování černého umění. Tato představa se zhmotnila v organizačním modelu „korporace“, který sdružoval všechny aktéry oboru v jednom spolku. Korporace vznikaly od pozdního středověku i v cechovních řemeslech a mezi typografy existovaly hluboko do 19. století.

Proti korporativnímu modelu se ve světě městské manuální práce během raného novověku zformoval model „asociací“ sdružujících pouze nesamostatné aktéry oboru, tedy především tovaryše či kvalifikované zaměstnance. V případě cechovně organizovaných řemesel se takové organizace nazývaly tovaryšská bratrstva, jejichž existenci však omezovaly úřední zakazy. Socializační modely korporace a asociace mezi typografy dlouhá století koexistovaly. Při vnější prezentaci se vyzdvihovala sounáležitost všech příslušníků oboru a typografické spolky skutečně sdružovaly kvalifikované zaměstnance a majitele. V případě lokálního odporu proti poměrům v nějaké knihtiskárně či celém knihtiskařském městě jsou ale nejpozději od 17. století doložitelná solidární jednání zahrnující pouze zaměstnance knihtiskáren a písmolijer.

Organizační model asociací se začal v oboru více prosazovat okolo poloviny 19. století. Již před rokem 1848 se lipští typografové pokusili založit vlastní spolek, který by sdružoval jen kvalifikované dělníky, jelikož jim z jejich pohledu společná platforma se zaměstnavateli zabraňovala zlepšování podmínek práce. Zaměstnanecká iniciativa však byla po krátkém čase úředně zastavena.

V revolučních letech 1848 a 1849 se začala myšlenka samostatně stojící odborové asociace poprvé plošně prosazovat mezi knihtiskárenskými dělníky v mnoha městech německé

střední Evropy. Samostatné organizace typografických dělníků většinou ale byly trpěny pouze během dvou revolučních let a poté během první poloviny padesátých let (vyjma podpůrné činnosti, jež pokračovala dále) byly opět zakazovány. Představa „asociace“ prozatím ale nezvítězila nejen pro odpor úřadů a principálů. I mnohým kvalifikovaným dělníkům stále konvenovala korporativní představa harmonických vztahů s principály.

Rovněž obnovení spolkových aktivit typografů před polovinou šedesátých let ve všech třech kontextech původně spočívalo na bázi korporací, což souviselo i s liberálním směřováním typografických spolků. Předělem ovšem byly velké typografické stávky ve druhé polovině šedesátých let. Od té doby typografické spolky postupně začaly sdružovat pouze kvalifikované dělníky a majitelé knihtiskáren začali zase na druhé straně intenzivněji koordinovat své strategie proti rostoucí síle organizací svých zaměstnanců.

Během sedmdesátých a osmdesátých let tak proti sobě již stály bohaté odbory typografických dělníků sdružující (minimálně ve velkých městech) většinu kvalifikovaných zaměstnanců a mocná sdružení chránící zájmy principálů. Jejich vzájemné střety o podobě práce v knihtiskárnách většinou neměly jasného vítěze, končily patovou situací a dosáhly maximálně drobných změn (ať již ve prospěch principálů či dělníků) a vyčerpání obou protivníků. Proto se v typografickém oboru zformovala pro obor typická instituce tak zvaných „tarifních společenství“, jež měla za úkol permanentně moderovat debatu o poměrech práce oboru a předcházet tak konfliktům končícím v krajním případě i stávkou.

I v době rozvinutých dělnických asociací se (především) principálové neustále pokoušeli oživit tradiční oborové obrazy korporativní a harmonické spolupráce všech „Gutenbergových mladých“, aby zamezili či alespoň zpomalili sbližování typografických odborů se socialistickým hnutím.

Po roce 1890 skutečně došlo k personálnímu a zčásti i programovému a ideologickému propojení typografických organizací se strukturami sociální demokracie v říšskoněmeckém, celorakouském i českém případě. Typografické organizace ale nikdy plně nepřijaly marxistický konfliktualistický narativ a model jednání na bázi třídního boje. I po roce 1890 byla středem činnosti typografických odborů především snaha o kolaborativní revize kolektivních smluv a fungování tarifních společenství, tedy smírný sociální dialog. Tradice harmonických vztahů principálů a kvalifikovaných zaměstnanců tak zůstala v oboru zčásti zachována i v době vrcholného industriálního kapitalismu a masového socialistického dělnického hnutí.

3. Oborová identita typografů mezi uměním a industriální prací: od umělců a intelektuálů vyčleněných z ostatního světa manuální práce k dělníkům nadaným duchem a inteligencí

Zkoumání tradiční autoreflexe a kolektivní identity typografů a jejich proměn v moderní době se stalo jednou ze základních linií této práce.

V knihtiskárnách pracovali vysoce kvalifikovaní, vzdělaní a organizovaní aktéři světa manuální práce. Dobří sazeči ve starém režimu byli schopní sázet knihy alespoň ve dvou živých jazycích a v latině, písmolijci zase byli zdatní chemici. Do typografických podniků se do učení často také zapisovali chlapci, kteří nedokončili gymnázium či univerzitní studium.

Exkluzivnost postavení typografů v předmoderním světě manuální práce byla posilována silnou tradicí oborové mytologie. Typografové od nepaměti vnímali svou činnost jako cosi vyššího a dokonce i posvátnějšího než jako pouhou práci. Již z dob raného novověku jsou dochovány básně oslavující knihtisk a jeho vynálezce Gutenberga. Jejimi autory byli významní intelektuálové, ale i kvalifikovaní typografičtí dělníci. Knih tisk se zde prokázal jako velmi vhodný diskurzivní nástroj ke spojení symboliky tradice a pokroku. V těchto básních německé provenience byl knihtisk prezentován jako předpoklad výkonů německé kultury od Luthera až po Goetha, také ale zde byl často vyobrazován jako nejučinnější zbraň v odvěkém duchovním boji proti tyranii, „středověkým“ bludům a obecně proti silám temnoty, pověrám a tmářství. Z toho důvodu tyto básně zaznamenaly konjunkturu v období osvícenství a později byly oblíbené v měšťansko-liberálním milieu, kde se ostatně angažovalo od konce 18. století mnoho majitelů knihtiskáren.

V tomto tradičním literárním žánru, který při oslavách dělnických spolků zazníval ještě na konci 19. století, bylo rovněž zdůrazňováno, že typografové nejsou obyčejní dělníci, nýbrž výjimeční umělci a vzdělanci, kteří stojí blízko ke světu vědy, literatury a umění a při výrobě tiskovin uplatňují jistý stupeň vyšší inteligence, talentu i individuálního uměleckého génia, jenž je měl odlišovat od repetitivní („bezduché“) industriální práce.

Z mého výzkumu vyplývá, že nejpozději od čtyřicátých let 19. století však tato kolektivní identita typografických dělníků byla „ohrožována“ a modifikována dvěma na sobě závislými fenomény, jejichž první fáze právě vrcholila. Prvním byla industrializace oboru, která do „chrámů umění“, jak byly při oborových oslavách knihtiskárny rovněž nazývány, přivedla rytmické klapání strojů a nekvalifikovanou (především ženskou) pracovní sílu. Ve druhém případě šlo o vrcholící organickou fázi dělnického hnutí, která byla charakteristická zintenzivňováním odborových aktivit v různých oborech a také počátky snah o spojení všech manuálně pracujících v jeden veřejně působící a vystupující celek.

I typografické prostředí, jak zde bylo možno pozorovat na příkladu Lipska, vyprodukovalo již před rokem 1848 aktéry, kteří na shromážděních nebo v publicistických textech argumentovali, že práce v knihtiskárnách nemá již nadále nic společného se svou dřívější „uměleckou“ podstatou a typografičtí dělníci mají nyní uznat, že patří k rodině „čtvrtého stavu“ a měli by se tak připojit k hnutí ostatního dělnictva. Tyto hlasy zatím nenašly téměř žádného ohlasu, přesto se v několika letech před revolucí zkonstruovala nová oborová identita více odpovídající moderním poměrům. V jejím rámci bylo akceptováno, že typografové jsou dělníci, po staletí zdůrazňovaná nadhodnota však zůstala: mělo se jednat o „dělníky nadané duchovností“, „myslící dělníky“, „pionýry dělnictva“ či „nejinteligentnější a nejvzdělanější složku dělnického stavu“. Tato autostylizace se v příštích desetiletích prosadila v typografickém hnutí a měla dalekosáhlý význam pro jeho ideologie, strategie i sociální praxi kolektivního jednání.

Ještě během revoluce 1848–1849 organizované snahy typografů byly prodechnuty lpěním na postavení oboru zcela mimo ostatní svět manuální práce. Dělničtí aktivisté z řad typografů volající po alianci svých kolegů s ostatními dělníky byli zcela neúspěšní a typografické snahy o zlepšení poměrů práce v oboru hledaly a nacházely podporovatele svých snah spíše mezi středostavovskými intelektuály. Ovšem typografové, kteří rezignovali na pokusy o socializaci svých kolegů do rodícího se organizovaného dělnického hnutí a rovnou se přidali k různým všedělnickým iniciativám, spolkům a svazům, se zde většinou dostávali do vůdčích pozic.

Od dob typografických stávek mezi léty 1865–1870, které jsem v práci vnímal jako důležitý sociální i kulturní předěl typografického hnutí, se starobylá oborová identita typografů dle mého názoru stávala stále více pouhým oborovým folklórem a dělnická podstata práce v knihtiskárnách a písmolijnách začala být kvalifikovanými pracovníky v oboru akceptována. Pocit „nadhodnoty“, „inteligence“ a „talentu“ typografických dělníků, který byl budován několik staletí mnoha ustálenými textovými asociacemi i symbolickými praktikami, ale nikdy úplně z oboru nevymizel, a to ani v éře masového socialistického dělnického hnutí po roce 1890.

Elitní a elitářské společenství černého umění tak rozbil teprve přechod z „horké sazby“ využívající odlité litery na „studenou sazbu“ v poslední třetině 20. století. Od šedesátých let se začala stále více prosazovat fotosazba, později od osmdesátých let 20. století nastoupila své vítězné tažení digitální sazba na počítačových přístrojích. Z výrobního procesu tištěného slova (nepočítaje ekonomicky nerelevantní pěstování „černého umění“ individuálními nadšenci a uměleckými školami) se tak po téměř 150 letech hrdého vzdoru vůči industrialismu nakonec

postupně vytratil i kvalifikovaný dělník-sazeč, který byl nahrazen grafickým designérem, jenž stojí dnes mezi autorem a nakladatelstvím na jedné straně a tiskárnou na druhé.

4. Měšťanská kultura jako vzor typografické socializace: od zdůrazňování vlastní příslušnosti k milieu aktérů vysoké kultury k udržování přátelských vztahů s měšťanskými intelektuály na rovině individuální i organizační

Původní idea této práce byla komparativní analýza specifické oborové identity typografů a studium předpokladů, překážek a také praxe (ne)spolupráce typografů s ostatním dělnickým hnutím ve druhé polovině 19. století. Teprve při hlubším pronikání do pramenné základny jsem se rozhodl více zapojit do hry i aktéry z nedělnického, především intelektuálního měšťanského prostředí, jelikož bez vztahů s nimi a bez intenzivního vztahování se ke kultuře, kterou produkovali, by byla reflexe typografického milieu jako specifického sociálního typu nedostatečná.

Nezastupitelná funkce typografů při šíření kulturních statků jim dodávala pocit příslušnosti k jejich tvůrcům. Na velkých jubilejních oslavách knihtisku v předmoderní i moderní době vystupovali typografové bok po boku s muži pera, výtvarnými umělci či univerzitními profesory jako vzájemně sobě rovní zástupci vzdělanosti. Typografové, především sazeči, odnepaměti také navazovali pracovní vztahy, které se nezřídka rozvinuly do osobních přátelství, se vzdělanci, jejichž rukopisy utvářeli do statí a knih. Z těchto individuálních vztahů se zrodila i sociálně a kulturně podmíněná koalice, jež se plně projevila v typografických aktivitách roku 1848 a 1849, kdy mnozí spisovatelé v Lipsku a Vídni pomáhali typografům s formulací jejich programu a svou přítomností dodávali lesku jejich spolkům.

V prostředí typografů také byly více než u jiných dělníků zdůrazňovány měšťanské hodnoty, které je měly rovněž odlišovat od ostatních dělníků, jež měl ovládnout „hrubý materialismus“. I z toho důvodu se v šedesátých letech obnovené typografické spolky staly nadlouho spolehlivými baštami liberální koncepce dělnického hnutí vyznávající nerovné spojení dělnictva s rádci a vůdci ze středostavovského milieu, kteří na půdě typografických spolků přednášeli, vedli vzdělávací kurzy, stávali se čestnými členy a předsedy jejich spolků a typografům předávali hodnotová poselství. Hesly liberálního dělnictva se měla stát svépomoc, soutěž, sebevzdělávání, píle a spořivost, tedy hlavní měšťanské ctnosti 19. století. To, co tak v jiných dělnických oborech mohlo být spatřováno jako akt měšťanského paternalismu a třídní dominance, se v případě typografických spolků stalo projevem vlastní kulturní úrovně a

dokladem blízkosti ke vzdělanosti, umění a vědě. Sounáležitost se světem měšťanské kultury také dlouho bránila utváření potenciálních koalic s ostatním dělnictvem.

Nejpozději za revoluce 1848–1849 se v aktivistických textech či peticích typografů objevuje motiv maskulinně podmíněné racionality, která měla odlišovat vzájemné (jakkoliv vyhocené) vztahy typografických dělníků s principály od chaosu světa industriální nekvalifikované práce, kde spolu pracují muži a ženy. Rodiny typografických dělníků si také jako jedny z mála dělnických rodin mohly dovolit naplnit měšťanský ideál, v jehož rámci měl být jediným ekonomicky aktivním členem rodiny muž. Pro pomocné dělnictvo v knihtiskárnách to samozřejmě neplatilo, to ale také nikdy nebylo součástí společenství černého umění. Ulpívání typografů na tom, že kvalifikovaná práce v knihtiskárnách má být vyhrazena pouze mužům, se nejvíce projevilo při rozhodném odporu proti vyučování žen sazečství v šedesátých letech 19. století, kterým se principálové snažili zlomit postup vzpurných typografických odborů. Typografické bránění vstupu žen do oboru bylo v říšskoněmeckém i rakouském kontextu úspěšné a kvalifikované sazečky byly po celé 19. i 20. století statisticky nepodstatnou až exotickou skutečností, která se stala oblíbeným terčem vtípů kousavého typografického humoru. Vyloučení žen z oboru a vyhrazení jejich místa pouze pro nekvalifikované pozice rovněž posilovalo typografické vědomí, že – ač jako příslušníci sociální skupiny manuálně a kolektivně pracujících – mají mnoho společného se svými lépe situovanými vzory ze středostavovského milieu.

Sociální a kulturní blízkost typografů ke vzdělanému a liberálnímu měšťanstvu také zapříčinila, že se typografové intenzivně vztahovali k symbolům a narativům, které měšťanská kultura produkovala. Z hlediska moderních kolektivních identit byly nejvýznamnější obrazy týkající se národní pospolitosti, které se během první třetiny až poloviny 19. století rozvinuly v měšťanském prostředí a následně se ještě v rámci tohoto století rozšířily napříč společností.

Již staré knihtiskařské oslavné básně v německé střední Evropě raného novověku zdůrazňovaly, že technika knihtisku byla německým vynálezem a její původce Gutenberg byl Němec. Vědomě se tak podílely na formování představy německé kultury jako nového univerzálního vzoru, jakým byla doposud řecká a latinská starověká kultura. V době čtyřicátých let 19. století se tyto staré oborové obrazy setkaly s činností německých národních liberálů, a proto již v revoluci 1848–1849 texty typografů ve Vídni i v Lipsku byly prodchnuty zdůrazňováním vlastní příslušnosti k německu (v Praze nikoliv, přestože i zde německá kultura mezi typografy dominovala, místní typografická komunita nebyla publicisticky aktivní). Pokračování této tradice bylo velmi intenzivní ještě v šedesátých letech 19. století.

Vztahování se ke knihtiskařské mytologii v poslední třetině 19. století stále více nabývalo nacionalistické rysy imperiálních představ o německé (nejen) kulturní dominanci. Z toho důvodu ji typografické dělnictvo v Lipsku a Vídni postupně opouštělo ve chvíli, kdy se začalo sbližovat se sociálně demokratickým hnutím, jež (alespoň nominálně) vyznávalo rovnost národů a mezinárodní dělnickou solidaritu. Ovšem rovněž z toho důvodu se stará knihtiskařská mytologie stávala stále důležitější kulturní vrstvou například pro německé typografy v českém pohraničí bojující s hegemonním postavením pročesky smýšlejících kolegů ve vedení českého typografického odborového svazu Typografická beseda. Od počátku šedesátých let se mezi českými typografy velmi rychle prosadilo české národní vědomí. Logickým důsledkem tak bylo zkonstruování české národní knihtiskařské mytologie odkazující na starou tradici českého knihtiskařství a české vzdělanosti, kterou – stejně jako tu německou o desetiletí a staletí dříve – konstruovali a prosazovali v symbióze typografové s intelektuály.

5. Třídní vědomí typografů: od odmítání vlastního dělnictví ke strategickým koalicím s organizovanými aktivitami spojeného dělnictva

V případě uvažování o vědomí příslušnosti typografů k dělnické třídě se mi zdálo důležité v této práci propojit strategie a sociální praxi jednání významných dělnických aktérů oboru a odborových typografických organizací v moderní době se starou knihtiskařskou mytologií, která zdůrazňovala zvláštní postavení kvalifikovaných typografů.

Jedním z účelů textu bylo poukázat na komplikovanost procesu vytváření dělnické třídy, v jehož rámci docházelo k mnoha pnutí a vnitřním konfliktům. Marx-leninská historiografie dogmaticky lpící na teleologii dějinného pokroku a aktérství „vyvoleného trpícího“ zpravidla odsuzovala dělnické protagonisty těchto odstředivých tendencí jako nedostatečně uvědomělé či dokonce reakční. Pro současné sociální a kulturní historiky a historičky by však jejich výzkum měl představovat výzvu, pokud chtějí brát vážně zkušenost dějinných aktérů i současné metodologické přístupy. Křehkost, nesamozřejmost a nepřirozenost vztahu typografického milieu a ostatního dělnictva je něco, co by mohlo být nadále inspirativní pro výzkum dělnického hnutí v moderní době.

Třída industriálního urbánního dělnictva jako kolektivní identita se ve sledovaném geografickém prostoru začala formovat v předvečer roku 1848. Byla utvářena aktéry, kteří byli bezprecedentně rychle – v horizontu jedné až dvou generací – vytrhávání z tradičních struktur agrárního prostředí nebo městského řemesla. Trvalo několik desetiletí, než označení „dělník“ přestalo být synonymem pro sociálně podmíněný individuální úpadek a stalo se emancipační autostylizací s pozitivními konotacemi obsahující hrdost na kolektivní fyzickou práci či

sebevědomí masy, která si uvědomuje svou sílu v potenciální změně strukturálně zakořeněné nespravedlnosti.

Typografická oborová identita a stavovská hrdost byla utvářena po několik staletí. Pro typografy tak nebylo přirozené v kontextu vlastní kulturní i sociální tradice připustit, že sdílí společný osud s méně kvalifikovanými či nekvalifikovanými továrními dělníky, kteří přicházeli do koncentrovaných závodů z venkova, nebo jejichž otcové a dědové ještě pracovali jako mistři punčocháři, pláteníci nebo kováři.

Od typografů jakožto sociálního typu (pomiňme nyní individuální výjimky) nešlo tak v žádném případě očekávat, že by se přidali k počínajícím organizovaným aktivitám spojeného dělnictva v roce 1848, i když se v některých typografických textech již tehdy objevovaly radikální obrazy jako systémová kritika nevyrovnanosti mezi prací a kapitálem. Přesto se ale během revolučních let rozšířila typografická autostylizace „pionýrů dělnictva“, v jejímž rámci měli typografové díky své dlouhé tradici organizací s odborovou i sociálně podpůrnou činností ukázat směr, jakým se dělnictvo i v jiných oborech má vydat. Šlo tedy o elitářský distanc od ostatního „nekulturního“ dělnictva doprovázený přesvědčením o vlastním předurčení k vůdcovské roli.

V éře hospodářské konjunktury let 1867–1873, která rovněž přála dělnickým aktivitám v oblasti odborové i politické, se dá hovořit o vrcholu aktivity typografů v čele spojeného dělnictva. Avšak s postupy průmyslu i socialistického dělnického hnutí byli kvalifikovaní dělníci z elitních malých oborů postupně vystřídáni ve vedoucích pozicích aktéry z textilního průmyslu, strojírenství a těžby.

V období po roce 1890 byly typografické spolky příklonem k sociálně demokratickému hnutí socializovány do dělnické kultury. Při jistém stupni simplifikace je možno z pramenů v českém i německém jazyce vysledovat určitou trajektorii: z „umělců“ se pod hrozbou mechanizace, proletarizace a kvalitativní degradace stali „dělníci“ a z „kolegů“ vlivem dělnického hnutí „soudruzi“. Třídní vědomí typografů bylo vždy ale velmi flexibilní a ponechalo si i nadále prostor pro udržování vlastní výjimečnosti.

6. Typografové a socialismus: od segregující a apolitické odborové činnosti k obezřetnému příklonu k umírněnému křídlu socialistického spektra

Pracovníci z knihtiskáren a písmolijer se mohli pyšnit starou a úspěšnou tradicí spolků i kolektivního vyjednávání se svými zaměstnavateli. Již z doby 17. a 18. století je známo mnoho příkladů, kdy typografičtí dělníci prosadili svou vůli prostřednictvím kolektivní akce. Cílem těchto aktivit rozhodně ale nebylo vybudování nového rovnostářského světa. Jejich aktéry byli

spíše „skilled craftsmen“, elitně kvalifikovaní dělníci, jimž šlo o zachování maskulinní exkluzivity a výjimečného postavení svého vlastního povolání. Tato ideologická pozice typografických odborů pokračovala hluboko do 19. století a její změna byla velmi pomalá a více než komplikovaná.

Lipsko a Vídeň se během revolučních let 1848–1849 a především od šedesátých let staly centry formování socialistického dělnického hnutí. Typografové se k němu vztahovali nejdříve pouze ve chvílích konfliktů s principály. Socialismus byl v oboru od druhé poloviny šedesátých let (a s jasnou linií od druhé poloviny osmdesátých let) stále více akceptován jako strategická a ideologická podpora zlepšování podmínek práce, ale jeho kulturní akcenty byly typografy většinou ignorovány. Typografické odborové organizace se také v případě zvýšené perzekuce socialistů před rokem 1890 uměly vždy velmi obratně stáhnout ze scény všedělnické politiky do hranic odborových a sociálně podpůrných aktivit uvnitř vlastního oboru. Bylo jasné, že typografové vzhledem ke své sociokulturní pozici nebudou nikdy stoupenci revoluce a utopie, ale pouze realistické sociální politiky. Z toho důvodu také tvořili socialisté z řad typografů po roce 1890 spíše pravé či umírněné křídlo sociální demokracie.

V devadesátých letech 19. století již typografické odbory přijaly marxistickou konfliktualistickou rétoriku, zároveň se ale i nadále odmítaly vyrovnávat s fenomény, které se děly mimo jejich obor, pokud se nejednalo o politické programové body společné všemu dělnictvu jako všeobecné a rovné hlasovací právo. Pojem socialismu tak zůstal v prostředí typografů omezen pouze na nejasnou představu o všedělnické vzájemnosti. V návaznosti na to typografové respektovali sociálně demokratické strany především jako politickou sílu, která se stará o zájmy dělníka bez dalších postranních úmyslů. Ovšem i na tomto bodě docházelo v oboru k ideologickým střetům.

Kvalifikovaní zaměstnanci knihtiskáren se – i přes ideologii solidarity všeho dělnictva a rovnosti pohlaví – také úplně nevzdali své nadřazenosti vůči nekvalifikovaným zaměstnancům a zaměstnankyním podniků. Nekvalifikovaným kolegům a kolegyním nikdy nebylo umožněno vstoupit do typografických odborů. Dělnická solidarita se zde omezila pouze na podporu nekvalifikovaného dělnictva, aby pro své potřeby zakládalo vlastní odborové organizace a uzavíralo kolektivní smlouvy jako to dělali po desetiletí jejich lépe postavení kolegové a nadřízení. Socialisticky organizovaní typografové také nadále svorně zastávali stanovisko, že by ženám nemělo být za žádných okolností umožněno vyučit se sazečkami. Všedělnické socialistické kulturní a vzdělávací aktivity byly rovněž v oboru víceméně ignorovány, jelikož sami disponovali slavnou a stále živou tradicí ochotnického divadla, mužských pěveckých sborů a kurzů dalšího vzdělávání. Popsanou ideologii typografů lze také

označit jako „odborový socialismus“ („labor socialism“) definovaný jako „empirické hnutí s praktickou, nedoktrinářskou a dokonce antiintelektuální teorií.“¹

Typografové byli jakožto průkopníci uzavírání kolektivních smluv v období marxistického obratu dělnického hnutí rovněž často kritizováni jinými dělníky i radikálními soudruhy uvnitř svých řad, že se vyjednáváním s principály o podobě celostátní kolektivní smlouvy pro svůj obor odklánějí od linie třídního boje, a naopak budují s „vykořisťovateli“ sociální smír a vztah založený na vzájemném respektu a úctě, což byl ostatně poměr tradičně typický pro jejich obor. Avšak díky příznivým revizím tarifů, kterých typografové dosahovali i bez riskantních a vyčerpávajících stávek, odborová větev socialistického hnutí nakonec uznala potřebnost kolektivních smluv a typografické odborové zkušenosti si od ostatních soudruhů vysloužily uznání.

---

¹ Cituji dle Joan WALLACH SCOTT, *The Glassworkers of Carmaux. French Craftsmen and Political Action in a Nineteenth-Century City*, Harvard – Cambridge – London 1980 (1. vydání 1974), s. 109. Scott však sama citovala následující disertaci: Bernard H. MOSS, *Origins of the French Labor Movement: The Socialism of Skilled Workers*, disertační práce Columbia University, Columbia 1972, s. 12.

7. Seznam literatury a pramenů

Předběžné verze některých částí předložené disertace byly publikovány v následujících studiích:

Jakub RAŠKA, Dělnické hnutí: Symbol obav i nadějí, in: Milan Hlavačka – Jakub Raška (eds.), *Symboly doby: Historické eseje*, Praha 2019, s. 265–274

Jakub RAŠKA, Idea družstevnictví v počátcích organizovaného dělnického hnutí v rakousko-německo-české perspektivě, in: Pavel Černý (ed.), *Kulatý stůl „spotřební družstvo Včela – jeho vznik, historie a zánik*, s. 21–34, Praha 2020

Jakub RAŠKA, Veřejný život, počátky dělnického hnutí a Gutenbergovi mladí ve třech stávkách: Lipsko 1865, Praha 1869, Vídeň 1870, *Moderní dějiny: časopis pro dějiny 19. a 20. století* 28, 2/2020, s. 41–84

Jakub RAŠKA, Vzdělanci mezi dělníky. Reflexe sociální otázky v letech 1845–1849 na příkladu vývoje myšlenkového světa a politického osudu dvou knihtiskařů (Stephan Born a Karl Scherzer), *Historia Aperta* 47, 2022, s. 31–61

Jakub RAŠKA, Mezi uměním a třídním bojem. Kolektivní identita typografických dělníků v kontextu sociokulturních změn 19. století, in: *Výpravy k já. Projevy individualismu v české kultuře 19. století*, Praha 2022, s. 62–85

Jakub RAŠKA, Aristokracie práce a výzva socialismu. Typografové v Praze v kontextu proměn předlitavské dělnické kultury v letech 1890–1914, *Český časopis historický* 120, 2/2022, s. 371–407

7.1 Archivní prameny a instituce

Stadtarchiv Leipzig (Lipsko, Německá spolková republika)

- fond Innung Buchdrucker

- fond Akten der Buchdrucker 1845–1859

- fond Acten des Polizei-Amtes der Stadt Leipzig: Geheime Versammlungen 1883–1898

Stadtgeschichtliches Museum Leipzig (Lipsko, Německá spolková republika)

- mnoho tištěných pramenů uvedených v bodu 7.3

Deutsche Nationalbibliothek (Lipsko, Německá spolková republika)

- mnoho tištěných pramenů uvedených v bodu 7.3

Verein für Geschichte der ArbeiterInnen Bewegung (Víděň, Rakouská republika)

- mnoho tištěných pramenů uvedených v bodu 7.3

Österreichische Nationalbibliothek (Víděň, Rakouská republika)

- mnoho tištěných pramenů uvedených v bodu 7.3

Národní Archiv (Praha, Česká republika)

- fond Národní výbor 1848

- fond Sbírka tisků 1848

- fond Vyšetřovací komise roku 1848

Památník národního písemnictví (Praha, Česká republika)

- Literární pozůstalost Daniel Sluníčko (1830–1914)

Archiv hlavního města Prahy (Praha, Česká republika),

- Protokoly sborů městské správy, Protokoly schůzí rady městské 18. 4 – 30. 12. 1848

Všeodborový archiv ČMKOS (Praha, Česká republika)

- Inventář Polygrafické spolky a organizace

Verein für Geschichte der ArbeiterInnenbewegung (Víděň, Rakouská republika)

7.2 Dobová periodika¹

Akademie: socialistická revue, Praha 1897–1914

Arbeiter-Zeitung. Organ des ersten allgemeinen Wiener Arbeiter-Vereines, Wien 1848

Der Correspondent. Wochenschrift für Deutschlands Buchdrucker und Schriftgießer, Leipzig 1863–1890

Die Constitution. Tagblatt für constitutionelles Volksleben und Belehrung, Wien 1848

Dělnické listy. Orgán dělnictva československého, Praha 1873–1874

Dělník. Časopis věnovaný zájmům dělníků československých, Praha 1867–1870

Hlásník. Poučení tiskařů, řemeslníků a jiných občanů, Praha 1848

Der Humorist, Wien 1848

---

¹ Uvedené rozmezí let označují pouze ročníky, které jsem prostudoval. V některých případech se však shodují s dobou vcházení titulů.

Journal für Buchdruckerkunst, Schriftgießerei und die verwandten Fächer, Braunschweig 1845–1849

Leipziger Arbeiter-Zeitung, Leipzig 1848

Národní listy, Praha 1869, 1890

Národní noviny, Praha 1848–1850

Naše snahy: Orgán národně-sociální strany československé na českém západě, Plzeň 1901

Neue Freie Presse, 1882

Nový věk svobody: časopis sociálně demokratický, Praha 1888–1889

Občanské noviny, Praha 1848

Oesterreichische Typographia: Zeitschrift für Buchdrucker, Schriftgießer, Xylographen und Lithographen, Wien 1865–1866

Oesterreichische Typographia. Journal für Arbeiter von Arbeitern, Wien 1848

Oesterreichisches Buchdrucker-Organ, Wien 1848

Pražské konstituční noviny, Praha 1848

Pražské noviny, Praha 1848

Pražský večerní list, Praha 1848

Typographia: Wöchentliches Organ für Buchdrucker, Schriftgiesser, Litographen, Xylographen, Stahl- und Kumpferstecher, Stempelschneider, Pressenbauer, Papier- und Farben- Fabrikanten und andere verwandte Kunst- und Geschaeftszweige sowie für Unternehmer, Mittweida 1846–1848

Včela, Praha 1848

Veleslavín: časopis pro umění kněhtlačitelské, Praha 1863–1866

Veleslavín: časopis věnovaný zájmům typografickým a příbuzných oborů,² Praha 1872–1914

Die Verbrüderung. Correspondenzblatt aller deutschen Arbeiter, Leipzig 1848–1850

Věstník ku hájení zájmů pomocného dělnictva knihtiskáren, kamenotiskáren a pismolijen v Čechách, Praha 1899–1914

Vorwärts! Zeitschrift für Buchdrucker- und verwandte Interessen, Wien 1867–1900

Wiener Abendzeitung, Wien 1848

Zeitung für die Wiener Nationalgarde, Wien 1848

---

² Podtitul časopisu se ve vymezeném období nadále nepatrně měnil.

7.3 Tištěné prameny a sekundární literatura vydaná do r. 1918

Anenský dvůr slovem i obrazem. Monografie domu A. Haase v Praze se 48 vyobrazeními. Vydáno u příležitosti 60letého panovnického jubilea J. Vel. císaře Františka Josefa I., Praha 1908

Alois AUER VON WELSBACH, *Geschichte der k. k. Hof- und Staatsdruckerei in Wien von Einem Typographen dieser Anstalt*, Wien 1851

Beschlüsse der ersten National-Buchdrucker-Versammlung zu Mainz am 11., 12., 13. und 14. Juni 1848, Frankfurt am Main 1848

Beschreibung aller bei der vierten Säcularfeier der Erfindung der Buchdruckerkunst am 24. 25. und 26. Juni 1840 in Leipzig stattgefundene Feierlichkeiten. Ein Denkmal für die Mit- und Nachwelt, Leipzig 1840

Český almanach typografický, roč. XXVII., Praha 1914

Jan BAVORSKÝ – Václav PETR, *Přehled činnosti dělnictva českého*, in: *Práce. Kalendář dělnický na obyčejný rok 1871*, Praha 1870, s. 117–142

Jan BAVORSKÝ, *O konsumních spolcích. Přednáška, již měl Besedě Typografické dne 26. 5. člen těže Besedy Jan B. Bavorský*, Praha 1867

Karl BIEDERMANN, *Vorlesungen über Socialismus und sociale Fragen*, Leipzig 1847

[Stephan BORN], *Der Verein zur Hebung der arbeitenden Klassen und die Volksstimme über ihn*, Leipzig 1845

STEPHAN [BORN], *Der heizen'sche Staat: eine Kritik*, Bern 1847

M. Wilhelm Jeremias Jacob CLESSEN, *Drittes Jubel-Fest der Buchdrucker-Kunst oder Christliches Denck- und Danckmahl dem allerhöchsten Gott zu Ehren, wegen der vor dreyhundert Jahren erfundenen und bisher erhaltenen edlen Buchdrucker-Kunst etc.*, Gotha 1740

Karel DĚDIC, *Třídni boj*, Praha 1897

Karl DITTMARSCH (Redacteur der *Oesterreichischen Buchdrucker-Zeitung*), *Offenes Sendschreiben an die löbliche Gehilfenschaft der Buchdrucker und Schriftgiesser Wiens*, Wien 11. Juli 1884

Das Dritte Jubilaeum einer Löblichen Buchdrucker-Kunst. Wollte bey denen ANNO M. DCC. XL. den 30. Novembris In der Königlichen Haupt-Stadt Prag Angestellten Festivitäten [...], Prag – Königs-Hof 1740

Karl ENGELBRECHT, *50 Jahre Geschichte. Verein Leipziger Buchdrucker- und Schriftgießer-gehilfen 1862–1912*, Leipzig 1912

Friedrich ENGELS, *Die Lage der arbeitenden Klasse in England*, Leipzig 1845

- Jan Evangelista VONDRUŠKA, *Stručný přehled činnosti ústředního spolku Typografická beseda v Praze od roku 1862 až do roku 1887*, Praha 1887
- Carl FAULMANN, *Illustrierte Geschichte der Buchdruckerkunst mit besonderer Berücksichtigung ihrer technischen Entwicklung bis zur Gegenwart*, Wien – Pest – Leipzig 1882
- Fortbildungsverein für Buchdrucker in Wien (ed.), *Erster Jahresbericht des Fortbildungsvereines für Buchdrucker in Wien*, Wien 1865
- Fortbildungsverein für Buchdrucker in Wien (ed.), *Zweiter Jahresbericht des Fortbildungsvereines für Buchdrucker in Wien*, Wien 1866
- Peter GRAßMANN, Emil Döblin und seine Bedeutung für die Arbeiterbewegung, *Sozialistische Monatshefte* 24, 4/1918, s. 197–201
- Oscar von HASE, *Die Entwicklung des Buchgewerbes in Leipzig (Vortrag gehalten in der 28. Hauptversammlung des Vereins Deutscher Ingenieure zu Leipzig)*, Leipzig 1887
- Wilhelm HEBENSTREIT, *Wissenschaftlich-literarische Encyklopädie der Aesthetik. Ein etymologisch-kritisches Wörterbuch des ästhetischen Kunstsprache*, Wien 1843
- Jan HEIDLER, *Antonín Springer a česká politika v letech 1848–1850*, Praha 1914
- Joseph Hermann HILLISCH, *Gedichte eines deutschen Handwerksburschen*, Wien 1851
- Joseph Hermann HILLISCH, *Gedichte: Gelegenheitsgedichte*, Linz 1855
- Karl HÖGER, *Aus eigener Kraft! Die Geschichte eines österreichischen Arbeitervereines seit fünfzig Jahren. Herausgegeben vom Niederösterreichischen Buchdrucker- und Schriftgiesser-Vereine*, Wien 1892
- Linus IRMISCH, *Wörterbuch der Buchdrucker und Schriftgiesser*, Braunschweig 1901
- František J. ČERMÁK, Bedřich Engels předbojovník proletářstva, *Lidová knihovna*, roč. 2, seš. 8., Praha 1898
- František J. ČERMÁK, Mučenník kostnický Mistr Jan Hus, *Lidová knihovna*, roč. 2, seš. 7, Praha 1898
- K. J. KREUTZBERG, *Beiträge zur Würdigung der Industrie und Industriellen Oesterreichs. I. Heft: Die Etablissements von Gottlieb Haase Söhne in Prag*, Prag 1854
- Gustav JAECKH, Die Leipziger Arbeiterbewegung von 1868–1878, in: *Die Gründung der Deutschen Sozialdemokratie. Ein Festschrift der Leipziger Arbeiter zum 23. Mai 1903*, Leipzig 1903, s. 42–64
- Jan JELÍNEK (ed.), *Pamětní list I. dělnické výstavy pořádané od 15. 8. do 8. 9. 1902 v Praze*, Praha 1902

- Jan JELÍNEK (edd.), *Průkopníci socialismu 19. století. Stručné životopisy nejpřednějších osob v sociálním hnutí zasloužilých a v 19. věku zesnulých*, Praha 1901
- Emil KADE, *Die vierte Säcularfeier der Buchdruckerkunst zu Leipzig am 24. 25. 26. Juni 1840. Eine Denkschrift im Auftrage des Comité zur Feier der Erfindung der Buchdruckerkunst verfaßt von Dr. Emil Kade*, Leipzig 1841
- Karl KAUTSKY, *Das Erfurter Programm in seinem grundsätzlichen Theil erläutert*, Stuttgart 1912
- Willi KRAHL, *Der Verband der Deutschen Buchdrucker. Fünfzig Jahre deutsche gewerkschaftliche Arbeit mit einer Vorgeschichte*, Band I, Berlin 1916
- Emil KRALIK, *Nutzen und Bedeutung der Gewerkschaften* (Wiener Politische Volksbibliothek), Wien 1891
- Karel KRUNERT, O organizaci vůbec a odborové zvláště, *Lidová knihovna. Sbirka k poučení i zábavě*, roč. 1, Praha 1897
- Verein Leipziger Buchdruckergehilfen (ed.), *Ein Vierteljahrhundert Vereinsgeschichte der Leipziger Buchdruckergehilfen 1862–1887. Festschrift zu Feier des 25jährigen Bestehens des Vereins Leipziger Buchdruckergehilfen*, Leipzig 1887
- Richard MARTINČÍK, Knihtiskárny na počátku XIX. století, in: Karel Krunert (ed.), *Český almanach typografický*, roč. XXVII., Praha 1914
- Anton MAYER, *Wiens Buchdrucker-Geschichte 1482–1882*, Wien 1882
- Austria oder Oesterreichischer Universal-Kalender für das Schaltjahr 1848*, Wien 1848
- David PAVLOREK, Self-Presentation of Prague's Working Class Based on the Example of May Day Demonstrations 1890–1914, *Prager wirtschafts- und sozialhistorische Mitteilungen = Prague Economic and Social History Papers* 17, 2013/1
- Jiří POKORNÝ, Dělnická akademie před první světovou válkou, *Český časopis historický* 91, 1993/1, s. 55–72
- Antonín REIS, *Za strojem sázecím! Prosté črty cestovní*, Praha 1895
- Carl SCHERZER, *Ueber das Armthum*, Wien 1848
- Hermann SCHULZE-DELITZSCH, *Capitel zu einem deutschen Arbeiterkatechismus. Sechs Vorträge vor dem Berliner Arbeiterverein*, Leipzig 1863
- Johann SLOKAR, *Geschichte der österreichischen Industrie und ihrer Förderung unter Kaiser Franz I. Mit besonderer Berücksichtigung der Großindustrie und unter Benützung archivalischer Quellen verfaßt*, Wien 1914
- Daniel SLUNÍČKO, *Paměti zpěváckého spolku pražských typografů od jeho založení až po rok 1897*, Praha 1899

Augustin SMETANA, *Die Bedeutung des gegenwärtigen Zeitalters*, Prag 1848

Statuten des Buchdrucker-Vereins in Leipzig (April, 1849), (uloženo: Stadtgeschichtliches Museum Leipzig, sig. M 288)

Statuten zur Begründung der Vereins-Buchdruckerei in Leipzig, Leipzig 1848, (uloženo: Stadtgeschichtliches Museum Leipzig, sig. M 288/1)

Karl STIFT – Anton WIEFER, *Karl Höger: Denkschrift zum 28. September 1913*, Wien 1913

Lorenz von STEIN, *Der Socialismus und Communismus des heutigen Frankreichs. Ein Beitrag zur Zeitgeschichte*, Leipzig 1842

Jindřich ŠERCL, Heslo „Akcidence“, in: *Ottův slovník naučný*, svazek I., Praha 1888, s. 615

Verband etc. (ed.), *Verband der Vereine der Buchdrucker und Schriftgiesser und verw. Berufe Österreichs. 20 Jahre Verband 1894-1914*, Wien 1915

Jan Evangelista VONDRUŠKA, *Stručný přehled činnosti ústředního spolku Typografická beseda v Praze od roku 1862 až do roku 1887*, Praha 1887

Richard ZAHÁLKA (ed.), *Protokol sjezdu hainfeldského odbývaného dne 30. a 31. prosince 1888 a 1. ledna 1889*, Olomouc 1890

Zpráva zastupitelstva českoslov. sociálně-demokratické strany v Rakousku ku IV. řádnému sjezdu v Čes. Budějovicích (od 1. ledna 1898 do 30. června 1900), Vídeň 1900

7.4 Pramenné edice

Stephan BORN, *Erinnerungen eines Achtundvierzigers*, dle 3. vydání z roku 1898 vydal a úvodem opatřil Hans J. SCHÜTZ, Berlin – Bonn 1978

Bedřich ENGELS, *Postavení dělnické třídy v Anglii*, Praha 1950

Carl JANTKE – Dietrich HILGER (Hrsg.), *Die Eigentumlosen. Der deutsche Pauperismus und die Emanzipationskrise in Darstellungen und Deutungen der zeitgenössischen Literatur*, Freiburg – München 1965

Immanuel KANT, Odpověď na otázku: Co je to osvícenství?, *Filosofický časopis* 3/1993, s. 381–389

Karel KOSÍK, *Čeští radikální demokraté (výbor politických statí)*, Praha 1953

Margarete KOWALL – Carl F. PFAFFINGER (ed.), *Das Protokoll Des Einigungsparteitages in Hainfeld 1888/89 der Sozialdemokratischen Arbeiterpartei in Österreich (SDAP) abgehalten am 30. und 31. Dezember 1888 und 1. Jänner 1889*, Hainfeld 2014

V. I. LENIN, *Co dělat? Palčivé otázky našeho hnutí*, Praha 1949

Walentyna NAJDUS, The Relation of the Polish Social Democrats in Galicia to the Habsburg Empire and the Austrian Social Democratic Workers Party, in: Keith Hitchins (ed.), *Studies in East European Social History*, Vol. I, Leiden 1977, s. 66–93

Karel NOVOTNÝ (ed.), *Dokumenty k dělnickému hnutí v českých zemích r. 1848–1849*, Praha 1978

Karl OBERMANN, (ed.), *Flugblätter der Revolution. Eine Flugblattsammlung zur Geschichte der Revolution von 1848/49 in Deutschland*, Berlin 1970

Petr PROKŠ (ed.), *Politické programy Československé a Československé sociálně demokratické strany dělnické 1878–1948*, Praha 1999

Die Verbrüderung Correspondenzblatt aller deutscher Arbeiter. Unveränderter Nachdruck mit einer Einleitung von Rolf WEBER, Zentralquaritat der Deutschen Demokratischen Republik, Leipzig 1975

7.5 Sekundární literatura

Paul A. PICKERING, Class without Words: Symbolic Communication in the Chartist Movement, *Past and Present* 112, 1/1986, s. 144–162

Wolfgang ABENDROTH, *Einführung in die Geschichte der Arbeiterbewegung. Von den Anfängen bis 1933*, Heilbronn 1988

Benedict ANDERSON, *Představy společenství. Úvahy o původu a šíření nacionalismu*, Praha 2008

Marie BAHENSKÁ – Libuše HECZKOVÁ – Dana MUSILOVÁ, *Nezbytná, osvobozující, pomlouvaná. O ženské práci*, České Budějovice 2017

Norbert BACHLEITNER, *Die literarische Zensur in Österreich von 1751 bis 1848*, Wien – Köln – Weimar 2017

Rob BANHAM, The Industrialization of the Book, in: Simon Eliot – Jonathan Rose (eds.), *A Companion to the History of the Book*. 2nd Edition, Vol. II, s. 453–470

Frédéric BARBIER, Was ist eine Hauptstadt? Die Entstehung Leipzigs als Hauptstadt des deutschen Buchhandels (15. – Anfang 20. Jahrhundert), in: F. Barbier – I. Monok (eds.), *Contribution à l'histoire intellectuelle de l'Europe: Réseaux du libre, réseaux des lecteurs*. Budapest 2008, s. 165–190

Hermann BARGE, *Geschichte der Buchdruckerkunst von ihren Anfängen bis zur Gegenwart*, Leipzig 1940

Jan BARTÁK – Vladimír KRAUS, *Typografové 1468–1939*, Praha 1996

- Rudi BATZELL – Sven BECKERT – Andrew GORDON – Gabriel WINANT, E. P. Thompson, Politics and History: Writing Social History Fifty Years after ‘The Making of the English Working Class’, *Journal of Social History (Special Issue: E. P. Thompson after Fifty Years)*, 2015, s. 1–6
- Ilona BAŽANTOVÁ, Ekonomické názory Karla Havlíčka Borovského, in: *Karel Havlíček Borovský: liberální politik a ekonom. Sborník textů, Centrum pro ekonomiku a politiku*, č. 14, Praha 2002, s. 33–52
- Ilona BAŽANTOVÁ, *Družstevní a svépomocné koncepce v českém ekonomickém myšlení: vývoj názorů a pokusů o praktickou realizaci do roku 1948*, Praha 2002
- Gerhard BEIER, *Schwarze Kunst und Klassenkampf. Geschichte der Industriegewerkschaft Druck und Papier und ihrer Vorläufer seit dem Beginn der modernen Arbeiterbewegung. Band I. Vom Geheimbund zum königlich-preußischen Gewerkverein*, Frankfurt am Main 1966
- Pavel BĚLINA – Jiří KAŠE – Jan P. KUČERA, *Velké dějiny Zemí Koruny české, Svazek X. 1740–1792*, Praha – Litomyšl 2011
- Richard BLÁHA, *Přehled polygrafie*, Praha 1959
- Ernst-Wolfgang BÖCKENFÖRDE, Lorenz von Stein als Theoretiker der Bewegung von Staat und Gesellschaft zum Sozialstaat, in: E.-W. Böckenförde (Hrsg.), *Recht, Staat, Freiheit. Studien zur Rechtsphilosophie, Staatstheorie und Verfassungsgeschichte*, Frankfurt am Main 1991, s. 170–208
- Ernst BRÜCKMÜLLER, *Sozialgeschichte Österreichs*, Wien 1985
- Felix BUTSCHEK, *Industrialisierung. Ursachen, Verlauf, Konsequenzen*, Wien – Köln – Weimar 2006
- Cynthia COCKBURN, *Brothers: Male Dominance and Technological Change*, London 1983
- Werner CONZE, *Möglichkeiten und Grenzen der liberalen Arbeiterbewegung in Deutschland. Das Beispiel Schulze-Delitzschs*, Heidelberg 1965
- Václav ČEJCHAN, Český radikalismus v letech 1848–1849, in: *Dějiny a přítomnost. Sborník Historické skupiny*, Praha 1937, s. 16–33
- Frederick D. MARQUART, A Working class in Berlin in the 1840's?, in: Hans-Ulrich Wehler (ed.), *Sozialgeschichte heute. Festschrift für Hans Rosenberg zum 70. Geburtstag*, Göttingen 1974, s. 191–210
- Tomáš DANĚK, Václav Petr (1835–1879), pražský typograf a redaktor, *Genealogické a heraldické listy* 41, 3/2021, s. 2–10
- Robert DARNTON, Work and Culture in an Eighteenth-Century Printing Shop, *The Quarterly Journal of the Library of Congress* 39, 1/1982, s. 34–47

- Robert DARNTON, Dělníci se bouří: Velký masakr koček v rue Saint-Séverin, in: Týž, *Velký masakr koček a další epizody z francouzské kulturní historie*, Praha 1993 (orig. 1984), s. 73–95
- Werner DROBESCH, Ideologische Konzepte zur Lösung der „sozialen Frage“, in: Helmut Rumpler – Petr Urbanitsch, *Die Habsburgermonarchie 1848–1918, Band IX: Soziale Strukturen, Teilb. 1/2: Von der Stände- zur Klassengesellschaft*, Wien 2010, s. 1419–1463
- Anton DURSTMÜLLER, *500 Jahre Druck in Österreich. Die Entwicklungsgeschichte der graphischen Gewerbe von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Band I.–II., Wien 1981
- Josef EHMER, *Soziale Traditionen in Zeiten des Wandels. Arbeiter und Handwerker im 19. Jahrhundert, Frankfurt am Main – New York 1994***
- Robert ENDRES, *Revolution in Österreich 1848*, Wien 1947
- Rainer ERD – Watlher MÜLLER-JENTSCH, Ende der Arbeiteraristokratie? Technologische Veränderungen, Qualifikationsstruktur und Tarifbeziehungen in der Druckindustrie, *PROKLA. Zeitschrift für Kritische Sozialwissenschaft* 9, 35/1979, 17–47
- Lukáš FASORA, *Dělník a měšťan. Vývoj jejich vzájemných vztahů na příkladu šesti moravských měst 1870–1914*, Brno 2010
- Lukáš FASORA, *Stáří k poradě, mládí k boji. Radikalizace mladé generace českých socialistů 1900–1920*, Brno 2015
- Lukáš FASORA, *Josef Hybeš (1850–1921). Život, dílo a mýtus*, Brno 2017
- Lukáš FASORA, "Dělnická aristokracie" a „subproletariát“ jako koncepční pojmy pro analýzu vzájemných vztahů měšťanstva a dělnictva v českých zemích v pozdním 19. století, in: H. Ambrožová – T. Dvořák – B. Chocholáč – L. Jan, P. Pumpr (eds.), *Historik na Moravě. profesorovi Jiřímu Malířovi, předsedovi Matice moravské a vedoucímu Historického ústavu FF MU, věnují jeho kolegové, přátelé a žáci k šedesátinám*, Brno 2009. s. 377–390
- Jan GALANDAUER, *Od Hainfeldu ke vzniku KSČ. České dělnické hnutí v letech 1889–1921*, Praha 1986
- Durba GHOSH, New directions in transnational history: Thinking and living transnationally, in: Sasha Handley – Rohan McWilliam – Lucy Noakes (eds.), *New Directions in Social and Cultural History*, London – New York 2018, s. 191–213
- Eric GILL, *Esej o typografii*, přeložil Tomáš KAČER, Praha 2014
- Helga GREBING, *Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung*, München 1971
- Julie GREENE, Rethinking the Boundaries of Class: Labor History and Theories of Class and Capitalism, *Labor: Studies in Working-Class History* 18, 2/2021, s. 92–112

Andreas GRIEBINGER, *Das symbolische Kapital der Ehre. Streikbewegungen und kollektives Bewusstsein deutscher Handwerksgelesen im 18. Jahrhundert*, Frankfurt – Berlin – Wien 1981

Joseph GRIM FEINBERG – Michael HAUSER – Jakub ORT, *Politika jednoty ve světě proměn*, Praha 2022

Bernard H. MOSS, *Origins of the French Labor Movement: The Socialism of Skilled Workers*, disertační práce Columbia University, Columbia 1972

Paul H. NOYES, *Organization and Revolution: Working Class Associations in the German Revolutions of 1848–1849*, Princeton – New Jersey 1966

Jürgen HABERMAS, *Strukturální přeměna veřejnosti: zkoumání jedné kategorie občanské společnosti*, Praha 2000

Sabine HAKE, *The Proletarian Dream. Socialism, Culture, and Emotion in Germany, 1863–1933*, Berlin – Boston 2017

Josef HARNA, Česká strana národně sociální, in: Jiří Malíř – Pavel Marek a kol., *Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu*, I. 1861–1938, Brno 2005

Gabriella HAUCH, *Frau Biedermeier auf den Barrikaden. Frauenleben in der Wiener Revolution*, Wien 1990

Wolfgang HÄUSLER, Wiener Demokraten zwischen bürgerlicher Revolution und sozialer Demokratie 1848, in: Helmut Reinalter (Hrsg.), *Politische Vereine, Gesellschaften und Parteien in Zentraleuropa 1815–1848/9*, Frankfurt am Main 2005, s. 317–336

W. HÄUSLER, *Von der Massenarmut zur Arbeiterbewegung. Demokratie und soziale Frage in der Wiener Revolution von 1848*, Wien 1979

Wolfgang HÄUSLER, Soziale Protestbewegungen in der bürgerlich-demokratischen Revolution der Habsburgermonarchie 1848, in: Rudolf Jaworski – Robert Luft (eds.), *1848/49. Revolutionen in Ostmitteleuropa*, München 1996, s. 173–195

Wolfgang HÄUSLER, Karl Scherzer (1821–1903) und die Anfänge der österreichischen Arbeiterbewegung im Revolutionsjahr 1848, in: G. Botz – H. Hautmann – H. Konrad – J. Weidenholzer (eds.), *Bewegung und Klasse. Studien zur österreichischen Arbeitergeschichte*, Wien – München – Zürich 1978, s. 43–61

Jan HEIDLER, *Čechy a Rakousko v politických brožurách předbřeznových*, Praha 1920

Milan HLAVAČKA a kol., *České země v 19. století. Proměny společnosti v moderní době I*, Praha 2014

- Jaroslava HOFFMANOVÁ, Tiskařství, in: František Jílek (ed.), *Studie o technice v českých zemích 1800–1918 III*, Praha 1985, s. 154–191
- Ralf HOFFROGGE, *Sozialismus und Arbeiterbewegung in Deutschland und Österreich. Von den Anfängen bis 1914*, Stuttgart 2017
- Karin HOFMEESTER – Marcel VAN DER LINDEN, *Handbook Global History of Work*, Berlin – Boston 2018
- Stanislav HOLUBEC, *Lidé periferie: Sociální postavení a každodennost pražského dělnictva v meziválečné době*, Plzeň 2009
- Oleg HOMOLA – ALEŠ ZACH, heslo „Melantrich“, in: *Lexikon české literatury. Osobnosti, díla, instituce 3/I [M–O]*, Praha 2000, s. 203
- Cyril HORÁČEK, *Počátky českého hnutí dělnického*, Praha 1933
- Josef HYBEŠ, *Křížová cesta socialismu I–III*, Brno 1919–1920
- Wolfgang J. MOMMSEN, 1848. *Die ungewollte Revolution. Die Revolutionären Bewegungen in Europa 1830–1849*, Frankfurt am Main 1998
- Jan JANÁK – Zdeňka HLEDÍKOVÁ – Jan DOBEŠ, *Dějiny správy v českých zemích od počátku státu po současnost*, Praha 2005
- Zdeněk KÁRNÍK, *Na úsvitu dějin české sociální demokracie. Od prvopočátků hnutí k základům moderní politické strany (1844–1893)*, Praha 2019
- Jan KELLER, *Dějiny klasické sociologie*, Praha 2010
- Else KLOSE, *Zeittafel der österreichischen Arbeiterbewegung 1867–1934*, Wien 1962
- PRAVOSLAV KNEIDL, *Z historie evropské knihy. Po stopách knihtisku a knihoven*, Praha 1989
- Stanislav KNOB, *Stávkové hnutí v československé i zahraniční historiografii*, in: Stanislav Knob – Tomáš Rucki (eds.), *Problematika dělnictva v 19. a 20. století I.: bilance a výhledy studie. Sborník z konference věnované 85. výročí narození Arnošta Klímy*, Ostrava 2011, s. 65–72
- Jürgen KOCKA (unter Mitarbeit von Jürgen SCHMIDT), *Arbeiterleben und Arbeiterkultur. Die Entstehung einer sozialen Klasse*, Bonn 2015
- Jürgen KOCKA, *Arbeitsverhältnisse und Arbeiterexistenzen. Grundlagen der Klassenbildung im 19. Jahrhundert*, Bonn 1990
- Jürgen KOCKA, Historisch-anthropologische Fragestellungen – ein Defizit der Historischen Sozialwissenschaft? *Thesen zur Diskussion*, in: Hans Süssmuth (Ed.), *Historische Anthropologie: der Mensch in der Geschichte*, Göttingen 1984, s. 73–83

- Jürgen KOCKA, *Lohnarbeit und Klassenbildung. Arbeiter und Arbeiterbewegung in Deutschland 1800-1875*, Berlin 1983
- Oldřiška KODEDOVÁ, Vývoj organizační struktury sociální demokracie v českých zemích v 90. letech 19. století, *Sborník Historický* 12, Praha 1964
- Jiří KOŘALKA, *Češi v Habsburské říši a v Evropě 1815–1914. Sociálněhistorické souvislosti vytváření novodobého národa a národnostní otázky v českých zemích*, Praha 1996
- Jiří KOŘALKA, Vznik eisenaušské sociální demokracie roku 1869 a otázka Rakouska, *Československý časopis historický* 4, 3/1959, s. 436–463
- Jiří KOŘALKA, O vztahu národní a národnostní otázky v evropském dělnickém hnutí 19. století, *Revue dějin socialismu*, č. 5, 1968, s. 681–688
- Jiří KOŘALKA, Die Entstehung der Arbeiterklasse, in: Helmut Rumpler – Peter Urbanitsch (eds.), *Habsburgermonarchie 1848–1918*. Bd. IX., Teilband 1/2, Wien 2010, s. 813–847
- Kateřina KOUDELKOVÁ, *Daniel Sluníčko. Ze života pražských typografů*, diplomová práce FF UK, Praha 2008
- Willi KRAHL – Karl HELMHOLZ, *Verband der deutschen Buchdrucker. Gewerkschaftliche Skizzen über die Zeit von 1866/1925*, zweite Auflage, Leipzig 1925
- Vladimír KRAUS, *Dějiny typografické besedy I (1862–1918)*, Praha 1998
- Willy KRULA, *Die Geschichte der österreichischen Gewerkschaftsbewegung von den Anfängen bis 1945*, Wien 2002
- Erika KRUPPA, *Das Vereinswesens der Prager Vorstadt Smichow 1850–1875*, München 1992
- Rudolf KUČERA, Sociální dějiny na počátku 21. století. Bilance a perspektivy, in: Milan Hlavačka – Milan Řepa (eds.), *X. Sjezd českých historiků. Ostrava 14. – 16. 9. 2011*, svazek II, Ostrava 2013, s. 17–27
- Rudolf KUČERA, Páni kamarádi. Gender v raném dělnickém hnutí českých zemí před rokem 1848, *Český časopis historický* 107, 4/2009, s. 797–822
- Rudolf KUČERA, *Život na příděl. Válečná každodennost a politiky dělnické třídy v českých zemích 1914–1918*, Praha 2013
- Jiří KUDĚLA, Pražský židovský knihtisk, židovská knihkupectví a antikvariáty 18. – 19. století, *Documenta Pragensia* X, 2/1990, s. 407–436
- Lenka KUSÁKOVÁ, *Literární kultura a českojazyčný periodický tisk (1830–1850)*, Praha 2012
- Janet L. POLASKY, A Revolution for Socialist Reforms: The Belgian General Strike for Universal Suffrage, *Journal of Contemporary History* 27, 3/1992
- Adina LIESKE, *Arbeiterkultur und bürgerliche Kultur in Pilsen und Leipzig*, Bonn 2007

Thomas LINDENBERGER, *Zur Sozialgeschichte der öffentlichen Ordnung in Berlin 1900 bis 1914*, Bonn 1995

Richard LIPINSKI, *Die Geschichte der sozialistischen Arbeiterbewegung in Leipzig*, Leipzig 1931

Pamětní list Pěveckého sboru Typografia o 20 leté činnosti, Praha 1920

Bedřich LOEWENSTEIN, *Víra v pokrok: Dějiny jedné evropské ideje*, Praha 2009

Claire MADL – Michael WÖGERBAUER – Petr PÍŠA, *Na cestě k „výborně zřízenému knihkupectví“. Protagonisté, podniky a sítě knižního trhu v Čechách (1749–1848)*, Praha 2019

Claire MADL – Petr PÍŠA – Michael WÖGERBAUER, *Buchwesen in Böhmen 1749–1848. Kommentiertes Verzeichnis der Drucker, Buchhändler, Buchbinder, Kupfer- und Steindrucker*, Wiesbaden 2019

Claire MADL, Mezinárodní síť knihkupce Wolfganga Gerleho (1770–1790). Příspěvek k analýze šíření informací v českých zemích na sklonku osvícenství, *Český časopis historický* 109, 4/2011, s. 649–673

Jana MACHAČOVÁ – Jiří MATĚJČEK, *Nástin sociálního vývoje českých zemí 1781–1914*, Opava 2002

Jana MACHAČOVÁ, *Mzdové a stávkové hnutí dělnictva v průmyslových oblastech českých zemí 1848–1914*, Opava 1990

Karel MALÝ, *Policejní a soudní perzekuce dělnické třídy v druhé polovině 19. století v Čechách*, Praha 1967

Jan MAREŠ – Vít STROBACH, Třída dělníků i žen? Proměny chápání genderových vztahů v českém dělnickém hnutí (1870–1914), *Střed* 2/2012, s. 34–68

M. MARTISCHNIG, Sollinger, Johann Paul (1795–1849), Buchdrucker und Verleger, in: *Österreichisches Biographisches Lexikon*, Bd. 12, Wien 2005, s. 404–405

Jan MATERNÉ, Chapel Members in the Workplace: Tension and Teamwork in the Printing Trades in the Seventeenth and Eighteenth Centuries, in: Catharina Lis – Jan Lucassen – Hugo Soly (edd.), *Before the unions. Wage earners and collective action in Europe, 1300–1850*, *International Review of Social History Supplement* 2, 1994, s. 53–82

Gerhard MEISSL, Zwei Wege in die Modernität: Wiener Buchdrucker und Maschinenbauer, 1895–1914, in: Reinhold Reith (ed.), *Praxis der Arbeit. Probleme und Perspektiven der handwerksgeschichtlichen Forschung*, Wien 1998, s. 285–320

Zdeněk MÍKA, *Praha průmyslová. Rozvoj pražské průmyslové aglomerace do zániku Rakouska-Uherska*, Praha 2020

- Zdeněk MÍKA, Ke vzniku a rozvoji tiskařského průmyslu v Praze na počátku 20. století, *Documenta Pragensia X*, 2/1990, s. 373–387
- Mirjam MORAVCOVÁ, Sociální složení pražského sboru „Svornost“ v roce 1848, *Český lid* 61, 1/1981, s. 34–42
- Eduard NAROZNY, *Die Geschichte der Gewerkschaft Druck und Papier 1842–1967*, Wien 1967
- Katrina NAVICKAS, Chapter four: A return to materialism? Putting social history back into place, in: Sasha Handley – Rohan McWilliam – Lucy Noakes (eds.), *New Directions in Social and Cultural History*, London – New York 2018, s. 87–108
- Thomas NIPPERDEY, *Deutsche Geschichte 1800–1866. Bürgerwelt und starker Staat*, München 1994
- Thomas NIPPERDEY, *Deutsche Geschichte 1866–1918. Machstaat vor der Demokratie*, München 1998
- Karel NOVOTNÝ, Z historie našeho tisku, První český časopis pro dělnictvo (Kampelíkův *Hlásník* z r. 1848), *Novinářský sborník* 10, č. 2, 1965, s. 173–179
- Karel NOVOTNÝ, Hnutí typografického dělnictva v Praze r. 1848, in: *Zápisky katedry československých dějin a archivního studia*, roč. 3, Praha 1958, s. 7–19
- Karl OBERMANN, *Čtvrtý stav v revoluci. Němečtí dělníci v revoluci 1848*, Praha 1958
- Maria OSSOWSKA, *Měšťanská morálka*, Praha 2012 (původní vydání 1956)
- Edward P. THOMPSON, The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century, *Past & Present*, č. 50, 1971
- Edward P. THOMPSON, *The Making of the English Working Class*, London 1963
- Jaroslav PÁNEK – Oldřich TŮMA a kol., *Dějiny českých zemí*, 2. vydání, Praha 2018
- David PAVLOREK, *Sociální požadavky dělnictva (První máje 1890–1914)*, závěrečná Seminární práce FF UK, Praha 2011 (nevydáno)
- Jiří POKORNÝ, Stručný přehled chudinského a sociálního zákonodárství, in: Milan HLAVAČKA (ed.), *Sociální myšlení a sociální praxe v českých zemích 1781–1939. Ideje, legislativa, instituce*, Praha 2015, s. 108–217
- Jiří POKORNÝ, Stávká tiskařů v roce 1888, in: *Společnost – postoj – konflikt*, Praha 1994
- Jiří POKORNÝ, Odbory a znárodněný film, in: *Filmový sborník historický* 3, Praha 1992, s. 172–215
- Jiří POKORNÝ, *Pracovat a nebát se! Kapitoly z dějin odborů v českých zemích*, Praha 2015
- Josef POLIŠENSKÝ, *Revoluce a kontrarevoluce v Rakousku 1848*, Praha 1975

- Karl POSPISCHIL, *Die Geschichte der österreichischen Buchdruckergewerkschaft. Mit einem Nachwort zur Theorie der Gewerkschaftsbewegung*, disertační práce Universität Wien, Wien 1924
- Michal PULLMANN, *Anton Heinrich Springer – revoluce, národ, sociální otázka: příspěvek k dějinám společensko-politického myšlení v Čechách v polovině minulého století*, DP FF UK, Praha 1998
- Peter R. FRANK – Johannes FRIMMEL, *Buchwesen in Wien 1750–1850. Kommentiertes Verzeichnis der Buchdrucker, Buchhändler und Verleger*, Wiesbaden 2008
- Jakub RÁKOSNÍK, Cukr a bič kancléře Bismarcka, *Historický obzor: časopis pro výuku dějepisu a popularizaci historie* 15, 5–6/2004, s. 130–138
- Jakub RÁKOSNÍK, Třídní boj v marxistické historiografii, in: Bohumil Jireček (ed.), *Proměny diskursu české marxistické historiografie (kapitoly z historiografie 20. století)*, České Budějovice 2008, s. 287–300
- Michael RAPPORT, *Evropa devatenáctého století*, Praha 2011
- Jakub RAŠKA – Matěj MĚŘIČKA, „Síla země založena na rolnictví vždy spočívá pevněji než na fabrikách, skrze které se, když neslušně rozmnoženy budou, jenom velký počet nastávajících žebráků v zemi zahnízdí“: Nemoci středoevropské modernizace v rakouské předbřeznové a revoluční žurnalistice jako diskurzivní krajina, *Sborník Národního muzea, řada C – literární historie* 2017, č. 3–4, s. 9–26
- Jakub RAŠKA – Stanislav HOLUBEC, Heslo „Koaliční právo“, in: Jaroslav Pánek (ed.), *Akademická encyklopedie českých dějin*, svazek VII: K/2–L, s. 30–33
- Jakub RAŠKA, Neudörfelský sjezd, in: Jaroslav Pánek (ed.), *Akademická encyklopedie českých dějin*, svazek VIII, v tisku
- Jakub RAŠKA, Průmyslová revoluce jako vyprávění o západní modernizaci. Příspěvek k dějinám historiografické kultury Velké Británie, *Dějiny – Teorie – Kritika* 2/2016, s. 7–38
- Jakub RAŠKA, *Chudoba, pauperismus a sociální otázka jako veřejné diskurzy v habsburské monarchii doby předbřeznové a revoluce 1848/1849*, diplomová práce FF UK, Praha 2016
- Jakub RAŠKA, Průmyslová revoluce jako vyprávění o západní modernizaci. Příspěvek k dějinám historiografické kultury Velké Británie, *Dějiny – Teorie – Kritika* 6, 2/2016, s. 7–38
- Philipp REICK, „*Labor is not a Commodity!*“: *The Movement to Shorten the Workday in Late Nineteenth-century Berlin and New York*, Frankfurt a. Main 2017
- Reinhold REITH, Buchdruckergesellen in Augsburg des 18. Jahrhunderts, in: Helmut Gier – Johannes Janota (Hg.), *Augsburger Buchdruck und Verlagswesen. Von Anfängen bis zur Gegenwart*, Wiesbaden 1997, s. 517–538

- Reinhold REITH, Gesellen, in: Friedrich Jaeger (ed.), *Enzyklopädie der Neuzeit*, Band 4, Stuttgart 2006, s. 662–668
- Brigitte ROBAK, *Vom Pianotyp zur Zeilensetzmaschine. Setzmaschinenentwicklung und Geschlechterverhältnis 1840–1900*, Marburg 1996
- František ROUBÍK, *Český rok 1848*, Praha 1931
- Jacques RYCHNER, Alltag einer Druckerei im Zeitalter der Aufklärung, in: Giles Garber – Fabian Bernhard (eds.), *Buch und Buchhandel in Europa im achtzehnten Jahrhundert. Fünftes Wolfenbütteler Symposium vom 1. bis 3. November 1977*, Hamburg 1981 s. 53–80
- Milan ŘEPA, Ústřední kategorie myšlení E. P. Thompsona o práci, dělnících a jejich kultuře, in: Milan Hlavačka – Milan Řepa (eds.), *X. Sjezd českých historiků. Ostrava 14. – 16. 9. 2011*, svazek II, Ostrava 2013
- Vladimír ŘEZÁČ, *Stávka typografů 1869*, diplomová práce FF UK, Praha 1957
- Miloš ŘEZNÍK, *Stručná historie států: Sasko*, Praha 2005
- Jakub S. BENEŠ, *Workers and Nationalism. Czech and German Social Democracy in Habsburg Austria, 1890–1918*, Oxford 2017
- Karl Michael SCHERIAU, *Kunstgenossen und Kollegen. Entstehung, Aufbau, Wirkungsweise und Zielsetzung der Gewerkschaftsorganisation der deutschen Buchdrucker von 1848 bis 1933*, Berlin 2000
- Jürgen SCHMIDT, *Brüder, Bürger und Genossen. Die deutsche Arbeiterbewegung zwischen Klassenkampf und Bürgergesellschaft 1830–1870*, Bonn 2018
- Susanne SCHÖTZ (Hg.), *Geschichte der Stadt Leipzig. Band 3: Vom Wiener Kongress bis zum Ersten Weltkrieg*, Leipzig 2018
- Ernst SCHRAEPLER, *Handwerkerbünde und Arbeitervereine 1830–1853. Die politische Tätigkeit deutscher Sozialisten von Wilhelm Weltling bis Karl Marx*, Berlin – New York 1972
- Josef SKALÁK, *Idea a čin. Základy a rozvoj ústředních tiskových podniků čs. sociální demokracie. Paměti prvního administrátora a ředitele tiskárny Práva lidu*, Praha 1947
- Václav SMYČKA, *Objevení dějin. Dějepisectví, fikce a historický čas na přelomu 18. a 19. století*, Praha 2021
- Rosalie SPANINGER, *Friedrich Jasper, ein Wiener Buchdrucker, und seine Verdienste um die Unternehmer Organisationen*, disertační práce Universität Wien, Wien 1959
- Raimund STADLMAIR, *Organisationsgeschichte der Gewerkschaftsverbände für Schriftsetzer und Buchdrucker in Deutschland und Österreich von 1863 bis 1914 im Spiegel ihrer Verbandszeitungen "Correspondent" und "Vorwärts!"*, disertační práce Universität Salzburg, Salzburg 2004

- Volker STANSLOWSKI, Bürgerliche Gesellschaft als Organismus. Zum Verhältnis von Staats- und Naturwissenschaften in der „Politischen Romantik“, in: Richard Brinkmann (hrsg.), *Romantik in Deutschland. Ein interdisziplinäres Symposium. Sonderband der Deutschen Vierteljahrschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte*, Stuttgart 1978, s. 90–101
- Fritz STAUDE, *Sie waren stärker. Der Kampf der Leipziger Sozialdemokratie in der Zeit des Sozialistengesetzes 1878–1890*, Leipzig 1969
- Gareth STEDMAN JONES, Engels and the Invention of Catastrophic Conception of the Industrial Revolution, in: Douglas Moggach (ed.), *The New Hegelians. Politics and Philosophy in the Hegelian School*, Cambridge – New York 2006
- Horst STEFFENS, *Soziale Reaktion auf technischen Wandel – Zum Streikverhalten deutscher Arbeiter im 19. Jahrhundert*, in: Der Mensch als Spielball des technischen Wandels? Nachrichten aus der Eisenbibliothek Nr. 65, Langewiesen 1993
- Herbert STEINER, *Karl Marx in Wien. Die Arbeiterbewegung zwischen Revolution und Restauration 1848*, Wien 1978
- Herbert STEINER, *Dělnické hnutí v Rakousku 1867–1889*, Praha 1964
- Christoph STÖLZ, *Die Ära Bach in Böhmen*, München – Wien 1971
- Zdeněk ŠOLLE, *Ke vzniku první dělnické strany v naší zemi*, Praha 1953
- Zdeněk ŠOLLE, *K počátkům dělnického hnutí v Praze I.*, ČsČH 5, 1957/4, s. 664–687
- Zdeněk ŠOLLE, *Dělnické stávky v Čechách v druhé polovině XIX. století*, Praha 1960
- Zdeněk ŠOLLE, První internacionála a vznik sociálně demokratické strany na Neudörfelském sjezdu 1874, ČsČH 12, 5/1964
- Jiří ŠTAIF, *Obezřetná elita. Česká společnost mezi tradicí a revolucí 1830–1851*, Praha 2005
- Jiří ŠTAIF, *Revoluční léta 1848–1849 a české země*, Praha 1990
- Jiří ŠTAIF, *Modernizace na pokračování. Společnost v českých zemích (1770–1918)*, Praha 2020
- Klaus TENFELDE (hg.), *Streik. Zur Geschichte des Arbeitskampfes in Deutschland während der Industrialisierung*, München 1981
- Klaus TENFELDE, Die Entstehung der deutschen Gewerkschaftsbewegung. Vom Vormärz bis zum Ende des Sozialistengesetzes, in: Ulrich Borsdorf (ed.), *Geschichte der deutschen Gewerkschaften von den Anfängen bis 1945*, Köln 1987
- Klaus TENFELDE, Arbeit, Arbeiter, Arbeiterbewegung, in: Richard van Dülmen (ed.), *Fischer Lexikon. Geschichte*, Berlin 2003, s. 109–122
- Jiří TRÁVNÍČEK, *Kulturní vetřelec. Dějiny čtení – kalendárium*, Brno 2020

- Herbert UHL, *Lorenz von Stein und Karl Marx. Zur Grundlegung von Gesellschaftsanalyse und politischer Theorie 1842–1850*, Tübingen 1977
- Otto URBAN, *Česká společnost 1848–1918*, Praha 1982
- Rietje van VLIET, Print and Public in Europe 1600–1800, Simon Eliot – Jonathan Rose (eds.), *A Companion to the History of the Book*. 2nd Edition, Vol. II, s. 423–437
- Václav VEBER – Milan HLAVAČKA a kol. *Dějiny Rakouska*, Praha 2002
- Zdeněk VESELÝ, Počátky prvomájových oslav na Liberecku, *AUC: Philosophica et Historica. Studia Historica* 27, 1/1983
- Petr VOIT, *Encyklopedie knihy: starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*, Praha 2008
- Josef VOLF, *Dějiny českého knihtisku do roku 1848*, Praha 1926
- Josef VOLF, Solidarita v umění knihtiskařském v XVII. století, in: Zdeněk V. Tobolka (ed.), *Sborník věnovaný dějinám dělnického hnutí a socialismu*, Svazek I., Praha 1921, s. 60–65
- Jana VRÁNKOVÁ, Technická revoluce v malé knihtiskárně, in: Štěpánka Běhalová (ed.), *Tiskárny a tisky 19. století. Sborník příspěvků z celostátní konference pořádané při příležitosti 200. výročí založení jindřichohradecké Landfrassovy tiskárny*, Jindřichův Hradec 1998, s. 75–78
- Wilhelm WADL, *Liberalismus und soziale Frage in Österreich. Deutschliberale Reaktionen und Einflüsse auf die frühe österreichische Arbeiterbewegung (1867–1879)*, Wien 1987
- Joan WALLACH SCOTT, *The Glassworkers of Carmaux. French Craftsmen and Political Action in a Nineteenth-Century City*, Harvard – Cambridge – London 1980 (1. vydání 1974)
- Thomas WELSKOPP, *Das Banner der Brüderlichkeit. Die deutsche Sozialdemokratie vom Vormärz bis zum Sozialistengesetz*, Bonn 2000
- Thomas WELSKOPP, Von “Geldsäcken” und “Couponabschneidern“. Sozialdemokratische Semantiken der Nicht-Arbeit zwischen der Revolution von 1848 und den 1890er Jahren, in: Jörn Leonhard – Willibald, Steinmetz (eds.), *Semantiken von Arbeit: Diachronie und vergleichende Perspektiven*, Köln – Weimar – Wien 2016, s. 249–268
- Eugen WENDLER, *Friedrich List (1789–1846). A Visionary Economist with Social Responsibility*, Berlin – Heidelberg 2015
- Silvia WERFEL, Einrichtung und Betrieb einer Druckerei in der Handpressenzeit (1460–1820) in: Helmut Gier – Johannes Janota (Hg.), *Augsburger Buchdruck und Verlagswesen. Von Anfängen bis zur Gegenwart*, Wiesbaden 1997, s. 97–124
- Silvia WERFEL, Offizin, in: Friedrich Jaeger (ed.), *Enzyklopädie der Neuzeit*, Band 9, Stuttgart 2009, s. 371–376

Reinhard WITTMAN, Was there a Reading Revolution at the End of the Eighteenth Century?, in: Shafquat Towheed – Rosalind Crone – Katie Halsey (eds.), *The History of Reading: A Reader*, London – New York 2011

Michael WÖGERBAUER – Petr PÍŠA – Petr ŠÁMAL – Pavel JANÁČEK a kol., *Cenzura a sociální regulace literatury v moderní české kultuře 1749–2014*, Svazek I / 1749–1938, Praha 2015

Hartmut ZWAHR, *Zur Konstituierung des Proletariats als Klasse. Strukturuntersuchung über das Leipziger Proletariat während der industriellen Revolution*, 2. vydání, München 1981

Hartmut ZWAHR, Inszenierte Lebenswelt: Jahrhundertsfeiern zum Gedenken an die Erfindung der Buchdruckerkunst. Buchgewerbe, Buchhandel und Wissenschaft, *Geschichte und Gesellschaft* 22, 1/1996

7.5 Internetové zdroje

ANNO. *Historische österreichische Zeitungen und Zeitschriften* <https://anno.onb.ac.at/> [1. 6. 2023]

Heslo „Josef Stivín“ na *Encyklopedii ČSSD založené ke 135. výročí založení strany*, dostupné online: <http://www.historiecssd.cz/s/stivin-josef/> [3. 5. 2023]

Heslo „Wirtschaftskammer Niederösterreich“, *Wikipedia*, online: https://de.wikipedia.org/wiki/Wirtschaftskammer_Nieder%C3%B6sterreich [1. 4. 2023]

http://woerterbuchnetz.de/DWB/call_wbgui_py_from_form?sigle=DWB&mode=Volltextsuche&hitlist=&patternlist=&lemid=GS51858 [1. 6. 2022]

Heslo „Streik“, *Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm*, online:

Hubert EMMERIG, Währung (bis 1800), publikováno 23.11.2010; in: *Historisches Lexikon Bayerns*, online: [http://www.historisches-lexikon-bayerns.de/Lexikon/Währung_\(bis_1800\)](http://www.historisches-lexikon-bayerns.de/Lexikon/Währung_(bis_1800)) [16. 02. 2022]

K. FLANNER, Schwarzinger, Johann (1846–1928), Buchdrucker, Journalist und Politiker, *Österreichisches Biographisches Lexikon*, dostupné online: https://www.biographien.ac.at/oeb1/oeb1_S/Schwarzinger_Johann_1846_1928.xml [3. 4. 2023]

Roswitha KARPFF, Scherzer, Karl Ritter von, in: *Neue Deutsche Biographie* 22, 2005, s. 706–707; online: <https://www.deutsche-biographie.de/pnd117222364.html#ndbcontent> [cit. 1. 3. 2022]

PAUPIÉ, Kralík, Emil; Ps. Habakuk (1864–1906), Journalist und Politiker, *Österreichisches Biographisches Lexikon*, dostupné online: https://www.biographien.ac.at/oeb1/oeb1_K/Kralik_Emil_1864_1906.xml [14. 4. 2023]

E. LEBENSAFT, Schwarzingen, Josef (1848–1910), Buchdrucker, Journalist und Politiker, *Österreichisches Biographisches Lexikon*, dostupné online: https://www.biographien.ac.at/oebl/oebl_S/Schwarzingen_Josef_1848_1910.xml [3. 4. 2023]

Dieter SCHUSTER, *Chronologie der deutschen Gewerkschaftsbewegung von den Anfängen bis 1918*. Electronic ed., Bonn 2000, dostupné online: <http://library.fes.de/fulltext/bibliothek/tit00148/0014802a.htm#E323E4> [17. 5. 2023]

Hartmut SIMON, Ein Meilstein der Tarifgeschichte – Der Buchdruckerverband erkämpft 1873 den ersten Reichstarifvertrag, *Themenportal Geschichte, Kultur, Medien und Netzpolitik (Friedrich Ebert Stiftung)*, online: <https://www.fes.de/themenportal-geschichte-kultur-medien-netz> [1. 4. 2023]

Daniela TINKOVÁ, Spor o sebevraždy pomohl formovat hodnoty osvícenství, říká historička Tinková v pořadu Kolaps, internetový deník *Alarm*, dostupné online: <https://a2larm.cz/2021/10/spor-o-sebevrazdy-pomohl-formovat-hodnoty-osvicenstvi-rika-historicka-tinkova-v-podcastu-kolaps/> [1. 6. 2022]

Petr VOIT, *Encyklopedie knihy. Encyklopedie knihy ve středověku a raném novověku*, internetová verze: https://www.encyklopedieknihy.cz/index.php?title=Hlavn%C3%AD_strana [1. 3. 2023]

Seznam výsledků všech volebních okresů v Čechách ve volbách 1907 a 1911, dostupné online: *Liste der Wahlbezirke im Königreich Böhmen* https://de.wikipedia.org/wiki/Liste_der_Wahlbezirke_im_K%C3%B6nigreich_B%C3%B6hmen [3. 6. 2023]